अथ वेदातन्त सिद्धान्त मत मार्तण्डे

ब्रह्मसूत्रचतुष्टये विषयानुक्रमणिका ।

विषयाः पृष्ठाङ्काः

इति ब्रह्मसूत्रे चतुःसूत्री

अथ सर्वतंत्र स्वतंत्र विद्यावाचस्पति देवराज पं० देवदत्त शर्मा विरचिते

वेदान्त सिद्धान्तमतमार्तण्डे सिद्धातपादे

ब्रह्मसूत्र चतुष्टयस्य भूमिका

समारभ्यते

आमूलाद्रत्नसानोर्विदितमेवैतत्सर्वेषां धर्मार्थकाम मोक्षाभिधेषु चतुर्विधेषु पुरुषार्थेषु मध्ये मोक्ष एव परम पुरुषार्थः सर्व जनसम्मतः इति ।

स च मोक्षो अहंब्रह्मास्मीति अद्वैतात्मक ज्ञानात्मक एव नतु शरीरोच्छेदादिरूपेण चार्वाकाद्युक्तः । तत्र स्वाध्यायोध्येतव्य इति ब्राह्मणेन षडङ्गो वेदोध्येयोज्ञेयश्च इति च । 'स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्' इत्यपि च इत्यादिसौत्रप्रमाणानुरोधेन अधीतस्वाङ्गस्वाध्यायतदर्थाववोधस्य ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य वाणप्रस्थस्य वा स्वोचितश्रौतस्मार्त कर्मणां यथावदनुष्ठानेन शुद्धचित्तस्य श्रौतस्मार्तकर्मभिः प्राप्याणां स्वर्गादीनां नश्वरत्वात् विरक्तस्य तद्यथेह कर्म चितो लोकः क्षीयते एवमेवा मुत्र पुण्य चितो लोकः क्षीयते इति तेतं भुक्त्वा स्वर्गलोकं

विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति इति च परीक्ष्यलोकान् कर्मचितान् ब्रह्मणो निर्वेदमायात् नास्त्यकृतः नाम मोक्षः कृतेन नाम कर्मणा 'कर्मणा मोक्षो नास्तीति यावत्'—एताभिः तिभिः संसार स्यानित्यत्वन्निश्चित्य इहामुत्र फल भोगैषणश्च रहितस्य तरति शोकमात्मवित इति—

'मृत्योः समृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इति च 'नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यते' इत्यपि तथैव 'ब्रह्मवित ब्रह्मैव भवति च । 'योवैभूमातदमृतम्' इति 'तदेवविदित्वा-तिमृत्युमेति नान्यः न्थाप विद्यतेऽयनाय' इत्यपि 'नाविद्यया-केवलयानमेधयावहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेनलभ्यस्तस्यैष आत्माविवृणुते तनूं स्वां' इति । 'नकर्मणा नप्रजयाधनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः, परेणनाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति, इत्यादि श्रुतिभिः इदंनित्यमिदमनित्यमित्येवं नित्यानित्यवस्तुविवेकिनः 'अहंब्रह्मास्मि, इति 'तत्त्वमसि, इति सोऽन्वेष्टव्यः जिज्ञासितव्यइति 'आत्मावारे द्रष्टव्यः श्रोतव्योमन्तव्योनिदिध्यासितव्यः, इति 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः सन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्वाः॥ ते ब्रह्मलोके तु परा-न्तकालेपरामृतात परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ इत्यादि श्रुतिभिरात्म लाभाय यतमानस्य मुमुक्षोः अनिष्टनिवृत्तीच्छावतः शान्तोदान्तः

उपरतस्तितिक्षुः समाहितः श्रद्धान्वितोभूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येत् इति श्रुतेः तच्छाक्षात्कारोपयोगिविद्याप्राप्तिसाधनैः शमदमोपरतिस्तितिक्षा श्रद्धा साधनैश्च सम्पन्नस्य धर्मजिज्ञासाया प्राक् परं वा जिज्ञासितुं पुरुषस्य स्वसरुपात्मावगतये श्रीमन्नारायण ब्रह्म वशिष्ठ शक्ति पराशरादि गुरुपरम्परोपदेश गम्यं ' सदेव सोम्येदमिदमग्र आसीत् , एकमेवाद्धितीयंब्रह्म ,

'यदतः परोदिवोज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषुसवर्तः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदंवावतत् यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः' इतिच 'सर्वंखल्विदं ब्रह्म' इति 'साक्षीचेता केवलो निर्गुणश्चेति' 'असङ्गो नहि सज्जते' इत्यादि श्रुत्युक्तरीत्या सकलं जगत् विवर्ताधिष्ठानं सच्चितसुखात्मकमद्धितीयं प्रत्यग्भिन्नं स्वप्रकाशतयाध्यस्तसर्वजगत साक्षीभूतमनादितः स्वसत्तामात्रेण परिकल्पितस्वतादात्म्यापन्न तया प्रतिपन्न स्वसत्यात्मक विशुद्धसत्वप्रधानमायोपाधितो विशेषाकारेण परिदृश्यमाणम् निखिल भोजयितृ भोक्तृभोग्यलक्षणसाक्षीभूतं य सर्वज्ञः सर्ववित् यस्यज्ञानमय तपःतस्मादेतत् ब्रह्मनामरुपमन्नञ्चजायते इति॥

' स ईक्षत —बहुस्याम प्रजायेयेति इति च ' य इमञ्च परमञ्च लोकञ्च सर्वाणि च भूतानि योन्तरो यमयत्ति ' इति ॥

मयि सृजते गृह्णते मयांतु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् इति अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् इति । मयि सर्वं मिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्त मूर्तिना इति मयाध्यक्षेन प्रकृतिः सूयते सचराचरम् इति 'यस्मिन्सर्वाणिभूतानि' आत्मैवाभूद्विजानतः तत्र को मोहः कःशोक एकत्व मनुपश्यतः—इति च श्रुतिभ्यो मायामय जगदाद्भिन्न निमित्तोपादन लक्षण तन्मायाधिष्ठितत्वेन-सर्वज्ञत्व सर्वात्मत्व सर्वशक्तिमत्व सर्वकर्तृत्वादि अलौकिक विरुद्धाविरुद्धधर्माश्रयं निर्दुष्टमद्वैतात्मतत्त्वम् तदेतत्कालक्रमेण कलौ पुरुषाणामल्पबुद्धितया निर्वीर्यतया दुर्वलतया मन्दासुमतयो रितिश्रुतेरिदानीमधिकारिणां केवलवेदार्थावगमेन जीवेश्वरयो र्लोकेभेदेन दर्शनात् तयोरभेदः शास्त्रेण प्रतिपाद्यमानः कथमुप-पद्यते इत्यादिरीत्या शंसयविपर्ययाद्यनुवृत्या इष्टसिद्ध्यभावा निष्टावासिम्प्रति(पद्यमाना)पन्नाविपन्ना प्रायशः यतन्तः दृश्यन्ते तथाहि सवा एव पुरुषोऽन्नमयःइति (तै०उ०२–२) श्रुतौ शरीर स्यैवात्मत्वोक्तेःअहंब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यः शूद्रश्चाण्डालो ह्रस्वग्रीवः स्थूलकायो नीलः कृष्णः पीतः पटुर्मूर्खःपाचकोऽध्यक्षोऽमात्यस्त पस्व्यर्जुनो रामःकृष्णःशास्त्रज्ञः पितापुत्रःभ्राता सुन्दर श्चौरोभृत्यः शिल्पी धनी दरिद्री योगी त्यागीष्वहं शब्दघटितेष्वहं शब्दे-नेतत् सामानाधिकरण्याय शरीरस्यैवग्राह्यत्वात् शरीरमेवात्मेति

शरीरात्मवादीनां चार्वाकाणां मूकः काणो वधिरोन्धः पंगुः क्लीव इति च व्यवहारानुरोधादिन्द्रियाणामभावे शरीरव्यवहार योगादिन्द्रियाण्येवात्मेतीन्द्रियात्मवादिनां चार्वाकाणाम्— अन्योन्तर आत्मा मनोमयः इति (तै०—उ०—२२) श्रुतेः प्राणाभावे इन्द्रियादिव्यापारयोगात्प्राणएवात्मेति प्राणात्मवादिनां चार्वाकाणाम् अन्योन्तर आत्मा मनोमय इति (तै०—उ०—२-३) श्रुतेर्विकल्पवृत्तिकस्य मनसोऽभावे (सुषुप्तौमनसिलीने) सत्स्वपि प्राणेन्द्रियेषु शरीरव्यवहारस्य दर्शनान्मनोनुरोधेनैवं सर्वेषामिन्द्रिय व्यवहाराणां दर्शनाच्च मनएवात्मेति मनआत्मवादिनां चार्वाकाणां तथा असदेवेदमग्र आसीत इति (छा०—उ०—३— १९-१) तथा असद्वा इदमग्र आसीत् इति (तै०—उ० २—७) श्रुतिभ्यां सुषुप्तौ सर्वाभावादहंसुप्तः सुषुप्तौ नासमित्युत्थितस्य स्वाभावपरामर्शानुभवाच्च शून्यमेवात्मेति शून्यात्मवादिनां माध्यमिकानां सौत्रान्तिकानां वैभाषिकाणां योगाचाराणां चेत्येवं चतुर्विधानां वुद्धशिष्याणां वुद्धेनैकरुपेणोपदिष्टार्थस्यापि सिद्धान्तस्य स्वस्वमन्दमध्यमोत्तमवुद्धयनुसारेण सिद्धान्तार्थस्यभेदेन ग्रहणादेकस्यैव सिद्धान्तस्य वुद्धोपदिष्टस्य कालान्तरे पर्यालोचनया तत्र दोषवुद्धया प्रकारान्तरेण ततः कालान्तरे तत्रापि दोषवुद्धया ततोपि कालान्तरे प्रकारान्तरेणेत्येवं प्रवृत्तेर्वा सर्वं क्षणिकं क्षणिकं शून्यं शून्यं स्वलक्षणं स्वलक्षणं दुःखं

दुःखमित्येवं भेदेन स्वस्व सिद्धान्त प्रवर्त्तकानां मतानि पर्यालोच्य तन्निरासाय दशसूत्र्या समुदायाधिकरणं (ब्रह्मसू०-२-२ १८-२७) तथा पञ्चसूत्र्योपलब्ध्यधिकरणम् (ब्र० सू० २-२ २८-३२) च तथा सप्तपदार्थवादिनां सप्तभङ्गीवादिनां तथा विवसनानां दिगम्वराणांजैनानां मतस्य निराकरणाय चतुः सूत्र्यैकस्मिन्नसम्भवाधिकरणम् (ब्रह्म सू० २-२-३३-३६) तथा पञ्च पदार्थवादिनां तथा वैशेषिकवदीश्वरो निमित्तकारणमितिवादिनां जटाधारी माहेश्वराणां मतस्य निराकरणाय— पञ्च सूत्र्याऽसामञ्जस्याधिकरणं (ब्रह्म सू० २-२-३७-४१) तथा चतुर्व्यूहवादिनां तथेश्वर उपादानकारणनिमित्तकारणञ्चेति वादिनां वैष्णवानां मतस्य निराकरणाय चतुः सूत्र्योत्पत्यसम्भवाधिकरणं (ब्रह्म० सू० २-२-४२-४५) तथा परमाणूनामेव जगत् कारणत्वमिति वादिभिर्वैशेषिकैर्दीयमानदूषणोद्धारायैकेनसूत्रेणमहद्दीर्घाधिकरणं (ब्रह्म सू० २-२-११—) तथा परमाणूनामेवजगत्कारणत्वमिति वदतांवैशेषिकाणांमतस्य निराकरणाय सप्तसूत्र्या परमाणुकारणत्वाधिकरणं (ब्रह्म सू० २-२-१२-२७) तथा प्रधानस्यैवजगत्कारणत्वमिति वदतांसांख्यानां मतस्य निराकरणाय सप्तसूत्र्येक्षत्याधिकरणं (ब्रह्म सू० १-१-५-११) तथानन्दमयाधिकरणे एकं सूत्रं (ब्रह्म सू० १-१-१८) तथा दशसूत्र्या रचनानुपपत्यधिकरणं (ब्रह्म सू० २-२-१-१०) च

तथान्यैरपि सूत्रैः आत्मज्ञानं कर्माङ्गमिति वदतोजैमिनेर्मतस्य निरासाय पुरुषार्थाधिकरणे द्वितीयंसूत्रम् ब्रह्म सू० (३-४-२) तथा सर्वेवेदाःकर्मार्था येतु न कर्मार्थास्तेऽनर्था इति वदतो जैमिनेर्मतस्य तथान्येषां काणादीनामपि मतस्य निरासायैकेन सूत्रेण समन्वयाधिकरणं (ब्रह्म सू० १-१-४) चैतेवमास्तिकानां-नास्तिकानां च श्रुतिविरुद्धार्थवादिनां श्रुतेःतत्तत् समन्वयादिकं विहाय स्वेच्छयाकल्पिता पार्थाना मपार्थं प्रतिपादनद्वारा सिद्धान्तार्थं प्रतिपादनाय तत्कालिकापसिद्धान्तप्रचारवाहुल्येन भ्रान्तानामात्मज्ञानाविधुराणामनात्मानमात्मेति मन्यमानानां जीवानां दुर्दशाञ्च पर्यालोच्य तत्राधिकारिणां तेषां हितकाम्यया नुजिघृक्षया वा परमकारुणिकोभगवान् (वदरीवननिवासी वदरिकाश्रमनिवासी वादरायणापरनामा कृष्णद्वैपायनापरनामा चापान्तरतमा नाम वेदाचार्य्यः पुराणर्षि विष्णुनियोगात्कलि द्वापरयोसन्धावुत्पन्नः (ब्रह्म सू० ३-३-३२ शा० भा०) वेदव्यासः श्रुतिवाक्यार्थानामद्वैते ब्रह्मणि समन्वयार्थं समन्व-याध्यायं प्रथमं परस्परंस्मृतिन्यायश्रुतिभिर्द्वैतेब्रह्मणि समन्व-यविरोधस्य परिहाराय विरोधपरिहाराध्यायं द्वितीयमात्मसाक्षा-त्कारप्रयोजकसाधनाविचारपरं साधनविचाराध्यायं तृतीयम् फलाध्यायं चतुर्थञ्च साङ्गोपाङ्गवेदवेदान्त विचित्रपदघटितवाक्य कुसुममालागुम्फनसमर्थं सूत्ररूपेण विरचय्यतेषां श्रुत्यर्थादिग्रन्था-

न्संशयविपर्ययादीनुत्सार्याद्वैतात्मतत्त्वमुपादिदेश ।

अत्र केचित् मायां तु प्रकृतिं विद्यात मायिनं तु महेश्वरम् इत्यादिश्रुतिषु तर्ककर्कशविचारचातुरीकौशलं दर्शयन्तः मायावादिनं श्रीशंकराचार्य्यं कथयन्तो ह्यात्मोत्कर्षं प्रख्यापयन्तिस्म तदतितुच्छम् श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु शास्त्रेषु च प्रतिवाक्यं प्रतिपदं प्रत्याचार्य्यं मायावादस्येव सद्भावात् तथाहि श्रीमद्भागवते गर्भस्तुति ब्रह्मस्तुति वेदस्तुतिषु मत्स्याष्विति भवानेक शिष्यते शेषसंज्ञ इति च । अन्तर जठरे जनन्या इति च अत्रैवमायाधमनावतारे इत्यपि च मायात्वमादर्शितम् नरभूजलायनात तच्चापि सत्यं न तवैव माया । रामायणेऽपि उभयोरनुगा सीता मायेवात्मपरात्मनो एतेन सर्वत्र मायावादोहि सर्वैरेवाचार्यैरङ्गीकृतः मायावादस्य श्रुत्यादौ श्रवणात् सद्भावः सर्वमते वोधव्यः मायावादमसच्छास्त्रं पाद्मोक्तं एतेन प्रक्षिप्तमवगम्यते अन्यत्रानुपलम्भात कौर्मशिवपुराणयोः मायावादस्य सद्भावत्वमुक्तं ब्रह्मोपदेशरूपत्वात सर्वशास्त्रमात्रे प्रपञ्चस्य मायामयस्य प्रतिपदोक्तत्वात् कथमार्यशंकराचार्य्यः एव मायावादी एतेन प्रत्यक्षां मायां निह्नुवाना निस्त्रपास्ते निरस्ताः वोधव्याः ।

इति श्रीमत्सर्वतंत्रस्वतंत्रविद्यावाचस्पति देवराज पं० देवदत्तशर्मविरचिते वेदान्तसिद्धान्तमतमार्तण्डे ब्रह्मसूत्र भूमिका सम्पूर्णा ॥

अथ वेदान्तसिद्धान्तमतमातर्ण्डे प्रथमपादे

* ब्रह्मसूत्रचतुष्टयस्य *

रत्नप्रभा—भामती—न्यायनिर्णय—टीकात्रयोपेतशांकरभाष्यसंवलितस्य
विवेचनासहितस्य संग्रहः प्रारभ्यते

प्रथमोऽध्यायः

(उपोद्घातः ।)

रत्नप्रभा श्रीगोविन्दप्रणीता ।

ॐ यमिह कारुणिकं शरणं गतोप्यरिसहोदर आप महत्पदम् ।
तमहमाशु हरिं परमाश्रये जनकजांकमनन्तसुखाकृतिम् ॥१॥

श्रीगौर्यां सकलार्थदं निजपदाम्भोजेन मुक्तिप्रदं
प्रौढं विघ्नवनं हरन्तमनघं श्रीढुण्ढितुण्डासिना ।
वन्दे चर्मकपालिकोपकरणैर्वैराग्यसौख्यात्परं
नास्तीति प्रदिशन्तमन्तविधुरं श्रीकाशिकेशं शिवम् ॥२॥

यत्कृपालवमात्रेण मूको भवति पण्डितः ।
वेदशास्त्रशरीरां तां वाणीं वीणाकरां भजे ॥ ३ ॥

कामाक्षीदत्तदुग्धप्रचुरसुरनुतप्राज्यभोज्याधिपूज्य–
श्रीगौरीनायकाभित्प्रकटनशिवरामार्यलब्धात्मबोधैः ।
श्रीमद्गोपालगीर्भिः प्रकटितपरमाद्वैतभासा स्मितास्य–
श्रीमद्गोविन्दवाणीचरणकमलगो निर्वृतोऽहं यथालिः ॥४॥

श्रीशंकरं भाष्यकृतं प्रणम्य व्यासं हरिं सूत्रकृतं च वच्मि ।
श्रीभाष्यतीर्थे परहंसतुष्टयै वाग्जालबन्धच्छिदमभ्युपायम्॥५॥

विस्तृतग्रन्थवीक्षायामलसं यस्य मानसम् ।
व्याख्या तदर्थमारब्धा भाष्यरत्नप्रभाभिधा ॥ ६ ॥

श्रीमच्छारीरकं भाष्यं प्राप्य वाक् शुद्धिमाप्नुयात् ।
इति श्रमो मे सफलो गङ्गां रथ्योदकं यथा ॥ ७ ॥

---

१ मोक्षपुर्यां श्रीकांच्यां श्रीकामाक्ष्या दत्तं पायसं देवैरपि स्तुतं (प्राज्यं) सम्पूर्णं प्रकृष्टाज्ययुक्तं वा यद्भोज्यमन्नं तेनाधिपूज्याः श्रीशिवरामयोगिनः, किञ्च शिवश्चासौ रामश्चेति स्वनाम्ना श्रीगौरीनायकयोरभेदं प्रकटयन्ति, तेभ्यो गुरुभ्यो लब्ध आत्मबोधो यैः श्रीमद्गोपालसरस्वतीभिस्तैरित्यर्थः । २ अत्र भाष्ये कठिनवाग्रूपेण जालेन यो बन्धः जालबद्धपक्षिणामिव परमहंसानां क्लेशकरस्तन्नाशकमभीष्टमुपायं वच्मीत्यर्थः ।

यदज्ञानसमुद्भूतमिन्द्रजालमिदं जगत् ।

सत्यज्ञानसुखानन्तं तदहं ब्रह्म निर्भयम् ॥ ८ ॥

भामती श्रीवाचस्पतिमिश्रप्रणीता ।

अनिर्वाच्याविद्याद्वितयसचिवस्य प्रभवतो विवर्ता यस्यैते वियदनिलतेजोऽब्वनयः । यतश्चाभूद्विश्वं चरमचरमुच्चावचमिदं नमामस्तद्ब्रह्मापरिमितसुखज्ञानममृतम् ॥ १ ॥

निःश्वसितमस्य वेदा वीक्षितमेतस्य पञ्च भूतानि । स्मितमेतस्य चराचरमस्य च सुप्तं महाप्रलयः ॥ २ ॥

षड्भिरङ्गैरुपेताय विविधैरव्ययैरपि । शाश्वताय नमस्कुर्मो वेदाय च भवाय च ॥ ३ ॥

मार्तण्डतिलकस्वामिमहागणपतीन्वयम् । विश्ववन्द्यान्नमस्यामः सर्वसिद्धिविधायिनः ॥ ४ ॥

ब्रह्मसूत्रकृते तस्मै वेदव्यासाय वेधसे । ज्ञानशक्त्यवताराय नमो भगवतो हरेः ॥ ५ ॥

नत्वा विशुद्धिविज्ञानं शंकरं करुणाकरम् । भाष्यं प्रसन्न-गम्भीरं तत्प्रणीतं विभज्यते ॥ ६ ॥

आचार्यकृतिनिवेशनमप्यवधूतं वचोऽस्मदादीनाम् । रथ्योदकमिव गंगाप्रवाहपातः पवित्रयति ॥ ७ ॥

न्यायनिर्णय आनन्दगिरिप्रणीतः ।

अध्यस्तान्ध्यमपूर्वमर्थधिषणैर्ग्राह्यं पुमर्थास्पदं लक्ष्यं लक्षणभेदतः श्रुतिगतं निर्धूतसाध्यार्थकम् ॥ आम्नायान्तविभातविश्वविभवं सर्वाविरुद्धं परं सत्यं ज्ञानमनर्थसार्थविधुरं ब्रह्म प्रपद्ये सदोम् ॥ १ ॥

यो लोकं सकलं पुनाति निगमा यं प्राहुरेकान्ततो व्याप्तं येन जगज्जगन्ति सततं यस्मै नमस्कुर्वते॥यस्मादाविरभूदशेषममरा यस्य प्रसादार्थिनो यस्मिन्पर्यवसास्यति स्फुरदिदं तस्मै नमो विष्णवे ॥ २ ॥

योऽनुग्रानुग्रतेजा जनयति सकलानालयं यं लभन्ते सर्वे निर्वान्ति येन श्रुतिपथपथिका वोऽषडातन्वते च ॥ यस्मै यस्मादकस्मात्परिभवचकिता यस्य संरोचयन्ते चिन्ता यस्मिन्प्रवृत्ता भृशविशदधियः संश्रये तं गिरीशम् ॥ ३ ॥

भिन्दानमेनांसि दुरासदानि प्रत्यूहवर्गप्रभवानि तानि । राजानमाघातपरम्पराणामाराद्दुपासे गिरिजाभिजातम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्व्यासपयोनिधिर्निधिरसौ सत्सूक्तिपङ्क्तिस्फुरन्मुक्तानामनवद्यहृद्यविपुलप्रद्योतितिविद्यामणिः ॥ क्षान्तिः शान्तिधृती दयेतिसारितामेकान्तविश्रान्तिभूर्भूयान्नः सततं मुनीन्द्रमकरश्रेणीश्रयः श्रेयसे ॥ ५ ॥

यद्भाष्याम्बुजजातजातमधुरप्रेयोमधुप्रार्थनासार्थव्यग्रधियः समग्रमरुतः स्वर्गेऽपि निर्वेदिनः॥यस्मिन्मुक्तिपथो मुमुक्षुमुनिभिः संप्रार्थितः संबभौ तस्मै भाष्यकृते नमोऽस्तु भगवत्पादाभिधां बिभ्रते ॥ ६ ॥

यत्पादाम्बुजचञ्चरीकधिषणा निर्वाणमार्गाधिगा पङ्क्तिर्मुक्तनिसर्गदुर्गदुरिता वाचंयमानामियम् । यस्मिन्नित्यमिदं शमादि समभूद्बोधाङ्कुरो मे यतः शुद्धानन्दमुनीश्वराय गुरवे तस्मै परस्मै नमः ॥ ७ ॥

मातर्नतोऽस्मि भवतीमथ चार्थये त्वां चेतः सरस्वति परास्य पराञ्चमर्थम् । शारीरके महदनुग्रहसंप्रसन्नमेकाग्रमस्तु वचसा सह सम्यगर्थे ॥ ८ ॥

श्रद्धाभक्ती पुरोधाय विधायाऽऽगमभावनाम् । श्रीमच्छारीरके भाष्ये करिष्ये न्यायनिर्णयम् ॥ ९ ॥

रत्न प्रभा ।

इह खलु "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" [शतपथब्रा. ११।५।७] इति नित्योध्ययनविधिनाऽधीतसाङ्गस्वाध्यायें "तद्विजिज्ञासस्व" [आ. ११ । ३ । १] "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः" [बृह. २ । ४ । ५] इति श्रवणविधिरुपलभ्यते ॥ तस्यार्थः—अमृतत्वकामेनाद्वैतात्मविचार एव वेदान्तवाक्यैः कर्तव्य इति ॥ तेन काम्येनं नियमविधिनाऽर्थादेव भिन्नात्मशास्त्रप्रवृत्तिः वैदिकानां पुराणादिप्राधान्यं वा निरस्यत इति वस्तुगतिः ॥ तत्र कश्चिदिह जन्मनि जन्मान्तरे वाऽनुष्ठितयज्ञादिभिर्नितान्तं निर्मलस्वान्तो 'ऽस्य श्रवणविधेः को विषयः, किं फलं, कोऽधिकारी, कः सम्बन्धः,' इति जिज्ञासते ॥ तं जिज्ञासुमुपलभमानो भगवान्वादरायणस्तदनुबन्धचतुष्टयं श्रवणात्मकशास्त्रारम्भप्रयोजकं न्यायेन निर्णेतुमिदं सूत्रं रचयाञ्चकार "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" [१ । १ । १ (१)] इति । नन्वनुबन्धजातं विधिसन्निहितार्थवादवाक्यैरेव ज्ञातुं शक्यम् ॥ तथाहि-"तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत

---

१ अत्र विधौ कालविशेषानुपादानान्नित्येत्यर्थासिद्धम् । २ अधिकारिणीति शेषः । ३ भिन्नात्मप्रतिपादक शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः । इदं निरस्यते इत्यनेना प्रति क० पा०—आत्मशास्त्रप्रवृत्तिः ।

एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" [छां. ८ । १ । ६] इति श्रुत्या यत् कृतकं तदनित्यमिति न्यायवत्या "न जायते म्रियते वा विपश्चिद्" "यो वै भूमा तदमृतमतोऽन्यदार्त्तम्" [छां. ७ । २४ । १] इत्यादिश्रुत्या च भूमात्मा नित्यस्ततोऽन्यदनित्यमिति विवेको लभ्यते ॥ कर्मणा कृष्यादिना चितः सम्पादितः सस्यादिर्लोको भोग्य इत्यर्थः ॥ विपश्चित् नित्यज्ञानस्वरूपः ॥ "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन" [मुण्ड. १ । २ । १२] "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" [बृह. २ । ४ । ५] इत्यादिश्रुत्या अनात्ममात्रे वैराग्यं लभ्यते ॥ परीक्ष्य अनित्यत्वेन निश्चित्य, (अकृत्तोः) मोक्षः, कृतेन कर्मणा, नास्तीति ॥ कर्मतत्फलेभ्यो वैराग्यं प्राप्नुयादित्यर्थः ॥

भामती ।

अथ यदसंदिग्धमप्रयोजनं च न तत्प्रेक्षावत्प्रतिपित्सागोचरः, यथा समनस्केन्द्रियसंनिकृष्टः स्फीतालोकमध्यवर्ती घटः, करटदन्ता वा, तथा चेदं ब्रह्मेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । तथाहि, 'बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाद्वात्मैव ब्रह्मेति गीयते, स चायमाकीटपतङ्गेभ्य आ च देवर्षिभ्यः प्राणभृन्मात्रस्येदंकारास्पदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो विवेकेन 'अहं' इत्यसंदिग्धाविपर्यस्तापरोक्षानु-

भवसिद्ध इति न जिज्ञासास्पदम् । न हि जातु कश्चिदत्र संदिग्धे-ऽहं वा नाहं वेति । न च विपर्यस्यति-नाहमेवेति । न चाहं कृशः स्थूलो गच्छामीत्यादिदेहधर्मसामानाधिकरण्यदर्शनाद्देहालम्बनोऽयमहंकार इति सांप्रतम् । तदालम्बनत्वे हि योऽहं बाल्ये पितरावन्वभवं स एव स्थाविरे प्रणप्तॄननुभवामीति प्रतिसंधानं न भवेत् । न हि बालस्थविरयोः—

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नित्याध्ययनविध्युपादापितवेदान्तवचोभिरापाततः प्रतिपन्नं शास्त्रारम्भौपयिकमनुबन्धजातं न्यायतो निर्णेतुं भगवान्बादरायणः सूत्रितवान् 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति । तत्र प्रमातृत्वादिबन्धस्याध्यासत्वं धर्ममीमांसया ब्रह्ममीमांसाया गतार्थताभावो विशिष्टाधिकारिसंभवो विषयादिसत्त्वं चेति चत्वारोऽर्थाः सूचिताः । तथाहि-सत्यत्वे बन्धस्य बद्धाबद्धयोर्जीवब्रह्मणोरैक्यानुपपत्तेः सत्यस्य च ज्ञानादनिवृत्तेर्ज्ञानस्य चाज्ञानमात्रविरोधित्वादुत्तरज्ञानस्य च विरोधिगुणतया पूर्वज्ञानादिनिवर्तकत्वाद्विषयप्रयोजनसिद्धिहेतुतया बन्धस्याध्यासता सूचिता । पूर्वसिद्धत्वे वेदान्तविचारस्य विशिष्टाधिकारिणश्चाभावे तं प्रति तत्कर्तव्यतोक्तेरयोगादगतार्थत्वं विशिष्टाधिकारिसम्भवश्च ध्वनितः त्वमर्थदृष्टबन्धस्यान्यदीयज्ञानादनिवृत्ते—

"शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येद्[1]" [बृह. । ४ । ४ । २३] इति श्रुत्या शमादिषट्कं लभ्यते ॥ "समाहितो भूत्वा" इति काण्वपाठः ॥ उपरतिः सन्यासः ॥ "न स पुनरावर्तते" [कालाग्निरु. २] इति स्वयंज्योतिरानन्दात्मकमोक्षस्य नित्यत्वश्रुत्या मुमुक्षा लभ्यते ॥ तथा च विवेकादिविशेषणवानधिकारीति ज्ञातुं शक्यम् ॥ यथा— "एतम् रात्रीरुपयन्ति" इति रात्रिसत्रविधौ प्रतितिष्ठन्तीत्यर्थवादस्थप्रतिष्ठाकामः । तद्वत् ॥ तथा "श्रोतव्यः" [बृह. २ । ४ । ५] इत्यत्र प्रत्ययार्थस्य नियोगस्य प्रकृत्यर्थौ विचारो विषयः ॥ विचारस्य वेदान्ता विषय इति शक्यं ज्ञातुम् ॥ 'आत्मा द्रष्टव्यः' इत्यद्वैतात्मदर्शनमुद्दिश्य 'श्रोतव्यः' इति विचारविधानात् ॥ न हि विचारः साक्षाद्दर्शनहेतुः, अप्रमाणत्वात् । अपि तु प्रमाण विषयत्वेन ॥ प्रमाणं चाद्वैतात्मनि वेदान्ता एव ॥ "तं त्वौपनिषदं पुरुषं" "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः" [मुण्ड. ३ । २ । ६] इति श्रुतेः ॥ वेदान्तानां च प्रत्यग्ब्रह्मैक्यं विषयः ॥ "तत्त्वमसि" [छा. ६ । ८ । ७–१६] "अहं ब्रह्मास्मि" [बृह. १।४।१०] इति श्रुतेः ॥ एवं विचारविधेः फलमपि ज्ञानद्वारामुक्तिः ॥ "तरति शोकमात्मवित्" [छां. ७ । १ । ३] "ब्रह्मविद्[2] ब्रह्मैव

---

१ "आत्मानं पश्यति" इत्येवात्र बृहदारण्ये पाठः । न तु पश्येदिति ।

२ "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" [मुण्ड ३ । २ । ९]

भवति" इत्यादिश्रुतेः ॥ तथा सम्बन्धोऽप्यधिकारिणा विचारस्य कर्त्तव्यतारूपः, फलस्य प्राप्यतारूप इति यथायोगं सुबोधः ॥ तस्मादिदं सूत्रं व्यर्थमिति चेत्, न ॥ तासामधिकार्यादिश्रुतीनां स्वार्थे तात्पर्यनिर्णायकन्यायसूत्राभावे किं विवेकादिविशेषणवानधिकारी–उत अन्यः? किं वेदान्ताः पूर्वतन्त्रेण गतार्था अगतार्था वा? किं ब्रह्म प्रत्यगभिन्नं न वा? किं मुक्तिः स्वर्गादिवल्लोकान्तरम्, आत्मस्वरूपा वेति संशयानिवृत्तेः ॥ तस्मादागमवाक्यैरा—

भामती।

शरीरयोरस्ति मनागपि प्रत्यभिज्ञानगन्धो येनैकत्वमध्यवसीयेत। तस्माद्येषु व्यावर्तमानेषु यदनुवर्तते तत्तेभ्यो भिन्नं यथा कुसुमेभ्यः सूत्रम्। तथा च बालादिशरीरेषु व्यावर्तमानेष्वपि परस्परमहंकारास्पदमनुवर्तमानं तेभ्यो भिद्यते। अपि च स्वप्नान्ते दिव्यं शरीरभेदमास्थाय तदुचितान्भोगान्भुञ्जान एव प्रतिबुद्धो मनुष्यशरीरमात्मानं पश्यन्नाहं देवो मनुष्य एवेति देवशरीरे बाध्यमानेऽप्यहमास्पदमबाध्यमानं शरीराद्भिन्नं प्रतिपद्यते। अपि च योगव्याघ्रः शरीरभेदेऽप्यात्मानमभिन्नमनुभवतीति नाहंकारालम्बनं देहः। अत एवनेन्द्रियाण्यप्यस्यालम्बनम् इन्द्रियभेदेऽपि योऽहमद्राक्षं स एवेतर्हि स्पृशामीत्यहमालम्बनस्य प्रत्यभिज्ञानात्।

विषयेभ्यस्त्वस्य विवेकः स्थवीयानेव । बुद्धिमनसोश्च करणयोर-हमिति कर्तृप्रतिभासप्रख्यानालम्बनत्वायोगः ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

स्तदर्थज्ञानमपि तन्निबर्हित्वमर्थविषयमेवेत्यर्थात्तदैक्यं विषयः सूचितः । मुमुक्षोरथशब्दद्योतितस्य ज्ञानाय विचारविधानात्तत्सा-ध्यज्ञानान्मुक्तिः सूचिता । ब्रह्मज्ञानाय च विचारविधानाद्ब्रह्मणः शक्यप्रतिपाद्यतया वेदान्तैः संबन्धोऽपि दर्शितः । तदेतद्भाष्य-कृद्यथाक्रमं व्युत्पादयिष्यति । अस्य चाधिकरणस्य प्राथम्यान्ना-धिकरणसंगतिः । उत्तराधिकरणसंगतिस्तु तस्यैवानेनेति नास्यो-च्यते । विचारविध्यपेक्षितविषयाद्यर्पकश्रुतिभिरस्योत्थानादुत्था-प्योत्थापकत्वं श्रुतिसंगतिः । इदं च धर्मजिज्ञासासूत्रवदुपोद्घाततया 'चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं प्रचक्षते' इतिन्यायेन शास्त्रेण संबध्यते । विचारारम्भोपयोगिनीनामधिकार्यादिश्रुतीनां स्वार्थे समन्वयोक्तेरस्य विशेषतः समन्वयाध्यायसंगतिः । स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां विषया—

रत्न प्रभा ।

पाततः प्रतिपन्नाधिकार्यादिनिर्णयार्थमिदं सूत्रमावश्यकम् ॥ तदुक्तं प्रकाशात्मश्रीचरणैः—"अधिकार्यादीनामागमिकत्वेऽपि

न्यायेन निर्णयार्थमिदं सूत्रम्” इति ॥ येषां मते श्रवणे विधिर्नास्ति तेषामविहितश्रवणेऽधिकार्यादिनिर्णयानपेक्षणात् सूत्रं व्यर्थमित्यापततीत्यलं प्रसङ्गेन ॥ तथा चास्य सूत्रस्य श्रवणविध्यपेक्षिताधिकार्यादिश्रुतिभिः स्वार्थनिर्णयायोत्थापितत्वाद्–हेतुहेतुमद्भावश्रुतिसङ्गतिः ॥ शास्त्रारंभेहेत्वनुबन्धनिर्णायकत्वेनोपोद्घात[1]त्वाच्छास्त्रादौ संगतिः ॥ अधिकार्यादिश्रुतीनां स्वार्थे समन्वयोक्तेः समन्वयाध्यायसंगतिः ॥ “ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि” [छां. ६।८।९] इत्यादिश्रुतीनां सर्वात्मत्वादिस्पष्टब्रह्मलिंगानां विषयादौ समन्वयोक्तेः पादसंगतिः ॥ एवं सर्वसूत्राणां श्रुत्यर्थनिर्णायकत्वात श्रुतिसंगतिः ॥ तत्तदध्याये तत्तत्पादे च समानप्रमेयत्वेन संगतिरूहनीया ॥ प्रमेयं च–कृत्स्नशास्त्रस्य ब्रह्म, अध्यायानां तु–समन्वयाविरोधसाधनफलानि[2] ॥ तत्र प्रथमपादस्य स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां समन्वयः प्रमेयः, द्वितीयतृतीययोः–अस्पष्टब्रह्मलिंगानाम्, चतुर्थपादस्य पदमात्रसमन्वय इति भेदः ॥ अस्याधिकरणस्य प्राथम्यान्नाधिकरणसंगतिरपेक्षिता ॥ अथाधिकरणमार[3]च्यते–“श्रोतव्यः” इति विहितश्रव-

---

१ प्रकृतार्थसिद्ध्यनुकूलचिन्ताविषयत्वं तत्त्वम् ॥ तथा चाहुः–“चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः” इति। २ यथाक्रमं प्रमेयाणीति शेषः। ३ क० पा० आरभ्यते। अधिकरणलक्षणं तु “ विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् संगतिश्चेति पञ्चांगं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ” इति।

णात्मकं वेदान्तमीमांसाशास्त्रं विषयः ॥ तत्किमारब्धव्यं न वेति विषयप्रयोजनसम्भवासम्भवाभ्यां संशयः ॥ तत्र नाहं ब्रह्मेति भेदग्राहिप्रत्यक्षेण, कर्त्तृत्वाकर्त्तृत्वादिविरुद्धधर्म्मवत्त्वालिंगकानुमानेन च, विरोधेन ब्रह्मात्मनोरैक्यस्य विषयस्यासम्भवात्, सत्यबन्धस्य ज्ञानान्निवृत्तिरूपफलासम्भवान्नारम्भणीयम् ॥ इति प्राप्ते—सिद्धान्तः —"अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" [व्या. सू. १ । १ । १] इति । अत्र श्रवणविधिसमानार्थत्वाय कर्तव्येति पदमध्याहर्तव्यम् ॥ अध्याहृतं च भाष्यकृता "ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या" इति ॥ तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्ज्ञानेच्छयोः कर्तव्यत्वानन्वयात् प्रकृत्या फलीभूतं ज्ञानमजहल्लक्षणयोच्यते ॥ प्रत्ययेनेच्छासाध्यो विचारो जहल्लक्षणया ॥ तथा च ब्रह्म—

भामती ।

कृशोऽहमन्धोऽहमित्यादयश्च प्रयोगा असत्यप्यभेदे कथंचिन्मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादिवदौपचारिका इति युक्तमुत्पश्यामः । तस्मादिदंकारास्पदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो व्यावृत्तः, स्फुटतराहमनुभवगम्य आत्मा संशयाभावादजिज्ञास्य इति सिद्धम् । अप्रयोजनत्वाच्च । तथाहि—संसारनिवृत्तिरपवर्ग इह प्रयोजनं विवक्षितम् । संसारश्चात्मयाथात्म्याननुभवनिमित्त आत्मयाथात्म्यज्ञानेन निवर्तनीयः । स चेदयमनादिरनादिनात्म-

याथात्म्यज्ञानेन सहानुवर्तते कुतोऽस्य निवृत्तिरविरोधात् । कुतश्चात्मयाथात्म्याननुभवः, न ह्यहमित्य—

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

द्यर्थकवाक्यानां (णां) स्वार्थे समन्वयोक्त्या विशेषतोऽस्याऽव्यपादेन संबन्धः । पूर्वपक्षे विचारानारम्भात्तदधीनज्ञानाभावादुपायान्तरसाध्या मुक्तिः । सिद्धान्ते तु तदारम्भसंभवात्तदधीनज्ञानसिद्धेस्तेनैव मुक्तिः सिध्यतीति फलभेदः । तच्चेदमधीतिविधिवदन्तर्भूतमेव शास्त्रे तदारम्भकार्यतापरम् । तत्र वेदान्तमीमांसाशास्त्रं विषयस्तदारभ्यमनारभ्यं वेति विषयाद्यसंभवसंभवाभ्यां संशयः । प्रामाणिकत्वेन प्रमातृत्वादिबन्धस्य सत्यतया तत्त्वज्ञानानपोह्यत्वाद्बद्धाबद्धयोर्जीवब्रह्मणोरैक्यायोगात्तदभावे च बन्धाध्वस्तेर्बन्धाध्वस्तौ च फलाभावात्प्राच्या च मीमांसया वेदार्थमात्रोपाधौ प्रवृत्तया गतार्थत्वात्फलेच्छावतोऽधिकारिणोऽपि—

रत्नप्रभा ।

ज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति सूत्रस्य श्रौतार्थः सम्पद्यते ॥ तत्र ज्ञानस्य स्वतः फलत्वायोगात्प्रमातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वात्मकानर्थनिवर्तकत्वेनैव फलत्वं वक्तव्यम् ॥ तत्रानर्थस्य सत्यत्वे ज्ञानमात्रान्निवृत्त्ययोगादध्यस्तत्वं वक्तव्यमिति बन्धस्याध्यस्तत्वमर्था—

त्सूचितम् ।। तच्च शास्त्रस्य विषयप्रयोजनवत्त्वसिद्धिहेतुः ।। तथा-हि—शास्त्रमारब्धव्यं, विषयप्रयोजनवत्त्वाद्, भोजनादिवत् ।। शास्त्रं प्रयोजनवद्, बन्धनिवर्तकज्ञानहेतुत्वाद्, रज्जुरियमित्यादिवाक्य-वत् ।। बन्धो ज्ञाननिवर्त्यः, अध्यस्तत्वाद्, रज्जुसर्पवद्,—इति प्रयोजनसिद्धिः ।। एवमर्थाद् ब्रह्मज्ञानाज्जीवगतानर्थभ्रमनिवृत्ति फलं सूत्रयञ्जीवब्रह्मणोरैक्यं विषयमप्यर्थात्सूचयति ।। अन्य-ज्ञानादन्यत्र भ्रमानिवृत्तेः ।। जीवो, ब्रह्माभिन्नः, तज्ज्ञाननिवर्त्या-ध्यासाश्रयत्वाद्, यदित्थं, तत्तथा, यथा शुक्त्यभिन्न इदमंशः, इति ।। विषयसिद्धिहेतुरध्यास इत्येवं विषयप्रयोजनवत्त्वाच्छा-स्त्रमारम्भणीयमिति ।। अत्र पूर्वपक्षे—बन्धस्य सत्यत्वेन ज्ञानाद-निवृत्तेरुपायान्तरसाध्या मुक्तिरिति फलम् ।। सिद्धान्ते ज्ञानादेव मुक्तिरिति विवेकः, इति सर्वं मनसि निधाय ब्रह्मसूत्राणि व्याख्यातुकामो भगवान् भाष्यकारः सूत्रेण विचारकर्त्तव्यता-रूपश्रौतार्थान्यथानुपपत्त्याऽर्थात्सूत्रितं विषयप्रयोजनवत्त्वमुपोद्घा-तत्वात्तत्सिद्धिहेत्वध्याससाक्षेपसमाधानभाष्याभ्यां प्रथमं वर्णयति युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति ।। एतेन सूत्रार्थास्पर्शित्वादध्यास-ग्रन्थो न भाष्यमिति निरस्तम् ।। आर्थिकार्थस्पर्शित्वात् ।। यत्तु मंगलाचरणाभावादव्याख्येयमिदं भाष्यमिति ।। तन्न

१ विषयस्य अध्यस्तत्वं च । यो यज्ज्ञाननिवर्त्याध्यासाश्रयः, स तदभिन्न इति स्पष्टोऽर्थः ।

सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यन्तभाष्यरचनार्थं तदर्थस्य सर्वोपद्रवरहितस्य विज्ञानघनप्रत्यगर्थस्य तत्त्वस्य स्मृतत्वात् ॥ अतो निर्दोषत्वादिदं भाष्यं व्याख्येयम् ॥ लोके शुक्ताविदं रजतमिति भ्रमः सत्यरजते इदं रजतमित्यधिष्ठानसामान्यारोप्यविशेषयोरैक्यप्रमाहितसंस्कारजन्यो दृष्ट—

भामती ।

नुभवादन्यदात्मयाथात्म्यज्ञानमस्ति । न चाहमिति सर्वजनीनस्फुटतरानुभवसमर्थित आत्मा देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तः शक्य उपनिषदां सहस्रैरप्यन्यथयितुम्, अनुभवविरोधात् । न ह्यागमाः सहस्रमपि घटं पट—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तुच्छत्वात्तद्विशेषणानां च दुर्वचत्वाद्ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वे विषयप्रयोजनयोरनुपपत्तेरप्रसिद्धत्वे संबन्धप्रयोजनयोरसिद्धेस्तस्य च निःसामान्यविशेषत्वादसंभावितविषयादिकमनारभ्यं शास्त्रमिति पूर्वपक्षः । प्रमातृत्वादेर्व्यावहारिकमानसिद्धत्वेऽपि तात्त्विकमानासिद्धतया तथाविधमानजनितबोधबाधाविरोधादुक्तविषयादिप्रतिलम्भाद्धर्ममीमांसायाश्च वेदार्थैकदेशधर्ममात्रोपहिततया ब्रह्मास्पर्शितयातन्मीमांसया गतार्थतानवकाशादध्यक्षाद्यधिगतमिथ्याभावस्य

वन्धस्य ज्ञाननिवर्त्यतया तन्निवृत्तिकामस्याधिकारिणः सुलभत्वा-द्विशेषणानां च विवेकादीनामतीते वर्तमाने वा जन्मनि कृतसुकृतजनितचित्तप्रसादासादितानामनुमानागमाधीनतया सुवचत्वाद्ब्रह्मणश्च ब्रह्मपदादात्मत्वाच्च सिद्धावपि विचारं विना मानादसिद्धेरनन्यलभ्यतया विषयत्वात्तदवगतेश्च फलत्वादत्यन्तासिद्ध्यभावाच्च शक्यप्रतिपाद्यतया संबन्धादिसिद्धेरारोपितसामान्यविशेषभावमादाय तदीयविषयत्वस्य प्रतिपाद्यत्वादुक्तविषयादिमदिदं शास्त्रमारभ्यमिति सिद्धान्तः। तदिदं हृदि निधाय वेदान्तमीमांसाशास्त्रं व्याख्यातुकामो भगवान्भाष्यकारः शास्त्रारम्भार्थमाद्यसूत्रेणार्थतः सूचितं विषयादि वदितुं विरोधिनो वन्धस्याध्यासत्वं लक्षणसंभावनासद्भावप्रमाणैः सिसाधयिषुरादावध्यासमाक्षिपति– युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरित्यादिना मिथ्येति भवितुं युक्तमित्यन्तेन भाष्येण। अर्थाच्च सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यन्तेनानुपप्लुतं चिन्मात्रमात्मानमनुसंदधानस्तत्त्वानुस्मरणं मङ्गलाचरणं

भा० युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोः–

रत्नप्रभा।

इत्यत्राप्यात्मन्यनात्माहंकाराध्यासे पूर्वप्रमा वाच्या ॥ सा

चात्मानात्मनोर्वास्तवैक्यमपेक्षते ॥ न हि तदस्ति ॥ तथाहि—आत्मानात्मानौ, ऐक्यशून्यौ, परस्परैक्यायोग्यत्वात्, तमःप्रकाशवदिति मत्वा हेतुभूतं विरोधं वस्तुतः प्रतीतितो व्यवहारतश्च साधयति—युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति ॥ न च "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" [पा. सू. ७।२।९८] इति सूत्रेण प्रत्यये चोत्तरपदे च परतो युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमादेशोऽस्त इति विधानात्त्वदीयं मदीयं त्वत्पुत्रो मत्पुत्रः इतिवत्त्वन्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति स्यादिति वाच्यम् ॥ "त्वमावेकवचने" [पा. सू. ७।२।९७] इत्येकवचनाधिकारादत्रे च युष्मदस्मत्पदयोरेकार्थवाचित्वाभावादनात्मनां युष्मदर्थानां बहुत्वादस्मदर्थचैतन्यस्याप्युपाधितो वहुत्वात् ॥ नन्वेवं सति कथमत्र भाष्ये विग्रहः ? ॥ न च यूयमिति प्रत्ययो युष्मत्प्रत्ययः वयमिति प्रत्ययोऽस्मत्प्रत्ययस्तद्गोचरयोरिति विग्रह इति वाच्यम् ॥ शब्दसाधुत्वेऽप्यर्थासाधुत्वात् ॥ न ह्यहंकाराद्यनात्मनो यूयमिति प्रत्ययविषयत्वमस्तीति चेत् ॥ न ॥ गोचरपदस्य योग्यतापरत्वात् ॥ चिदात्मातावदस्मत्प्रत्यययोग्यः । तत्प्रयुक्तसंशयादिनिवृत्तिफलभाक्त्वात् । "न तावदयमेकान्तेनाविषयः । अस्मत्प्रत्ययविषयत्वाद्" इति भाष्योक्तेश्च ॥ यद्यप्यहङ्कारादिरपि तद्योग्यः ॥ तथापि चिदात्मनः सकाशादत्यन्तभेद-

---

१ आत्मानात्मनोर्वास्तवैक्यम् । २ युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरितिभाष्ये । ३ अयमात्मा एकान्तेन नियमेनाविषयो न ।

सिद्ध्यर्थं युष्मत्प्रत्यययोग्य इत्युच्यते ॥ आश्रमश्रीचरणास्तु टीकायोजनायामेवमाहुः-"सम्बोध्यचेतनः युष्मत्पदवाच्यः । अहङ्कारादिविशिष्टचेतनः-अस्मत्पदवाच्यः॥ तथा च युष्मदस्मदोः स्वार्थे प्रयुज्यमानयोरेव त्वमादेशनियमः, न लाक्षणिकयोः ॥ "युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ"[पा.सू.८।१।२०] इति सूत्रासांगत्यप्रसङ्गात ॥ अत्र शब्दलक्षकयोरिव चिन्मात्रजड-

भामती ।

यितुमीशते । तस्मादनुभवविरोधादुपचरितार्था एवोपनिषद इति युक्तमुत्पश्यामइत्याशयवानाशंक्य परिहरति-युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति । अत्र च युष्मदस्मदित्यादिर्मिथ्या भवितुं युक्तमित्यन्तः शङ्काग्रन्थः । तथापीत्यादिपरिहारग्रन्थः । तथापीत्यभिसंबन्धाच्छङ्कायां यद्यपीति पाठितव्यम् । इदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति वक्तव्ये युष्मद्ग्रहणमत्यन्तभेदोपलक्षणार्थम् । यथा ह्यहंकारप्रतियोगी त्वंकारो नैवमिदंकारः, एते वयमिमे वयमा-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

विघ्नोपशमनाद्यर्थं संपादयति । चैत्रे मैत्रोऽयमितिभ्रान्ति-

१ युष्मदस्मदोः षष्ठीत्यादिसूत्रे । २ औपचारकार्थ प्रतिपादका इत्यर्थः ३ प्रतिद्वन्द्वी विरोधी ॥

रन्यत्रैक्यप्रमित्यपेक्षासंस्कारजन्यत्वात्तत्प्रमितिश्चैक्यकृतेत्यात्मा-नात्मनोरैक्याध्यासेऽपि तत्प्रमित्यादेर्वक्तव्यतां मन्वानस्तयोरैक्याभावेऽपि त्रिविधं विरोधं हेतुमाह—युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति । न च 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे प्रत्यये चोत्तरपदे च परतो युष्मदस्मदोरेकार्थवाचिनोर्मपर्यन्तस्य त्वमावादेशाविःयुक्तत्वात्त्वत्पुत्रो मत्पुत्र इतिवत्त्वन्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति स्यादिति युक्तम् । 'त्वमावेकवचने' इति सूत्रादेकार्थाभिधायिनोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य स्थाने त्वमावादेशौ भवत इति व्याख्यानादेकवचन इत्यधिकारादत्र च युष्मदस्मदोरेकार्थवाचित्वस्याविवक्षितत्वाद्युष्मदस्मद्ग्रहणाविरोधादस्मदर्थे साक्षिणि नभोवदौपाधिकं बहुत्वम् । न चैवं युष्माकमित्यादाविव बहुवचनमनुसृत्य विगृह्येत विरोधोक्त्यनुगुणतया यथा तथा विग्रहेऽपि निवारकाभावात् । युष्मदस्मत्पदयोश्चेतनाचेतनार्थत्वादात्मानात्मवैलक्षण्यार्थमिदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति वक्तव्येऽपि युष्मद्—

रत्नप्रभा ।

मात्रलक्षकयोरपि न त्वमादेशः । लक्षकत्वाविशेषाद्" इति॥ यदि तयोः शब्दबोधकत्वे सत्येव त्वमादेशाभाव इत्यनेन सूत्रेण ज्ञापितम् ॥ तदाऽस्मिन् भाष्ये युष्मत्पदेन युष्मच्छब्दजन्यप्रत्यययोग्यः परागर्थो लक्ष्यते । अस्मत्पदेन अस्मच्छब्दजन्यप्रत्यय-

योग्यः प्रत्यगात्मा ॥ तथा च लक्ष्यतावच्छेदकतया शब्दोऽपि बोध्यत इति न त्वमादेशः ॥ न च पराक्त्वप्रत्यक्त्वयोरेव लक्ष्यतावच्छेदकत्वम् । न शब्दयोग्यत्वांशस्य । गौरवादिति वाच्यम् ॥ पराक्प्रतीचोर्विरोधस्फुरणार्थं विरुद्धशब्दयोग्यत्वस्यापि वक्तव्यत्वात् ॥ अत एवेदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति वक्तव्येऽपीदं-शब्दोऽस्मदर्थे लोके वेदे च बहुशः इमे वयमास्महे इमे विदेहाः- अयमहमस्मीति च प्रयोगदर्शनान्नास्मच्छब्दाविरोधीति मत्वा युष्मच्छब्दः प्रयुक्तः ॥ इदंशब्दप्रयोगे विरोधास्फूर्तेः ॥ एतेन चेतनवाचित्वादस्मच्छब्दः पूर्वं प्रयोक्तव्यः-"अभ्यर्हितं पूर्वम्" इतिन्यायात् "त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्" [पा. सू. १।२।७२] इति सूत्रेण विहित एकशेषश्च स्यादिति निरस्तम् ॥ युष्मदस्मदोरिति सूत्र इवात्रापि पूर्वनिपातैकशेषयोरप्राप्ते, एकशेषे विवक्षितविरोधास्फूर्तेश्च । वृद्धास्तु "युष्मदर्थादनात्मनो निष्कृष्य शुद्धस्य चिद्धातोरध्यारोपापवादन्यायेन ग्रहणं द्योतयितुमादौ युष्मद्ग्रहणम्" इत्याहुः ॥ तत्र युष्मदस्मत्पदाभ्यां पराक्प्रत्यक्त्वेनात्मानात्मनोर्वस्तुतो विरोध उक्तः ॥ प्रत्ययपदेन प्रतीतितो

---

१ समनियतलघुधर्मस्यावच्छेदकत्वे संभवति गुरुधर्मस्य तदभाव इति सिद्धान्तः । २ वक्ष्यमाणहेतुद्वयेन । ३ चैतन्यस्य धारकस्य सर्वाधिष्ठानस्येति यावत् । ४ 'अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपंच्यते' इति न्यायस्वरूपम् ।

विरोध उक्तः । प्रतीयत इति प्रत्ययोऽहङ्कारादिरनात्मा दृश्यतया भाति । आत्मा तु प्रतीतित्वात् प्रत्ययः स्वप्रकाशतया भाति ॥ गोचरपदेन व्यवहारतो विरोध उक्तः । युष्मदर्थः प्रत्यगात्मतिरस्कारेण कर्त्ताहमित्यादिव्यवहारगोचरः । अस्मदर्थस्त्वनात्मप्रविलापेन अहं ब्रह्मेतिव्यवहारगोचर इति त्रिधा विरोधः स्फुटीकृतः ॥ युष्मच्चास्मच्च युष्मदस्मदी–ते एव प्रत्ययौ च तौ गोचरौ चेति युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरौ तयो–

भामती ।

स्मह इति बहुलं प्रयोगदर्शनादिति । चित्स्वभाव आत्मा विषयी, जडस्वभावा बुद्धीन्द्रियदेहविषया विषयाः । एतेहि चिदात्मानं विसिन्वन्ति अवबध्नन्ति । स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत् । परस्परान—

आनन्दगिरीय न्यायानिर्णयः ।

ग्रहणमत्यन्तभेदोपलक्षणार्थम् । न हि त्वंकारवदिदंकारस्याहंकारप्रतियोगित्वमेते वयमिमे वयमित्यादिप्रयोगात् । न च यूयं वयं वयमेव यूयमितिवदौपचारिकत्वं तत्र तथात्वाभिमानवत्प्रकृते तदभावात् । मुख्यामुख्ययोरादौ मुख्योपनिपातादस्म–

1 अहंकारः । 2 चिदात्मा ।

दर्थस्य च मुख्यत्वात्प्रथममस्मद्ग्रहणप्रसक्तावपि युष्मदर्थादना-त्मनो निष्कृष्य शुद्धस्य चिद्धातोरध्यारोपापवादन्यायेन ग्रहणं द्योतयितुमादौ युष्मद्ग्रहणम् । तत्र युष्मदस्मदिति प्रत्यक्परा-क्त्वेनाऽऽत्मानात्मनोः स्वभावविरोधः सूच्यते । युष्मच्छब्देना-हंकारादिरस्मच्छब्देन तत्साक्षी गृह्यते । तयोरेव प्रत्ययपदेन स्फुरणतया तद्वत्त्वेन प्रतीतितो विरोधो द्योत्यते । तत्रानात्मा प्रतीतिव्याप्यत्वादात्मा च प्रतीतित्वात्प्रत्ययस्तयोर्व्यवहारतो विरोधो गोचरशब्दार्थः । युष्मदर्थो हि कौटस्थ्यादिस्वभावात्म तिरस्कारेण सक्रियत्वादिनाऽस्मदर्थोऽपि ब्रह्मास्मीत्यहंकारादि-विलापेन पूर्णतया व्यवह्रियते । युष्मच्चास्मच्च युष्मदस्मदी ते एव प्रत्ययौ तावेव गोचरौ तयोस्त्रिविधविरोधभाजोरन्यत्रैक्यायोगान्न तत्प्रमितिरित्यर्थः । ऐक्यासंस्कारादतदध्यासेऽपि तादात्म्य-संस्कारादिदं रजतमितिवत्तदध्यासः स्यादित्याशङ्क्य तस्यापि तत्प्रमितिपूर्वकत्वात्तस्याश्च तादात्म्यापेक्षत्वादात्मानात्मनोस्त-दभावान्नेति मत्वा तयोस्ता

भा० विषयविषयिणोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभाव-योरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्धर्माणामपि-

रत्नप्रभा ।

त्रिधा विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावोऽत्यन्ताभेदस्तादात्म्यं वा तदनुपपत्तौ सिद्धायामित्यन्वयः ॥ ऐक्यासम्भवेऽपि शुक्लो घट इतिवत्तादात्म्यं किं न स्यादित्यत आह–विषयविषयिणोरिति ॥ चिज्जडयोर्विषयविषयित्वाद्दीपघटयोरिव न तादात्म्यमिति भावः ॥ युष्मदस्मदी पराक्प्रत्यग्वस्तुनी, ते एव प्रत्ययश्च गोचरश्चेति वा विग्रहः । अत्र प्रत्ययगोचरपदाभ्याम् आत्मानात्मनोः प्रत्यक्पराग्भावे चिदचित्त्वहेतुरुक्तः । तत्र हेतुमाह–विषयविषयिणोरिति ॥ अनात्मनो ग्राह्यत्वादचित्त्वम्, आत्मनस्तु ग्राहकत्वाच्चित्त्वं वाच्यम् । अचित्त्वे स्वस्य स्वेन ग्रहस्य कर्मकर्तृत्वाविरोधेनासम्भवादप्रत्यक्षत्वापत्तेरित्यर्थः ॥ यथेष्टं[2] वा हेतुहेतुमद्भावः ॥ नन्वेवमात्मानात्मनोः पराक्प्रत्यक्त्वेन चिदचित्त्वेन ग्राह्यग्राहकत्वेन च विरोधात्तमःप्रकाशवदैक्यस्य तादात्म्यस्य चानुपपत्तौ सत्यां तत्प्रमित्यभावेनाध्यासाभावेऽपि तद्धर्माणां चैतन्यसुखजाड्यदुःखादीनां विनिर्भ[3]येनाध्यासोऽस्त्वित्यत आह–

१ चिदचित्त्वे । २ विषयविषयित्वे चिदचित्त्वं हेतुः । चिदचित्त्वे प्रत्यक्पराग्भावो हेतुः यद्वा–विषयविषयित्वे पराक्प्रत्यग्भावो हेतुः । प्रत्यक्पराग्भावे चिदचित्त्वं हेतुः । अथवा–प्रत्यक्पराग्भावे चिदचित्त्वं हेतुः । चिदचित्त्वे विषयविषयिभावो हेतुरिति रीत्या यथेष्टम् । ३ धर्माणां विनिमयो नाम स्वधर्म्यातिरिक्ते स्वभानम् ।

तद्धर्माणामपीति ॥ तयोरात्मानात्म

भामती ।

ध्यासहेतावत्यन्तवैलक्षण्ये दृष्टान्तः—तमःप्रकाशवदिति । न हि जातु कश्चित्समुदाचरद्वृत्तिनी प्रकाशतमसी परस्परात्मतया प्रतिपत्तुमर्हति । तदिदमुक्तम्—इतरेतरभावानुपपत्ताविति । इतरेतरभाव इतरेतरत्वम् । तादात्म्यमिति यावत् । तस्यानुपपत्ता-विति । स्यादेतत् । मा भूद्धर्मिणोः परस्परभावस्तद्धर्माणां तु जाड्यचैतन्यनित्यत्वानित्यत्वादीनामितरेतराध्यासो भविष्यति । दृश्यते हि धर्मिणोर्विवेकग्रहणेऽपि तद्धर्माणामध्यासः, यथा कुसुमोद्भेदेन गृह्यमाणेऽपि स्फटिकमणावतिस्वच्छतया जपाकुसुमप्रतिबिम्बोद्ग्राहिण्यरुणः स्फटिक इत्यारुण्यविभ्रमः इत्यत उक्तम्—तद्धर्माणामपीति । इतरेतरत्र धर्मिणि धर्माणां भावो विनिमयस्तस्यानुपपत्तिः । अयमभिसंधिः—रूपवद्धि द्रव्यमतिस्वच्छतया रूपवतो द्रव्यान्तरस्य तद्विवेकेन गृह्यमाणस्यापि छायां गृह्णीयात्, चिदात्मा त्वरूपो विषयी न विषयच्छायामुद्ग्राहयितुमर्हति । यथाहुः—'शब्दगन्धरसानां च कीदृशी प्रतिबिम्बता' इति । तदिह पारिशेष्याद्विषयविषयिणोरन्योन्यात्मसंभेदेनैव

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

दात्म्याभावे हेतुमाह—विषयविषयिणोरिति । ऐक्याभावेऽपि जात्यादौ तादात्म्यादपौनरुक्त्यम् । नित्यानुभवविषयो युष्मदर्थो विषयो विषयी त्वस्मदर्थो नित्यानुभवस्तयोर्दाह्यदाहकवन्मिथो विरुद्धयोर्जातिव्यक्तित्वादेरभावान्न तादात्म्यमित्यर्थः । उक्ताद्धेतोः सिद्धमभेदासम्भवं सदृष्टान्तमाह—तमःप्रकाशवदिति । न खल्व-नयोरभेदः । न च तयोर्भावाभावत्वेन तदभावस्तमसोऽपि गुणवत्त्वादिना भावत्वात्तथाऽऽत्मानात्मनोरपि मिथो विरुद्धयो-र्नाभेदोऽस्तीत्यर्थः । विमतौ नाभिन्नतया प्रमितौ मिथो विरुद्ध-त्वात्तमःप्रकाशवदिति विरोधफलमाह—इतरेतरेति । इतरस्ये-तरभावो नामेतरेतरत्वमैक्यमितरस्मिन्नितरभावस्तादात्म्यं तयो-रप्रतीतावुक्तन्यायप्राप्तायां तत्संस्कारासिद्धिः । नन्वात्मानात्म-नोरितरेतरभावाभावेऽपि तद्धर्माणां चैतन्यजाड्यादीनामितरेतरत्र भावः स्यात् । दृश्यते हि पुष्पपुटिकादौ पुष्पाभावेऽपि तद्धर्म-गन्धानुवृत्तिः । तथा चेतरेतरत्रेतरधर्मप्रमित्या तत्संस्कारात्तद-ध्यासः सिध्यतीति नेत्याह—तद्धर्माणामपीति । तयोरात्मानात्म-नोधर्माश्चैतन्यजाड्यादयस्तेषामितरेतरत्र न भावो मिथो विरुद्ध-योर्धर्मिणोर्ध-

भा० सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके—

रत्नप्रभा ।

नोर्धर्मास्तद्धर्मास्तेषामपि ॥ इतरेतरभावानुपपत्तिः—इतरत्र धर्म्यन्तरे इतरेषां धर्माणां भावः संसर्गस्तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः । न हि धर्मिणोः संसर्गं विना धर्माणां विनिमयोऽस्ति । स्फटिके लोहितवस्तुसान्निध्याल्लौहित्यधर्मसंसर्गः ॥ असंगात्मधर्मिणः केनाऽप्यसंसर्गाद्धर्मिसंसर्गपूर्वको धर्मसंसर्गः कुतस्त्य इत्यभिप्रेत्योक्तम् सुतरामिति ॥ नन्वात्मानात्मनोस्तादात्म्यस्य तद्धर्मसंसर्गस्य चाभावेऽप्यध्यासः किं न स्यादित्यत आह—इत्यत इति—उक्तरीत्या तादात्म्याद्यभावेन तत्प्रमाया अभावाद् अतः—प्रमाजन्यसंस्कारस्याध्यासहेतोरभावादध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तमित्यन्वयः ॥ मिथ्याशब्दो द्व्यर्थः—अपह्नववचनोऽनिर्वचनीयतावचनश्चेति ॥ अत्र च अपह्नवार्थः ॥ ननु कुत्र कस्याध्यासोऽपह्नूयते इत्याशंक्य आत्मन्यनात्मतद्धर्माणाम् अनात्मन्यात्मतद्धर्माणामध्यासो निरस्यत इत्याह—अस्मत्प्रत्ययगोचर इत्यादिना ॥ अहमितिप्रत्यययोग्यत्वं बुद्ध्यादेरप्यस्तीति मत्वा

---

१ चकारोऽत्राध्याहर्तव्यः ।

तत आत्मानं विवेचयति—विषयिणीति ॥ बुद्ध्यादिसाक्षिणी-त्यर्थः ॥ साक्षित्वे हेतुः—चिदात्मक इति ॥ अहमिति भासमाने चिदंशात्मनीत्यर्थः ॥

भामती ।

तद्धर्माणामपि परस्परसंभेदेन विनिमयात्मना भवितव्यम्, तौ चेद्धर्मिणावत्यन्तविवेकेन गृह्यमाणावसंभिन्नौ, असंभिन्नाः सुतरां तयोर्धर्माः, स्वाश्रयाभ्यां व्यवधानेन दूरापेतत्वात् । तदि-दमुक्तं—सुतरामिति ॥

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

र्माणामितरेतरत्र भावस्यादृष्टत्वात्तेषां धर्मितादात्म्याच्चो-क्तविरोधभाक्त्वाद्धर्मिणमतिक्रम्य च तद्धर्माणामगमनात । न हि गन्धोऽपि विना धर्मिणं पुष्पपुटिकादौ दृश्यते सूक्ष्मेण स्वाश्रयेण सहैवोपलम्भादन्यथा गुणत्वव्याघातादुत्क्रान्त्यधिकरणे चैतद्व-क्ष्यति । तस्मात्तद्धर्माणामपि नेतरेतरत्र सत्त्वप्रमेत्यर्थः । तथाऽ-प्यात्मानात्मनोरन्योन्यात्मकताध्यासस्य च किमायातमि-त्याशंक्याऽऽह—इत्यत इति । इतिशब्देनाभेदप्रमित्यभावो हेतुरुक्तः । तत्फलमभेदसंस्काराभावोऽतःशब्दार्थः । यदात्मनो मुख्यं प्रत्यक्त्वं प्रतीतित्वमहंकारादिविलापनेन ब्रह्मास्मीतिव्यवहार्थत्वं

चोक्तं तदयुक्तमहामितिप्रतयिमानत्वादहंकारवदित्याशंक्य संस्काराभावफलमध्यासाभावं वक्तुमधिष्ठानस्वरूपमाह—अस्मत्प्रत्ययगोचर इति। अहंवृत्तिव्यङ्ग्यस्फुरणत्वं तद्धत्त्वं वा हेतुः। आद्ये साधनविकलो दृष्टान्तो द्वितीये त्वसिद्धिरतोऽनुमानायोगादात्मनो युक्त मुख्यं प्रत्यक्त्वादीत्यर्थः। यदात्मनो विषयित्वं तन्न। अनुभवामीतिव्यवहृतत्वादहंकारवदित्याशंक्याऽऽह—विषयिणीति। अनुभवामीति। व्यवहृतत्वं तद्वाच्यत्वं तल्लक्ष्यत्वं वा। नाऽऽद्यः, असिद्धेः। नेतरः, हेतुवैकल्यादतो युक्तं विषयित्वमित्यर्थः। अहंकारस्य देहं जानामीति विषयित्वेऽपि मनुष्योऽहमित्यभेदाध्यासवदिहापि स्यादित्याशंक्याहंकारदेहयोर्जाड्यादिना तुल्यत्वादभेदाध्यासेऽपि चित्त्वेनाऽऽत्मत्वेन वाऽजडेऽनवच्छिन्ने प्रतीचि तद्विपरीताध्यासो न सिध्यतीत्याह–चिदात्मक इति। दीपादेर्विषयित्वेऽपि चिदात्मकत्वाभावादपुनरुक्तिः। अहमिति प्रथाविशेषादात्मवदहंकारस्यापि मुख्य–

भा०युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्धर्माणां चाध्यासः॥ तद्विपर्ययेण–

रत्नप्रभा।

युष्मत्प्रत्ययगोचरस्येति॥ त्वंकारयोग्यस्य इदमर्थस्येति

यावत् ॥ नन्वहमिति भासमानबुद्ध्यादेः कथमिदमर्थत्वमित्यत आह–विषयस्येति ॥ साक्षिभास्यस्येत्यर्थः ॥ साक्षिभास्यत्वरूपलक्षणयोगाद् बुद्ध्यादेर्घटादिवदिदमर्थत्वं न प्रतिभासत इति भावः ॥ अथ वा यदात्मनो मुख्यं सर्वान्तरत्वरूपं प्रत्यक्त्वं प्रतीतित्वं ब्रह्मास्मीति व्यवहारगोचरत्वं चोक्तं तद् असिद्धम्, अहमिति प्रतीयमानत्वाद्, अहंकारवदित्याशंक्याह–अस्मत्प्रत्ययगोचर इति ॥ अस्मच्चासौ प्रत्ययश्चासौ गोचरश्च तस्मिन्नित्यर्थः ॥ अहंवृत्तिव्यंग्यस्फुरणत्वं स्फुरणविषयत्वं वा हेतुः । आद्ये–दृष्टान्ते हेत्वासिद्धिः । द्वितीये तु–पक्षे तदासिद्धिरित्यात्मनो मुख्यं प्रत्यक्त्वादि युक्तमिति भावः ॥ ननु यदात्मनो विषयित्वं तद्, असिद्धम्, अनुभवामीतिशब्दवत्त्वाद्, अहंकारवदित्यत आह–विषयिणीति ॥ वाच्यत्वं, लक्ष्यत्वं वा हेतुः ॥ नाद्यः–पक्षे तदसिद्धेः । नान्त्यः–दृष्टान्ते तद्वैकल्यादिति भावः ॥ देहं जानामीति देहाहंकारयोर्विषयविषयित्वेऽपि मनुष्योऽहमित्यभेदाध्यासवदात्माहंकारयोरप्यध्यासः स्यादित्यत आह–चिदात्मक इति ॥ तयोर्जाड्यास्पत्वाभ्यां सादृश्यादध्यासेऽपि चिदात्मन्यनवच्छिन्ने जडाल्पाहंकारादेर्नाध्यास इति भावः ॥ अहमिति भास्यत्वादात्मवदहंकारस्यापि

भामती ।

तद्विपर्ययेणेति । विषयविपर्ययेणेत्यर्थः । मिथ्याशब्दोऽपह्नव-वचनः एतदुक्तं भवति–अध्यासो भेदाग्रहेण व्याप्तः, तद्विरुद्धश्चेहास्ति भेदग्रहः, स भेदाग्रहं निवर्तयंस्तद्व्याप्तमध्यासमपि निवर्तयतीति । मिथ्येति भवितुं युक्तं यद्यपि तथापीति योजना ॥

इदमत्राकूतम्–भवेदेतदेवं यद्यहमित्यनुभवे आत्मतत्त्वं प्रकाशेत । न त्वेतदस्ति । तथाहि–समस्तोपाध्यनवच्छिन्नानन्तानन्दचैतन्यैकरसमुदासीनमेकमद्वितीयमात्मतत्त्वं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु गीयते । न चैतान्युपक्रमपरामर्शोपसंहारैः क्रियासमभिहारेणेदृगात्मतत्त्वमभिदधति तत्पराणि सन्ति शक्यानि शक्रेणाप्युपचरितार्थानि कर्तुम् अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति, यथाहो दर्शनीयाहोदर्शनीयेति, न न्यूनत्वं, प्रागेवोपचरितत्वमिति । अहमनुभवस्तु प्रादेशिकमनेकविधशोकदुःखादिप्रपञ्चोपप्लुतमात्मानमादर्शयन्कथमात्मतत्त्वगोचरः कथं वानुपप्लवः । न च ज्येष्ठप्रमाणप्रत्यक्षविरोधादाम्नायस्यैव तदपेक्षस्याप्रामाण्यमुपचरितार्थत्वं चेति युक्तम् । तस्यापौरुषेयतया निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य, बोधकतया स्वतः सिद्धप्रमाणभावस्य, स्वकार्ये प्रमितावनपेक्षत्वात् । प्रमितावनपेक्षत्वेऽप्युत्पत्तौ प्रत्यक्षापेक्षत्वात्तद्विरोधादनुत्पत्तिलक्षण-

मप्रामाण्यमिति—चेन्न । उत्पादकाप्रतिद्वन्द्वित्वात् । न ह्यागम-ज्ञानं सांव्य—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

प्रत्यक्त्वादियोगादयुक्तं पराक्त्वादीत्याशङ्क्याऽऽह—युष्म-दिति । अहंकारतत्साक्षिणोरहमित्येकरूपप्रथानङ्गीकारादहंका-रादेः प्रातीतिकप्रत्यक्त्वादिभावेऽपि पराक्त्वाद्येव मुख्यमित्यर्थः । अहंकारादेर्बन्धत्वेनानर्थतया हेयत्वं सूचयति—विषयस्येति । तस्याध्यासो मिथ्येति संबन्धः । मा भूदात्मन्यनात्माध्यासस्त-द्धर्माणां तु जाड्यादीनां तस्मिन्नध्यासः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तद्धर्माणां चेति । न हि धर्मा धर्मिणमतिक्रमन्ते नरविषाणादि-धीवदात्मनि वैकल्पिकी जाड्यादिधीरित्यर्थः । आत्मनो मुख्य-प्रत्यक्त्वादिभाक्त्वादनात्मतद्धर्माध्यासानधिष्ठानत्वेऽपि तद्वैपरी-त्यादहंकारादेरात्मतद्धर्माध्यासाधिष्ठानत्वं स्यादित्याशंक्याऽऽह-तद्विपर्ययेणेति । अहंकारादौ जडे विषये ततो विपर्ययश्चैतन्यं तेनाऽऽत्मना विषयिणश्चिदात्मनो योऽध्यासः स मिथ्येत्यन्वयः॥ नन्वनात्मन्यात्मानध्यासेऽपि तद्धर्माणामनुभवादीनां बुद्ध्यादा-वध्यासः स्यात । नभसो ध्वन्यभेदानध्यासेऽपि तद्भेदानां वर्णानां ह्रस्वो दीर्घो वेति ध्वनिविशेषेऽप्यध्यासदर्शनादित्यत आह—तद्ध-र्माणां चेति । अनुभवादीनां बुद्धिवृत्त्युपाधौ तत्तन्त्रतया मानादुप

रत्नप्रभा ।

प्रत्यक्त्वादिकं मुख्यमेव । ततः पूर्वोक्तपराक्त्वाद्यसिद्धिरित्याशंक्याह–युष्मदिति ॥ अहंवृत्तिभास्यत्वमहंकारे नास्ति कर्त्तृकर्मत्वविरोधाच्चिद्भास्यत्वं चिदात्मनि नास्ति इति हेत्वसिद्धिः। अतो बुद्ध्यादेः प्रतिभासतः प्रत्यक्त्वेपि पराक्त्वादिकं मुख्यमेवेति भावः । युष्मत पराक् तच्चासौ प्रतीयत इति प्रत्ययश्चासौ कर्त्तृत्वादिव्यवहारगोचरश्च तस्येति विग्रहः ॥ तस्य हेयत्वार्थमाह–विषयस्येति ॥ "षिञबन्धने"–विसिनोति बध्नाति इति-विषयः, तस्येत्यर्थः ॥ आत्मन्यनात्मतद्धर्माध्यासो मिथ्या भवतु ।

भामती ।

वहारिकं प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमुपहन्ति येन कारणाभावान्न भवेदपि तु तात्त्विकम् । न च तत्तस्योत्पादकम् । अतात्त्विकप्रमाणभावेभ्योऽपि सांव्यवहारिकप्रमाणेभ्यस्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् । तथा च वर्णे ह्रस्वदीर्घत्वादयोऽन्यधर्मा अपि समारोपितास्तत्त्वप्रतिपत्तिहेतवः । न हि लौकिका नाग इति वा नग इति वा पदात्कुञ्जरं वा तरुं वा प्रतिपद्यमाना भवन्ति भ्रान्ताः न चानन्यपरं वाक्यं स्वार्थे उपचरितार्थं युक्तम् । उक्तं हि 'न विधौ परः शब्दार्थः' इति । ज्येष्ठत्वं चानपेक्षितस्य बाध्यत्वे हेतुर्न बाधकत्वे

रजतज्ञानस्य ज्यायसः शुक्तिज्ञानेन कनीयसा बाधदर्शनात् । तदनपबाधने तदपबाधात्मनस्तस्योत्पत्तेरनुत्पत्तेः । दर्शितं च तात्त्विकप्रमाणभावस्यानपेक्षितत्वम् । तथा च पारमर्षं सूत्रम्—'पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्' [अ० ६ पा० ५ सू० ५४] इति । तथा 'पूर्वात्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम् । अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्म धियां भवेत् ॥' इति । अपि च येऽप्यहंकारास्पदमात्मानमास्थिषत तैरप्यस्य न तात्त्विकत्वमभ्युपेतव्यम्—'अहमिहैवास्मि सदने जानानः' इति सर्वव्यापिनः प्रादेशिकत्वेन ग्रहात् । उच्चतरगिरिशिखरवर्तिषु महातरुषु भूमिष्ठस्य दूर्वाप्रवालनिर्भासप्रत्ययवत् । न चेदं देहस्य प्रादेशिकत्वमनुभूयते न त्वात्मन इति सांप्रतम् । न हि तदैवं भवति—'अहम्' इति, गौणत्वे वा न—'जानानः' इति । अपि च परशब्दः परत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्तत इति यत्र प्रयोक्तृप्रतिपत्त्रोः संप्रतिपत्तिः स गौणः, स च भेदप्रत्ययपुरःसरः । तद्यथा नैयमिकाग्निहोत्रवचनोऽग्निहोत्रशब्दः (अ० १ पा० ४ सू० ४) प्रकरणान्तरावधृतभेदे कौण्डपायिनामयनगते कर्मणि 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' (अ० ७ पा० ३ सू० १) इत्यत्र साध्यसादृश्येन गौणः, माणवके चानुभवसिद्धभेदे सिंहात्सिंहशब्दः । न त्वहंकारस्य मुख्योऽर्थो निर्लुठितगर्भतया देहादिभ्यो भिन्नोऽनुभूयते, येन परशब्दः शरीरादौ गौणो भवेत् । न

चात्यन्तनिरूढतया गौणेऽपि न गौणत्वाभिमानः, सार्षपादिषु तैलशब्दवदिति वेदितव्यम् । तत्रापि स्नेहात्तिलभवाद्भेदे सिद्ध एव सार्षपादीनां तैलशब्दवाच्यत्वाभिमानो, न त्वर्थयोस्तैलसार्षपयोरभेदाध्यवसायः । तत्सिद्धं गौणत्वमुभयदर्शिनो गौणमुख्यविवेकविज्ञानेन व्याप्तं तदिह व्यापकं विवेकज्ञानं निवर्तमानं गौणतामपि निवर्तयतीति । न च बालस्थविरशरीरभेदेऽपि सोऽहमित्येकस्यात्मनः प्रतिसंधानाद्देहादिभ्यो भेदेनास्त्यात्मानुभव इति वाच्यम् । परीक्षकाणां खल्वियं कथा न लौकिकानाम् । परीक्षका अपि हि व्यवहारसमये न लोकसामान्यमतिवर्तन्ते । वक्ष्यत्यनन्तरमेव हि भगवान्भाष्कारः—'पश्वादिभिश्चाविशेषात्' इति । बाह्या अप्याहुः—'शास्त्रचिन्तकाः खल्वेवं विवेचयन्ति न प्रतिपत्तारः' इति । तत्पारिशेष्याच्चिदात्मगोचरमहंकार—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

चारात्तद्धर्मत्वम् । युक्तो वर्णानां ध्वनिभेदेष्वध्यासो जाड्यादिना तुल्यत्वादात्मधर्मत्वाभिमतानामनुभवादीनां चिद्रूपात्ततो भेदाभावान्न जडे बुद्ध्यादावध्यासोऽतुल्यत्वादित्यर्थः । अध्यासो नामान्यस्मिन्नन्य—

१ अहंवृत्तिभास्यत्वं हेतुः । अहंवृत्त्यभिव्यक्तचिद्भास्यत्वं वा हेतुस्तत्रेति शेषः । २ युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य ।

भा० विषयिणस्तद्धर्माणां च विषयेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तम् ॥

रत्नप्रभा ।

अनात्मन्यात्मतद्धर्माध्यासः किं न स्यात्? । अहं स्फुरामि, सुखीत्याद्यनुभवादित्याशङ्क्याह–तद्विपर्ययेणेति ॥ तस्मादनात्मनो विपर्ययो विरुद्धस्वभावश्चैतन्यम्, इत्थम्भावे तृतीया । चैतन्यात्मना विषयिणस्तद्धर्माणां च योऽहंकारादौ विषयेऽध्यासः स मिथ्येति नास्तीति भवितुं युक्तम्, अध्याससामग्र्यभावात् ॥ न ह्यत्र पूर्वप्रमाहितसंस्कारः सादृश्यमज्ञानं वाऽस्ति । निरवयवनिर्गुणस्वप्रकाशात्मनि गुणावयवसादृश्यस्य चाज्ञानस्य चायोगात् ॥ नन्वात्मनो निर्गुणत्वे तद्धर्माणामिति भाष्यं कथमिति चेद्, उच्यते–बुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तं चैतन्यं ज्ञानं विषयाभेदेनाभिव्यक्तं स्फुरणं, शुभकर्मजन्यवृत्तिव्यक्तमानन्दः, इत्येवं वृत्त्युपाधिकृतभेदाज्ज्ञानादीनामात्मधर्मत्वव्यपदेशः ! तदुक्तं टीकायाम्-"आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्तिधर्मा अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात् पृथगिवावभासन्ते" इति । अतो निर्गुणब्रह्मात्मत्वमतेऽहंकरोमीति प्रतीतिरर्थस्य चाध्यासत्वायोगात्प्रमात्वम्, अहं नर इति सामाना

१ पूर्वप्रमाजन्यसंस्कारसादृश्यादिरूपाध्याससामग्र्यभावात् ।

धिकरण्यस्य गौणत्वमिति मतमास्थेयम् । तथा च बन्धस्य सत्यतया ज्ञानान्निवृत्तिरूपफलासम्भवाद् बद्धमुक्तयोर्जीवब्रह्मणोरैक्यायोगेन विषयासम्भवाच्छास्त्रं नारम्भणीयमिति पूर्वपक्षभाष्यतात्पर्यम् । युक्तग्रहणात् पूर्वपक्षस्य दुर्बलत्वं सूचयति । तथाहि, किमध्यासस्य नास्तित्वमयुक्तत्वाद्, अभानाद्वा, कारणाभावाद्वा ? आद्य इष्ट इत्याह–तथापीति ॥ एतदनुरोधादादौ यद्यपीति पठितव्यम् ॥ अध्यासस्यासङ्गस्वप्रकाशात्मन्ययुक्तत्वमलङ्कार इति भावः ॥ न द्वितीय इत्याह–अयमिति ॥ अज्ञः कर्त्ता मनुष्योऽहम्–इति प्रत्यक्षानुभवादध्यासस्याभानमसिद्धमित्यर्थः ॥ न चेदं प्रत्यक्षं कर्त्तृत्वादौ प्रमेति वाच्यम्, अपौरुषेयतया निर्दोषेणोपक्रमादिलिङ्गावधृततात्पर्येण च "तत्त्वमसि" [छा० ६ । ८ । ७–१६] इत्यादिवाक्येनाकर्त्तृत्वब्रह्मत्वबोधनेन नास्य भ्रमत्वनिश्चयात् ॥ न च ज्येष्ठप्रत्यक्षविरोधादागमज्ञानस्यैव बाध इति वाच्यम्, देहात्मवादप्रसङ्गात् ॥

---

१ अहमिदं ममेदमित्ययं व्यवहारोऽध्यासः मिथ्याज्ञाननिमित्तः सत्यानृते मिथुनीकृत्य प्रवृत्त इत्यन्वयक्रमाभिप्रायेण प्रतीकवैपरीत्यमित आरम्भ मूले इति भाति । २ "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिंगं तात्पर्यनिर्णये" इति श्लोकोक्ताः षडुपक्रमादयः । ३ निश्चित ।

भामती ।

महमिहास्मि सदन इति प्रयुञ्जानो लौकिकः शरीराद्यभेद-ग्रहादात्मनः प्रादेशिकत्वमभिमन्यते, नभस इव घटमणिकमाल्लि-काद्युपाध्यवच्छेदादिति युक्तमुत्पश्यामः । न चाहंकारप्रामाण्याय देहादिवदात्मापि प्रादेशिक इति युक्तम् । तदा खल्वयमणुपरिमाणो वा स्याद्देहपरिमाणो वा । अणुपरिमाणत्वे स्थूलोऽहं दीर्घ इति च न स्यात् । देहपरिमाणत्वे तु सावयवतया देहवदनित्यत्वप्र-सङ्गः । किंचास्मिन्पक्षेऽवयवसमुदायो वा चेतयेत प्रत्येकं वाव-यवाः । प्रत्येकं चेतनत्वपक्षे बहूनां चेतनानां स्वतन्त्राणामेक-वाक्यताभावा—

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

रूपताधीः । स मिथ्येत्यविद्यमानतोच्यते । अर्थाध्यासो ज्ञानाध्यासश्चेत्यध्यासयोर्नास्तित्वं वक्तुं द्विरध्यासवचनम् । आक्षे-पमुपसंहरति—इति भवितुमिति । इति युक्तमिति वक्तव्ये भवितुमित्याक्षेपस्य संभावनैव मूलं न मानमिति दर्शयितुमुक्तम् । तदेवं मातृत्वादिबन्धस्य वस्तुतया विषयाद्यभावादनारभ्यमिदं शास्त्रमित्याक्षेप्तुर्विवक्षितम् । अध्यासस्य नास्तित्वमयुक्तत्वादभा-नाद्वेति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति—तथाऽपीति । द्वितीयं प्रत्याह-

अयमिति । मनुष्योऽहमिति प्रतीतेरध्यासस्वरूपापलापायो-गादस्याश्च—

रत्नप्रभा ।

मनुष्योऽहम्-इति प्रत्यक्षविरोधेन "अथायमशरीरः" [बृह० ४ । ४ । ७] इत्यादिश्रुत्या देहाऽन्याऽऽत्मासिद्धेः । तस्मादिदं रजतमितिवत सामानाधिकरण्यप्रत्यक्षस्य भ्रमत्वशङ्का-कलङ्कितस्य नागमात प्राबल्यमित्यास्थेयम् । किञ्च, ज्येष्ठत्वं पूर्वभावित्वं वा आगमज्ञानं प्रति, उपजीव्यत्वं वा ? । आद्ये न प्राबल्यं, ज्येष्ठस्यापि रजतभ्रमस्य पश्चाद्भाविना शुक्तिज्ञानेन बाधदर्शनात । न द्वितीयः, आगज्ञानोत्पत्तौ प्रत्यक्षादिमूलवृद्ध-व्यवहारे च संगतिग्रहद्वारा शब्दोपलब्धिद्वारा च प्रत्यक्षादेर्व्या-वहारिकप्रामाण्यस्योपजीव्यत्वेऽपि तात्त्विकप्रामाण्यस्यानपेक्षित-त्वादनपेक्षितांशस्यागमेन बाधसंभवादिति ॥ यत्तु क्षणिकया-गस्य श्रुतिबलात कालान्तरभाविफलहेतुत्वत "तथा विद्वान्नाम-रूपाद्विमुक्तः" [मुण्ड० ३ । २ । ७] इति श्रुतिबलात् सत्य-स्यापि ज्ञानान्निवृत्तिसंभवादध्यासवर्णनं व्यर्थमिति । तन्न,

---

१ अज्ञः कर्त्ता मनुष्योऽहमित्यादिरूपस्य । २ उपजीव्यते कार्यार्थमा-श्रीयते इत्युपजीव्यं कारणं तस्य भावः तत्त्वम् । ३ बंधस्येति शेषः ।

ज्ञानमात्रनिवर्त्यस्य क्वापि सत्यत्वादर्शनात्, सत्यस्य चात्मनो निवृत्त्यदर्शनाच्च योग्यतानिश्चये सति सत्यबन्धस्य ज्ञानान्निवृत्तिश्रुतेर्बोधकत्वायोगात् ॥ न च सेतुदर्शनात् सत्यस्य पापस्य नाशदर्शनान्नायोग्यतानिश्चय इति वाच्यम्, तस्य श्रद्धानियमादिसापेक्षज्ञाननाश्यत्वात् । बन्धस्य च "नान्यः पन्थाः" [श्वेता० ३ । ८] इति श्रुत्या ज्ञानमात्रान्निवृत्तिप्रतीतेः । अतः श्रुतज्ञाननिवर्त्यत्वनिर्वाहार्थमध्यस्तत्वं वर्णनीयम् किञ्च, ज्ञानैकनिवर्त्यस्य किं नाम सत्यत्वम् ? न तावदज्ञानाजन्यत्वम् "मायां तु प्रकृतिम्" [श्वेता० ४ । १० ।] इति श्रुतिविरोधान्मायाविद्ययोरैक्यात् ॥ नापि स्वाधिष्ठाने स्वाभावशून्यत्वम् "अस्थूलम्" [बृ० ३ । ८ । ८] इत्यादिनिषेधश्रुतिविरोधात् ॥ नापि ब्रह्मवद्बाधायोग्यत्वम् ज्ञानान्निवृत्तिश्रुतिविरोधात् ॥ अथ व्यवहारकाले बाधशून्यत्वम्, तर्हि व्यावहारिकमेव सत्यत्वमित्यागतमध्यस्तत्वम् ।

---

१ अयमभिप्रायः—यदि बन्धे सत्यत्वं त्वन्मते तदा तूपनिषदां सहस्रैरपि बन्धनिवृत्तिर्न शक्यते बोधयितुम् । बंधो, ननिवृत्तिप्रतियोगी, सत्यत्वात् आत्मवद्—इत्यनुमानेन तस्य निवृत्त्यभावबाधनादिति । २ मायाभासेन जीवेशौ करोति, माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति श्रुतेस्तयोरैक्यमवसेयम् । ३ तदनन्यत्वाधिकरणमित्यारम्भणाधिकरणमिति चोभयथा व्यवहारः । ४ बन्धाध्यस्तत्वस्य ।

तच्च श्रुत्यर्थं योग्यताज्ञानार्थं वर्णनीयमेव यागस्यापूर्वद्वारत्ववत् ॥ न च तदनन्यत्वाधिकरणे [व्या० सू० २ । १ । १५] तस्य वर्णनात् पौनरुक्त्यम् ॥ तत्रोक्ताध्यासस्यैव प्रवृत्यङ्गविषयादि-सिद्ध्यर्थमादौ स्मार्यमाणत्वादिति दिक् ॥ अध्यासं द्वेधा दर्श-यति—लोकव्यवहार इति ॥ लोक्यते मनुष्योऽहमित्यभिमन्यत इति लोकः—अर्थाध्यासः । तद्विषयो व्यवहारोऽभिमान इति ज्ञानाध्यासो—

भामती ।

दपर्यायं विरुद्धदिक्क्रियतया शरीरमुन्मथ्येत । अक्रियं वा प्रसज्येत । समुदायस्य तु चैतन्ययोगे वृक्ण एकस्मिन्नवयवे चिदात्मनोऽप्यवयवो वृक्ण इति न चेतयेत् । न च बहूनामवयवा-नामविनाभावनियमो दृष्टः । य एवावयवो विशीर्णस्तदा तदभावे न चेतयेत् । विज्ञानालम्बनत्वेऽप्यहंप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वं तदवस्थ-मेव तस्य स्थिरवस्तुनिर्भासत्वादस्थिरत्वाच्च विज्ञानानाम् । एतेन स्थूलोऽहमन्धोऽहं गच्छामीत्यादयोऽप्य ध्यासतया व्याख्याताः । तदेवमुक्तक्रमेणाहंप्रत्यये पूतिकूष्मांडीकृते भगवती श्रुतिरप्रत्यूहं कर्तृत्वभोक्तृत्वसुख—

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

देहातिरिक्तात्मवादे प्रमात्वाभावात्तदनुरूपं कारणं कल्प्यमिति भावः । अपरोक्षमध्यासं द्वेधा विभजन्विशेष्यं निर्दिशति–लोक-व्यवहार इति । लोक्यते मनुष्योऽहमिति ज्ञायत इति ज्ञानोप-सर्जनोऽर्थाध्यासो लोकविषयो व्यवहार इत्यर्थोपसर्जनो ज्ञाना-ध्यासश्चोक्तः कोऽयमध्यासो यो विषयादिसिद्धिहेतुरित्याशंक्य तल्लक्षणमाह—

तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्य–धर्मांश्चाध्यस्येतरेतराविवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्द्धर्मध-र्मिणोर्मिथ्याज्ञाननिमित्तः—

रत्नप्रभा ।

दर्शितः॥द्विविधासध्यासस्वरूपलक्षणमाह–अन्योन्यस्मिन्नि-त्यादिना–-धर्मधर्मिणोरित्यन्तेन ॥ जाड्यचैतन्यादिधर्माणां धर्मिणावहङ्कारात्मानौ तयोरत्यन्तं भिन्नयोरितरेतरभेदाग्रहेणा-न्योन्यस्मिन् अन्योन्यतादात्म्यमन्योन्यधर्मांश्च व्यत्यासेनाध्यस्य लोकव्यवहार इति योजना । अतः सोऽयमिति प्रमाया नाध्यासत्वं

---

१ अत्यन्तपदोपादानात् ।

तदिदमर्थयोः कालभेदेन कल्पितभेदेप्यत्यन्तभेदाभावादिति वक्तुमत्यन्तेत्युक्तम् ॥ न च धर्मितादात्म्याध्यासे धर्माध्याससिद्धेः धर्मांश्चेति व्यर्थमिति वाच्यम्, अन्धत्वादीनामिन्द्रियधर्माणां धर्म्यध्यासास्फुटत्वेऽप्यन्धोऽहमिति स्फुटोऽध्यास इति ज्ञापनार्थत्वात् ॥ नन्वात्मानात्मनोः परस्पराध्यस्तत्वे—

भामती ।

दुःखशोकाद्यात्मत्वमहमनुभवप्रसञ्जितमात्मनो निषेद्धुमर्हतीति । तदेवं सर्वप्रवादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रथितमिथ्याभावस्याहंप्रत्ययस्य स्वरूपनिमित्तफलैरुपव्याख्यानम्—अन्योन्यस्मिन्नित्यादि । अत्र चायोन्यस्मिन्धर्मिण्यात्मशरीरादौ 'अन्योन्यात्मकताम्' अध्यस्याहमिदं शरीरादीति । इदमिति च वस्तुतः, न प्रतीतितः । लोकव्यवहारो लोकानां व्यवहारः, स चायमहमिति व्यपदेशः । इतिशब्दसूचितश्च शरीराद्यनुकूलं प्रतिकूलं च प्रमेयजातं प्रमाणेन प्रमाय तदुपादानपरिवर्जनादिः। 'अन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्य' अन्योन्यस्मिन्धर्मिणि देहादिधर्माञ्जन्ममरणजराव्याध्यादीनात्मनि धर्मिणि अध्यस्तदेहादिभावे समारोप्य, तथा चैतन्यादीनात्मधर्मान्देहादावध्यस्तात्मभावे समारोप्य, ममेदं जरामरणपुत्रपशुस्वाम्यादीतिव्यवहारो व्यपदेशः; इतिशब्दसूचितश्च तदनुरूपः प्रवृत्त्यादिः । अत्र चाध्यासव्यव-

हारक्रियाभ्यां यः कर्तोन्नीतः स समान इति समानकर्तृत्वेना- ध्यस्य व्यवहार इत्युपपन्नम् । पूर्वकालवत्सूचितमध्यासस्य व्यवहारकारणत्वं सूचयति—मिथ्याज्ञाननिमित्तः-व्यवहारः । मिथ्याज्ञानमध्यासस्तन्निमित्तः । तद्भावाभावानुविधानाद्व्यवहार- भावाभावयोरित्यर्थः । तदेवमध्यासस्वरूपं फलं च व्यवहारमुक्त्वा तस्य निमित्तमाह—इतरेतराविवेकेन । विवेकाग्रहेणेत्यर्थः । अथा- विवेक एव कस्मान्न भवति, तथा च नाध्यास इत्यत आह— अत्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोः । परमार्थतो धर्मिणोरतादात्म्यं विवेको धर्माणां चासंकीर्णता विवेकः । स्यादेतत्, विविक्तयो- र्वस्तुसतोर्भेदाग्रहनिबन्धनस्तादात्म्यविभ्रमो युज्यते, शुक्तेरिव रजताद्भेदाग्रहे रजततादात्म्यविभ्रमः । इह तु परमार्थसतश्चि- दात्मनो न भिन्नं देहाद्यस्ति वस्तुसत्, तत्कुतश्चिदात्मनो भेदाग्रहः कुतश्च तादात्म्यविभ्रम—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

अन्योन्यस्मिन्नित्यादिना धर्मधर्मिणोरित्यन्तेन । तत्रान्य- स्मिन्नन्यावभास इत्युक्ते प्रतिमायां देवतादृष्टिरपि भ्रान्तिः स्यात्ततो विशिनष्टि—अन्योन्यस्मिन्निति । तत्र देवतादृष्टि- मात्रमारोप्यं न प्रतिमादृष्टिर्ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षादिति न्यायात् । पटं तन्तवः स च तन्तुष्विति लोकवादिदृष्ट्या तन्तुपटयोरन्योन्या-

धारत्वधियोऽध्यासत्वप्राप्तावुक्तमन्योन्यात्मकतामिति। पटः शुक्लः शुक्लः पट इति प्रमाण्याववृत्त्यर्थमितरेतराविवेकेनेति । इत्थंभावे तृतीया। स्वरूपविवेकतिरस्कारेणाभेदधीरध्यासो नैवं शुक्लपटादिधीरित्यर्थः ॥ स एवायमयमेव स इत्यैक्यप्रमां प्रत्याह-विविक्तयोर्धर्मिणोरिति। औपाधिकभेदाभासतिरस्कारेण प्रत्यभिज्ञायामैक्यं प्रमीयते विविक्तयोर्धर्मिणोर्विवेकं तिरस्कृत्यैक्यधीर्भ्रान्तिरित्यर्थः। प्रत्यभिज्ञानेऽपि कालद्वयवैशिष्ट्यादस्ति विविक्ततेति विविक्तपदस्यातद्व्यावर्तकत्वमाशंक्याऽऽह-अत्यन्तेति। आत्मनो

भा० सत्यानृते मिथुनीकृत्याहमिदंममेदमिति नैसर्गिकोयं लोकव्यवहारः ॥

रत्नप्रभा।

शून्यवादः स्यादित्याशङ्क्याह-सत्यानृते मिथुनीकृत्येति ॥ सत्यम् अनिदं चैतन्यम्, तस्यानात्मनि संसर्गमात्राध्यासो, न स्वरूपस्य ॥ अनृतं-युष्मदर्थः, तस्य स्वरूपतोऽप्यध्यासात्तयोः मिथुनीकरणमध्यास इति, न शून्यतेत्यर्थः ॥ नन्वध्यासमिथुनीकरणलोकव्यवहारशब्दानामेकार्थत्वेऽध्यस्य-मिथुनीकृत्येति पूर्वकालत्ववाचिक्त्वाप्रत्ययादेशस्य ल्यपः कथं प्रयोग इति चेत। न,

अध्यासव्यक्तिभेदात् । तत्र पूर्वपूर्वाध्यासस्योत्तरोत्तराध्यासं प्रति संस्कारद्वारा पूर्वकालत्वेन हेतुत्वद्योतनार्थं ल्यपः प्रयोगः । तदेव स्पष्टयति—नैसर्गिक इति ॥ प्रत्यगात्मनि हेतुहेतुमद्भावेनाध्या-सप्रवाहोऽनादिरित्यर्थः ॥ ननु प्रवाहस्यावस्तुत्वादध्यासव्यक्तीनां सादित्वात्कथमनादित्वमिति चेद् । उच्यते—अध्यासत्वावच्छिन्न-व्यक्तीनां मध्येऽन्यतमया व्यक्त्या विनाऽनादिकालस्याऽवर्तनं-कार्यानादित्वमित्यङ्गीकारात् । एतेन कारणाभावादिति कल्पो निरस्तः, संस्कारस्य निमित्तस्य नैसर्गिकपदेनोक्तत्वात् ॥ न च पूर्वप्रमाजन्य एव संस्कारो हेतुरिति वाच्यम्, लाघवेन पूर्वानु-भवजन्यसंस्कारस्य हेतुत्वात् । अतः पूर्वाध्यासजन्यसंस्कारो-ऽस्तीति सिद्धम् ॥ अध्यास–

भामती ।

इत्यत आह—सत्यानृते मिथुनीकृत्य । विवेकाग्रहादध्यस्येति योजना । सत्यं चिदात्मा अनृतं बुद्धीन्द्रियदेहादि, ते द्वे धर्मिणी मिथुनीकृत्य युगलीकृत्येत्यर्थः । न च संवृतिपरमार्थसतोः पारमार्थिकं मिथुनमस्तीत्यभूततद्भावार्थस्य च्वेः प्रयोगः । एतदुक्तं भवति—अप्रतीतस्यारोपायोगादारोप्यस्य प्रतीतिरुपयुज्यते न वस्तुसत्तेति । स्यादेतत् । आरोप्यस्य प्रतीतौ सत्यां पूर्वदृष्टस्य

१ का० पा० विकल्पो ।

समारोपः समारोपनिबन्धना च प्रतीतिरिति दुर्वारं परस्पराश्रयत्वमित्यत आह नैसर्गिक इति । स्वाभाविकोऽनादिरयं व्यवहारः। व्यवहारानादितया तत्कारणस्याध्यासस्यानादितोक्ता, ततश्च पूर्वपूर्वमिथ्याज्ञानोपदर्शितस्य बुद्धीन्द्रियशरीरादेरुत्तरोत्तराध्यासोपयोग इत्यनादित्वाद्बीजाङ्कुरवन्न परस्पराश्रयत्वमित्यर्थः । स्यादेतत् । अद्धा पूर्वप्रतीतिमात्रमुपयुज्यत आरोपे, न तु प्रतीयमानस्य परमार्थसत्ता । प्रतीतिरेव त्वत्यंतासती गगनकमलिनी–कल्पस्य देहेन्द्रियादेर्नोपपद्यते । प्रकाशमानत्वमेव हि चिदात्मनोऽपि सत्त्वं न तु तदतिरिक्तं सत्तासामान्यसमवायोऽर्थक्रियाकारितावाद्वैतापत्तेः । सत्तायाश्चार्थक्रियाकारितायाश्च सत्तान्तरार्थक्रियाकारितान्तरकल्पनेऽनवस्थापातात, प्रकाशमानतैव सत्ताऽभ्युपेतव्या । तथा च देहादयः प्रकाशमानत्वान्नासन्तः, चिदात्मवत् । असत्त्वे वा न प्रकाश–

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

बुद्ध्यादेश्च स्वच्छत्वादिना साम्यादत्यन्तविवेकासिद्धिमाशंक्य जडत्वाजडत्वयोस्तद्धर्मयोरत्यन्तविवेकाद्धर्मिणोरपि तत्सिद्धिरित्याह–अत्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोरिति । उक्तरूपयोर्धर्मधर्मिणोरन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतारूप इतरेतराविवेकात्मकोऽध्यास इति समुदायार्थः । अन्योन्यधर्मांश्चेति पृथक्कथनमन्धोऽ

हमित्यादौ धर्माध्यासे प्राधान्यसूचनार्थम् । नन्वितरेतराविवेकार्थं द्वयोः स्वरूपतिरस्कारे कथमन्योन्यस्मिन्निति लक्षणांशासिद्धिस्तत्सिद्धये द्वयोः स्वरूपोपस्थितौ कथमविवेकोपपत्तिरत आह- सत्येति । सत्यमनिदं चैतन्यं तस्य संसृष्टरूपेणाध्यस्तत्वेऽपि स्वरूपेणानध्यस्तत्वादनृतमहंकारादिः स्वरूपतोऽप्यध्यस्तत्वात्तदुभयमिथुनीकरणरूपोऽध्यास इति यावत् । असत्यसर्पस्य सत्यरज्ज्वां तन्मात्रतया निमज्जनवदसत्याहंकाराः

रत्नप्रभा ।

स्योपादानमाह-मिथ्याज्ञाननिमित्त इति । मिथ्या च तदज्ञानं च मिथ्याज्ञानं, तन्निमित्तमुपादानं यस्य स तन्निमित्तस्तदुपादान इत्यर्थः । अज्ञानस्योपादानत्वेऽपि संस्फुरदात्मतत्वावरकतया दोषत्वेनाहंकाराध्यासकर्तुरीश्वरस्योपाधित्वेन संस्कारकालकर्मादिनिमित्तपरिणामित्वेन च निमित्तत्वमिति द्योतयितुं निमित्तपदम् । स्वप्रकाशात्मन्यसंगे कथमविद्यासंग इति शंकानिरासार्थं मिथ्यापदम् । प्रचण्डमार्तण्डमण्डले पेचकानुभवसिद्धान्धकारवदहमज्ञः-इत्यनुभवसिद्धमज्ञानं दुरपह्नवं कल्पितस्याधिष्ठानास्पर्शित्वात्, नित्यस्वरूपज्ञानस्याविरोधित्वाच्चेति । यद्वाऽज्ञानं

१ अर्थक्रमानुरोधेन प्रतीकवैपरीत्यमिति भाति । सर्वत्रानन्दगिरिटीकास्वपि तथैव दर्शनात् (१५ पृष्ठे) २ दिवान्धस्योलूकस्य ।

ज्ञानाभाव इति ॰शंकानिरासार्थं मिथ्यापदम्। मिथ्यात्वे सति साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वम्—अज्ञानस्य लक्षणं मिथ्याज्ञानपदेनोक्तम्। ज्ञानेनेच्छाप्रागभावः साक्षान्निवर्त्यत इति वदन्तं प्रति मिथ्यात्वे सतीत्युक्तम्। अज्ञाननिवृत्तिद्वारा ज्ञाननिवर्त्यत्वन्धेऽतिव्याप्तिनिरासाय—साक्षादिति। अनाद्युपादानत्वे सति मिथ्यात्वं वा—लक्षणम्। ब्रह्मनिरासार्थं—मिथ्यात्वमिति। मृदादिनिरासार्थमनादीति अविद्यात्मनोः सम्बन्धनिरासार्थम् उपादानत्वे सतीति॥ संप्रति अध्यासं द्रढयितुमभिलषति—अहमिदं ममेदमिति॥ आध्यात्मिककार्याध्यासेष्वहमिति प्रथमोऽध्यासः। न चाधिष्ठानारोप्यांशद्वयानुपलम्भान्नायमध्यास इति वाच्यम्, अयो दहतीतिवत् अहमुपलभे- इति दृक्दृश्यांशयोरुपलम्भात्। इदंपदेन भोग्यः संघात उच्यते। अत्राऽहमिदमित्यनेन मनुष्योहमिति तादात्म्याध्यासो दर्शितः। ममेदं शरीरमिति संसर्गाध्यासः॥ ननु देहात्मनोस्तादात्म्यमेव संसर्ग इति तयोः को भेद इति चेत्। सत्यम् सत्त्वैक्ये सति मिथोऽभेदः—तादात्यम्। तत्र मनुष्योऽहमित्यैक्यांशभानं, ममे-

---

१ प्रतियोगिप्रागभावनिवृत्ति प्रतियोगिस्वरूपान्नातिरिच्यते इति चिरंतनतार्किक प्रति। तन्मते इच्छाप्रागभावनिवृत्तेरिच्छास्वरूपानतिरिक्ततया इच्छाया ज्ञानसाध्यत्वांगीकारादेव इच्छाप्रागभावनिवृत्तेरपि ज्ञानसाध्यत्वसंभवादिति बोध्यम्। २ दर्शित इति पूर्वोक्तमत्रानुवर्त्य चकारं चाध्याहृत्य संसर्गाध्यासश्च दर्शित इति योज्यम्।

दमिति भेदांशरूपसंसर्गभानामिति भेदः । एवं सामग्रीसत्त्वादनुभवसत्त्वादध्यासोऽस्तीत्यतो ब्रह्मात्मैक्ये विरोधाभावेन विषयप्रयोजनयोः सत्त्वाच्छास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तभाष्यतात्पर्यम् ॥ एवं सूत्रेणार्थात्सूचिते विषयप्रयोजने प्रतिपाद्य तद्धेतुमध्यासं लक्षण—

भामती ।

मानाः तत्कथं सत्यानृतयोर्मिथुनीभावः, तदभावे वा कस्य कुतो भेदाग्रहः, तदसंभवे कुतोध्यास इत्या—

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सत्यचिन्मात्रतया निमज्जनादेकत्वधीः सत्यासत्ययोरात्मानात्मनोस्तर्कतो विविच्यमानत्वादन्योन्यस्मिन्निति लक्षणांशश्च संभवतीति भावः । किं पुनरध्यासस्य कारणमित्याशंक्य निमित्तमात्रमुपादानं वा निमित्तविशेषो वा पृच्छयत इति विकल्प्याऽऽद्यौ प्रत्याह–मिथ्येति । मिथ्या च तदज्ञानं च तन्निमित्तमुपादानं यस्य सोऽध्यासस्तथा । तत्र मिथ्येत्युक्ते भ्रान्तिज्ञानप्राप्तावज्ञानमित्युक्ते तन्मात्रग्रहे ज्ञानाभावशङ्कायां मिथ्येति तेनानिर्वाच्यत्वे नाभावविलक्षणं ज्ञाननिवर्त्यमनाद्यज्ञानं तदुपादानोऽध्यास इत्यर्थः।

२ का० पा० सूत्रिते ।

एतदेवाज्ञानं संस्कारकालकर्मादिरूपेण परिणतमध्यासनिमित्तमिति वक्तुं निमित्तग्रहणम् । निमित्तविशेषप्रश्ने प्रतिवक्ति–नैसर्गिक इति । प्रत्यक्चैतन्यसत्तामात्रानुबन्धी प्रवाहरूपेणानादिरिति यावत् । न च प्रवाहरूपस्य प्रवाहिव्यतिरेकिणोऽसत्त्वात्प्रवाहि-व्यक्तीनां च सादित्वात्कुतो नैसर्गिकत्वमिति वाच्यम् । प्रवाहि-व्यक्तीनामन्यतमव्यक्त्या विना पूर्वकालानवस्थानं कार्येष्वनादि-तेत्यभ्युपगमात् । यद्वा–कारणरूपेणास्यानादित्वं

भा० आह कोऽयमध्यासो नामेति [१] । उच्यते । स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः ।

रत्नप्रभा ।

सम्भावनाप्रमाणैः साधयितुं लक्षणं पृच्छति–आहेति ॥ किंलक्षणकोऽध्यास इत्याह पूर्ववादीत्यर्थः ॥ अस्य शास्त्रस्य तत्त्वनिर्णयप्रधानत्वेन वादकथात्वद्योतनार्थमाहेति परोक्तिः । आहेत्यादि–कथं पुनः प्रत्यगात्मनीत्यतः प्रागध्यासलक्षणपरं भाष्यं, तदारभ्य संभावनापरम्, तमेतमविद्याख्यमित्यारभ्य-सर्वलोकप्रत्यक्ष

---

१. नाम । उच्यते इति क्वचित्पाठः ।

इत्यन्तं प्रमाणपरमिति विभागः ॥ लक्षणमाह–उच्यते स्मृतिरूप इति । अध्यास इत्यनुषंगः । अत्र परत्रावभास इत्येव लक्षणम् । शिष्टं पदद्वयं तदुपपादनार्थम् । तथाहि–अवभास्यत इत्यवभासो रजताद्यर्थः, तस्यायोग्यमधिकरणं परत्रपदार्थः । अधिकरणस्यायोग्यत्वमारोप्यात्यन्ताभावत्वं तद्वत्त्वं वा ? तथा चैकावच्छेदेन स्वसंसृज्यमाने स्वात्यन्ताभाववत्यवभास्यत्वमध्यस्तत्त्रमित्यर्थः ॥ इदं च साधनाद्यध्याससाधारणं लक्षणम् । संयोगेऽतिव्याप्तिनिरासाय एकावच्छेदेनेति ॥ संयोगस्य स्वसंसृज्यमाने वृक्षे स्वात्यन्ताभाववत्यवभास्यत्वेऽपि स्वस्वात्यन्ताभावयोर्मूलाग्रावच्छेदकभेदान्नातिव्याप्तिः । पूर्वं स्वाभाववति भूतले पश्चादानीतो घटो भातीति घटेऽतिव्याप्तिनिरासाय संसृज्यमाने इति पदम् । तेन स्वाभावकाले प्रतियोगिसंसर्गस्य विद्यमानतोच्यते इति नातिव्याप्तिः ॥ मूर्त्तावच्छेदेनावभास्यगन्धेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वात्यन्ताभाववतीति पदम् । शुक्ताविदन्त्वावच्छेदेन रजतसंसर्गकालेऽत्यन्ताभावोऽस्तीति–

भामती ।

शयवानाह–आह आक्षेप्ता–कोऽयमध्यासो नाम । क

१ अवशिष्टमित्यर्थः । २ अभावस्याधिकरणानतिरिक्तत्वमते आद्यम् । अतिरिक्तत्वमते द्वितीयम् । ३ स्वसंसर्गवतीत्यर्थः । ४ पृथिवीत्वावच्छेदेनेत्यर्थः ।

इत्याक्षेपः। समाधाता लोकसिद्धमध्यासलक्षणमाचक्षाण एवाक्षेपं प्रतिक्षिपति। उच्यते—स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः। अवसन्नोऽवमतो—

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

कार्यात्मना नैमित्तिकत्वमित्युभयमविरुद्धम्। अध्यस्य मिथुनीकृत्येति क्त्वाप्रत्ययो नाध्यासस्य पूर्वकालत्वमन्यत्वं च लोकव्यवहारादङ्गीकृत्य प्रयुक्तो लोकव्यवहारस्याध्यासतया क्रियान्तरत्वाभावादतो वस्तुतोऽपौर्वापर्येऽपि विशेषणभेदेन कल्पितभेदं वस्तुतत्प्रतिपत्तिक्रमेण पौर्वापर्यं च। तदालम्बनमनुभवं द्रढयितुमध्यासमभिनयति—अहमिति। तत्राहमिति कार्याध्यासेष्वाद्योऽध्यासस्तस्याध्यासत्वं चिदचिदात्मत्वात्। इदमिति भोक्तुर्भोगसाधनं कार्यकरणसंघातो ममेदमित्यहंकर्त्रा स्वत्वेन तस्य संबन्धस्तयोश्चेदं ममेदमिति दृष्टयोरध्यस्तत्वमध्यस्तभोक्तृशेषत्वात्स्वप्नादावध्यस्तराजोपकरणवत्। तदेवं पूर्वभाष्योक्तरीत्या युक्तिशून्योऽप्यत्यन्तविविक्तयोरित्यादिना लक्षितः सत्यानृतमिथुनीकरणरूपत्वेन संभावितो विशिष्टकारणप्रसूतो नैसर्गिकत्वादागन्तुकदोषानपेक्षोऽहमिदमित्यादिप्रकारैर्निरूपितप्रतिभासत्वेन प्रत्यक्षत्वाज्ज्ञेयाध्यासो ज्ञानाध्यासश्चाशक्योऽपह्नोतुमित्यसत्यत्वाद्बन्धस्य विषयादिसंभवादारभ्यमिदं शास्त्रमित्यभिसंधिः। शास्त्रारम्भहेतुविषयादि-

साधकमध्यासमाक्षेपसमाधिभ्यां संक्षिप्य तमेव लक्षणसंभावना-प्रमाणैः स्फुटीकर्तुं चोदयति—आहेति । शास्त्रस्य तत्त्वनिर्णयार्थं-तया वादत्वात्तत्र गुरुशिष्ययोरधिकारात्पुरस्थितमिव शिष्यं गृहीत्वा परोक्तिः । इत आरभ्य कथं पुनः प्रत्यगात्मनीत्यतः प्रागध्यासलक्षणपरं भाष्यम् । तस्मादारभ्य तमेतमविद्याख्यमित्यतः प्राक्तनं तत्संभावनाया एतदादिसर्वलोकप्रत्यक्ष इत्यन्तं तन्निर्ण-यायेति विभागः । समाधानभाष्येऽध्यासलक्षणानिर्देशेऽपि प्रसिद्धाध्यासलक्षणे निर्णीते प्रागुक्तलक्षणस्य तद्विशेषतया सिद्धिरिति मत्वा प्रसिद्धाध्यासं पृच्छति—कोऽयमिति । किंशब्द-स्याऽऽक्षेपेऽपि संभवादत्र सोऽपि विवक्ष्यते । आत्मन्य ध्यस्तोऽनात्मे—

रत्नप्रभा ।

नाव्याप्तिः नन्वस्य लक्षणस्यासम्भवः, शुक्तौ रजतस्य सामग्र्यभावेन संसर्गासत्त्वात् । न च स्मर्यमाणसत्यरजतस्यैव परत्र शुक्तावबभास्यत्वेनाध्यस्तत्वोक्तिरिति वाच्यम्, अन्यथाख्याति-प्रसङ्गादित्यत आह—स्मृतिरूप इति ॥ स्मर्यते इति स्मृतिस्स-त्यरजतादिः, तस्य रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः । स्मर्यमाण-सदृश इत्यर्थः । सादृश्योक्त्या स्मर्यमाणादारोप्यस्य भेदान्नान्य-थाख्यातिरित्युक्तं भवति । सादृश्यमुपपादयति—पूर्वदृष्टेति ॥

दृष्टं दर्शनं संस्कारद्वारा पूर्वदर्शनादवभास्यत इति पूर्वदृष्टाव-भासः। तेन संस्कारजन्यज्ञानविषयत्वं स्मर्यमाणारोप्ययोः सादृश्यमुक्तं भवति। स्मृत्यारोपयोः संस्कारजन्यत्वात्। न च संस्कारजन्यत्वादारोपस्य स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यम्, दोषसंप्र-योगजन्यत्वस्यापि विवक्षितत्वेन संस्कारमात्रजन्यत्वाभावात्। अत्र सम्प्रयोगशब्देन—अधिष्ठानसामान्यज्ञानमुच्यते। अहंका-राध्यासे इन्द्रियसंप्रयोगालाभात्। एवं च दोषसंप्रयोगसंस्कार-बलाच्छुक्त्यादौ रजतमुत्पन्नमस्तीति परत्र परावभास्यत्वलक्ष-णमुपपन्नमिति स्मृतिरू१पूर्वदृष्टपदाभ्यामुपपादितम्॥ अन्ये तु-ताभ्यां दोषादि२त्रयजन्यत्वं कार्याध्यासलक्षणमुक्त मित्याहुः॥ अपरे तु—स्मृतिरूपः स्मर्यमाणसदृशः, सादृश्यं च प्रमाणाजन्य-ज्ञानविषयत्वम्। स्मृत्यारोपयोः प्रमाणाजन्यत्वात्पूर्वदृष्टपदं तज्जातीयपरम्। अभिनवरजतादेः पूर्वदृष्टत्वाभावात। तथा च प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वे सति पूर्वदृष्टजातीयत्वं प्रातीतिकाध्या-सलक्षणं ताभ्यामुक्तम्। परत्रावभासशब्दाभ्यामध्यासमात्रलक्षणं व्याख्यातमेव। तत्र स्मर्यमाणगङ्गादावभिनवघटे चातिव्याप्ति-निरासाय प्रमाणेत्यादिपदद्वयमित्याहुः। तत्रार्थाध्यासे स्मर्यमा-णसदृशः परत्र पूर्वदर्शनादवभास्यत इति योजना। ज्ञानाध्यासे

---

१ अध्यासलक्षणे। २ दोषसंप्रयोगसंस्कारा दोषादयः—त्रयः।

तु स्मृतिसदृशः परत्र पूर्वदर्शनादवभासत इति वाक्यं योज-नीयमिति संक्षेपः ॥ ननु अध्यासे वादिविप्रतिपत्तेः कथमुक्तलक्षणसि—

भामती ।

वा भासोऽवभासः । प्रत्ययान्तरबाधश्चास्यावसादोऽवमानो वा । एतावता मिथ्याज्ञानमित्युक्तं भवति। तस्येदमुपव्याख्यानम् 'पूर्वदृष्ट–'इत्यादि । पूर्वदृष्टस्यावभासः पूर्वदृष्टावभासः । मिथ्या-प्रत्ययश्चारोपविषयारोपणीयस्य मिथुनमन्तरेण न भवतीति पूर्वदृष्टग्रहणेनानृतमारोपणीयमुपस्थापयति । तस्य च दृष्टत्वमा-त्रमुपयुज्यते न वस्तुसत्तेति दृष्टग्रहणम् । तथापि वर्तमानं दृष्टं दर्शनं नारोपोपयोगीति पूर्वेत्युक्तम् । तत्र पूर्वदृष्टं स्वरूपेण सदप्यारोपणीयतयानिर्वाच्यमित्यनृतम् । आरोपविषयं सत्यमाह परत्रेति । परत्र शुक्तिकादौ परमार्थसति, तदनेन सत्यानृत-मिथुनमुक्तम् । स्यादेतत् । परत्र पूर्वदृष्टावभास इत्यलक्षणम्, अतिव्यापकत्वात् । अस्ति हि स्वस्तिमत्यां गवि पूर्वदृष्टस्य गोत्वस्य, परत्र कालाक्ष्यामवभासः । अस्ति च पाटलिपुत्रे

१ "आत्मख्यातिरसत्ख्यातिः ख्यातिरख्यातिरन्यथा । तथा निर्वचन-ख्यातिरित्येतत्ख्यातिपञ्चकम्" इति पञ्च ख्यातयः ।

पूर्वदृष्टस्य देवदत्तस्य परत्र माहिष्मत्यामवभासः समीचीनः । अवभासपदं च समीचीनेऽपि प्रत्यये प्रसिद्धम्, यथा नीलस्याव-भासः पीतस्यावभास इत्यत आह–स्मृतिरूप इति । स्मृते रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः । असंनिहितविषयत्वं च स्मृ-तिरूपत्वं, संनिहितविषयं च प्रत्यभिज्ञानं समीचीनमिति नाति-व्याप्तिः । नाप्यव्याप्तिः, स्वप्नज्ञानस्यापि स्मृतिविभ्रमरूपस्यैवं-रूपत्वात् । तत्रापि हि

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

तिविशेषोक्तेरसदृश्योश्चाधिष्ठानाधिष्ठेयत्वायोगादसंभावनया-विशेषाक्षेपात्प्रश्नाक्षेपयोर्भिन्नार्थत्वादुपपत्तिरिति भावः । अध्या-सासाधारणस्वरूपधीहेतुत्वेन लक्षणस्याभ्यर्हितत्वादाक्षेपमुपेक्ष्य पृष्टमेवेति मत्वाऽऽह–उच्यत इति । अत्र प्रश्नवाक्यस्थाध्या-सपदानुषङ्गान्न साकाङ्क्षत्वम् । परत्रेत्युक्ते परस्येत्यार्थिकं परत्र परावभास

रत्नप्रभा ।

द्धिरित्याशंक्याधिष्ठानारोप्यस्वरूपविवादेऽपि परत्र पराव-भास–इति लक्षणे संवादाद्युक्तिभिः सत्या—

भामती ।

स्मर्यमाणे पित्रादौ निद्रोपप्लववशादसंनिधानापरामर्शे तत्र तत्र पूर्वदृष्टस्यैव संनिहितदेशकालत्वस्य समारोपः । एवं पीतः शङ्खस्तिक्तो गुड इत्यत्राप्येतल्लक्षणं योजनीयम् । तथाहि- बहिर्विनिर्गच्छदत्यच्छनयनरश्मिसंपृक्तपित्तद्रव्यवर्तिनीं पीततां पित्तरहितामननुभवन्, शंखं च दोषाच्छादितशुक्लिमानमनुभवन्, पीततायाश्च शंखासंबन्धमनुभवन्, असंबन्धाग्रहणसारूप्येण पीतं तपनीयपिण्डं पीतं बिल्वफलमित्यादौ पूर्वदृष्टं सामानाधिकरण्यं पीतत्वशङ्खत्वयोरारोप्यह—पीतः शंख इति । एतेन तिक्तो गुड इति प्रत्ययो व्याख्यातः । एवं विज्ञातृपुरुषाभिमुखेष्वादर्शोदका- दिषु स्वच्छेषु चाक्षुषं तेजो लग्नमपि बलीयसा सौर्येण तेजसा प्रतिस्रोतः प्रवर्तितं मुखसंयुक्तं मुखं ग्राहयत, दोषवशात्तद्देशताम- नभिमुखतां च मुखस्याग्राहयत, पूर्वदृष्टाभिमुखादर्शोदकदेशता- माभिमुख्यं च मुखस्यारोपयतीति प्रतिबिम्बविभ्रमोऽपि लक्षितो भवति एतेन द्विचन्द्रदिङ्मोहालातचक्रगन्धर्वनगरवंशोरगादि- विभ्रमेष्वपि यथासंभवं लक्षणं योजनीयम् । एतदुक्तं भवति—न प्रकाशमानतामात्रं सत्त्वं, येन देहेन्द्रियादेः प्रकाशमानतया सद्भावो भवेत् । न हि सर्पादिभावेन रज्वादयो वा स्फटिकादयो वा रक्तादिगुणयोगिनो न प्रतिभासन्ते, प्रतिभासमाना वा

भवन्ति तदात्मानस्तद्धर्माणो वा। तथा सति मरुषु मरीचिचयम्, उच्चावचमुच्चलत्तुङ्गतरङ्गभङ्गमालेयमभ्यर्णमवतीर्णा मन्दाकिनी, इत्यभिसंधाय प्रवृत्तस्तत्तोयमापीय पिपासामुपशमयेत। तस्मादकामेनाप्यारोपितस्य प्रकाशमानस्यापि न वस्तुसत्त्वमभ्युपगमनीयम् न च मरीचिरूपेण सलिलमवस्तुसत्स्वरूपेण तु परमार्थसदेव, देहेन्द्रियादयस्त स्वरूपेणाप्यसन्त इत्यनुभवागोचरत्वात्कथमारोप्यत इति सांप्रतम्। यतो यद्यसन्तो नानुभवगोचराः कथं तर्हि मरीच्यादीनामसतां तोयतयानुभवगोचरत्वम्, न च स्वरूपसत्त्वेन तोयात्मनापि सन्तो भवन्ति। यद्युच्येत नाभावो नाम भावादन्यः कश्चिदस्ति, अपि तु भाव एव भावान्तरात्मनाऽभावः स्वरूपेण तु भावः। यथाहुः—'भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षया' इति। ततश्च भावात्मनोपाख्येयतयास्य युज्येतानुभवगोचरता। प्रपञ्चस्य पुनरत्यन्तासतो निरस्तसमस्तसामर्थ्यस्य निस्तत्त्वस्य कुतोऽनुभवविषयभावः, कुतो वा चिदात्मन्यारोपः। न च विषयस्य समस्तसामर्थ्यस्य विरहेऽपि ज्ञानमेव तत्तादृशं स्वप्रत्ययसामर्थ्यासादितादृष्टान्तसिद्धस्वभावभेदमुपजातमसतः प्रकाशनं, तस्मादसत्प्रकाशनशक्तिरेवाविद्येति सांप्रतम्। यतो येयमसत्प्रकाशनशक्तिर्विज्ञानस्य किं पुनरस्याः शक्यं, असदिति चेत्, किं तत्कार्यमाहोस्विदस्याज्ञाप्यम्। न तावत्कार्यम्, असतस्तत्त्वानुप-

पत्तेः । नापि ज्ञाप्यं, ज्ञानान्तरानुपलब्धेः, अनवस्थापाताच्च । विज्ञानस्वरूपमेवासतः प्रकाश इति चेत्, कः पुनरेष–

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

इत्येव लक्षणं तदुपपादकं स्मृतिरूपत्वं तत्साधनार्थं पूर्वदृष्टत्वम् । अध्यासद्वयेऽपि परत्रेति सामान्यतो धीयोग्यमधिष्ठानमुक्तम् । अर्थपक्षेऽवभास्यत इत्यवभासः परश्चासाववभासश्चेति । तथा ज्ञानपक्षेऽवभासनमवभासः परस्यावभासः परावभासः । तावत्युक्ते घटात्परस्य पटस्यावभासः । स चावभासमानोऽध्यासः । स्यात्तन्निवृत्तये परत्रेति । न चैवमपि खण्डा गौरित्यादावतिव्याप्तिः । परत्रेत्यारोप्यात्यन्ताभाववतोऽभिधानात्खण्डगवादीनां तादात्म्यवतां संसर्गशून्यत्वाभावात् । दोषसंस्कारसंप्रयोगोत्थत्वादित्थमवभासः संभवतीति वक्तुं स्मृतिरूप इत्युक्तम् । स्मर्यत इति स्मृतिः स्मर्यमाणोऽर्थः । भावेकर्तरि च कारके संज्ञायामिति सूत्रद्वयमधिकृत्य स्त्रियां क्तिन्निति सूत्रेण भावे कर्तृव्यतिरिक्ते च कारके कर्मादौ संज्ञायामसंज्ञायां च

रत्नप्रभा ।

धिष्ठाने मिथ्यार्थावभाससिद्धे सर्वतन्त्रसिद्धान्ते इदं लक्षणमिति मत्वाऽन्यथात्मख्यातिवादिनोर्मतमाह–

१ अन्यथाख्यातिवादिनस्तार्किकस्य आत्मख्यातिवादिनो बौद्धस्य च मतमाहेत्यर्थः ।

भामती।

सदसतोः संबन्धः। असदधीननिरूपणत्वं सतो ज्ञानस्यासता संबन्ध इति चेत्, अहो बतायमतिनिर्वृतः प्रत्ययतपस्वी यस्यासत्यपि निरूपणमायतते, न च प्रत्ययस्तत्राधत्ते किंचित्, असत आधारत्वायोगात्। असदन्तरेण प्रत्ययो न प्रथत इति प्रत्ययस्यैवैष स्वभावो न त्वसदधीनमस्य किंचिदिति चेत्, अहो बतास्यासत्पक्षपातो यदयमतदुत्पत्तिरतदात्मा च तदविनाभावनियतः प्रत्यय इति। तस्मादत्यन्तासन्तः शरीरेन्द्रियादयो निस्तत्त्वा नानुभवविषया भवितुमर्हन्तीति। अत्र ब्रूमः—निस्तत्त्वं चेन्नानुभवगोचरः, तत्किमिदानीं मरीचयोऽपि तोयात्मना सतत्त्वा यदनुभवगोचराः स्युः। न सतत्त्वाः तदात्मना मरीचीनामसत्त्वात्। द्विविधं च वस्तूनां तत्त्वं सत्त्वमसत्त्वं च। तत्र पूर्वं स्वतः, परं तु परतः। यथाहुः—'स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके। वस्तुनि ज्ञायते किंचिद्रूपं कैश्चित्कदाचन॥', इति। तत्किं मरीचिषु तोयानिर्भासप्रत्ययस्तत्त्वगोचरः, तथा च समीचीन इति न भ्रान्तो नापि बाध्येत। अद्धा न बाध्येत यदि मरीचीनतोयात्मतत्त्वानतोयात्मना गृह्णीयात्। तोयात्मना तु गृह्णन्कथमभ्रान्तः कथं वाऽबाध्यः। हन्त तोयाभावात्मनां मरीचीनां तोयभावात्मत्वं तावन्न सत्, तेषां तोयाभावादभेदेन तोयभावात्मतानुपपत्तेः। नाप्यसत्। वस्त्वन्तरमेव हि वस्त्वन्तरस्यासत्त्वमास्थीयते 'भावान्तरमभा-

वोऽन्यो न कश्चिदनिरूपणात' इति वदाद्भिः । न चारोपितं रूपं वस्त्वन्तरं, तद्धि मरीचयो वा भवेत्, गंगादिगतं तोयं वा । पूर्वस्मिन्कल्पे मरीचय इति प्रत्ययः स्यान्न तोयमिति । उत्तर-स्मिंस्तु गंगायां तोयमिति स्यात् न पुनरिहेति । देशभेदास्मरणे तोयमिति स्यान्न पुनरिहेति । न चेदमत्यन्तमसन्निरस्तसमस्त-स्वरूपमलीकमेवास्त्विति सांप्रतम्, तस्यानुभवगोचरत्वानुपपत्तेरि-त्युक्तमधस्तात् । तस्मान्न सत् नापि सदसत्, परस्परविरोधादि-त्यनिर्वाच्यमेवारोपणीयं मरीचिषु तोयमास्थेयं, तदनेन क्रमेणा-ध्यस्तं तोयं परमार्थतोयमिव, अत एव पूर्वदृष्टमिव, तत्त्वतस्तु न तोयं न च पूर्वदृष्टं, किं त्वनृतमनिर्वाच्यम् । एवं च देहेन्द्रि-यादिप्रपञ्चोऽप्यनिर्वाच्यः, अपूर्वोऽपि पूर्वमिथ्याप्रत्ययोपदर्शित इव परत्र चिदात्मन्यध्यस्यत इति उपपन्नम्, अध्यासलक्षणयोगात् । देहेन्द्रियादिप्रपञ्चबाधनं चोपपादयिष्यते । चिदात्मा तु श्रुति-स्मृतीतिहासपुराणगोचरः, तन्मूलतदविरुद्धन्यायनिर्णीतशुद्धबुद्ध-मुक्तस्वभावः सत्त्वेनैव निर्वाच्यः अबाधिता स्वयंप्रकाशतैवास्य सत्ता, सा च स्वरूपमेव चिदात्मनः, न तु तदतिरिक्तं सत्तासा-मान्यसमवायोऽर्थक्रियाकारिता वेति सर्वमवदातम्. स चायमेवं-लक्षणकोऽध्यासोऽनिर्वचनीयः सर्वेषामेव संमतः परीक्ष-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

क्विन्विधानादकर्तरि चेति चकारस्य संज्ञाव्यभिचारार्थत्वांगीकारात् । स्मर्यमाणस्य रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपो न तु स्मर्यत एव स्पष्टं पुरोवस्थितत्वेन भानात् । ज्ञानपक्षे स्मरणं स्मृतिर्भावे क्तिन्विधानात्स्मृते रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपो न स्मृतिरेव पूर्वानुभूतस्य तथाऽभानात् । स्मृतिरूपता दोषादित्रयोत्थत्वात्तादृग्धीविषयत्वाद्वा । अदृष्टरजतस्य रजतभ्रमादृष्टेस्तत्संस्काराभावाच्च संस्कारद्वारा स्मृतिरूपतोपयोगिपूर्वदृष्टत्वम् । तदेवं परत्र परावभास इत्येव लक्षणम् । अन्यदुक्तरीत्या तच्छेषमिति स्थितम् । अध्यासे वादिविप्रतिपत्तेरुक्तं तल्लक्षणं कथमित्याशङ्क्याऽऽरोप्यदेशादौ विवादेऽपि लक्षणसंवादान्न्यास्मतश्च तल्लक्ष्येऽनिर्वाच्यतासिद्धेः सर्वतन्त्रसिद्धान्तोऽयमिति विवक्षित्वा वादिविवादानुपन्यस्यन्केषांचिदन्यथाख्यतिवादि—

भा० तं केचिद्–'अन्यत्रान्यधर्माध्यासः' इति वदन्ति । केचित्तु–' यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रमः' इति ॥

रत्नप्रभा ।

तं केचिदिति ॥ केचिद् अन्यथाख्यातिवादिनः अन्यत्र शुक्त्यादौ अन्यधर्मस्य स्वावयवधर्मस्य देशान्तरस्थरूप्यादेरध्यास इति वदन्ति । आत्मख्यातिवादिनस्तु बाह्ये शुक्त्यादौ बुद्धि-रूपात्मनो धर्मस्य रजतस्याध्यास आन्तरस्य रजतस्य बहिर्वद-वभास इति वदन्तीत्यर्थः ॥ अख्यातिमतमाह—केचित्त्विति । यत्र यस्याध्यासो लोकसिद्धः, तयोरर्थयोः, तद्धियोश्च भेदाग्रहे सति तन्मूलो भ्रमः । इदं रूप्यमिति विशिष्टव्यवहार इति वदन्तीत्यर्थः ॥ तैरपि विशिष्टव्यवहारान्यथानुपपत्त्या विशिष्ट-भ्रान्तेः स्वीकार्यत्वात्परत्र

भामती ।

काणां, तद्भेदे परं विप्रतिपत्तिरित्यनिर्वचनीयत्वं द्रढयितु-माह—तं केचिदन्यत्रान्यधर्माध्यास इति वदन्ति । अन्यधर्मस्य ज्ञान-धर्मस्य रजतस्य । ज्ञानाकारस्येति यावत् । अध्यासोऽन्यत्र बाह्ये । सौत्रान्तिकनये तावद्बाह्यमस्ति वस्तु सत् तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः । विज्ञानवादिनामपि यद्यपि न बाह्यं वस्तु सत्, तथाप्यनाद्यविद्या-वासनारोपितमलीकं बाह्यम्, तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः उपपत्तिश्च

१ अख्यातिवादिनां भाक्तांसकानां मतमाहेत्यर्थः ।

यद्यादृशमनुभवसिद्धं रूपं तत्तादृशमेवाभ्युपेतव्यमित्युत्सर्गः, अन्यथात्वं पुनरस्य बलवद्बाधकप्रत्ययवशात्, नेदं रजतमिति च बाधस्येदन्तामात्रबाधेनोपपत्तौ न रजतगोचरतोचिता । रजतस्य धर्मिणो बाधे हि रजतं च तस्य च धर्म इदन्ता बाधिते भवेताम्, तद्वरमिदन्तैवास्य धर्मो बाध्यतां न पुना रजतमपि धर्मि, तथा च रजतं बहिर्बाधितमर्थादान्तरे ज्ञाने व्यवतिष्ठत इति ज्ञानाकारस्य बहिरध्यासः सिद्ध्यति । केचित्तु–ज्ञानाकारख्याताववपरितुष्यन्तो वदन्ति–यत्र यदध्यासस्ताद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम इति । अपरितोषकारणं चाहुः–विज्ञानाकारता रजतादेरनुभवाद्वा। व्यवस्थाप्येतानुमानाद्वा तत्रानुमानमुपरिष्टान्निराकरिष्यते । अनुभवोऽपि रजतप्रत्ययो वा स्यात्, बाधकप्रत्ययो वा । न तावद्रजतानुभवः।स हीदंकारास्पदं रजतमावेदयति न त्वान्तरम् । अहमिति हि तदा स्यात्, प्रतिपत्तुः प्रत्ययादव्यतिरेकात् । भ्रान्तं विज्ञानं स्वाकारमेव बाह्यतयाऽध्यवस्यति, तथा च नाहंकारास्पदमस्य गोचरः, ज्ञानाकारता पुनरस्य बाधकप्रत्ययप्रवेदनीयेति चेत्, हन्त बाधकप्रत्ययमालोचयत्वायुष्मान् । किं पुरोवर्ति द्रव्यं रजताद्विवेचयत्याहो ज्ञानाकारतामप्यस्य दर्शयति । तत्र ज्ञानाकारतोपदर्शनव्यापारं बाधकप्रत्ययस्य ब्रुवाणः श्लाघनीयप्रज्ञो देवानांप्रियः । पुरोवर्तित्वप्रतिषेधादर्थादस्य ज्ञानाकारतेति चेन्न। असंनिधानाग्रहनिषेधादसंनिहितो भवति प्रतिपत्तुरत्यन्तसान्निधानं

त्वस्य प्रतिपन्नात्मकं कुतस्त्यम् । न चैष रजतस्य निषेधः, न चेदंतायाः, किंतु

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नामात्मख्यातिवादिनां चाभिप्रायमाह—तं केचिदिति । अन्यत्र शुक्त्यादावन्यस्य कार्यत्वेन पारतन्त्र्याद्धर्मस्य रजतादेरध्यासस्तादात्म्यधीर्देशान्तरगतं हि रजतादिदोषात्पुरोवर्त्यात्मना भातीत्येवमुक्तमध्यासं कचिदन्यथाख्यातिवादिनो वदन्तीत्येकत्र । अपरत्र त्वन्यत्र बाह्ये शुक्त्यादावन्यस्य ज्ञानस्य धर्मो रजतादिस्तस्याध्यासो बहिरिव तदभेदेन धीरित्यात्मख्यातिवादिनस्तमध्यासमाहुरिति योजना । पक्षद्वयेऽपि परत्र परावभासे संमतिरस्तीति भावः । अख्यातिमतमाह—केचित्त्विति । वदन्तीत्यनुषज्यते । यत्र शुक्त्यादौ यस्य रजतादेरध्यासो लोके प्रसिद्धस्तयोस्तद्धियोश्च दोषवशाद्विवेकाग्रहे तत्कृतो रजतमिदमित्यादिसंसर्गव्यवहार इत्यख्यातिवादिनस्तैरपि संसर्गव्यवहाराय तद्धीरूपस्यावस्तुग्रहे तदभिन्नविवेकाग्रहायोगात्तस्य तत्कृतत्वासंभवादविद्येतरदोषस्य भाति वस्तुन्यभानहेतुतानुपलम्भादतः परत्र परावभासे तेषामप्यस्ति

भा० अन्ये तु "यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनाम्" आचक्षत इति ।

रत्नप्रभा ।

परावभाससम्मतिरिति भावः ॥ शून्यमतमाह—अन्ये त्विति ॥ तस्यैव अधिष्ठानस्य शुक्त्यादेर्विपरीतधर्मत्वकल्पनां विपरीतो विरुद्धो धर्मो यस्य तद्भावस्तस्य रजतादेरत्यन्तासतः कल्पनामाचक्षते—

भामती ।

विवेकाग्रहप्रसञ्जितस्य रजतव्यवहारस्य । न च रजतमेव शुक्तिकायां प्रसञ्जितं रजतज्ञानेन । न हि रजतनिर्भासस्य शुक्तिकालम्बनं युक्तम्, अनुभवविरोधात् । न खलु सत्तामात्रेणालम्बनम्, अतिप्रसङ्गात् । सर्वेषामर्थानां सत्त्वाविशेषादालम्बनत्वप्रसंगात् । नापि कारणत्वेन, इन्द्रियादीनामपि कारणत्वात् । तथा च भासमानतैवालम्बनार्थः । न च रजतज्ञाने शुक्तिका भासते, इति कथमालम्बनं, भासमानताभ्युपगमे वा कथं नानुभवविरोधः । अपि चेन्द्रियादीनां समीचीनज्ञानोपजनने सामर्थ्यमुपलब्धमिति कथमेभ्यो मिथ्याज्ञानसंभवः । दोषसहितानां

तेषां मिथ्याप्रत्ययेऽपि सामर्थ्यमिति चेन्न, दोषाणां कार्योपजननसामर्थ्यविघातमात्रे हेतुत्वात्, अन्यथा दुष्टादपि कुटजबीजाद्वटाङ्कुरो पत्तिप्रसङ्गात् । अपिच स्वगोचरव्यभिचारे विज्ञानानां सर्वत्रानाश्वासप्रसंगः तस्मात्सर्वं ज्ञानं समीचीनमास्थेयम् । तथा च रजतम्, इदमिति च द्वे विज्ञाने स्मृत्यनुभवरूपे, तत्रेदमिति पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणं दोषवशात्तद्गतशुक्तित्वसामान्यविशेषस्याग्रहात्, तन्मात्रं च गृहीतं सदृशतया संस्कारोद्बोधक्रमेण रजते स्मृतिं जनयति। सा च गृहीतग्रहणस्वभावापि दोषवशाद्गृहीतत्वांशप्रमोषाद्ग्रहणमात्रमवतिष्ठते । तथा च रजतस्मृतेः पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणस्य च मिथः स्वरूपतो विषयतश्च भेदाग्रहात्, संनिहितरजतगोचरज्ञानसारूप्येण, इदं रजतमिति भिन्नेऽपि स्मरणग्रहणे अभेदव्यवहारं च सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयतः । क्वचित्पुनर्ग्रहणे एव मिथोऽगृहीतभेदे, यथा पीतः शंख इति । अत्र हि विनिर्गच्छन्नयनरश्मिवर्तिनः पित्तद्रव्यस्य काचस्येव स्वच्छस्य पीतत्वं गृह्यते पित्तं तु न गृह्यते । शंखोऽपि दोषवशाच्छुक्लगुणरहितः स्वरूपमात्रेण गृह्यते । तदनयोर्गुणगुणिनोरसंसर्गाग्रहसारूप्यात्पीततपनीयपिण्डप्रत्ययाविशेषेणाभेदव्यहारः सामानाधिकरण्यपदेशश्च । भेदाग्रहप्रसञ्जिताभेदव्यवहारबाधनाच्च नेदमिति विवेकप्रत्ययस्य बाधकत्वमप्युपपद्यते, तदुपपत्तौ च प्राक्तनस्य प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वमपि लोकसिद्धं सिद्धं भवति ।

तस्माद्यथार्थाः सर्वे विप्रतिपन्नाः संदेहविभ्रमाः, प्रत्ययत्वात्, घटादिप्रत्ययवत् । तदिदमुक्तम्--यदध्यास इति । यस्मिञ्शुक्तिकादौ यस्य रजतादेरध्यास इति लोकप्रसिद्धिः, नासावन्यथाख्यातिनिबन्धना, किंतु गृहीतस्य रजतादेस्तत्स्मरणस्य च गृहीततांशप्रमोषेण, गृहीतमात्रस्य य इदमिति पुरोऽवस्थिताद् द्रव्यमात्रात्तत्प्रज्ञानाच्च विवेकः, तदग्रहणनिबन्धनो भ्रमः । भ्रान्तत्वं च ग्रहणस्मरणयोरितरेतरसामानाधिकरण्यव्यपदेशो रजतादिव्यवहारश्चेति ॥ अन्ये तु--अत्राप्यपरितुष्यन्तः, यत्र यदध्यासस्तस्यैवविपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षते अत्रेदमाकूतम्--अस्ति तावद्रजतार्थिनो रजतमिदमिति प्रत्ययात्पुरोवर्तिनि द्रव्ये प्रवृत्तिः, सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्चेति सर्वजनीनम् । तदेतन्न तावद्ग्रहणस्मरणयोस्तद्गोचरयोश्च मिथो भेदाग्रहमात्राद्भवितुमर्हति । ग्रहण निबन्धनौ हि चेतनस्य व्यवहारव्यपदेशौ कथमग्रहणमात्राद्भवेताम् । ननूक्तं नाग्रहणमात्रात्, किंतु ग्रहणस्मरणे एव मिथः स्वरूपतो विषयतश्चागृहीतभेदे, समीचीनपुरस्थितरजतविज्ञानसादृश्येनाभेदव्यवहारं सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयतः । अथ समीचीनज्ञानसारूप्यमनयोर्गृह्यमाणं वा व्यवहारप्रवृत्तिहेतुः, अगृह्यमाणं वा सत्तामात्रेण । गृह्यमाणेऽपि, 'समीचीनज्ञानसारूप्यम्--

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

संमतिरिति भावः । केषांचिदन्यथाख्यातिवादिनां माध्यमिकानां च मते दर्शयति-अन्ये त्विति । यत्र शुक्त्यादौ यस्य रजतादिरध्यासस्तस्यैव शुक्त्यादेर्विपरीतधर्मत्वस्य रजतादिरूपत्वस्य भावान्तरत्वेन शून्यत्वेन—

भा० सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति ।

रत्नप्रभा ।

इत्यर्थः ॥ एतेषु मतेषु परत्र परावभासत्वलक्षणसंवादमाह—सर्वथापि त्विति ॥ अन्यथाख्यातित्वादि—

भामती ।

अनयोरिदामिति रजतमिति च ज्ञानयोः' इति ग्रहणम्, अथवा 'तयोरेव स्वरूपतो विषयतश्च मिथो भेदाग्रहः' इति ग्रहणम् । तत्र न तावत्समीचीनज्ञानसदृशी इति ज्ञानं समीचीनज्ञानवद्व्यवहारप्रवर्तकम् । न हि गोसदृशो गवय इति ज्ञानं

गवार्थिनं गवये प्रवर्तयति । अनयोरेव भेदाग्रह इति तु ज्ञानं पराहतम्, न हि भेदाग्रहेऽनयोरिति भवति, अनयोरिति ग्रहे भेदाग्रहणमिति च भवति । तस्मात्सत्तामात्रेण भेदाग्रहोऽगृहीत एव व्यवहारहेतुरिति वक्तव्यम् । तत्र किमयमारोपोत्पादक्रमेण । व्यवहारहेतुः आहोऽनुत्पादितारोप एव स्वत इति । वयं तु पश्यामः—चेतनव्यवहारस्याज्ञानपूर्वकत्वानुपपत्तेः, आरोपज्ञानोत्पादक्रमेणैवेति । ननु सत्यं चेतनव्यवहारो नाज्ञानपूर्वकः किंत्वविदितविवेकग्रहणस्मरणपूर्वक इति । मैवम्, न हि रजतप्रातिपदिकार्थमात्रस्मरणं प्रवृत्तावुपयुज्यते । इदंकारास्पदाभिमुखी खलु रजतार्थिनां प्रवृत्तिरित्यविवादम् । कथं चायमिदंकारास्पदे प्रवर्तेत । यदि तु न तदिच्छेत् । अन्यदिच्छत्यन्यत्करोतीति व्याहतम् । न चेदिदंकारास्पदं रजतमिति जानीयात्कथं रजतार्थी तदिच्छेत् । यद्यतथात्वेनाग्रहणादिति ब्रूयात्स च प्रतिवक्तव्योऽथ तथात्वेन ग्रहणात्कस्मान्नोपेक्षेतेति । सोऽयमुपादानोपेक्षाभ्यामभिमत आकृष्यमाणश्चेतनोऽव्यवस्थित इदंकारास्पदे रजतसमारोपेणोपादान एव व्यवस्थाप्यत इति भेदाग्रहः समारोपोत्पादक्रमेण चेतनप्रवृत्तिहेतुः । तथाहि—भेदाग्रहादिदंकारास्पदे रजतत्वं समारोप्य, तज्जातीयस्योपकारहेतुभावमनुचिन्त्य, तज्जातीयतयेदंकारास्पदे रजते तमनुमाय, तदर्थी प्रवर्तत इत्यानुपूर्व्यं सिद्धम् । न च तटस्थरजतस्मृतिरिदंकारास्पदस्योपकारहेतुभावमनुमापयितुमर्हति,

रजतत्वस्य हेतोरपक्षधर्मत्वात् । एकदेशदर्शनं खल्वनुमापकं न त्वनेकदेशदर्शनम् । यथाहुः—ज्ञातसबन्धस्यैकदेशदर्शनादिति । समारोपे त्वेकदेशदर्शनमस्ति । तत्सिद्धमेतद्विवादाध्यासितं रजतादिज्ञानं, पुरोवर्तिवस्तुविषयं, रजताद्यर्थिनस्तत्र नियमेन प्रवर्तकत्वात्, यद्यदर्थिनं यत्र नियमेन प्रवर्तयति तज्ज्ञानं तद्विषयं यथोभयसिद्धसमीचीनरजतज्ञानं तथा चेदं, तस्मात्तथेति । यच्चोक्तमनवभासमानतया न शुक्तिरालम्बनमिति, तत्र भवान्पृष्टो व्याचष्टां, किं शुक्तिकात्वस्य इदं रजतमिति ज्ञानं प्रत्यनालम्बनत्वमाहोस्विद् द्रव्यमात्रस्य पुरःस्थितस्य सितभास्वरस्य । यदि शुक्तिकात्वस्यानालम्बनत्वम्, अद्धा, उत्तरस्यानालम्बनत्वं ब्रुवाणस्य तवैवानुभवविरोधः । तथाहि—रजतमिदमित्यनुभवन्ननुभविता पुरोवर्ति वस्त्वंगुल्यादिना निर्दिशति । दृष्टं च दुष्टानां कारणानामौत्सर्गिककार्यप्रतिबन्धेन कार्यान्तरोपजननसामर्थ्यम् यथा दावाग्निदग्धानां वेत्रबीजानां कदलीकाण्डजनकत्वम् । भस्मकदुष्टस्य चोदर्यस्य तेजसो बह्वन्नपचनमिति । प्रत्यक्षबाधापहृतविषयं च विभ्रमाणां यथार्थत्वानुमानमाभासः, हुतवहानुष्णत्वानुमानवत् । यच्चोक्तं मिथ्याप्रत्ययस्य व्यभिचारे सर्वप्रमाणेष्वनाश्वास इति, तत् बोधकत्वेन स्वतः प्रमाण्यं नाव्यभिचारेणेति व्युत्पादयद्भिरस्माभिः परिहृतं न्यायकणिकायामिति नेह प्रतन्यते । दिङ्मात्रं चास्य स्मृतिप्रमोषभङ्गस्योक्तम् । विस्तरस्तु ब्रह्मतत्त्वस-

मीक्षायामवगन्तव्य इति, तदिदमुक्तम्—'अन्ये तु यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षत इति।' यत्र शुक्तिकादौ यस्य रजतादेरध्यासस्तस्यैव शुक्तिकादेर्विपरीतधर्मकल्पनां रजतत्वधर्मकल्पनामिति योजना। ननु सन्तु नाम परीक्षकाणां विप्रतिपत्तयः, प्रकृते तु किमायतमित्यत आह—सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न—

आनन्दगिरीय न्यायनिर्णयः।

वा सत्ताहीनस्य कल्पनां भासमानतामध्यासं भावान्तराभाववादिनः शून्यवादिनश्चाऽऽचक्षते। तथा च तत्रापि परत्र परावभासे संवादोऽस्तीत्यर्थः। मतान्तराण्युपन्यस्य स्वमतानुसारित्वं तेषां निगमयति—सर्वथेति।

भा० तथा च लोकेऽनुभवः-शुक्तिका हि रजतवदवभासते, एकश्चन्द्रः सद्वितीयवदिति। कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्धर्माणाम्?

रत्नप्रभा।

प्रकारविवादेऽप्यध्यासः परत्र परावभासत्वलक्षणं न जहा-

तीत्यर्थः।शुक्त्यावपरोक्षस्य रजतस्य देशान्तरे,बुद्धौ वा सत्त्वायोगात्, शून्यत्वे प्रत्यक्षत्वायोगात् शुक्तौ सत्त्वे बाधायोगान्मिथ्यात्वमेवेति भावः। आरोप्यमिथ्यात्वे न युक्त्यपेक्षा,तस्यानुभवसिद्धत्वादित्याह-तथा चेति । बाधानन्तरकालीनोऽयमनुभवः । तत्पूर्वं शुक्तिकात्वज्ञानायोगात् । रजतस्य बाधप्रत्यक्षसिद्धं मिथ्यात्वं वच्छब्देनोच्यते। आत्मनि निरुपाधिकेऽहंकाराध्यासे दृष्टान्तमुक्त्वा ब्रह्मजीवान्तरभेदस्याविद्याद्युपाधिकस्याध्यासे दृष्टान्तमाह—एक इति ॥ द्वितीयचन्द्रसहितवदेक एवांगुल्या द्विधा भातीत्यर्थः॥ लक्षणप्रकरणोपसंहारार्थ इति शब्दः । भवत्वध्यासः शुक्त्यादौ, आत्मनि तु न संभवतीत्याक्षिपति—कथं पुनरिति ॥ यत्रापरोक्षाध्यासाधिष्ठानत्वं तत्रेन्द्रियसंयुक्तत्वं विषयत्वं चेति व्याप्तिः शुक्त्यादौ दृष्टा । तत्र व्यापकाभावादात्मनोऽधिष्ठानत्वं न संभवतीत्याभिप्रेत्याह—प्रत्य-

भामती ।

व्यभिचरति । अन्यस्यान्यधर्मकल्पनाऽनृतता, सा चानिर्वचनीयतेत्यधस्तादुपपादितम् । तेन सर्वेषामेव परीक्षकाणां मतेऽन्यस्यान्यधर्मकल्पनाऽनिर्वचनीयतावश्यंभाविनीत्यनिर्वचनीयता सर्वतन्त्रसिद्धान्त इत्यर्थः । आख्यातिवादिभिरकामैरपि सामानाधि-

---

१ सत्ख्यातिवादिनां मुरारिमिश्रादीनां मतं खण्डयति । २ अपरोक्षाध्यासाधिष्ठानत्वं व्याप्यम् । इन्द्रियसंयुक्तत्वं विषयत्वं चेत्युभयं व्यापकम् ।

करण्यव्यपदेशप्रवृत्तिनियमस्नेहादिदमभ्युपेयमिति भावः । न केवलमियमनृतता परीक्षकाणां सिद्धा, अपि तु लौकिकानाम-पीत्याह-तथा च लोकेऽनुभवः शुक्तिका हि रजतवदवभासत इति । न पुना रजतमिदमिति शेषः । स्यादेतत्, अन्यस्यान्या-त्मताविभ्रमो लोकसिद्धः, एकस्य त्वभिन्नस्य भेदभ्रमो न दृष्ट इति कुतश्चिदात्मनोऽभिन्नानां जीवानां भेदविभ्रम इत्यत आह-एकश्चन्द्रः सद्वितीयवदिति ॥ पुनरपि चिदात्मन्यध्यासमाक्षिपति कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्धर्माणाम् । अय-मर्थः-चिदात्मा प्रकाशते न वा ? न चेत्प्रकाशते, कथमस्मिन्न-ध्यासो विषयतद्धर्माणाम् । न खल्वप्रतिभासमाने पुरोवर्तिनि द्रव्ये रजतस्य वा तद्धर्माणां वा समारोपः संभवतीति । प्रतिभासे वा (न) तावदयमात्मा जडो घटादिवत्पराधीनप्रकाश इति युक्तम्

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सर्वेषु पक्षेषु प्रकारविशेषविवादेऽपि पुरोवर्तिनो रजतादित्वे-नैव वेद्यतामध्यासो न व्यभिचरतीति युक्तमुक्तलक्षणस्याध्यासस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तत्वम् । न च तस्य सत्त्वं बाध्यत्वादन्यत्र रज-तादिसत्त्वस्यामानत्वान्न च तदसत्त्वमपरोक्षत्वान्नापि विरोधादेकस्य सदसत्त्वमतोऽनिर्वाच्यतेति भावः न केवलं वादिनामेवायमध्यासः

संमतोऽपि तु लौकिकानामपीत्याह—तथा चेति । अनुपहितेदमंशे रजतादिसंस्कारसहिताविद्यया रजताद्यध्यासवत्पूर्वपूर्वाहंकारादिवासितानाद्यविद्यया चिदात्मन्यनुपहिते भवत्यहंकाराद्यध्यास इति निरुपाधिकाहंकाराद्यध्यासे दृष्टान्तमाह—शुक्तिकेति । सम्यग्धीसिद्धाधिष्ठानरूपाभिप्रायेण शुक्तिकाग्रहणं संप्रयुक्तस्य मिथ्यारजतत्वभानधिया वत्करणम् । अनुभवप्रसिद्ध्यर्थो हि शब्दः ॥ बिम्बप्रतिबिम्बयोः प्रतिबिम्बानां च मिथो भेदधीवज्जीवब्रह्मणोर्जीवानां च भेदधियः सोपाधिकभ्रमस्य दृष्टान्तमाह—एक इति । एकत्वग्रहो वद्ग्रहश्च पूर्ववत् । लक्षणप्रकरणमुपसंहर्तुमितिशब्दः । लक्षितरजताध्यासस्य लोकवादिसिद्धत्वेऽपि नाऽऽत्मन्यनात्माध्यासः स्यादिति विशेषाक्षेपमुत्थापयति—कथमिति । प्रतीचि पूर्णे स्फुरणत्वेनाननुभाव्ये परार्चीं परि—

रत्नप्रभा ।

गात्मनीति ॥ प्रतीचि पूर्णे इन्द्रियाग्राह्ये विषयस्याहंकारादेस्तद्धर्माणां चाध्यासः कथमित्यर्थः ।

भामती ।

न खलु स एव कर्ता च कर्म च भवति, विरोधात् । परसमवेतक्रियाफलशालि हि कर्म, न च ज्ञानक्रिया परसमवायिनीति

कथमस्यां कर्म, न च तदेव स्वं च परं च, विरोधात् । आत्मान्तरसमवायाभ्युपगमे तु ज्ञेयस्यात्मनोऽनात्मत्वप्रसङ्गः । एवं तस्य तस्येत्यनवस्थाप्रसङ्गः । स्यादेतत्, आत्मा जडोऽपि सर्वार्थज्ञानेषु भासमानोऽपि कर्तैव न कर्म, परसमवेतक्रियाफलशालित्वाभावात्, चैत्रवत् । यथाहि चैत्रसमवेतक्रियया चैत्रनगरप्राप्तावुभयसमवेतायामपि क्रियमाणायां नगरस्यैव कर्मता, परसमवेतक्रियाफलशालित्वात्, न तु चैत्रस्य क्रियाफलशालिनोऽपि, चैत्रसमवायाद्गमनाक्रियाया इति । तन्न, श्रुतिविरोधात् । श्रूयते हि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति । उपपद्यते च, तथाहि–योऽयमर्थप्रकाशः फलं यस्मिन्नर्थश्च आत्मा च प्रथेते स किं जडः स्वयंप्रकाशो वा ? जडश्चेद्विषयात्मानावपि जडाविति कस्मिन्किंप्रकाशेताविशेषात्, इति प्राप्तमान्ध्यमशेषस्य जगतः । तथा चाभाणकः–'अन्धस्येवान्धलग्नस्य विनिपातः पदे पदे' । न च निलीनमेव विज्ञानमर्थात्मानौ ज्ञापयति, चक्षुरादिवदिति वाच्यम्, ज्ञापनं हि ज्ञानजननम् जनितं च ज्ञानं जडं सन्नोक्तदूषणमतिवर्तेतेति । एवमुत्तरोत्तराण्यपि ज्ञानानि जडानीत्यनवस्था । तस्मादपराधीनप्रकाशा संविदुपेतव्या । तथापि किमायातं विषयात्मनोः स्वभावजडयोः । एतदायातं यत्तयोः संविदजडेति । तत्किं पुत्रः पण्डित इति पितापि पण्डितोऽस्तु । स्वभाव एष संविदः स्वयं प्रकाशाया यदर्थात्मसंबन्धितेति चेत्, हन्त

पुत्रस्यापि पण्डितस्य स्वभाव एष यत्पितृसंबन्धितेति समानम् । सहार्थात्मप्रकाशेन संवित्प्रकाशो न त्वर्थात्मप्रकाशं विनेति तस्याः स्वभाव इति चेत्, तत्किं संविदो भिन्नौ संविदर्थात्मप्रकाशौ । तथा च न स्वयंप्रकाशा संवित्, न च संविदर्थात्मप्रकाश इति । अथ संविदर्थात्मप्रकाशौ न संविदो भिद्येते, संविदेव तौ । एवं चेत यावदुक्तं भवति संविदात्मार्थौ सहेति तावदुक्तं भवति संविदर्थात्मप्रकाशौ सहेति, तथा च न विवक्षितार्थसिद्धिः । न चातीतानागतार्थगोचरायाः संविदोऽर्थसहभावोऽपि । तद्विषयहानोपादानोपेक्षाबुद्धिजननादर्थसहभाव इति चेन्न, अर्थसंविद इव हानादिबुद्धीनामपि तद्विषयत्वानुपपत्तेः । हानादिजननाद्धानादिबुद्धीनामर्थविषयत्वम्, अर्थविषयहानादिबुद्धिजननाच्च अर्थसंविदस्तद्विषयत्वमिति चेत, तत्किं देहस्य प्रयत्नवदात्मसंयोगो देहप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुरर्थे इत्यर्थप्रकाशोऽस्तु । जाड्याद्देहात्मसंयोगो नार्थप्रकाश इति चेत, नन्वयं स्वयंप्रकाशोऽपि स्वात्मन्येव खद्योतवत्प्रकाशः अर्थे तु जड इत्युपपादितम् । न च प्रकाशस्यात्मानो विषयाः, ते हि विच्छिन्नदीर्घस्थूलतयानुभूयन्ते, प्रकाशश्चायमान्तरोऽस्थूलोऽनणुरह्स्वोऽदीर्घश्चेति प्रकाशते, तस्माच्चन्द्रेऽनुभूयमान इव द्वितीयश्चन्द्रमाः स्वप्रकाशादन्योऽर्थोऽनिर्वचनीय एवेति युक्तमुत्पश्यामः । न चास्य प्रकाशस्याजानतः स्वलक्षणभेदोऽनुभूयते । न चानिर्वाच्यार्थभेदः प्रकाशं निर्वाच्यं

भेत्तुमर्हति, अतिप्रसङ्गात् । न चार्थानामपि परस्परं भेदः समीचीनज्ञानपद्धतिमध्यास्ते इत्युपरिष्टादुपपादयिष्यते । तदयं प्रकाश एव स्वयंप्रकाश एकः कूटस्थनित्यो निरंशः प्रत्यगात्मा ऽशक्यनिर्वचनीयेभ्योदेहेन्द्रियादिभ्य आत्मानं प्रतीपं निर्वचनीयमञ्चति जानातीति प्रत्यङ् स चात्मेति प्रत्यगात्मा, स चापराधीनप्रकाशत्वात्, अनंशत्वाच्च, अविषयः, तस्मिन्नध्यासो विषयधर्माणां, देहेन्द्रिया—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

च्छिन्नानामनुभाव्यानां बुद्ध्यादीनां तद्धर्माणां च नाध्यासो मिथो विरुद्धानामधिष्ठानाधिष्ठेयत्वासंभवादित्यर्थः ।

भा० सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति । युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि । उच्यते—न तावदयमेकान्तेनाविषयः ॥ अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्,

---

रत्नप्रभा ।

उक्तव्याप्तिमाह—सर्वो हीति ॥ पुरोऽवस्थितत्वम्—इन्द्रिय-

संयुक्तत्वम्। नन्वात्मनोऽप्यधिष्ठानात्वार्थं विषयत्वादिकमस्त्वित्यत आह–युष्मदिति ॥ इदं प्रत्ययानर्हस्य प्रत्यगात्मनो "न चक्षुषा गृह्यते" [मुण्ड. ३ । १ । ८] इत्यादिश्रुतिमनुसृत्य त्वमविषयत्वं ब्रवीषि। संप्रत्यध्यासलोभेन विषयत्वांगीकारे श्रुतिसिद्धान्तयोर्बाधः स्यादित्यर्थः ॥ आत्मन्यध्याससंभावनां प्रतिजानीते–उच्यते इति। अधिष्ठानारोप्ययोरेकस्मिञ्ज्ञाने भासमानत्वमात्रमध्यासव्यापकम्। तच्चं भानप्रयुक्तसंशयनिवृत्त्यादिफलभाक्त्वम्। व्यापकं विषयत्वमपि तदेव। न तु भानभिन्नत्वघटितं विषयत्वम्। तन्न व्यापकम्, गौरवादिति मत्वाह–न तावदिति ॥ अयमात्मा नियमेनाविषयो न भवति। तत्र हेतुमाह–अस्मदिति ॥ अस्मत्प्रत्ययो ऽहमित्यध्यासस्तत्र भासमानत्वादित्यर्थः। अस्मदर्थश्चिदात्मा प्रतिबिम्बितत्वेन यत्र प्रतीयते सोऽस्मत्प्रत्ययो–

भामती।

दिधर्माणां कथम्, किमाक्षेपे। अयुक्तोऽयमध्यास इत्याक्षेपः। कस्मादयमयुक्त इत्यत आह–सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति। एतदुक्तं भवति–यत्पराधीनप्रकाशमंशवच्च तत्सामान्यांशग्रहे कारणदोषवशाच्च विशेषाग्रहेऽन्यथा प्रकाशते। प्रत्यगात्मा त्वपराधीनप्रकाशतया न स्वज्ञाने कारणान्यपेक्षते,

१ भासमानत्वं च।

येन तदाश्रयैर्दोषैर्दूष्येत। न चांशवान्, येन कश्चिदस्यांशो गृह्येत, कश्चिन्न गृह्येत । न हि तदेव तदानीमेव तेनैव गृहीतमगृहीतं च संभवतीति न स्वयंप्रकाशपक्षेऽध्यासः । सदातनेऽप्यप्रकाशे पुरोऽवास्थितत्वस्यापरोक्षत्वस्याभावान्नाध्यासः । न हि शुक्ता-वपुरःस्थितायां रजतमध्यस्यतीदं रजतमिति । तस्मादत्यन्त-ग्रहेऽत्यन्ताग्रहे च नाध्यास इति सिद्धम् । स्यादेतत । अवि-षयत्वे हि चिदात्मनो नाध्यासः, विषय एव तु चिदात्मास्म-त्प्रत्ययस्य, तत्कथं नाध्यास इत्यत आह—युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि । विषयत्वे हि चिदात्मनोऽन्यो विषयी भवेत् । तथा च यो विषयी स एव चिदात्मा। विषयस्तु ततोऽन्यो युष्मत्प्रत्ययगोचरोऽभ्युपेयः । तस्मादनात्मत्वप्रसङ्गा-दनवस्थापरिहाराय युष्मत्प्रत्ययापेतत्वम्, अत एवाविषयत्व-मात्मनो वक्तव्यम्, तथा च नाध्यास इत्यर्थः । परिहरति—उच्यते—न तावदयमेकान्तेनाविषयः । कुतः, अस्मत्प्रत्ययविषय-त्वात्। अयमर्थः—सत्यं प्रत्यगात्मा स्वयंप्रकाशत्वादविषयोऽनंशश्च, तथाप्यनिर्वचनीयानाद्य-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

विरुद्धानामैक्यतादात्म्यप्रमित्ययोगेऽपि तदध्यासयोग्यतया कल्प्यतामधिष्ठानाधिष्ठेयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वोहीति ।

आरोप्येण सह तुल्येन्द्रियग्राह्यत्वमधिष्ठानस्य दृष्टमिह तदभावा-न्नाध्यास इत्यर्थः। तर्हि प्रत्यगात्मन्यध्यासदृष्टेर्विषयत्वमपीष्टमि-त्याशङ्क्याऽऽह–युष्मदिति। प्रत्यक्त्वादात्मत्वाच्चास्याविषयत्व-मन्यथेदंप्रत्ययविषयत्वापातादपराद्धान्तापाताच्च। तस्मात्त-स्मिन्नध्यासो दृष्टोऽपि श्लिष्टो नेत्यर्थः। अनात्मविशेषारोपे तद्विशेषान्तरस्याधिष्ठानत्वेऽपि तन्मात्रारोपे चिदात्मैवाधिष्ठान-मित्याह–उच्यत इति। विरुद्धयोर्वस्तुतोऽधिष्ठानाधिष्ठेयत्वा-योगेऽपि कल्पनया तत्सिद्धिरिति भावः। यत्वेकज्ञानाविषय-त्वान्नाधिष्ठानाधिष्ठेयतेति तत्राऽऽह– न तावदिति। एकस्मि-न्विज्ञाने तयोर्भानमात्रमारोपेऽपेक्षते न विषयतया भानं केवल-व्यतिरेकाभावादात्मनःस्वप्रकाशत्वादनात्मनस्तद्विषयत्वाद्द्वयोरपि भासतोर्मनुष्योऽहमित्यादिधीवशादन्योन्याध्यासः सिध्यतीत्यर्थः। नियमेनाविषयत्वाभावे कुतः स्वप्रकाशत्वं तत्राऽऽह–अस्मदिति। अस्मदर्थश्चिदात्मा साक्षितया प्रतीयते

भा० अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः

रत्नप्रभा।

ऽहंकारस्तत्र भासमानत्वादिति वार्थः॥ न चाध्यासे सति भासमानत्वम्, तस्मिन् सति स इति परस्पराश्रय इति वाच्यम्,

अनादित्वात्पूर्वाध्यासे भासमानात्मन उत्तराध्यासाधिष्ठानत्व-सम्भवात् । नन्वहमित्यहंकारविषयकभानरूपस्यात्मनो भास-मानत्वं कथम् ? तद्विषयत्वं विना तत्फलभाक्त्वायोगादित्यत आह–अपरोक्षत्वाच्चेति ॥ चशब्दः शंकानिरासार्थः । स्वप्रका-शत्वादित्यर्थः ॥ स्वप्रकाशत्वं साधयति–प्रत्यगिति ॥ आबाल-पण्डितमात्मनः संशयादिशून्यत्वेन प्रसिद्धेः स्वप्रकाशत्व-मित्यर्थः । अतः--

भामती ।

विद्यापरिकल्पितबुद्धिमनःसूक्ष्मस्थूलशरीरेन्द्रियावच्छेदेना-नवच्छिन्नोऽपि वस्तुतोऽवच्छिन्न इव, अभिन्नोऽपिभिन्न इव, अकर्तापि कर्तेव, अभोक्तापि भोक्तेव, अविषयोऽप्यस्मत्प्रत्यय-विषय इव, जीवभावमापन्नोऽवभासते, नभ इव घटमणिकमल्लि-काद्यवच्छेदभेदेन भिन्नमिवानेकविधधर्मकमिवेति । न हि चिदेकरसस्यात्मनः चिदंशे गृहीते अगृहीतं किंचिदस्ति । न खल्वानन्दनित्यत्वविभुत्वादयोऽस्य चिद्रूपाद्वस्तुतो भिद्यन्ते, येन तद्ग्रहे न गृह्येरन् । गृहीता एव तु कल्पितेन भेदेन न विवेचिता इत्यगृहीता इवाभान्ति । न चात्मनो बुद्ध्यादिभ्यो भेदस्तात्त्विकः,

---

१ भानं तच्छब्दार्थः ।

येन चिदात्मनि गृह्यमाणे सोऽपि गृहीतो भवेत्, बुद्ध्यादीनाम-निर्वाच्यत्वेन तद्भेदस्याप्यनिर्वचनीयत्वात् । तस्माच्चिदात्मनः स्वयंप्रकाशस्यैव अनवच्छिन्नस्य अवच्छिन्नेभ्यो बुद्ध्यादिभ्यो भेदाग्रहात्, तदध्यासेन जीवभाव इति । तस्य चानिदमिदमात्मनोऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वमुपपद्यते । तथाहि—कर्ता भोक्ता चिदात्माऽहंप्रत्यये प्रत्यवभासते । न चोदासीनस्य तस्य क्रियाशक्तिर्भोगशक्तिर्वा संभवति । यस्य च बुद्ध्यादेः कार्यकारणसंघातस्य क्रियाभोगशक्ती न तस्य चैतन्यम् । तस्माच्चिदात्मैव कार्यकारणसंघातेन ग्रथितो लब्धक्रियाभोगशक्तिः, स्वयंप्रकाशोऽपि बुद्ध्यादिविषयविच्छुरणात्, कथंचिदस्मत्प्रत्ययविषयोऽहंकारास्पदं जीव इति च, जन्तुरिति च क्षेत्रज्ञ इति चाख्यायते । न खलु जीवश्चिदात्मनो भिद्यते । तथा च श्रुतिः—'अनेन जीवेनात्मना' इति । तस्माच्चिदात्मनोऽव्यतिरेकाज्जीवः स्वयंप्रकाशोऽप्यहंप्रत्ययेन कर्तृभोक्तृतया व्यवहारयोग्यः क्रियत इत्यहंप्रत्ययालम्बनमुच्यते । न चाध्यासे सति विषयत्वं विषयत्वे चाध्यास इत्यन्योन्याश्रय (त्व) मिति सांप्रतं, बीजाङ्कुरवदनादित्वात् पूर्वपूर्वाध्यासतद्वासनाविषयीकृतस्योत्तरोत्तराध्यासविषयत्वाविरोधादित्युक्तम्—'नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः' इति भाष्यग्रन्थेन । तस्मात् सुष्ठूक्तम्—न तावदयमेकान्तेनाविषय इति । जीवो हि चिदात्मतया स्वयंप्रकाशतयाऽविषयोऽप्यौपाधिकेन रूपेण विषय इति भावः ।

स्यादेतत । न वयमपराधीनप्रकाशतयाऽविषयत्वेनाध्यासमपाकुर्मः, किंतु प्रत्यगात्मा न स्वतो नापि परतः प्रथत इत्यविषय इति ब्रूमः । तथा च सर्वथाऽप्रथमाने प्रत्यगात्मनि कुतोऽध्यास इत्यत आह–अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः । प्रतीच आत्मनः प्रसिद्धिः

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

प्रतिविम्ब्यतेऽस्मिन्नित्यस्मत्प्रत्ययोऽहंकारस्तत्संवन्धाल्लब्ध-परिच्छेदः सन्नात्मस्वरूपस्फुरणेन स्फुरन्नपि तद्विषयो निरुच्यते, ततोऽस्य शून्यवदत्यन्ताविषयत्वाभावेऽपि नास्वप्रकाशतेत्यर्थः । अध्यासे सत्यस्मत्प्रत्ययविषयत्वं सति तस्मिन्नध्यास इत्यन्योन्याश्रयत्वमाशङ्क्यानादित्वेन परिहारेऽपि परिहारान्तरमाह–अपरोक्षत्वाच्चेति। अस्मत्प्रत्ययाविषयत्वेऽप्यपरोक्षत्वादेकान्तेनाविषयत्वाभावात्तस्मिन्नहंकाराध्यास इत्यर्थः । अपरोक्षत्वमपि कैश्चिदात्मनो नेष्टमित्याशङ्क्याह–प्रत्यगात्मेति । अस्यार्थः–अस्ति तावन्ममेदं विदित–

भा० न चायमस्ति नियमः–पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यमिति । अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति ।

रत्नप्रभा ।

स्वप्रकाशत्वेन भासमानत्वादात्मनोऽध्यासाधिष्ठानत्वं संभवतीति भावः । यदुक्तमपरोक्षाध्यासाधिष्ठानत्वस्येन्द्रियसंयुक्तया ग्राह्यत्वं व्यापकमिति तत्राह—न चायमिति ॥ तत्र हेतुमाह अप्रत्यक्षेऽपीति ॥ इन्द्रियाग्राह्येऽपीत्यर्थः । बालाः—अविवेकिनः, तलम् इन्द्रनीलकटाहकल्पं नभो, मलिनं—पीतमित्येवमपरोक्षमध्यस्यन्ति । तत्रेन्द्रियग्राह्यत्वं नास्तीति व्यभिचारान्न व्याप्तिः । एतेनात्मानात्मनोः सादृश्याभावान्नाध्यास इत्यपास्तम् ॥ नीलनभसोस्तदभावेऽप्यध्यासदर्शनात । सिद्धान्ते आलोकाकारचाक्षुषवृत्तिव्य—

भामती ।

प्रथा, तस्या अपरोक्षत्वात् । यद्यपि प्रत्यगात्मनि नान्या प्रथास्ति, तथापि भेदोपचारः यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति । एतदुक्तं भवति—अवश्यं चिदात्माऽपरोक्षोऽभ्युपेतव्यः तदप्रथायां सर्वस्याप्रथनेन जगदान्ध्यप्रसङ्गादित्युक्तम् । श्रुतिश्चात्र भवति—'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति । तदेवं परमार्थपरिहारमुक्त्वाऽभ्युपेत्यापि चिदात्मनः परोक्षतां

---

१ नभसि ।

प्रौढत्वादितया परिहारान्तरमाह–न चायमस्ति नियमः पुरोऽव-स्थित एव–अपरोक्ष एव, विषये विषयान्तरमध्यासितव्यम् । कस्मादयं न नियम इत्यत आह–अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति । हिर्यस्मादर्थे । नभो हि द्रव्यं सत् रूपस्पर्शविरहान्न बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षम् । नापि मानसम्, मनसोऽसहायस्य बाह्येऽप्रवृत्तेः, तस्मादप्रत्यक्षम् । अथ च तत्र बाला अविवेकिनः परदर्शितदर्शिनः कदाचित्पार्थिवच्छायां श्यामतामारोप्य, कदाचित्तैजसं शुक्लत्वमारोप्य नीलोत्पलपलाश-श्याममिति वा राजहंसमालाधवलमिति वा निर्वर्णयन्ति । तत्रापि पूर्वदृष्टस्य तैजसस्य वा तामसस्य रूपस्य परत्र नभसि स्मृति-रूपोऽवभास इति । एवं तदेव तलमध्यस्यन्ति अवाङ्मुखीभूतं महेन्द्रनीलमणिमयमहाकटाहकल्प–

आनन्दगिरीय न्यायानिर्णय ।

मिति विशिष्टधीः, न च सा विशेषणदर्शनादृते युक्ता, न च ज्ञानान्तरादस्य स्फुरणं विमतं नैतद्विषयमेतन्निष्ठसाक्षात्का-रत्वात्तद्घटसाक्षात्कारवदित्यनुमानात् । न च घटादिज्ञाना-श्रयतयाऽऽत्मसिद्धिस्तस्य तदधीनप्रकाशत्वे वेद्यत्वापातात्तस्मा-द्यस्मिन्नात्मनि विशेषणत्वं कल्पितं तस्य संविद्रूपत्वेनैव स्फुरणा-दपरोक्षत्वं देवदत्तस्वापकालो देवदत्तात्माऽस्तीतिव्यवहारहेतुसा-

क्षात्कारवान्कालत्वादितरकालवदित्यनुमानात् । न च स्वापेऽहं-वृत्तिस्तद्व्याघातात् । न च पुरुषान्तरं तत्साक्षात्कर्तुमलमीश्वरास्तित्वे च साक्षात्कारस्यास्मद्विशेषणमादेयमिति । अपरोक्षाध्यासो नापरोक्षमात्रे क्वचिदपि युक्तः संप्रयुक्ततया पुरःस्थितापरोक्ष्ये तद्दृष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । तत्र हेतुरप्रत्यक्ष इति साक्षिवेद्यतया संप्रयोगमन्तरेणापरोक्षेऽपीतियावत् । न हि नभो द्रव्यत्वे सत्यरूपस्पर्शित्वाद्बाह्येन्द्रियग्राह्यं, नापि मनसोऽसहायस्य बाह्ये वृत्तिः, तेन प्रसिद्धप्रत्यक्षत्वहीनेऽपि नभस्यविवेकिनस्तलमिन्द्रनीलकटाहकल्पं मलिनतां धूम्रतामन्यच्च पीताद्यध्यस्यन्ति । तथा चाधिष्ठानारोप्ययोरेकेन्द्रियग्राह्यत्वानियतिरिति भावः । दार्ष्टान्तिकं ब्रुवाणः संभावनां निगम--

---

भा० एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः । तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते । तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः ॥ तत्रैवं सति यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न सम्बध्यते ।

रत्नप्रभा ।

क्सा॥क्षिवेद्यत्वं नभस इतिज्ञेयम् । संभावनां निगमयति—एवमिति ननु ब्रह्मज्ञाननाश्यत्वेन सूत्रितामविद्यां हित्वा अध्यासः किमिति वर्ण्यत इत्यत आह—तमेतमिति ॥ आक्षिप्तं समाहितमुक्तलक्षण-लक्षितमध्यासमविद्याकार्यत्वादविद्येति मन्यन्त इत्यर्थः । विद्या-निवर्त्यत्वाच्चास्याविद्यात्वमित्याह—तद्विवेकेनेति ॥ अध्यस्तनि-षेधेनाधिष्ठानस्वरूपानिर्धारणं विद्यामध्यासनिवर्तिकामाहुरित्यर्थः । तथापि कारणाविद्यां त्यक्त्वा कार्याविद्या किमिति वर्ण्यते तत्राह--तत्रेति ॥ तस्मिन्नध्यासे उक्तन्यायेनाविद्यात्मके सतीत्यर्थः ॥

भामती ।

मित्यर्थः ॥ उपसंहरति—एवम्—उक्तेन प्रकारेण सर्वाक्षेप-परिहारात, अविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्मनाम्—बुद्ध्यादीनाम् अध्यासः । ननु सन्ति च सहस्रमध्यासाः, तत्किमर्थमयमेवाध्यास आक्षेपसमाधानाभ्यां व्युतपादितः, नाध्यासमात्रमित्यत आह—तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते । अविद्या हि

---

१ तथा च परदण्डेन परस्ताडनीय इति न्यायमनुसृत्य परमतसिद्ध-माकाशस्याप्रत्यक्षत्वमुक्त्वा भाष्यकृद्भिः परिहारः कृत इति बोध्यम् ।

सर्वानर्थबीजमिति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम् । तदुच्छेदाय वेदान्ताः प्रवृत्ता इति वक्ष्यति । प्रत्यगात्मन्यनात्माध्यास एव सर्वानर्थहेतुः, न पुना रजतादिविभ्रमा इति स एवाविद्या, तत्स्वरूपं चाविज्ञातं न शक्यमुच्छेत्तुमिति तदेव व्युत्पाद्यं नाध्यासमात्रम् । अत्र च 'एवंलक्षणम्' इत्येवंरूपतया-ऽनर्थहेतुतोक्ता । यस्मात्प्रत्यगात्मन्यशनायादिरहितेऽशनायाद्युपेतान्तःकरणाद्यहितारोपेण प्रत्यगात्मानमदुःखं दुःखाकरोति, तस्मादनर्थहेतुः । न चैवं पृथग्जना अपि मन्यन्तेऽध्यासं येन न व्युत्पाद्येतेत्यत उक्तम्—पण्डिता मन्यन्ते । नन्वियमनादिरतिनिरूढनिबिडवासनानुबद्धाऽविद्या न शक्या निरोद्धुम्, उपायाभावादिति यो मन्यते तं प्रति तन्निरोधोपायमाह—तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं निर्विचिकित्सं ज्ञानं विद्यामाहुः, पण्डिताः । प्रत्यगात्मनि खल्वत्यन्तविविक्ते बुद्ध्यादिभ्यः बुद्ध्यादिभेदाग्रहनिमित्तो बुद्ध्याद्यात्मत्वतद्धर्माध्यासः । तत्र श्रवणमननादिभिर्यद्विवेकविज्ञानं तेन विवेकाग्रहे निवर्तिते, अध्यासापबाधात्मकं वस्तुस्वरूपावधारणं विद्या चिदात्मरूपं स्वरूपे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । स्यादेतत् । अतिनिरूढनिबिडवासनानुविद्धाऽविद्या विद्ययाऽपबाधितापि स्ववासनावशात्पुनरुद्भविष्यति प्रवर्तयिष्यति च वासनादि कार्यं स्वोचितमित्यत आह—तत्रैवं सति—एवंभूतवस्तुतत्त्वावधारणे सति, यत्र यदध्या-

सस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न संबध्यते-- अन्तःकरणादिदोषेणाशनायादिना

आनन्दगिरीय न्यायनिर्णय ।

यति--एवमिति । आत्मानात्मनोश्चिदचित्त्वेन वास्तवा (व) भेदासिद्धौ सामानाधिकरण्यात्तदभेदधीरध्याससंभावनां निगम-यतीति भावः । ननु ब्रह्मविद्यापोह्यत्वेन सूत्रितामविद्यां हित्वा किमित्यध्यासो वर्ण्यते तत्राऽऽह तमेतमिति । आक्षिप्तत्वं समाहितत्वं लक्षितत्वं च विशेषणार्थः । अध्यासमित्यनुभवा-नुसारिण्यनर्थतोक्ता, पण्डिता मन्यन्त इति पृथग्जनागोचरत्वे-नैतदविद्यात्वस्य व्युत्पाद्यत्वमुक्तं, प्रतिपन्नोपाधौ निषेध्यस्या-विद्यान्वयव्यतिरेकित्वादविद्यात्वमस्येति वक्तुमविद्याग्रहणमतो न सूत्रिताविद्योपेक्षिता, तस्या एव वर्ण्यमानत्वादित्यर्थः । न केवलमन्वयादिनाऽस्याविद्यात्वं विद्यापोह्यत्वेन तद्विरोधित्वा-च्चेत्याह--तद्विवेकेनेति । तस्याध्यस्तस्य बुद्ध्यादेर्विवेको विलापनं तेन रूपेणाऽऽत्मनोऽसाधारणरूपस्येदमित्थमेवेत्यवधारणं विद्या तेन तद्विरोधित्वादिना सिद्धेऽध्यासस्याविद्यात्वे सैवोच्यत इत्यर्थः । तथाऽपि कारणाविद्यां त्यक्त्वा कार्याविद्योक्तिरयुक्ते-त्याशङ्क्याऽऽह--तत्रेति । तस्मिन्नध्यास उक्तरीत्याऽविद्यात्मके सत्याच्छादकाविद्यायाः स्वापादौ

भा० तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमातृप्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः। सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि। कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि—

रत्नप्रभा।

मूलाविद्यायाः सुषुप्तावानर्थत्वदर्शनात्कार्यात्मना तस्या अनर्थत्वज्ञापनार्थं तद्वर्णनमिति भावः। अध्यस्तकृतगुणदोषाभ्यामधिष्ठानं न लिप्यत इत्यक्षरार्थः एवमध्यासस्य। लक्षणसंभावने उक्त्वा प्रमाणमाह—तमेतमिति॥ तं वर्णितमेतं साक्षिप्रत्यक्षसिद्धं पुरस्कृत्य हेतुं कृत्वा लौकिकः कर्मशास्त्रीयो मोक्षशास्त्रीयश्चेति त्रिविधो व्यवहारः प्रवर्तत इत्यर्थः। तत्र विधिनिषेधपराणि कर्मशास्त्राण्यृग्वेदादीनि, विधिनिषेधशून्यप्रत्यग्ब्रह्मपराणि मोक्षशास्त्राणि वेदान्तवाक्यानीति त्रिभागः॥ एवं व्यवहारहेतुत्वेनाध्यासे प्रत्यक्षसिद्धेऽपि प्रमाणान्तरं पृच्छति—कथं पुनरिति॥ अविद्यावानहमित्यध्यासवानात्मा प्रमाता स

१ कार्याविद्या तच्छब्दार्थः।

विषय आश्रयो येषां तानि अविद्यावद्विषयाणीति विग्रहः । तत्तत्प्रमेयव्यवहारहेतुभूतायाः प्रमाया अध्यासात्मकप्रमा—

भामती ।

चिदात्मा, चिदात्मनो गुणेन चैतन्यानन्दादिनान्तःकरणादि न संबध्यते । एतदुक्तं भवति—तत्त्वावधारणाभ्यासस्य हि स्वभाव एव स तादृशः, यदनादिमपि निरूढनिबिडवासनमपि मिथ्याप्रत्ययमपनयति । तत्त्वपक्षपातो हि स्वभावो धियाम्, यथाहुर्बाह्या अपि—'निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः । न बाधो यत्नवत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः ॥' इति । विशेषतस्तु चिदात्मस्वभावस्य तत्त्वज्ञानस्यात्यन्तान्तरङ्गस्य कुतोऽनिर्वाच्ययाऽविद्यया बाध इति । यदुक्तं, सत्यानृते मिथुनीकृत्य विवेकाग्रहादध्यस्याहमिदं ममेदमिति लोकव्यवहार इति तत्र व्यपदेशलक्षणो व्यवहारः कण्ठोक्तः ॥ इतिशब्दसूचितं लोकव्यवहारमादर्शयति—तमेतमविद्याख्यमिति । निगदव्याख्यातम् ॥ आक्षिपति—कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि । तत्त्वपरिच्छेदो हि प्रमा विद्या, तत्साधनानि प्रमाणानि कथमविद्यावद्विषयाणि । नाविद्यावन्तं प्रमाणान्याश्रयन्ति, तत्कार्यस्य विद्याया अविद्याविरोधित्वादिति भावः । सन्तु वा प्रत्यक्षादीनि संवृत्यापि यथा

तथा, शास्त्राणि तु पुरुषहितानुशासनपराण्यविद्याप्रतिपक्षतया नावि-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

स्वतोनर्थत्वादर्शनात्कर्तृत्वाद्यध्यासात्मना तस्या जागरादौ तथात्वात्कार्याविद्या वर्ण्यते । यत्राऽऽत्मनि बुद्ध्यादौ यस्य बुद्ध्यादेरात्मनो वाऽध्यासस्तेन बुद्ध्यादिनाऽऽत्मना वा कृतेनाशनायादिदोषेण चैतन्यगुणेन वाऽऽत्मानात्मा वा वस्तुतो न स्वल्पेनापि युज्यत इत्यतो विद्यया तन्निवृत्तिरित्यर्थः । लक्षणसंभावने भेदेनोक्त्वा सद्भावं निर्णेतुमादौ प्रत्यक्षं दर्शयति—तमिति । आक्षेपसमाधिविषयत्वं तदर्थः । लक्ष्यत्वमेतदर्थः । अविद्याख्यमिति संभावितोक्तिः । पुरस्कृत्येत्यध्यासस्य व्यवहारहेतुतया स्वानुभवसिद्धत्वमुक्तम् । प्रमाणप्रमेयग्रहणं प्रमात्रादेरुपलक्षणम् । अपौरुषेयत्वेन विशेषं मत्वा शास्त्राणां पृथग्ग्रहणम् । मोक्षपराणि विधिनिषेधशून्यानि वस्तुमात्रनिष्ठानीत्यर्थः त्रिविधव्यवहारस्याऽऽध्यासिकत्वे प्रमाणान्तरजिज्ञासया पृच्छति—कथमिति । यद्यपि प्रत्यक्षादिसर्वमविद्योत्थाहंकारादिविशिष्टात्माश्रयमिति स्वसाक्षिकं तथाऽऽपि केन मानान्तरेण तथा स्यात्पुनः शब्दान्मानान्तरंविवक्षाधीः । यद्वा प्रमाता प्रमाणानामाश्रयो नाविद्यावाननुपयोगादित्याक्षेपः । अथवा यद्येतानि प्रमाणानि कथमविद्या-

वद्विषयाणीत्यन्वयः । यद्वा यद्येतान्यविद्यावद्विषयाणि कथं प्रमाणान्यविद्यावदाश्रयत्वे कारणदोषादप्रामाण्याद्यस्य च दुष्टं करणमित्यादि भाष्या-

---

भा० शास्त्राणि चेति ? उच्यते-देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानरहितस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न हीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः सम्भवति ॥

रत्नप्रभा ।

त्राश्रितत्वात् । प्रमाणानामविद्यावद्विषयत्वं यद्यपि प्रत्यक्षम् तथापि पुनरपि कथं केन प्रमाणेनाविद्यावद्विषयत्वमिति योजना । यद्वाऽविद्यावद्विषयाणि कथं प्रमाणानि स्युः ? आश्रयदोषादप्रामाण्यापत्तेरित्याक्षेपः । तत्र प्रमाणप्रश्ने व्यवहारार्थापत्तिं तल्लिङ्गकानुमानं चाह-उच्यते इत्यादिना-तस्मादित्यन्तेन । देवदत्तकर्तृको व्यवहारः, तदीयदेहादिष्वहंममाध्यासमूलः, तदन्वयव्यतिरेकानुसारित्वात्, [1]यदित्थं तत्तथा, यथा मृन्मूलो घटः-इति

---

[1] यो यदन्वयव्यतिरेकानुसारी, स तन्मूल इत्यर्थः ।

प्रयोगः। तत्र व्यतिरेकं दर्शयति-देहेति ॥ देवदत्तस्य सुषुप्तावध्यासाभावे व्यवहाराभावो दृष्टः। जाग्रत्स्वप्नयोरध्यासे सति व्यवहार इत्यन्वयः स्फुटत्वान्नोक्तः। अनेन लिंगेन कारणतयाध्यासः सिद्ध्यंति, व्यवहाररूपकार्यानुपपत्त्या वेति भावः। ननु मनुष्यत्वादिजातिमति देहेऽहमित्यभिमानमात्राद्व्यवहारःसिद्ध्यतु, किमिन्द्रियादिषु ममाभिमानेनेत्याशङ्क्याह-न हीति ॥ इन्द्रियपदं लिङ्गादेरप्युपलक्षणं, प्रत्यक्षादीत्यादिपदप्रयोगात् ॥ तथा च प्रत्यक्षलिङ्गादिप्रयुक्तो योऽव्यवहारो द्रष्टा—

भामती।

द्यावद्विषयाणि भवितुमर्हन्तीत्याह-शास्त्राणि चेति। समाधत्ते-उच्यते-देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्य--तादात्म्यतद्धर्माध्यासहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ सत्यां प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः। अयमर्थः-प्रमातृत्वं हि प्रमां प्रति कर्तृत्वं तच्च स्वातन्त्र्यम्। स्वातन्त्र्यं च प्रमातुरितरकारकाप्रयोज्यस्य समस्तकारकप्रयोक्तृत्वम्। तदनेन प्रमाकरणं प्रमाणं प्रयोजनीयम्। न च स्वव्यापारमन्तरेण करणं प्रयोक्तुमर्हति। न च कूटस्थनित्यश्चिदात्माऽपरिणामी स्वतो व्यापारवान्। तस्माद्व्यापारवद्बुद्ध्यादितादात्म्याध्यासात्, व्यापारवत्तया प्रमाणमधिष्ठातुमर्हतीति भवत्यविद्यावत्पुरुषविषयत्वमविद्यावत्पुरुषाश्रयत्वंप्रमाणानामिति। अथ मा प्रवर्तिषत

प्रमाणानि किं नशिछन्नमित्यत आह—न हीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः संभवति । व्यवह्रियतेऽनेनेति व्यवहारः फलं, प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानां फलमित्यर्थः ।

आनन्दगिरीय न्यायनिर्णयः ।

दित्याक्षेपः । व्यवहारहेतुमध्यासमनुमानादिना साधयितुमारभते—उच्यत इति । तत्रानुमानं वक्तुं व्यतिरेकव्याप्तिमाह—देहेन्द्रियादिष्विति । सशिरस्कोऽवयवी त्वगिन्द्रियस्यानपेक्षाधारो देहस्तत्र मनुष्यत्वादिजातिमति देहेऽहमभिमान इन्द्रियेष्वादिशब्दगृहीतदेहावयवेषु च ममाभिमानस्तेन हीनस्य सुप्तस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ सत्यां मानाप्रवृत्तेरध्यासस्तद्धेतुरित्यर्थः । यत्र नाध्यासस्तत्र न व्यवहारः, यथा सुषुप्ताविति व्याप्तिः । देवदत्तस्य जागरादिकालस्तस्यैवाध्यासाधीनव्यवहारवांस्तस्यैव स्वापादिकालादन्यकालत्वाद्व्यतिरेके तस्यैव स्वापादिकालवदिति भावः । इन्द्रियादिषु ममत्वाभावेऽपि देहेऽहंभावमात्रान्मानप्रवृत्तिमाशङ्क्याऽऽह—न हीति । इन्द्रियग्रहणं लिङ्गादेरुपलक्षणं प्रत्यक्षादीत्यादिपदप्रयोगाद्व्यवहारस्य व्यवहर्तारं विनाऽयोगादनुपादानस्य व्यवहारस्य च कर्तृसाम्ये तान्यनुपादाय यो व्यवहारः स नेति योजना । यो द्रष्टृत्ववक्तृत्वादिरक्षमक्षं प्रति नियतो व्यवहारः, यश्च लिङ्गादिनाऽनुमातृत्वादिव्यवहारो नासौ तानि ममत्वेना-

गृहीत्वा युक्तः, देहाध्यासेऽपि चक्षुराद्यनध्यासेऽन्धादेरदर्शना-
दित्यर्थः । इन्द्रियाध्यासे तेनैव व्यवहा—

भा० न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यवहारः सम्भवति ॥ न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते । न चैतस्मिन्सर्वस्मिन्नसत्य सङ्ग-स्यात्मनः

रत्नप्रभा ।

अनुमाता श्रोताऽहमित्यादिरूपः स इन्द्रियादीनि ममतास्पदान्यगृहीत्वा न सम्भवतीत्यर्थः ॥ यद्वा—तानि ममत्वेनानुपादाय यो व्यवहारः स नेति योजना । पूर्वत्रानुपादानासम्भवक्रिययोरेको व्यवहारः कर्ता इति क्त्वाप्रत्ययः साधुः । उत्तरत्रानुपादानव्यवहारयोरेकात्मकर्तृकत्वात्तत्साधुत्वमिति भेदः । इन्द्रियादिषु ममेत्यध्यासाभावेऽन्धादेरिव द्रष्टृत्वादिव्यवहारो न स्यादिति भावः ॥ इन्द्रियाध्यासेनैव व्यवहारादलं देहाध्यासेनेत्यत आह—न चेति ॥ इन्द्रियाणामधिष्ठानम् आश्रयः ।

१ इन्द्रियव्यापारः—इ० पा० ।

शरीरमित्यर्थः ॥ नन्वस्त्वात्मना संयुक्तं शरीरं तेषामाश्रयः किमध्यासेनेत्यत्राह–न चानध्यस्तात्मभावेनेति ॥ अनध्यस्त आत्मभावः आत्मतादात्म्यं यस्मिन्न तेनेत्यर्थः ॥ "असङ्गो हि" [बृह. ६ । ४ । ३ १५] इति श्रुतेराध्यासिक एव देहात्मनोः सम्बन्धो न संयोगादिरिति भावः ॥ नन्वात्मनो देहादिभिराध्यासिकसम्बन्धोऽपि मास्तु । स्वतश्चेतनतया प्रमातृत्वोपपत्तेः ॥ न च सुषुप्तौ प्रमातृत्वापत्तिः करणोपरमादिति तत्राह–न चैतस्मिन्निति ॥ प्रमाश्रयत्वं हि प्रमातृत्वम् । प्रमा यदि नित्यचिन्मात्रं, तर्ह्याश्रयत्वायोगः, करणवैयर्थ्यं च ।

भामती ।

'इन्द्रियाणि' इति, इन्द्रियलिङ्गादीनीति द्रष्टव्यम्, दण्डिनो गच्छन्तीतिवत् । एवं हि 'प्रत्यक्षादि' इत्युपपद्यते । व्यवहारक्रियया च व्यवहार्याक्षेपात्समानकर्तृकता । अनुपादाय यो व्यवहार इति योजना । किमिति पुनः प्रमातोपादत्ते प्रमाणानि अथ स्वयमेव कस्मान्न प्रवर्तंत इत्यत आह–न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यापारः–प्रमाणानां व्यापारः संभवति । न जातु करणान्यनधिष्ठितानि कर्त्रा स्वकार्ये व्याप्रियन्ते, मा भूत्कुविन्दरहितेभ्यो वेमादिभ्यः पटोत्पत्तिरिति ॥ अथ देह एवाधिष्ठाता

---

२ करणाना समनस्केन्द्रियाणा मुपरमादविद्यायां विलयादित्यर्थः ।

कस्मान्न भवति, कृतमत्रात्माध्यासेनेत्यत आह-न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते। सुषुप्तेऽपि व्यापारप्रसङ्गादिति भावः। स्यादेतत्। यथानध्यस्तात्मभावं वेमादिकं कुविन्दो व्यापारयन्पटस्य कर्ता, एवमनध्यस्तात्मभावं देहेन्द्रियादि व्यापारयन्भवष्यति तदभिज्ञः प्रमातेत्यत आह-न चैतस्मिन्सर्वस्मिन्-इतरेतराध्यासे इतरेतरधर्माध्यासे च असति, आत्मनोऽसंगस्य-सर्वथा सर्वदा सर्वधर्मधर्मिवियुक्तस्य

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

रादलं देहाध्यासेनेत्याशङ्क्याऽऽह-न चेति। इन्द्रियाणामधिष्ठानत्वेन देहे गृहीतेपि तस्मिन्नहंभावस्य न प्रवृत्त्युपयोगो देहात्मनोः संबन्धान्तरादपि प्रवृत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह-न चानध्यस्तेति। अस्यार्थः-अध्यासेतरो देहात्मयोगो देहस्याऽऽत्मसंयोगो वाऽऽत्मेच्छयाऽनुविधीयमानत्वं वा तदनुविधानयोग्यत्वं वा तत्कर्मारभ्यत्वं वा। नाऽऽद्यः-आत्मसंयुक्तेन परदेहेनापि तत्प्रसङ्गात्। न द्वितीयः-तदभावेऽप्यातुरदेहे मातृत्वादिदर्शनात्। न तृतीयः-स्वापादावपि तत्प्रसङ्गात्तद्योग्यताया यावद्द्रव्यभावित्वात्। न च तदा सर्वकर्मलयान्न शरीरमेवेति वाच्यं, स्वदृष्ट्या तदभावेऽपि परदृष्ट्या तद्भावात्तस्य तस्मिन्मातृत्वादिधीध्रौव्यात्। न चतुर्थः-भृत्यादिदेहैरपि तत्प्रसङ्गात्तेषां

स्वामिकार्यारम्भ्यत्वादतो देहस्याऽऽत्मनि संबन्धान्तरासिद्धे-रध्यास इति । नन्वात्मा स्वतश्चेतनत्वान्मातृत्वादिशक्तिमा-निन्द्रियाद्यवधाने जागरादौ मातृत्वादिकमश्नुते स्वापादौ चक्षुराद्यभावात्तदभावो नाध्यासाभावादतोऽव्यतिरेकिणि व्यति-रेकः संदिह्यते तत्राऽऽह—न चैतस्मिन्निति ।

भा० प्रमातृत्वमुपपद्यते ॥ न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति ॥ तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि च इति ॥

रत्नप्रभा ।

यदि वृत्तिमात्रं, जगदान्ध्यप्रसङ्गः, वृत्तेर्जडत्वात् । अतो वृत्तीद्धो बोधः प्रमा, तदाश्रयत्वमसङ्गस्यात्मनो वृत्तिमन्मनस्ता-दात्म्याध्यासं विना न सम्भवतीति भावः ॥ देहाध्यासे, तद्धर्मा-ध्यासे चासतीत्यक्षरार्थः ॥ तर्ह्यात्मनः प्रमातृत्वं मास्त्विति वदन्तं प्रत्याह—न चेति ॥ तस्मादात्मनः प्रमातृत्वादिव्यवहारार्थ मध्यासोऽङ्गीकर्तव्य इत्यनुमानार्थापत्त्योः फलमुपसंहरति-

---

१ क० पा० चेति ।

तस्मादिति ॥ प्रमाणसत्त्वादित्यर्थः ॥ यद्वा-प्रमाणप्रश्नं समाधायाक्षेपं परिहरति-तस्मादिति ॥ अहमित्यध्यासस्य प्रमात्रन्तर्गतत्वेनादोषत्वादविद्यावदाश्रयाण्यपि प्रमाणान्येवेति योजना । सति प्रमातरि पश्चाद्भवन् दोष इत्युच्यते । यथा-काचादिः । अविद्या तु प्रमात्रन्तर्गतत्वान्न दोषः । येन प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं भवेदिति भावः ॥ ननु यदुक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यवहारोऽध्यासकार्यं इति । तदयुक्तं-विदुषामध्यासाभावेऽपि व्यवहारदृष्टेरित्यत आह—

भामती ।

प्रमातृत्वमुपपद्यते । व्यापारवन्तो हि कुविन्दादयो वेमादीनधिष्ठाय व्यापारयन्ति, अनध्यस्तात्मभावस्य तु देहादिष्वात्मनो न व्यापारयोगोऽसङ्गत्वादित्यर्थः । अतश्चाध्यासाश्रयाणि प्रमाणानीत्याह-न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति। प्रमायां खलु फले स्वतन्त्रः प्रमाता भवति । अन्तःकरणपरिणामभेदश्च प्रमेयप्रवणः कर्तृस्थश्चित्स्वभावः प्रमा । कथं च जडस्यान्तःकरणस्य परिणामश्चिद्रूपो भवेत्, यदि चिदात्मा तत्र नाध्यस्येत, कथं चैष चिदात्मकर्तृको भवेत्, यद्यन्तःकरणं

२ केन प्रमाणेनाविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनीतिप्रश्नम् । ३ अविद्यावद्विषयाणि चेत्प्रमाणानि कथं स्युरिति खण्डनम् । ४ व्यवहारदर्शनात् ।

व्यापारवच्चिदात्मनि नाध्यस्येत् । तस्मादितरेतराध्यासाच्चिदात्मकर्तृस्थं प्रमाफलं सिद्ध्यति । तत्सिद्धौ च प्रमातृत्वम्, तामेव च प्रमामुररीकृत्य प्रमाणस्य प्रवृत्तिः । प्रमातृत्वेन च प्रमोपलक्ष्यते । प्रमायाः फलस्याभावे प्रमाणं न प्रवर्तेत । तथा च प्रमाणमप्रमाणं स्यादित्यर्थः । उपसंहरति—तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि । स्यादेतत् । भवतु पृथग्जनानामेवम् । आगमोपपत्तिप्रतिपन्नप्रत्यगात्मतत्त्वानां व्युत्पन्नानामपि—

आनन्दगिरीय न्यायनिर्णयः ।

प्रमातृत्वं प्रमां प्रति कर्तृत्वं, तच्च कारकान्तराप्रयोज्यस्य तत्प्रयोक्तृत्वं, न च व्यापारमन्तरेण करणादिप्रयोक्तृत्वं, न च कूटस्थासङ्गात्मनः स्वतो व्यापारः, न चेच्छातिरेकेण प्रमाकरणप्रयोक्तृत्वं, न चाऽऽत्मन्यक्रियेऽगुणे क्रियागुणवद्बुद्ध्याद्यध्यासादृते सा युक्ता, तस्माद्बुद्ध्याद्यभेदाध्यासे तद्धर्माध्यासे चासति स्वतोऽसङ्गस्य मातृत्वायोगादध्यासस्तद्धेतुरित्यर्थः । तर्हि मा भूदसङ्गस्याऽऽत्मनो मातृत्वं नेत्याह—न चेति । आत्मन्याध्यासिकमातृत्वाभावे सर्वव्यवहारहानिरित्यर्थः । एवं व्यतिरेकिणि व्यतिरेकासंदेहात्तस्यादोषत्वादर्थापत्तेरपि तेनावरोधात्प्रमाणान्तरप्रश्ने समाहितेऽपि कथमाक्षेपसमाधिस्तत्राऽऽह—तस्मादिति । प्रमाणस्य सत्त्वादिति यावत् । अयं भावः—मातुरेव मानाश्र-

यत्वेऽपि तस्याध्यस्तत्वात्तेषामविद्यावदाश्रयत्वम् । न च कारणदोषादप्रामाण्यं सति प्रमाकरणे पश्चाद्भाविनो दोषस्य दोषत्वादविद्यायास्तत्कारणनिविष्टत्वाद्यस्य च दुष्टं करणमिति चोक्तेरागन्तुकदोषविषयत्वादध्यक्षादीनां च तात्त्विकप्रामाण्याभावस्येष्टत्वाद्व्यवहारे बाधाभावाद्यद्व्यावहारिकप्रामाण्यसिद्धेः । न च तेषामतात्त्विके प्रामाण्ये तदन्तर्गतश्रुतेरपि तथात्वान्नेष्टसिद्धिः । श्रुत्यर्थस्य ब्रह्मणः सत्यं ज्ञानमित्यादिना तात्त्विकत्वदृष्टेस्तस्यास्तात्त्विकप्रामाण्यादिति । नन्वविवेकिव्यव--

---

भा० पश्वादिभिश्चाविशेषात् । यथा हि—पश्वादयः शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां सम्बन्धे सति शब्दादिविज्ञाने प्रतिकूले जाते ततो निवर्तन्ते, अनुकूले च प्रवर्तन्ते, यथा—दण्डोद्यतकरं पुरुषमभिमुखमुपलभ्य मां हन्तुमयमिच्छतीति—

रत्नप्रभा ।

पश्वादिभिश्चेति ॥ चशब्दः शङ्कानिरासार्थः ॥ किं विद्वत्त्वं—ब्रह्मास्मीति साक्षात्कारः ?—उत यौक्तिकमात्मानात्मभेदज्ञानम् ?—

आद्ये-"बाधिताध्यासानुवृत्त्या व्यवहारः" इति समन्वयसूत्रे वक्ष्यते। द्वितीये-परोक्षज्ञानस्यापरोक्षभ्रान्त्यनिवर्त्तकत्वाद्विवेकिनामपि व्यवहारकाले पश्वादिभिरविशेषादध्यासवत्त्वेन तुल्यत्वाद्व्यवहारोऽध्यासकार्य इति युक्तमित्यर्थः ॥ अत्रायं प्रयोगः-विवेकिनः, अध्यासवन्तः, व्यवहारवत्त्वात्, पश्वादिवदिति। तत्र संग्रहवाक्यं व्याकुर्वन् दृष्टान्ते हेतुं स्फुटयति-यथा हीति ॥ विज्ञानस्यानुकूलत्वं प्रतिकूलत्वं चेष्टानिष्टसाधनगोचरत्वम्। तदेवोदाहरति-यथेति ॥ अयं दण्डः, मदनिष्टसाधनं, दण्डत्वाद्, अनुभूतदण्डवद्,-इदं तृणम्, इष्टसाधनम्, अनुभूतजातीयत्वाद्, अनुभूततृणवद्, इत्यनुमाय व्यव—

भामती।

पुंसां प्रमाणप्रमेयव्यवहारा दृश्यन्त इति कथमविद्यावद्विषयाण्येव प्रमाणानीत्यत आह-पश्वादिभिश्चाविशेषादिति। विदन्तु नामागमोपपत्तिभ्यां देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नं प्रत्यगात्मानम्। प्रमाणप्रमेयव्यवहारे तु प्राणभृन्मात्रधर्मान्नातिवर्तन्ते। यादृशो हि पशुशकुन्तादीनामविप्रतिपन्नमुग्धभावानां व्यवहारस्तादृशो व्युत्पन्नानामपि पुंसां दृश्यते। तेन तत्समान्यात्तेषामपि व्यवहारसमयेऽविद्यावत्त्वमनुमेयम्। चशब्दः समुच्चये। उक्तशङ्कानिवर्तनसहितपूर्वोक्तोपपत्तिः, अविद्यावत्पुरुषविषयत्वं प्रमाणानां

साधयतीत्यर्थः । एतदेव विभजते—यथा हि पश्वादय इति । अत्र च शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धे सति इति प्रत्यक्षं प्रमाणं दर्शितम् । शब्दादिविज्ञाने इति तत्फलमुक्तम् । प्रतिकूले इति चानुमानफलम् । तथाहि—शब्दादिस्वरूपमुपलभ्य तज्जातीयस्य प्रतिकूलतामनुस्मृत्य तज्जातीयतयोपलभ्यमानस्य प्रतिकूलतामनुमिमीत इति । उदाहरति—यथा दण्डेति । शेषमतिरोहितार्थम् । स्यादेतत् । भवन्तु प्रत्यक्षादीन्यविद्यावद्विषयाणि । शास्त्रं तु 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादि न देहात्माध्यासेन प्रवर्तितुमर्हति । अत्र खल्वामुष्मिकफलोपभोगयोग्योऽधिकारी प्रतीयते । तथा च पारमर्षं सूत्रम्—'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वात्तस्मात् स्वयं प्रयोगे स्यात्' (अ. ३ पा. ७

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

हारस्याऽऽध्यासिकत्वेऽपि नाविद्यावद्विषयाण्येव प्रमाणानि विवेकिनामपि तद्व्यवहारात्तत्राऽऽह—पश्वादिभिश्चेति । चशब्दः शङ्कान्यावृत्त्यर्थः । यौक्तिकविवेकस्याध्यक्षभ्रान्त्यविरोधित्वाद्विरोधित्वेऽपि तदननुसंधाने विवेकिनामपि व्यवहारे पश्वादिभिरविशेषात्तद्व्यवहारोऽप्याध्यासिक एवेत्यर्थः । कथं व्यवहारकाले विवेकिनामपि पश्वादिभिरविशेषः, न हि ते निःशेषं पश्वादिव्यवहारमनवर्तन्ते तत्राऽऽह—यथा हीति । संगृहीतोऽर्थो यथा

व्यज्यते तथोच्यत इति यावत् । आदिशब्देन शकुन्तादिरुक्तः । शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धे सतीत्यर्थैन्द्रियसंनिकर्षात्मकम-ध्यक्षमुक्तम् । शब्दादिविज्ञान इति तत्फलम् । प्रतिकूलेऽनुकूल इत्यनुमानम् । ते हि शब्दाद्युपलभ्य तज्जातीयस्य प्रातिकूल्य-मानुकूल्यं वाऽनुस्मृत्यास्यापि तज्जातीयत्वात्तथात्वमनुमिन्वन्ति । तत्र प्रतिकूलत्वानुमानफलं निवृत्तिः । अनुकूलत्वानुमानफलं प्रवृत्तिरिति विवेकः । उक्तमर्थमुदाहरति—यथेति । पुरुषविशेषं दृष्ट्वा तज्जातीयस्य हन्तृत्वमनुस्मृत्यास्यापि तज्जातीयत्वात्तदनुमाय ततो वैमुख्यं भजन्तीत्यर्थः । प्रत्येकं पश्वादीनामाशयं दर्शयितुं मामित्युक्तम् । पुरुषान्तरं तु दृष्ट्वा—

भा० पलायितुमारभन्ते, हरिततृणपूर्णपाणि-मुपलभ्य तं प्रत्यभिमुखीभवन्ति इति । एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्नचित्ताः क्रूरदृष्टीनाक्रोशतःखड्गोद्यतकरा-न्बलवत उपलभ्य ततो निवर्तन्ते, तद्विपरीतान्प्रति प्रवर्तन्ते । अतस्समानः पश्वादिभिः पुरुषाणां प्रमाणप्रमेयव्यवहारः ॥ पश्वादीनां च प्रसिद्ध एवा-

---

१ क० पा० अभिमुखीभवन्ति । २ पा० प्रसिद्धोऽविवेकपुरस्सरः प्रत्येति ।

विवेकपूर्वकः प्रत्यक्षादिव्यवहारः ॥ तत्सामान्यदर्शनाद्व्युत्पत्तिमतामपि पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारस्तत्कालः समान इति निश्चीयते ॥

रत्नप्रभा ।

हरन्तीत्यर्थः ॥ अधुना हेतोः पक्षधर्मतामाह–एवमिति ॥ व्युत्पन्नचित्ता अपीत्यन्वयः । विवेकिनोऽपीत्यर्थः ॥ फलितमाह–अत इति ॥ अनुभवबलादित्यर्थः ॥ समान इति । अध्यासकार्यत्वेन तुल्य इत्यर्थः ॥ नन्वस्माकं प्रवृत्तिरध्यासादिति, न पश्वादयो ब्रुवन्ति, नापि परेषामेतत् प्रत्यक्षम् । अतः साध्यविकलो दृष्टान्त इति, नेत्याह—पश्वादीनां चेति ॥ तेषामात्मानात्मनोर्ज्ञानमात्रमस्ति, न विवेकः । उपदेशाभावात् । अतः सामग्रीसत्त्वादध्यासस्तेषां प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ निगमयति—तत्सामान्येति ॥ तैः पश्वादिभिः सामान्यं व्यवहारवत्त्वं तस्य दर्शनाद्विवेकिनामप्ययं व्यवहारः समान इति निश्चीयत इति सम्बन्धः ॥ समानत्वं—व्यवहारस्याध्यासकार्यत्वेनेत्युक्तं पुरस्तात् । तत्रोक्तान्वयव्यतिरेकौ स्मारयति–तत्काल इति ॥

१ उपसंहरति ।

भामती ।

सू. १८) इति । न च देहादि भस्मीभूतं पारलौकिकाय फलाय कल्पत इति देहाद्यतिरिक्तं कंचिदधि—

रत्नप्रभा श्रीगोविन्दप्रणीता ।

तज्जातीयस्याऽऽनुकूल्यमनुस्मृत्यास्यापि तज्जातीयत्वात्तद-नुमाय तदाभिमुख्यं भजन्तीत्याह—हरितेति । दार्ष्टान्तिकं वदन्व्यवहारलिङ्गेनाध्यासमनुमातुं तस्य पक्षधर्मतामाह—एवमिति । पित्रादित्रितयशिक्षाजन्यपदवाक्याभिज्ञता व्युत्पन्नचित्तता । क्रूरदृष्ट्यादिविशिष्टान्पुरुषान्दृष्ट्वा तद्विधानां प्रातिकूल्यं स्मृत्वा तथात्वेनैतेषामपि तदनुमाय पश्वादिवद्विवेकिनोऽपि तेभ्यो विमुखी भवन्ति तेभ्यो विपरीतान्प्रसन्नदृष्टित्वादिविशिष्टान्पुरुष-विशेषानालक्ष्य तादृशानामानुकूल्यं स्मृत्वा तथात्वादेषामपि तदनुमाय तेष्वभिमुखी भवन्तीत्यर्थः । पक्षधर्मतां निगमयति— अत इति । अनुभवार्थोऽतःशब्दः । नन्वस्माकं प्रवृत्तिरध्या-सादिति न पश्वादयो ब्रुवन्ति नापि परेषामेतत्प्रत्यक्षमतो दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं तत्राऽऽह—पश्वादीनां चेति । अधि-ष्ठानारोप्यज्ञानेऽसत्यध्यक्षादिभिः सामानाधिकरण्यविरोधि-विवेकाभावादध्यासवत्त्वं तेषां कल्प्यते । विनाऽपि मानैर्विवेके

तदानर्थक्यमतो विना विवेकं पश्वादिषु व्यवहारदृष्टेस्तन्मूला- ध्याससिद्धिरित्यर्थः । संप्रत्यनुमानमाह–तत्सामान्येति । तैः पश्वादिभिः सामान्यं व्यवहारवत्त्वं तस्य विवेकेषु भानादिति यावत् । अपरोक्षाध्यासस्य व्यवहारपुष्कलकारणत्वात्तस्याध्या- सस्यकाल एव कालो यस्य व्यवहारस्य स तत्कालः समानः पश्वादिभिरिति शेषः । विमतो व्यवहारोऽध्यासकृतो व्यवहार- त्वात्संमतवद्विमता वाऽध्यासवन्तो व्यवहारवत्त्वात्पश्वादिवदिति प्रयोगः । मानयुक्तिभ्यां विवेकेऽप्यध्यासविरोधिप्रमित्यभावाद- ध्यासवत्त्वमविरुद्धमिति मत्वा व्युत्पत्तिमतामपीत्युक्तम् । न च व्यवहारवत्त्वाद्यप्रयोजकमात्मनो मातृत्वादिशक्तिमत्त्वे शक्तेः सनिमित्तशक्याधीनतया मुक्तानामपि सनिमित्तशक्यापादकत्वा- त्त्रापि मातृत्वादिप्रसक्त्या मुक्त्यभावापातस्य विपक्षे बाधकत्वा- त्प्रमातृत्वादिल–

भा० शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्व- कारी नाविदित्वात्मनः परलोकसम्बन्धमधिक्रियते । तथापि न वेदान्तवेद्यमशनायाद्यतीतमपेतब्रह्मक्षत्रा- दिभेदमसंसार्यात्मतत्त्वमधिकारेऽपेक्ष्यते । अनुपयो-

गादधिकारविरोधाच्च ॥ प्राक्तथाभूतात्मविज्ञानात्प्रवर्तमानं शास्त्रमविद्यावद्विषयत्वं—

रत्नप्रभा ।

तस्याध्यासस्य काल एव कालो यस्य सः तत्कालः ॥ यदा अध्यासः, तदा व्यवहारः । तदभावे सुषुप्तौ तदभाव इत्युक्तान्वयादिमानिति यावत् । अतो व्यवहारलिंगाद्विवेकिनामपि देहादिष्वहंममाभिमानोऽस्तीत्यनवद्यम् ॥ ननु लौकिकव्यवहारस्याऽऽध्यासिकत्वेऽपि ज्योतिष्टोमादिव्यवहारस्य नाध्यासजन्यत्वं, तस्य देहातिरिक्तात्मज्ञानपूर्वकत्वादित्याशङ्क्य हेतुमङ्गीकरोति—शास्त्रीये त्विति ॥ तर्हि कथं वैदिककर्मणोऽध्यासजन्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य किं तत्र देहान्यात्मधीमात्रमपेक्षितमुत आत्मतत्त्वज्ञानम्? आद्ये तस्याध्यासाबाधकत्वात्तत्सिद्धिरित्याह—तथापीति ॥ न द्वितीय इत्याह—न वेदान्त इति ॥ क्षुत्पिपासादिग्रस्तो जातिविशेषवानहं संसारीति ज्ञानं—कर्मण्यपेक्षितं, न तद्विपरीतात्मतत्त्वज्ञानम् । अनुपयोगात, प्रवृत्तिबाधाच्चेत्यर्थः ॥ शास्त्रीयकर्मणोऽध्यासजन्यत्वं निगमयति—प्राक् तथेति ॥ अध्यासे आगमं प्रमाण—

प्राक् चेति पाठो भामती—न्यायनिर्णयसम्मतः ।

भामती।

कारिणमाक्षिपति शास्त्रं, तदवगमश्च विद्येति कथमविद्यावद्विषयं शास्त्रमित्याशङ्क्याह–शास्त्रीये त्विति। तुशब्दः प्रत्यक्षादिव्यवहाराद्भिनत्ति शास्त्रीयम्। अधिकारशास्त्रं हि स्वर्गकामस्य पुंसः परलोकसंबन्धं विना न निवर्हतीति तावन्मात्रमाक्षिपेत्, न त्वस्यासंसारित्वमपि, तस्याधिकारेऽनुपयोगात्। प्रत्युत औपनिषदस्य पुरुषस्याकर्तुरभोक्तुरधिकारविरोधात्। प्रयोक्ता हि कर्मणः कर्मजनितफलभोगभागी कर्मण्यधिकारी स्वामी भवति। तत्र कथमकर्ता प्रयोक्ता, कथं वाऽभोक्ता कर्मजनितफलभोगभागी। तस्मादनाद्यविद्यालब्धकर्तृत्वभोक्तृत्वब्राह्मणत्वाद्यभिमानिनं नरमधिकृत्य विधिनिषेधशास्त्रं प्रवर्तते। एवं वेदान्ता अप्यविद्यावत्पुरुषविषया एव। न हि प्रमात्रादिविभागादृते तदर्थाधिगमः। ते त्वविद्यावन्तमनुशासन्तो निर्मृष्टनिखिलाविद्यमनुशिष्टं स्वरूपे व्यवस्थापयन्तीत्येतावानेषां विशेषः। तस्मादविद्यावत्पुरुषविषयाण्येव शास्त्राणीति सिद्धम्। स्यादेतत्। यद्यपि विरोधानुपयोगाभ्यामौपनिषदः पुरुषोऽधिकारे नापेक्ष्यते, तथाप्युपनिषद्भ्योऽवगम्यमानः शक्नोत्यधिकारं निरोद्धुम्। तथा च परस्परापहतार्थत्वेन कृत्स्न एव वेदः प्रामाण्यमपजह्यादित्यत आह–प्राक् च तथाभूतात्मेति। सत्यमौप–

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

क्षणशक्त्याभावे च ग्राहकमानाभावेन शक्तिमत्त्वस्यापि दुर्वचनत्वात्। न च सर्वो व्यवहारो रजताध्यासकृतो व्यवहारत्वादित्याभासतुल्यता, बाधादेव तस्यानुत्थानात्। मनुष्योऽहमित्यध्यासस्य सर्वानुभवसिद्धतया तदभावादिति भावः। विवेकिनां च लौकिकव्यवहारस्याऽऽध्यासिकत्वेऽपि शास्त्रीयव्यवहारस्य विद्वद्विषयत्वान्न तत्पूर्वकतेति भागे बाधमाशङ्क्य तस्यापि तत्पूर्वकत्वार्थं देहेतरात्मधीपूर्वकत्वमङ्गीकरोति—शास्त्रीये त्विति। तस्य तद्विविषयत्वे कथमध्यासाधीनतेत्याशङ्क्याऽऽह—तथाऽपीति किं तद्वेदान्तवेद्यं तदाह—अशनायादीति। कर्त्रन्वयाधिकारान्वयभोक्त्रन्वया विशेषणैर्व्यावर्त्यन्ते। आमुष्मिकफलकर्मसु देहेतरात्मज्ञानादेव प्रवृत्तावुक्तात्मज्ञानस्याकिंचित्करत्वादित्याह—अनुपयोगादिति। किंचोक्तात्मज्ञाने सर्वाभिमानभङ्गात्कर्मस्वप्रवृत्तिरेवेति कुतस्तदपेक्षेत्याह—अधिकारेति। तथाऽपि कथं शास्त्रीयप्रवृत्तेराध्यासिकत्वं, न हि देहातिरिक्तात्मज्ञाने बाधके तदध्यासानुवृत्तिरित्याशङ्क्य तस्य पारोक्ष्यादपरोक्षाध्यासाविरोधे तत्पूर्विकैव शास्त्रीयप्रवृत्तिरित्याह—प्राक्चेति। यथा यथोक्तान्यध्यक्षादी

भा० नातिवर्तते ॥ तथा हि "ब्राह्मणो यजेत" इत्यादीनि शास्त्राण्यात्मनि वर्णाश्रमवयोऽवस्थादिविशेषाध्यासमाश्रित्य प्रवर्तन्ते ॥ अध्यासो नाम अतस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम । तद्यथा--

रत्नप्रभा ।

यति-तथा हीति । यथा प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तयोऽध्यासे प्रमाणं, तथाऽऽगमोऽपीत्यर्थः ॥ "ब्राह्मणो यजेत" "न ह वै स्नात्वा भिक्षेत" "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत" "कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत" इत्यागमो ब्राह्मणादिपदैरधिकारिणं वर्णाद्यभिमानिनमनुवदन्नध्यासं गमयतीति भावः । एवमध्यासे प्रमाणसिद्धेऽपि कस्य कुत्राध्यास इति जिज्ञासायां तमुदाहर्तुं लक्षणं स्मारयति-अध्यासो नामेति । उदाहरति-तद्यथेति ॥ तल्लक्षणं यथा स्पष्टं भवति, तथोदाह्रियत इत्यर्थः ।

भामती ।

निषद्पुरुषाधिगमोऽधिकारविरोधी, तस्माच्च पुरस्तात्कर्म-

१ पा० त्य वर्तन्ते । २ स्नानमत्र समावर्तनम् । तथा च ब्रह्मचर्यान्त्यस्नानमनुष्ठाय गार्हस्थ्ये भिक्षाटनं न कार्यमितिभावः ।

विधयः स्वोचितं व्यवहारं निर्वर्तयन्तो नानुपजातेन ब्रह्मज्ञानेन शक्या निरोद्धुम। न च परस्परापहतिः, विद्याविद्यावत्पुरुषभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः। यथा 'न हिंस्यात्सर्वभूतानि' इति साध्यांश-निषेधेऽपि 'श्येनेनाभिचरन् यजेत' इति शास्त्रं प्रवर्तमानं न हिंस्यादित्यनेन न विरुध्यते, तत्कस्य हेतोः, पुरुषभेदादिति। अवजितक्रोधारातयः पुरुषा निषेधेऽधिक्रियन्ते, क्रोधारातिवशी-कृतास्तु श्येनादिशास्त्र इति। अविद्यावत्पुरुषविषयत्वं नातिवर्तत इति यदुक्तं तदेव स्फोरयति—तथाहीति। वर्णाध्यासः—'राजा राजसूयेन यजेत' इत्यादिः। आश्रमाध्यासः—'गृहस्थः सदृशीं भार्यां विन्देत् इत्यादिः। वयोऽध्यासः—'कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत' इत्यादिः। अवस्थाध्यासः—'अप्रतिसमाधेयव्याधीनां जलादिप्रवे-शेन प्राणत्यागः, इति। आदिग्रहणं महापातकोपपातकसंकरी-करणापात्रीकरणमलनीकरणाद्यध्यासोपसंग्रहार्थम्। तदेवमात्मा-नात्मनोः परस्पराध्यासमाक्षेपसमाधानाभ्यामुपपाद्य प्रमाणप्रमेय-व्यवहारप्रवर्तनेन च दृढीकृत्य तस्यानर्थहेतुतामुदाहरणप्रपञ्चेन प्रतिपादयितुं तत्स्वरूपमुक्तं स्मारयति—अध्यासो नाम अतस्मिं-स्तद्बुद्धिरित्यवोचाम। 'स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः' इत्यस्य संक्षेपाभिधानमेतव। तत्राहमिति धर्मितादात्म्याध्यासमात्रं, ममेत्यनुत्पादितधर्माध्यासं नानर्थहेतुरिति धर्माध्यासमेव ममकारं साक्षादशेषानर्थसंसारकारणमुदाहरणप्रपञ्चेनाह—तद्यथा—

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

न्यध्यासं साधयन्ति तथाऽऽगमोऽपि विधेर्बोद्धारमधिकारिणं ब्राह्मणादिशब्दैरनुवदन्देहात्मनोरन्योन्याध्यासं साधयतीत्याह–तथा हीति । तत्राष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादिर्वर्णवयोविशेषस्य न ह वै स्नात्वा भिक्षेतेत्यादिराश्रमविशेषस्य जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादिरवस्थाविशेषस्याध्यासः । आदिशब्दाज्जीवञ्जुहुयादिति जीवनस्य स्वर्गकामो यजेतेति कामित्वस्य गृहदाहवान्यजेतेति निमित्तविशेषस्य महापातकित्वादेश्चाध्यासो गृह्यते । उक्तप्रमाणैः सिद्धेऽप्यध्यासे कस्य युष्मदर्थस्य कस्मिन्नस्मदर्थे वैपरीत्येन वाऽध्यास इति विशेषबुभुत्सायां तदर्थमध्यासलक्षणं परामृशति–अध्यासो नामेति । अध्यासस्यानर्थहेतुतां दर्शयितुं तद्विशेषानुदाहरति–तद्यथेति । प्रसिद्धातिरेकयोरपि पुत्रादिसाकल्यवैक-

---

भा० पुत्रभार्यादिषु विकलेषु सकलेषु वाहमेव विकलः, सकलो वेति बाह्यधर्मानात्मन्यध्यस्यति तथा–देहधर्मान्–स्थूलोऽहं, कृशोऽहं, गौरोऽहं, तिष्ठामि, गच्छामि, लङ्घयामि चेति, तथेन्द्रियधर्मान्–मूकः, काणः, क्लीबो, बधिरोऽन्धोऽहमिति, तथान्तः–

करणधर्मान् कामसङ्कल्पविचिकित्साध्यवसायादीन्, एवमहम्प्रत्ययिनमशेषस्वप्रचारसाक्षिणि-

---

रत्नप्रभा ।

स्वदेहाद्भेदेन प्रत्यक्षाः पुत्रादयो बाह्याः, तद्धर्मान् साकल्यादीन् देहविशिष्टात्मन्यध्यस्यति । तद्धर्मज्ञानात् स्वस्मिंस्तत्तुल्यधर्मानध्यस्यतीत्यर्थः । भेदापरोक्षज्ञाने तद्धर्माध्यासायोगाद् अन्यथाख्यात्यनङ्गीकाराच्चेति द्रष्टव्यम् । देहेन्द्रियधर्मान् मनोविशिष्टात्मन्यध्यस्यतीत्याह–तथेति ॥ कृशत्वादिधर्मवतो देहादेरात्मनि तादात्म्येन कल्पितत्वात्तद्धर्माः साक्षादात्मन्यध्यस्ता इति मन्तव्यम् ॥ अज्ञाते प्रत्यग्रूपे साक्षिणि मनोधर्माध्यासमाह–तथान्तःकरणेति । धर्माध्यासमुक्त्वा तद्वदेव धर्म्यध्यासमाह–एवमिति अन्तःकरणं साक्षिण्यभेदेनाध्यस्य तद्धर्मान् कामादीन् अध्यस्यतीति मन्तव्यम् । स्वप्रचारा मनोवृत्तयः । प्रातिलोम्येनास—

भामती ।

पुत्रभार्यादिष्विति । देहतादात्म्यमात्मन्यध्यस्य देहधर्मं पुत्रकलत्रादिस्वाम्यं च कृशत्वादिवदारोप्य आह–अहमेव विकलः, सकल इति । स्वस्य खलु साकल्येन स्वाम्यसाकल्यात्, स्वामी-

श्वरः सकलः संपूर्णो भवति । तथा स्वस्य वैकल्येन स्वाम्यवैकल्यात्, स्वामीश्वरो विकलोऽसंपूर्णो भवति । बाह्यधर्मा ये वैकल्यादयः स्वाम्यप्रणालिकया संचारिताः शरीरे तानात्मन्यध्यस्यतीत्यर्थः । यदा च परोपाध्यपेक्षेदेहधर्मे स्वाम्ये इयं गतिः, तदा कैव कथाऽनौपाधिकेषु देहधर्मेषु कृशत्वादिष्वित्याशयवानाह--तथा देहधर्मानिति । देहादेरभ्यन्तरङ्गाणामिन्द्रियाणामध्यस्तात्मभावानां धर्मान्मूकत्वादीन् ततोऽप्यन्तरङ्गस्यान्तःकरणस्य अध्यस्तात्मभावस्य धर्मान्कामसंकल्पादीन् आत्मन्यध्यस्यतीति योजना । तदनेन प्रपञ्चेन धर्माध्यासमुक्त्वा तस्य मूलं धर्म्यध्यासमाह–एवमहंप्रत्ययिनम्–अहंप्रत्ययो वृत्तिर्यस्मिन्नन्तःकरणादौ सोऽयमहंप्रत्ययी तम् । स्वप्रचारसाक्षिणि–अन्तःकरणप्रचारसाक्षिणि, चैतन्योदासीनताभ्यां,--

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

त्ययोरनुभवेनैव मुख्याध्याससिद्धावप्रसिद्धातिरेकाणां कृशत्वादीनां तथा स्यादिति किं वक्तव्यमित्याशयेनाऽऽह— पुत्रेति । बाह्याः स्वदेहापेक्षया पुत्रादयस्तद्धर्मा वैकल्यादयः स्वस्वाम्यनिमित्तमात्मनि स्वदेहे तानारोपयतीत्यर्थः । प्रसिद्धभेदानामपि स्वदेहद्वाराऽऽत्मनि मुख्याध्यासे सत्यप्रसिद्धभेदानां

सुतरां तत्र मुख्याध्यासः स्यादित्याह—तथेति । वैकल्यादीनां स्वदेहद्वाराऽऽत्मन्यध्यासवदिति यावत् । देहश्च तद्धर्मांश्च देहतद्धर्मास्तानात्मन्यध्यस्यतीति संबन्धः । अत्र चाहंकारद्वाराऽऽत्माऽधिष्ठानम् । उक्ताध्यासादभ्यन्तरङ्गमध्यासं कथयति—तथेन्द्रियेति । यथा देहं तद्धर्मांश्चाऽऽत्मन्यध्यस्यति तथेन्द्रियाणि तद्धर्मांश्चाध्यस्यतीत्येतत् देहस्य चक्षुरादिद्वारा साक्षिवेद्यत्ववदिन्द्रियाणामपि लिङ्गादिद्वारा तद्भावाद्देहवदिह ग्रहणं पृथगध्यासनिर्देशाच्च । न चैवं नित्यानुमेयत्वव्याघातस्तेषां लिङ्गादिव्यवधानेन साक्षिवेद्यत्वादाधिष्ठानं तु पूर्ववदिति भावः । यथा देहेन्द्रियधर्मानात्मन्यध्यस्यति तथाऽन्तःकरणधर्मानपि कामादीनात्मनि संबन्धित्वेनाऽऽरोपयतीत्याह—तथाऽन्तःकरणेति । धर्माणामेवाध्यासमुक्त्वा देहादिवद्धर्म्यध्यासमाह—एवमिति । बुद्धिविशिष्टे तद्धर्माध्यासवत्तदध्यासे किमधिष्ठानं तदाह—अशेषेति । स्वस्याहंकारस्य प्रचाराः कामादयस्तेषां

भा० प्रत्यगात्मन्यध्यस्य तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणान्तःकरणादिष्वध्यस्यति ॥ एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकः—

रत्नप्रभा ।

जडदुःखात्मकाहङ्कारादिविलक्षणतया सच्चित्सुखात्मकत्वेनाञ्चति प्रकाशत इति प्रत्यक् । एवमात्मन्यनात्मतद्धर्माध्यासमुदाहृत्यानात्मन्यात्मनोऽपि संसृष्टत्वेनाध्यासमाह—तं चेति ॥ अहमित्यध्यासे चिदात्मनो भानं वाच्यम्, अन्यथा जगदान्ध्यापत्तेः । न चानध्यस्तस्याध्यासे भानमस्ति । तस्माद्रजतादाविदम इवात्मनः संसर्गाध्यास एष्टव्यः—तद्विपर्ययेणेति ॥ तस्याध्यस्तस्य जडस्य विपर्ययोऽधिष्ठानत्वम् । चैतन्यं च तदात्मना स्थितमिति यावत् । तत्राज्ञाने केवलात्मनः संसर्गः, मनस्यज्ञानोपहितस्य देहादौ मन उपहितस्येति विशेषः । एवमात्मनि बुद्ध्याद्यध्यासात् कर्त्तृत्वादिलाभः, बुद्ध्यादौ चात्माध्यासाच्चैतन्यलाभ इति भावः । वर्णिताध्यासमुपसंहरति—एवमयमिति । अनाद्यविद्यात्मकतया कार्याध्यासस्यानादित्वम्, अध्यासात् संस्कारस्ततोऽध्यास इति प्रवाहतो नैसर्गिकत्वम् । एवमुपादानं निमित्तं चोक्तं भवति । ज्ञानं विना ध्वंसाभावादानन्त्यम् । तदुक्तं भगवद्गीतासु-
"न रूपमस्येह—

भामती ।

प्रत्यगात्मन्यध्यस्य । तदनेन कर्त्तृत्वभोक्तृत्वे उपपादिते ।

चैतन्यमुपपादयति—तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेण—अन्तःकरणादिविपर्ययेण, अन्तःकरणाद्यचेतनं तस्य विपर्ययः चैतन्यं तेन। इत्थंभूतलक्षणे तृतीया। अन्तःकरणादिष्वध्यस्यति। तदनेनान्तःकरणाद्यवच्छिन्नः प्रत्यगात्मा इदमनिदंरूपश्चेतनः कर्ता भोक्ता कार्यकारणाविद्याद्वयाधारोऽहंकारास्पदं संसारी सर्वानर्थसंभारभाजनं जीवात्मा इतरेतराध्यासोपादानः, तदुपादानश्चाध्यास इत्यनादित्वाद्बीजाङ्कुरवन्नेतरेतराश्रयत्वमित्युक्तं भवति। प्रमाणप्रमेयव्यवहारदृढीकृतमपि शिष्यहिताय स्वरूपाभिधानपूर्वकं सर्वलोकप्रत्यक्षतयाऽध्यासं सुदृढीकरोति—एवमयमनादिरनन्तः—तत्त्वज्ञानमन्तरेणाशक्यसमुच्छेदः। अनाद्यनन्तत्वे हेतुरुक्तः—नैसर्गिक इति।

आनन्दगिरीय न्यायनिर्णयः।

साधिकरणानां साक्षादेव साधके प्रत्यगात्मनि देहादिषु विवेकाद्बहिर्नीतेषु प्रातिलोम्येनान्तरञ्चतीवेति प्रत्यगुच्यते स चाऽऽत्मा। निरुपचरितस्वरूपत्वात्तस्मिन्नज्ञानवतीत्यर्थः। आत्मन्यनात्मतद्धर्माध्यासे सिद्धे तस्याधिष्ठानत्वनियमे तद्विशेषचैतन्याभानाज्जगदान्ध्यमित्याशङ्क्य तस्यापि संसृष्टत्वेनाध्यासमाहतं चेति। तद्विपर्ययस्तेषामन्तःकरणादीनां विपर्ययश्चेतनत्वं तदात्मनेति यावत। न च तेषामधिष्ठानत्वमेव तद्विशेषादृष्ट्या

व्यवहारविरहादतो द्वयोर्विशेषदृष्टेरन्योन्याध्यासधीरध्यासे विशेषदृष्टेरध्यस्यमानताकृतत्वान्न च द्वयोर्विशेषदृष्टौ नाधिष्ठानत्वं स्वनिष्ठत्वेन तदभानान्न चोभयोरध्यासे बाध्यतया शून्यता द्विधाध्यस्तानात्मनः सर्वथा बाधेऽपि संसृष्टरूपेणैवाध्यस्तात्मनस्तन्मात्रबाधेऽपि स्वरूपशेषादिति भावः । आत्मनि बुद्ध्याद्यध्यासोक्त्या कर्तृत्वभोक्तृत्वे तस्योक्ते तेष्वात्माध्यासोक्त्या बुद्ध्यादिषु चैतन्यमुक्तम् ॥ संप्रत्यध्यासं सप्रमाणं निगमयति—एवमिति । पूर्वबुद्ध्याद्यध्यासात्संस्काराद्यध्यासस्ततस्तादृगुत्तरबुद्ध्याद्यध्यास इति प्रवाहात्मना प्रवाह्युपादानजाड्यात्मना वाऽनादित्वम् । तत्त्वधिया विना सर्वात्मना नाशहानेरानन्त्यम् । उपादानस्य मायाशक्तितया जडस्य प्रत्यक्चैतन्यसत्त्वानुबन्धित्वादधिष्ठानधीबाध्यत्वं सिद्धवत्कृत्योक्तम्—नैसर्गिक इति ।

भा० अध्यासो मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्षः । अस्यानर्थहेतोः प्रहाणायाऽऽत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते॥

रत्नप्रभा ।

तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा" [१५।३]

इति ॥ हेतुमुक्त्वा स्वरूपमाह—मिथ्येति । मिथ्या माया तया प्रतीयते इति प्रत्ययः कार्यप्रपंचः, तत्प्रतीतिश्चेत्येवंस्वरूप इत्यर्थः । तस्य कार्यमाह-कर्तृत्वेति ॥ प्रमाणं निगमयति-सर्वेति ॥ साक्षिप्रत्यक्षमेवाध्यासधर्मिग्राहकमानम्, अनुमानादिकं तु सम्भावनार्थमित्यभिप्रेत्य प्रत्यक्षोपसंहारः कृतः । एवमध्यासं वर्णयित्वा तत्साध्ये विषयप्रयोजने दर्शयति-अस्येति ॥ कर्तृत्वाद्यनर्थहेतोरध्यासस्य समूलस्याऽऽत्यन्तिकनाशो मोक्षः स केनेत्यत आह-आत्मेति ॥ ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारस्य प्रतिपत्तिः श्रवणादिभिरप्रतिबन्धेन लाभस्तस्या इत्यर्थः ॥ विद्यायां कारणमाह-सर्वे इति ॥ आरभ्यन्ते अधीत्य विचार्यन्ते इत्यर्थः । विचारितवेदान्तानां ब्रह्मात्मैक्यं विषयो, मोक्षः फलमित्युक्तं भवति । अर्थात्तद्विचारात्मकशास्त्रस्यापि ते एव विषयप्रयोजने इति ज्ञेयम् ।

ननु वेदान्तेषु

भामती ।

मिथ्याप्रत्ययरूपः-मिथ्याप्रत्ययानां रूपमनिर्वचनीयत्वं तद्यस्य स तथोक्तः । अनिर्वचनीय इत्यर्थः ॥ प्रकृतमुपसंहरति-अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय । विरोधिप्रत्ययं विना कुतोऽस्य प्रहाणमित्यत उक्तम्-आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये । प्रतिपत्तिः प्राप्तिः तस्यै, न तु

जपमात्राय, नापि कर्मसु प्रवृत्तये, आत्मैकत्वं विगलितनिखिलप्रपञ्चत्वम् आनन्दरूपस्य सतः, तत्प्रतिपाद्यं निर्विचिकित्सां भावयन्तो वेदान्ताः समूलघातमध्यासमुपघ्नन्ति । एतदुक्तं भवति-अस्मत्प्रत्ययस्यात्मविषयस्य समीचीनत्वे सति ब्रह्मणो ज्ञातत्वान्निष्प्रयोजनत्वाच्च न जिज्ञासा स्यात् । तदभावे च न ब्रह्मज्ञानाय वेदान्ताः पठ्येरन् । अपि त्वविवक्षितार्था जपमात्रे उपयुज्येरन् । न हि तदौपनिषदात्मप्रत्ययः प्रमाणतामश्नुते । न चासावप्रमाणमभ्यस्तोऽपि वास्तवं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यात्मनोऽपनेतुमर्हति । आरोपितं हि रूपं तत्त्वज्ञानेनापोद्यते, न तु वास्तवमतत्त्वज्ञानेन । न हि रज्ज्वा रज्जुत्वं सहस्रमपि सर्पधाराप्रत्यया अपवदितुं समुत्सहन्ते । मिथ्याज्ञानप्रसञ्जितं च स्वरूपं शक्यं तत्त्वज्ञानेनापवदितुम् । मिथ्याज्ञानसंस्कारश्च सुदृढोपि तत्त्वज्ञानसंस्कारेणादरनैरन्तर्यदीर्घकालतत्त्वज्ञानाभ्यासजन्मनेति । स्यादेतत् । प्राणाद्युपासना अपि वेदान्तेषु बहुलमु—

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मिथ्याधीहेतुत्वेन तादात्म्यमाह-मिथ्येति । कारणाध्यासो हि कार्याध्यासस्य हेतुरित्यध्यासस्य मिथ्याप्रत्ययत्वमित्यर्थः ।

लक्षणतस्तथा रूप्यते न प्रतीयत इति रूपग्रहणम्। अथवा-मिथ्याप्रत्ययानां रूपमनिर्वाच्यत्वं यस्य स तथेत्यनिर्वाच्यत्वं वोच्यते। यद्वा-मिथ्याभूताखण्डजडशक्तिस्तन्मात्रत्वेनाध्यास-प्रत्ययो रूप्यते। न हि कारणादृते कार्यस्य रूपमस्ति। तस्या-नर्थहेतुतामाह-कर्तृत्वेति। प्रमाणं-निगमयति-सर्वेति। प्रत्यक्ष-पदमुक्तप्रमाणोपलक्षणम्। विषयादिसंभावनाहेतुमध्यासं प्रसाध्य विषयप्रयोजने निर्दिशन्वेदान्तानामादेयत्वात्तदीयविचारशास्त्र-स्यापि तथात्वमाह-अस्येति। कर्तृत्वादिरनर्थस्तस्य हेतुरुक्तोऽध्या-सस्तस्य प्रकर्षेण हानं सोपादानस्य निवृत्तिस्तदर्थमिति यावत्। कुतोऽस्य प्रहाणं तत्राऽऽह-आत्मेति। आत्मनस्त्वमर्थस्य तदर्थेन ब्रह्मणा यदेकत्वं वाक्यार्थस्तद्विषया विद्या साक्षात्कारो बुद्धिवृत्ति-स्तस्याः प्रतिपत्तिरप्रतिबद्धतया प्राप्तिस्तदर्थमिति यावत। कुतः पुनरेषा विद्योत्पद्यते तत्राऽऽह-सर्वे इति। द्विविधवाक्यसंग्रहार्थः सर्वशब्दः। आरम्भो विचारो विचारितेभ्यो यथोक्तविद्योत्था-नामित्यर्थः। वेदान्तेषु-

---

भा० यथा चायमर्थस्सर्वेषां वेदान्तानां, तथा च वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः॥ वेदा-न्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्येदमादिमं सूत्रम्

रत्नप्रभा ।

प्राणद्युपास्तीनां भानादात्मैक्यमेव तेषामर्थ इति कथमित्यत आह—यथा चेति ॥ शरीरमेव शरीरकं कुत्सितत्वात्, तन्निवासी शारीरको जीवस्तस्य ब्रह्मत्वविचारो मीमांसा तस्यामित्यर्थः । उपास्तीनां चित्तैकाग्र्यद्वाराऽऽत्मैक्यज्ञानार्थत्वात्तद्वाक्यानामपि महातात्पर्यमैक्ये इति विवक्ष्यते[1] । एवमध्यासोक्त्या ब्रह्मात्मैक्ये विरोधाभावेन विषयप्रयोजनवत्त्वाच्छास्त्रमारम्भणीयमिति दर्शितम् । इति प्रथमवर्णकम्[2] ॥ विचारस्य साक्षाद्विषया वेदान्ताः, तेषां गतार्थत्वागतार्थत्वाभ्यामारम्भसन्देहे कृत्स्नस्य वेदस्य विधिपरत्वाद्विधेश्च—"अथातो धर्मजिज्ञासा" [जै. सू. १ । १ । १] इत्यादिना पूर्वतन्त्रेण विचारितत्वादवगतार्था एव वेदान्ता इत्यव्यवहितविषयाभावान्नारम्भ इति प्राप्ते ब्रूते—वेदान्तेति ॥ वेदान्तविषयकपूजितविचारात्मक—

भामती ।

पलभ्यन्ते, तत्कथं सर्वेषां वेदान्तानामात्मैकत्वप्रतिपादनमर्थ इत्यत आह—यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा वयमस्यां

---

१ का० पा० वक्ष्यते । २ वर्णयति गहनमर्थमिति वर्णकं व्याख्यानमिति यावत् ।

शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः । शरीरमेव शरीरकं तत्र निवासी शारीरको जीवात्मा, तस्य त्वंपदाभिधेयस्य तत्पदाभिधेयपरमात्मरूपतामीमांसा या सा तथोक्ता । एतावानत्रार्थसंक्षेपः—यद्यपि च स्वाध्यायाध्ययनविधिना स्वाध्यायपदवाच्यस्य वेदराशेः फलवदर्थावबोधपरतामापादयता कर्मविधिनिषेधानामिव वेदान्तानामपि स्वाध्यायशब्दवाच्यानां फलवदर्थावबोधपरत्वमापादितं, यद्यपि च 'अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः' इति न्यायात् मन्त्राणामिव वेदान्तानामर्थपरत्वमौत्सर्गिकं, यद्यपि च वेदान्तेभ्यश्चैतन्यानन्दघनः कर्तृत्वभोक्तृत्वरहितो निष्प्रपञ्च एकः प्रत्यगात्माऽवगम्यते, तथापि कर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखशोकमोहमयमात्मानमवगाहमानेनाहंप्रत्ययेन संदेहवाधविरहिणा विरुध्यमाना वेदान्ताः स्वार्थात्प्रच्युता उपचरितार्था वा जपमात्रोपयोगिनो वेत्यविवक्षितस्वार्थाः । तथा च तदर्थविचारात्मिका चतुर्लक्षणी शारीरकमीमांसा नारब्धव्या । न च सर्वजनीनाहमनुभवसिद्ध आत्मा संदिग्धो वा सप्रयोजनो वा, येन जिज्ञास्यः सन् विचारं प्रयुंजीतेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु भवेदेतदेवं यद्यहंप्रत्ययः प्रमाणम् । तस्य तूक्तेन क्रमेण श्रुत्यादिवाधकत्वानुपपत्तेः, श्रुत्यादिभिश्च समस्ततीर्थकरैश्च प्रामाण्यानभ्युपगमादध्यासत्वम् । एवं वेदान्ता नाविवक्षितार्थाः, नाप्युपचरितार्थाः किंतूक्तलक्षणाः । प्रत्यगात्मैव तेषां मुख्योऽर्थः । तस्य च वक्ष्यमाणेन क्रमेण संदिग्धत्वात्,

प्रयोजनवत्त्वाच्च, युक्ता जिज्ञासा, इत्याशयवान्सूत्रकारः तज्जिज्ञा-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

प्राणाद्युपास्तीनामपि भानात्कथमात्मैक्यमेवार्थस्तेषामित्याशङ्क्याऽऽह–यथा चेति । शरीरमेव शरीरकं कुत्सितत्वात्तन्निवासी शारीरको जीवस्तस्य ब्रह्मतावेदिका विचारात्मिका मीमांसा तस्यामिति यावत् । प्रथमवर्णके विचारविधेर्ज्ञानव्यवधानेन विषयो ब्रह्मात्मैक्यं बन्धध्वस्तिश्च फलमित्यध्यासोक्त्या साधितम् । इदानीं पूर्वमीमांसया वेदार्थमात्रोपाधौ प्रवृत्तया गतत्वान्नैतद्विचारकर्तव्यतेत्याशङ्क्याऽऽह–वेदान्तेति । तेषां मीमांसा विचारः, मीमांसाशब्दस्य परमपुरुषार्थहेतुसूक्ष्मार्थनिर्णयार्थविचारवाचित्वात्, तस्याः शास्त्रं सूत्रसंदर्भः । शास्यते शिष्येभ्योऽनेन प्रतिपाद्यते तत्त्वमिति व्युत्पत्तेः । तच्चेदानीमेव व्याख्यातुमिष्टम्–

सू० अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

भा० इति ॥ तत्राऽथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते ।

रत्नप्रभा ।

शास्त्रस्य व्याख्यातुमिष्टस्य सूत्रसन्दर्भस्येदं प्रथमसूत्रमित्यर्थः ॥

यदि विधिरेव वेदार्थः स्यात्तदा सर्वज्ञो बादरायणो ब्रह्मजिज्ञासां न ब्रूयात्, ब्रह्मणि मानाभावात्। अतो ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वोक्त्या केनापि तन्त्रेणाऽनवगतब्रह्मपरवेदान्तविचार आरम्भणीय इति सूत्रकृद्दर्शयति। तच्च "व्याचिख्यासितस्य" इति पदेन भाष्यकारो बभाषे॥ इति द्वितीयवर्णकम्॥ एवं वर्णकद्वयेन वेदान्तविचारस्य कर्तव्यतायां विषयप्रयोजनवत्त्वम्, आगतार्थत्वं चेति हेतुद्वयं सूत्रस्याऽऽर्थिकार्थं व्याख्यायाक्षरव्याख्यामारभमाणः पुनरप्यधिकारिभावाभावाभ्यां शास्त्रारम्भसन्देहे सति, अथशब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वोक्त्या अधिकारिणं साधयति—तत्राथशब्द इति॥ सूत्र इत्यर्थः। 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ' इति अमरकोशेऽव्ययवर्गे अथशब्दस्य बहवोऽर्थाः

भामती।

सामसूत्रयत्—अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति। जिज्ञासया संदेहप्रयोजने सूचयति। तत्र साक्षादिच्छाव्याप्यत्वाद्ब्रह्मज्ञानं कण्ठोक्तं प्रयोजनम्। न च कर्मज्ञानात्पराचीनमनुष्ठानमिव ब्रह्मज्ञानात्पराचीनं किंचिदस्ति, येनैतदवान्तरप्रयोजनं भवेत्। किंतु ब्रह्ममीमांसाख्यतर्केतिकर्तव्यतानुज्ञातविषयैर्वेदान्तैराहितं निर्विचिकित्सं ब्रह्मज्ञानमेव समस्तदुःखोपशमरूपमानन्दैकरसं परमं प्रयोजनम्। तमर्थमाधिकृत्य हि प्रेक्षावन्तः प्रवर्तन्तेतराम्। तच्च प्राप्तमप्य-

नाद्यविद्यावशादप्राप्तमिवेति प्रेप्सितं भवति । यथा स्वग्रीवागतमपि ग्रैवेयकं कुतश्चिद्भ्रमान्नास्तीति मन्यमानः परेण प्रतिपादितमप्राप्तमिव प्राप्नोति । जिज्ञासा तु संशयस्य कार्यमिति स्वकारणं संशयं सूचयति । संशयश्च मीमांसारम्भं प्रयोजयति । तथा च शास्त्रे प्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुसंशयप्रयोजनसूचनात युक्तमस्य सूत्रस्य शास्त्रादित्वमित्याह भगवान्भाष्यकारः—वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्य अस्माभिः इदमादिमं सूत्रम् । पूजितविचारवचनो मीमांसाशब्दः । परमपुरुषार्थहेतुभूतसूक्ष्मतमार्थनिर्णयफलता विचारस्य पूजितता । तस्या मीमांसायाः शास्त्रम्, सा ह्यनेन शिष्यते शिष्येभ्यो यथावत्प्रतिपाद्यत इति । सूत्रं च बह्वर्थसूचनाद् भवति । यथाहुः—'लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च। सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः ॥'इति । तदेवं सूत्रतात्पर्यं व्याख्याय तस्य प्रथमपदमथेति व्याचष्टेतत्राथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते । तेषु सूत्रपदेषु मध्ये योऽयमथशब्दः

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति वेदार्थैकदेशो धर्मोपाधौ विचारकार्यतापतिज्ञानाच्चोदनासूत्रे च तस्यैव लक्षणप्रमाणयोः श्रुत्यर्थाभ्यामुपन्यासादुत्तरत्रापि तस्यैव विचारितत्वाद्वेदान्तविचारशास्त्रस्ये-

दमादिमं सूत्रम । आदिमत्वादनेन श्रोतृप्रवृत्तये विषयादि सूच्यते सूत्रत्वाच्चास्यानेकार्थसूचकत्वम् । उक्तं हि–"लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च । सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः । अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतो मुखम् । अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः" इति । तथा च विशिष्टविषयादिमदिदं शास्त्रमारभ्यमिति भावः । वर्णकद्वयेन सूत्रतात्पर्यमुक्त्वा तत्रावतारितसूत्रस्य सामर्थ्यं दर्शयितुं प्रतिपदं व्याख्यास्यन्नथशब्दस्य वृद्धप्रयोगेऽर्थचतुष्टयसाधारणत्वादभीष्टमर्थमाह--तत्रेति । तेषु सूत्रपदेषु मध्ये योऽथशब्दः स आनन्तर्यार्थ इति योजना । लोकेऽथशब्दस्यार्थचतुष्टये निवेशेऽपि तदर्थोऽत्राऽऽनन्तर्यमेवार्थान्तरस्य वक्ष्यमाणरीत्याऽत्रायोगादित्यर्थः । नन्वथशब्दोऽधिकारार्थोऽपि लोकवेदयोर्दृष्टोऽथैष ज्योतिरथ योगानु

भा०नाधिकारार्थः॥ ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात् ।

रत्नप्रभा ।

सन्ति । तत्र "अथ योगानुशासनम्" [पा. यो.सू. १ । १] इत्यत्र सूत्रे यथा–अथशब्द आरम्भार्थकः–योगशास्त्रमारभ्यत इति, तद्वदत्र किं न स्यादित्यत आह–नाधिकारार्थ इति ॥ अ-

यमाशयः- किं जिज्ञासापदं ज्ञानेच्छापरम् उत-विचारलक्षकम् ? आद्ये—अथशब्दस्यारम्भार्थत्वेन ब्रह्मज्ञानेच्छाऽऽरभ्यत इति सूत्रार्थः स्यात्। स चासङ्गतः, तस्या अनारभ्यत्वात्। न हि प्रत्यधिकरणम् इच्छा क्रियते। किंतु तया विचारः। न द्वितीयः- कर्तव्यपदाध्याहारं विना विचारलक्षकत्वायोगात्। अध्याहृते च तेनैवारम्भोक्तेरथशब्दवैयर्थ्यात् किन्त्वधिकारिसिद्ध्यर्थमानन्तर्यार्थतैव युक्तेति। अधुना सम्भावित—

भामती।

स आनन्तर्यार्थ इति योजना। नन्वधिकारार्थोऽप्यथशब्दो दृश्यते, यथा 'अथैष ज्योतिः' इति वेदे। यथा वा लोके 'अथ शब्दानुशासनम्' अथ योगानुशासनम्' इति। तत्किमत्राधिकारार्थो न गृह्यत इत्यत आह—नाधिकारार्थः। कुतः, ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात्। जिज्ञासा तावदिह सूत्रे ब्रह्मणश्च तत्प्रज्ञानाच्च शब्दतः प्रधानं प्रतीयते। न च यथा 'दण्डी प्रैषानन्वाह' इत्यत्राप्रधानमपि दण्डशब्दार्थो विवक्ष्यते, एवमिहापि ब्रह्मतज्ज्ञाने इति युक्तम्; ब्रह्ममीमांसाशास्त्रप्रवृत्त्यङ्गसंशयप्रयोजनसूचनार्थत्वेन जिज्ञासाया एव विवक्षितत्वात्। तदविवक्षायां तदसूचनेन काकदन्तपरीक्षायामिव, ब्रह्ममीमांसायां

१ अध्याहृतकर्तव्यपदेन।

न प्रेक्षावन्तः प्रवर्तेरन् । न हि तदानीं ब्रह्म वा तज्ज्ञानं वाभिधेयप्रयोजने भवितुमर्हतः, अनध्यस्ताहंप्रत्ययविरोधेन वेदान्तानामेवंविधेऽर्थे प्रामाण्यानुपपत्तेः । कर्मप्रवृत्त्युपयोगितयोपचरितार्थानां वा जपोपयोगिनां वा 'हुम्' इत्येवमादीनामविवक्षितार्थानामपि स्वाध्यायाध्ययनविध्यधीनग्रहणत्वस्य संभवात् । तस्मात्संदेहप्रयोजनसूचनी जिज्ञासा इह पदतो वाक्यतश्च प्रधानं विवक्षितव्या । न च तस्या अधिकार्यत्वम्, अप्रस्तूयमानत्वात्, येन तत्समभिव्याहृतोऽथशब्दोऽधिकारार्थः स्यात् । जिज्ञासाविशेषणं तु ब्रह्मतज्ज्ञानमधिकार्यं भवेत् । न च तदप्यथशब्देन संबध्यते, प्राधान्याभावात । न च जिज्ञासा मीमांसा, येन योगानुशासनवदधिक्रियेत, नान्तत्वं निपात्य 'माङ् माने' इत्यस्माद्वा 'मान पूजायाम्' इत्यस्माद्वा धातोः 'मान्बध'—इत्यादिनाऽनिच्छार्थे सनि व्युत्पादितस्य मीमांसाशब्दस्य पूजितविचारवचनत्वात् । ज्ञानेच्छावाचकत्वाज्जिज्ञासापदस्य, प्रवर्तिका हि मीमांसायां जिज्ञासा स्यात् । न च प्रवर्त्यप्रवर्तकयोरैक्यम्, एकत्वे तद्भावानुपपत्तेः । न च स्वार्थपरत्वस्योपपत्तौ सत्यामन्यार्थपरत्वकल्पना युक्ता, अतिप्रसङ्गात । तस्मात् सुष्ठूक्तं 'जिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात्' इति । अथ मङ्गलार्थोऽथशब्दः कस्मान्न

आनन्दगिरीय न्यायनिर्णयः ।

शासनमिति तथेहापीत्याशङ्क्याऽऽह—नाधिकारार्थ इति । तत्र हेतुः—ब्रह्मे.ते । अस्यार्थः—किमयमथशब्दो ब्रह्मज्ञानेच्छायाः किंवा तन्निर्णीतविचारस्याथ वेच्छाविशेषणस्य ज्ञानस्याऽऽरम्भार्थः । नाऽऽद्यः—तस्या मीमांसाप्रवर्तिकायास्तदप्रवर्त्यत्वादनारभ्यत्वा-त्तस्याश्चोत्तरत्र प्रत्यधिकरणमप्रतिपादनात् । न द्वितीयः—अथश-ब्देनाऽऽनन्तर्योक्तिद्वारा विशिष्टाधिकार्यसमर्पणे साधनचतुष्टय-संपन्नानां ब्रह्मधीतद्विचारयोरनर्थित्वाद्विचारानारम्भात् । न च विचारविधिवशादधिकारी कल्प्यः, प्रारम्भस्यापि तुल्यत्वादधि-कारिणश्चाविध्यपेक्षितोपाधित्वात् । न तृतीयः—ब्रह्मज्ञानस्याऽऽन-न्दसाक्षात्कारत्वेनाधिकार्यत्वेऽप्यप्राधान्यादथशब्दासं—

भा० मङ्गलस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावात् ॥ अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति ॥

रत्नप्रभा ।

मर्थान्तरं दूषयति—मंगलस्येति ॥ वाक्यार्थो विचारकर्तव्यता ।

न हि तत्र मङ्गलशब्दस्य कर्त्तृत्वादिनाऽन्वयोऽस्तीत्यर्थः। ननु सूत्रकृता शास्त्रादौ मङ्गलं कार्यमिति अथशब्दः प्रयुक्त इति चेत। सत्यम्। न तस्यार्थो मङ्गलं किंतु तच्छ्रवणमुच्चारणं च मङ्गलंकृत्यं करोति, तदर्थस्त्वानन्तर्यमेवेत्याह–अर्थान्तरेति॥ अर्थान्तरम् आनन्तर्यम्। श्रुत्या श्रवणेन शंखवीणादिनादश्रवणवदोङ्काराथशब्दयोः श्रवणं मङ्गलफलकम्–"ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकाविमौ ॥ १ ॥" इति स्मरणादिति भावः। ननु प्रपंचो मिथ्येति मते प्रकृते सति, अथेत्येतन्मतं प्रपञ्चः सत्य इति,

भामती।

भवति। तथा च मङ्गलहेतुत्वात् प्रत्यहं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति सूत्रार्थः संपद्यत इत्यत आह–मंगलस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावात। पदार्थ एव हि वाक्यार्थे समन्वीयते, स च वाच्यो वा लक्ष्यो वा। न चेह मङ्गलमथशब्दस्य वाच्यं वा लक्ष्यं वा, किंतु मृदङ्गशङ्खध्वनिवदथशब्दश्रवणमात्रकार्यम्। न च कार्यज्ञाप्ययोर्वाक्यार्थे समन्वयः शब्दव्यवहारे दृष्ट इत्यर्थः। तत्किमिदानीं मङ्गलार्थोऽथशब्दस्तेषु तेषु न प्रयोक्तव्यः। तथा च 'ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ

१ मङ्गलकार्यम्। २ वुभौ–इत्यपि पाठः क्वचित्।

तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥' इति स्मृतिव्याकोप इत्यत आह—अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मंगलप्रयोजनो भवति । अर्थान्तरेष्वानन्तर्यादिषु प्रयुक्तोऽथशब्दः श्रुत्या श्रवणमात्रेण वेणुवीणाध्वनिवन्मङ्गलं कुर्वन् मङ्गलप्रयोजनो भवति, अन्यार्थमानीयमानोदकुम्भदर्शनवत । तेन न स्मृतिव्याकोपः । न चेहानन्तर्यार्थस्य सतो न श्रवणमात्रेण मङ्गलार्थतेत्यर्थः । स्यादेतत् पूर्वप्रकृतापेक्षोऽथशब्दो भविष्यति विनैवानन्तर्यार्थत्वम् । तद्यथेममेवाथशब्दं प्रकृत्य विमृश्यते किमयमथशब्द आनन्तर्ये अथ अधिकार इति । अत्र विमर्शवाक्येऽथशब्दः पूर्वप्रकृतमथशब्दमपेक्ष्य प्रथमपक्षोपन्यासपूर्वकं पक्षान्तरोपन्यासे । न चास्यानन्तर्यमर्थः, पूर्वप्रकृतस्य प्रथमपक्षोपन्यासेन व्यवायात् । न च प्रकृतानपेक्षा, तदनपेक्षस्य तद्विषयत्वाभावेनासमानविषयतया विकल्पानुपपत्तेः । न हि जातु भवति किं नित्य आत्मा, अथ अनित्या बुद्धिरिति । तस्मादानन्तर्यं विना पूर्वप्रकृतापेक्ष इहाथशब्दः—

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

न्धात्तस्मान्नाऽऽरम्भार्थतेति । अस्तु तर्हि मङ्गलार्थत्वं, नेत्याह—मंगलस्येति । न तावद्ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति वाक्यार्थे मङ्गलस्य कर्त्रादिभावेनान्वयस्तस्य तथात्वाप्रसिद्धेः कारकान्तराणां च प्रसिद्धेर्न च ब्रह्मजिज्ञासा मङ्गलमिति सामानाधिकरण्यं प्रशंसा-

त्वेन सूत्रस्यार्थवादत्वापत्तेस्तन्माङ्गल्यस्य च प्रसिद्धत्वात् । न च तदनूद्य तत्कर्तव्यतापरं सूत्रम्, तस्या मङ्गलत्वे कर्तव्यत्वस्याऽऽर्थिकत्वादतो न मङ्गलार्थः । ननु विघ्नोपशान्तये शिष्टाचाररक्षार्थं च शास्त्रारम्भे मङ्गलमाचरणीयम् । 'ओंकारश्चाथशब्दश्च' इत्यादिस्मृतेर्मङ्गलार्थश्चाथशब्दस्तत्राऽऽह—अर्थान्तरेति । आनन्तर्यमर्थान्तरं तस्मिन्नेव प्रयुक्तोऽथशब्दः श्रवणमात्रेण वीणाध्वनिवन्मङ्गलहेतुस्तत्फलो भवति । अन्यार्थं नीयमानोदकुम्भोपलम्भवत् । उक्तस्मृतिस्तुमङ्गलफलत्वविषयेत्यर्थः । उक्तदृष्टान्तार्थो हि-शब्दः । अथैतन्मतमितिवत्प्रकृतादर्थादर्थान्तरार्थोऽथशब्दस्त—

भा० पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात् ॥ सति चानन्तर्यार्थत्वे यथा धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षते, एवं ब्रह्मजिज्ञासाऽपि यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते, तद्वक्तव्यम् ॥

रत्नप्रभा ।

अत्र पूर्वप्रकृतार्थादुत्तरार्थस्यार्थान्तरत्वार्थोऽथशब्दो दृष्टः । तथात्र किं न स्यादित्यत आह—पूर्वेति ॥ फलतः फलस्येत्यर्थः ।

ब्रह्मजिज्ञासायाः पूर्वमर्थविशेषः प्रकृतो नास्ति, यस्मात्तस्या अर्थान्तरत्वमथशब्देनोच्येत । यतः कुतश्चिदर्थान्तरत्वं सूत्रकृता न वक्तव्यम्, फलाभावात् । यदि फलस्य जिज्ञासापदोक्तकर्तव्यविचारस्य हेतुत्वेन यत्पूर्वं प्रकृतं तदपेक्षास्तीत्यपेक्षाबलात् प्रकृतहेतुमाक्षिप्य ततोऽर्थान्तरत्वमुच्येत, तदाऽर्थान्तरत्वमानन्तर्येऽन्तर्भवति, हेतुफलभावज्ञानायानन्तर्यस्यावश्यंवाच्यत्वात् । तस्मादिदमर्थान्तरमित्युक्ते तस्य हेतुत्वाप्रतीतेः । तस्मादिदमनन्तरमित्युक्ते भवत्येव हेतुत्वप्रतीतिः । न चाश्वादनन्तरो गौरित्यत्र हेतुत्वभानापत्तिरिति वाच्यम्, तयोर्देशतः कालतो वा व्यवधानेनानन्तर्यस्यामुख्यत्वात् । अतः सामग्रीफलयोरेव मुख्यमानन्तर्यम् अव्यवधानात् । तस्मिन्नुक्ते सत्यार्थान्तरत्वं न वाच्यम्, ज्ञातत्वाद्वैफल्याच्चेति भावः । फलस्य विचारस्य पूर्वप्रकृतहेत्वपेक्षाया बलाद्यदर्थान्तरत्वं तस्यानन्तर्याभेदान्न पृथगथशब्दार्थत्वमित्यध्याहृत्य भाष्यं योजनीयम् । यद्वा—पूर्वप्रकृतेऽर्थेऽपेक्षा यस्या अर्थान्तरतायास्तस्याः फलं ज्ञानं तद्द्वाराऽऽनन्तर्याव्यतिरेकात्तज्ज्ञाने तस्या ज्ञानतोऽन्तर्भावान्नाथशब्दार्थतेत्यर्थः । नन्वानन्तर्यार्थकत्वेऽप्यानन्तर्यस्यावधिः क इत्याशंक्याह—सति चेति ॥ यन्नियमेन पूर्ववृत्तं पूर्वभावि असाधारणकारणम्, पुष्कलकारणमिति यावत्, तदेवावधिरिति वक्त—

भामती ।

कस्मान्न भवतीत्यत आह—पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात् । अस्यार्थः—न वयमानन्तर्यार्थतां व्यसनितया रोचयामहे किंतु ब्रह्मजिज्ञासाहेतुभूतपूर्वप्रकृतासिद्धये । सा च पूर्वप्रकृतार्थापेक्षत्वेऽप्यथशब्दस्य सिध्यतीति व्यर्थ आनन्तर्यार्थत्वावधारणाग्रहोऽस्माकमिति । तदिदमुक्तं 'फलतः' इति । परमार्थतस्तु कल्पान्तरोपन्यासे पूर्वप्रकृतापेक्षा । न चेह कल्पान्तरोपन्यास इति पारिशेष्यादानन्तर्यार्थः एवेति युक्तम् । भवत्वानन्तर्यार्थः किमेवं सतीत्यत आह—सति चानन्तर्यार्थत्व इति । न तावद्यस्य कस्यचिदत्रानन्तर्यमिति वक्तव्यं, तस्याभिधानमन्तरेणापि प्राप्तत्वात् । अवश्यं हि पुरुषः किंचित्कृत्वा किंचित्करोति । न चानन्तर्यमात्रस्य दृष्टमदृष्टं वा प्रयोजनं पश्यामः । तस्मात्तस्यात्रानन्तर्यं वक्तव्यं यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति, यस्मिन् सति तु भवन्ती भवत्येव, तादिदमुक्तम्—यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षत इति । स्यादेतत् । धर्मजिज्ञासाया इव ब्रह्मजिज्ञासाया अपि योग्यत्वात्, स्वाध्या-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

त्राऽह—पूर्वेति । यत्किंचित्प्रकृतमपेक्ष्य भाविन्यां जिज्ञासाया-

मथप्रयोगेऽनुवादादृष्टार्थत्वयोरन्यतरत्वम् । अवश्यं हि पुमा-न्किंचित्कृत्वा किंचित्करोति फलत्वेनावस्थितजिज्ञासाहेतुत्वेन प्रकृतापेक्षया भाविन्यामस्यामथशब्दे प्रकृतापेक्षावशाद्यदस्या-र्थान्तरं तदानन्तर्यान्नातिरिच्यते हेतुफलयोरव्यभिचारेणाऽऽन-न्तर्यस्यैव मुख्यत्वात्तथा चार्थान्तरं न पृथग्वाच्यम् । अतो हेतुभूतार्थस्याधिकारिविशेषणत्वेन फलपर्यन्तेच्छाविचारादि-प्रवृत्तौ प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात्प्रवृत्त्यङ्गशास्त्रीयाधिकारिविशेषणसाधन-चतुष्टयपुष्कलहेत्वानन्तर्यार्थोऽथशब्द इति भावः । तस्याऽऽन-न्तर्यार्थत्वेऽपि कथं ब्रह्मजिज्ञासायाः साधनचतुष्टयादेवाऽऽनन्त-र्यमित्याशंक्याऽऽह—सति चेति । दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च नियमेन पूर्ववृत्तमिति संबन्धः । ननु धर्मजिज्ञासासूत्रे पूर्ववृत्तस्योक्तत्वान्नात्र

भा॰ स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम् । नन्विह कर्मा-वबोधानन्तर्यं विशेषः ॥

रत्नप्रभा ।

व्यमित्यर्थः । नन्वस्तु धर्मविचार इव ब्रह्मविचारेऽपि वेदाध्ययनं

१ आं॰ पा॰ स्वाध्यायाध्ययनानन्तर्यम् । २ का॰ पा॰ इति चेन्न ।

पुष्कलकारणमित्यत आह–स्वाध्यायेति। समानम्, ब्रह्मविचारे साधारणकारणम् न पुष्कलकारणमित्यर्थः। ननु संयोगपृथक्त्व-न्यायेन "यज्ञेन दानेन" [बृह० ।४।४।२२] इत्यादिश्रुत्या "यज्ञादिकर्माणि ज्ञानाय विधीयन्ते" इति सर्वापेक्षाधिकरणे [व्या० सू० ३ ।४।२६] वक्ष्यते। तथा च पूर्वतन्त्रेण तदवबोधः पुष्कलकारणमिति शङ्कते–नन्विति। इह ब्रह्मजिज्ञासायाम्। विशेषः–असाधारणकारणम्। ["एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्" ४।३।५] इति जैमिनीयसूत्रम्। तदर्थस्तु–एकस्य कर्मणः उभयत्वे अनेकफलसम्बन्धे संयोगः उभयसम्बन्ध-बोधकं वाक्यं तस्य पृथक्त्वं भेदः। तत्रोदाहरणं—

भामती।

यानन्तर्यं, धर्मवद्ब्रह्मणोऽप्याम्नायैकप्रमाणगम्यत्वात्। तस्य चागृहीतस्य स्वविषये विज्ञानाजननात्, ग्रहणस्य च स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनेनैव नियतत्वात्। तस्माद्वेदाध्ययनानन्तर्यमेव ब्रह्म-जिज्ञासाया अप्यथशब्दार्थ इत्यत आह–स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानं, धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः। अत्र च स्वाध्यायेन विषयेण तद्विषयमध्ययनं लक्षयति। तथा च 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यनेनैव गतमिति नेदं सूत्रमारब्धव्यम्। धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोप-लक्षणतया धर्मवद्ब्रह्मणोऽपि वेदार्थत्वाविशेषेण वेदाध्ययनानन्त-

योपदेशसाम्यादित्यर्थः । चोदयति—नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः धर्मजिज्ञासातो ब्रह्मजिज्ञासायाः । अस्यार्थः,—'विविदिषन्ति यज्ञेन' इति तृतीयाश्रुत्या यज्ञादीनामङ्गत्वेन ब्रह्मज्ञाने विनियोगात्, ज्ञानस्यैव कर्मतयेच्छां प्रति प्राधान्यात्, प्रधानसंबन्धाच्चाप्रधानानां पदार्थान्तराणाम् । तत्रापि च न वाक्यर्थाज्ञानोत्पत्तावङ्गभावो यज्ञादीनां, वाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यादेवोत्पत्तेः । न च वाक्यं सहकारितया कर्माण्यपेक्षत इति युक्तम्, अकृतकर्मणामपि विदितपदतदर्थसंगतीनां समधिगतशाब्दन्यायतत्त्वानां गुणप्रधानभूतपूर्वापरपदार्थाकांक्षासंनिधियोग्यतानुसंधानवतामप्रत्यूहं वाक्यार्थप्रत्ययोत्पत्तेः । अनुत्पत्तौ वा विधिनिषेधवाक्यार्थप्रत्ययाभावेन तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनाभावप्रसङ्गः । तद्बोधतस्तु तदर्थानुष्ठानपरिवर्जने परस्पराश्रयः तस्मिन्सति तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनं ततश्च तद्बोध इति । न च वेदान्तवाक्यानामेव स्वार्थप्रत्यायने कर्मापेक्षा, न वाक्यान्तराणामिति सांप्रतम्, विशेषहेतोरभावात् । ननु 'तत्त्वमसि' इतिवाक्यात् त्वंपदार्थस्य कर्तृभोक्तृरूपस्य जीवात्मनो नित्यशुद्धबुद्धोदासीनस्वभावेन तत्पदार्थेन परमात्मनैक्यमशक्यं द्रागित्येव प्रतिपत्तुम्, आपाततोऽशुद्धसत्त्वैर्योग्यताविरहनिश्चयात् । यज्ञतपोदानतनूकृतान्तर्मलास्तु विशुद्धसत्त्वाः श्रद्दधाना योग्यतावगमपुरःसरं तादात्म्यमवगमिष्यन्तीति चेत् तत्किमिदानीं प्रमाण—

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वक्तव्यं शिष्यते तत्राऽऽह-स्वाध्यायेति । विध्यधीनसाङ्गाध्ययनलब्धस्वाध्यायादानन्तर्यं धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः साधारणमतो नात्र पृथक्कथनीयम् । यद्वा-समानं नात्यन्तमनपेक्षितं नापि स्वयमेव प्रयोजकमतस्तन्न शास्त्रारम्भे पुष्कलकारणमित्यर्थः ननु धर्मजिज्ञासायां वेदाध्ययनादेवाऽऽनन्तर्यम् । यथाऽऽहुः-तादृशीं तु धर्मजिज्ञासामधिकृत्याथशब्दं प्रयुक्तवानाचार्यः । या वेदाध्ययनमन्तरेण न संभवतीति । ब्रह्मजिज्ञासायां तु कर्मावबोधादानन्तर्यमथशब्दार्थः । युक्तं हि विचारयोरन्योन्यमुपकार्योपकारकत्वादुपकार्यब्रह्मावबोधस्योपकारककर्मावबोधादानन्तर्यमतो धर्मजिज्ञासातो ब्रह्मजिज्ञासाया हेतुभेदो—

भा० न ॥ धर्मजिज्ञासायाः-

रत्नप्रभा ।

"दध्ना जुहोति", "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात", "खादिरो यूपो

---

१ दध्ना जुहुयादितिफलासंयुक्तवाक्येन क्रत्वर्थत्वेन विहितस्यापि दध्नः दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यनेन फलाय विधानात्पुरुषार्थत्वमपि । तथा ज्योतिष्टोमादीनां स्वर्गार्थत्वेन विहितानामपि "यज्ञेन दानेन" इत्यादिवाक्यैर्ज्ञानसाधनत्वमपि स्यादिति भावः ।

भवति", खादिरं वीर्यकामस्य" इति ततश्चात्रापि ज्योतिष्टोमादिकर्मणां स्वर्गादिफलकानामपि "यज्ञेन दानेन" [बृ० । ४।४। २२] इत्यादिवचनाज्ज्ञानार्थत्वं चेति ।] परिहरति–नेत्यादिना। अयमाशयः–न तावत्पूर्वत—

भामती ।

कारणं योग्यतावधारणमप्रमाणात्कर्मणो वक्तुमध्यवसितोऽसि, प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं वा कर्मापि प्रमाणम् । वेदान्ताविरुद्धतन्मूलन्यायबलेन तु योग्यतावधारणे कृतं कर्मभिः। तस्मात् 'तत्त्वमसि' इत्यादेः श्रुतमयेन ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावं गृहीत्वा तन्मूलया चोपपत्त्या व्यवस्थाप्य, तदुपासनायां भावनापराभिधानायां दीर्घकालनैरन्तर्यवत्यां ब्रह्मसाक्षात्कारफलायां यज्ञादीनामुपयोगः । यथाहुः–'स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः' इति । ब्रह्मचर्यतपःश्रद्धायज्ञादयश्च सत्कारः । अत एव श्रुतिः–'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः' इति । विज्ञाय तर्कोपकरणेन शब्देन प्रज्ञां भावनां कुर्वीतेत्यर्थः । अत्र च यज्ञादीनां श्रेयःपरिपन्थिकल्मषनिबर्हणद्वारेणोपयोग इति केचित् । पुरुषसंस्कारद्वारेणेत्यन्ये । यज्ञादिसंस्कृतो हि पुरुष आदरनैरन्तर्यदीर्घकालैरासेवमानो ब्रह्मभावनामनाद्यविद्यावासनां समूलकाषं कषति, ततोऽस्य प्रत्यगात्मा सुप्रसन्नः केवलो विशदी

भवति । अत एव स्मृतिः—'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः' । 'यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः' इति च । अपरे तु ऋणत्रयापाकरणे ब्रह्मज्ञानोपयोगं कर्मणामाहुः । अस्ति हि स्मृति—'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्' इति । अन्ये तु 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन' इत्यादिश्रुतिभ्यस्तत्तत्फलाय चोदितानामपि कर्मणां संयोगपृथक्त्वेन ब्रह्मभावना प्रत्यङ्गभावमाचक्षते, क्रत्वर्थस्यैव खादिरत्वस्य वीर्यार्थिताम्, 'एकस्य तूभयार्थत्वे संयोगपृथक्त्वम्' इति न्यायात् । अत एव पारमर्षं सूत्रम्-'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' (ब्र. अ. ३ पा. ४ सू. २६) इति । यज्ञतपोदानादि सर्वं, तदपेक्षा ब्रह्मभावनेत्यर्थः । तस्माद्यदि श्रुत्यादयः प्रमाणं यदि वा पारमर्षं सूत्रं सर्वथा यज्ञादिकर्मसमुच्चिता ब्रह्मोपासना विशेषणत्रयवती अनाद्यविद्यातद्वासनासमुच्छेदक्रमेण ब्रह्मसाक्षात्काराय मोक्षापरनाम्ने कल्पत इति तदर्थं कर्माण्यनुष्ठेयानि । न चैतानि दृष्टादृष्टसामवायिकारादुपकारहेतुभूतोपदेशिकातिदेशिकक्रमपर्यन्ताङ्ग्रामसहितपरस्परविभिन्नकर्मस्वरूपतदधिकारिभेदपरिज्ञानं विना शक्यान्यनुष्ठातुम् । न च धर्ममीमांसापरिशीलनं विना तत्परिज्ञानम् । तस्मात्साधूक्तं 'कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः' इति । कर्मावबोधेन हि कर्मानुष्ठानसाहित्यं भवति ब्रह्मोपासनाया इत्यर्थः । तदेतन्निराकरोति—न । कुतः—,

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

ऽस्तीति शङ्कते–नन्विति । विचारयोरुपकार्योपकारकत्वस्यासिद्धेर्मैवमिति समाधत्ते–नेत्यादिना । यद्यपि वेदान्ताध्ययनं ब्रह्मजिज्ञासायां न पुष्कलो हेतुस्तथाऽपि तेन विना न सा युक्ता । युक्ता त्वधीतवेदान्तस्य विनाऽपि धर्मजिज्ञासया तस्यास्तस्यामनुपयोगादतो न ब्रह्मजिज्ञासाया धर्मजिज्ञासा—

भा० प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः ॥

रत्नप्रभा ।

न्त्रस्थन्यायसहस्रं ब्रह्मज्ञाने तद्विचारे वा पुष्कलकारणम् । तस्य धर्मनिर्णयमात्रहेतुत्वात् । नापि कर्म–

भामती ।

कर्मावबोधात् प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः । इदमत्राकूतम्–ब्रह्मोपासनया भावनापराभिधानया कर्माण्यपेक्ष्यन्त इत्युक्तं, तत्र ब्रूमः–क पुनरस्याः कर्मापेक्षा, किं कार्ये, यथाग्नेयादीनां परमापूर्वे चरमभाविफलानुकूले जनयितव्ये सामिदाद्यपेक्षा।

स्वरूपे वा, यथा तेषामेव द्विरवत्तपुरोडाशादिद्रव्याभि-देवताद्यपेक्षा। न तावत्कार्ये, 'तस्य विकल्पासहत्वात्। तथाहि—ब्रह्मोपासनाया ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारः कार्यमभ्युपेयः, स चोत्पाद्यो वा स्यात्, यथा संयवनस्य पिण्डः। विकार्यो वा, यथावघातस्य व्रीहयः। संस्कार्यो वा, यथा प्रोक्षणस्योलूखलादयः। प्राप्यो वा, यथा दोहनस्य पयः। न तावदुत्पाद्यः। न खलु घटादिसाक्षात्कार इव जडस्वभावेभ्यो घटादिभ्यो भिन्न इन्द्रियाद्याधेयो ब्रह्मसाक्षात्कारो भावनाधेयः संभवति, ब्रह्मणोऽपराधीनप्रकाशतया तत्साक्षात्कारस्य तत्स्वाभाव्येन नित्यतयोत्पाद्यत्वानुपपत्तेः, ततो भिन्नस्य वा भावनाधेयस्य साक्षात्कारस्य प्रतिभाप्रत्ययवत्संशयाक्रान्ततया प्रामाण्यायोगात्, तद्विधस्य तत्सामग्रीकस्यैव बहुलं व्यभिचारोपलब्धेः। न खल्वनुमानविबुद्धं वह्निं भावयतः शीतातुरस्य शिशिरभरमन्थरतरकायकाण्डस्य स्फुरज्ज्वालाजटिलानलसाक्षात्कारःप्रमाणान्तरेण संवाद्यते, विसंवादस्य बहुलमुपलम्भात्, तस्मात् प्रामाणिकसाक्षात्कारलक्षणकार्याभावान्नोपासनाया उत्पाद्ये कर्मापेक्षा। न च कूटस्थनित्यस्य सर्वव्यापिनो ब्रह्मण उपासनातो विकारसंस्कारप्राप्तयः संभवन्ति। स्यादेतत्। मा भूद्ब्रह्मसाक्षात्कार उत्पाद्यादिरूप उपासनायाः, संस्कार्यस्तु अनिर्वचनीयानाद्यविद्याद्वयपिधानापनयनेन भवष्यति, प्रतिसीरापिहिता नर्तकीव प्रतिसीरापनयद्वारा रङ्गव्यापृतेन। तत्र च कर्मणामुपयोगः।

एतावांस्तु विशेषः—प्रतिसीरापनये पारिषदानां नर्तकीविषयसाक्षात्कारो भवति । इह तु अविद्यापिधानापनयमात्रमेव नापरमुत्पाद्यमस्ति, ब्रह्मसाक्षात्कारस्य ब्रह्मस्वभावस्य नित्यत्वेन अनुत्पाद्यत्वात् । अत्रोच्यते—का पुनरियं ब्रह्मोपासना । किं शाब्दज्ञानमात्रसंततिः, आहो निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानसंततिः, यदि शाब्दज्ञानमात्रसंततिः, किमियमभ्यस्यमानाप्यविद्यां समुच्छेत्तुमर्हति । तत्त्वविनिश्चयस्तदभ्यासो वा सवासनं विपर्यासमुन्मूलयेत्, न संशयाभ्यासः, सामान्यमात्रदर्शनाभ्यासो वा । न हि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति वा आरोहपरिणाहवत्, द्रव्यमिति वा शतशोऽपि ज्ञानमभ्यस्यमानं पुरुष एवेति निश्चयाय पर्याप्तम्, ऋते विशेषदर्शनात् । ननूक्तं श्रुतमयेन ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावं गृहीत्वा युक्तिमयेनच व्यवस्थाप्यत इति । तस्मान्निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानसंततिरूपोपासना कर्मसहकारिण्यविद्याद्वयोच्छेदहेतुः । न चासावनुत्पादितब्रह्मानुभवा तदुच्छेदाय पर्याप्ता । साक्षात्काररूपो हि विपर्यासः साक्षात्काररूपेणैव तत्त्वज्ञानेनोच्छिद्यते, न तु परोक्षावभासेन, दिङ्मोहालातचक्रचलद्वृक्षमरुमरीचिसलिलादिविभ्रमेष्वपरोक्षावभासिषु अपरोक्षावभासि—

आनन्दगिरीय न्यायनिर्णयः ।

नन्तर्यमित्यक्षरार्थः । अयं भावः—प्राच्यां मीमांसायां न्यायसहस्रं

तद्गतवाक्यार्थधीर्वाक्यार्थश्चाग्निहोत्रादिकर्मेति त्रयं वृत्तम् । तत्र न तावदस्या न्यायसहस्रानन्तर्यम् । तस्य तत्तदर्थभेदज्ञानोपयोगिनोऽस्यामनुपयोगात्स्वाध्यायस्यार्थज्ञानोपयोगेऽनपेक्षत्वेन स्वतो मानत्वेन च न्यायद्वयमिहोपयुक्तमपि स्वाध्यायाध्ययनवन्न पुष्कलकारणमिति न तदानन्तर्यमस्या युक्तम् । नापि वाक्यार्थज्ञानादत्राऽऽनन्तर्यम् । तद्धि नात्र प्रवर्तकमन्यार्थत्वान्नापि प्रत्यायक धर्मब्रह्मणोरसंबन्धान्न च ज्ञाताद्वाक्यार्थादत्राऽऽनन्तर्यम–

रत्नप्रभा ।

निर्णयः । तस्यानुष्ठानहेतुत्वात् । न हि धूमाग्न्योरिव धर्मब्रह्मणोर्व्याप्तिरस्ति । यया धर्मज्ञानाद्ब्रह्मज्ञानं—

भामती ।

भिरेव दिगादितत्वप्रत्ययैर्निवृत्तिदर्शनात् । नो खल्वाप्तवचनलिङ्गादिनिश्चितादिगादितत्त्वानां दिङ्मोहादयो निवर्तन्ते । तस्मात् त्वंपदार्थस्य तत्पदार्थत्वेन साक्षात्कार एषितव्यः । एतावता हि त्वंपदार्थस्य दुःखिशोकित्वादिसाक्षात्कारनिवृत्तिः, नान्यथा । न चैष साक्षात्कारो मीमांसासहितस्यापि शब्दस्य प्रमाणस्य फलम् अपि तु प्रत्यक्षस्य, तस्यैव तत्फलत्वनियमात् । अन्यथा कुटुजबीजादपि वटाङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गात् । तस्मान्निर्वि-

चिकित्सवाक्यार्थभावनापरिपाकसहितमन्तःकरणं त्वंपदार्थस्यापरोक्षस्य तत्तदुपाध्याकारनिषेधेन तत्पदार्थतामनुभावयतीति युक्तम् । न चायमनुभवो ब्रह्मस्वभावो येन न जन्येत, अपि त्वन्तःकरणस्यैव वृत्तिभेदो ब्रह्मविषयः । न चैतावता ब्रह्मणो नापराधीनप्रकाशता । न हि शाब्दज्ञानप्रकाश्यं ब्रह्म स्वयंप्रकाशं न भवति । सर्वोपाधिरहितं हि स्वयंज्योतिरिति गीयते, न तूपहितमपि । यथाह स्म भगवान् भाष्यकारः—'नायमेकान्तेनाविषयः' इति । न चान्तःकरणवृत्तावप्यस्य साक्षात्कारेऽसर्वोपाधिविनिर्मोकः, तस्यैव तदुपाधेर्विनश्यदवस्थस्य स्वपरोपाधिविरोधिनो विद्यमानत्वात् । अन्यथा चैतन्यच्छायापत्तिं विनाऽन्तःकरणवृत्तेः स्वयमचेतनायाः स्वप्रकाशत्वानुपपत्तौ साक्षात्कारत्वायोगात् । न चानुमितभावितवह्निसाक्षात्कारवत् प्रतिभात्वेनास्याप्रामाण्यं, तत्र वह्निस्वलक्षणस्य परोक्षत्वात् । इह तु ब्रह्मरूपस्योपाधिकलुषितस्य जीवस्य प्रागप्यपरोक्षत्वात् । न हि शुद्धबुद्धत्वादयो वस्तुतस्ततोऽतिरिच्यन्ते । जीव एव तु तत्तदुपाधिरहितः शुद्धबुद्धादिस्वभावो ब्रह्मेति गीयते । न च तत्तदुपाधिविरहोऽपि ततोऽतिरिच्यते । तस्माद्यथा गान्धर्वशास्त्रार्थज्ञानाभ्याससहितसंस्कारसचिवश्रोत्रेन्द्रियेण षड्जादिस्वरग्राममूर्च्छनाभेदमध्यक्षमनुभवति, एवं वेदान्तार्थज्ञानाभ्याससहितसंस्कारो जीवस्य ब्रह्मभावमन्तःकरणेनेति । अन्तःकरण-

वृत्तौ ब्रह्मसाक्षात्कारे जनयितव्येऽस्ति तदुपासनायाः कर्मापेक्षेति चेत्। न, तस्याः कर्मानुष्ठानेन सहभावाभावेन तत्सहकारित्वानुपपत्तेः न खलु 'तत्त्वमसि' इत्यादेर्वाक्यान्निर्विचिकित्सं शुद्धबुद्धोदासीनस्वभावमकर्तृत्वाद्युपेतम् अपेतब्राह्मणत्वादिजातिं देहाद्यातिरिक्तम् एकमात्मानं प्रतिपद्यमानः कर्मस्वधिकारमवबोद्धुमर्हति। अनर्हश्च कथं कर्ता वाधिकृतो वा। यद्युच्यते निश्चितेऽपि तत्त्वे विपर्यासनिबन्धनो व्यवहारोऽनुवर्तमानो दृश्यते, यथा गुडस्य माधुर्यविनिश्चयेऽपि पित्तोपहतेन्द्रियाणां तिक्तावभासानुवृत्तिः,आस्वाद्य थूत्कृत्य त्यागात्। तस्मादविद्यासंस्कारानुवृत्त्या कर्मानुष्ठानं, तेन च विद्यासहकारिणा तत्समुच्छेद उपपत्स्यते। न च कर्माविद्यात्मकं कथमविद्यामुच्छिनत्ति, कर्मणो वा तदुच्छेदकस्य कुत उच्छेद इति वाच्यम्, सजातीयस्वपरविरोधिनां भावानां बहुलमुपलब्धेः। यथा पयः पयोऽन्तरं जरयति,स्वयं च जीर्यति। यथा विषं विषान्तरं शमयति, स्वयं च शाम्यति। यथा वा कतकरजो रजोऽन्तराविले पाथसि प्रक्षिप्तं रजोऽन्तराणि भिन्दत्, स्वयमपि भिद्यमानमनाविलं पाथः करोति। एवं कर्माविद्यात्मकमपि अविद्यान्तराण्यपगमयत् स्वयमप्यपगच्छतीति। अत्रोच्यते- सत्यं, 'सदेव सोम्येदम्' इत्युपक्रमात् 'तत्त्वमसि' इत्यन्ताच्छब्दात्, ब्रह्ममीमांसोपकरणादसकृदभ्यस्तात्, निर्विचिकित्सेऽनाद्यविद्यो-

पादानदेहाद्यतिरिक्तप्रत्यगात्मतत्त्वावबोधे जातेऽपि अविद्यासं-स्कारानुवृत्तावनुवर्तन्ते सांसारिकाः प्रत्ययास्त-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ज्ञानत्वेन व्यवहितफलहेतुकर्मसु । फलप्रवृत्तिकालज्ञानानपेक्षेषु ब्रह्मज्ञानफलविचाराधिकारोपाधितया पूर्वक्षणे ज्ञातव्याधिकारि-विशेषणत्वायोगात्तस्मान्न कर्मतज्ज्ञानविचारानन्तर्यमथशब्दार्थ इति । ननु धर्मजिज्ञासाया-

रत्नप्रभा ।

भवेत । यद्यपि शुद्धिविवेकादिद्वारा कर्माणि हेतवः, तथापि तेषां नाधिकारिविशेषणत्वम्, अज्ञातानां-

भामती ।

द्व्यवहाराश्च, तथापि तानप्ययं व्यवहारप्रत्ययान्मिथ्येति मन्य-मानो विद्वान्न श्रद्धत्ते पित्तोपहतेन्द्रिय इव गुडं थूत्कृत्य त्यजन्नपि तस्य तिक्तताम् । तथा चायं क्रियाकरणेतिकर्तव्यताफलप्रपञ्च-मतात्त्विकं विनिश्चिन्वन्कथमधिकृतो नाम विदुषो ह्यधिकारः, अन्यथा पशुशूद्रादीनामप्यधिकारो दुर्वारः स्यात् । क्रियाकर्त्रा-दिस्वरूपविभागं च विध्वंसयमान इह विद्वानभिमतः कर्मकाण्डे ।

अत एव भगवानविद्वद्विषयत्वं शास्त्रस्य वर्णयांबभूव भाष्यकारः। तस्माद्यथा राजजातीयाभिमामकर्तृके राजसूये न विप्रवैश्यजातीयाभिमानिनोऽधिकारः। एवं द्विजातिकर्तृक्रियाकरणादिविभागाभिमानिकर्तृके कर्मणि न तदनभिमानिनोऽधिकारः। न चानधिकृतेन समर्थेनापि कृतं वैदिकं कर्म फलाय कल्पते, वैश्यस्तोम इव ब्राह्मणराजन्याभ्याम्। तेन दृष्टार्थेषु कर्मसु शक्तः प्रवर्तमानः प्राप्नोतु फलं, दृष्टत्वात्। अदृष्टार्थेषु तु शास्त्रैकसमधिगम्यं फलमनधिकारिणि न युज्यत इति नोपासनाकार्ये कर्मापेक्षा। स्यादेतत्। मनुष्याभिमानवदधिकारिके कर्मणि विहिते यथा तदभिमानरहितस्यानधिकारः, एवं निषेधविधयोऽपि मनुष्याधिकारा इति तदभिमानरहितस्तेष्वपि नाधिक्रियेत, पश्वादिवत्। तथा चायं निषिद्धमनुतिष्ठन्न प्रत्यवेयात्, तिर्यगादिवदिति भिन्नकर्मतापातः। मैवम्। न खल्वयं सर्वथा मनुष्याभिमानरहितः, किं त्वविद्यासंस्कारानुवृत्त्यास्य मात्रया तदभिमानोऽनुवर्तते। अनुवर्तमानं च मिथ्येति मन्यमानो न श्रद्धत्त इत्युक्तम्। किमतो यद्येवम्, एतदतो भवति–विधिषु श्राद्धोऽधिकारी नाश्राद्धः। ततश्च मनुष्याद्यभिमानेनाश्रद्दधानो न विधिशास्त्रेणाधिक्रियते। तथा च स्मृतिः—'अश्रद्धया हुतं दत्तम्' इत्यादिका। निषेधशास्त्रं तु न श्रद्धामपेक्षते। अपि तु निषिध्यमानक्रियोन्मुखोऽनर इत्येव प्रवर्तते। तथा च सांसारिक इव

श्रद्धावगतब्रह्मतत्त्वोऽपि निषेधमतिक्रम्य प्रवर्तमानः प्रत्यवैतीति न भिन्नकर्मदर्शनाभ्युपगमः । तस्मान्नोपासनायाः कार्ये कर्मापेक्षा । अत एव नोपासनोत्पत्तावपि, निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानोत्पत्त्युर-कालमनधिकारः कर्मणीत्युक्तम् । तथा च श्रुतिः—'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ।' तत्किमिदानीमनुप-योग एव सर्वथेह कर्मणाम्, तथा च 'विविदिषन्ति यज्ञेन' इत्याद्याः श्रुतयो विरुध्येरन्। न। आरादुपकारकत्वात्कर्मणां यज्ञादीनाम्। तथाहि—'तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन—नित्यस्वाध्यायेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति'—वेदितुमिच्छन्ति । न तु विदन्ति । वस्तुतः प्रधानस्यापि वेदनस्य प्रकृत्यर्थतया शब्दतो गुणत्वात्, इच्छायाश्च प्रत्ययार्थतया प्राधान्यात् प्रधानेन च कार्यसंप्रत्ययात् । न हि राजपुरुषमानयेत्युक्ते वस्तुतः प्रधानोऽपि राजा पुरुषविशेषणतया शब्दत उपसर्जन आनीयतेऽपि तु पुरुष एव, शब्दतस्तस्य प्राधान्यात् । एवं वेदानुवचनस्येव यज्ञस्यापीच्छासाधनतया विधानम् । एवं तपसोऽनाशकस्य । कामानशनमेव तपः, हित-मितमेध्याशिनो हि ब्रह्मणि विविदिषा भवति, न तु सर्वथाऽन-श्नतो मरणात्। नापि चान्द्रायणादितपःशीलस्य, धातुवैषम्यापत्तेः । एतानि च नित्यान्युपात्तदुरितनिबर्हणेन पुरुषं संस्कुर्वन्ति । तथा च श्रुतिः—'स ह वा आत्मयाजी यो वेद इदं मेऽनेनाङ्गं संस्क्रियत इदं मेऽनेनाङ्गमुपधीयते' इति। अनेनेति प्रकृतं यज्ञादि

परामृशति। स्मृतिश्च—'यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः' इति।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः।

ब्रह्मजिज्ञासायां सामग्र्यन्तराभावेऽप्यानन्तर्योक्तिद्वारा तत्क्रमज्ञानार्थोऽथशब्दः "हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसः" [तै० सं० ६–३–१०–४] इत्यवदानक्रमज्ञानार्थाथशब्दवत्। "अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः। इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत्" [मनु० ६–३६] इति स्मृतेः।

भा० यथा च हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यनियमः क्रमस्य विवक्षितत्वात्, न तथेह क्रमो विवक्षितः।

रत्नप्रभा।

तेषां जन्मान्तरकृतानामपि फलहेतुत्वात्। अधिकारिविशेषणं ज्ञायमानं प्रवृत्तिपुष्कलकारणमानन्तर्यावधित्वेन वक्तव्यम्। अतः कर्माणि तदवबोधस्तन्न्यायविचारो वा नावधिरिति न ब्रह्मजिज्ञासाया धर्मजिज्ञासानन्तर्यमिति। ननु धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः

---

१ आ० पा० हृदयाद्यवदानानन्तर्यं।

कार्यकारणत्वाभावेऽप्यानन्तर्योक्तिद्वारा क्रमज्ञानार्थोऽथशब्दः-
"हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसः" [तैत्ति० संहि०]
इत्यवदानानां क्रमज्ञानार्थोथशब्दवदित्याशंक्याह—यथा चेति ॥
अवदानानामानन्तर्यनियमः क्रमो यथाऽथशब्दार्थस्तस्य विवक्षित-

भामती ।

नित्यनैमित्तिकानुष्ठानप्रक्षीणकल्मषस्य च विशुद्धसत्त्वस्याविदुष
एव उत्पन्नविविदिषस्य ज्ञानोत्पत्तिं दर्शयत्याथर्वणी श्रुतिः-
'विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः' इति ।
स्मृतिश्च-'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः' इत्यादिका ।
कल्पेनैव च नित्यानां कर्मणां नित्येहितेनोपात्तदुरितानिबर्हणेन
पुरुषसंस्कारेण ज्ञानोत्पत्तावङ्गभावोपपत्तौ न संयोगपृथक्त्वेन
साक्षादङ्गभावो युक्तः, कल्पनागौरवापत्तेः । तथाहि—नित्यक-
र्मानुष्ठानाद्धर्मोत्पादः, ततः पाप्मा निवर्तते, स ह्यनित्याशुचि-
दुःखरूपे संसारे नित्यशुचिसुखख्यातिलक्षणेन विपर्यासेन
चित्तसत्त्वं मलिनयति, अतः पापनिवृत्तौ प्रत्यक्षोपपत्तिद्वारापावरणे
सति प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां संसारस्य अनित्याशुचिदुःखरूपतामप्र-
त्यूहमवबुध्यते, ततोऽस्य अस्मिन्ननभिरतिसंज्ञं वैराग्यमुपजायते,
ततस्तज्जिहासोपावर्तते ततो हानोपायं पर्येषते, पर्येषमाणश्चात्म-

२ अवदानं खण्डनम् ।

तत्त्वज्ञानमस्योपाय इत्युपश्रुत्य तज्जिज्ञासते, ततः श्रवणादि-क्रमेण तज्जानातीत्याराादुपकारकत्वं तत्त्वज्ञानोत्पादं प्रति चित्त-सत्त्वशुद्ध्या कर्मणां युक्तम्। इममेवार्थमनुवदति भगवद्गीता-'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते। योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥' एवं चाननुष्ठितकर्मापि प्राग्भवीयकर्मवशाद्यो विशुद्धसत्त्वः संसारासारतादर्शनेन निष्पन्नवैराग्यः, कृतं तस्य कर्मानुष्ठानेन वैराग्योत्पादोपयोगिना, प्राग्भवीयकर्मानुष्ठानादेव तत्सिद्धेः। इममेव च पुरुषधौरेयभेदमधिकृत्य प्रववृते श्रुतिः-'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत' इति। तदिदमुक्तम्-कर्माव-बोधात्-प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेरिति। अत एव न ब्रह्मचारिण ऋणानि सन्ति, येन तदपाकरणार्थं कर्मानुतिष्ठेत। एतदनुरोधाच्च 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाञ्जायते' इति, गृहस्थः संपद्यमान इति व्याख्येयम्। अन्यथा 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव' इति श्रुतिर्विरुध्येत। गृहस्थस्यापि च ऋणापाकरणं सत्त्वशुद्ध्यर्थमेव। जरामर्यवादो भस्मान्ततावादोऽन्त्येष्टयश्च कर्मजडानविदुषः प्रति, न त्वात्मतत्त्वपण्डितान्। तस्मात्तस्या-नन्तर्यमथशब्दार्थः, यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति यस्मिंस्तु सति भवन्ती भवत्येव। न चेत्थं कर्मावबोधः तस्मान्न कर्माव-बोधानन्तर्यमथशब्दार्थ इति सर्वमवदातम्। स्यादेतत्। मा भूदग्निहोत्रयवागूपाकवदार्थः क्रमः, श्रौतस्तु भविष्यति, 'गृही

भूत्वा वनी भवेत्, वनी भूत्वा प्रव्रजेत्' इति जाबालश्रुतिर्गार्हस्थ्येन हि यज्ञाद्यनुष्ठानं सूचयति । स्मरन्ति च– 'अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः । इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत ॥' निन्दन्ति च–' अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथात्मजान् । अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन्व्रजत्यधः ॥' इत्यत आह–यथा च हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यनियमः । कुतः, 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति अथ जिह्वाया अथ वक्षसः'

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

न तु पुष्कलहेतुज्ञानार्थताऽस्येति तत्राऽऽह–यथेति । अनुष्ठेयावदानानां बहुत्वादनुष्ठातुश्चैक्यादयौग—

भा० शेषशेषित्वेऽधिकृताधिकारे वा प्रमाणाभावाद्धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः—

रत्नप्रभा ।

त्वान्न, तथेह धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः क्रमो विवक्षितः । एककर्तृकत्वाभावेन तयोः क्रमानपेक्षणात् । अतो न क्रमार्थोऽथशब्द इत्यर्थः । ननु तयोरेककर्तृकत्वं कुतो नास्तीत्यत आह–

शेषेति । येषामेकप्रधानशेषता यथा—अवदानानां प्रयाजादीनां च, ययोश्च शेषशेषित्वं, यथा—प्रयाजदर्शयोः, यस्य चाधि—

भामती ।

इत्यथाथशब्दाभ्यां क्रमस्य विवक्षितत्वात् । न तथेह क्रमो विवक्षितः, श्रुत्या तयैवानियमप्रदर्शनात्, 'यदि वेतरथा ब्रह्म-चर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्वा वनाद्वा' इति । एतावता हि वैराग्य-मुपलक्षयति । अत एव 'यदहरेव विरजेत तदहरेव प्रव्रजेत' इति श्रुतिः । निन्दावचनं चाविशुद्धसत्त्वपुरुषाभिप्रायम् । अविशुद्धसत्त्वो हि मोक्षमिच्छन्नालस्यात्तदुपायेऽप्रवर्तमानो गृह-स्थधर्ममपि नित्यनैमित्तिकमनाचरन्प्रतिक्षणमुपचीयमानपाप्मा-धोगतिं गच्छतीत्यर्थः । स्यादेतत् । मा भूच्छ्रौत आर्थो वा क्रमः, पाठस्थानमुख्यप्रवृत्तिप्रमाणकस्तु कस्मान्न भवतीत्यत आह—शेषशेषित्वे प्रमाणाभावात् । शेषाणां समिदादीनां, शेषिणां चाग्नेयादीनाम्, एकफलवदुपकारोपनिबद्धानाम् एकफलावच्छि-न्नानाम् एकप्रयोगवचनोपगृहीतानाम् एकाधिकारिकर्तृकाणां चैकपौर्णमास्यमावस्याकालसंबद्धानां युगपदनुष्ठानाशक्तेः, साम-र्थ्यात्क्रमप्राप्तौ, तद्विशेषापेक्षायां पाठादयस्तद्भेदनियमाय प्रभवन्ति । यत्र तु न शेषशेषिभावः, नाप्येकाधिकारावच्छेदः । यथा सौर्यार्यम्णप्राजापत्यादीनां, तत्र क्रमभेदापेक्षाभावान्न पाठादिः

क्रमविशेषनियमे प्रमाणम्, अवर्जनीयतया तस्य तत्रागतत्वात् । न चेह धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः शेषशेषिभावे श्रुत्यादीनामन्यतमं प्रमाणमस्तीति । ननु शेषशेषिभावाभावेऽपि क्रमनियमो दृष्टः, यथा गोदोहनस्य पुरुषार्थस्य दर्शपौर्णमासिकैरङ्गैः सह, यथा वा 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत्' इति दर्शपौर्णमाससोमयोरशेषशेषिणोरित्यत आह—अधिकृताधिकारे वा प्रमाणाभावात् । इति योजना । स्वर्गकामस्य हि दर्शपौर्णमासाधिकृतस्य पशुकामस्य सतो दर्शपौर्णमासक्रत्वर्थाप्प्रणयनाश्रिते गोदोहनेऽधिकारः । नो खलु गोदोहनद्रव्यमव्याप्रियमाणं साक्षात्पशून् भावयितुमर्हति । न च व्यापारान्तराविष्टं श्रूयते, यतस्तदङ्गक्रममतिपतेत्, अप्प्रणयनाश्रितं तु प्रतीयते 'चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य' इति समभिव्याहारात्, योग्यत्वाच्चास्यापां प्रणयनं प्रति । तस्मात्क्रत्वर्थाप्प्रणयनाश्रितत्वाद्गोदोहनस्य तत्क्रमेण पुरुषार्थमपि गोदोहनं क्रमवदिति सिद्धम् । श्रुतिनिराकरणेनैव इष्टिसोमक्रमवदपि क्रमोऽप्यपास्तो वेदितव्यः । शेषशेषित्वाधिकृताधिकाराभावेऽपि क्रमो विवक्ष्येत, यद्येकफलावच्छेदो भवेत् । यथाग्नेयादीनां, षण्णामेकस्वर्गफलावच्छिन्नानां, यदि वा जिज्ञास्यब्रह्मणोंशो धर्मः स्यात्, यथा चतुर्लक्षणीव्युत्पाद्यं ब्रह्म केनचित्केनचिदंशेनैकेन लक्षणेन व्युत्पाद्यते, तत्र चतुर्णां लक्षणानां जिज्ञास्याभेदेन परस्परसंबन्धे सति क्रमो—

आनन्दगिरीय न्यायनिर्णयः

पद्यात्क्रमभ्रौव्यात्तन्नियममथशब्दो ब्रूयात् । इह तु विचारयो-रनुष्ठातृभेदान्न क्रमो विवक्षितः । यत्राङ्गाङ्गित्वं प्रयाजदर्शादिषु यत्र चाधिकृताधिकारो गोदोहनादिषु तत्रैव कर्त्रैक्यं न प्रस्तुत-विचारयोस्तथात्वे मानमतोऽत्र कर्तृभेदान्न क्रमविवक्षा । स्मृति-स्त्वविरक्तस्याऽऽश्रमक्रमोक्त्या यज्ञाद्यनुष्ठानानन्तरं शुद्धबुद्धेर्मु-मुक्षां दर्शयति न ब्रह्मविचारस्य धर्मविचारानन्तर्यम् तत्र तद्वा-चिशब्दाभावाद्ब्रह्मचर्यादेव संन्यासविधानाच्च । तस्मादनेककर्तृ-कत्वाद्विचारयोर्न क्रमार्थोऽथशब्द इत्यर्थः । नन्वाग्नेयादीनामे-कस्वर्गफलानामध्यायानां च—

भा० फलजिज्ञास्यभेदाच्च—अभ्युदयफलं धर्मज्ञानम् ।

रत्नप्रभा ।

कृताधिकारत्वं, यथा—अपां प्रणयनं दर्शपूर्णमासाङ्गमाश्रित्य "गोदोहनेन पशुकामस्य" इति विहितस्य गोदोहनस्य, यथा वा—"दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत" इति दर्शाद्युत्तरकाले विहितस्य सोमयागस्य दर्शाद्यधिकृताधिकारत्वं, तेषामेककर्तृकत्वं

भवति। ततश्चैकप्रयोगवचनगृहीतानां तेषां युगपदनुष्ठानासम्भवात् क्रमाकांक्षायां श्रुत्यादिभिर्हि क्रमो बोध्यते। नैवं जिज्ञासयोः शेषशेषित्वश्रुतिलिङ्गादिकं मानमस्ति। ननु "ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद् गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेद्" [जाबालो० ४] इति श्रुत्या,-"अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः। इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैमनो मोक्षे निवेशयेत् ॥ १ ॥" इति स्मृत्या चाधिकृताधिकारत्वं भातीति। तन्न, "ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्" [जाबालो० ४] "आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे" इति श्रुतिस्मृतिभ्यां त्वयोदाहृतश्रुतिस्मृत्योरशुद्धचित्तविषयत्वावगमाद्। एतदुक्तं भवति। यदि जन्मान्तरकृतकर्मभिः शुद्धं चित्तं, तदा ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्य ब्रह्मजिज्ञासितव्यम्। यदि न शुद्धमिति रागेण ज्ञायते, तदा गृही भवेत। तत्राप्यशुद्धौ वनी भवेत्। तत्राप्यशुद्धौ तथैव कालमाकलयेत। वने शुद्धौ प्रव्रजेदिति। तथा च श्रुतिः "यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेद्" [जाबालो० ४] इति। तस्मान्नानयोरधिकृताधिकारत्वे किंचिन्मानमिति भावः। ननु मीमांसयोः शेषशेषित्वमधिकृताधिकारत्वं च मास्तु। एकमोक्षफलकत्वेनैककर्तृकत्वं स्यादेव। वदन्ति हि। ज्ञानकर्मभ्यां मुक्तिः-इति समुच्चयवादिनः। एवमेकवेदार्थजिज्ञास्यकत्वाच्चैककर्तृकत्वम्। तथा चाग्नेयादिषड्या-

गानामेकस्वर्गफलकानां द्वादशाऽध्यायानां चैकधर्मजिज्ञास्यकानां क्रमवत्तयोः क्रमो विवक्षित इति क्रमार्थाऽथशब्द इत्याशंक्याह फलेति ॥ फलभेदाज्जिज्ञास्यभेदाच्च न क्रमो विवक्षित इत्यनुषङ्गः। यथा–सौर्यार्यम्णप्राजापत्यचरूणां ब्रह्मवर्चसस्वर्गायुःफलभेदाद्, यथा वा–कामचिकित्सातन्त्रयोर्जिज्ञास्यभेदान्न क्रमापेक्षा, तद्वन्मीमांसयोर्न क्रमापेक्षेति भावः। तत्र फलभेदं विवृणोति–अभ्युदयेति ॥ विषयाभिमुख्येनोदेतीत्यभ्युदयो विषयाधीनं सुखं स्वर्गादिकं तच्च धर्मज्ञानहेतोर्मीमांसायाः फलमित्यर्थः।

भामती।

विवक्षितः, तथेहाप्येकाजिज्ञास्यतया धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः क्रमो विवक्ष्येत न चैतदुभयमप्यस्तीत्याह–फलजिज्ञास्यभेदाच्च। फलभेदं विभजते–अभ्युदयफलं धर्मज्ञानमिति। जिज्ञासाया वस्तुतो ज्ञानतन्त्रत्वात् ज्ञानफलं जिज्ञासाफलमिति भावः। न केवलं स्वरूपतः फलभेदः, तदुत्पादनप्रकारभेदादपि तद्भेद–

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः।

द्वादशानामेकधर्मार्थाना क्रमदर्शनादनयोरपि विचारयोरलौकिक-

---

१ पूर्वमीमांसानाम्नः द्वादशाध्यायात्मकस्य जैमिनिप्रणीतस्य शास्त्रस्य। २ धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः।

सुखफलयोरेकवेदार्थत्वविषययोरपेक्षिते क्रमे तदर्थोऽथशब्दो भविष्यति नेत्याह—फलेति । नोक्तरीत्या क्रमापेक्षेति शेषः । अलौकिकसुखफलत्वे तुल्ये कथं भिन्नफलतेत्याशङ्क्य धर्मजिज्ञासाफलमाह—अभ्युदयेति । ज्ञानेन जिज्ञासा लक्षिता प्रकृतत्वात् । तस्या धर्मज्ञानानुष्ठानद्वारा देहाद्यवच्छिन्नत्वेनाभितो जातः स्वर्गादिसुखविशेषः फलमित्यर्थः ।

भा० तच्चानुष्ठानापेक्षम् । निश्श्रेयसफलं तु ब्रह्मविज्ञानं, न चानुष्ठानान्तरापेक्षम् ॥ भव्यश्च धर्मो जिज्ञास्यो न ज्ञानकालेऽस्ति । पुरुषव्यापारतन्त्रत्वात् ॥ इह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्यम् । नित्यानिर्वृत्तत्वान्न पुरुषव्यापारतन्त्रम् ॥ चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च—

रत्नप्रभा ।

न केवलं फलस्य स्वरूपतो भेदः किन्तु हेतुतोऽपीत्याह—तच्चेति ॥ ब्रह्मज्ञानहेतोर्मीमांसायाः फलं तु तद्विरुद्धमित्याह—निःश्रेयसेति ॥

---

१ आ० पा० नित्यत्वान्न पुरुषा ।

नित्यं निरपेक्षं श्रेयो निःश्रेयसं—मोक्षः, तत् फलमित्यर्थः। ब्रह्मज्ञानं च स्वोत्पत्तिव्यतिरिक्तमनुष्ठानं नापेक्षत इत्याह—न चेति॥ स्वरूपतो हेतुतश्च फलभेदान्न समुच्चय इति भावः। जिज्ञास्यभेदं विवृणोति—भव्यश्चेति॥ भवतीति भव्यः। साध्य इत्यर्थः। साध्यत्वे हेतुमाह—नेति॥ तर्हि तुच्छत्वं, नेत्याह—पुरुषेति॥ पुरुषव्यापारः प्रयत्नस्तन्त्रं हेतुर्यस्य तत्त्वादित्यर्थः। कृतिसाध्यत्वात्कृतिजनकज्ञानकाले धर्मस्यासत्त्वं, न तुच्छत्वादित्यर्थः। ब्रह्मणो धर्माद्वैलक्षण्यमाह—इह त्विति॥ उत्तरमीमांसायामित्यर्थः। भूतमसाध्यम्। तत्र हेतुः—नित्येति। सदा सत्त्वादित्यर्थः। साध्यासाध्यत्वेन धर्मब्रह्मणोः स्वरूपभेदमुक्त्वा हेतुतोऽप्याह—नेति। धर्मवत् कृत्यधीनं नेत्यर्थः। मानतोऽपि भेदमाह—चोदनेति॥ अज्ञातज्ञापकं वाक्यमत्र चोदना। तस्याः प्रवृत्तिबोधकत्वं तद्वैलक्षण्याच्च—

भामती।

इत्याह—तच्चानुष्ठानापेक्षम्। ब्रह्मज्ञानं च नानुष्ठानान्तरापेक्षम्। शाब्दज्ञानाभ्यासान्नानुष्ठानान्तरमपेक्षते, नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानसहभावस्यापास्तत्वादिति भावः। जिज्ञास्यभेदमात्यन्तिकमाह—

१ बन्धनिवृत्त्युत्पत्तीत्यर्थः। २ "भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा" [पा० सू० ।३।४।६८।] इति निपातितः।

भव्यश्च धर्म इति । भविता भव्यः, कर्तरि कृत्यः । भविता च भावकव्यापारनिर्वर्त्यतया तत्तन्त्र इति ततः प्राग्ज्ञानकालेनास्तीत्यर्थः । भूतं सत्यम् । सदेकान्ततः न कदाचिदसदित्यर्थः । न केवलं स्वरूपतो जिज्ञास्ययोर्भेदः, ज्ञापकप्रमाणप्रवृत्तिभेदादपि भेद इत्याह––चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च । चोदनेति वैदिकं––

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

न केवलं स्वरूपतः फलभेदः किंतूत्पादनप्रकारभेदादपीत्याह–तच्चेति । वैदिकधीत्वाद्ब्रह्मधीरपि धर्मधीवदभ्युदयफलेत्याशंक्याऽऽह–निःश्रेयसेति । अभ्युदयफलव्यावृत्तये तुशब्दः । पूर्ववज्ज्ञानशब्दो जिज्ञासामधिकाराल्लक्षयति । उपास्तिवद्धर्मज्ञानवद्वा स्वगतमर्थगतं वा ब्रह्मधीरप्यनुष्ठानमपेक्षतामित्याशंक्याऽऽह–न चेति । 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' इतिश्रुतेर्ब्रह्मधीरोंकारनिष्ठाव्यतिरिक्तानुष्ठानानपेक्षेत्यर्थः । फलभेदमुक्त्वा जिज्ञास्यभेदमाह–भव्यश्चेति । भवत्यसाविति भव्यो भविता भव्यगेयादिशब्दानां विकल्पेन कर्तरि निपातनात् । उक्तं हि–'भव्यादयः शब्दाः कर्तरि निपात्यन्ते' इति । धर्मस्य भव्यत्वं साध्यैकस्वभावत्वं तदुपपादयति–न ज्ञानेति । तत्काले सत्त्वाभावे तुच्छत्वमाशंक्याऽऽह–पुरुषेति । असतोऽपि तत्काले क्रियासाध्यत्वादतुच्छतेत्यर्थः । धर्मवद्ब्रह्मणोऽपि वेदार्थतया साध्यत्वमाशंक्योक्तमिह

त्विति। भूतमित्यतीतत्वं व्यावर्तयति-नित्यत्वादिति। कालत्र-यासंस्पर्शादशून्यत्वाच्च धर्मवत्कृतिसाध्यत्वमाशंक्य कालाक्त्वादि-कल्पनासाक्षित्वान्नेत्याह-न पुरुषेति। रूपतो जिज्ञास्यभेदमुक्त्वा मानतोऽप्याह-चोदनेति। वैदिकशब्दमात्रं चोदना विशेषेण सामान्यलक्षणात्। शक्तितात्पर्याभ्यामर्थज्ञाप—

भा० या हि चोदना धर्मस्य लक्षणं सा स्वविषये नियुञ्जानैव पुरुषमवबोधयति॥ ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलम्। अवबोधस्य चोदनाज-न्यत्वान्न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते॥

रत्नप्रभा।

जिज्ञास्यभेद इत्यर्थः। संग्रहवाक्यं विवृणोति-या हीति। लक्षणं प्रमाणम्। "स्वर्गकामोयजेत" इत्यादिवाक्यं हि स्वविषये धर्मे यागादिकरणस्वर्गादिफलकभावनारूपे फलहेतुयागादिगोचरनि-योगे वा हितसाधने यागादौ वा पुरुषं प्रवर्तयदेवावबोधयति। "अयमात्मा ब्रह्म" [बृ० २। ५। १९] इत्यादि वाक्यं तु त्वेमर्थं केवलमप्रपञ्चं ब्रह्म बोधयत्येव न प्रवर्तयति। विषयाभावा-

---

१ तत्त्वमसीत्यादौ।

दित्यर्थः । नन्ववबोध एव विषयस्तत्राह—न पुरुष इति ॥ ब्रह्मचोदनया पुरुषोऽवबोधे न प्रवर्त्यते इत्यत्र हेतुं पूर्ववाक्येनाह—अवबोधस्येति ॥ स्वजन्यज्ञाने स्वयं प्रमाणं न प्रवर्तकमित्यत्र दृष्टान्तमाह—

भामती ।

शब्दमाह, विशेषेण सामान्यस्य लक्षणात् । प्रवृत्तिभेदं विभजते—या हि चोदना धर्मस्येति । आज्ञादीनां पुरुषाभिप्रायभेदानामसंभवात् अपौरुषेये वेदे चोदनोपदेशः । अत एवोक्तम्—'तस्य ज्ञानमुपदेशः' इति । सा च स्वसाध्ये पुरुषव्यापारे भावनायां, तद्विषये च यागादौ, स हि भावनाविषयः, तदधीननिरूपणत्वात् प्रयत्नस्य भावनायाः । 'षिञ् बन्धने' इत्यस्य धातोर्विषयपदव्युत्पत्तेः । भावनायास्तद्द्वारेण च यागादेरपेक्षितोपायतामवगमयन्ती तत्रेच्छोपहारमुखेन पुरुषं नियुञ्जानैव यागादिधर्ममवबोधयति नान्यथा । ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलं न तु प्रवर्तयन्त्यवबोधयति । कुतः, अवबोधस्य प्रवृत्तिरहितस्य चोदनाजन्यत्वात् । ननु 'आत्मा ज्ञातव्यः' इत्येतद्विधिपरैर्वेदान्तैः तदेकवाक्यतयाऽवबोधे प्रवर्तयद्भिरेव पुरुषो ब्रह्मावबोध्यत इति समानत्वं धर्मचोदनाभिर्ब्रह्मचोदनानामित्यत आह—न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते । अयमभिसंधिः—न तावद्ब्रह्मसाक्षात्कारे

पुरुषो नियोक्तव्यः, तस्य ब्रह्मस्वाभाव्येन नित्यत्वात् । अकार्यत्वात् । नाप्युपासनायां, तस्या अपि ज्ञानप्रकर्षे हेतुभावस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धतया प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् । नापि शाब्दबोधे, तस्याप्यधीतवेदस्य पुरुषस्य विदितपदतदर्थस्य

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः

कत्वे तुल्ये कथं तत्प्रवृत्तिभेदस्तत्राऽऽह—या हीति । वैदिको लिङादिर्धर्मे मानम्—" चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः " [जै० सू० १–१–२] इत्युक्तत्वात् । स स्वविषये धात्वर्थकरणकपुरुषार्थभाव्यार्थभावनारूपे प्रेरयन्नेव पुरुषं बोधयति । यजेतेत्यादिर्हि शब्दोंऽशत्रयविशिष्टामर्थभावनां विदधत्तदवबोधे पुरुषाप्रवृत्तेस्तामपि बोधयतीत्यर्थः । ब्रह्मचोदनाऽपि चोदनात्वादितरवत्प्रवृत्ति निष्ठेत्याशंक्याऽऽह—ब्रह्मेति । ब्रह्मणि प्रतीचि स्थितमयमात्मा ब्रह्मेत्यादिवाक्यं त्वंपदलक्ष्यं पुरुषं केवलमप्रपञ्चं ब्रह्म बोधयत्येव न प्रवर्तयतीत्यत्र हेतुमाह—अवबोधस्येति । नन्वात्मा ज्ञातव्य इत्यादिवाक्यैर्ब्रह्म बोध्यते तेन ब्रह्मबोधे भाव्ये पुरुषं प्रेरयन्तो वेदान्तास्तद्व्यावृत्तां भावनां बोधयन्ति, सत्यादिवाक्यानां भूतं भव्यायोपदिश्यत इति न्यायाद्विधिवाक्यैरैक्यात्तत्राऽऽह—न पुरुष इति । ज्ञानस्येच्छाप्रयत्नानधीनत्वान्मानवस्तुतन्त्रत्वादनिच्छतोऽयतमानस्यापि दुर्गन्धादिज्ञानान्न तस्मिन्विधिः । न च त्रिवि-

धेऽपि ज्ञाने विधिः शक्यो निरूपयितुम् । न च चोदना साध्यमेव बोधयति किंतु भूतादावपि—

भा० यथाऽक्षार्थसन्निकर्षेणार्थावबोधे, तद्वत्[1] । तस्मात्किमपि वक्तव्यं, यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत इति ॥ उच्यते ॥ (१) नित्यानित्यवस्तुविवेकः,

रत्नप्रभा ।

यथेति ॥ मानादेव बोधस्य जातत्वाज्जाते च विध्ययोगान्न वाक्यार्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिः । तथा च प्रवर्तकमानमेयो धर्मः, उदासीनमानमेयं ब्रह्म, इति जिज्ञास्यभेदान्न तन्मीमांसयोः क्रमार्थोऽथशब्द इति भावः । एवमथशब्दस्यार्थान्तरासम्भवादानन्तर्यवाचित्वे सति तदवधित्वेन पुष्कलकारणं वक्तव्यमित्याह—तस्मादिति ॥ उपदिश्यते । सूत्रकृतेति शेषः । तत्किमित्यत आह—उच्यत इति । विवेकादीनामागमिकत्वेन—

भामती ।

समधिगतशाब्दन्यायतत्त्वस्याप्रत्यूहमुत्पत्तेः । अत्रैव दृष्टान्तमाह—

१ आ० पा० णाक्षार्थावबोधस्तद्वत् ।

यथाक्षार्थैति। दार्ष्टान्तिके योजयति—तद्वदिति। अपि चात्मज्ञानविधिपरेषु वेदान्तेषु नात्मतत्त्वविनिश्चयः शाब्दः स्यात्। न हि तदात्मतत्त्वपरास्ते, किंतु तज्ज्ञानविधिपराः, यत्पराश्च ते त एव तेषामर्थाः। न च बोधस्य बोध्यनिष्ठत्वादपेक्षितत्वात्, अन्यपरेभ्योऽपि बोध्यतत्त्वविनिश्चयः, समारोपेणापि तदुपपत्तेः। तस्मान्न बोधविधिपरा वेदान्ता इति सिद्धम्। प्रकृतमुपसंहरति-तस्मात्किमपि वक्तव्यमिति। यस्मिन्नसति ब्रह्मजिज्ञासा न भवति सति तु भवन्ती भवत्येवेत्यर्थः। तदाह—उच्यते नित्यानित्यवस्तुविवेक इत्यादि। नित्यः प्रत्यगात्मा, अनित्या देहेन्द्रियविषयादयः। तद्विषयश्चेद्विवेको निश्चयः, कृतमस्य ब्रह्मजिज्ञासया, ज्ञातत्वाद्ब्रह्मणः। अथ विवेको ज्ञानमात्रं न निश्चयः, तथा सत्येष विपर्यासादन्यः संशयः स्यात्, तथा च न वैराग्यं भावयेत, अभावयन्कथं ब्रह्मजिज्ञासाहेतुः, तस्मादेवं व्याख्येयम्। नित्यानित्ययोर्वसतीति नित्यानित्यवस्तु तद्धर्मः, नित्यानित्ययोर्धर्मिणोस्तद्धर्माणां च विवेको नित्यानित्यवस्तुविवेकः। एतदुक्तं भवति—मा भूदिदं तदृतं नित्यम्, इदं तदनृतमनित्यमिति धर्मिविशेषयोर्विवेकः, धर्मिमात्रयोर्नित्यानित्ययोस्तद्धर्मयोश्च विवेकं निश्चिनोत्येव। नित्यत्वं सत्यत्वं तद्यस्यास्ति तन्नित्यं सत्यं, तथा चास्थागोचरः। अनित्यत्वमसत्यत्वं तद्यस्याति तदनित्यमनृतं, तथा चानास्थागोचरः। तदेतेष्वनुभू-

यमानेषु युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरेषु विषयविषयिषु यद्दृतं नित्यं सुखं व्यवस्थास्यते तदास्थागोचरो भविष्यति, यत्त्वनित्यमनृतं भविष्यति तापत्रयपरीतं तत्त्यक्ष्यत इति । सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः प्राग्भवीयादैहिकाद्वा कर्मणो विशुद्धसत्त्वस्य भवत्यनुभवोपपत्तिभ्याम् । न खलु सत्यं नाम न किंचिदस्तीति वाच्यम् । तदभावे तदधिष्ठानस्यानृतस्याप्यनुपपत्तेः शून्यवादिनामपि शून्यताया एव सत्यत्वात् । अथास्य पुरुषधौरेयस्यानुभवोपपत्तिभ्यामेवं सुनिपुणं निरूपयतः; आ च सत्यलोकात् आ चावीचेः 'जायस्व म्रियस्व' इति विपरिवर्तमानं, क्षणमुहूर्तयामाहोरात्रार्धमासमासर्त्वयनवत्सरयुगचतुर्युगमन्वन्तरप्रलयमहाप्रलयमहासर्गावान्तरसर्गसंसारसागरोर्मिभिरनिशं मुह्यमानं, तापत्रयपरीतमात्मानं च जीवलोकं चावलोक्य अस्मिन्संसारमण्डले अनित्याशुचिदुःखात्मकं

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

चोदना हि भूतमित्याद्युक्त्या तत्प्रवृत्तेः । न च तस्य विधिशेषित्वेनैव धीः समन्वयसूत्रविरोधादिति भावः । पुंसो बोधे नियोगाभावं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । आनन्तर्यवाचिनोऽथशब्दस्याक्रमार्थत्वे पुष्कलहेतुज्ञानार्थत्वमेवेत्युपसंहरति--तस्मादिति । अध्ययनादेर्ब्रह्मजिज्ञासायामसामग्रीत्वात्तथाभूतमन्यदेव वाच्यमित्याह—उच्यत इति । शास्त्रीयविधेस्तादृगेवाधिकार-

निमित्तमिति मत्वाऽऽह–नित्येति। आत्मातिरिक्तं सर्वं कार्यत्वाद् घटवदनित्यमात्मैव नित्योऽकृतकभावत्वादिति निश्चयो नित्यानि–

भा० (२) इहामुत्रार्थभोगविरागः, (३) शमदमादिसाधनसम्पत्, (४) मुमुक्षुत्वं च ॥ तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं, ज्ञातुं च, न विपर्यये ॥

रत्नप्रभा।

प्रामाणिकत्वं पुरस्तादेवोक्तम्। लौकिकव्यापारान्मनस उपरमः शमः। बाह्यकरणानामुपरमो दमः। ज्ञानार्थं विहितनित्यादिकर्मसंन्यास उपरतिः। शीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं–तितिक्षा। निद्रालस्यप्रमादत्यागेन मनःस्थितिः समाधानम्। सर्वत्राऽऽस्तिकता श्रद्धा। एतत्षट्कप्राप्तिः शमदमादिसम्पत्। अत्र विवेकादीनामुत्तरोत्तरहेतुत्वेनाधिकारिविशेषणत्वं मन्तव्यम्। तेषामन्वयव्यतिरेकाभ्यां ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वमाह–तेष्विति ॥ अथ कथञ्चित् कुतूहलितया ब्रह्मविचारे प्रवृत्तस्यापि फल–

---

१ क० पा० र्थफलभोगवि।

भामती ।

प्रसंख्यानमुपावर्तेते; ततोऽस्यैतादृशान्नित्यानित्यवस्तुविवेकलक्षणात्प्रसंख्यानात्-इहामुत्रार्थभोगाविरागः । भवति । अर्थ्यंते प्रार्थ्यंत इत्यर्थः । फलमिति यावत् । तस्मिन्विरागोऽनाभोगात्मिकोपेक्षाबुद्धिः । ततः शमदमादिसाधनसंपत् । रागादिकषायमदिरामत्तं हि मनस्तेषु तेषु विषयेषूच्चावचमिन्द्रियाणि प्रवर्तयत्, विविधाश्च प्रवृत्तीः पुण्यापुण्यफला भावयत्, पुरुषमतिघोरे विविधदुःखज्वालाजटिले संसारहुतभुजि जुहोति । प्रसंख्यानाभ्यासलब्धवैराग्यपरिपाकभग्नरागादिकषायमदिरामदं तु मनः पुरुषेणावजीयते वशीक्रियते, सोऽयमस्य वैराग्यहेतुको मनोविजयः शम इति वशीकारसंज्ञ इति चाख्यायते । विजितं च मनस्तत्त्वविषयविनियोगयोग्यतां नीयते, सेयमस्य योग्यता दमः । यथा दान्तोऽयं वृषभयुवा हलशकटादिवहनयोग्यः कृत इति गम्यते । आदिग्रहणेन च विषयतितिक्षातदुपरमतत्त्वश्रद्धाः संगृह्यन्ते । अत एव श्रुतिः-'तस्माच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत् सर्वमात्मनि पश्यति' इति । तदेतस्य शमदमादिरूपस्य साधनस्य संपत्प्रकर्षः शमदमादिसाधनसंपत् । ततोऽस्य संसारबन्धनान्मुमुक्षा भवतीत्याह-मुमुक्षुत्वं च । तस्य च नित्यशुद्धमुक्तसत्यस्वभावब्रह्मज्ञानं मोक्षस्य कारण-

मित्युपश्रुत्य तज्जिज्ञासाः भवति धर्मजिज्ञासायाः प्रागूर्ध्वं च, तस्मात्तेषामेवानन्तर्यं न धर्मजिज्ञासाया इत्याह–तेषु हीति। न केवलं जिज्ञासामात्रमपि तु ज्ञानमपीत्याह–ज्ञातुं च। उपसंहरति–

आनन्दगिरीय–न्यायानिर्णयः।

त्यवस्तुविवेकः। वर्तमानदेहस्थितिहेत्वनिषिद्धान्नाद्यतिरिक्तार्थेच्छाविरुद्धा दृढा चेतोवृत्तिरिहामुत्रार्थभोगविरागः। लौकिकसर्वबुद्धिव्यापाराणां स्वाधिकारानुपयुक्तानामफलत्वज्ञानपूर्वकस्त्यागः शमः। तथारूपबाह्यकरणव्यापारत्यागो दमः। सत्वशुद्धौ नित्यानामपि विधित एव त्याग उपरतिः। शीतोष्णादिद्वंद्वानां स्वाधिकारापेक्षितजीवनविच्छेदकातिरिक्तानां सहिष्णुता तितिक्षा। सर्वास्तिकता श्रद्धा। विधित्सितश्रवणादिविरोधिनिद्रादिनिरोधेन चेतसोऽवस्थानं समाधानम्। एतेषां संपत्तिः शमदमादिसंपत। आत्मनोऽज्ञानतत्कार्यसंबन्धो बन्धः। तद्विच्छेदो मोक्षः। तदिच्छावत्त्वं मुमुक्षुत्वम्। एतेषां पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुतया मुमुक्षावसानात्तस्या एव ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वाद्युक्तममुष्यास्तदानन्तर्यम्। तेषां साक्षात्पारम्पर्याभ्यां तद्धेतुत्वादित्यर्थः। साधनचतुष्टयस्य ब्रह्मविचारादिप्रवृत्तो दृष्टहेतुत्वमन्वयेनान्वाचष्टे–तेष्विति। तत्रैव व्यतिरेकमाह–नेति। कथंचित्कुतूहलितया ब्रह्मजिज्ञासायां प्रवृत्तस्यापि फलपर्यन्तज्ञाना-

नुदयाद्व्यतिरेकासिद्धिः । अन्वयव्यतिरेकसिद्धमर्थमुपजीव्याथ-
शब्दव्याख्यामु—

भा० तस्मादथशब्देन यथोक्तसाधनसम्पत्त्यानन्तर्यमुपदिश्यते ॥ अतश्शब्दो हेत्वर्थः ॥ यस्माद्वेद एवाग्निहोत्रादीनां श्रेयस्साधनानामनित्यफलतां दर्शयति-

रत्नप्रभा ।

पर्यन्तं तज्ज्ञानानुदयाद्व्यतिरेकासिद्धिः । अथशब्दव्याख्यामुपसंहरति–तस्मादिति ॥ ननूक्तविवेकादिकं न सम्भवति । "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतम्" इत्यादिश्रुत्या कर्मफलस्य नित्यत्वेन ततो वैराग्यासिद्धेः । जीवस्य ब्रह्मस्वरूपमोक्षश्चायुक्तः, भेदात् । तस्य लोष्टादिवत् पुरुषार्थत्वायोगाच्च । ततो न मुमुक्षासम्भव इत्याक्षेपपरिहारार्थः–अतःशब्दः ॥ तं व्याचष्टे–अतःशब्द इति । अथशब्देनानन्तर्यवाचिना तदवधित्वेनार्थाद्विवेकादिचतुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वं यदुक्तं तस्यार्थिकहेतुत्वस्याक्षेपनिरासायानुवादकोतश्शब्द इत्यर्थः । उक्तं विवृणोति–यस्मादिति । तस्मादिति—उत्तरेण सवन्धः ।

१ जीवस्य ब्रह्मणः सकशाद् भेदात् । २ सिद्धस्य ब्रह्मणः ।

भामती ।

तस्मादिति । क्रमप्राप्तमतःशब्दं व्याचष्टे—अतःशब्दो हेत्वर्थः । तमेवातःशब्दस्य हेतुरूपमर्थमाह—यस्माद्वेद एवेति । अत्रैवं परिचोद्यते—सत्यं यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा भवति । सैव त्वनुपपन्ना, इहामुत्रफलोपभोगविरागस्यानुपपत्तेः । अनुकूलवेदनीयं हि फलम्, इष्टलक्षणत्वात्फलस्य । न चानुरागहेतावस्य वैराग्यं भवितुमर्हति दुःखानुषङ्गदर्शनात्सुखेऽपि वैराग्यमिति चेत्, हन्त भोः सुखानुषङ्गाद्दुःखेऽप्यनुरागो न कस्माद्भवति । तस्मात्सुख उपादीयमाने दुःखपरिहारे प्रयतितव्यम् । अवर्जनीयतया दुःखमागतमपि परिहृत्य सुखमात्रं भोक्ष्यते । तद्यथा मत्स्यार्थी सशल्कान्सकण्टकान्मत्स्यानुपादत्ते, स यावदादेयं तावदादाय विनिवर्तते । यथा वा धान्यार्थी सपलालानि धान्यान्याहरति, स यावदादेयं तावदुपादाय निवर्तते, तस्माद्दुःखभयान्नानुकूलवेदनीयमैहिकं वामुष्मिकं वा सुखं परित्यक्तुमुचितम् । न हि मृगाः सन्तीति शालयो नोप्यन्ते, भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते । अपि च दृष्टं सुखं चन्दनवनितादिसङ्गजन्म क्षयितालक्षणेन दुःखेनाघ्रातत्वात् अतिभीरुणा त्यज्येतापि, न त्वामुष्मिकं स्वर्गादि, तस्याविनाशित्वात् । श्रूयते हि—'अपाम सोमममृता अभूम' इति । तथा च 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति' । न च कृतकत्वहेतुकं विनाशित्वानु-

मानमत्र संभवति, नरशिरःकपालशौचानुमानवत्, आगमबाधितविषयत्वात् । तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यभावान्न ब्रह्मजिज्ञासेति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते आह भगवान्सूत्रकारः—अत इति । तस्यार्थं व्याचष्टे भाष्यकारः—यस्माद्वेद एवेति । अयमभिसंधिः—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

पसंहरति—तस्मादिति । अथ शब्दादानन्तर्यमात्रं शक्त्या दृष्टोऽर्थः । साधनचतुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासादिप्रवृत्तौ दृष्टहेतुत्वेन जिज्ञासासामग्रीत्वं तेन द्योत्योऽर्थ इति भेदः । क्रमप्राप्तमतःशब्दं व्याकरोति—अतःशब्द इति । अथशब्देन हेतोरुक्तत्वादतःशब्देनापि तस्यैवोक्तौ पुनरुक्तिरित्याशंक्य हेतुरूपमर्थमेवाऽह—यस्मादिति । तस्मादित्युत्तरेण संबन्धः । अस्यार्थः—अथशब्देनाऽऽनन्तर्योक्तिद्वारापूर्वनिर्वृत्तब्रह्मजिज्ञासापुष्कलहेतुचतुष्टये विवक्षितेऽपि तदपवादे शङ्किते तन्निरासेन तद्धेतुत्वमतःशब्देनाथशब्दोक्तहेतुवाचिना व्यवस्थाप्यते । तथाहि—कृतकत्वादेर्ध्वंसादौ व्यभिचारादक्षय्यमित्यादिश्रुत्या च विरोधादनित्यत्वासाधकत्वादकृतकत्वस्य प्रागभावे व्यभिचारान्नित्यत्वाहेतुत्वाद्भावत्वविशेषणे चाण्वादौ भावादात्ममात्रानित्यत्वासिद्धेरपरिच्छिन्नत्वस्य प्रतिदेहं भिन्नेष्वात्मस्वभावाद्विभुत्वविवक्षायामाकाशादिषु भावादु—

भा० "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" [छां० ८ । १ । ६] इत्यादिः, तथा-ब्रह्मविज्ञानादपि परं पुरुषार्थं दर्शयति-" ब्रह्मविदाप्नोति परम् "[तै० आर० २ । १ । १] इत्यादिः । तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्या ॥ ब्रह्मणो जिज्ञासा—

रत्नप्रभा

"यदल्पं तन्मर्त्यं, यत्कृतकं तदनित्यम्" इति न्यायवती "तद्यथेह" [छा० ८ । १ । ६] इत्यादिश्रुतिः कर्मफलाक्षयत्वश्रुतेर्बाधिका । तस्माद् "अतोऽन्यदार्तम्" [बृ० ३ । ४ । २] इति श्रुत्याऽऽनात्ममात्रस्यानित्यत्वविवेकाद्वैराग्यलाभ इति भावः । मुमुक्षां सम्भावयति—तथेति ॥ यथा वेदः कर्मफलानित्यत्वं दर्शयति, तथा ब्रह्मज्ञानात् प्रशान्तशोकानलमपारं स्वयंज्योतिरानन्दं दर्शयतीत्यर्थः । जीवत्वादेरध्यासोक्त्या ब्रह्मत्वसम्भव उक्त एवेति भावः । एवमथातःशब्दाभ्यां पुष्कलकारणवतोऽधिकारिणः समर्थनाच्छास्त्रमारब्धव्यमित्याह—तस्मादिति ॥

सूत्रवाक्यपूरणार्थमध्याहृतकर्तव्यपदान्वयार्थं ब्रह्मजिज्ञासापदेन विचारं लक्षयितुं तस्य स्वाभिमतसमासकथनेनावयवार्थं दर्शयति-ब्रह्मण इति ॥

भामती

सत्यं मृगभिक्षुकादयः शक्याः परिहर्तुं पाचककृषीवलादिभिः, दुःखं त्वनेकविधानेककारणसंपातजमशक्यपरिहारम्, अन्तःसाधनपारतन्त्र्यक्षयितालक्षणयोर्दुःखयोः समस्तकृतकसुखाविनाभावनियमात् । न हि मधुविषसंपृक्तमन्नं विषं परित्यज्य समधु शक्यं शिल्पिवरेणापि भोक्तुम् । क्षयितानुमानोपोद्बलितं च 'तद्यथेह कर्मचितः' इत्यादि वचनं क्षयिताप्रतिपादकम् 'अपाम सोमम्' इत्यादिकं वचनं मुख्यासंभवे जघन्यवृत्तितामापादयति । यथाहुः पौराणिकाः—'आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते' इति । अत्र च ब्रह्मपदेन तत्प्रमाणं वेद उपस्थापितः । स च योग्यत्वात् 'तद्यथेह कर्मचितः' इत्यादिरत इति सर्वनाम्ना परामृश्य, हेतुपञ्चम्या निर्दिश्यते । स्यादेतत् । यथा स्वर्गादेः कृतकस्य सुखस्य दुःखानुषङ्गस्तथा ब्रह्मणोऽपीत्यत आह—तथा ब्रह्मविज्ञानादपीति । तेनायमर्थः—अतः स्वर्गादीनां क्षयिताप्रतिपादकात्, ब्रह्मज्ञानस्य च परमपुरुषार्थताप्रतिपादकात् आगमात्, यथोक्तसाधनसंपत्ततश्च जिज्ञासेति सिद्धम् । ब्रह्मजिज्ञासापदव्याख्यानमाह—ब्रह्मण

इति। षष्ठीसमासप्रदर्शनेन प्राचां वृत्तिकृतां—

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः

क्तदोषान्नित्यानित्यविवेकायोगाद्वैराग्यादेरपि तदभावेऽभावाद्वि-शिष्टाधिकार्यभावादनारम्भः शास्त्रस्येत्याशंक्य तन्निरासेन हेतु-चतुष्टयमुपपाद्य तद्धेतुत्वमतःशब्दः साधयति। न हि ध्वंसादौ नित्यत्वं प्रागभावादावकृतकत्वमात्मनि वा परिच्छिन्नत्वं याव-द्विकारं तु विभाग इति न्यायात्। पुण्यस्याक्षयफलत्वश्रुतिस्तु वस्तुबलप्रवृत्तानुमानानुगृहीतश्रुतिविरोधे न स्वार्थे मानमतो विवे-कद्वारा वैराग्यादिभावाद्विशिष्टाधिकारिलाभादारभ्यं शास्त्रमिति। आदिशब्दादतोऽन्यदार्तमित्यादिवाक्यं गृह्यते। मुमुक्षुत्वस्य हेत्वन्त-रमाह-तथेति। यथा कर्मणामनित्यफलत्वं वेदो दर्शयति तथेति यावत्। परमपुरुषार्थं निरस्तसमस्तदुःखं निरतिशयानन्दमित्यर्थः। अत्रा-प्यादिशब्देन "तरति शोकमात्मवित्" इत्याद्युच्यते। हेतुचतुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासासामग्रीत्वे स्थिते परिपूर्णो हेतुरवश्यं कार्यमुत्पादय-तीति फलितमुपसंहरति—तस्मादिति। अथातः पदे व्याख्याय ब्रह्मजिज्ञासापदस्य वृत्तिकाराभीष्टचतुर्थीसमासनिरासेन षष्ठीसमा-समाह—ब्रह्मण इति। अवयवार्थस्येच्छायाः कर्मप्रयोजनयोरैक्या-त्कर्मणः स्वरूपसाधकत्वेन प्राधान्या—

भा० ब्रह्मजिज्ञासा ॥ ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं- "जन्माद्यस्य यतः" [१ । १ । २] इति ॥ अत एव न ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्थान्तरमाशङ्कितव्यम् ॥ ब्रह्मण इति—

रत्नप्रभा ।

ननु "धर्माय जिज्ञासा" इतिवद् 'ब्रह्मणे जिज्ञासा' इति चतुर्थी-समासः किं न स्यादिति चेद् उच्यते । जिज्ञासापदस्य हि मुख्यार्थ इच्छा । तस्याः प्रथमं कर्मकारकमपेक्षितम् । पश्चात फलम् ' ततश्चादौ कर्मज्ञानार्थं षष्ठीसमासो युक्तः । कर्मण्युक्ते सत्यर्थात फलमुक्तं भवति । इच्छायाः कर्मण एव फलत्वात । यथा—स्वर्गस्येच्छेत्युक्ते स्वर्गस्य फलत्वं लभ्यते, तद्वत् । अत एव धर्मजिज्ञासेत्यत्रापि सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छेतीच्छां गृहीत्वा षष्ठीसमासो दर्शितः । विचारलक्षणायां तु विचारस्य क्लेशात्मक-तया प्रथमं फलाकाङ्क्षत्वाद् "धर्माय जिज्ञासा" इति चतुर्थी-समास उक्तः । तथा वृत्तिकारैः "ब्रह्मणे जिज्ञासा" इत्युक्तं चेदस्तु ज्ञातत्वेन ब्रह्मणः फलत्वादिति । अधुना ब्रह्मपदार्थमाह ब्रह्म चेति ॥ ननु "ब्रह्म क्षत्रमिदं ब्रह्म आयाति ब्रह्म स्वयम्भूर्ब्रह्म

प्रजापतिः” इति श्रुतिषु लोके च ब्राह्मणत्वजातौ जीवे वेदे कमलासने च ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यत इत्याशंक्याह—अत एवेति ॥ जगत्कारणत्वलक्षणप्रतिपादकसूत्रासाङ्गत्यप्रसङ्गादेवेत्यर्थः। वृत्त्यन्तरे शेषे षष्ठीत्युक्तं दूषयति—ब्रह्मण इतीति॥ सम्बन्धसामान्यं शेषः।

भामती।

ब्रह्मणे जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासेति चतुर्थीसमासः परास्तो वेदितव्यः। ‘तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृतिग्रहणं कर्तव्यम्’ इति कात्यायनीयवचनेन यूपदार्वादिष्वेव प्रकृतिविकारभूतेषु चतुर्थीसमासनियमात अप्रकृतिविकारभूत इत्येवमादौ तन्निषेधात, ‘अश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्ति’ इत्यश्वघासादिषु षष्ठीसमासप्रतिविधानात। षष्ठीसमासेपि च ब्रह्मणो वास्तवप्राधन्योपपत्तेरिति। स्यादेतत। ब्रह्मणो जिज्ञासेत्युक्ते तत्रानेकार्थत्वाद्ब्रह्मशब्दस्य संशयः, कस्य ब्रह्मणो जिज्ञासेति। अस्ति ब्रह्मशब्दो विप्रत्वजातौ, यथा ब्रह्महत्येति। अस्ति च वेदे, यथा ब्रह्मोज्झमिति। अस्ति च परमात्मनि, यथा ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ इति तमिमं संशयमपाकरोति—ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणमिति। यतो ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय तज्ज्ञापनाय परमात्मलक्षणं प्रणयति ततोऽवगच्छामः परमात्मजिज्ञासैवेयं न विप्रत्वजात्यादि जिज्ञासेत्यर्थः। षष्ठीसमासपरिग्रहेऽपि नेयं कर्मषष्ठी, किंतु शेषलक्षणा, संवन्धमात्रं च शेष

इति ब्रह्मणो जिज्ञासेत्युक्ते ब्रह्मसंबन्धिनी जिज्ञासेत्युक्तं भवति। तथा च ब्रह्मस्वरूपप्रमाणयुक्तिसाधनप्रयोजनजिज्ञासाः सर्वा ब्रह्मजिज्ञासार्था ब्रह्मजिज्ञासयावरुद्धा भवन्ति। साक्षात्पारंपर्येण च ब्रह्मसंबन्धात्। कर्मषष्ठ्यां तु ब्रह्मशब्दार्थः कर्म, स च स्वरूपमेवेति तत्प्रमाणादयो नावरुध्येरन्, तथा चाप्रतिज्ञातार्थचिन्ता प्रमाणादिषु भवेदिति ये मन्यन्ते तान्प्रत्याह—ब्रह्मण

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

त्कर्मणि षष्ठीसमासः। तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृतिग्रहणस्य कर्तव्यत्वात्तथाभूतयूपदार्वादौ तद्धष्टेरश्वघासादौ षष्ठीसमासाङ्गीकारात्। न च धर्माय जिज्ञासेतिवदिहापीति वाच्यम्, षष्ठीसमासस्यैव तत्रापीष्टत्वात्। उक्तं हि—सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छेति न चात्र प्रकृतिविकृतित्वं षष्ठीसमासेऽपि ब्रह्मप्राधान्यमार्थिकं, तस्मादवयवार्थे षष्ठीसमासोऽयुक्त इति भावः। किं तद्ब्रह्म यत्कर्मत्वेन फलत्वेन च जिज्ञासाया विवक्षितं तदाह—ब्रह्मेति। यतो ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मलक्षणं वक्ष्यत्यतो वृत्तिकारप्रयासो वृथेत्याह—अत एवेति। आदिशब्देन जीवकमलासनशब्दराशीनां ग्रहणम्। वृत्त्यन्तरे शेषे षष्ठी व्याख्याता तत्राऽऽह—ब्रह्मण इतीति। जिज्ञासापदस्याकारप्रत्ययान्तत्वेन कृद्योगात् 'कर्तृकर्मणोः कृति'

भा० कर्माणि षष्ठी, न शेषे । जिज्ञास्यापेक्षत्वाज्जिज्ञासायाः, जिज्ञास्यान्तरानिर्देशाच्च ॥ ननु शेषषष्ठी-परिग्रहेऽपि ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं न विरुध्यते । सम्बन्धसामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात् ।

रत्नप्रभा ।

जिज्ञासेत्यत्र सन्प्रत्ययवाच्याया इच्छाया ज्ञानं कर्म । तस्य ज्ञानस्य ब्रह्म कर्म तत्र सकर्मकक्रियायाः कर्मज्ञानं विना ज्ञातुमशक्यत्वादिच्छाया विषयज्ञानजन्यत्वाच्च प्रथमापेक्षितं कर्मैव षष्ठ्या वाच्यं, न शेष इत्यर्थः । ननु प्रमाणादिकमन्यदेव तत्कर्मास्तु । ब्रह्म तु शेषितया सम्बध्यतां, तत्राह–जिज्ञास्यान्तरेति ॥ श्रुतं कर्म त्यक्त्वान्यदश्रुतं कल्पयन् "पिण्डमुत्सृज्य करं लेढि" इति न्यायमनुसरतीति भावः । गूढाभिसन्धिः शङ्कते–नन्विति ॥ "षष्ठी शेषे" [पा० सू० २ । ३ । ५०] इति विधानात्षष्ठ्या सम्बन्धमात्रं प्रतीतमपि विशेषाकांक्षायां सकर्मकक्रियासन्निधानात् कर्मत्वे पर्यवस्य—

१ ब्रह्माश्रिताशेषप्रमाणादिविचारप्रतिज्ञानार्था शेषषष्ठी स्वीकार्येत्याशयवान् ।

भामती ।

इति । कर्मणीति । अत्र हेतुमाह–जिज्ञास्येति । इच्छायाः प्रतिपत्त्यनुबन्धो ज्ञानं, ज्ञानस्य च ज्ञेयं ब्रह्म । न खलु ज्ञानं ज्ञेयं विना निरूप्यते, न च जिज्ञासा ज्ञानं विनेति प्रतिपत्त्यनुबन्धत्वात्प्रथमं जिज्ञासा कर्मैवापेक्षते, न तु संबन्धिमात्रम्, तदन्तरेणापि सति कर्मणि तन्निरूपणात् । न हि चन्द्रमसमादित्यं चोपलभ्य कस्यायमिति संबन्ध्यन्वेषणा भवति । भवति तु ज्ञानमित्युक्ते विषयान्वेषणा किंविषयमिति । तस्मात्प्रथममपेक्षितत्वात् कर्मतयैव ब्रह्म संबध्यते, न संबन्धितामात्रेण, तस्य जघन्यत्वात् । तथा च कर्मणि षष्ठीत्यर्थः । ननु सत्यं न जिज्ञास्यमन्तरेण जिज्ञासा निरूप्यते, जिज्ञास्यान्तरं त्वस्या भविष्यति, ब्रह्म तु शेषतया संभन्त्स्यत इत्यत आह–जिज्ञास्यान्तरेति । निगूढाभिप्रायश्चोदयति–ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपीति । सामान्यसंबन्धस्य विशेषसंबन्धाविरोधेन कर्मताया अविघातेन जिज्ञासानिरूपणोपपत्तेरित्यर्थः ।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

[पा० २–३–६५] इति सूत्रात्कर्मण्येषा षष्ठी । न च "कर्मणि च" इति सूत्रे षष्ठ्याः समासनिषेधाद्ब्रह्मजिज्ञासेति समासासिद्धिः

"उभयप्राप्तौ कर्मणि" इति सूत्राद्या षष्ठी कर्तृकर्मणोरुभयोरपि सामर्थ्यादुपादानप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमिता तस्या एव समास-निषेधाद्यथाऽऽहोभयप्राप्तौ कर्मणीत्यस्याः षष्ठ्या इदं ग्रहणमिति प्रकृते नोभयप्राप्तिर्ब्रह्मणः कर्मत्वस्यैवेष्टत्वात्कर्तृस्थातिशयस्या-विवक्षितत्वात्तस्मात्कर्तृकर्मणोः कृतीत्येवात्र षष्ठीति ब्रह्मजिज्ञासे-तिसमाससिद्धिरिति भावः। परपक्षनिषेधमुक्त्वा हेतुमाह—नेत्या-दिना। कर्मादिभ्योऽन्यः प्रातिपदिकार्थातिरिक्तः स्वस्वामि-संबन्धादिः शेषस्तत्र नैषा षष्ठी किंतु कर्मण्येव जिज्ञासाया जिज्ञास्यापेक्षत्वाज्ज्ञानं हीच्छायाः प्रतिपत्त्यनुबन्धस्तदभावे जिज्ञासानिरूपणाज्ज्ञानस्य ज्ञेयं ब्रह्म तद्विना ज्ञानायोगादतः प्रतिपत्त्यनुबन्धत्वादादौ जिज्ञासा कर्मैवापेक्षते न संबन्धमात्रम्। तेनैषा कर्मण्येव षष्ठीत्यर्थः। जिज्ञासाया जिज्ञास्यापेक्षितत्वेऽपि प्रमाणादि जिज्ञास्यमस्तु, ब्रह्म तु शेषितया संबध्यतामित्याशंक्याऽ-ह्जिज्ञास्यान्तरेति। श्रुतकर्मलाभे नाश्रुतकल्पनेति भावः। प्रमाणादिप्रतिज्ञानां श्रौतत्वमभिप्रेत्य शङ्कते—नन्विति। "षष्ठी शेषे" इति संबन्धमात्रे तद्विधानेऽपि व्यवहारस्य विशेषनिष्ठत्वा-त्सकर्मकक्रियायां कर्मणोऽन्तरङ्गत्वाद्ब्रह्मणा कर्मणा जिज्ञासा-निरूपणं सिध्यतीत्यर्थः। एकस्यापि—

भा० एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः कर्मत्वमुत्सृज्य सामान्य-द्वारेण परोक्षं कर्मत्वं कल्पयतो व्यर्थः प्रयासः स्यात् ॥ न व्यर्थो-ब्रह्माश्रिताशेषविचारप्रतिज्ञाना-र्थत्वादिति चेत् । न, प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षितानाम-र्थाक्षिप्तत्वात् ॥ ब्रह्म हि ज्ञानेनाप्तुमिष्टतमत्वात्प्र-धानम् ॥ तस्मिन्प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति, तान्य-र्थाक्षिप्तान्येवेति न पृथक् सूत्रयितव्यानि ॥ यथा राजाऽसौ गच्छतीत्युक्तेसपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति, तद्वत् ॥ श्रत्यनुगमाच्च ". यतो—

रत्नप्रभा ।

तीत्यर्थः । अभिसन्धिमजानन्निवोत्तरमाह—एवमपीति ॥ कर्मला-भेऽपि प्रत्यक्षं "कर्तृकर्मणोः कृति" [पा० सू० २ । ३ । ५] इति सूत्रेण जिज्ञासापदस्याऽऽबन्तत्वेन कृदन्तस्य योगे विहितं

---

१ "अ प्रत्ययात्" इति सूत्रेण अकारप्रत्ययो विहितः ।

प्रथमापेक्षितं कर्मत्वं त्यक्त्वा परोक्षमशाङ्गं कल्पयत इत्यर्थः ॥ शेषवादी स्वाभिसन्धिमुद्घाटयति–न व्यर्थ इति ॥ शेषषष्ठ्यां ब्रह्मसम्बन्धिनी जिज्ञासा प्रतिज्ञाता भवति । तत्र यानि ब्रह्माश्रितानि लक्षणप्रमाणयुक्तिज्ञानसाधनफलानि, तेषामपि विचारः प्रतिज्ञातो भवति । तज्जिज्ञासाया अपि ब्रह्मज्ञानार्थत्वेन ब्रह्मसम्बन्धित्वात् । कर्मणि षष्ठ्यां तु ब्रह्मकर्मक एव विचारः प्रतिज्ञातो भवतीत्यभिसन्धिना शेषषष्ठीत्युच्यते । अतो मत्प्रयासो न व्यर्थः । ब्रह्मतत्सम्बन्धिनां सर्वेषां विचारप्रतिज्ञानमर्थः फलं यस्य तत्त्वादित्यर्थः । तत्प्रयासस्येदं फलं न युक्तम्, सूत्रेण मुख्यतः प्रधानस्य ब्रह्मणो विचारे प्रतिज्ञाते सति तदुपकरणानां विचारस्यार्थिकप्रतिज्ञाया उदितत्वादित्याह सिद्धान्ती–न प्रधानेति ॥ संगृहीतमर्थं सदृष्टान्तं व्याकरोति–ब्रह्म हीत्यादिना । "तद्विजिज्ञासस्व" इति मूलश्रुत्यनुसाराच्च कर्मणि षष्ठीत्याह–श्रुत्यनुगमाच्चेति ॥ श्रुतिसूत्रयोरेकार्थत्वलाभाच्चेत्यर्थः ॥ जिज्ञासापदस्यावयवार्थमाह–

भामती ।

निगूढाभिप्राय एव दूषयति–एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मण इति । वाच्यस्य कर्मत्वस्य जिज्ञासया प्रथममपेक्षितस्य प्रथमसंबन्धार्हस्य चान्वयपरित्यागेन पश्चात्कथंचिदपेक्षितस्य संबंधिमात्रस्य

संबन्धो जघन्यः प्रथमः, प्रथमश्च जघन्य इति सुव्याहृतं न्यायतत्वम् । प्रत्यक्षपरोक्षाभिधानं च प्राथम्याप्राथम्यस्फुटत्वास्फुटत्वाभिप्रायम् । चोदकः स्वाभिप्रायमुद्धाटयति–न ऽव्यर्थः, ब्रह्माश्रिताशेषेति । व्याख्यातमेतदधस्तात् । समाधाता स्वाभिसंधिमुद्धाटयति–न प्रधानपरिग्रह इति । वास्तवं प्राधान्यं ब्रह्मणः । शेषं सनिदर्शनमतिरोहितार्थं,

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

प्रधानस्य श्रौतत्वं न बहूनामपि गुणानामिति समाधत्ते–एवमपीति । प्रत्यक्षं शब्दवाच्यं प्रथमापेक्षितं वा । परोक्षमार्थिकं जघन्यं वा ॥ शेषषष्ठीवादी स्वाभिप्रायमाह–नेत्यादिना । शेषषष्ठीपक्षे सामान्येन यत्किंचिद्ब्रह्मयोगि मानयुक्त्यादि तत्सर्वं जिज्ञास्यत्वेनोक्तं स्यात्प्रतिज्ञातव्यं चैतत् अन्यथा विचार्यत्वायोगात् । अतः संबन्धमात्रमेवात्रेष्टं सामान्ये विशेषान्तर्भावादित्यर्थः ॥ सिद्धान्ती स्वाभिसंधिमाह–न प्रधानेति । मानादीनामपि स्वविचारेषु तुल्यं प्राधान्यं नेत्याह–ब्रह्मेति । तथाऽपि ब्रह्मोपास्यमित्युक्ते मानाद्यजिज्ञासावत्प्रकृतेऽपीत्याशंक्याऽऽह–तस्मिन्निति । अप्रधानानां मुख्यवृत्त्या शब्दोपादानं प्रधानस्यार्थाक्षेपश्चोचितोक्तिसंभवो नेति भावः ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्फुटयति–यथेति । कर्मणिषष्ठीत्यत्र युक्त्यन्तरमाह–श्रुतीति । एत-

रसूत्रमूलश्रुतौ ब्रह्मणः कर्मत्वदृष्टेः सूत्रेऽपि षष्ठ्या तदेव ग्राह्य.

भा० वा इमानि भूतानि जायन्ते ” [तै० आ० २ । ३ । १ । १] इत्याद्याः श्रुतयः, “ तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म ” [तै० आ० २ । ३ । १ । १] इति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं दर्शयन्ति ॥ तच्च कर्मणि षष्ठीपरिग्रहे सूत्रेणानुगतं भवति ॥ तस्माद्ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी ॥ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा । अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म-फलविषयत्वादिच्छायाः ॥ ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म ॥ ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः ॥

रत्नप्रभा ।

ज्ञातुमिति ॥ नन्वनवगते वस्तुनीच्छाया अदर्शनात्तस्या मूलं विषयज्ञानं वक्तव्यं, ब्रह्मज्ञानं तु जिज्ञासायाः फलं, तदेव मूलं कथमित्याशंक्याह–अवगतीति ॥ आवरणनिवृत्तिरूपाभिव्यक्तिमच्चैतन्यमवगतिः पर्यन्तोऽवधिर्यस्याऽखण्डसाक्षात्कारवृत्तिज्ञानस्य तदेव जिज्ञासायाः कर्म, तदेव फलम् । मूलं त्वापातज्ञानमित्य–

धुना वक्ष्यत इति फलमूलज्ञानयोर्भेदान्न जिज्ञासानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु गमनस्य ग्रामः कर्म, तत्प्राप्तिः फलमिति भेदात् कर्मैव फलमित्ययुक्तं तत्राह—फलेति ॥ क्रियान्तरे तयोर्भेदेऽपीच्छायाः फलविषयत्वात् कर्मैव फलमित्यर्थः । ननु ज्ञानावगत्योरैक्याद्भेदोक्तिरयुक्तेत्यत आह—ज्ञानेनेति । ज्ञानं वृत्तिः, अवगतिस्तत्फलमिति भेद इति भावः ॥ अवगन्तुम् अभिव्यञ्जयितुम् । अवगतेः फलत्वं स्फुटयति—ब्रह्मेति ॥

भामती ।

श्रुत्यनुगमश्चातिरोहितः । तदेवमभिमतं समासं व्यवस्थाप्य जिज्ञासापदार्थमाह—ज्ञातुमिति । स्यादेतत् । न ज्ञानमिच्छाविषयः सुखदुःखावाप्तिपरिहारौ वा तदुपायौ वा तद्द्वारेणेच्छागोचरः । न चैवं ब्रह्मविज्ञानम् । न खल्वेतदनुकूलमिति वा प्रतिकूलनिवृत्तिरिति वानुभूयते । नापि तयोरुपायः, तस्मिन्सत्यपि सुखभेदस्यादर्शनात् । अनुवर्तमानस्य च दुःखस्यानिवृत्तेः । तस्मान्न सूत्रकारवचनमात्रादिषिकर्मता ज्ञानस्येत्यत आह—अवगतिपर्यन्तमिति । न केवलं ज्ञानमिष्यते किं त्ववगतिं साक्षात्कारं कुर्वदवगतिपर्यन्तं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म । कस्मात् । फलविषयत्वादिच्छायाः, तदुपायं फलपर्यन्तं गोचरयतीच्छेति

१ फलकर्मणोः ।

शेषः। ननु भवत्ववगतिपर्यन्तं ज्ञानं, किमेतावतापीष्टं भवति। न ह्यनपेक्षणीयविषयमवगतिपर्यन्तमपि ज्ञानमिष्यत इत्यत आह—ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म। भवतु ब्रह्मविषयावगतिः, एवमपि कथमिष्टेत्यत आह—ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः। किमभ्युदयः, न, किंतु निश्रेयसं विगलितनिखिलदुःखानुषङ्गपरमानन्दघनब्रह्मावगतिर्ब्रह्मणः स्वभाव इति सैव निःश्रेयसं पुरुषार्थ इति। स्यादेतत्, न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थः, पुरुषव्यापारव्याप्यो हि पुरुषार्थः। न चास्या ब्रह्मस्वभावभूताया उत्पत्तिविकारसंस्कारप्राप्तयः संभवन्ति। तथा सत्यनित्यत्वेन तत्स्वाभाव्यानुपपत्तेः। न चोत्पत्त्याद्यभावे व्यापारव्याप्यता। तस्मान्न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थः इत्यत—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः।

मिति भावः। कथं कूटस्थस्य ब्रह्मणः श्रुतौ कर्मत्वमुक्तं तत्राऽऽह—यत इति। प्रत्यक्षमिति स्फुटत्वोक्तिरविद्याद्वारा तत्कर्मत्वश्रुतिरिति भावः। श्रौतेऽपि कर्मत्वे ब्रह्मणः सौत्रं शेषत्वमेव किं न स्यात्तत्राऽऽह—तच्चेति। न हि श्रुतिसूत्रयोर्मूलमूलिनो र्विप्रतिपत्तिर्युक्तेति भावः॥ षष्ठ्यर्थमुपसंहरति—तस्मादिति। जिज्ञासापदस्यावयवार्थमाह—ज्ञातुमिति। ब्रह्मणि ज्ञाते तज्ज्ञानस्याऽऽप्तत्वात्तदिच्छायोगादज्ञातविशेषणाज्ञानात्तज्ज्ञानेच्छासिद्धेर्न

जिज्ञासेत्याशंक्याऽऽह–अवगतीति । ज्ञानावगत्योरैक्यात्कथं भेदकथेत्याशंक्य हेतुफलभावेनेत्याह–ज्ञानेनेति । ब्रह्मावगतेरपी–ष्टानिष्टप्राप्तिहानितद्धेतुत्वाभावान्नेष्टत्वमित्याशङ्क्योक्तं ब्रह्मेति ।

भा० निश्शेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात् ॥ तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यम् ॥ तत्पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धम–प्रसिद्धं वा स्यात् ?

रत्नप्रभा ।

हिशब्दोक्तं हेतुमाह–निश्शेषेति ॥ बीजमविद्या आदिर्यस्यानर्थस्य तन्नाशकत्वादित्यर्थः । अवयवार्थमुक्त्वा सूत्रवाक्यार्थमाह–तस्मादिति ॥ अत्र सन्प्रत्ययस्य विचारलक्षकत्वं तव्यप्रत्ययेन सूचयति । अथातःशब्दाभ्यामधिकारिणः साधितत्वात्तेन ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य इत्यर्थः । इति तृतीयवर्णकम् ॥ प्रथमवर्णके बन्धस्याध्यासत्वोक्त्या विषयादिसिद्धावपि ब्रह्मप्रसिद्ध्यप्रसिद्ध्योर्विषयादिसम्भवासम्भवाभ्यां शास्त्रारम्भसन्देहे पूर्वपक्षमाह–तत्पुनरिति ॥ पुनःशब्दो वर्णकान्तरद्योतनार्थः । यदि

---

१ आ० पा० ब्रह्मविजिज्ञा ।

वेदान्तविचारात् प्रागेव ब्रह्म ज्ञातम्, तद्यंज्ञातत्वरूपविषयत्वं नास्ति। अज्ञानाभावेन तन्निवृत्तिरूपफल–

भामती।

आह–निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात्। सत्यम्, ब्रह्मावगतौ ब्रह्मस्वभावे नोत्पत्त्यादयः संभवन्ति, तथाप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्यावशाद्ब्रह्मस्वभावोऽपराधीनप्रकाशोऽपि प्रतिभानपि न प्रतिभातीव पराधीनप्रकाश इव देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नोऽप्यभिन्न इव भासत इति संसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात्प्रागप्राप्त इव तस्मिन्सति प्राप्त इव भवतीति पुरुषेणार्थ्यमानत्वात्पुरुषार्थ इति युक्तम्। अविद्यादीत्यादिग्रहणेन तत्संस्कारोऽत्ररुध्यते। अविद्यादिनिवृत्तिस्तूपासनाकार्यादन्तःकरणवृत्तिभेदात् साक्षात्कारादिति द्रष्टव्यम्। उपसंहरति–तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यम्। उक्तलक्षणेन मुमुक्षुणा। न खलु तज्ज्ञानं विना सवासनविविध–दुःखनिदानमविद्योच्छिद्यते। न च तदुच्छेदमन्तरेण विगलितनिखिलदुःखानुषङ्गानन्दघनब्रह्मात्मतासाक्षात्काराविर्भावो जीवस्य। तस्मादानन्दघनब्रह्मात्मतामिच्छता तदुपायो ज्ञानमेषितव्यम् तच्च न केवलेभ्यो वेदान्तेभ्योऽपि तु ब्रह्ममीमांसोपकरणेभ्य इति इच्छानिभेन ब्रह्ममीमांसायां प्रवर्त्यते, न तु वेदान्तेषु तदर्थविवक्षायां वा। तत्र फलवदर्थावबोधपरतां स्वाध्यायाध्यय–

नाविधेः सूत्रयता 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यनेनैव प्रवर्तितत्वात्, धर्मग्रहणस्य च वेदार्थोपलक्षणत्वेनाधर्मवद्ब्रह्मणोऽप्युपलक्षणात् । यद्यपि च धर्ममीमांसावत् वेदार्थमीमांसया ब्रह्ममीमांसाप्याक्षेप्तुं शक्यते, तथापि प्राच्या मीमांसया न तद्व्युत्पाद्यते, नापि ब्रह्ममीमांसाया अध्ययनमात्रानन्तर्यमिति ब्रह्ममीमांसारम्भाय नित्यानित्यविवेकाद्यानन्तर्यप्रदर्शनाय चेदं सूत्रमारम्भणीयमित्यपौनरुक्त्यम् । स्यादेतत् एतेन सूत्रेण ब्रह्मज्ञानं प्रत्युपायता मीमांसायाः प्रतिपाद्यत इत्युक्तं तदयुक्तं विकल्पासहत्वादिति चोदयति—तत्पुनर्ब्रह्मेति । वेदान्तेभ्योऽपौरुषेयतया स्वतःसिद्धप्रामाण्येभ्यः प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् । यदि प्रसिद्धं, वेदान्तवाक्य—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

पुमर्थत्वे तस्या हेतुं हिशब्दसूचितं विशदयति—निःशेषेति । समस्तसंसारबीजमनादिरविद्या तस्यास्तामादित्वेनाऽऽदाय प्रवृत्तानर्थस्य च तस्यैव संसारस्योक्तावगत्या ध्वस्तेरिति यावत् । सूत्राक्षरव्याख्यामुपसंहरति—तस्मादिति । विशिष्टाधिकारिसत्त्वं तदर्थः । ब्रह्म ज्ञातुकामेन ब्रह्म विचारयितव्यमिदं शास्त्रं श्रोतव्यमित्यर्थः । बन्धमिथ्यात्वेन सिद्धेऽपि विषयादौ विधान्तरेण तदाक्षिप्य समाधातुं वर्णकान्तरमवतारयन्नादावाक्षिपति—तदिति । प्रागेव जिज्ञासायास्तद्ब्रह्म कुतश्चिज्ज्ञातमज्ञातं वेति विकल्पार्थः । आद्ये

शास्त्राप्रतिपाद्यतया नास्य ब्रह्म विषयोऽनन्यलभ्यत्वाभावादतोऽनेनानवगमान्नास्य फलमपि तदव-

भा० यदि प्रसिद्धं, न जिज्ञासितव्यम् ॥ अथाऽप्रसिद्धम् । नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति ॥ उच्यते ॥ अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं—

रत्नप्रभा।

मपि नास्तीति न विचारयितव्यम् । अथाज्ञातं केनापि तर्हि तदुद्देशेन विचारः कर्तुं न शक्यते । अज्ञातस्योद्देशायोगात् । तथा च बुद्धावनारूढस्य विचारात्मकशास्त्रेण वेदान्तैश्च प्रतिपादनायोगात् । तत्प्रतिपाद्यत्वरूपः सम्बन्धो नास्तीति ज्ञानानुत्पत्तेः फलमपि नास्तीत्यनारभ्यं शास्त्रमित्यर्थः । आपातप्रसिद्ध्या विषयादिलाभादारम्भणीयमिति सिद्धान्तयति—उच्यत इत्यादिना । प्रसिद्धं तावदित्यर्थः । अस्तित्वस्याप्रकृतत्वेनास्तिपदस्य प्रसिद्धिपरत्वात् । ननु केन मानेन ब्रह्मणः प्रसिद्धिः । न च "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति श्रुत्या सेति वाच्यम्, ब्रह्मपदस्य लोके सङ्गतिग्रहाभावेन—

१ आ० पा० यदि तत्प्रसिद्धम् । २ प्रमाणेनेति शेषः ।

भामती ।

समुत्थेन निश्चयज्ञानेन विषयीकृतं, ततो न जिज्ञासितव्यं, निष्पादितक्रिये कर्मणि अविशेषाधायिनः साधनस्य साधनन्यायातिपातात । अथाप्रसिद्धं वेदान्तेभ्यस्तर्हि न तद्वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीति सर्वथाऽप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुम् । अनुभूते हि प्रिये भवतीच्छा न तु सर्वथाऽननुभूतपूर्वे । न चेष्यमाणमपि शक्यं ज्ञातुं, प्रमाणाभावात । शब्दो हि तस्य प्रमाणं वक्तव्यम् । यथा वक्ष्यति-'शास्त्रयोनित्वात' इति । स चेत्तन्नावबोधयति, कुतस्तस्य तत्र प्रामाण्यम् । न च प्रमाणान्तरं ब्रह्मणि प्रक्रमते । तस्मात्प्रसिद्धस्य ज्ञातुं शक्यस्याप्यजिज्ञासनात, अप्रसिद्धस्येच्छाया अविषयत्वात, अशक्यज्ञानत्वाच्च न ब्रह्म जिज्ञास्यमित्याक्षेपः । परिहरति-उच्यते-अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावम् । अयमर्थः-प्रागपि ब्रह्ममीमांसाया अधीतवेदस्य निगमनिरुक्तव्याकरणादिपरिशीलनविदितपदतदर्थसंबन्धस्य 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत' इत्युपक्रमात 'तत्त्वमसि' इत्यन्तात्संदर्भात नित्यत्वाद्युपेतब्रह्मस्वरूपावगमस्तावदापाततो विचाराद्विनाप्यस्ति । अत्र च ब्रह्मेत्यादिनावगम्येन तद्विषयमवगमं लक्षयति, तदस्तित्वस्य सति विमर्शे विचारात्प्रागनिर्णयात । नित्येति क्षयितालक्षणं दुःखमुपक्षिपति । शुद्धेति देहाद्युपाधिकमपि दुःखमपाक-

रोति । बुद्धेत्यपराधीनप्रकाशमानन्दात्मानं दर्शयति, आनन्द-प्रकाशयोरभेदात् । स्यादेतत् मुक्तौ सत्यामस्यैते शुद्धत्वादयः प्रथन्ते, ततस्तु प्राक् देहाद्यभेदेन तद्धर्मजन्मजरामरणादिदुःख-योगादित्यत उक्तम्—मुक्तेति । सदैव मुक्तः सदैव केवलोऽनाद्य-विद्यावशात्तु भ्रान्त्या तथावभासत इत्यर्थः । तदेवमनौपाधिकं ब्रह्मणो—

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

गतिरिति विषयाद्यसिद्धिरित्याह—यदीति । यन्न कदाचिदपि केनचिदाकारेण बुद्धावारोहति तस्य प्रतिपाद्यत्वेऽशक्यप्रतिपाद्य-तया न शास्त्रेण संबन्धोऽप्रतिपाद्यत्वे तदवगतिर्न फलमपीति संबन्धाद्यसिद्ध्या द्वितीयं दूषयति—अथेत्यादिना । ब्रह्मणः सामा-न्यतो ज्ञातस्य विशेषतो विना विचारमज्ञानाद्विचारयोग्यतेति त्रितयमपि समाधत्ते—उच्यत इति । तत्र प्रसिद्धत्वोक्त्या ब्रह्मणः शक्यप्रतिपाद्यतया संबन्धं साधयति—अस्तीति । प्रसिद्धत्वमास्ति-त्वम् । प्रसिद्धमप्रसिद्धं वेत्यधिकारात् । ब्रह्मणो निरुपाधिकं रूप-माह—नित्येति । कार्यैक्यव्यावृत्त्यै नित्यपदम् । तत्तादात्म्यं व्या-सेद्धुं शुद्धेति । अखण्डजाड्यस्वाभाव्यं व्यावर्तयति—बुद्धेति । तादृग्जाड्यैक्याभासेनाध्यस्तचैतन्यं व्युदस्यति—मुक्तेति । मोक्षा-

वस्थायामेव नित्यत्वादीत्याशङ्क्याऽऽह—स्वभावमिति । भाना-भानकृता मुक्तिबन्धयोर्भेदबुद्धिरिति भावः । सोपा—

भा० सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितं ब्रह्म ॥ ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशुद्धत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते॥ बृहतेर्धातोरर्थानुगमात्, सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः—

रत्नप्रभा ।

तद्धटितवाक्यस्याबोधकत्वादित्याशंक्य ब्रह्मपदव्युत्पत्त्या प्रथमं तस्य निर्गुणस्य सगुणस्य च प्रसिद्धिरित्याह—ब्रह्मशब्दस्य हीति॥ अस्यार्थः—श्रुतौ सूत्रे ब्रह्मशब्दस्य प्रयोगान्यथानुपपत्त्या कश्चिदर्थोऽस्तीति ज्ञायते । प्रमाणवाक्ये निरर्थकशब्दप्रयोगादर्शनात स चार्थो महत्त्वरूप इति व्याकरणान्निश्चीयते । "बृहि वृद्धौ" [पा० धातु० भ्वा०] इति स्मरणात । सा च वृद्धिर्निरवधिकमहत्त्वमिति, संकोचकाभावाच्छ्रुतावनन्तपदेन सह प्रयोगाच्च ज्ञायते । निरवधिकमहत्त्वं चान्तवत्त्वादिदोषवत्त्वे सर्वज्ञत्वादिगुणहीनत्वे च न सम्भवति । लोके गुणहीनदोषवतोरल्पत्वप्रसिद्धेः ।

अतो बृंहणाद् ब्रह्मेति व्युत्पत्त्या देशकालवस्तुतः परिच्छेदाभाव-रूपं नित्यत्वं प्रतीयते । अविद्यादिदोषशून्यत्वं–शुद्धत्वम् । जाड्यराहित्यं बुद्धत्वम् । बन्धकालेऽपि स्वतो बन्धाभावः–मुक्तत्वम् । च प्रतीयते । एवं सकलदोषशून्यं निर्गुणं प्रसिद्धम् । तथा सर्वज्ञत्वादिगुणकं च तत्पदवाच्यं प्रसिद्धम् । ज्ञेयस्य कार्यस्य चापरिशेषेऽल्पत्वप्रसंगेन सर्वज्ञत्वस्य सर्वकार्यशक्तिमत्त्वस्य चालाभादिति । एवं तत्पदात्प्रसिद्धेरप्रमाणत्वेनापातत्वादज्ञानानिवर्त-कत्वाज्जिज्ञासोपपत्तिरित्युक्त्वा त्वंपदार्थात्मनापि ब्रह्मणः प्रसिद्ध्या तदुपपत्तिरित्याह–सर्वस्येति ॥ सर्वस्य लोकस्य–

रत्नप्रभा ।

रूपं दर्शयित्वाऽविद्योपाधिकं रूपमाह–सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितम् । तदनेन जगत्कारणत्वमस्य दर्शितं, शक्तिज्ञानभावाभावानुविधा-नात्कारणत्वभावाभावयोः । कुतः पुनरेवंभूतब्रह्मस्वरूपावगति-रित्यत आह–ब्रह्मशब्दस्य हीति । न केवलं 'सदेव सोम्येदम्' इत्यादीनां वाक्यानां पौर्वापर्यालोचनया इत्थंभूतब्रह्मावगतिः । अपि तु ब्रह्मपदमपि निर्वचनसामर्थ्यादिममेवार्थं स्वहस्तयति । निर्वचनमाह–बृहतेर्धातोरर्थानुगमात् । वृद्धिकर्मा हि बृहतिर-तिशायने वर्तते । तच्चेदमतिशायनमनवच्छिन्नं पदान्तरावगमितं

१ व्यापनात् । २ तत्त्वमसीत्यादौ । ३ तत्त्वमसीत्यादौ । ४ तत्त्वमसीत्यादौ ।

नित्यशुद्धबुद्धत्वाद्यस्याभ्यनुजानातीत्यर्थः। तदेवं तत्पदार्थस्य शुद्धत्वादेः प्रसिद्धिमभिधाय त्वंपदार्थस्याप्याह—सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः। सर्वस्य पांसुलपा—

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः।

धिकं ब्रह्मरूपमाह—सर्वज्ञमिति। ननु न सामान्येनापि लोके ब्रह्म ज्ञातं तस्योक्तरूपस्याध्यक्षाद्यगम्यत्वान्नापि श्रुत्या तद्धीस्तद्गतब्रह्मशब्दस्याज्ञातसंगतित्वादत एव न पदमात्रादपि तद्धीस्तत्राऽऽह—ब्रह्मेति। श्रुतिसूत्रयोर्ब्रह्मशब्दोऽन्यथानुपपन्नो निगमाद्यनुगृहीतो विशिष्टवाक्यार्थान्वयिपदार्थाकांक्षानुगृहीतश्च नियतपदार्थधीहेतुतया विशिष्टेपि ब्रह्मणि संभावनाहेतुरिति युक्ता तस्य प्रसिद्धिरित्यर्थः। बृंहतिधात्वालोचनायामपि तत्प्रसिद्धिरित्याह—बृंहतेरिति। संकोचकप्रकरणोपपदाभावे वृद्धिकर्मणो बृंहतिधातोर्निरंकुशमहत्त्वबोधित्वादवच्छेदत्रयशून्यत्वसिद्धेर्नित्यपदस्य तत्परत्वाद्दोषभूयिष्ठत्वाद्यभावेन शुद्धत्वादजडत्वेन बुद्धत्वादविद्याद्यपरतन्त्रतया मुक्तत्वात्कुतश्चिदप्यव्यावृत्तज्ञानशक्तितया सर्वज्ञतादिसिद्धेर्धात्वर्थानुरोधादेवोक्तब्रह्मसिद्धिः। नित्यत्वादिशून्ये निरंकुशमहत्त्वायोगात्तथा च पदशक्तेरेव प्रसिद्धं ब्रह्मेत्यर्थः। तत्पदार्थस्य नित्यत्वादिना प्रसिद्धिमुक्त्वा त्वंपदार्थात्मनाऽपि

प्रसिद्धिमाह-सर्वस्येति । आत्माऽपि प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वात्—

भा० सर्वो ह्यात्मास्तित्वं प्रत्येति—न नाहमस्मीति॥ यदि हि नात्मास्तित्वप्रसिद्धिस्स्यात्, सर्वो लोको नाहमस्मीति प्रतीयात्, ॥ आत्मा च ब्रह्म ॥ यदि तर्हि लोके ब्रह्माऽऽत्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति, ततो ज्ञात-मेवेत्यजिज्ञास्यत्वं पुनरापन्नम् ॥ न ॥ तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः—

रत्नप्रभा ।

योऽयमात्मा तदभेदाद् ब्रह्मणः प्रसिद्धिरित्यर्थः । नन्वात्मनः प्रसिद्धिः केत्यत आह—सर्वो हीति ॥ अहमस्मीति न प्रत्येतीति न । किन्तु प्रत्येत्येव । सैव सच्चिदात्मनः प्रसिद्धिरित्यर्थः । आत्मनःकुतःसत्तेति शून्यमतमाशंक्याह--यदि हीति ॥ आत्मनः शून्यस्य प्रतीतावहं नास्मीति लोको जानीयात । लोकस्तु अहमस्मीति जानाति, तस्मादात्मनोऽस्तित्वप्रसिद्धिरित्यर्थः ।

आत्मप्रसिद्धावपि ब्रह्मणः किमायातं तत्राह—आत्मा चेति ॥ "अयमात्माब्रह्म" [बृ० २ । ५ । १९] इत्यादिश्रुतेरिति भावः । प्रसिद्धिपक्षोक्तं दोषं पूर्वपक्षेण स्मारयतियदीति ॥ अज्ञातत्वाभावेन विषयाद्यभावादविचार्यत्वं प्राप्तमित्यर्थः । यथा—इदं रजतमिति वस्तुतः शुक्तिप्रसिद्धिः, तद्वदहमस्मीति सत्त्वचैतन्यरूपात्मत्वसामान्येन वस्तुतो ब्रह्मणः प्रसिद्धिः । नेयं पूर्णानन्दब्रह्मस्वरूपविशेषगोचरा । वादिनां विवादाभावप्रसङ्गात् । न हि शुक्तित्वविशेषदर्शने सति रजतं रङ्गमन्यद्वेति विप्रतिपत्तिरस्ति । अतो विप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या सामान्यतः प्रसिद्धावपि विशेषस्याज्ञातत्वाद्विषयादिसिद्धिरिति सिद्धान्तयति—नेत्यादिना ॥ सामान्याविशेषभावस्त्वात्मनि सच्चित्पूर्णादिपद—

भामती ।

दकस्य हालिकस्यापि ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः, कुतः, आत्मत्वात् । एतदेव स्फुटयति—सर्वो हीति । प्रतीतिमेवाप्रतीतिनिराकरणेन द्रढयति—न नेति । न न प्रत्येत्यहमस्मीति, किंतु प्रत्येत्येवेति योजना । नन्वहमस्मीति च ज्ञास्यति मा च ज्ञासीदात्मानमित्यत आह—यदीति । अहमस्मीति न प्रतीयात् । अहंकारास्पदं हि जीवात्मानं चेन्न प्रतीयात्, अहमिति न प्रतीयादित्यर्थः नतु प्रत्येतु सर्वो जन आत्मानमहंकारास्पदं ब्रह्माणि तु किमायातमित्यत

आह—आत्मा च ब्रह्म । तदस्त्वमा सामानाधिकरण्यात् । तस्मात्तत्पदार्थस्य शुद्धबुद्धत्वादेः शब्दतः, त्वंपदार्थस्य च जीवात्मनः प्रत्यक्षतः प्रसिद्धेः, पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाच्च वाक्यार्थज्ञानस्य, त्वंपदार्थस्य ब्रह्मभावावगमः 'तत्त्वमसि' इति वाक्यादुपपद्यत इति भावः । आक्षेप्ता प्रथमकल्पाश्रयं दोषमाह—यदि तर्हि लोक इति । अध्यापकाध्येतृपरंपरा लोकः । तत्र 'तत्त्वमसि' इतिवाक्याद्यदि ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति । आत्मा ब्रह्मत्वेनेति वक्तव्ये ब्रह्मात्मत्वेनेत्यभेदविवक्षया गमयितव्यम् । परिहरति—न । कुतः, तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः । तदनेन विप्रतिपत्तिः साधकबा—

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सिद्धो नेत्याशङ्क्याऽऽह—सर्वो हीति । प्रमाणाप्रमाणसाधारणीं प्रतीतिमप्रतीतिनिरासेन स्फोरयति—न नेति । अहमस्मीति न न प्रत्येति किंतु प्रत्येत्येवेति योजना । आत्मनः शून्यस्यैव प्रतीतेर्नास्तित्वप्रसिद्धिरिति शून्यवादमाशङ्क्याऽऽह—यदीति । आत्मनः शून्यस्य प्रतीतावहं नास्मीति प्रतीतिः स्यात्सर्वश्च लोकोऽहमस्मीति प्रत्येत्यतस्तदस्तित्वधीरित्यर्थः । आत्मप्रसिद्धावपि कथं ब्रह्मप्रसिद्धिस्तत्राऽऽह—आत्मा चेति । चैतन्याविशेषादयमात्मा ब्रह्मेत्यादिश्रुतेश्च ब्रह्मात्मनोरैक्यमित्यर्थः । प्रसिद्धत्वोक्त्या संवन्धादौ सिद्धे तत्पक्षोक्तं दोषं स्मारयति पूर्वपक्षी—

यदीति । व्यवहारभूमौ विना विचारमात्मत्वेन ब्रह्म यदि प्रसिद्धमस्ति तर्हि ततो लोकादेव ज्ञातं ब्रह्मेत्यनन्यालभ्यत्वेन शास्त्राविषयत्वात्तदवगतेश्चाफलत्वात्पुनरपि प्राप्तमजिज्ञास्यत्वमिति योजना । धर्मं प्रति विप्रतिपन्ना बहुविद इतिन्यायेन परिहरति- नेत्यादिना । आत्मनोऽहमिति प्रत्यात्मं प्रसिद्धत्वेऽपि तद्विशेषे-

---

भा० देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता जना लोकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः ॥ इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मेत्यपरे ॥ मन इत्यन्ये ॥ इन्द्रियाणि मनो वेति तदेकदेशिनः ॥ विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके ॥ शून्यमित्यपरे ॥ अस्ति देहादिव्यतिरिक्तस्संसारी कर्ता भोक्तेत्यपरे ॥

रत्नप्रभा ।

वाच्यभेदात् कल्पित इति मन्तव्यम् । तत्र स्थूलसूक्ष्मक्रमेण विप्रतिपत्तीरुपन्यस्यति-देहमात्रमित्यादिना । शास्त्रज्ञानशून्याः- प्राकृताः । वेदबाह्यमतान्युक्त्वा तार्किकादिमतमाह-अस्तीति ॥ सांख्यमतमाह-भोक्तेति ॥ किमात्मा देहादिरूपः-उत-तद्भिन्न इति विप्रतिपत्तिकोटित्वेन देहेन्द्रियमनोबु—

भामती ।

धकप्रमाणाभावे सति संशयबीजमुक्तम् । ततश्च संशयाज्जिज्ञासोपपद्यत इति भावः विवादाधिकरणं धर्मी सर्वतन्त्रसिद्धान्तासिद्धोऽभ्युपेयः, अन्यथा अनाश्रया भिन्नाश्रया वा विप्रतिपत्तयोन स्युः । विरुद्धा हि प्रतिपत्तयो विप्रतिपत्तयः न चानाश्रयाः प्रतिपत्तयो भवन्ति, अनालम्बनत्वापत्तेः । न च भिन्नाश्रया विरुद्धाः । न ह्यनित्या बुद्धिः, नित्य आत्मेति प्रतिपत्तिविप्रतिपत्ती । तस्मात्तत्पदार्थस्य शुद्धत्वादेर्वेदान्तेभ्यः प्रतीतिः, त्वंपदार्थस्य च जीवात्मनो लोकतः सिद्धिः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः । तदाभासत्वानाभासत्वतत्तद्विशेषेषु परमत्र विप्रतिपत्तयः । तस्मात्सामान्यतः प्रसिद्धे धर्मिणि विशेषतो विप्रतिपत्तौ युक्तस्तद्विशेषेषु संशयः । तत्र त्वंपदार्थे तावद्विप्रतिपत्तीर्दर्शयति–देहमात्रम् । इत्यादिना,

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

विप्रतिपत्तेस्तस्या वस्तुतो ब्रह्मविषयतया सामान्येन सिद्धमपि तद्विशेषतोऽसिद्धेस्तद्धेतोः शास्त्रस्य भवति विषयः । भवति च तदवगतिस्तत्फलं सामान्यतः सिद्धत्वाच्च विशेषतः शक्यं प्रतिपादयितुमिति संबन्धसिद्धिरिति युक्ता ब्रह्मजिज्ञास्यतेति भावः ।

विप्रतिपत्तीरेव दर्शयन्नादौ स्थूलदृशां मतमाह—देहेति । देहातिरिक्तं चैतन्यं स्वतन्त्रमस्वतन्त्रं वा नास्ति देहाकारपरिणतभूतचतुष्टयान्तर्भूतमेव तदिति मात्रचो ग्रहणम् । मृतदेहव्यावृत्त्यर्थं चैतन्यविशिष्टमित्युक्तम् । आत्मेत्यहमालम्बनमुच्यते । प्राकृताः शास्त्रासंस्कृतधियो दृष्टमात्रा विकल्पितप्रवृत्तयोजना जन्ममरणमात्रधर्माणो लोकायतिका भूतचतुष्टयतत्त्ववादिनः । देहस्त्वगिन्द्रियस्यानपेक्षमधिकरणं तत्र मनुष्योऽहमितिबुद्धेरात्मतेत्यर्थः । सत्यपि देहे नेत्रादौ चासति स्वापादौ स्वरूपाद्यज्ञानाच्चेषामिन्द्रियानुविधानात्तच्चैतन्यदृष्टेस्तेषु चाहंबुद्धेस्तेषामेवाऽऽत्मतेति पक्षान्तरमाह—इन्द्रियाणीति । न च तेष्वनेकेषु भोगायोगो वरगोष्ठीवन्मिथो गुणप्राधान्यात्क्रमेण तद्योगात् । न च नानात्वे प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिरेकदेहाश्रितत्वेनोपपत्तिरिति भावः । स्वप्ने नेत्राद्यभावेपि केवले मनसि ज्ञानदृष्टेरहंधियश्च तस्मिन्नवैकल्यादिन्द्रियानुविधानस्य च रूपादिधियां तदधर्मत्वेऽपि तत्करणत्वादुपपत्तेरेकदेहस्थत्वेन प्रत्यभिज्ञायामेकप्रासादस्थानामपि तत्प्रसङ्गान्मन एवाऽऽत्मेति मतान्तरमाह—मन इति । लोकायतमतभेदानुक्त्वा योगाचारमतमाह—विज्ञानेति । आश्रयं व्यावर्तयितुं मात्रपदम् । सिद्धान्ताद्विशेषार्थं क्षणिकमिति । देहादेर्ज्ञेयत्वाद्घटतुल्यत्वान्मनसोऽनन्तरबुद्ध्यनतिरेकादाश्रयान्तरस्यादृष्टत्वात्क्षणिकज्ञानेष्वपि सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानाद्बन्धमोक्षयोः संतानाश्रयत्वा-

द्युक्तं योगाचारमतमित्यर्थः । माध्यमिकमतमाह–शून्यमिति । स्वापे धियोऽप्यभावादकस्मात्पुनरहमित्युदयादसदालम्बनाऽहंधीरित्यर्थः । तार्किकादिमतमाह–अस्तीति । शून्यातिरिक्तमस्तित्वम् । अहमस्मीत्यनुभवात्तदालम्बनस्याऽऽत्मत्वात्तस्य प्रत्यभिज्ञया स्थायित्वात् । तस्याश्चाभ्रान्तितया सादृश्यानधीनत्वादविकारस्य क्रियाफलत्वायोगात्क्रियावेशा–

भा० भोक्तैव केवलं, न कर्तेत्येके ॥ अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरस्सर्वज्ञस्सर्वशक्तिरिति केचित् ॥ आत्मा स भोक्तुरित्यपरे ॥ एवं बहवो विप्रतिपन्ना युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयास्सन्तः ॥

रत्नप्रभा ।

द्भिशून्यान्युक्त्वा तद्भिन्नोऽपि कर्तृत्वादिमान्न वेति विप्रतिपत्तिकोटित्वेन तार्किकसांख्यपक्षावुपन्यस्याकर्तापीश्वराद्भिन्नो न वेति विवादकोटित्वेन योगिमतमाह–अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वर इति ॥ निरतिशयसत्त्वं गृहीत्वा ईश्वरः सर्वज्ञत्वादिसम्पन्न इति योगिनो वदन्ति ॥ भेदकोटिमुक्त्वा सिद्धान्तकोटिमाह–आत्मा स

भोक्तुरिति ॥ भोक्तुर्जीवस्याकर्तुः साक्षिणः स ईश्वर आत्मा स्वरूपमिति वेदान्तिनो वदन्तीत्यर्थः । विप्रतिपत्तीरुपसंहरति-एवं बह्व इति ॥ विप्रतिपत्तीनां प्रपञ्चो निरासश्च विवरणोपन्यासेन दर्शितः सुखबोधायेतीहोपरम्यते । तत्र युक्तिवाक्याश्रयाः सिद्धान्तिनः—"जीवो, ब्रह्मैव, आत्मत्वाद, ब्रह्मवत्" इत्यादियुक्तेः "तत्त्वमसि" [छां० ६ । ८ । १६] इत्यादिश्रुतेश्चाबाधितायाः सत्त्वात् । अन्ये तु देहादिरात्माऽहंप्रत्ययगोचरत्वाद्व्यतिरेकेण घटादिवदित्यादियुक्त्याभासम्, " स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः" [तै० आ० २ । १ । १] इन्द्रियसंवादे चक्षुरादयः

भामती ।

भोक्तैव केवलं न कर्ता—इत्यन्तेन । अत्र देहेन्द्रियमनः क्षणिकविज्ञानचैतन्यपक्षे न तत्पदार्थनित्यत्वादयः त्वंपदार्थेन सम्बध्यन्ते, योग्यताविरहात् । शून्यपक्षेऽपि सर्वोपाख्यारहितमपदार्थः कथं तत्त्वमोर्गोचरः । कर्तृभोक्तृस्वभावस्यापि परिणामितया तत्पदार्थनित्यत्वाद्यसंगतिरेव । अकर्तृत्वेऽपि भोक्तृत्वपक्षे परिणामितया नित्यत्वाद्यसंगतिः । अभोक्तृत्वेऽपि नानात्वेनावच्छिन्नत्वादनित्यत्वादिप्रसक्तावद्वैतहानाच्च तत्पदार्थासंगतिस्तदवस्थैव । त्वंपदार्थविप्रतिपत्त्या च तत्पदार्थेऽपि विप्रतिपत्तिर्दर्शिता । वेदाप्रामाण्य-

१ विविधवादिषु ।

वादिनो हि लौकायतिकादयस्तत्पदार्थप्रत्ययं मिथ्येति मन्यन्ते। वेदप्रामाण्यवादिनोऽप्यौपचारिकं तत्पदार्थमविवक्षितं वा मन्यन्त इति। तदेवं त्वंपदार्थविप्रतिपत्तिद्वारा तत्पदार्थे विप्रतिपत्तिं सूचयित्वा साक्षात्तत्पदार्थे विप्रतिपत्तिमाह—अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित्। तदिति जीवात्मनः परामृशति। न केवलं शरीरादिभ्यः, जीवात्मभ्योऽपि व्यतिरिक्तः। स च सर्वस्यैव जगत ईष्टे। ऐश्वर्यसिद्ध्यर्थं स्वाभाविकमस्य रूपद्वयमुक्तम्—सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति। तस्यापि जीवात्मभ्योऽपि व्यतिरेकात्, न त्वंपदार्थेन सामानाधिकरण्यमिति स्वमतमाह—आत्मा स भोक्तुरित्यपरे। भोक्तुर्जीवात्मनोऽविद्योपाधिकस्य स ईश्वरस्तत्पदार्थ आत्मा, तत ईश्वरादभिन्नो जीवात्मा। परमाकाशादिव घटाकाशादय इत्यर्थः। विप्रतिपत्तीरुपसंहरन् विप्रतिपत्तिबीजमाह—एवं बहव इति। युक्तियुक्त्याभासवाक्यवाक्याभाससमाश्रयाः सन्त—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः।

त्मत्वात्कर्तृत्वस्यैवमात्मत्वाच्च संसारस्याऽऽत्मनो युक्तैवंरूपतेत्यर्थः। सांख्यमतमाह—भोक्तेति। करोमि जानामीति धियोहंकारानुगमात्केवलात्मायोगाद्भोगस्य चिदवसानत्वात्तद्रूपात्मनो युक्ता यथोक्तरूपतेत्यर्थः। त्वमर्थे विवादद्वारा तदर्थे तं सूचयित्वा साक्षा-

देव तत्र विवादमाह—अस्तीति । देहाद्यतिरिक्ताद्बोक्तुरप्यतिरिक्तत्वं तद्व्यतिरिक्तत्वं तत्समर्थनार्थं सर्वज्ञ इत्यादिविशेषणम् । स्वपक्षमाह—आत्मेति । स हीश्वरो भोक्तुः स्वरूपं बृहत्यर्थान्वयेन स्वतोऽनवच्छिन्नत्वस्योक्तत्वाच्चैतन्ये भेदायोगादैक्यश्रुतेश्चेश्वरस्याताटस्थ्यादिति भावः । विप्रतिपत्तीरुपसंहरति—एवमिति । मानयुक्ती विना विवादमात्रान्न पूर्वपक्षतेत्याशङ्क्याऽऽह—युक्तीति । अन्त्यपक्षवादिनो युक्तिवाक्याश्रया अन्ये तदाभासाश्रया इत्युत्तराधि—

भा॰ तत्राविचार्य यत्किचित्प्रतिपद्यमानो निश्श्रेयसात्प्रतिहन्येतानर्थं चेयात् ॥ तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तवाक्यमीमांसा तदविरोधितर्कोपकरणा निश्श्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयते ॥ १ ॥ इति जिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

रत्नप्रभा ।

"ते ह वाचमूचुः" [बृ॰ १ । ३ । २] "मन उवाच" "योऽयं

विज्ञानमयः" [बृ० ४ । ४ । २२] "असदेवेदमग्र आसीत्" [छां० २ । १३ । १] "कर्ता" "बोद्धा" [प्रश्न० ४ । ९] "अनश्नन्न्यः" [श्वे० ४ । ६] "आत्मानमन्तरो यमयति" इति वाक्याभासं चाश्रिता इति विभागः । देहादिरनात्मा भौतिकत्वाद्दृश्यत्वादित्यादिन्यायैः "आनन्दमयोऽभ्यासाद्" [व्या० सू० १ । १ । १२] इत्यादिसूत्रैश्चाभासत्वं वक्ष्यते । ननु सन्तु विप्रतिपत्तयस्तथापि यस्य यन्मते श्रद्धा तदाश्रयणात्तस्य स्वार्थः सेत्स्यति, किं ब्रह्मविचारारम्भेणेत्यत आह—तत्राविचार्येति ॥ ब्रह्मात्मैक्यज्ञानादेव मुक्तिरिति वस्तुगतिः । मतान्तराश्रयणे तदभावान्मोक्षासिद्धिः । किंचात्मानमन्यथा ज्ञात्वा तत्पापेन संसारान्धकूपे पतेत् । "अन्धं तमः प्रविशन्ति" [ईश० १२] "ये के चात्महनो जनाः" [ईश० ३] इति श्रुतेः, "योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥ १ ॥" इति वचनाच्चेत्यर्थः । अतः सर्वेषां मुमुक्षूणां निःश्रेयसफलाय वेदान्तविचारः कर्तव्य इति सूत्रार्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ बन्धस्याध्यस्तत्वेन विषयादिसद्भावादगतार्थत्वादधिकारिलाभादापातप्रसिद्ध्याविषयादिसम्भवाच्च वेदान्तविषया मीमांसा पूजिता विचारणा, वेदान्ताविरोधिनो ये तर्कास्तन्त्रान्तरस्थास्तान्युपकरणानि यस्याः सा

निःश्रेयसायारभ्यत इत्यर्थः । ननु सूत्रे विचारवाचिपदाभावात्त-दारम्भः कथं सूत्रार्थ इत्यत आह—ब्रह्मेति ॥ ब्रह्म—

भामती ।

इति योजना । ननु सन्तु विप्रतिपत्तयः, तन्निमित्तश्च संशयः तथापि किमर्थं ब्रह्ममीमांसारभ्यत इत्यत आह—तत्राविचार्येति । तत्त्वज्ञानाच्च निःश्रेयसाधिगमो नातत्त्वज्ञानाद्भवितुमर्हति । अपि च अतत्त्वज्ञानान्नास्तिक्ये सत्यनर्थप्राप्तिरित्यर्थः । सूत्रतात्पर्य-मुपसंहरति—तस्मादिति । वेदान्तमीमांसा तावत्तर्क एव, तद-विरोधिनश्च येऽन्येऽपि तर्का अध्वरमीमांसायां न्याये च वेदप्रत्य-क्षादिप्रामाण्यपरिशोधनादिषूक्तास्तं उपकरणं यस्याः सा तथोक्ता । तस्मात्परमनिःश्रेयससाधनब्रह्मज्ञानप्रयोजना ब्रह्ममीमांसारब्धव्येति

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

करणेषु व्यक्ती भविष्यति । तथाऽपि यस्य यस्मिन्पक्षे श्रद्धा स तमाश्रित्य स्वार्थं साधयिष्यति किं विचारेणेति तत्राऽऽह—तत्रेति । विवादः सप्तम्यर्थः । मिथो विरुद्धधीषु कस्याश्चित्तत्त्व-धीत्वात्तस्या विचारसाध्यत्वात्तद्धीनस्तत्त्वधीवैधुर्यान्न पुमर्थभागी-त्यर्थः । किंचाविचारे तत्त्वाज्ञानान्नास्तिकत्वे "ये के चाऽऽत्महनो जनाः" इति श्रुतेः श्रुत्यर्थबहिर्मुखोऽनर्थं गच्छेदित्याह—अनर्थ

चेयादिति। सूत्रतात्पर्यमुपसंहरति—तस्मादिति। विषयादिसत्त्वं तदर्थः। ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन विशिष्टा मीमांसा स्तूयत इति संबन्धः। विशिष्टज्ञानेच्छोक्तिव्याजेन विचारारम्भपरं सूत्रम्। न हीच्छा ज्ञानं वा साक्षात्कर्तव्यम्। तथा चेष्यमाणज्ञानोपायविचारकार्यतार्थं सूत्रमित्यर्थः। किमुपकरणा सेति तत्राऽऽह—तदविरोधीति। तेषां वेदान्तानामविरोधिनस्तर्का मीमांसायां न्याये च वेदप्रामाण्यशुद्ध्याद्युपयोगिनो यस्या उपकरणं सा तया मीमांसायास्तर्कत्वेऽपि तर्कान्तराणामुपकरणतेति भावः। किंप्रयोजना सेत्यत आह—निःश्रेय—

भा० ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तम्॥ किंलक्षणकं पुनस्तद्ब्रह्म ?—इत्यत आह भगवान्सूत्रकारः—

रत्नप्रभा।

ज्ञानेच्छोक्तिद्वारा विचारं लक्षयित्वा तत्कर्तव्यतां ब्रवीतीति भावः। एवं प्रथमसूत्रस्य चत्वारोऽर्था व्याख्यानचतुष्टयेन दर्शिताः। सूत्रस्य चानेकार्थत्वं भूषणम्। नन्विदं सूत्रं शास्त्राद्बहिः स्थित्वा शास्त्रमारम्भयत्यन्तर्भूत्वा वा ?—आद्ये—तस्य

ज्ञेयता, शास्त्रासम्बन्धात् । द्वितीये—तस्यारम्भकं वाच्यम् । न च स्वयमेवारम्भकम् । स्वस्मात्स्वोत्पत्तिरित्यात्माश्रयात् । न चारम्भकान्तरं पश्याम इति । उच्यते । श्रवणविधिना आरब्ध-मिदं सूत्रं शास्त्रान्तर्गतमेव शास्त्रारम्भं प्रतिपादयति, यथाऽध्य-यनविधिर्वेदान्तर्गत एव कृत्स्नवेदस्याध्ययने प्रयुंक्ते तद्वदित्य-नवद्यम् ॥ १ ॥ प्रथमसूत्रं समाप्तम् ॥ १ ॥ प्रथमसूत्रेण शास्त्रा-रंभमुपपाद्य शास्त्रमारभमाणः पूर्वोत्तराधिकरणयोः सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति–ब्रह्मेति ॥ मुमुक्षुणा ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारः कर्तव्य इत्युक्तम् । ब्रह्मणो विचार्यत्वोक्त्या अर्थात् प्रमाणादि-विचारणां प्रतिज्ञातत्वेऽपि ब्रह्मप्रमाणं ब्रह्मयुक्तिरित्यादिविशिष्ट-विचाराणां विशेषेण ब्रह्मज्ञानं विना कर्तुमशक्यत्वात्तत्स्वरूप-ज्ञानायादौ लक्षणं वक्तव्यं तन्न सम्भवतीत्याक्षिप्य सूत्रकृतं पूजयन्नेव लक्षणसूत्रमवतारयति–किंलक्षणकमिति[1] ॥ किमाक्षेपे । नास्त्येव लक्षणमित्यर्थः । आक्षेपेणास्योत्थानाद्–आक्षेपसंगतिः । लक्षणद्योतिवेदान्तानां स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां लक्ष्ये ब्रह्मणि समन्व-योक्तेः श्रुतिशास्त्राध्यायपादसंगतयः । तथाहि–"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिवाक्यं विषयः तत्किं ब्रह्मणो–

भामती ।

सिद्धम् ॥ १ ॥ ॥ तदेवं प्रथमेन सूत्रेण मीमांसारम्भमुपपाद्य

१ आ० पा० किंलक्षणामिति ।

ब्रह्ममीमांसामारभते—जन्माद्यस्य यतः । एतस्य सूत्रस्य पातनिकामाह भाष्यकारः—ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तम् । किंलक्षणं पुनस्तद्ब्रह्म । तत्र यद्यपि ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य प्रधानस्य प्रतिज्ञया तदङ्गान्यपि प्रमाणादीनि प्रतिज्ञातानि तथापि स्वरूपस्य प्राधान्यात्तदेवाक्षिप्य प्रथमं समर्थ्यते । तत्र यद्यावदनुभूयते तत्सर्वं परिमितम् अविशुद्धमबुद्धं विध्वंसि, न तेनोपलब्धेन तद्विरुद्धस्य नित्यशुद्धबुद्धस्वभावस्य ब्रह्मणः स्वरूपं शक्यं लक्षयितुम्, न हि जातु कश्चित्कृतकत्वेन नित्यं लक्षयति । न च तद्धर्मेण नित्यत्वादिना तल्लक्ष्यते, तस्यानुपलब्धचरत्वात् । प्रसिद्धं हि लक्षणं भवति, नात्यन्ताप्रसिद्धम् । एवं च न शब्दोऽप्यत्र प्रक्रमते, अत्यन्ताप्रसिद्धतया ब्रह्मणोऽपदार्थस्यावाक्यार्थत्वात् । तस्माल्लक्षणाभावात्, न ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्याक्षेपाभिप्रायः । तमिममाक्षेपं भगवा——

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

सेति । ब्रह्मज्ञानद्वारेति शेषः ॥ १ ॥ (१) ॥ ॥ प्रथमसूत्रेण शास्त्रारम्भमुपपाद्य तदारभमाणो जन्मादिसूत्रस्य पातनिकामाह—ब्रह्मेति । जिज्ञासापदस्यावयवार्थत्यागेनान्तर्णीतविचारार्थत्वमुपेत्य ब्रह्म ज्ञातुकामेनेदं शास्त्रं ज्ञातव्यमित्युक्तमित्यर्थः । ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वोक्त्याऽर्थात्प्रमाणादिविचाराणां प्रतिज्ञातत्वेऽपि ब्रह्म-

प्रमाणं ब्रह्मयुक्तिरित्यादिविशिष्टविचाराणां विशेषणमित्यपेक्षत्वा-दादौ ब्रह्मस्वरूपं वाच्यमित्याह—किंलक्षणमिति । श्रौतस्य ब्रह्मणः श्रौतलक्षणद्वयावेदकं सूत्रं सूत्रकारं पूजयन्नवतारयति-अत इति । "यतो वा इमानि" 'इत्यादिवाक्यं ब्रह्म न लक्षयति लक्षयति वेत्येकस्योभयहेतुत्वासंभवसंभवाभ्यां संदेहे श्रुतेरनुमा-नानुगुण्यादेकस्योभयहेतुत्वे दृष्टान्ताभावेनाशक्यानुमानत्वादे-कतरहेतुत्वस्य लक्षणत्वे वस्तुपरिच्छेदाल्लक्ष्यस्याब्रह्मत्वान्न लक्षय-तीति प्राप्ते पुरुषमतिप्रभवत्वेनानुमानस्य संभावितदोषस्यापौरुषे-यत्वेनापास्तदोषागमानुग्राहकतर्कत्वा—

सू० जन्माद्यस्य यतः ॥२॥ (२) ॥इति ॥

भा० जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहु-व्रीहिः—

रत्नप्रभा ।

लक्षणं वक्ति न वेति सन्देहः । तत्र पूर्वपक्षे ब्रह्मस्वरूपासिद्ध्या मुक्त्यसिद्धिः फलं, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति भेदः । यद्यप्याक्षे-पसङ्गतौ पूर्वाधिकरणफलमेव फलमिति कृत्वा पृथङ् न वक्तव्यम् ।

तदुक्तम्-"आक्षेपे चापवादे च प्राप्त्यां लक्षणकर्मणि । प्रयोजनं न वक्तव्यं यच्च कृत्वा प्रवर्तते" ॥ १ ॥ इति-तथापि स्पष्टार्थमुक्तिमिति मन्तव्यम् । यत्र पूर्वाधिकरणसिद्धान्तेन पूर्वपक्षः, तत्रापवादिकी संगतिः प्राप्तिः-तदर्था चिन्ता । तत्र न वक्तीति प्राप्तम् । जन्मादेर्जगद्धर्मत्वेन ब्रह्मलक्षणत्वायोगात् । न च जगदुपानत्वे सति कर्तृत्वं लक्षणमिति वाच्यम् । कर्त्तुरुपादानत्वे दृष्टान्ताभावेनानुमानाप्रवृत्तेः । न च श्रौतस्य ब्रह्मणः श्रुत्यैव लक्षणसिद्धेः किमनुमानेनेति वाच्यम् । अनुमानस्य श्रुत्यनुग्राहकत्वेन तदभावे तद्विरोधे वा श्रुत्यर्थासिद्धेः । न च जगत्कर्तृत्वमुपादानत्वं वा प्रत्येकं लक्षणमस्त्विति वाच्यम् । कर्तृमात्रस्योपादानाद्भिन्नस्य ब्रह्मत्वायोगात् । वस्तुतः परिच्छेदादिति प्राप्ते पुरुषाभ्यूहमात्रस्यानुमानस्याप्रतिष्ठितस्यातीन्द्रियार्थे स्वातन्त्र्यायोगात् । अपौरुषेयतया निर्दोषश्रुत्युक्तोभयकारणत्वस्य सुखादिदृष्टान्तेन सम्भावयितुं शक्यत्वात् । तदेव लक्षणमिति सिद्धान्तयति-जन्माद्यस्य यत इतीति ॥ अत्र यद्यपि जगज्जन्मस्थितिलयकारणत्वं लक्षणं प्रतिपाद्यते तथाप्यग्रे "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा-

१ यथा तार्किकमते अदृष्टवद्वात्मनः कार्यमात्रे निमित्तत्वाङ्गीकारेण सुखस्यापि कार्यत्वात्तत्प्रतिनिमित्तत्वमात्मनः समवायिकारणाख्यमुपादानत्वं च स्पष्टमेव । तथा च यथा सुखं प्रति निमित्तत्वमुपादानत्वं चात्मनः, तथा ब्रह्मणोपि घटेतैवेति भावः ॥

दृष्टान्तानुरोधात्” [व्या० सू० १ । ४ । २३ । (७)] इत्यधिकरणे तत्कारणत्वं न कर्त्तृत्वमात्रं किन्तु कर्तृत्वोपादानत्वोभयरूपत्वमिति वक्ष्यमाणं सिद्धवत्कृत्वोभयकारणत्वं लक्षणमित्युच्यत इति न पौनरुक्त्यम् । ननु जिज्ञास्यनिर्गुणब्रह्मणः कारणत्वं कथं लक्षणमिति चेद् ॥ उच्यतेयथा रजतं शुक्तेर्लक्षणं यद्रजतं सा शुक्तिरिति, तथा यज्जगत्कारणं तद्ब्रह्मेति कल्पितं कारणत्वं तटस्थं सदेव ब्रह्मणो लक्षणमित्यनवद्यम् । सूत्रं व्याचष्टे–जन्मेत्यादिना ॥ बहुव्रीहौ पदार्थाः सर्वे वाक्यार्थस्यान्यपदार्थस्य विशेषणानि । यथा–चित्रगोर्देवदत्तस्य चित्राः गावः, तद्वदत्रापि । जन्मादीति नपुंसकैकवचनद्योतितस्य समाहारस्य जन्मस्थितिभङ्गस्य जन्मविशेषणम् । तथा च जन्मनः समासार्थैकदेशस्य गुणत्वेन संविज्ञानं यस्मिन् बहुव्रीहौ स तद्गुणसंविज्ञान-इत्यर्थः । तत्र यज्जन्मकारणं तद–

भामती ।

न्सूत्रकारः परिहरति–जन्माद्यस्य यतः इति । मा भूदनुभूयमानं जगत्तद्धर्मतया तादात्म्येन वा ब्रह्मणो लक्षणं, तदुत्पत्त्या तु भविष्यति । देशान्तरप्राप्तिरिव सवितुर्व्रज्याया इति तात्पर्यार्थः । सूत्रावयवान्विभजते–जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति । लाघवाय सूत्रकृता जन्मादीति नपुंसकप्रयोगः कृतस्तदुपपादनाय समाहारमाह–

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

दतीन्द्रियेऽर्थे स्वतोऽप्रामाण्यादागमिकोभयहेतुत्वे सुखादिदृष्टान्तेन संभावनामात्रहेतुत्वाद्वस्तुतोऽपरिच्छेदाल्लक्ष्यस्य ब्रह्मत्वसिद्धेर्जगन्निमित्तोपादानं सच्चिदानन्दं ब्रह्मेति लक्षयतीति सिद्धान्तमाह—जन्मादीति । पूर्वाधिकरणेनास्योत्थाप्योत्थापकत्वं संगतिरुक्ता । अधीतिविध्युपादापितोपनिषद्वाक्यस्य स्पष्टब्रह्मलिङ्गस्य लक्षणद्वयवति ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः श्रुतिशास्त्राध्यायपादसंगतयः पूर्वाधिकरणस्थब्रह्मलक्षणपरीक्षणात्तत्फल—

भा० जन्मस्थितिभङ्गं समासार्थः ॥ जन्मनश्चादित्वं श्रुतिनिर्देशापेक्षं, वस्तुवृत्तापेक्षं च । श्रुतिनिर्देशस्तावद्—"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" [तै० आ० ३ । १ । १] इत्यस्मिन्वाक्ये जन्मस्थितिप्रलयानां क्रमदर्शनात् ॥ वस्तुवृत्तमपि—जन्मना लब्धसत्ताकस्य धर्मिणः स्थितिप्रलयसम्भवात् ॥ अस्येति—प्रत्यक्षादिसन्निधापितस्य धर्मिण इदमा निर्देशः ॥ षष्ठी जन्मादिधर्मसम्बन्धार्था ॥

---

१ लब्धात्मकस्येति क्वचित्पाठः ।

रत्नप्रभा ।

ब्रह्मेति ब्रह्मत्वविधानमयुक्तं, स्थितिलयकारणाद्भिन्नत्वेन ज्ञाते ब्रह्मत्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । अतो जन्मस्थितिभङ्गैर्निरूपितानि त्रीणि कारणत्वानि मिलितान्येव लक्षणमिति मत्वा सूत्रे समाहारो द्योतित इति ध्येयम् । नन्वादित्वं जन्मनः कथं ज्ञातव्यं संसारस्यानादित्वादित्यत आह—जन्मनश्चेति ॥ मूलश्रुत्या, वस्तुगत्या चादित्वं ज्ञात्वा तदपेक्ष्य सूत्रकृता जन्मनः आदित्वमुक्तमित्यर्थः । इदमः प्रत्यक्षार्थमात्रवाचित्वमाशंक्योपस्थितसर्वकार्यवाचित्वमाह—अस्येतीति ॥ वियदादिजगतो नित्यत्वान्न जन्मादिसम्बन्ध इत्यत आह—षष्ठीति ॥ वियदादिमहाभूतानां जन्मादिसम्बन्धो वक्ष्यत इति भावः । ननु जगतो जन्मादेर्वा ब्रह्मसम्बन्धाभावान्न लक्षणत्वमित्याशंक्य तत्कारणत्वं लक्षणमिति पञ्चम्यर्थमाह—

भामती ।

जन्मस्थितिभङ्गमिति । जन्मनश्च—इत्यादिः, कारणनिर्देश इत्यन्तः संदर्भो निगदव्याख्यातः । स्यादेतत् । प्रधानकालग्रह-

लोकपालक्रियायदृच्छास्वभावाभावेषूपप्लवमानेषु सत्सु सर्वज्ञं सर्वशक्तिस्वभावं ब्रह्म—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

मेव पूर्वोत्तरपक्षयोरत्र फलम् । 'पदच्छेदः पदार्थोक्तिः पदविग्रहः' इति त्रयं व्याख्याङ्गं दर्शयति—जन्मेति । जन्मस्थितिभङ्गं षष्ठ्योच्यते । तद्गुणसंविज्ञान इत्यत्र तदा बहुव्रीह्यर्थो गृह्यते तस्य गुणत्वेन संविज्ञानं यत्र समासे स तथा सर्वस्य विशेषणत्वे समासायोगात्तदर्थैकदेशस्तथा तेन विशेष्यैकदेशं विशेषणं कृत्वा समास इत्यर्थः । तत्र फलमाह—जन्मस्थितीति । जन्मादिरस्य स्थित्यादेरित्यतद्गुणसंविज्ञाने स्थितिभङ्गमात्रं जन्मादिशब्दार्थः स्यात् । ततश्चोभयकारणत्वलाभान्नोपलक्षणत्वं सिध्येत् । न च स्थितिलयमात्रहेतुत्वं तथा जन्महेतोरन्यत्वे लक्ष्यस्य परिच्छेदादब्रह्मत्वादतो जन्मनोऽपि विशेष्यान्तर्भावाद्धर्मजातस्य संहृतिप्रधानस्य हेतुर्ब्रह्मेत्युपलक्षणसिद्धिरित्यर्थः । तादृग्धर्मजातं गृहीत्वा नपुंसकप्रयोगः । नन्वनादौ संसारे कथमादित्वं जन्मनो गृह्यते तत्राऽऽह—जन्मनश्चेति । एतत्सूत्रलक्षितश्रुतौ जन्मादावुच्यते तदपेक्ष सूत्रेऽपि तस्याऽऽदित्वमित्यर्थः । श्रुत्याऽपि कथमयुक्तमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—वस्त्विति । वस्तुनो वृत्तं जनित्वा स्थित्वा लीयत इति स्वभावो जन्मना लब्धात्मकस्य स्थित्या-

दियोगादतो नानादेः संसारस्याऽऽदिर्जन्म किंतु प्रतिवस्तु तस्याऽऽदित्वमिति तदपेक्षं श्रुतिसूत्रयोस्तदादित्वमित्यर्थः । श्रुतिनिर्देशं विशदयति–श्रुतीति । अनुकूलो जन्मादित्वस्येति शेषः । तत्र हेतुः–यत इति । वस्तुवृत्तं विभजते–वस्त्विति । जन्मादित्वस्यानुगुणं वस्तुवृत्तमिति विवक्षित्वा हेतुमाह–जन्मनेति । इदमः संनिहितवाचित्वात्प्रत्यक्षमात्रपरामर्शित्वमाशङ्क्य प्रतीतिमात्रं संनिधिरिति गृहीत्वा प्रातिपदिकार्थमाह–अस्येति । सर्वस्य जगतो न जन्मास्ति वियदादेरनादित्वादित्याशङ्क्य वियदधिकरणन्यायेन विभक्त्यर्थमाह–षष्ठीति । जगतो जन्मा–

भा० यत इति कारणनिर्देशः ॥ अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्यानेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य–

रत्नप्रभा ।

यत इतीति ॥ यच्छब्देन सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दरूपं वस्तूच्यते । "आनन्दाद्ध्येव" [तै० आ० ३ । ६ । १] इति निर्णीतत्वात् । तथा च स्वरूपलक्षणसिद्धिरिति मन्तव्यम् ॥ पदार्थमुक्त्वा पूर्वसूत्रस्थब्रह्मपदानुषङ्गेण तच्छब्दाध्याहारेण च सूत्रवाक्यार्थमाह–

अस्येत्यादिना ॥ कारणस्य सर्वज्ञत्वादिसम्भावनार्थानि जगतो विशेषणानि । यथा—कुम्भकारः प्रथमं कुम्भशब्दाभेदेन विकल्पितं पृथुबुध्नोदराकारस्वरूपं बुद्धावालिख्य तदात्मना कुम्भं व्याकरोति बहिः प्रकटयति, तथा परमकारणमपि स्वेक्षितं नामरूपात्मना व्याकरोति इत्यनुमीयत इति मत्वाह—नामरूपाभ्यामिति ॥ इत्थम्भावे तृतीया । आद्यकार्यं, चेतनजन्यं, कार्यत्वात्, कुम्भवदिति प्रधानशून्ययोर्निरासः । हिरण्यगर्भादिजीवजन्यत्वं निरस्यति—अनेकेति ॥ श्राद्धवैश्वानरेष्ट्यादौ पितापुत्रयोः कर्तृभोक्त्रोर्भेदात्पृथगुक्तिः "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्" [श्वेता० ६ । १८ ।] "सर्वे एत आत्मानो व्युच्चरन्ति" इति श्रुत्या स्थूलसू—

भामती ।

जगज्जन्मादिकारणमिति कुतः संभावनेत्यत आह—अस्य जगत इति । अत्र नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य इति चेतनभावकर्तृकत्व संभावनया प्रधानाद्यचेतनकर्तृकत्वं निरूपाख्यकर्तृकत्वं च व्यासेधति । यत्खलु नाम्ना रूपेण च व्याक्रियते तच्चेतनकर्तृकं

१ योगोक्तविकल्पाख्यवृत्त्या विषयीकृतम् ।

दृष्टं, यथा घटादि । विवादाध्यासितं च जगन्नामरूपव्याकृतं तस्माच्चेतनकर्तृकं संभाव्यते । चेतनो हि बुद्धावालिख्य नाम-रूपे घट इति नाम्ना रूपेण च कम्बुग्रीवादिना बाह्यं घटं निष्पा-दयति । अत एव घटस्य निर्वर्त्यस्याप्यन्तःसंकल्पात्मना सिद्धस्य कर्मकारकभावो घटं करोतीति । यथाहुः—'बुद्धिसिद्धं तु न तदसत्' इति । तथा चाचेतनो बुद्धावनालिखितं करोतीति न शक्यं संभावयितुमिति भावः । स्यादेतत् । चेतना ब्रह्म लोक-पाला वा नामरूपे बुद्धावालिख्य जगज्जनयिष्यन्ति, कृतमुक्त-स्वभावेन ब्रह्मणेत्यत आह—अनेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्येति । केचि-त्कर्तारो भवन्ति, यथा सूदर्त्विगादयः, न भोक्तारः । केचित्तु भोक्तारः, यथा श्राद्धवैश्वानरीयेष्ट्यादिषु पितापुत्रादयः, न कर्तारः तस्मादुभयग्रहणम् । देशकालनिमित्तक्रियाफलानि इतीतरेत-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

देवां ब्रह्मासंबन्धान्न लक्षणतेत्याशङ्क्याऽऽह—यत इति । न जग-ज्जन्मादि वा ब्रह्मलक्षणं किंतु तत्कारणत्वं तच्चाज्ञाते ब्रह्मणि संभावितमित्यर्थः । सूत्रपदान्येवं व्याख्याय पूर्वसूत्राद्ब्रह्मपदानु-षङ्गेण तच्छब्दाध्याहारेण च वाक्यार्थमाह—अस्येत्यादिना । प्रधानादिहेतुत्वनिरासेन ब्रह्महेतुत्वं संभावयितुं कार्यप्रपञ्चं श्रुति-सिद्धं द्वेधा[illegible]न विशिनष्टि—नामेति । तृतीयेत्थंभावे । घटादौ

स्वनामरूपगर्भविकल्पपूर्वकव्याक्रियादृष्टेर्जगतोऽपि तथात्वानुमानादचेतनाभावकर्तृकत्वमयुक्तम् । विमतं चेतनभावकर्तृकं नामरूपात्मत्वाद् घटादिवदित्यर्थः । तर्हि चेतनाभावाश्च जीवभेदा नामरूपे बुद्धावालिख्य जगज्जनयिष्यन्ति ।किं ब्रह्मणेत्याशङ्क्याऽऽह–अनेकेति । न चान्यतरस्याऽऽर्थिकत्वादुभयग्रहणानर्थक्यामृत्विगादीनां कर्तृत्वेऽप्यभोक्तृत्वात्पित्रादीनां च श्राद्धादौ भोक्तृत्वेऽप्यकर्तृत्वात्तथा च जीवानामपि स्रष्टव्यकोटिनिवेशाज्जगत्कर्तृत्वायोग्यतेत्यर्थः । सेवादिफलवद्व्यवहितफलत्वात्कर्मफलस्येश्वरप्रदा––

भा० प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्य जन्मस्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः कारणाद्भवति, तद्ब्रह्मेति, वाक्यशेषः ॥ अन्येषामपि भावविकाराणां त्रिष्वेवान्तर्भाव इति जन्मस्थितिनाशानामिह ग्रहणम् ॥

रत्नप्रभा ।

क्षमदेहोपाधिद्वारा जीवानां कार्यत्वेन जगन्मध्यपातित्वान्न जग-

त्कारणत्वमित्यर्थः । कारणस्य सर्वज्ञत्वं सम्भावयति—प्रतिनियतेति ॥ प्रतिनियतानि—व्यवस्थितानि देशकालनिमित्तानि येषां क्रियाफलानां तदाश्रयस्येत्यर्थः । स्वर्गस्य क्रियाफलस्य मेरुपृष्ठं देशः, देहपातादूर्ध्वं कालः, उत्तरायणमरणादिनिमित्तं च प्रतिनियतम् । एवं राजसेवाफलग्रामादेर्देशादिव्यवस्था ज्ञेया । तथा च यथा सेवाफलं, देशाद्यभिज्ञदातृकं, तथा कर्मफलं, फलत्वादिति सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति भावः । सर्वशक्तित्वं सम्भावयति—मनसापीति ॥ नन्वन्येऽपि विपरिणामादयो भावविकाराः सन्तीति किमिति जन्मादीत्यादिपदेन न गृह्यन्ते, तत्राह—अन्येषामिति ॥ वृद्धिपरिणामयोर्जन्मनि अपक्षयस्य नाशेऽन्तर्भाव इति भावः । ननु देहो जायते, अस्ति, वर्धते, विपरिणमते, अपक्षीयते, नश्यति [निरु० निघं० १ । १ । १] इति यास्क—

भामती ।

रद्वन्द्वः । देशादीनि च प्रतिनियतानि चेति विग्रहः । तदाश्रयो जगत्तस्य । केचित्खलु प्रतिनियतदेशोत्पादाः, यथा कृष्णमृगादयः । केचित्प्रतिनियतकालोत्पादाः यथा कोकिलारवादयः । केचित्प्रतिनियतनिमित्ताः, यथा नवाम्बुदध्वानादिनिमित्ता बलाकागर्भादयः । केचित्प्रतिनियतक्रियाः, यथा ब्राह्मणानां

याजनादयो नेतरेषाम् । एवं प्रतिनियतफला यथा केचित्सुखिनः, केचिद् दुःखिनः एवं य एव सुखिनस्तएव कदाचिद्दुःखिनः। सर्वमेतदाकस्मिकापरनाम्नि यादृच्छिकत्वे च स्वाभाविकत्वे चासर्वशक्तिकर्तृकत्वे च न घटते। परिमितज्ञानशक्तिभिर्ग्रहलोकपालादिभिर्ज्ञातुं कर्तुं चाशक्यत्वात्। तदिदमुक्तम्—मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्येति। एकस्या अपि हि शरीररचनाया रूपं मनसा न शक्यं चिन्तयितुं कदाचित्, प्रागेव जगद्रचनायाः, किमङ्ग पुनः कर्तुमित्यर्थः। सूत्रवाक्यं पूरयति—तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः। स्यादेतत्। कस्मात् पुनर्जन्मस्थितिभङ्गमात्रमिहादिग्रहणेन गृह्यते, न तु वृद्धिपरिणामापेक्षया अपीत्यत आह—अन्येषामपि भावविकाराणां—वृद्ध्यादीनां त्रिष्वेवान्तर्भाव इति। वृद्धि—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः।

तृकत्वानुमानात्तदात्मकं जगदीश्वरकर्तृकमित्याह—प्रतिनियतेति। प्रतिनियतानि देशकालनिमित्तानि येषां क्रियाफलानां तदाश्रयो जगत्तस्येति विग्रहः। प्रतिनियतो देशः स्वर्गफलस्य मेरुपृष्ठं ग्रामादेर्भूमण्डलम्। कालोऽपि स्वर्गस्य प्रतिनियतो देहपातादूर्ध्वं पुत्रफलस्य बाल्यादूर्ध्वम्। निमित्तमपि प्रतिनियतमुत्तरायणमरणादि स्वर्गादेर्ग्रामादेस्तु राजप्रसादादि। न चेदमीदृशं जगद-

सर्वज्ञो निर्मातुमर्हतीत्यर्थः । विचित्रकार्यत्वाच्च जगतो विशिष्ट-बुद्धिमत्कर्तृकत्वं प्रासादादिवदनुमेयमित्याह—मनसेति । एतेन कर्तुः सर्वशक्तित्वं संभावितम् । कल्पितकारणत्वेन सजातीय-प्रधानादेर्विजातीयाच्च कार्याद्ब्रह्मव्यवच्छेदकतया जगद्धेतुत्वे तटस्थलक्षणे स्थिते ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं विवक्षन्विशिनष्टि-सर्वज्ञादिति । अद्वितीयत्वं सत्यचिदात्मत्वं स्वतन्त्रतया निरति-शयसुखत्वं विशेषणाभ्यां विवक्षितम् । नन्वन्येऽपि परिणामादयो विकारा जन्मादीत्यादिग्रहणेन किं न गृह्यन्ते तत्राऽऽह—अन्ये-षामिति । अजास्यास्थितस्यानष्टस्य च परिणामाद्ययोगात्तेषां तदधीनत्वात्तद्ग्रहणेनैव ग्रहाज्जन्मस्थितिनाशानामेवात्रोपादान-मित्यर्थः । ननु निरुक्त--

---

भा० यास्कपरिपठितानां तु–"जायते, अस्ति" [निरुक्ते० १ । १ । ३] इत्यादीनां ग्रहणे तेषां जगतः स्थितिकाले सम्भाव्यमानत्वान्मूलकारणा-दुत्पत्तिस्थितिनाशा जगतो न गृहीतास्स्युरित्याश-ङ्क्येत । तन्मा शङ्कीति योत्पत्तिर्ब्रह्मणः,

रत्नप्रभा ।

मुनिवाक्यमेतत्सूत्रमूलं किं न स्यादत आह—यास्केति ॥ यास्क-मुनिः किल महाभूतानामुत्पन्नानां स्थितिकाले भौतिकेषु प्रत्यक्षेण जन्मादिषट्कमुपलभ्य निरुक्तवाक्यं चकार, तन्मूलीकृत्य जन्मादिषट्ककारणत्वं लक्षणं सूत्रार्थ इति ग्रहणे सूत्रकृता ब्रह्मलक्षणं न संगृहीतं, किन्तु महाभूतानां लक्षणमुक्तमिति शङ्का स्यात्, सा मा भूदिति ये श्रुत्युक्ता जन्मादयस्त एव गृह्यन्त इत्यर्थः ॥ यदि निरुक्तस्यापि श्रुतिर्मूलमिति महाभूतजन्मादिक-मर्थः, तर्हि सा श्रुतिरेव सूत्रस्य मूलमस्तु, किमन्तर्गडुना निरु-क्तेनेति भावः । यदि जगतो ब्रह्मातिरिक्तं कारणं स्यात्, तदा ब्रह्मलक्षणस्य तत्रातिव्याप्त्यादिदोषः स्यात् । अतस्तन्निरासाय लक्षणसूत्रेण ब्रह्म विना जगज्जन्मादिकं न सम्भवति । कारणा-न्तरासम्भवादिति युक्तिः सूत्रिता । सा तर्कपादे (२–१) विस्तरेण वक्ष्यते ।

भामती ।

स्तावदवयवोपचयः । तनाल्पावयवादवयविनो द्वितन्तुकादेरन्य एव महान्पटो जायत इति जन्मैव वृद्धिः । परिणामोऽपि त्रिविधो धर्मलक्षणा-ऽवस्थालक्षण उत्पत्तिरेव । धर्मिणो हि

हाटकादेर्धर्मलक्षणः परिणामः कटकमुकुटादिस्तस्योत्पत्तिः। एवं कटकादेरपि प्रत्युत्पन्नत्वादिलक्षणः परिणाम उत्पत्तिः। एवमवस्थापरिणामो नवपुराणत्वाद्युत्पत्तिः। अपक्षयस्त्ववयवह्रासो नाश एव। तस्माज्जन्मादिषु यथा स्वमन्तर्भावाद्वृद्ध्यादयः पृथङ्नोक्ता इत्यर्थः। अथैते वृद्ध्यादयो न जन्मादिष्वन्तर्भवन्ति तथाप्युत्पत्तिस्थितिभङ्गमेवोपादातव्यम्। तथा सति हि तत्प्रतिपादके 'यतो वा इमानि भूतानि इति वेदवाक्ये बुद्धिस्थीकृते जगन्मूलकारणं ब्रह्म लक्षितं भवति। अन्यथा तु 'जायतेऽस्ति वर्धते' इत्यादीनां ग्रहणे तत्प्रतिपादकं नैरुक्तवाक्यं बुद्धौ भवेत्, तच्च न मूलकारणप्रतिपादनपरम्, महासर्गादूर्ध्वं स्थितिकालेऽपि तद्वाक्योदितानां जन्मादीनां भावविकाराणामुपपत्तेः, इति शङ्कानिराकरणार्थं वेदोक्तोत्पत्तिस्थितिभङ्गग्रहणमित्याह—यास्कपरिपठितानां त्विति। नन्वेवमप्युत्पत्तिमात्रं सूच्यतां, तन्नान्तरीयकतया तु स्थितिभङ्गं गम्यत इत्यत आह—योत्पत्तिर्ब्रह्मणः कारणादिति। त्रिभिरस्योपादानत्वं सूच्यते। उत्पत्तिमात्रं तु निमित्तकारणसाधारणमिति नोपादानं सूचयेत्।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः।

कारस्य जायतेऽस्ति, विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यति" इति सूत्रं मूलीकृत्य जन्मादिशब्देन षण्णामपि विकाराणां

ग्रहणे नान्तर्भावोक्तिक्लेशस्तत्राऽऽह—यास्केति। जन्मादिसूत्रस्य नैरुक्तोक्तिमूलतथाऽनेन तदुक्तविकारग्रहे तद्वाक्यस्य पौरुषेयत्वान्मूलमानापेक्षत्वादागमस्य तन्मूलत्वे सूत्रस्यैव तत्सिद्धौ नैरुक्तोक्तिमूलतानर्थक्यादध्यक्षं तदुक्तिमूलं वाच्यं, तच्च महाभूतसर्गादूर्ध्वं संभावितं भौतिकविकारगोचरं ततो यथोक्ताध्यक्षाधीननैरुक्तोक्तिमूलत्वे सूत्रस्य जन्मादिषट्कं जगतो यतस्तद्ब्रह्मेत्युक्ते भूतपञ्चकस्य भौतिकविकारहेतुत्वात्तदेव ब्रह्मेति लक्ष्यते। न भूतपञ्चकस्य जन्मादयो मूलकारणाद्ब्रह्मणो गृह्येरन्नेतत्सूत्रमूलभूतनैरुक्तसूत्रस्य तदगोचरत्वात्तस्मान्मूलकारणं ब्रह्म न लक्षितमित्याशङ्कां निरासितुं ब्रह्मणः सकाशादुत्पत्तिर्या जगतः श्रुता यौ च तस्मिन्नेव तस्य स्थितिलयौ श्रुतौ ते जन्मादिशब्देन गृह्यन्ते। तेन तद्विषये 'यतो वा' इत्यादिवाक्ये बुद्धिस्थे जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म लक्षितं भवतीत्यर्थः। न चैवमपि जन्मैव

भा० तत्रैव स्थितिः, प्रलयश्च, ते एव गृह्यन्ते। न यथोक्तविशेषणस्य जगतो यथोक्तविशेषणमीश्वरं मुक्त्वाऽन्यतः प्रधानादचेतनादणुभ्यो वा भावाद्वा संसारिणो वोत्पत्त्यादि सम्भावयितुं शक्यम्। न च स्वभावतः।

---

१ जन्मादीत्यत्रत्यादिपदेनेति शेषः।

रत्नप्रभा ।

अधुना संक्षेपेण तां दर्शयति—न यथोक्तेत्यादिना ॥ नामरूपाभ्यां व्याकृतस्येत्यादीनां चतुर्णां जगद्विशेषणानां व्याख्यानावसरे प्रधानशून्ययोः संसारिणश्च निरासो दर्शितः । परमाणूनामचेतनानां स्वतः प्रवृत्त्ययोगाज्जीवादन्यस्य ज्ञानशून्यत्वनियमेनानुमानात्सर्वज्ञेश्वरासिद्धौ तेषां प्रेरकाभावाज्जगदारम्भकत्वासम्भव इति भावः । स्वभावादेव विचित्रं जगदिति लोकायतः । तं प्रत्याह—न चेति ॥ जगत उत्पत्त्यादि सम्भावयितुं न शक्यमित्यन्वयः । किं स्वयमेव स्वस्य हेतुरिति स्वभावः—उत—

भामती ।

तदिदमुक्तम्—तत्रैवेति । पूर्वोक्तानां कार्यकारणविशेषणानां प्रयोजनमाह—न यथोक्तेति । तदनेन प्रबन्धेन प्रतिज्ञाविषयस्य ब्रह्मस्वरूपस्य लक्षणद्वारेण संभावनोक्ता । तत्र प्रमाणं वक्तव्यम् । यथाहुर्नैयायिकाः—'संभावितः प्रतिज्ञायां पक्षः साध्येत हेतुना । न तस्य हेतुभिस्त्राणमुत्पतन्नेव यो हतः ॥ यथा च वन्ध्या जननी' इत्यादिरिति । इत्थं नाम जन्मादिसंभावनाहेतुः, यदन्ये वैशेषिकादय—

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

सुत्र्यतां तन्नान्तरीयकतया स्थितिभङ्गं सेत्स्यतीति युक्तम्। जन्ममात्रस्य निमित्तादपि संभवादिभिरस्योपादानतासूचनादन्यत्र स्थितिलयायोगात्। न च लयाधारत्वादेवोपादानत्वे जन्मस्थितिवचनानर्थक्यं प्रकृतिविकाराभेदेनाद्वैतासिद्धये त्रयाणामादेयत्वात्। अन्यथा ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे तदुत्पत्तिस्थित्योरन्योऽधिष्ठाता कुम्भोद्भवे कुम्भकारवद्राज्यस्थेम्नि राजवच्चेत्याशङ्क्येयत तन्मा शङ्कीति त्रयाणां ग्रहणमिति भावः। युक्तिं विना लक्षणस्यातिव्याप्त्यसमाधेरर्थादनेन साऽपि सूत्रितेति तामुपन्यस्यति-नेत्यादिना। नामरूपाभ्यामित्यादिनोक्तविशेषणचतुष्टयविशिष्टस्येत्याह-यथोक्तेति। सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितमित्युक्तं स्मारयति-यथोक्तविशेषणमिति। उक्तस्य जगतो नोक्तमीश्वरं मुक्त्वाऽन्यस्मादुत्पत्त्यादि संभावयितुं शक्यमिति संबन्धः। ननु सर्वे विकाराः सुखदुःखमोहसामान्यप्रकृतिकास्तदन्वितस्वभावत्वाद्ये यदन्वितस्वभावास्ते तत्प्रकृतिका यथा मृदन्वितस्वभावाः शरावादयो मृत्प्रकृतिका इत्यनुमानात्प्रधानाज्जगज्जन्मादि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-न प्रधानादिति। तद्ध्यचेतनं जगदनाभिज्ञं न तस्योत्पत्त्यादि कर्तुमीष्टेऽन्तर्बहिर्भावेन सुखादीनां पटादीनां

चाध्यक्षेण भेदग्रहादेकार्थज्ञाने चैकस्यैव ज्ञातुः सुखाद्यात्मत्वेन युगपत्तद्ग्रहापाताद्धेत्वसिद्धेर्न प्रधानकारणता । रचनानुपपत्त्यधिकरणे चैतद्वक्ष्यतीति भावः । सर्वं कार्यद्रव्यं स्वपरिमाणादणुतरपरिमाणसंयोगसचिवसमानजातीयानेकद्रव्यारब्धं कार्यद्रव्यत्वाद्धटवदित्यनुमानादणुभ्योजगज्जन्मादि संभावितमित्याशङ्क्याऽऽह—नाणुभ्य इति । दीर्घविस्तीर्णदुकूलारब्धरज्जुद्रव्यस्य ह्रस्वस्यापि कार्यद्रव्यत्वेनानैकान्त्याद्वैशेषिकाधिकरणे चाणुकारणतानिराकरणान्न तेभ्यो जगज्जन्मादीत्यर्थः । शून्यवादिनस्तु सर्वं कार्यमभावपूर्वकं योग्यत्वे सत्यदृष्टपूर्वावस्थत्वात्परकीयात्मवदिति व्यतिरेकिणा शून्यस्य जगद्धेतुतामाहुस्तान्प्रत्याह—नाभावादिति । घटस्य पूर्वावस्था मृदध्यक्षेति हेत्वासिद्धेर्न शून्यस्य जगद्धेतुतेत्यर्थः । केचित्तु हिरण्यगर्भं संसारिणमेवाऽऽगमाज्जगद्धेतुमाचक्षते, तान्प्रत्युक्तं—न संसारिणोवेति । आगमस्य वेदविरुद्धत्वे प्रामाण्यायोगान्नासौ जगद्धेतुरित्यर्थः । स्वभाववादं व्युदस्यति—न चेति—

भा० विशिष्टदेशकालनिमित्तानामिहोपादानात् ॥

एतदेवानुमानं संसारिव्यतिरिक्तेश्वरास्तित्वादिसाधनमीश्वरकारणिनो मन्यन्ते ॥

रत्नप्रभा ।

कारणानपेक्षत्वम् ?—नाद्यः आत्माश्रयात् । न द्वितीयः—इत्याह—विशिष्टेति ॥ विशिष्टान्यसाधारणानि देशकालनिमित्तानि तेषां कार्यार्थिभिरुपादीयमानत्वात्, कार्यस्य कारणानपेक्षत्वं न युक्त-मित्यर्थः । अनपेक्षत्वे धान्यार्थिनां भूविशेषे वर्षादिकाले बीजा-दिनिमित्ते च प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । पूर्वोक्तसर्वज्ञत्वादिवि-शेषणकमीश्वरं मुक्त्वा जगत उत्पत्त्यादिकं न सम्भवतीति भाष्येण कर्त्तारं विना कार्यं नास्तीति व्यतिरेक उक्तः । तेन यत् कार्यं, तत् सकर्तृकमिति व्याप्तिर्ज्ञायते । एतदेव व्याप्तिज्ञानं जगति पक्षे कर्तारं साधयत्सत् सर्वज्ञेश्वरं साधयति, किं श्रुत्येति तार्किकाणां भ्रान्तिमुपन्यस्यति—एतदेवेति ॥ एतदेवानुमानमेव साधनं न श्रुतिरिति मन्यन्ते इति योजना ॥ अथ वैतद्व्याप्ति-ज्ञानमेव श्रुत्यनुग्राहकयुक्तिमात्रत्वेनास्मत्सम्मतं सदनुमानं स्वतन्त्र-मिति मन्यन्त इत्यर्थः । सर्वज्ञत्वमादिशब्दार्थः । यद्वा—व्याप्ति-ज्ञानसहकृतमेतल्लक्षणमेवानुमानं मन्यन्त इत्यर्थः । तत्रायं विभागः—व्याप्तिज्ञानाज्जगतः कर्त्तास्तीत्यास्तित्वसिद्धिः, पश्चात्स कर्त्ता, सर्वज्ञः, जगत्कारणत्वाद्व्यतिरेकेण कुलालादिवदिति सर्वज्ञत्वसिद्धिलक्षणा[1]दिति । अत्र "मन्यन्ते" इत्यनुमानस्या-

१ जन्मादिकारणत्वलक्षणात् ।

भासत्वं सूचितम् । तथा–हि–अंकुरादौ तावज्जीवः कर्त्ता न भवति जीवाद्भिन्नस्य घटवदचेतनत्वनियमादन्यः कर्त्ता नास्त्येवेति व्यतिरेकनिश्चयाद्यत् कार्यं तत् सकर्तृकमिति व्याप्तिज्ञानासिद्धिः । लक्षणलिङ्गकानुमाने तु बाधः, अशरीरस्य जन्यज्ञानायोगात् यज्ज्ञानं तन्मनोजन्यमिति व्याप्तिविरोधेन नित्यज्ञानासिद्धेर्ज्ञानाभावनिश्चयात् । तस्मादतीन्द्रियार्थे श्रुतिरेव शरणम् । श्रुत्यर्थसम्भावनार्थत्वेनानुमानं युक्तिमात्रं न स्वतन्त्रमिति भावः । नन्विदमयुक्तं, श्रुतेरनुमानान्तर्भावमभिप्रेत्य भवदीयसूत्रकृता[1]ऽनुमानस्यैवोपन्यस्तत्वादिति—

भामती ।

इत एवानुमानादीश्वरविनिश्चयमिच्छन्तीति संभानाहेतुतां द्रढयितुमाह–एतदेवेति । चोदयति—

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

उत्पत्त्यादि जगतः संभावयितुं न शक्यमिति संबन्धः । स्वभावादुत्पद्यत इति स्वयमेव स्वस्य निमित्तमिति वा निमित्तानपेक्षमिति वा विवक्षितम् । नाऽऽद्यः, स्वाश्रयत्वात् । न द्वितीयः, भावाभावयोरनिमित्तत्वे यौगपद्यापातात । स्वतःसिद्धसामर्थ्यानां

1 व्यासमहार्षिणा ।

चार्थानामन्योन्योपकार्योपकारकत्वस्याध्यक्षत्वादित्यर्थः । उक्त-लक्षणव्यतिरेक्यनुमानादेवोक्तयुक्तिसहिताद्ब्रह्मणोऽस्तित्वादिसिद्धेः शास्त्रयोनित्वाद्यधिकरणवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽह—एतदेवेति । युक्तिमदुक्तलक्षणमेव स्वतन्त्रमनुमानं सद्विशिष्टेश्वरनिश्चायकमिति यद्वैशेषिकादिमतं तदयुक्तम् । लक्षणं हि युक्तिमदपि सिद्धस्य ब्रह्मणः सजातीयादिव्यावर्तकं न तु तदीदृशमिति तत्स्वरूप-निश्चायकम् । कार्यलिङ्गकानुमानं च कारणसत्तामात्रे पर्यवस्यत्त-देकत्वादौ तटस्थम् । न च तदैक्यासिद्धौ तदीयं सर्वज्ञत्वादि ज्ञातुं शक्यं सोऽयं जगद्धेतौ नानात्वैकत्वस्पर्शी संशयो लाघवा-दुत्कटैककोटितां नीतो मूलकारणे विशिष्टे ब्रह्मणि संभावनेत्युच्यते संभाविते तस्मिन्प्रमाणावकाशादुत्तराधिकरणार्थवत्तेति भावः । अथेदं सूत्रमुक्तब्रह्मनिश्चायकं न वा ? । न चेदप्रामाण्यात्तदुक्त-लक्षणेऽपि विश्वासो—

भा० नन्विहापि तदेवोपन्यस्तं जन्मादिसूत्रे ॥ न ॥ वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थत्वात्सूत्राणाम्[1] ॥ वेदान्त-वाक्यानि हि सूत्रैरुदाहृत्य विचार्यन्ते ॥ वाक्यार्थ-विचारणाध्यवसाननिर्वृत्ता हि ब्रह्मावगतिः, नानुमा-नादिप्रमाणान्तरनिर्वृत्ता ॥ सत्सु तु वेदान्तवाक्येषु-

---

१ आ० पा० वाक्यग्रथना ।

रत्नप्रभा ।

वैशेषिकः शंकते—नन्विति ॥ ततो मन्यन्ते इत्यनुमानस्याभासोक्तिरयुक्तेति भावः । यदि श्रुतीनां स्वतन्त्रमानत्वं न स्यात्तर्हि " तत्तु समन्वयात् " [१ । १ । ४ । (४)] इत्यादिना तासां तात्पर्यं सूत्रकृन्न विचारयेत । तस्मादुत्तरसूत्राणां श्रुतिविचारार्थत्वाज्जन्मादिसूत्रेऽपि श्रुतिरेव स्वातन्त्र्येण विचार्यते, नानुमानमिति परिहरति—नेति ॥ किञ्च मुमुक्षोर्ब्रह्मावगतिरभीष्टा, यदर्थमस्य शास्त्रस्यारम्भः, सा च नानुमानात्, "तन्त्वौपनिषदम् " [बृ० ३ । ९ । २६] इति श्रुतेः । अतो नानुमानं विचार्यमित्याह—वाक्यार्थेति ॥ वाक्यस्य तदर्थस्य च विचाराद्यदध्यवसानं तात्पर्यनिश्चयः, प्रमेयसम्भवनिश्चयश्च तेन जाता ब्रह्मावगतिर्मुक्तये भवतीत्यर्थः । अत्र सम्भवो बाधाभावः । ननु किमनुमानमुपेक्षितमेव, नेत्याह—सत्सु त्विति ॥ विमतमभिन्ननिमित्तोपादानकं, विमतं चेतनप्रकृतिकं कार्यत्वात्—

भामती ।

नन्विहापीति । एतावतैवाधिकरणार्थे समाप्ते वक्ष्यमाणाधिकरणार्थमनुवदन्सुहृद्भावेन परिहरति—न । वेदान्तेति । वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थतामेव दर्शयति—वेदान्तेति । विचारस्याध्यवसानं

सवासनाविद्याद्वयोच्छेदः। ततो हि ब्रह्मावगतेर्निर्वृत्तिराविर्भावः। तत्किं ब्रह्मणि शब्दादृते न मानान्तरमनुसरणीयम्। तथा च कुतो मननं, कुतश्च तदनुभवः साक्षात्कार इत्यत आह—सत्सु तु वेदान्तवाक्येष्विति। अनुमानं वेदान्ताविरोधि तदुपजीवि चेत्यपि द्रष्टव्यम्। शब्दाविरोधिन्या तदुपजीविन्या च युक्त्या विवेचनं मननम्। युक्तिश्चार्थापत्तिरनुमानं वा। स्यादेतत्। यथा धर्मे न पुरुषबुद्धिसाहाय्यम्, एवं ब्रह्मण्यपि कस्मान्न—

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

न स्यात्। आद्ये व्यतिरेकिणो लक्षणस्य सूत्रोक्तकार्यलिङ्गकानुमानवन्नानिश्चायकतेति चोदयति—नन्विति। तदेवेत्येवकारेणाऽऽगमो वा तदनुगुणयुक्तिर्वा न सूत्रितेत्युच्यते प्रस्तुतानुमानं तदर्थः। 'नावेदविन्मनुते' 'नैषा तर्केण' इत्यादिश्रुतेर्वैदिकं ब्रह्मेत्युक्तयुक्त्यनुगृहीतलक्षणाख्यव्यतिरेक्यात्मकागमोक्तिपरं सूत्रमिति परिहरति—नेत्यादिना। कार्यानुमानस्य यत इत्यादिश्रुत्युक्तत्वेऽपि नानुमानात्मना निश्चायकत्वम्। तेन संभावनामात्राभिधानादागमात्मना निश्चायकत्वमिति भावः। उत्तरसूत्रेष्वपि तुल्यमागमप्राधान्यमिति वक्तुं सूत्राणामित्युक्तम्। सूत्रेषु कुसुमग्रथनवन्न वाक्यग्रथनं मुख्यमित्याशंक्याऽऽह—वेदान्तेति। तेषामपौरुषेयत्वेन निर्दोषाणां स्वत एव स्वार्थनिर्णायकत्वादि-

चारानर्थक्यमित्याशंक्याऽह—वाक्यार्थेति । वाक्यस्य तदर्थस्य च तात्पर्यनिश्चयार्थं संभावनार्थं च विचारणा तस्याश्चाध्यवसानं तदुभयनिश्चयस्तेन निर्वृत्तो ब्रह्मसाक्षात्कारस्तस्माद्विचारोऽर्थवानित्यर्थः । विचारावधारितशक्तितात्पर्याभ्यां प्रमापकंशब्दं हित्वा शक्तिमात्रेण प्रमापकं प्रमाणान्तरं ब्रह्मणि लाघवादादेयमित्याशङ्क्याऽऽह—नेति । ब्रह्मणस्तदगोचरत्वादित्यर्थः । तर्हि शब्दादेव ब्रह्मसिद्धेर्मननविधिर्युक्तिसूत्रणंच कथमित्याशंक्याहसत्स्विति। विमत-

भा० जगतो जन्मादिकारणवादिषु तदर्थग्रहणदार्ढ्यायानुमानमपि वेदान्तवाक्याविरोधि प्रमाणं भवन्न निवार्यते ॥ श्रुत्यैवं च तर्कस्याप्यभ्युपेतत्वात् ॥ तथाहि—" श्रोतव्यो मन्तव्यः "—[बृह० २ । ४ । ५] इति श्रुतिः, " पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसम्पद्येतैवमेवेहाचार्यवान्पुरुषो वेद "—[छान्दो० ६ । १४ । २] इति च पुरुषबुद्धिसाहाय्यमात्मनो दर्शयति । न धर्मजिज्ञासायामिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं ब्रह्मजिज्ञासायाम् ॥

१ आ० पा० श्रुत्यैव च सहायत्वेन तर्कस्याभ्युपेयत्वात् ।—पा० तर्कस्याभ्युपगम्यमानत्वात् ।

रत्नप्रभा।

सुखादिवदित्यनुमानं श्रुत्यर्थदार्ढ्यायापेक्षितमित्यर्थः । दार्ढ्यं-संशयविपर्यासनिवृत्तिः । "मन्तव्यः" [बृ० २ । ४ । ५] इतिश्रुतार्थस्तर्केण सम्भावनीय इत्यर्थः । यथा--कश्चिद् गन्धारदेशेभ्यश्चौरैरन्यत्रारण्ये बद्धनेत्र एव त्यक्तः केनचिन्मुक्तबन्धस्तदुक्तमार्गग्रहणसमर्थः पण्डितः स्वयं तर्ककुशलो मेधावी स्वदेशानेव प्राप्नुयाद्, एवमेवेहाविद्याकामादिभिः स्वरूपानन्दात् प्रच्याव्यास्मिन्नरण्ये संसारे क्षिप्तः केनचिद्दयापरवशेनाचार्येण नासि त्वं संसारी, किन्तु "तत्त्वमसि" [छा० ६ । ८ । ७-१५] इत्युपदिष्टस्वरूपः स्वयं तर्ककुशलश्चेत स्वरूपं जानीयान्नान्यथेति श्रुतिः स्वस्याः पुरुषमतिरूपतर्कापेक्षां दर्शयतीत्याह-पण्डित इति ॥ आत्मनः श्रुतोरित्यर्थः । ननु ब्रह्मणो मननाद्यपेक्षा न युक्ता वेदार्थत्वाद्धर्मवत्, किन्तु श्रुतिलिङ्गवाक्यादय एवापेक्षिता इत्यत आह-नेति ॥ जिज्ञास्ये धर्मे इव-

भामती।

भवतीत्यत आह--न धर्मजिज्ञासायामिवेति ॥ श्रुत्यादय इति । श्रुतीतिहासपुराणस्मृतयः प्रमाणम् ।

---

१ श्रुतिलिङ्गप्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' इति जैमिनीयसूत्रम् ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मभिन्नोपादानाधिष्ठातृकं कार्यत्वात्सुखादिवत् । विमतं चेतनप्रकृतिकं कार्यत्वात्तद्वदित्याह—अनुमानमपीति । तेषु सत्सु तदपि प्रमाणं भवन्न निवार्यत इति संबन्धः । विचारसंस्कृतवेदान्तानां स्वार्थबोधित्वसिद्धौ किं तेनेत्याशङ्क्याऽऽह—तदर्थेति । तेषामर्थो जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वं तस्य ग्रहणं स्वीकारस्तस्य दार्ढ्यं तदुपयोगिसंभावनात्मा निश्चयस्तदर्थमनुमानमित्यर्थः । विमतं भिन्नोपादानाधिष्ठातृकं कार्यद्रव्यत्वाद्घटवदित्यनुमानबाध इति चेन्नेत्याह—वेदान्तेति । जगतश्चेतनोपादानतानिमित्तत्ववादिवेदविरोधान्न तेऽनुमानम् । मन्मते तदविरोधात्तदर्थं संभावनाहेतुरित्यर्थः । जगद्धेतुर्न तर्कगम्यो वैदिकत्वात्परिशुद्धवस्तुवदित्याशङ्क्याऽऽह—श्रुत्येति । तर्कस्य वस्तुनिश्चयाय श्रुत्यैवेष्टतया साध्यविकलतेत्यर्थः । काऽसौ श्रुतिरित्युक्ते श्रवणातिरेकेण मननं युक्त्यनुसंधानं विदधतीं श्रुतिमाह—श्रोतव्य इति । न केवलं श्रौतस्तर्कोऽत्रोपयुज्यते किंतु प्रतिबन्धनिवर्तकत्वेन लौकिकोऽपीत्यत्र श्रुतिमाह—पण्डित इति । उक्तार्थधीसामर्थ्यं पाण्डित्यम् । अनुक्तेऽपि प्रयोजकशिक्षयोत्प्रेक्षाशक्तिर्मेधावित्वम् । यथा कश्चिद्गन्धारदेशेभ्यः समानीय चौरैररण्ये बद्धचक्षुर्निक्षिप्तो देशिकोपदेशतस्तदुक्तस्य साकल्येन ज्ञाता पण्डितः स्वयमूहा-

पोहक्षमो मेधावी गन्धारानेव प्राप्नोति । एवं ब्रह्मणः सकाशादाच्छिद्य विवेकदृशं निरुध्याविद्यादिभिः संसारारण्ये निहितो जन्तुरतिकारुणिकगुरूपदेशतः स्वस्वभावं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । श्रुतितात्पर्यमाह–पुरुषेति । आत्मनः श्रुतेरित्यर्थः । ननु धर्मविदविशेषाद्ब्रह्मापि श्रुत्याद्येवापेक्षते तत्कथं तत्र श्रुतिस्तर्कं सहायीकरोति तत्राऽऽह–नेत्यादिना । दृष्टान्ते जिज्ञास्यो धर्मो दार्ष्टान्तिके तादृग्ब्रह्म ग्राह्यम् । श्रुत्यादय इत्यादिशब्देन लिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्या गृह्यन्ते । तत्र पदान्तरानिरपेक्षः शब्दः श्रुतिः । श्रुतस्यार्थस्यार्थान्तरेणाविना–

भा० किन्तु श्रुत्यादयोऽनुभवादयश्च यथासम्भवमिह प्रमाणम् । अनुभवावसानत्वाद्, भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मविज्ञानस्य ॥ कर्तव्ये हि विषये नानुभवापेक्षास्तीति श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यं स्यात् ।

रत्नप्रभा ।

जिज्ञास्ये ब्रह्मणि इति व्याख्येयम् । अनुभवः ब्रह्मसाक्षात्काराख्यो विद्वदनुभवः । आदिपदान्मनननिदिध्यासनयोर्ग्रहः । तत्र हेतुमाह–

अनुभवेति ॥ मुक्त्यर्थं ब्रह्मज्ञानस्य शाब्दस्य साक्षात्कारावसानत्वापेक्षणात प्रत्यग्भूतसिद्धब्रह्मगोचरत्वेन साक्षात्कारफलकत्वसम्भवात्तदर्थं मननाद्यपेक्षा युक्ता। धर्मे तु नित्यपरोक्षे साध्ये साक्षात्कारस्यानपेक्षितत्वादसम्भवाच्च श्रुत्या निर्णयमात्रमनुष्ठानायापेक्षितम्। लिङ्गादयस्तु श्रुत्यन्तर्भूता एव श्रुतिद्वारा निर्णयोपयोगित्वेनापेक्ष्यन्ते। न मननादयः। अनुपयोगादित्यर्थः। निरपेक्षः शब्दः—श्रुतिः ॥ शब्दस्यार्थप्रकाशनसामर्थ्यंलिंगम् ॥ पदयोग्येतरपदाकांक्षं—वाक्यम् ॥ अङ्गवाक्यसापेक्षं प्रधानवाक्यं—प्रकरणम् ॥ क्रमपठितानामर्थानां क्रमपठितैर्यथाक्रमं सम्बन्धः—स्थानम् ॥ यथा—ऐन्द्राग्न्यादय इष्टयो दश क्रमेण पठिताः। दशमन्त्राश्च "इन्द्राग्नी रोचना दिवः" इत्याद्याः। तत्र प्रथमेष्टौ प्रथममन्त्रस्य विनियोग इत्याद्यूहनीयम्। संज्ञासाम्यं—समाख्या। यथाऽऽध्वर्यवसंज्ञकानां मन्त्राणामाध्वर्यवसंज्ञके कर्मणि विनियोग इति विवेकः। एवं तावद् ब्रह्म, न—

भामती।

अनुभवोऽन्तःकरणवृत्तिभेदो ब्रह्मसाक्षात्कारस्तस्याविद्यानिवृत्तिद्वारेण ब्रह्मस्वरूपाविर्भावः प्रमाणफलम्। तच्च फलमिव फलमिति गमयितव्यम्। यद्यपि धर्मजिज्ञासायामपि सामग्र्यां प्रत्यक्षादीनां व्यापारस्तथापि साक्षान्नास्ति। ब्रह्मजिज्ञासायां तु साक्षादनुभ-

वादीनां संभवोऽनुभवार्था च ब्रह्मजिज्ञासेत्याह–अनुभवावसान-त्वात । ब्रह्मानुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारः परमपुरुषार्थः, निर्मृष्टनिखि-लदुःखपरमानन्दरूपत्वादिति । ननु भवतु ब्रह्मानुभवार्था जिज्ञासा, तदनुभव एव त्वशक्यः, ब्रह्मणस्तद्विषयत्वायोग्यत्वा-दित्यत आह–भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मविज्ञानस्य । व्यतिरेकसा-क्षात्कारस्य विकल्परूपो विषयविषयिभावः । न त्वेवं धर्मज्ञान-मनुभवावसानं, तदनुभवस्य स्वयमपुरुषार्थत्वात, तदनुष्ठानसाध्य-त्वात पुरुषार्थस्य, अनुष्ठानस्य च विनाप्यनुभवं शाब्दज्ञानमात्रा-देव सिद्धेरित्याह–कर्तव्ये हीत्यादिना । न चायं साक्षात्कार-विषयतायोग्योऽप्यवर्त-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

भावो लिंगम् । अन्योन्याकांक्षासंनिधियोग्यतावन्ति पदानि वाक्यम् । वाक्यद्वयसामर्थ्यमारभ्याधीतविषयं प्रकरणम् । क्रम-वर्तिनां पदार्थानां क्रमवर्तिभिरर्थैर्यथाक्रमं संबन्धः स्थानम् । संज्ञासाम्यं समाख्या । गुणोपसंहारे चैषामुदाहरणानि वक्ष्यन्ते । किं तर्हि जिज्ञास्ये ब्रह्मणि प्रमाणान्तरमितिप्रश्नपूर्वकमाह–किंत्विति । अनुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारो विद्वदनुभवः । आदिपद-मनुमानादिसंग्रहार्थम् । श्रुत्यादीनामनुमानादीनां च शब्दश-क्तितात्पर्यावधृतिद्वाराऽनुभवमुत्पाद्य ब्रह्मणि प्रामाण्यमनुभवस्य

साक्षादेव तदविद्याध्वंसित्वेनेति मत्वोक्तं यथासंभवमिति । वेदार्थत्वाद्धर्मवद्ब्रह्मण्यपि नानुभवः संभवतीत्याशङ्क्य तदयोग्यत्वमुपाधिरित्याह—अनुभवेति । न हि ज्ञातेऽपि ब्रह्मण्यनुभवं विना नैराकांक्ष्यमतस्तज्ज्ञानस्यानुभवान्तत्वात्तस्मिन्नसावस्तीत्यर्थः । साधनव्याप्तिमाशङ्क्याऽऽह—भूतेति । चकारः शंकानिरासी । ननु कर्मवाक्याना (णा) मनुभवानपेक्षफलवज्ज्ञानजनकत्वाद्ब्रह्मवाक्याना (णा) मपि वेदप्रमाणत्वात्ताद्दग्धीजनकत्वं नेत्याह—कर्तव्य इति । धर्मस्यानुभवायोग्यत्वात्तदनुष्ठानस्य च शब्दधीमात्रादेव—

भा० पुरुषाधीनात्मलाभत्वाच्च कर्तव्यस्य—कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं लौकिकं वैदिकं च कर्म । यथा—अश्वेन गच्छति, पद्भ्यामन्यथा वा, न गच्छतीति, तथा 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति", "उदिते जुहोति", "अनुदिते जुहोति" इति विधिप्रतिषेधाश्चात्रार्थवन्तस्स्युः ।

---

१ आ० पा० त्मलाभाच्च ।

रत्नप्रभा ।

मननाद्यपेक्षं, वेदार्थत्वाद्, धर्मवदित्यनुमाने साध्यत्वेन धर्मस्या-नुभवायोग्यत्वम्, अनपेक्षितानुभवत्वं चोपाधिरित्युक्तम् । उपा-धिव्यतिरेकाद् ब्रह्मणि मननाद्यपेक्षित्वं चोक्तम् । तत्र यदि वेदार्थत्वमात्रेण ब्रह्मणो धर्मेण साम्यं त्वयोच्येत, तर्हि कृतिसाध्य-त्वं विधिनिषेधविकल्पोत्सर्गापवादाश्च ब्रह्मणि धर्मवत् स्युरिति । विपक्षे बाधकमाह—पुरुषेत्यादिना ॥ पुरुषकृत्यधीनः आत्मलाभः ऊत्पत्तिर्यस्य तद्भावाच्च धर्मे श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यमित्यन्वयः ॥ धर्मस्य साध्यत्वं लौकिककर्मदृष्टान्तेन स्फुटयति—कर्तुमिति ॥ लौकिकवदित्यर्थः ॥ दृष्टान्तं स्फुटयति—यथेति ॥ दार्ष्टान्तिक-माह—तथेति ॥ तद्वद्धर्मस्य कर्तुमकर्तुं शक्यत्वमुक्त्वाऽन्यथाकर्तुं शक्यत्वमाह—उदित इति ॥ धर्मस्य साध्यत्वमुपपाद्य तत्र विध्यादियोग्यतामाह—विधीति ॥ विधिप्रतिषेधाश्च विकल्पा-दयश्च धर्मे साध्ये येऽर्थवन्तः सावकाशा भवन्ति ते ब्रह्मण्यपि स्युरित्यर्थः । "यजेत" "न सुरां पिबेद्" इत्यादयो विधिनिषेधाः, व्रीहिभिर्यवैर्वा यजेतेति संभावितो विकल्पः, ग्रहणाग्रहणयोरै-च्छिकः, उदितानुदितहोमयोर्व्यवस्थितविकल्पः, "न हिंस्याद्" इत्युत्सर्गः, "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यपवादः,—तथा "आहवनीये जुहोति" इत्युत्सर्गः, "अश्वस्य पदेपदे जुहोति"

भामती।

मानत्वात, अवर्तमानश्चानवस्थितत्वादित्याह–पुरुषाधीनेति। पुरुषाधीनत्वमेव लौकिकवैदिककार्याणामाह–कर्तुमकर्तुमिति। लौकिकं कार्यमनवस्थितमुदाहरति–यथाश्वेनेति। लौकिकेनोदाहरणेन सह वैदिकमुदाहरणं समुच्चिनोति–तथातिरात्र इति। कर्तुमकर्तुमित्यस्येदमुदाहरणमुक्तम्। कर्तुमन्यथा वा कर्तुमित्यस्योदाहरणमाह–उदित इति। स्यादेतत। पुरुषस्वातन्त्र्यात कर्तव्ये विधिप्रतिषेधानामानर्थक्यम्, अतदधीनत्वात पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्त्योरित्यत आह–विधिप्रतिषेधाश्चात्रार्थवन्तः स्युः। गृह्णातीति विधिः। न गृह्णातीति प्रतिषेधः। उदितानुदितहोमयोर्विधी। एवं नारास्थिस्पर्शनानिषेधो ब्रह्मघ्नश्च—

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः।

सिद्धेर्धर्मवाक्यानां (णां) युक्तमुक्तधीजनकत्वम्। ब्रह्मणि त्वनुभवयोग्ये तद्वाक्यानां नैवमित्यर्थः। धर्मस्यापि ब्रह्मवदनुभवयोग्यत्वं वेदार्थत्वादित्याशङ्क्याकार्यत्वमुपाधिरित्याह–पुरुषेति। चकारोऽत्रापि शङ्कानिरासी। कर्तव्येऽपि तुल्यमसाध्यत्वमित्याशङ्क्य लौकिके वैदिके च कर्मणि साध्यत्वमाह–कर्तुमिति। तत्र लौकिकमुदाहरति–यथेति। तेन सह वैदिकं दृष्टान्तं समुच्चिनोति–

तथेति । कर्तुमकर्तुमित्यस्य दृष्टान्तमुक्त्वा कर्तुमन्यथा वा कर्तुमित्यस्य दृष्टान्तमाह—उदित इति । इतोऽपि कर्मणो नानुभवयोग्यतेत्याह—विधीति । यजेतेत्यादयो विधयो न हन्यादित्यादयो निषेधाश्च कर्मणि सावकाशा—

भा० विकल्पोत्सर्गापवादाश्च ॥ न तु—वस्त्वेवं, नैवमस्ति, नास्तीति वा,—विकल्प्यते ॥ विकल्पनास्तु पुरुषबुद्ध्यपेक्षाः ॥ न वस्तुयाथात्म्यज्ञानं पुरुषबुद्ध्यपेक्षम् ॥ किं तर्हि ॥ वस्तुतन्त्रमेव तत् ॥

रत्नप्रभा ।

इत्यपवाद इति विवेकः । एते ब्रह्मणि स्युरित्यत्रेष्टापत्तिं वारयति —न त्वित्यादिना—भूतवस्तुविषयत्वादित्यन्तेन ॥ इदं वस्तु एवं नैवं घटः पटो वेति प्रकारविकल्पः । अस्ति नास्ति वेति सत्तास्वरूपविकल्पः । ननु वस्तुन्यप्यात्मादौ वादिनामस्ति नास्तीत्यादिविकल्पा दृश्यन्ते तत्राह—विकल्पनास्त्विति ॥ अस्तित्वादिकोटिस्मरणं पुरुषबुद्धिः, तन्मूला मनःस्पन्दितमात्राः[1]

---

१ मनस्समुल्लासमात्राः ।

संशयविपर्ययविकल्पाः, न प्रमारूपा इत्यक्षरार्थः । अयं भावः-धर्मो हि यथायथा ज्ञायते, तथातथा कर्तुं शक्यते इति यथाशास्त्रं पुरुषबुद्ध्यपेक्षाः विकल्पाः सर्वे प्रमारूपा एव भवन्ति। तत्साम्ये ब्रह्मण्यपि सर्वे विकल्पा यथार्थाः स्युरिति । तत्रापि ओमिति वदन्तं प्रत्याह-नेति ॥ यदि सिद्धवस्तुज्ञानमपिसाध्यज्ञानवत् पुरुषबुद्धिमपेक्ष्य जायेत, तदा सिद्धे विकल्पा यथार्थाः स्युः, न सिद्धवस्तुज्ञानं पौरुषम्। किं तर्हि । प्रमाणवस्तुजन्यम् । तथा च वस्तुन एकरूपत्वादेकमेव—

भामती ।

तद्धारणविधिरित्येवंजातीयका विधिप्रतिषेधा अर्थवन्तः । कुत इत्यत आह-विकल्पोत्सर्गापवादाश्च । चो हेतौ । यस्माद्ग्रहणाग्रहणयोरुदितानुदितिहोमयोश्च विरोधात्समुच्चयासंभवे तुल्यबलतया च बाध्यबाधकभावाभावे सत्यगत्या विकल्पः । नारास्थिस्पर्शननिषेधतद्धारणयोश्च विरुद्धयोरतुल्यबलतया न विकल्पः । किंतु सामान्यशास्त्रस्य स्पर्शननिषेधस्य धारणविधिविषयेण विशेषशास्त्रेण बाधः । एतदुक्तं भवति-विधिप्रतिषेधैरेव स तादृशो विषयोऽनागतोत्पाद्यरूप उपनीतः, येन पुरुषस्य विधिनिषेधाधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्योरपि स्वातन्त्र्यं भवतीति। भूते वस्तुनि तु नेयमस्ति विधेत्याह-न तु वस्त्वेवं नैवमिति । तदनेन प्रकारविकल्पो

निरस्तः। प्रकारिविकल्पं निषेधति—अस्ति नास्तीति। स्यादेतत्। भूतेऽपि वस्तुनि विकल्पो दृष्टः, यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति, तत्कथं न वस्तु विकल्प्यत इत्यत आह—विकल्पनास्त्विति। पुरुषबुद्धिः—अन्तःकरणं, तदपेक्षा विकल्पनाः—संशयविपर्यासाः। सवासनमनोमात्रयोनयो वा, यथा स्वप्ने। सवासनेन्द्रियमनोयोनयो वा, यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति स्थाणौ संशयः, पुरुष एवेति वा विपर्यासः। अन्यशब्देन वस्तुतः स्थाणोरन्यस्य पुरुषस्याभिधानात्। न तु पुरुषतत्त्वं वा स्थाणुतत्त्वं वापेक्षन्ते। समानधर्मधर्मिदर्शनमात्राधीनजन्मत्वात्। तस्मादयथावस्तवो विकल्पना न वस्तु विकल्पयन्ति वान्यथयन्ति वेत्यर्थः। तत्त्वज्ञानं तु न बुद्धितन्त्रं, किंतु वस्तुतन्त्रम्, अतस्ततो वस्तुविनिश्चयो युक्तः, न तु विकल्पनाभ्य इत्याह—न वस्तुयाथात्म्येति। एवमुक्तेन प्रकारेण भूतवस्तुविषयाणां ज्ञानानां प्रामाण्यस्य वस्तुतन्त्रतां प्रसाध्य ब्रह्म—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः।

स्तेन साध्यत्वादनुभवयोग्यतेत्यर्थः। तत्रैव हेत्वन्तरमाह—विकल्पेति। उदितानुदितहोमार्थो व्यवस्थितो विकल्पो ग्रहणाग्रहणार्थस्त्वैच्छिकः। न हिंस्यात्सर्वभूतानीत्युत्सर्गोऽग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यपवादः ते च कर्मणि सावकाशास्तथा चाव्यवस्थितं

कर्मानुभवायोग्यमित्यर्थः । ब्रह्मण्यपि तुल्यत्वादव्यवस्थितत्वस्योक्तोपाध्यसिद्धिरित्याशंक्याऽऽह—न त्विति । प्रकारविकल्पवत्प्रकारिविकल्पं निरस्यति–अस्तीति । वस्तुन्यपि विकल्पा दृष्टा वादिनामित्याशंक्याऽऽह–विकल्पनास्त्विति । सम्यग्ज्ञानाधीनत्वाद्वस्तुनस्तस्य च पुरुषाधीनत्वाद्वस्त्वपि तथेत्याशंक्याऽऽह—न वस्त्विति । कथं तर्हि तदुत्पत्तिरित्याशंक्याऽऽह--किं तर्हीति । पुरुषतन्त्रत्वं निषेद्धुमेवकारो न मानाधीनत्वं निषिध्यते ।

भा० न हि स्थाणावेकस्मिन्स्थाणुर्वा पुरुषोऽन्यो वेति तत्त्वज्ञानं भवति ॥ तत्र पुरुषोऽन्यो वेति मिथ्याज्ञानम् । स्थाणुरेवेति तत्त्वज्ञानम् ॥ वस्तुतन्त्रत्वात्—एवम्भूतवस्तुविषयाणां प्रामाण्यं वस्तुतन्त्रम् ॥ तत्रैवं सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतन्त्रमेव । भूतवस्तुविषयत्वात् ॥ ननु भूतवस्तुविषयत्वे ब्रह्मणः प्रमाणान्तरविषयत्वमेवेति वेदान्तवाक्यविचारणाऽनर्थिकैव प्राप्ता ॥

रत्नप्रभा ।

ज्ञानं प्रमा, अन्ये विकल्पा अयथार्था एवेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्त-

माह—न हि स्थाणाविति ॥ स्थाणुरेवेत्यवधारणे सिद्धे सर्वे विकल्पा यथार्थां न भवन्तीत्यर्थः । तत्र यद्वस्तुतन्त्रं ज्ञानं तद्यथार्थं, यत् पुरुषतन्त्रं तान्मिथ्येति विभजते—तत्रेति ॥ स्थाणावित्यर्थः। स्थाणावुक्तन्यायं घटादिष्वतिदिशति-एवमिति॥ प्रकृतमाह—तत्रैवं सतीति ॥ सिद्धेऽर्थे ज्ञानप्रमात्वस्य वस्त्वधीनत्वे सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुजन्यमेव यथार्थं, न पुरुषतन्त्रं, भूतार्थविषयत्वात् स्थाणुज्ञानवदित्यर्थः । अतः साध्येऽर्थे सर्वे विकल्पाः पुन्तन्त्राः, न सिद्धेऽर्थे इति वैलक्षण्यान्न धर्मसाम्यं ब्रह्मण इति मननाद्यपेक्षा सिद्धेति भावः । ननु तर्हि ब्रह्म प्रत्यक्षादिगोचरं धर्मविलक्षणत्वाद् घटादिवत । तथा च जन्मादिसूत्रे जगत्कारणानुमानं विचार्यम् । सिद्धार्थे तस्य मानत्वात्। न श्रुतिः सिद्धार्थे तस्या अमानत्वेन तद्विचारस्य निष्फलत्वादिति शङ्कते-नन्विति ॥ प्रमाणान्तरविषयत्वमेव प्राप्तमिति कृत्वा प्रमाणान्तरस्यैव विचारप्राप्ताविति शेषः ॥ अत्र पूर्वपक्षी प्रष्टव्यः । किं यत्कार्यं तद्ब्रह्मजमित्यनुमानं ब्रह्मसाधकं, किं वा

भामती ।

ज्ञानस्य वस्तुतन्त्रतामाह—तत्रैवं सतीति । अत्र चोदयति—ननु भूतेति । यत् किल भूतार्थं वाक्यं तत्प्रमाणान्तरगोचरार्थतयानुवादकं दृष्टम् । यथा नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति ।

तथा च वेदान्ताः । तस्मात् भूतार्थतया प्रमाणान्तरदृष्टमेवार्थमनुवदेयुः । उक्तं च ब्रह्मणि जगज्जन्मादिहेतुकमनुमानं प्रमाणान्तरम् । एवं च मौलिकं तदेव परीक्षणीयं, न तु वेदान्तवाक्यानि तदधीनसत्यत्वानीति कथं वेदा—

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

विकल्पनानां मनःस्पन्दितमात्रत्वेनासम्यग्धीत्वं, सम्यग्धियश्च वस्त्वधीनतेत्यत्र दृष्टान्तमाह—न हीति । आद्यो वाशब्दोऽवधारणे । पुरोवर्तिनि स्थाणावेकस्मिन्नेव स्थाणुरेवेत्यदुष्टकरणस्य धीरितरस्य तत्रैव पुरुषो वा स्थाणुर्वेति संशयः । न हि तदुभयमपि सम्यग्ज्ञानमेकस्योभयत्वायोगादित्यर्थः । कथं तर्हि विभागधीस्तत्राऽऽह—तत्रेति । स्थाणुः सप्तम्यर्थः । उक्तन्यायं संचारयति—एवमिति । दार्ष्टान्तिकमाह—तत्रेति । विकल्पनानां बुद्धिजन्यत्वेनावस्त्वनुसारिणीनामसम्यग्धीत्वे सम्यग्धियश्च वस्त्वनुसारित्वे पूर्वोक्तन्यायेन स्थिते सतीति यावत् । न पुरुषतन्त्रमित्येवकारार्थः । ततो न धीद्वारा वस्तुनोऽपि तदधीनतेति शेषः । ब्रह्मज्ञानस्य वस्त्वधीनत्वेन सम्यग्धीत्वे हेतुमाह—भूतेति । परमार्थवस्त्ववगाहित्वादित्यर्थः । ब्रह्मणः सिद्धत्वेनासाध्यतया

धर्मधैवर्म्यादनुभवयोग्यत्वात्तत्रानुभवापेक्षा युक्त्यनुप्रवेशश्चेत्युक्तम्। इदानीं ब्रह्मणि प्रमाणान्तरप्रवेशे-जन्मादिसूत्रमनुमानोपन्यासार्थमित्यनुमतामिति शङ्कते-नन्विति । सिद्धत्वाद्ब्रह्मणो धर्मवैजात्येऽपि मानान्तरगम्यतेत्यनुमानादिविचारं हित्वा वाक्यमात्रविचारोऽयुक्तो ब्रह्मण्युभयप्रवेशाविशेषादतः सूत्राणां वेदान्तवाक्यग्रथनार्थत्वमसिद्धमित्यर्थः । ब्रह्मणि संभावनाहेतुश्रुत्यनुगुणानुमानादिप्रवेशाद्गुणतया तद्विचारस्यापीष्टत्वात्प्राधान्येन वेदान्तवाक्यग्रथनार्थता सूत्राणामिति समाधत्ते—

भा० न ॥ इन्द्रियाविषयत्वेन सम्बन्धाग्रहणात् ॥ स्वभावतो विषयविषयाणीन्द्रियाणि, न ब्रह्मविषयाणि॥ सति हीन्द्रियविषयत्वे ब्रह्मणः, इदं ब्रह्मणा सम्बद्धं कार्यमिति गृह्येत॥ कार्यमात्रमेव तु गृह्यमाणं किं ब्रह्मणा सम्बद्धं किमन्येन केनचिद्वा सम्बद्धमिति न शक्यं निश्चेतुम्॥ तस्माज्जन्मादिसूत्रं नानुमानोपन्यासार्थम्॥ किं तर्हि॥ वेदांतवाक्यप्रदर्शनार्थम्॥ किं पुनस्तद्वेदान्तवाक्यं यत्सूत्रेणेह लिलक्षयिषितम् ॥

रत्नप्रभा ।

यत् कार्यं तत्सकारणमिति ? नाद्यः व्याप्त्यसिद्धेरित्याह—नेति ॥ ब्रह्मण इन्द्रियाग्राह्यत्वात्प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहायोगान्न प्रमाणान्तरविषयत्वमित्यर्थः । इन्द्रियाग्राह्यत्वं कुत इत्यत आह-स्वभावत इति ॥ "पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूः" [काठ० ४ । १] इति श्रुतेः, ब्रह्मणो रूपादिहीनत्वाच्चेत्यर्थः । इन्द्रियाग्राह्यत्वेऽपि व्याप्तिग्रहः किं न स्यादत आह—सति हीति ॥ तन्नास्तीति शेषः ॥ इदं कार्यं, ब्रह्मजम्—इति व्याप्तिप्रत्यक्षं, ब्रह्मणोऽतीन्द्रियत्वान्न सम्भवतीत्यर्थः । द्वितीये कारणसिद्धावपि कारणस्य ब्रह्मत्वं श्रुतिं विना ज्ञातुमशक्यमित्याह—कार्यमात्रमिति ॥ सम्बद्धं कृतं यस्मात्, श्रुतिमन्तरेण जगत्कारणं ब्रह्मेति निश्चयालाभः । तस्मात् तल्लाभाय श्रुतिरेव प्राधान्येन विचारणीया । अनुमानं तूपादानत्वादिसामान्यद्वारा मृदादिवद् ब्रह्मणः स्वकार्यात्मकादिश्रौतार्थसम्भावनार्थं गुणतया विचार्यमित्युपसं-

---

१ कार्यमात्रस्य पक्षीकरणाद् दृष्टान्ताप्रसिद्ध्या व्याप्त्यसिद्धिरित्यर्थः। न च पक्षैकदेशो दृष्टान्तः संभवतीति वाच्यम् । एतदनुमानात्पूर्वं ब्रह्मासिद्ध्या तज्जत्वस्य पक्षैकदेशेऽपि निश्चेतुमशक्यत्वात् । अत एव व्यतिरेकिदृष्टान्तोऽपि न दर्शनीयः। इतः पूर्वं ब्रह्मासिद्ध्या तद्घटितब्रह्मजत्वाभावस्य दृष्टान्तेऽनिश्चितत्वादिति भावः ॥

हरति-तस्मादिति ॥ एतत्सूत्रस्य विषयवाक्यं पृच्छति-किं पुनरिति ॥ इह ब्रह्मणि-लक्षणार्थत्वेन विचारयितुमिष्टं वाक्यं किमित्यर्थः । अत्र हि प्रथमसूत्रे विशिष्टाधिकारणो ब्रह्मविचारं प्रतिज्ञाय ब्रह्म ज्ञातुकामस्य द्वितीयसूत्रे लक्षणमुच्यते—तथैव श्रुतावपि—

भामती ।

न्तवाक्यग्रथनार्थता सूत्राणामित्यर्थः । परिहरति-न । इन्द्रियाविषयत्वेति । कस्मात् पुनर्नेन्द्रियविषयत्वं प्रतीचि इत्यत आह-स्वभावत इति । अत एव श्रुतिः-'पराञ्चि खानि व्यतृणत स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्' इति । सति हीन्द्रियेति । प्रत्यगात्मनस्त्वविषयत्वमुपपादितम् । यथा च सामान्यतोदृष्टमप्यनुमानं ब्रह्मणि न प्रवर्तते तथोपरिष्टान्निपुणतरमुपपादयिष्यामः । उपपादितं चैत-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नेत्यादिना । मानान्तरमपि करणमेव ब्रह्मप्रमिताविति पक्षे प्रत्यक्षमनुमानादि वा तदिति विकल्प्य दूषयति-इन्द्रियेति । ब्रह्मणि करणत्वेन मानान्तराप्रवेशादिति शेषः । पराञ्चीत्यादिश्रुत्या प्रत्यक्षाविषयत्वं ब्रह्मणो विवृणोति-स्वभावत इति ।

रत्नप्रभा ।

यत् कार्यं तत्सकारणमिति ? नाद्यः व्याप्त्यसिद्धेरित्याह—नेति ॥ ब्रह्मण इन्द्रियाग्राह्यत्वात्प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहायोगान्न प्रमाणान्तरविषयत्वमित्यर्थः । इन्द्रियाग्राह्यत्वं कुत इत्यत आह-स्वभावत इति ॥ "पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूः" [काठ० ४ । १] इति श्रुतेः, ब्रह्मणो रूपादिहीनत्वाच्चेत्यर्थः । इन्द्रियाग्राह्यत्वेऽपि व्याप्तिग्रहः किं न स्यादत आह–सति हीति ॥ तन्नास्तीति शेषः ॥ इदं कार्यं, ब्रह्मजम्—इति व्याप्तिप्रत्यक्षं, ब्रह्मणोऽतीन्द्रियत्वान्न सम्भवतीत्यर्थः । द्वितीये कारणसिद्धावपि कारणस्य ब्रह्मत्वं श्रुतिं विना ज्ञातुमशक्यमित्याह–कार्यमात्रमिति ॥ सम्बद्धं कृतं यस्मात, श्रुतिमन्तरेण जगत्कारणं ब्रह्मेति निश्चयालाभः । तस्मात् तल्लाभाय श्रुतिरेव प्राधान्येन विचारणीया । अनुमानं तूपादानत्वादिसामान्यद्वारा मृदादिवद् ब्रह्मणः स्वकार्यात्मकादिश्रौतार्थसम्भावनार्थं गुणतया विचार्यमित्युपसं-

---

१ कार्यमात्रस्य पक्षीकरणाद् दृष्टान्ताप्रसिद्ध्या व्याप्त्यसिद्धिरित्यर्थः । न च पक्षैकदेशो दृष्टान्तः संभवतीति वाच्यम् । एतदनुमानात्पूर्वं ब्रह्मासिद्ध्या तज्जत्वस्य पक्षैकदेशेऽपि निश्चेतुमशक्यत्वात् । अत एव व्यतिरेकिदृष्टान्तोऽपि न दर्शनीयः । इतः पूर्वं ब्रह्मासिद्ध्या तद्घटितब्रह्मजत्वाभावस्य दृष्टान्तेऽनिश्चितत्वादिति भावः ॥

हरति-तस्मादिति ॥ एतत्सूत्रस्य विषयवाक्यं पृच्छति-किं पुनरिति ॥ इह ब्रह्मणि-लक्षणार्थत्वेन विचारयितुमिष्टं वाक्यं किमित्यर्थः। अत्र हि प्रथमसूत्रे विशिष्टाधिकारणो ब्रह्मविचारं प्रतिज्ञाय ब्रह्म ज्ञातुकामस्य द्वितीयसूत्रे लक्षणमुच्यते-- तथैव श्रुतावपि--

भामती।

न्तवाक्यग्रथनार्थता सूत्राणामित्यर्थः। परिहरति-न। इन्द्रियाविषयत्वेति। कस्मात पुनर्नेन्द्रियविषयत्वं प्रतीच इत्यत आह -स्वभावत इति। अत एव श्रुतिः-'पराञ्चि खानि व्यतृणत स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्' इति। सति हीन्द्रियेति। प्रत्यगात्मनस्त्वविषयत्वमुपपादितम्। यथा च सामान्यतोदृष्टमप्यनुमानं ब्रह्मणि न प्रवर्तते तथोपरिष्टान्निपुणतरमुपपादयिष्यामः। उपपादितं चैत-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

नेत्यादिना। मानान्तरमपि करणमेव ब्रह्मप्रमिताविति पक्षे प्रत्यक्षमनुमानादि वा तादिति विकल्प्य दूषयति-इन्द्रियेति। ब्रह्मणि करणत्वेन मानान्तराप्रवेशादिति शेषः। पराञ्चीत्यादिश्रुत्या प्रत्यक्षाविषयत्वं ब्रह्मणो विवृणोति-स्वभावत इति।

संबन्धाग्रहणादित्युक्तं व्यनक्ति–सति हीति । ननु ब्रह्मसंबद्ध-मिदं कार्यमिति धिया किं स्यात्कार्यमेव गृह्यमाणं ब्रह्म ज्ञापयिष्यति नेत्याह–कार्येति । तन्मात्राद्धेतुमात्रं सिध्यति न सत्यज्ञानादिरूपं ब्रह्म तत्त्वावगमादेव ज्ञेयमित्यर्थः । श्रौतार्थे सामान्यद्वारा संभा-वनाहेतुर्मानान्तरमिति युक्ता सूत्राणां वेदान्तग्रथनार्थतेत्युपसं-हरति–तस्मादिति । बहुत्वाद्वेदान्तानामेतदधिकरणविषयबुभु-त्सया पृच्छति–किं पुनरिति । जिज्ञास्यं लक्षितं ब्रह्म सप्तम्यर्थः । विशिष्टाधिकारिणो ब्रह्म–

भा० "भृगुर्वै वारुणिः वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति" [तै० आ० ३ । १ । १] इत्युपक्रम्याऽऽह "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्म" [तै० आ० ३ । ४ । १] इति ॥ तस्य च निर्णयवाक्यम्–"आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" [तै० आ० ३ । ६ । १] इति ॥ अन्यान्यप्येवञ्जातीयकानि वाक्यानि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावसर्वज्ञस्वरूपकारण विषया-ण्युदाहर्तव्यानि ॥ २ ॥ इति जन्माद्यधिकरणम् ॥२॥

मुमुक्षोर्ब्रह्म ज्ञातुकामस्य जगत्कारणत्वोपलक्षणानुवादेन ब्रह्म ज्ञाप्यत इति श्रौतार्थक्रमानुसारित्वं सूत्रस्य दर्शयितुं सोपक्रमं-वाक्यं पठति—भृगुरिति ॥ अधीहि स्मारय उपदिशेत्यर्थः ॥ अत्र येनेत्येकत्वं विवक्षितम्, नानात्वे ब्रह्मत्वविधानायोगात् । यज्जगत्कारणं तदेकमित्यवान्तरवाक्यं, यदेकं कारणं तद् ब्रह्मेति वा, यत्कारणं तदेकं ब्रह्मेति वा, महावाक्यमिति भेदः । किं तर्हि स्वरूपलक्षणमित्याशंक्य वाक्यशेषान्निर्णीतो यतश्शब्दार्थः सत्यज्ञानानन्द इत्याह—तस्य चेति ॥ "यस्सर्वज्ञः" [मुण्ड० १ । १ । १०] "तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते" [मुण्ड० १ । १ । १०] "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" [बृ० ३ । ९ । २८] इत्यादिशाखान्तरीयवाक्यान्यप्यस्य विषय इत्याह—अन्यान्यपीति ॥ एवञ्जातीयकत्वमेवाह—नित्येति ॥ तदेवं सर्वासु शाखासु लक्षणद्वयवाक्यानि जिज्ञास्ये ब्रह्मणि समन्वितानि तद्धिया मुक्तिरिति सिद्धम् ॥ इति द्वितीयसूत्रम् ॥ २ ॥ (२) ॥

भामती ।

दस्माभिर्विस्तरेण न्यायकणिकायाम् न च भूतार्थतामात्रेणानु-

---

१ जन्माद्यस्य यत इति सूत्रस्य । २ स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणं चेति लक्षणद्वयम् । तत्र जगज्जन्मादिकारणत्वमाद्यं, सत्यज्ञानानन्तानन्दादिरूपं द्वितीयमिति विवेकः ।

वादतेत्युपरिष्टादुपपादयिष्यामः । तस्मात्सर्वमवदातम् । श्रुतिश्च-'यतो वा' इति जन्म दर्शयति, 'येन जातानि जीवन्ति' इति जीवनं स्थितिं, 'यत्प्रयन्ति' इति तत्रैव लयम् । तस्य च निर्णयवाक्यम् । अत्र च प्रधानादिसंशये निर्णयवाक्यम्-आनन्दाद्ध्येव-इति । एतदुक्तं भवति-यथा रज्ज्वज्ञानसहितरज्जूपादाना धारा रज्ज्वां सत्यामस्ति रज्ज्वामेव च लीयते, एवमविद्यासहितब्रह्मोपादानं जगत् ब्रह्मण्येवास्ति तत्रैव च लीयत इति सिद्धम् ॥ २ ॥ (२) ॥

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ज्ञातुकामस्य जगत्कारणत्वोपलक्षणानुवादेन ब्रह्मप्रतिपादकं वाक्यं सोपक्रममाह-भृगुरिति । ननु प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति स्वरूपलक्षणादृते यत्र शाखाग्रं स चन्द्र इत्युपलक्षणमात्राच्चन्द्रस्वरूपादृष्टेरुपलक्षितस्य स्वरूपलक्षणं वाच्यं तत्राऽऽह-तस्येति । ब्रह्मणो जगद्धेतुत्वानुवादेन स्वरूपनिर्णायकमानन्दत्वविधायि वाक्यम् । ततः सत्यादिवाक्याच्च स्वप्रकाशानातिशयानन्दलक्षणं ब्रह्मेति निर्णेतुं शक्यमित्यर्थः । तैत्तिरीयश्रुताविव श्रुत्यन्तरेऽपि ब्रह्मणो लक्षणद्वयवादीनि वाक्यानि 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' 'विज्ञानमानन्दम्' इत्यादीनि सन्ति तान्यपीहोदाहरणत्वेन द्रष्टव्यानीत्याह-अन्यान्यपीति । एवंजातीयकत्वमेवाऽऽह-

नित्येति । तदेवं सर्वासु शाखासु लक्षणद्वयवादिवेदान्तवाक्यानि जिज्ञास्ये ब्रह्मणि समन्वितानीति तद्धिया मुक्तिरयत्नलभ्येत्यर्थः ॥ ॥ २ ॥ (२) ॥ सूत्रान्तरमवतारयन्पूर्वसूत्रसंगति—

भा० जगत्कारणत्वप्रदर्शनेन सर्वज्ञं ब्रह्मेत्युपक्षिप्तम् । तदेव द्रढयन्नाह—

सू० शास्त्रयोनित्वात् ॥३॥ (३) ॥ इति ॥

रत्नप्रभा ।

यस्य निश्वसितं वेदाः सर्वार्थज्ञानशक्तयः । श्रीरामं सर्ववेत्तारं वेदवेद्यमहं भजे ॥ १ ॥ वृत्तानुवादेन सङ्गतिं वदन्नुत्तरसूत्रमवतारयति—जगदिति । चैतन्यस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वोक्त्या सर्वज्ञत्वमर्थात् प्रतिज्ञातं सूत्रकृता, चेतनसृष्टेर्ज्ञानपूर्वकत्वात् । तथा च ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वकारणकत्वात्, यो यत्कर्ता स तज्ज्ञः, यथा कुलाल इति स्थितम् । तदेवार्थिकं सर्वज्ञत्वं प्रधानादिनिरासाय वेदकर्तृत्वहेतुना द्रढयन्नाहेत्यर्थः । हेतुद्वयस्यैकार्थसाधनत्वादेकविषयत्वमवान्तरसंगतिः। यद्वा—वेदस्य नित्यत्वाद् ब्रह्मणः सर्वहेतुता नास्तीत्याक्षेपसङ्गत्या वेदहेतुत्वमुच्यते । "अस्य महतो

भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः" [बृह० २ । ४ । १०] इति वाक्यं विषयः । तत् किं वेदहेतुत्वेन ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं साधयति उत न साधयति इति सन्देहः। तत्र व्याकरणादिवद्वेदस्य पौरुषेयत्वे मूलप्रमाणसापेक्षत्वेनाप्रामाण्यापातान्न साधयतीति पूर्वपक्षे जगद्धेतोश्चेतनत्वासिद्धिः फलम्। सिद्धान्ते तत्सिद्धिः । अस्य वेदान्तवाक्यस्य स्पष्टब्रह्मलिङ्गस्य वेदकर्त्तरि समन्वयोक्तेः श्रुतिशास्त्राध्यायपादसंगतयः ॥ एवमादं श्रुत्यादिसङ्गतय ऊह्याः । वेदे हि सर्वार्थप्रकाशनशक्तिरुपलभ्यते । सा तदुपादानब्रह्मगतशक्तिपूर्विका तद्गता वा ? प्रकाशनशक्तित्वात् कार्यगतशक्तित्वाद्वा प्रदीपशक्तिवदिति वेदोपादानत्वेन ब्रह्मणः स्वसम्बद्धाशेषार्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपं सर्वसाक्षित्व सिद्धयति । यद्वा–यथा अध्येतारः पूर्वक्रमं ज्ञात्वा वेदं कुर्वन्ति, तथा विचित्रगुणमायासहायोऽनावृतानन्तस्वप्रकाशचिन्मात्रः परमेश्वरः स्वकृतपूर्वकल्पीयक्रमसजातीयक्रमवन्तं वेदराशिं तदर्थांश्च युगपज्जानन्नेव करोतीति, न वेदस्य पौरुषेयता । यत्र ह्यर्थज्ञानपूर्वकं वाक्यज्ञानं वाक्यसृष्टौ कारणं, तत्र पौरुषेयता । अत्र च यागपद्यान्न सा । अतो वेदकर्त्ता वेदमिव तदर्थमपि स्वसम्बद्धं नान्तरीयकतया जानातीति सर्वज्ञ इति सिद्धान्तयति–शास्त्रेति ॥ शास्त्रं प्रात—

१ ईश्वरे । २ अथज्ञानवाक्यज्ञानयोरिति शेषः ।

भामती ।

जगद्योनित्वादस्य भगवतः सर्वज्ञता शास्त्रयोनित्वादपि बोद्धव्या । शास्त्रयोनित्वस्य सर्वज्ञतासाधनत्वं सूत्रान्तरमवतारयितुं पूर्वसूत्र-संगतिमाह–जगत्कारणत्वप्रदर्शनेनेति । शास्त्रयोनित्वात् ।। न केवलं

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

माह–जगदिति । सर्वकारणत्वं ब्रह्मलक्षणं सूत्रयता प्रधानादावति व्याप्तिनिरासाय तद्बललब्धं सर्वज्ञत्वमर्थादुक्तं तदेवात्र साध्यते । तथा चाऽऽर्थिकप्रतिज्ञयाऽस्य संगतिरित्यर्थः । वेदानां नित्य-त्वात्तदकर्तृत्वे विश्वकर्तृत्वायोगान्न तेनास्य सर्वज्ञतेत्याशङ्क्य श्रौतप्रतिज्ञयैव संगतिमाह–तदेवेति । वेदानां नित्यत्वेपि ब्रह्मण-स्तत्कर्तृत्वसंभवोक्त्या तदेव जगद्धेतुत्वकृतं सर्वज्ञत्वमत्र दृढी क्रियते । तेन हेतुसाधनद्वारा तदीयसाध्यसाधनाद्युक्ताऽस्य श्रौत्या प्रतिज्ञया संगतिरिति भावः । अस्य महत इत्यादिवाक्यं ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वेन सार्वज्ञ्यं न साधयत्युत साधयतीति वेदस्य सापेक्षत्व-प्रसङ्गाप्रसङ्गाभ्यां संदेहे पाणिन्यादिवदर्थं दृष्ट्वा कर्तृत्वे वेदस्य पौरुषेयत्वेन सापेक्षत्वापातान्न साधयतीति प्राप्ते सिद्धान्तमाह–शास्त्रेति । न केवलं जगद्योनित्वादस्य सार्वज्ञ्यं किंतु शास्त्रयो-नित्वादपीति योजना । अत्र च वेदकर्तृत्वोक्तेरतदुक्तमानमेया-

ङ्गीकारेण शास्त्रप्रवृत्तेरस्येत्यादिस्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यस्य सर्वज्ञे ब्रह्मणि समन्वयोक्तेश्च श्रुत्यादिसंगतयः । फलं तु पूर्वपक्षे ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वानिधारणमुत्तरत्र तन्निर्धारणमिति द्रष्टव्यम् । शास्त्रयोनित्वस्य सर्वज्ञताहेतुत्वं—

भा० महत ऋग्वेदादेश्शास्त्रस्यानेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत्सर्वार्थावद्योतिनस्सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म ॥ न हीदृशस्य शास्त्रस्य ऋग्वेदादिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञादन्यतस्सम्भवोऽस्ति ।

रत्नप्रभा ।

हेतुत्वाद् ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वकारणं चेति सङ्गतिद्वयानुसारेण सूत्रयोजनामभिप्रेत्य पदानि व्याचष्टे—महत इति ॥ हेतोः सर्वज्ञत्वसिद्धये वेदस्य विशेषणानि । तत्र ग्रन्थतोऽर्थतश्च महत्वम् । हितशासनात् शास्त्रत्वम् । शास्त्रशब्दः शब्दमात्रोपलक्षणार्थ इति मत्वाह—अनेकेति ॥ "पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि, शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तछन्दज्योतिषांगि षडंगानि" इति दश

विद्यास्थानानि वेदार्थज्ञानहेतवः, तैरुपकृतस्येत्यर्थः । अनेन मन्वादिभिः परिगृहीतत्वेन वेदस्य प्रामाण्यं सूचितम् । अवबोधकत्वाभावादपि प्रामाण्यमित्याह—प्रदीपवदिति ॥ सर्वार्थप्रकाशनशक्तिमत्त्वेऽप्यचेतनत्वात् सर्वज्ञकल्पत्वं योनिरुपादानं कर्तृ च । ननु सर्वज्ञस्य यो गुणः सर्वार्थज्ञानशक्तिमत्त्वं वेदस्य तदन्वितत्वेऽपि तद्योनेः सर्वज्ञत्वं कुत इत्यत आह—न हीति ॥ उपादाने तच्छक्तिं विना कार्ये तदयोगाद्वेदोपादानस्य सर्वज्ञ-

भामती ।

* समर्थयते—महत ऋग्वेदादेः शास्त्रस्येति । चातुर्वर्ण्यस्य चातुराश्रम्यस्य च यथायथं निषेकादिश्मशानान्तासु ब्राह्ममुहूर्तोपक्रमप्रदोषपरिसमापनीयासु नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मपद्धतिषु च ब्रह्मतत्त्वे च शिष्याणां शासनात् शास्त्रमृग्वेदादि, अतः एव महाविषयत्वात महत् । न केवलं महाविषयत्वेनास्य महत्त्वम्, अपि त्वनेकाङ्गोपाङ्गोपकरणतयापीत्याह—अनेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य । पुराणन्यायमीमांसादयो दश विद्यास्थानानि तैस्तया तया द्वारोपकृतस्य । तदनेन समस्तशिष्टजनपरिग्रहेणाप्रामाण्यशङ्काप्यपाकृता । पुराणादिप्रणेतारो हि महर्षयः शिष्टास्तैस्तया तया द्वारा वेदान्व्याचक्षाणैस्तदर्थं चादरेणानुतिष्ठद्भिः परिगृहीतो वेद इति । न चायमनवबोधको नाप्यसप-

* पूर्वपत्रे भामत्यां पूर्वा पंक्तिर्द्वितीया बोध्या ।

ष्टबोधको येनाप्रमाणं स्यादित्याह—प्रदीपवत्सर्वार्थावद्योतिनः । सर्वमर्थजातं सर्वथावबोधयन् नानवबोधको नाप्यस्पष्टबोधक इत्यर्थः । अत एव सर्वज्ञकल्पस्य—सर्वज्ञसदृशस्य । सर्वज्ञस्य हि ज्ञानं सर्वविषयं, शास्त्रस्याप्यभिधानं सर्वविषयमिति सादृश्यम् । तदेवमन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह—न हीदृशस्येति । सर्वज्ञस्य गुणः सर्वविषयता, तदन्वितं—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

वक्तुं शास्त्रं विशिनष्टि—महत इत्यादिना । चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यादिमहाविषयत्वान्महदृगादिशास्त्रम् । न केवलं महाविषयत्वेनास्य महत्त्वं किंत्वनेकाङ्गोपाङ्गोपकरणतयाऽपीत्याह—अनेकेति । पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि व्याकरणादिषडङ्गानि च दश विद्यास्थानानि तैस्तत्तद्द्वारोपकृतस्योति यावत् । एतेन शिष्टसंग्रहादप्रामाण्यशङ्काऽपि शास्त्रस्यार्थादपास्ता । पुराणादिप्रणेतारो महर्षयस्तथा तथा वेदान्व्याचक्षाणास्तदर्थं चाऽऽदरेणानुतिष्ठन्तो वेदानादृतवन्तस्तत्कथं तदप्रामाण्यमिति भावः । अबोधित्वास्पष्टबोधित्वयोरभावादपि वेदानां प्रामाण्यमित्याह—प्रदीपवदिति । उक्तमुपजीव्य सर्वज्ञत्वोपयुक्तं विशेषणान्तरमाह—सर्वज्ञेति । तत्सदृशस्येति यावत् । सादृश्यं च सर्वज्ञज्ञानस्य सर्वविषयत्वव-

दुक्तेरपि शास्त्रीयायास्तथात्वम् । कल्पप्रत्यययोऽचेतनत्वात् । उक्तविशेषणस्य वेदस्य निःश्वसितश्रुत्या विभक्तत्वहेतूपक्रतया ब्रह्मकार्यतेत्याह-योनिरिति । व्यतिरेकमुखेणोक्तं व्यक्तीकुर्वाणः सर्वज्ञत्वं प्रतिजानीते-न हीति । महत्त्वादिविशेषणवत्त्वमी-दृशत्वम् । तस्य सर्वज्ञादन्यतोऽसंभवे हेतुं सूचयति-सर्वज्ञेति । तस्य गुणः सर्वार्थज्ञानवत्त्वं तेनान्वितमिदं शास्त्रं सर्वार्थत्वा-दतस्तस्योत्पत्तिः सर्वज्ञादेवेत्यर्थः ।

भा० यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं, यस्मात्पुरुषविशेषात्स-म्भवति, यथा-व्याकरणादि पाणिन्यादेर्ज्ञेयैकदेशा-र्थमपि, स ततोऽप्यधिकतरविज्ञान इति प्रसिद्धं लोके । किमु वक्तव्यमनेकशाखाभेदभिन्नस्य तस्य देवतिर्यङ्मनुष्यवर्णाश्रमादिप्रविभागहेतोर्ऋग्वेदा-द्याख्यस्य—

रत्नप्रभा ।

त्वम् । अनुमानं तु पूर्वं दर्शितम् । न चाविद्यायास्तदापत्तिः । शक्तिमत्त्वेऽप्यचेतनत्वादिति भावः । वेदः स्वविषयादधिकारार्थं

ज्ञानवज्जन्यः, प्रमाणवाक्यत्वात्, व्याकरणरामायणादिवादित्यनुमानान्तरम्। तत्र व्याप्तिमाह—यद्यदिति॥ विस्तरः—शब्दाधिक्यम्। अनेनार्थतोऽल्पत्वं वदन् कर्तुर्ज्ञानस्यार्थाधिक्यं सूचयति । दृश्यते चार्थवादाधिक्यं वेदे । अत्रैषा योजना—यद्यच्छास्त्रं यस्मादाप्तात् सम्भवति, स ततः शास्त्रादधिकार्थज्ञान इति प्रसिद्धम् । यथा—शब्दसाधुत्वादिर्ज्ञेयैकदेशोऽर्थो यस्य, तदपि व्याकरणादि पाणिन्यादेरधिकार्थज्ञानात् सम्भवति, यद्यल्पार्थमपि शास्त्रमधिकार्थज्ञानात् सम्भवति, तदा "अस्य महतः" [बृह० २ । ४ । १०] इत्यादिश्रुतेर्यस्मान्महतोऽपरिच्छिन्नाद्भूतात् सत्याद्योनेः सकाशादनेकशाखेत्यादिविशिष्टस्य वेदस्य पुरुषनिश्श्वासवदप्रयत्नेनैव सम्भवः, तस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं—

भामती ।

शास्त्रम्, अस्यापि सर्वविषयत्वात् । उक्तमर्थं प्रमाणयति—यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषात्संभवति स—पुरुषविशेषः ततोऽपि—शास्त्राद् अधिकतरविज्ञानः इति योजना । अद्यत्वेऽप्यस्मदादिभिर्यत्समीचीनार्थविषयं शास्त्रं विरच्यते तत्रास्माकं वक्तॄणां वाक्याज्ज्ञानमधिकविषयम् । न हि ते तेऽसाधारणधर्मा अनुभूयमाना अपि शक्या वक्तुम् । न खल्विक्षुक्षीरगुडादीनां मधुररसभेदाः शक्याः सरस्वत्याप्याख्यातुम् । विस्तरार्थमपि वाक्यं न वक्तृज्ञानेन तुल्यविषयमिति कथयितुं विस्तरग्रहणम् ।

सोपनयं निगमनमाह—किमु वक्तव्यमिति । वेदस्य यस्मात् महतो भूतात् योनेः संभवः, तस्य महतो भूतस्य ब्रह्मणो निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च किमु वक्तव्यमिति योजना । अनेकशाखेति । अत्र चाने-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

उक्तमनुमानीकर्तुं व्याप्तिमाह—यदिति । महाविषयत्वाद्वेदस्य ब्रह्मज्ञानेन तुल्यार्थत्वभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं विस्तरार्थमित्युक्तम् । यच्छ-ब्दत्रयस्य स ततोऽपीत्युत्तरेण सम्बन्धः । शास्त्रप्रणेतुराप्तत्वार्थं पुरुषविशेषपदम् । यो यद्वाक्यप्रमाणप्रणेता स तद्विषयादधिकार्थ ज्ञानवानिति व्याप्तिभूमिमाह—यथेति । ब्रह्मणः शास्त्रकर्तृत्वेऽपि पाणिन्यादिवदसर्वज्ञत्वं शंकित्वोक्तम्—ज्ञेयेति । तस्य ज्ञेयैकदेश-विषयत्वं तत्कर्तुरसार्वज्ञ्ये हेतुरित्यर्थः । अपिस्तथात्वसंभावनार्थः । यद्यस्मात्पाणिन्यादेः संभवति स तस्मादधिकार्थज्ञानवानिष्टः । शब्दस्य ज्ञानान्न्यूनार्थत्वाद्यथेदं तथाऽन्यदपि मानभूतं शास्त्रं यस्मादभियुक्तादुत्पद्यते स तस्मादधिकज्ञानवानित्यर्थः । उक्तेर्ज्ञा-नान्न्यूनार्थत्वमिक्षुक्षीरादिमाधुर्य्यस्यावान्तरवैषम्येऽपि तदाख्यातुं सुशिक्षितोऽपि न शक्ष्यतीति न्यायसिद्धमित्याह—इति प्रसिद्ध-मिति । व्याप्तिमुक्त्वा विवक्षितमनुमानमाह—किम्विति । शास्त्र-स्योक्तविशेषणवतो यस्मान्महतो भूताद्योनेः संभवस्तस्य सर्वज्ञ-

त्वाद्यनातिशयमिति किमु वक्तव्यमिति संबन्धः । ब्रह्म वेदार्थादधिकार्थज्ञानवत्तत्कर्तृत्वाद्यो यद्वाक्यप्रमाणकर्ता स तदर्थादधिकार्थज्ञानवान्यथा पाणिनिः । यद्वा—वेदः स्वार्थादधिकार्थज्ञानवज्जन्यो वाक्यप्रमाणत्वात्पाणिन्यादिवाक्यवदित्यर्थः । शास्त्रहेतोर्ब्रह्मणः सर्वज्ञता पक्षधर्मताबलादिति वक्तुं शास्त्रस्य ग्रन्थतो महत्त्वमाह—अनेकेति । महाविषयत्वेनोक्तं महत्त्वं व्यनक्ति—देवेति । आदिशब्देन वर्णाश्रमधर्मा गृह्यन्ते । प्रदीपवत्सर्वार्थावद्योतिन इत्युक्तं प्रकृतोपयो—

भा० सर्वज्ञानाकरस्याप्रयत्नेनैव लीलान्यायेन पुरुषनिश्श्वासवद्यस्मान्महतो भूताद्योनेस्सम्भवः—"अस्य महतो भूतस्य निश्श्वसितमेतद्यदृग्वेदः" [बृह० २ । ४ । १०] इत्यादिश्रुतेः,

---

रत्नप्रभा ।

चेति किमु वक्तव्यमिति । तत्र वेदस्य पौरुषेयत्वशङ्कानिरासार्थं श्रुतिस्थनिश्श्वसितपदार्थमाह—अप्रयत्नेनेति ॥ प्रमाणान्तरेणार्थज्ञानप्रयासं विना निमेषादिन्यायेनेत्यर्थः ॥ अत्रानुमानेन "यः

सर्वज्ञः" [मुण्ड० १ । १] इति श्रुत्युक्तसर्वज्ञत्वदार्ढ्याय पाणि-न्यादिवद्वेदकर्त्तरि अधिकार्थज्ञानसत्तामात्रं साध्यते । न

भामती ।

कशाखाभेदभिन्नस्येत्यादिः संभव इत्यन्त उपनयः । तस्येत्यादि सर्वशक्तित्वं चेत्यन्तं निगमनम् । अप्रयत्नेनैवेति । ईषत्प्रयत्नेन, यथाऽलवणा यवागूरिति । देवर्षयो हि महापरिश्रमेणापि यत्राशक्तास्तदयमीषत्प्रयत्नेन लीलयैव करोतीति निरतिशयमस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं चोक्तं भवति । अप्रयत्नेनास्य वेदकर्तृत्वे श्रुतिरुक्ता—'अस्य महतो भूतस्य' इति । येऽपि तावद् वर्णानां नित्यत्वमास्थिषत तैरपि पदवाक्यादीनामनित्यत्वमभ्युपेयम् । आनुपूर्वीभेदवंतो हि वर्णाः पदम् । पदानि चानुपूर्वीभेदवन्ति वाक्यम् । व्यक्तिधर्मश्चानुपूर्वी न वर्णधर्मः, वर्णानां नित्यानां विभूनां च कालतो देशतो वा पौर्वापर्यायोगात् । व्यक्तिश्चानित्येति कथं तदुपगृहीतानां वर्णानां नित्यानामपि पदता नित्या । पदानित्यतया च वाक्यादीनामप्यनित्यता व्याख्याता । तस्मान्नृत्तानुकरणवत् पदाद्यनुकरणम् । यथा हि यादृशं गात्रचलनादि नर्तकः करोति तादृशमेव शिक्ष्यमाणानुकरोति नर्तकी न तु तदेव व्यनक्ति । एवं यादृशीमानुपूर्वीं वैदिकानां वर्णपदादीनां करोत्यध्यापयिता तादृशीमेवानुकरोति माणवकः,

न तु तामेवोच्चारयति, आचार्यव्यक्तिभ्यो माणवकव्यक्तीनामन्यत्वात् । तस्मान्नित्यानित्यवर्णवादिनां लौकिकवैदिकपदवाक्यादिपौरुषेयत्वे विवादः, केवलं वेदवाक्येषु पुरुषस्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्ये विप्रतिपत्तिः । यथाहुः–'यत्नतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता' । तत्र सृष्टिप्रलयमनिच्छन्तो जैमिनीया वेदाध्ययनं प्रत्यस्मादृशगुरुशिष्यपरंपरामविच्छिन्नामनादिमाचक्षते । वैयासिकं तु मतमनुवर्तमानाः श्रुतिस्मृतीतिहासादिसिद्धसृष्टिप्रलयानुसारेणानाद्यविद्योपधानलब्धसर्वशक्तिज्ञानस्यापि परमात्मनो नित्यस्य वेदानां योनेरपि न तेषु स्वातन्त्र्यं, पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण तादृशतादृशानुपूर्वीविरचनात् । तथाहि–यागादिब्रह्महत्यादयोऽर्थानर्थहेतवो ब्रह्मविवर्ता अपि न सर्गान्तरे विपरीयन्ते । न हि जातु क्वचित् सर्गे ब्रह्महत्याऽर्थहेतुरनर्थहेतुश्चाश्वमेधो भवति । अग्निर्वा क्लेदयति । आपो वा दहन्ति । तद्वत् । यथात्र सर्गे नियतानुपूर्व्यं वेदाध्ययनमभ्युदयनिःश्रेयसहेतुरन्यथा तदेव वाग्वज्रतयानर्थहेतुः, एवं सर्गान्तरेष्वपीति तदनुरोधात् सर्वज्ञोऽपि सर्वशक्तिरपि पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण वेदान्

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

गित्वेनार्थतोऽनुवदति–सर्वेति । यथोक्तं शास्त्रं ब्रह्मणो जायते चेत्तस्य पौरुषेयत्वेनानपेक्षत्वप्रामाण्यहानिरित्याशंक्याऽऽह–अ-

प्रयत्नेनेति । पौरुषेयत्वं पुरुषनिर्वर्त्यत्वमात्रं वा नूतनानुपूर्वीरचनं वा मानान्तरदृष्टार्थोक्तिरचनं वा । नाऽऽद्यः । तवापि पदवाक्यादिषु तुल्यत्वात् । द्वितीये नूतनत्वंक्रमान्यत्वमात्रं वा विसदृशक्रमत्वं वा । नाऽऽद्यः । त्वयाऽपि प्रतिपुरुषमुपाधिभेदादुपाहितक्रमान्यत्वमात्रस्येष्टत्वात् । न द्वितीयः । मयाऽपि क्रमवैसादृश्यस्यानिष्टत्वात् । न तृतीयः । अनङ्गीकारात् । अतो न पौरुषेयतया सापेक्षतेति भावः । अयत्नेन ब्रह्मणो वेदोत्पत्तौ मानमाह—अस्येति । ब्रह्मणोऽनतिशयं महत्त्वं तात्त्विकं च सर्वज्ञतासाधकं तद्रहिते तदनुपलम्भादिति मत्वा महतो भूतस्येति पुनरुक्तम् । यथा दीपादिभासनशक्तेः स्वहेतुवह्निशक्त्यनुमापकत्वं—

भा० तस्य महतो भूतस्य निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्वं चेति ॥ अथ वा यथोक्तमृग्वेदादि शास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणमस्य ब्रह्मणो यथावत्स्वरूपाधिगमे । शास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः ॥

रत्नप्रभा ।

त्वर्थज्ञानस्य वेदहेतुत्वं, निश्श्वसितश्रुतिविरोधात्, वेदज्ञानमा-

त्रेणाध्येतृवद्वेदकर्तृत्वोपपत्तेश्च । इयान्विशेषः—अध्येता परापेक्षः । ईश्वरस्तु स्वकृतवेदानुपूर्वीं स्वयमेव स्मृत्वा तथैव कल्पादौ ब्रह्मादिष्वाविर्भावयन्ननावृतज्ञानत्वात्तदर्थमप्यवर्जनीयतया जानातीति सर्वज्ञ इत्यनवद्यम् । इति प्रथमवर्णकम् ॥ अधुना ब्रह्मणो लक्षणान्तरे प्रमाणजिज्ञासायां वर्णकान्तरमाह—अथवेति ॥ लक्षणप्रमाणयोर्ब्रह्मनिर्णयार्थत्वादेकफलकत्वं संगतिः ॥ "तन्त्वौपनिषदं पुरुषम्" [बृ० ३ । ९ । २६] इति श्रुतिर्ब्रह्मणो वेदैकवेद्यत्वं ब्रूते न वेति संशये कार्यलिङ्गेनैव लाघवात् कर्तुरेकस्य सर्वज्ञस्य ब्रह्मणः सिद्धेन ब्रूत इति प्राप्ते वेदप्रमाणकत्वात् ब्रह्मणो न प्रमाणान्तरवेद्यत्वमिति सिद्धान्तयति—शास्त्रयोनित्वादिति ॥ तद्व्याचष्टे—यथोक्तमिति ॥ सर्वत्र पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिद्वयं संशयबीजं द्रष्टव्यम् । अत्र पूर्वपक्षे अनुमानस्यैव विचार्यतासिद्धिः फलं, सिद्धान्ते वेदान्तानामिति भेदः । अनुमानादिना ब्रह्मसिद्धिः पूर्वसूत्रे प्रसङ्गान्निरस्ता । किञ्च विचित्रप्रपञ्चस्य प्रासादादिवदेककर्तृकताबाधान्न लाघवावतारः । न च सर्वज्ञत्वात् कर्तुरेकत्वसम्भवः । एकत्वज्ञानात् सर्वज्ञत्वज्ञानं ततस्तदित्यन्योन्याश्रयमभिप्रेत्याह—शास्त्रादेवेति ॥ किं तच्छास्त्रमिति,

---

१ मत्यवर्ज इति पा० क० पुस्तके । २ सर्वज्ञत्वज्ञानात् । ३ एकत्वज्ञानम् ।

भामती ।

विरचयन्न स्वतन्त्रः । पुरुषास्वातन्त्र्यमात्रं चापौरुषेयत्वं रोचयन्ते जैमिनीया अपि । तच्चास्माकमपि समानमन्यत्राभिनिवेशात् । न चैकस्य प्रतिभानेऽनाश्वास इति युक्तम् । न हि वहूनामप्य-ज्ञानां विज्ञानां वाशयदोषवतां प्रतिभाने युक्त आश्वासः । तत्त्व-ज्ञानवतश्चापास्तसमस्तदोषस्यैकस्यापि प्रतिभाने युक्त एवाश्वासः । सर्गादिभुवां प्रजापतिदेवर्षीणां धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यसंपन्नानामुप-पद्यते तत्स्वरूपावधारणं, तत्प्रत्ययेन चार्वाचीनानामपि तत्र संप्रत्यय इत्युपपन्नं ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं, शास्त्रस्य चापौरुषेयत्वं, प्रामाण्यं चेति ॥ इति प्रथमवर्णकम् ॥ वर्णकान्तरमारभते-अथवेति । पूर्वेणाधिकरणेन ब्रह्मस्वरूप—

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तथा वेदगतसर्वार्थभासनशक्तेरपि स्वाश्रयोपादानस्थसर्वार्थभा-सनशक्त्यनुमापकतेति समुदायार्थः । शास्त्रं शास्त्रकर्तृत्वे सत्य-सर्वज्ञत्वानधिकरणकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवदित्यनुमानाद्वेदस्य सर्वज्ञ-कर्तृकतेत्युक्तम् । इदानीं जगद्धेतुत्वेन लक्षिते ब्रह्मणि मानवि-शेषचिन्तायै वर्णकान्तरमवतारयति-अथवेति । तं त्वौपनिषद-मित्यादिब्रह्मणः शास्त्रैकगम्यत्वं समर्थयेन्न वेति कार्यलिङ्गस्य

हेतुविशेषावसानानवसानाभ्यां संशये विमतं सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवदिति सिद्धे कर्तरि तदेकत्वनानात्वसंदेहे लाघवात्तदैक्यं स च ज्ञात्वैव सर्वं करोतीति सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्चेत्यनुमानमेव विचार्यमिति प्राप्ते प्रत्याह–यथोक्तमिति। नित्यसिद्धस्य ब्रह्मणः शास्त्रं कारणमित्ययुक्तमित्याशंक्याऽऽह—प्रमाणमिति। अनुमानादपि लाघवानुगृहीताद् ब्रह्मस्वरूपधीसंभवान्न तत्र शास्त्रमेव मानमित्याशंक्याऽऽह–शास्त्रादिति। न तावदप्रत्यक्षं ब्रह्म वह्निवद्विशेषतोऽनुमेयं कार्य—

भा० शास्त्रमुदाहृतं पूर्वसूत्रे–"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" [तै० आ० ३। ४। १] इत्यादि॥ किमर्थं तर्हीदं सूत्रं, यावता पूर्वसूत्र एवैवञ्जातीयकं शास्त्रमुदाहरता शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो दर्शितम्। ॥ उच्यते ॥ तत्रपूर्वसूत्राक्षरेणस्पष्टं शास्त्रस्यानुपादानाज्जगतो जन्मादीति केवलमनुमानमुपन्यस्तमित्याशंक्येत। तामाशङ्कां निवर्तयितुमिदं सूत्रं प्रववृते–शास्त्रयोनित्वादिति॥ ३॥ इति शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्॥ (३)॥॥ कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वम्॥ उच्यते॥ यावता–

रत्नप्रभा ।

तत्राह—शास्त्रमिति ॥ पृथगारम्भमाक्षिपति—किमर्थमिति ॥ येनं हेतुना दर्शितं, ततः किमर्थमित्यर्थः । जन्मादिलिङ्गकानुमानस्य स्वातन्त्र्येणोपन्यासशङ्कानिरासार्थं पृथक्सूत्रमित्याह—उच्यत इति ॥ इति तृतीयसूत्रम् ॥ ३ ॥ (३) ॥ वेदान्ताः सिद्धब्रह्मपरा उत कार्यपरा इति निष्फलत्वसापेक्षत्वयोः प्रसङ्गाप्रसङ्गाभ्यां संशये पूर्वसूत्रे द्वितीयवर्णकेनाक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षमाह—कथं पुनरित्यादिना ॥ "सदेव सोम्य" [छां० ६ । २ । १] इत्यादीनां सर्वात्मत्वादिस्पष्टब्रह्मलिङ्गानां ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसङ्गतयः । पूर्वपक्षे वेदान्तेषु मुमुक्षुप्रवृत्त्यासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः । कथमिति—आक्षेपे । हेतुः—यावतेति ॥

भामती ।

लक्षणासंभवशङ्कां व्युदस्य लक्षणसंभव उक्तः । तस्यैव तु लक्षणस्यानेनानुमानत्वाशङ्कामपाकृत्यागमोपदर्शनेन ब्रह्मणि शास्त्रं प्रमाणमुक्तम् । अक्षरार्थस्त्वतिरोहितः ॥ ३ ॥ (३) ॥ शास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तं ब्रह्मणः प्रतिज्ञामात्रेण, तदनेन सूत्रेण प्रतिपादनीयमित्युत्सूत्रं पूर्वपक्षमारचयति भाष्यकारः—कथं पुनरिति ।

---

१ शास्त्रेण । २ ततः पृथक् । ३ प्रसङ्गोऽत्र प्राप्तिः ।

किमाक्षेपे । शुद्धबुद्धोदासीनस्वभावतयोपेक्षणीयं ब्रह्म, भूतमभिदधतां वेदान्तानामपुरुषार्थोपदेशिनामप्रयोजनत्वापत्तेः, भूतार्थत्वेन च प्रत्यक्षादिभिः समानविषयतया लौकिकवाक्यवत्तदर्थानुवादकत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न खलु लौकिकानि वाक्यानि प्रमाणान्तरविषयमर्थमवबोधयन्ति स्वतःप्रमा–

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

मात्रस्य कर्तृमात्रगमकत्वात् । न च लाघवात्तदैक्यधीर्विचित्रप्रासादादेरनेककर्तृकस्यापि दृष्टत्वेन निर्णयात् । तथा च कर्तुर्न सर्वज्ञत्वाद्यनुमानलभ्यम् । शास्त्रे तु यत इत्येकवचनात्कर्त्रैक्यसिद्धौ सर्वज्ञत्वादिसिद्धेः शास्त्रैकगम्यं ब्रह्मेति भावः । किं तद्ब्रह्मणि प्रमाणं शास्त्रं, तदाह–शास्त्रमिति । पूर्वसूत्रे शास्त्रस्योक्तत्वे शास्त्रयोनित्वं पृथङ्न वाच्यमिति शङ्कते–किमर्थमिति । एतत्सूत्रार्थवत्त्वं प्रतिजानीते– उच्यत इति । तत्र शास्त्रस्योक्तत्वेऽपि सूत्रे तद्वाचकाभावाज्जन्मादिलिङ्गकं स्वतन्त्रमनुमानमुक्तमिति शंकां निरसितुमिदं सूत्रमिति तदर्थवत्तां समर्थयते–तत्रेति । न च तर्हीदं पूर्वशेषतया तदन्तर्गमान्न पृथक्करणीयम् । तच्छेषत्वेऽपि सर्वज्ञत्वे शास्त्रकर्तृत्वहेतुसमर्थनन्यायभेदादधिकरणान्तरत्वसिद्धेरिति ॥ ३ ॥ (३) ॥ ॥ वेदान्ता यथोक्ते ब्रह्मणि प्रमाणं न वेति सिद्धार्थज्ञानात्फलभावाभावाभ्यां सिद्धमर्थं रूपा-

दिहीनं बोधयतो वाक्यस्य सापेक्षत्वानपेक्षत्वाभ्या वा संशये पूर्वाधिकरणद्वितीयवर्णकेनाऽऽक्षेपलक्षणां संगतिं विवक्षन्नुत्तर-सूत्रव्यावर्त्यपक्षमाह—कथमिति । सदेवेत्यादितत्तदाम्नायाधीत-सर्वोपनिषदां स्फुटब्रह्मलिङ्गानां ब्रह्मणि समन्वयसाधनादत्र श्रुत्यादिसंगतयः । फलं तु पूर्वपक्षे परिशुद्धब्रह्मबुद्ध्यभावात्तद-र्थिनामुपनिषत्स्वप्रवृत्तिः । सिद्धान्ते शुद्धब्रह्मबुद्धिसिद्धौ मुमुक्षू-णामुपनिषत्सु यत्नाधिक्यमिति विवेक्तव्यम् । कथमित्याक्षेपे हेतुर्यावतेति ।

भा० "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां-मू—" [जै० सू० १ । २ । १] इति क्रियापरत्वं शा-स्त्रस्य प्रदर्शितम् ॥

रत्नप्रभा ।

यतो जैमिनिसूत्रेण शास्त्रस्य वेदस्य क्रियापरत्वं दर्शितमतोऽ क्रियार्थत्वाद्वेदान्तानामानर्थक्यं फलवदर्थशून्यत्वं प्राप्तमित्यन्वयः

---

१ "तस्मादनित्यमुच्यते" इति एतत्सूत्रशिष्टोंशः । अर्थवादाधिकरणे १ इदम् ।

॥ सूत्रस्यायमर्थः—प्रथमसूत्रे तावद्वेदस्याध्ययनकारणकभावना-विधिभाव्यस्य फलवदर्थपरत्वमुक्तम् "चोदनालक्षणोऽर्थः-धर्मः" [जैमि० सू० १ । १ । २] इति,-द्वितीयसूत्रे-धर्मे कार्ये चोदना प्रमाणमिति वेदप्रामाण्यव्यापकं कार्यपरत्वमवसितम् । तत्र "वायुर्वै क्षेपिष्ठाः" इत्याद्यर्थवादानां धर्मे प्रामाण्यमस्ति न वेति संशये आम्नायप्रामाण्यस्य क्रियार्थत्वेन व्याप्तत्वादर्थवादेषु धर्मस्याप्रतीतेरक्रियार्थानां तेषामानर्थक्यं निष्फलार्थत्वम् । न चाध्ययनविध्युपात्तानां निष्फले सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यं युक्तम् । तस्मादनित्यमेषां प्रामाण्यमुच्यते । व्यापकाभावाद्व्याप्यं प्रामाण्यं नास्त्येवेति यावत् । एवं पूर्वपक्षे "विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः" [जै० सू० १ । २ । ७] इति सूत्रेण सिद्धान्तमाह-क्रियापरत्वमिति ॥ आनित्यमिति प्राप्ते दर्शितमित्यर्थः । वायुर्वै

भामती ।

णम्, एवं वेदान्ता अपीत्यनपेक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यमेषां व्याहन्येत। न च तैरप्रमाणैर्भवितुं युक्तम् ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादयोऽर्थवादा विध्युद्देशार्थवादयोर्मिथो-

पेक्षणाद्विध्युद्देशेनैकवाक्यतया धर्मे प्रमाणं न वेति संशये पूर्व-पक्षयति—आम्नायस्येति। सर्वस्य वेदस्य विधिनिषेधार्थवादमन्त्र-नामधेयात्मकस्य कार्यतच्छेषार्थताऽग्नौऽग्याद्यानि वाक्यानि कार्यं वा तच्छेषं वा नाऽऽचक्षीरन्किंतु शुद्धं सिद्धमर्थमभिदधीरन्न-तदर्थानां तेषामानर्थक्यं फलवदभिधेयवैधुर्यमतोऽनित्यमानियतं सापेक्षमेवोच्यते वेदस्य प्रामाण्यमित्युक्तत्वाद्यथाश्रुतिगृहीताना-मर्थवादानां सन्तमसन्तं वा भूतमर्थं वदतां तदुक्त्यैव नैराकां-क्ष्यात्कार्याध्याहारासिद्धेः। स एवैनं भूतिं गमयतीति विशिष्टा-र्थवेदनेनैवावसानात् 'वायव्यं श्वेतमालभेत' इत्यनेनैकवाक्यत्वा-भावान्मुख्यार्थसंभवे प्राशस्त्यलक्षणायोगादाख्यायिकात्मनामपि लोके शब्दानां दर्शनात्तेषां फलवदर्थावबोधानियमादध्ययनविधे-रक्षरावाप्त्या दृष्टार्थत्वाद्विध्युद्देशस्यापि विशिष्टार्थविधिना चरितार्थत्वान्मिथोपेक्षाभावादर्थवादानर्थक्यात्तत्तुल्यमन्त्रादेरपि—तथात्वादेषां धर्माप्रमापकत्वादेतद्युक्तचोदनानामप्रामाण्यादप्रमाणं सर्वो वेद इति प्राप्ते 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' इति सूत्रेण सिद्धान्तमाह—क्रियेति। 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः' इत्येवमन्तेन विध्युद्देशेन सह वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्याद्यर्थ-वादानां क्षिप्रदेवतासाध्यं कर्म क्षिप्रमेव फलं दास्यतीति प्राश-स्त्यार्थेनैकवाक्यत्वात्तत्र प्रकृतविध्यपेक्षितमर्थं वदन्तोऽर्थवादाद-योऽर्थवन्तः स्युरित्युक्तेरध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वादक्षरावाप्तेरफलत्वा-

त्फलवदर्थावसायितया वेदमात्रस्य वाच्यत्वादर्थवादानां च भूतार्थवेदने फलानवसायादाख्यायिकात्मकलौकिकशब्दानामफलत्वस्यानिष्टत्वाद्विध्याकांक्षितप्राशस्त्यलक्षणया तदेकवाक्यत्वाद्विधेरेव प्रवृत्तौ प्राधान्येऽपि तदनुग्राहकतया स्तुत्यपेक्षणात्तदेकवाक्यानामर्थवादानां तथैव प्रामाण्यान्मन्त्रादेरपि स्वाध्यायविधिना फलवत्त्वसिद्धेर्विशिष्टार्थबोधिप्रधानवाक्यार्थे प्रामाण्यात्तद्युक्तचोदनानामपि तद्भावाद्युक्तं सर्वस्यैवाऽऽम्नायस्य क्रियातच्छेषविषयत्वेन प्रामाण्यं, तदेवं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां शास्त्रमात्रस्य कार्यपरत्वं प्रमाणलक्षणे स्थितमित्यर्थः । तथाऽपि वेदान्तेषु किं जातमित्याशंक्य यावतेत्यस्यापेक्षितमाह—

भा० अतो वेदान्तानामानर्थक्यम् । अक्रियार्थत्वात् ॥ कर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियाविधिशेषत्वमुपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वा ? न हि परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादनं सम्भवति ॥ प्रत्यक्षादिविषयत्वात्परिनिष्ठितवस्तुनः । तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात् ॥

रत्नप्रभा ।

क्षिप्रतमगामिनी देवता, तद्देवताकं कर्म क्षिप्रमेव फलं दास्यति

इत्येवं विधेयार्थानां स्तुतिरूपार्थेन द्वारेण "वायव्यं श्वेतमालभेत" इत्यादिविधिवाक्येनैकवाक्यत्वादर्थवादाः सफलाः स्युः। स्तुतिलक्षणया सफलकार्यपरत्वात प्रमाणमर्थवाद इति यावत्। नन्वध्ययनविधिगृहीतानां वेदान्तानामार्थक्यं न युक्तमित्यत आह-कर्त्रिति॥ न वयं वेदान्तानामानर्थक्यं साधयामः। किंतु लोके सिद्धस्य मानान्तरवेद्यत्वान्निष्फलत्वाच्च, सिद्धब्रह्मपरत्वे तेषां मानान्तरसापेक्षत्वनिष्फलत्वयोः प्रसङ्गादप्रामाण्यापातात कार्यशेषकर्तृदेवताफलानां प्रकाशनद्वारा कार्यपरत्वं वक्तव्यमिति ब्रूमः। तत्र त्वन्तत्पदार्थवाक्यानां कर्तृदेवतास्तावकत्वं, विविदिषादिवाक्यानां फलस्तावकत्वम्। ननु कर्मविशेषमनारभ्य प्रकरणान्तराधीतानां वेदान्तानां कथं तच्छेषत्वं? मानाभावादित्यरुच्या पक्षान्तरमाह-उपासनेति॥ मोक्षकामोऽसद्ब्रह्माभेदमारोप्य "अहं ब्रह्मास्मि" [बृ० १। ४। १०] इत्युपासीत, इत्युपासनाविधिः। आदिशब्दाच्छ्रवणादयः। तत्कार्यपरत्वं वा वक्तव्यमित्यर्थः। ननु श्रुतं ब्रह्म विहायाश्रुतं कार्यपरत्वं किमर्थं वक्तव्यमिति तत्राह-न हीति॥ परितः समन्तान्निश्चयेन स्थितं परिनिष्ठितम्। कृत्यनापेक्षं सिद्धमिति यावत। तस्य प्रतिपादनज्ञातस्य, वेदेन ज्ञापनं तन्न सम्भवति, मानान्तरयोग्येऽर्थे वाक्यस्य संवादे सत्यनुवादकत्वाद् "अग्निर्हिमस्य भेषजम्" इति वाक्यवद्,

१ असन्तमविद्यमानं स्वस्मिन् ब्रह्माभेदम्।

विसंवादे वाऽबोधकत्वाद् "आदित्यो यूपः" इति वाक्यवदित्यर्थः। सिद्धो, न वेदार्थः, मानान्तरयोग्यत्वाद्धटवदित्युक्त्वा निष्फलत्वाच्च तथेत्याह—तदिति ॥ सिद्धज्ञापने हेयोपादेयागोचरे फलाभावाच्च—

भामती ।

न चाप्रयोजनैः,स्वाध्यायाध्ययनविध्यापादितप्रयोजनवत्त्वनियमात् तस्मात्तद्विहितकर्मोपेक्षितकर्तृदेवतादिप्रतिपादनपरत्वेनैव क्रियार्थत्वम् । यदि त्वसंनिधानात्तत्परत्वं न रोचयन्ते, ततः संनिहितोपासनादिक्रियापरत्वं वेदान्तानाम् । एवं हि प्रत्यक्षाद्यनधिगतगोचरत्वेनानपेक्षतया प्रामाण्यं च प्रयोजनवत्त्वं च सिध्यतीति

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

अत इति । अर्थमात्रदृष्टेरानर्थक्यं फलवदभिधेयराहित्यमाक्रियार्थत्वात्कार्यतच्छेषवाचित्वाभावादित्यर्थः । अध्ययनविधिविरोधादानर्थक्यमयुक्तमित्याशंक्याऽऽह—कर्त्रिति । फलसंग्रहार्थमादिपदम् । उक्तं हि—क्रत्वर्थकर्तृप्रतिपादनेनोपनिषदां नैराकांक्ष्यमिति । कर्मप्रकरणोत्तीर्णोपनिषदां कुतस्तद्विधिशेषतेत्याशंक्याऽऽह—उपासनादीति । आदिशब्देन श्रवणादयो गृह्यन्ते । ननु वेदान्तानां न क्रियाविधिशेषत्वमुपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिलिङ्गै-

ब्रह्मणि तात्पर्यसिद्धेस्तत्राऽऽह—न हीति । मानान्तरयोग्ये ब्रह्मणि वेदान्तानां न तात्पर्यम् । तत्संवादेऽनुवादितया तद्वि-संवादे च स्पर्शनधीविरोधिचित्रनिम्नोन्नतचाक्षुषधीवद्विरोधादेव तेषामतद्बोधित्वादित्यर्थः । परिनिष्ठितेऽर्थे वेदान्ताप्रामाण्ये हेत्वन्तरमाह—तदिति । न हि भूतार्थप्रतिपादने कचिद्धानमुपा-दानं वा तयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्यायत्तत्वात्तयोश्च विधिनिषेधाधीन-त्वात्तयोरपि कार्यविषययोः—

भा० अत एव "सोऽरोदीद्" इत्यादीनामानर्थक्यं मा भूदिति "विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः" [जै० सू० १ । २ । ७] इति स्तावकत्वेना-र्थवत्त्वमुक्तम् ॥ मन्त्राणां च "इषे त्वा" यजुर्वेद [१ । १ । १ । १ ।]

तन्न[1] सम्भवतीत्यर्थः । फलं हि सुखावाप्तिर्दुःखहानिश्च तच्च प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां साध्यम् । ते चोपादेयस्य प्रवृत्तिप्रयत्नकार्यस्य हेयस्य निवृत्तिप्रयत्नकार्यस्य ज्ञानाभ्यां जायेते । न सिद्धज्ञानादिति भावः । तर्हि सिद्धबोधिवेदवादानां साफल्यं कथमित्याशंक्य "आम्नायस्य"-[जै० सू० १ । २ । १] इत्यादिसंग्रहवाक्यं

---

१ ब्रह्मप्रतिपादनम् ।

विवृणोति–अत एवेति॥ सिद्धवस्तुज्ञानात् फलाभावादेवेत्यर्थः। "देवैर्निरुद्धः सोऽग्निररोदीत्" इति वाक्यस्याश्रुजत्वेन रजतस्य निन्दाद्वारा "बर्हिषि न देयम्" इति सफलनिषेधशेषत्ववद्वेदान्तानां विध्यादिशेषत्वं वाच्यमित्यर्थः। ननु तेषां मन्त्रवत् स्वातन्त्र्यमस्तु नार्थवादवद्विध्येकवाक्यत्वमित्याशंक्य दृष्टान्तासिद्धिमाह-मन्त्राणां चेति॥ प्रमाणलक्षणेऽर्थवादलक्षणचिन्तानन्तरं मन्त्रचिन्ता न कृता, "इषेत्वा" [तै० सं० १। १। १] इति मन्त्रे छिनद्मी-त्यध्याहाराच्छाखाच्छेदनक्रियाप्रतीतेः। अग्निर्मूर्द्धा" इत्यादौ च क्रियासाधनदेवतादिप्रतीतेर्मन्त्राः श्रुत्यादिभिः क्रतौ विनियुक्ताः। ते किमुच्चारणमात्रेणादृष्टं कुर्वन्तः क्रतावुपकुर्वन्ति–उत–दृष्टेनैवा-र्थस्मरणेनेति सन्देहे चिन्तादिनाप्यध्ययनकालावगतमन्त्रार्थस्य स्मृतिसम्भवाददृष्टार्था मन्त्रा इति प्राप्ते सिद्धान्तः।

भामती।

तात्पर्यार्थः। पारमर्षसूत्रोपन्यासस्तु पूर्वपक्षदार्ढ्याय। आनर्थ-क्यं चाप्रयोजनवत्त्वं, सापेक्षतया प्रमानुत्पादकत्वं चानुवाद-कत्वादिति। अतः इत्यादि वाऽन्तं ग्रहणकवाक्यम्। अस्य विभागभाष्यं—

---

१ प्रमाणलक्षणं द्वादशलक्षण्याख्यजैमिनीयदर्शनस्य प्रथमाध्यायस्तस्मिन्।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

सिद्धेऽर्थेऽसंभवादतस्तद्वादस्याफलत्वात्फलाधीनतात्पर्याभावान्न-वेदान्ता भूते मानम्। न च क्रियानपेक्षं भूतं वस्तु फलं तद्धेतुर्वा सुखदुःखाप्तिहानितद्धेतुत्वादृष्टेरित्यर्थः। मानान्तरसिद्धसिद्धार्थ-बोधित्वायोगात्तद्बोधस्य चाफलत्वात्। न चेद्वेदान्तास्तत्र प्रमाणं कथं तर्हि तेषामर्थवत्तेत्याशंक्यार्थवादाधिकरणसिद्धान्तं स्मारयति अत एवेति। वेदान्तानां मन्त्रवत्पृथगर्थसंभवात्किमित्यर्थवाद-वद्विधिना पदैकवाक्यतेत्याशंक्य मन्त्रवदेव तर्हि विधिभिर्वा-क्यैकवाक्यता तेषामित्याह—मन्त्राणां चेति। अर्थवादाधिकरणं परिसमाप्य मन्त्रेषु चिन्ताऽवतारिता प्रमाणलक्षणे। "इषे त्वा" इत्यत्र छिनद्मीत्यध्याहारेण शाखाच्छेदप्रतीतेः, 'अग्निर्मूर्धा' इत्यादौ च तद्धेतुदेवतादिदृष्टेरिषे त्वेत्यादयो मन्त्राः श्रुत्यादिना क्रतौ विनियुक्तविषयास्ते किमुच्चारणमात्रेणादृष्टं कुर्वन्तस्तत्रो-पकुर्वन्त्याहोस्विद्दृष्टेनैवार्थप्रकाशनेनेति संशये मन्त्राणां दृष्टार्थत्वे स्वाध्यायकालसिद्धतदर्थस्य चिन्तादिना स्मृतिसंभवात्तावन्मा-त्रार्थवतां तेषां नित्यवदाम्नानानर्थक्यान्मन्त्रैरेवार्थप्रत्यायन-नियमाददृष्टकल्पने तदुच्चारणादेव पुरुषव्यापारगोचरात्तन्नियोग-विषयात्तत्कल्पनस्य युक्तत्वादुच्चारणमात्रेणादृष्टं कुर्वन्तोऽमी क्रता-वुपकुर्वन्तीति पूर्वपक्षमाह—तदर्थशास्त्रादिति। इषे त्वेति च्छिन्न-

तीत्यध्याहाराक्रियोक्तिसमर्थो मन्त्रस्तत्रैवैनं मन्त्रामिषे त्वेति शाखामाच्छिनत्तीति शास्त्रं निबध्नात्यर्थोक्त्या कृतूपकारे तदर्थशास्त्रानर्थक्यात्तस्मात्तदुच्चारणमात्रेणैव कृतावुपकारिताऽस्येत्यर्थः। मन्त्रैरेव देवतादि स्मर्तव्यमितिनियमस्य दृष्टार्थाभावाददृष्टार्थकल्पनेऽपि मन्त्रोच्चारणस्य तदर्थस्मारकत्वेन दृष्टार्थत्वादर्थस्मृतेश्च प्रयोगार्थत्वात्प्रयोगाच्च—

भा० इत्यादीनां क्रियातत्साधनाभिधायित्वेन कर्मसमवायित्वमुक्तम् ॥ न क्वचिदपि वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेणार्थवत्ता दृष्टा, उपपन्ना वा ॥ न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिस्सम्भवति । क्रियाविषयत्वाद्विधेः ॥

रत्नप्रभा ।

"अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः" [जै० सू० १ । २ । ४०] इति लोकवेदयोर्वाक्यार्थस्याविशेषान्मन्त्रवाक्यानां दृष्टेनैव स्वार्थप्रकाशनेन क्रतूपकारकत्वसम्भवाद् दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनानुपपत्तेः

---

१ मन्त्रलिङ्गाधिकरणे ।

फलवदनुष्ठानापेक्षितेन क्रियातत्साधनस्मरणेन द्वारेण मन्त्राणां कर्माङ्गत्वम् । "मन्त्रैरेवार्थः स्मर्तव्यः" इति नियमस्त्वदृष्टार्थ इति । तथा चार्थवादानां स्तुतिपदार्थद्वारा पदैकवाक्यत्वं विधिभिः, मन्त्राणां तु वाक्यार्थज्ञानद्वारा तैर्वाक्यैकवाक्यत्वमिति विभागः । नन्वस्तु कर्मप्रकरणस्थवाक्यानां विध्येकवाक्यत्वं, वेदान्तानां तु सिद्धे प्रामाण्यं किं न स्यादिति तत्राह—न क्वचिदिति ॥ वेदान्ताः, विध्येकवाक्यत्वेनैवार्थवन्तः, सिद्धार्थवेदकत्वात्, मन्त्रार्थवादा-दिवदित्यर्थः । अन्यत्रादृष्टापि वेदान्तेषु कल्प्यतामिति तत्राह—उपपन्ना वेति ॥ नेत्यनुषङ्गः । सिद्धे फलाभावस्योक्तत्वादिति भावः । तर्हि ब्रह्मण्येव स्वार्थे विधिः कल्प्यतां कृतं वेदान्तानां विध्यन्तरशेषत्वेनेत्यत आह—न चेति ॥ ननु "दध्नाजुहोति" इति सिद्धे दधनि विधिर्दृष्टः, तत्राह—क्रियेति ॥ दध्नः क्रिया-साधनस्य प्रयुज्यमानतया—

भामती ।

न हि इत्यादि उपपन्ना वा इत्यन्तम् । स्यादेतत् । अक्रियार्थत्वेऽपि ब्रह्मस्वरूपविधिपरा वेदान्ता भविष्यन्ति, तथा च 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्—' इति राद्धान्तसूत्रमनुग्रहीष्यते । न खल्व-प्रवृत्तप्रवर्तनमेव विधिः, उत्पत्तिविधेरज्ञातज्ञापनार्थत्वात् । वेदा-

---

१ "अग्निहोत्रं जुहुयात्" इति विहितहोमक्रियासाधनस्य ।

न्तानां चाज्ञातं ब्रह्म ज्ञापयतां तथा भावादित्यत आह–न च परिनिष्ठित इति । अनागतोत्पाद्यभावविषय एव हि सर्वो विधिरुपेयः, अधिकारविनियोगप्रयोगोत्पत्तिरूपाणां परस्परा-विनाभावात्, सिद्धे च तेषामसम्भवात् । तद्वाक्यानां त्वैदंपर्यं भिद्यते । यथा 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः' इत्यादिभ्यो-ऽधिकारविनियोगप्रयोगाणां प्रतिलम्भात्, 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्युत्पत्तिमात्रपरं वाक्यम् । न त्वत्र विनियोगादयो न सन्ति, सन्तोऽप्यन्यतो लब्धत्वात्केवलमविवक्षिताः । तस्मात् भावना—

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

फलोदयादृष्टे सत्यदृष्टकल्पनायोगात्तदर्थशास्त्रस्य च परिसंख्यार्थ-त्वाद्दृष्टेनैवार्थप्रकाशनेन मन्त्राणां क्रतूपकारितेति सिद्धान्तमाह–अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति । लोकवेदयोः शब्दानामर्थाविशेषा-ल्लोके फलवदुच्चारणदृष्टेर्वेदेऽपि मन्त्रोच्चारणस्य तथात्वादप्रका-शिते यज्ञे तदङ्गे च यागासिद्धेस्तदर्थे यज्ञादिप्रकाशनेन कर्मण्यु-पकारो मन्त्राणामित्यर्थः । तदेवं वेदान्तानामपि मन्त्रवत्कर्म-तद्धेतुवादित्वेन विधिभिर्वाक्यैकवाक्यतया कर्मसमवायित्वं सिद्धवत्कृत्य मन्त्राधिकरणं प्रवृत्तमिति भाष्यार्थः । कर्मकाण्डीय-मन्त्राणां विधिभिर्वाक्यैकवाक्यत्वेऽपि प्रकरणान्तरस्थवेदान्तानां स्वार्थनिष्ठत्वेनैव प्रामाण्यमित्याशंक्याऽऽह–नेति । विधिनिषेधार्थ

वादमन्त्रनामधेयाधिकारान्ग्रहीतुं क्वचिदपीत्युक्तम् । अदृष्टाऽपि युक्तिवशादेष्टुं शक्येत्याशंक्य न हि परिनिष्ठितेत्यादिनोक्तं मत्वाऽऽह—उपपन्ना वेति । पूषा प्रपिष्टभाग इत्यत्र यागाविनाभूतद्रव्यदेवताबुद्ध्या यागविधिकल्पनावद्वेदान्तानामपि स्वार्थे विधिं परिकल्प्यार्थवत्त्वसंभवे किं कर्मविधिशेषत्वेनेत्याशंक्याऽऽह न चेति । दध्ना जुहोतीत्यादाविव सिद्धेऽप्यर्थे विधिः स्यादित्याशंक्याऽऽह—क्रियेति । तत्र भावार्थस्यान्यतो लब्धत्वात्तदनुवादेन विधेः संक्रान्तत्वाद्विना भावार्थं शुद्धस्य सिद्धस्य विध्यविषयतेति—

भा० तस्मात्कर्मापेक्षितकर्तृदेवतादिस्वरूपप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषत्वं वेदान्तानाम्॥ अथ प्रकरणान्तरभयान्नैतदभ्युपगम्यते। तथापि स्ववाक्यगतोपासनादिकर्मपरत्वम् ॥ तस्मान्न ब्रह्मणश्शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते—उच्यते—

सू० तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥ (४) ॥

भा० तुशब्दः—पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः ॥ तद् ब्रह्म सर्वशक्तिजगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रा-

देवाऽवगम्यते ॥ कथम् ? "समन्वयात्"-सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्येणैवं तस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि—

रत्नप्रभा ।

साध्यत्वाद्विधेयता, निष्क्रियब्रह्मणः कथमप्यसाध्यत्वान्न विधेयत्वमित्यर्थः । भाट्टमतमुपसंहरति–तस्मादिति ॥ स्वयमेवारुचिं वदन्पक्षान्तरमाह—अथेति ॥ सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे–तुशब्द इति ॥ तद् ब्रह्म, वेदान्तप्रमाणकम्, इति प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुं पृच्छति–कथमिति ॥ हेतुमाह—समिति ॥ अन्वयः–तात्पर्यविषयत्वं, तस्मादित्येव हेतुः । तात्पर्यस्य सम्यक्त्वम्–अखण्डार्थविषयकत्वं सूचयितुं सं–पदं प्रतिज्ञान्तर्गतमेव । तथा चाखण्डं ब्रह्म, वेदान्तजप्रमाविषयः, वेदान्ततात्पर्यविषयत्वात्, यो यद्वाक्यतात्पर्यविषयः, स तद्वाक्यप्रमेयः, यथा–कर्मवाक्यप्रमेयो धर्म इति प्रयोगः ॥ वाक्यार्थस्य अखण्डत्वम्–असंसृष्टत्वम् । वाक्यस्य चाखण्डार्थकत्वं, स्वपदोपस्थिताः ये पदार्थाः–तेषां यः संसर्गः, तद्गोचरप्रमाजनकत्वम् । न चेदमप्रसिद्धम्,प्रकृष्ट-

१ णैकस्यैवार्थ० ।

प्रकाशश्चन्द्र इत्यादिलक्षणवाक्यानां लोके लक्षणया चन्द्रादि-व्यक्तिमात्रप्रमाहेतुत्वात् सर्वपदलक्षणा चाविरुद्धा, सर्वैरर्थवादपदैरे

भामती।

विषयो विधिर्न सिद्धे वस्तुनि भवितुमर्हतीति उपसंहरति-तस्मादिति । अत्रारुचिकारणमुक्त्वा पक्षान्तरमुपसंक्रामति-अथेति । एवं च सद्युक्तरूपे ब्रह्मणि शब्दस्यातात्पर्यात् प्रमाणान्तरेण यादृशमस्य रूपं व्यवस्थाप्यते न तच्छब्देन विरुध्यते, तस्योपासनापरत्वात्, समारोपेण चोपासनाया उपपत्तेरिति । प्रकृतमुपसंहरति-तस्मान्नेति । सूत्रेण सिद्धान्त-यति-एवं प्राप्त उच्यते -तत्तु समन्वयात् ॥ तदेतत् व्याचष्टे-तुशब्द इति । तदित्युत्तरपक्षप्रतिज्ञां विभजते-तद्ब्रह्मेति । पूर्वपक्षी कर्कशाशयः पृच्छति-कथम् । कुतः प्रकारादित्यर्थः । सिद्धान्ती स्वपक्षे हेतुं प्रकारभेदमाह-समन्वयात् । सम्यगन्वयः समन्वयस्तस्मात् । एतदेव विभजते-सर्वेषु हि वेदान्तेष्विति । वेदान्तानामैकान्तिकीं ब्रह्मपरतामा-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

भावः । वार्तिककारमतमुपसंहरति-तस्मादिति । तत्रारुचिं सूचयित्वा मतान्तरं निगमयति--अथेत्यादिना । मतद्वयेऽपि

संमतमर्थमुपसंहरति– तस्मान्नेति । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तसूत्रमवतारयति–इति प्राप्त इति । तत्र पूर्वपक्षप्रतिक्षेपप्रतिज्ञां व्याचष्टे–तुशब्द इति । तत्पदोपात्तां सिद्धान्तप्रतिज्ञां विभजते–तद्ब्रह्मेति । पूर्वसूत्रयोरुक्तं मेयभूतं ब्रह्म स्मारयितुं विशेषणानि । ननु वेदान्तवाक्यस्य लौकिकवाक्यवद्वाक्यत्वादेव संसृष्टार्थत्वादखण्डैकरसे ब्रह्मणि कथं प्रथाहेतुतेति पृच्छति–कथमिति । अपर्यायानेकशब्दानामखण्डार्थत्वस्य प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्ये दृष्टत्वादस्यापि ब्रह्मस्वरूपमात्रबोधनप्रवृत्तस्य तद्धीहेतुता युक्तेति हेतुमादत्ते–समन्वयादिति । हेतुं विवृणोति–सर्वेष्विति । वेदान्तानामैकान्तिकीं

भा० "सदेव सौम्येदमग्र आसीद्" [छान्दो० ६।२।१] "एकमेवाद्वितीयम्" बृह० २।५।१९] "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" [एत० २।४।१।१] "तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरम्–

रत्नप्रभा ।

कस्याः स्तुतेर्लक्ष्यत्वाङ्गीकारात् । तथा सत्यज्ञानादिपदैरखण्डं

ब्रह्म भातीति न पक्षासिद्धिः । नापि हेत्वसिद्धिः उपक्रमादिलि-ङ्गैर्वेदान्तानामद्वितीयाखण्डब्रह्मणि तात्पर्यनिर्णयात । तत्र छान्दोग्यषष्ठे उपक्रमं (१) दर्शयति–सदेवेति ॥ उद्दालकः पुत्रमुवाच--हे सौम्य प्रियदर्शन इदं सर्वं जगद् अग्रे उत्पत्तेः प्राक्काले सदबाधितं ब्रह्मैवासीत । एवकारेण जगतः पृथक्सत्ता निषिध्यते । सजातीयविजातीयस्वगतभेदानिरासार्थम् "एकमेवाद्वितीयम्" [छा० ६ । २ । १] इति पदत्रयम् । एवमद्वितीयं ब्रह्मोपक्रम्य "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" [अ० ६ । ८ । ७--१६] इत्युपसंहरति (१) । इदमुपक्रमोपसंहारैकरूप्यं तात्पर्यलिङ्गम् (२) । यथा "तत्त्वमसि" [छा० ६ । ८ । ७–१६] इति नवकृत्वोऽभ्यासः (३) । रूपादिहीनाद्वितीयब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वाद् अपूर्वत्वमुक्तम् (४) । "अत्र वाव किल सत्सौम्य न निभालयसे" इति संघाते स्थितं प्रत्यग्ब्रह्म न जानासीत्यर्थः– "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये" [छा० ६ । १४ । २] इति ब्रह्मज्ञानात्फलमुक्तं विदुषः । तस्य यावत्कालं देहो न विमोक्ष्यते, तावदेव देहपातपर्यन्तो विलम्बः । अथ देहपातानन्तरं विद्वान्ब्रह्म सम्पत्स्यते । विदेहकैवल्यमनुभवतीत्यर्थः–"अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य" [छा० ६ । ३ । २] इत्याद्यद्वितीयज्ञानार्थोऽर्थवादः (५) । मृदादिदृष्टान्तैः प्रकृत्यतिरेकेण विकारो नास्तीत्युपपत्ति (६) रुक्ता । एवं षड्विधानि

तात्पर्यलिङ्गानि व्यस्तानि, समस्तानि वा,–प्रतिवेदान्तं दृश्यन्त इत्यैतरेयकोपक्रमवाक्यं पठति–आत्मावेति ॥ बृहदारण्यके मधुकाण्डोपसंहारवाक्यं सदात्मनो निर्विशेषत्वार्थमाह–तदेतदिति ॥ मायाभिर्बहुरूपं तद् ब्रह्म । एतद् अपरोक्षम् । अपूर्वं कारणशून्यम् । अनपरं कार्यरहितम् । अनन्तरं जात्यन्तरमस्य नास्तीत्यनन्तरम् । एकरस–

भामती ।

चिख्यासुर्बहूनि वाक्यान्युदाहरति–सदेवेति । 'यतो वा इमानि भूतानि' इति तु वाक्यं पूर्वमुदाहृतं जगदुत्पत्तिस्थितिनाशकारणमिति चेह स्मारितमिति न पठितम् । येन हि वाक्यमुपक्रम्यते येन चोपसंह्रियते तदेव वाक्यार्थ इति शाब्दाः । यथोपांशुयाजवाक्येऽनूचोः पुरोडाशयोर्जामितादोषसंकीर्तन–

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

ब्रह्मपरतां वक्तुं बहूनि वाक्यान्युदाहरति–सदेवेत्यादिना । सदित्यस्तितामात्रमेवेत्यवधारणे । किं तदवध्रियते तदाह–इदमिति । यदिदं व्याकृतं जगत्तदग्रे प्रागुत्पत्तेर्व्याकृतरूपत्यागेन सदेवाऽऽसीद्धे सोम्य प्रियदर्शनेति पित्रा पुत्रः संबोध्यते । स्थूलं पृथिव्यादीदं बुद्धिबोध्यं प्रागुत्पत्तेर्मा भूदन्यत्तु महदादिसूक्ष्ममा-

सीदेवेति नेत्याह—एकमिति । कार्यं सतोऽन्यन्नाऽऽसादेवेत्यर्थः । तथाऽपि मृदो घटाकारपरिणामयितृकुलालवज्जगन्निमित्तं सतोऽन्यदासीदित्याशंक्याऽऽह—अद्वितीयमिति । सतोऽपि चित्त्वं विना प्रधानवन्न हेतुतेत्याशंक्य श्रुत्यन्तरमाह—आत्मेति । आप्नोतीत्यात्मा मूलकारणं, वैशब्देन प्रागवस्था स्मर्यते । इदमित्याद्युक्तार्थम् । तस्य निर्विशेषत्वार्थं श्रुत्यन्तरं पठति--तदेतादिति । तच्छब्देनेन्द्रो मायाभिरिति प्रकृतात्मोक्तिः । विधेयं ब्रह्मापेक्ष्य नपुंसकं तदेतदेव यद्ब्रह्म । तद्वा किं लक्षणं, तत्राऽऽह--अपूर्वमिति । नास्य पूर्वं कारणमित्यपूर्वमकार्यमित्यर्थः । नास्यापरं कार्यं वास्तवमस्तीत्यनपरमकारण-

---

भा० अबाह्यम् । अयमात्मा ब्रह्म । सर्वानुभूः" [बृह० २ । ५ । १९] "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्" [मुण्ड० २ । २ । ११] इत्यादीनि ॥ न च तद्गतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽगम्यमानेऽर्थान्तरकल्पना युक्ता । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसंगात् ॥ न च तेषां कर्तृस्वरूपप्रतिपादनपरतावसीयते ॥ "तत्केन कं पश्येद्" [बृह० २ । ४ । १३] इत्यादिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः ॥

---

१ अलभ्यमानेऽर्थे ।

रत्नप्रभा ।

मित्यर्थः । अबाह्यम् अद्वितीयम् । तस्यापरोक्षत्वमुपपादयति–अयमिति ॥ सर्वमनुभवतीति–सर्वानुभूः । चिन्मात्रमित्यर्थः ॥ ऋग्यजुःसामवाक्यान्युक्त्वा आथर्वणवाक्यमाह–ब्रह्मैवेदमिति ॥ यत् पुरस्तात् पूर्वदिग्वस्तुजातम्, इदम् अब्रह्मैवाविदुषां भाति तद् अमृतं ब्रह्मैव वस्तु विदुषामित्यर्थः । आदिपदेन–"सत्यं ज्ञानं" [तै० २ । १ । १] इत्यादिवाक्यानि गृह्यन्ते । नन्वस्तु ब्रह्मणस्तात्पर्यविषयत्वं वेदान्तानां, कार्यमेवार्थः किं न स्यादिति तत्राह–न चेति ॥ वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्ये निश्चीयमाने कार्यार्थत्वं न युक्तम्, "यत्परः शब्दः स शब्दार्थः" इति न्याया दित्यर्थः । यदुक्तमर्थवादन्यायेन वेदान्तानां कर्त्रादिस्तावकत्वमिति तत्राह–न च तेषामिति ॥ तेषां कर्मशेषकर्त्रादिस्तावकत्वं न भाति । किंतु ज्ञानद्वारा कर्म तत्साधननाशकमेव । तत् तत्र विद्याकाले कः कर्ता केन करणेन कं विषयं पश्येदिति श्रुते रित्यर्थः । अर्थवादानां तु स्वार्थे फलाभावात् स्तुतिलक्षण–

भामती ।

पूर्वकोपांशुयाजविधाने तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे चापूर्वोपांशुयाजकर्मविधिपरता एकवाक्यताबलादाश्रिता, एवमत्रापि 'सदेव

सोम्येदम्' इति ब्रह्मोपक्रमात् 'तत्त्वमसि' इति च जीवस्य ब्रह्मात्मनोपसंहारात् तत्परतैव वाक्यस्य । एवं वाक्यान्तराणामपि पौर्वापर्यालोचनया ब्रह्मपरत्वमवगन्तव्यम् । न च तत्परत्वस्य दृष्टस्य सति संभवेऽन्यपरताऽदृष्टायुक्ता कल्पयितुम्, अतिप्रसङ्गात् न केवलं कर्तृपरता तेषामदृष्टा, अनुपपन्ना चेत्याह—न चेति।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मित्यर्थः । नास्यान्तरं जात्यन्तरमन्तराले[illegible]त्यनन्तरमेकरसमित्यर्थः । तथाविधमन्यदपि तटस्थमस्तीति नेत्याह—अबाह्यमिति । बाह्यमस्यानात्मभूतं नास्तीत्यद्वितीयमित्यर्थः । तस्यापरोक्षत्वमाह-अयमिति । तत्सिद्ध्यर्थं चित्स्वभावत्वमाह—सर्वेति । ब्रह्माऽऽत्मा सर्वमनुभवति चेदनुभाव्यस्य पृथक्त्वान्नाद्वैतमित्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मेति । यत्पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्यब्रह्मेवाविदुषां भाति तत्सर्वमिदममृतं ब्रह्मैव वस्तुत इत्यर्थः । आदिपदेन सत्यज्ञानादिवाक्यानि गृह्यन्ते । नन्वेषां वाक्यानामर्थवादाधिकरणन्यायेन कर्मापेक्षितकर्त्रादिप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषतेत्युक्तं तत्राऽऽह—न चेति । वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादीनामिव क्रियाविधिशेषत्वेऽपि तेषां न श्रुतहानिरश्रुतकल्पना वेत्याशंक्याऽऽह—न चेति । युक्तमर्थवादानां स्वार्थे पुमर्थहीनानामध्ययनविधेर्विध्यपेक्षितप्राशस्त्यद्वारा तच्छेषत्वम् । यथाऽऽहुः—"स्वाध्यायविधिना वेदः पुरुषार्थाय नीयते ।

तद्धशेनार्थवादानां प्राशस्त्येन प्रमाणता" इति । वेदान्तानां तु कर्मापेक्षितकर्त्राद्यबोधित्वान्न तद्विधिशेषतेत्यर्थः । ननु पर्णताया जुहूद्वारा क्रतुशेषतावदात्मनोऽपि ज्ञानद्वारा कर्मशेषत्वात्तदर्था वेदान्तास्तद्विधिशेषा भविष्यन्ति नेत्याह—तदिति । तत्त्र विद्यादशायां केन करणेन कं विषयं को वा कर्ता पश्येदित्यादि-वाक्येनाऽऽत्मविद्यया क्रियादिनिरासश्रुतेर्नासौ कर्माङ्गम् । ततो

भा० न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादि-विषयत्वं ब्रह्मणः । "तत्वमसि" [छान्दो० ६ । ८ । १६] इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्तरेणानवगम्य-मानत्वात् ॥

रत्नप्रभा ।

तेति भावः । यदुक्तं सिद्धत्वेन मानान्तरवेद्यं ब्रह्म, न वेदार्थ इति, तत्राह—न च परीति ॥ "तत्त्वमसि" [छां० ६ । ८ । ७] इति शास्त्रमन्तरेणेति सम्बन्धः ॥ धर्मो, न वेदार्थः, साध्यत्वेन पाकवन्मानान्तरवेद्यत्वात् । यदि वेदं विना धर्मस्यानिर्णयान्न मानान्तरवेद्यता, तदा ब्रह्मण्यपि तुल्यम् । यच्चोक्तं निष्फलत्वाद् ब्रह्म न वेदार्थ इति तदनूद्य परिहरति—

भामती ।

सापेक्षत्वेनाप्रामाण्यं पूर्वपक्षबीजं दूषयति--न च परिनिष्ठितवस्तु-स्वरूपत्वेऽपीति । अयमभिसंधिः--पुंवाक्यनिदर्शनेन हि भूतार्थ-तया वेदान्तानां सापेक्षत्वमाशङ्क्यते । तत्रैवं भवान् पृष्टो व्याचष्टाम्, किं पुंवाक्यानां सापेक्षता भूतार्थत्वेनाहो पौरुषेयत्वेन। यदि भूतार्थत्वेन ततः प्रत्यक्षादीनामपि परस्परापेक्षत्वेनाप्रामा-ण्यप्रसङ्गः । तान्यपि हि भूतार्थान्येव । अथ पुरुषबुद्धिप्रभवतया पुंवाक्यं सापेक्षम्, एवं तर्हि तदपूर्वकाणां वेदान्तानां भूतार्था-नामपि नाप्रामाण्यं, प्रत्यक्षादीनामिव नियतेन्द्रियलिङ्गादि-जन्मानाम् । यद्युच्येत सिद्धे किलापौरुषेयत्वे वेदान्तानामन-पेक्षतया प्रामाण्यं सिध्येत, तदेव तु भूतार्थत्वेन न सिध्यति, भूतार्थस्य शब्दानपेक्षेण पुरुषेण मानान्तरतः शक्यज्ञानत्वाद्बु-द्धिपूर्वां विरचनोपपत्तेः, वाक्यत्वादिलिङ्गकस्य वेदपौरुषेयत्वानुमान-स्याप्रत्यूहमुत्पत्तेः । तस्मात् पौरुषेयत्वेन सापेक्षत्वं दुर्वारं, न तु भूतार्थत्वेन । कार्यार्थत्वे तु कार्यस्यापूर्वस्य मानान्तरागो-चरतयात्यन्ताननुभूतपूर्वस्य तत्त्वेन समारोपेण वा पुरुषबुद्धाव-नारोहात् तदर्थानां वेदान्तानामशक्यरचनतया पौरुषेयत्वाभा-वादनपेक्षं प्रमाणत्वं सिध्यतीति प्रामाण्याय वेदान्तानां कार्यपरत्वमातिष्ठामहे । अत्र ब्रूमः--किं पुनरिदं कार्यमभिमत-मायुष्मतः, यदशक्यं पुरुषेण ज्ञातुम् । अपूर्वमिति चेत्, हन्त

कुतस्त्यमस्य लिङाद्यर्थत्वं, तेनालौकिकेन संगतिसंवेदनविरहात्। लोकानुसारतः क्रियाया एव लौकिक्याः कार्याया लिङादेरवगमात् 'स्वर्गकामो यजेत' इति साध्यस्वर्गविशिष्टो नियोज्योऽवगम्यते, स च तदेव कार्यमवगच्छति यत्स्वर्गानुकूलम् । न च क्रिया क्षणभंगुरामुष्मिकाय स्वर्गाय कल्पत इति पारिशेष्याद्वेदत एवापूर्वे कार्ये लिङादीनां संबन्धग्रह इति चेत्, हन्त चैत्यवन्दनादिवाक्येष्वपि स्वर्गकामादिपदसंबन्धादपूर्वकार्यत्वप्रसङ्गः, तथा च तेषामप्यशक्यरचनत्वेनापौरुषेयत्वापातः । स्पष्टदृष्टेन पौरुषेयत्वेन वा तेषामपूर्वार्थत्वप्रतिषेधे वाक्यत्वादिना लिङ्गेन वेदानामपि पौरुषेयत्वमनुमितमित्यपूर्वार्थता न स्यात् । अन्यतस्तु वाक्यत्वादीनामनुमानाभासत्वोपपादने कृतमपूर्वार्थत्वेनात्र तदुपपादकेन । उपपादितं चापौरुषेयत्वमस्माभिर्न्यायकणिकायाम्, इह तु विस्तरभयान्नोक्तम् । तेनापौरुषेयत्वे सिद्धे भूतार्थानामपि वेदान्तानां न सापेक्षतया प्रामाण्यविघातः । न चानधिगतगन्तृता नास्ति येन प्रामाण्यं न स्यात्, जीवस्य ब्रह्मताया अन्यतोऽनधिगमात् । तदिदमुक्तम्—'न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि' इति । द्वितीयं पूर्व—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

धीद्वाराऽऽत्मनस्तद्विध्यशेषत्वात्तदर्थवेदान्तानां तच्छेषतेत्यर्थः ।

यत्तु न परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादनं तस्याध्यक्षादियोग्यत्वादिति तत्राऽऽह–न चेति। तत्त्वमसीति शास्त्रमन्तरेणेति संबन्धः। वेदान्तवेद्यस्य सिद्धत्वेऽपि मानान्तरायोग्यत्वात्तत्संवादविसंवादाभावाद्युक्तं तत्रानपेक्षं तत्प्रामाण्यमित्यर्थः। तत्प्रतिपादने च

भा० यत्तु हेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानर्थक्यमिति॥ नैष दोषः॥ हेयोपादेयशून्यब्रह्मात्मतावगमादेव सर्वक्लेशप्रहाणात्पुरुषार्थसिद्धेः॥ देवतादिप्रतिपादनस्य तु स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः॥

रत्नप्रभा।

यत्त्वित्यादिना॥ रहितत्वाद् भिन्नत्वाद्। ब्रह्मण इति शेषः॥ यदप्युक्तमुपासनापरत्वं वेदान्तानामिति, तत्र किं प्राणपञ्चाग्न्यादिवाक्यानाम्–उत–सर्वेषामिति?–तत्र आद्यम्–अङ्गीकरोति–देवतादीति॥ श्रेष्ठत्वादिगुणः, फलं च, आदिशब्दार्थः। न द्वितीयः—विधिशून्यानां "सत्यं ज्ञानम्" [तै० आ० २।

---

१ ब्रह्मात्माव०।

१ । १] इत्यादीनां स्वार्थे फलवतामुपासनापरत्वकल्पनायोगात् । किञ्च तदर्थस्य ब्रह्मणस्तच्छेषत्वं ज्ञानात् प्रागूर्ध्वं वा ? आद्ये-अध्यस्तगुणवतस्तस्य तच्छेषत्वेऽपि न द्वितीय इत्याह—

भामती ।

पक्षबीजं स्मारयित्वा दूषयति—यत्तु हेयोपादेयरहितत्वादिति । विध्यर्थावगमात् खलु पारंपर्येण पुरुषार्थप्रतिलम्भः । इह तु 'तत्त्वमसि' इत्यवगतिपर्यन्ताद्वाक्यार्थज्ञानात् बाह्यानुष्ठानाया-सानपेक्षात्साक्षादेव पुरुषार्थप्रतिलम्भो नायं सर्पो रज्जुरियमिति ज्ञानादिवेति । सोऽयमस्य विध्यर्थज्ञानात् प्रकर्षः । एतदुक्तं भमति—द्विविधं हीप्सितं पुरुषस्य । किंचिदप्राप्तं ग्रामादि, किंचित्पुनः प्राप्तमपि भ्रमवशादप्राप्तमित्यवगतं, यथा स्वग्रीवा-वनद्धं ग्रैवेयकम् । एवं जिहासितमपि द्विविधं, किंचिदहीनं जिहासति, यथा वलयितचरणं फणिनं, किंचित्पुनर्हीनमेव जिहा-सति, यथा चरणाभरणे नूपुरे फणिनमारोपितम् । तत्राप्राप्तप्राप्तौ चा-त्यक्तत्यागे च बाह्योपायानुष्ठानसाध्यत्वात् तदुपायतत्त्वज्ञानादस्ति पराचीनानुष्ठानापेक्षा । न जातु ज्ञानमात्रं वस्त्वपनयति । न हि सहस्रमपि रज्जुप्रत्ययां वस्तुसन्तं फणिनमन्यथयितुमीशते । समारोपिते तु प्रेप्सितजिहासिते तत्त्वसाक्षात्कारमात्रेण बाह्यानु-ष्ठानानपेक्षेण शक्येते प्राप्तुमिव हातुमिव । समारोपमात्रजीविते

हि ते, समारोपितं च तत्त्वसाक्षात्कारः समूलघातमुपहन्तीति । तथेहाप्यविद्यासमारोपितजीवभावे ब्रह्मण्यानन्दे वस्तुतः शोक-दुःखादिरहिते समारोपितनिबन्धनस्तद्भावः 'तत्त्वमसि' इतिवाक्यार्थतत्त्वज्ञानादवगतिपर्यन्तान्निवर्तते । तन्निवृत्तौ प्राप्तमप्यानन्दरूपमप्राप्तमिव प्राप्तं भवति, त्यक्तमपि शोकदुःखाद्यत्यक्तमिव त्यक्तं भवति, तादिदमुक्तम्—ब्रह्मात्मावगमादेव जीवस्य सर्वक्लेशस्य सवासनस्य विपर्यासस्य । स हि क्लिश्नाति जन्तूनतः क्लेशः, तस्य प्रकर्षेण हानात । पुरुषार्थस्य दुःखनिवृत्ति-सुखाप्तिलक्षणस्य सिद्धेरित । यत्तु 'आत्मेत्येवोपासीत' 'आत्मानमेव लोकमुपासीत' इत्युपासनावाक्यगतदेवतादिप्रतिपादनेनोपासनापरत्वं वेदान्तानामुक्तं, तद्दूषयाति—देवतादिप्रतिपादनस्य तु आत्मेत्येतावन्मात्रस्य स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः । यदि न विरोधः, सन्तु

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावादित्यत्रोक्तमनुवदाति—यत्त्विति । पुरस्तात्पञ्चम्या वस्तुन इत्यध्याहार्यम् । आनर्थक्यं हेयादिहीनार्थत्वं वा विफलत्वं वा तत्राऽऽद्यमुपेत्य द्वितीयं दूषयाति—नेति । यत्तु स्ववाक्यगतोपासनादिपरत्वं वेदान्तानां तत्किं कतिपयानामुत सर्वेषाम् । आद्यमङ्गीकरोति—देवतादीति । आदि-

शब्देन देवतासुरसंग्रामो गुणजातं फलविशेषश्चोच्यते । तस्य तत्प्रकरणस्थोपास्तिशेषत्वं प्रकरणादिष्टमेवेत्यर्थः । नेतरः । सर्वेषां वेदान्तानां तच्छेषत्वे मानाभावात् । तदर्थस्य च ब्रह्मण-स्तच्छेषत्वं ज्ञाना—

भा० न तु तथा ब्रह्मण उपासनाविधिशेषत्वं सम्भवति ॥ एकत्वे हेयोपादेयशून्यतया क्रियाकारकादि-द्वैतविज्ञानोपमर्दोपपत्तेः ॥ न ह्येकत्वविज्ञानेनोन्मथितस्य द्वैतविज्ञानस्य पुनस्सम्भवोऽस्ति, येनोपासनाविधिशेषत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्येत ॥ यद्यप्यन्यत्र वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेण प्रमाणत्वं न दृष्टम्—

रत्नप्रभा ।

न तु तथेति ॥ प्राणादिदेवतावदित्यर्थः । अहं ब्रह्मास्मीत्येकत्वे ज्ञाते सति हेयोपादेयशून्यतया ब्रह्मात्मनः फलाभावादुपास्योपासकद्वैतभानस्य कारणस्य नाशाच्च नोपासनाशेषत्वमित्याह—एकत्व इति ॥ द्वैतज्ञानस्य संस्कारबलात् पुनरुदये विधानमिति नेत्याह—न हीति ॥ दृढस्येति शेषः । भ्रान्तित्वानिश्चयो दार्ढ्यम् ।

संस्कारोत्थं तु भ्रान्तित्वेन निश्चितं न विधिनिमित्तम् ॥ येनेति। उपासनायां कारणस्य सत्त्वेनेत्यर्थः। वेदप्रामाण्यस्य व्यापकं क्रियार्थकत्वमनुवदति–यद्यपीति ॥ कर्मकाण्डेऽर्थवादादीनामित्यर्थः। तथा च व्यापकाभावाद्वेदान्तेषु व्याप्याभावानुमानामिति भावः।वेदान्ताः, न स्वार्थे मानम्, अक्रियार्थत्वात्, "सोऽरोदीद्" इत्यादिवदित्यनुमाने निष्फलार्थकत्वमु-

भामती।

तर्हि वेदान्ता देवताप्रतिपादनद्वारेणोपासनाविधिपरा एवेत्यत आह–न तु तथा ब्रह्मण इति। उपास्योपासकोपासनादिभेदसिद्ध्यधीनोपासना न निरस्तसमस्तभेदप्रपञ्चे वेदान्तवेद्ये ब्रह्मणि संभवतीति नोपासना विधिशेषत्वं वेदान्तानां तद्विरोधित्वादित्यर्थः। स्यादेतत्। यदि विधिविरहेऽपि वेदान्तानां प्रामाण्यं, हन्त तर्हि 'सोऽरोदीत्' इत्यादीनामप्यस्तु स्वतन्त्राणामेवोपेक्षणीयार्थानां प्रामाण्यम्।न हि हानोपादानबुद्धी एव प्रमाणस्य फले, उपेक्षाबुद्धेरपि तत्फलत्वेन प्रामाणिकैरभ्युपेतत्वादिति कृतं 'बर्हिषि रजतं न देयम्' इत्यादिनिषेधविधिपरत्वेनैतेषामित्यत आह–यद्यपीति। स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणतया हि सर्वो वेदराशिः पुरुषार्थतन्त्र इत्यवगतम्। तत्रैकेनापि वर्णेन नापुरुषार्थेन भवितुं युक्तं, किं पुनरियता 'सोऽरोदीत्' इत्यादिना पदप्रबन्धे-

न । न च वेदान्तेभ्य इव तदर्थावगममात्रादेव कश्चित्पुरुषार्थ उपलभ्यते । तेनैष पदसंदर्भः साकांक्षएवास्ते पुरुषार्थमुदीक्षमाणः । 'वर्हिषि रजतं न देयम्' इत्ययमपि निषेधविधिः स्वनिषेध्यस्य निन्दामपेक्षते । न ह्यन्यथा ततश्चेतनः शक्यो निवर्तयितुम् । तद्यदि दूरतोऽपि न निन्दामवाप्स्यत्ततो निषेधविधिरेव रजतनिषेधे च निन्दायां च दर्विहोमवत् । सामर्थ्यद्वयमकल्पयिष्यत् । तदेवमुत्तयोः 'सोऽरोदीत्' इति च 'वर्हिषि रजतं न देयम्' इति च पदसंदर्भयोर्लक्ष्यमाणनिन्दाद्वारेण नष्टाश्वदग्धरथवत् परस्परं समन्वयः । न त्वेवं वेदान्तेषु पुरुषार्थापेक्षा, तदर्थावगमादेवानपेक्षात्परमपुरुषार्थलाभादित्युक्तम् । ननु

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

त्प्रागूर्ध्वं वा । आद्येऽध्यस्तगुणवतस्तस्य तच्छेषत्वेऽपि न द्वितीय इत्याह—न त्विति । देवतादिप्रतिपादनं दृष्टान्तयितुं तथेत्युक्तम् । तत्र हेतुरेकत्व इति । ज्ञाते सतीति शेषः । हेयोपादेयशून्यतयेत्यत्र ब्रह्मणो ज्ञातस्याद्वितीयस्येत्यध्याहार्यम् । उपास्योपासकादिभेदबुद्ध्यभावादुपास्तिविध्ययोगान्न ब्रह्मणो ज्ञातस्य तच्छेषतेत्यर्थः । संस्कारात्पुनर्द्वैतज्ञानोदये विध्यादिसर्वमविरुद्धमित्याशंक्याऽऽह—न हीति । संस्कारोत्थस्याऽऽभासत्वाद्विध्यनिमित्तत्वान्न ब्रह्मणस्तच्छेषतेत्यर्थः । वेदान्ताः स्वार्थे न मानं विधिशून्य

वाक्यत्वात्संमतवदित्यनुमानात्तेषां विधिशेषतेत्याशङ्क्य स्वार्थे फलराहित्यमुपाधिरित्याह-यद्यपीति । अन्यत्रेति कर्मकाण्डोक्तिः । वेदवाक्यानां सोऽरोदीदित्यादीनामिति यावत् । तथाऽपि स्वार्थे वैफल्यं-

---

भा० तथाप्यात्मविज्ञानस्य फलपर्यन्तत्वान्न तद्विषयस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं, शक्यं प्रत्याख्यातुम् ॥ न चानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यं, येनान्यत्र दृष्टं निदर्शनमपेक्षेत ॥ तस्मात्सिद्धं ब्रह्मणश्शास्त्रप्रमाणकत्वम् ॥

रत्नप्रभा ।

पाधिरित्याह-तथापीति ॥ अर्थवादानां निष्फलस्वार्थमानत्वेऽपीत्यर्थः । तद्विषयस्य तत्कारणस्य । स्वार्थे ब्रह्मात्मनीति शेषः ॥ सफलज्ञानकरणत्वेन वेदान्तानां स्वार्थे मानत्वसिद्धेर्न क्रियार्थकत्वं तद्व्यापकमिति भावः । ननु मा भूद्वेदप्रामाण्यस्य व्यापकं, क्रियार्थकत्वं, व्याप्यं तु भविष्यति, तदभावाद्वेदान्तानां प्रामाण्यं दुर्ज्ञानमिति नेत्याह-न चेति ॥ येन वेदप्रामाण्यं स्वस्यानुमान-

गम्यत्वेनान्यत्र क्वचिद् दृष्टं दृष्टान्तमपेक्षेत, तदेव नास्तीत्यर्थः । चक्षुरादिवद्वेदस्य स्वतः प्रामाण्यज्ञानान्न तद्व्याप्तिलिङ्गाद्यपेक्षा । प्रामाण्यसंशये तु फलवदज्ञाताबाधितार्थतात्पर्यात् प्रामाण्यनिश्चयो न क्रियार्थत्वेन । न कूपे पतेदितिवाक्ये व्यभिचारादिति भावः । वर्णकार्थमुपसंहरति—तस्मादिति ।। समन्वयादित्यर्थः । विधिवाक्यानामपि फलवदज्ञातार्थत्वेन प्रामाण्यं तत्तुल्यं वेदान्तानामपीति स्थितम् । एवं पदानां सिद्धेऽर्थे व्युत्पत्तिमिच्छतां ब्रह्मनास्तिकानां मतं ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वात् सफलत्वाच्च वेदान्तैकमेयत्वमित्युक्त्या निरस्तम् ॥ सम्प्रति सर्वेषां पदानां कार्यान्वितार्थे शक्तिमिच्छतां विधिशेषत्वेन—

भामती ।

विध्यसंस्पर्शिनो वेदस्यान्यस्य न प्रामाण्यं दृष्टमिति कथं वेदान्तानां तदस्पृशां तद्भविष्यतीत्यत आह—न चानुमानगम्यमिति । अबाधितानधिगतासंदिग्धबोधजनकत्वं हि प्रमाणत्वं प्रमाणानां तच्च स्वत इत्युपपादितम् । यद्यपि चैषामीदृग्बोधजनकत्वं कार्यार्थापत्तिसमधिगम्यं तथापि तद्बोधोपजनने मानान्तरं नापेक्षन्ते । नापीमामेवार्थापत्तिं, परस्पराश्रयप्रसङ्गादिति स्वत इत्युक्तम् । ईदृग्बोधजनकत्वं च कार्ये इव विधीनां, वेदान्तानां ब्रह्मण्यस्तीति दृष्टान्तानपेक्षं तेषां ब्रह्मणि प्रामाण्यं सिद्धं भवति । अन्यथा

नेन्द्रियान्तराणां रूपप्रकाशनं दृष्टमिति चक्षुरपि न रूपं प्रकाशयेदिति । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति ॥

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तेषां विधिस्पर्शमन्तरेणाप्रामाण्ये हेतुरिति शेषः । साधनव्याप्तिं प्रत्याह—आत्मेति । तद्विषयस्येत्यात्मज्ञानं तच्छब्दार्थः । शास्त्रस्य स्वार्थे फलवत्त्वात्तत्रैवेति शेषः । एतेन न क्वचिदपीत्यादि व्याख्यातम् । अर्थवादाधिकरणस्य विषयभेदं वक्ष्यति । न च मन्त्रवद्वेदान्तानां विधिभिर्वाक्यैकवाक्यत्वं तेषां दृष्टद्वारा क्रतूपकारित्ववदेषां तदयोगादेतदुत्थात्मज्ञानस्य कर्माधिकारविरोधित्वादिति द्रष्टव्यम् । ननु वेदान्ता विधिबोधिनो मानत्वे सति वेदवाक्यत्वात्संमतवन्नेत्याह—न चेति । वक्ष्यमाणन्यायेन निषेधवाक्ये व्यभिचारादबाधितानधिगतासंदिग्धबोधित्वाद्युक्तं विधिस्पर्शं विना स्वार्थे वेदान्तप्रामाण्यमित्यर्थः । विध्यसंस्पर्शिनो वेदवाक्यस्य स्वार्थे प्रामाण्यमन्यत्रादृष्टं निषेधवाक्येऽपि विप्रतिपत्तेरित्याशंक्याऽऽह—येनेति । शास्त्रप्रामाण्यस्यानुमानगम्यत्वेनेति यावत् । अपेक्षेत शास्त्रप्रामाण्यमिति शेषः । न तथा तदनुमानगम्यं स्वारसिकत्वादुत्पन्नायां हि प्रमायां शास्त्रस्य तल्लिङ्गेन तज्जनकत्वमनुमेयम् । ततस्तदुत्पत्तिरितिस्वीकारे परस्पराश्रयत्वं तस्मादनुमानेन ज्ञेयमपि शास्त्रप्रामाण्यं न तद्ग—

म्यत्वेन भवतीति नास्ति दृष्टान्तापेक्षेत्यर्थः । वर्णकार्थमुपसंहरति-तस्मादिति । वेदान्तानां प्रामाण्ये विधितुल्यत्वं तच्छब्दार्थः । लौकिकोक्तीनां मानान्तरायत्तानां सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यमुपेत्य वेदान्तेषु विनाकार्यार्थतामनपेक्षत्वं वा फलवत्त्वं वा न लभ्यमिति मतं ब्रह्मात्मनो मानान्तरायोग्यत्वेन तद्धीमात्रात्फललाभेन च परास्तम् । संप्रति कार्यान्विते—

भा० अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते—यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म तथापि—

रत्नप्रभा ।

प्रत्यग्ब्रह्म वेदान्तैर्बोध्यते, न स्वातन्त्र्येणेति वदतां वृत्तिकाराणां मतनिरासाय सूत्रस्य वर्णकान्तरमारभ्यते । तत्र वेदान्ताः किमुपासनाविधिशेषत्वेन ब्रह्म बोधयन्ति-उत-स्वातन्त्र्येणेति ? इति सिद्धे व्युत्पत्त्यभावभावाभ्यां संशये पूर्वपक्षमाह-अत्रापर इति ॥ ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यत्वोक्तौ वृत्तिकाराः पूर्वपक्षयन्ती-

---

१ एतदारम्भात्प्राक् इति सप्तमं वर्णकमिति क्वचित्पाठः । आदित आरभ्यैतदन्तं सप्तवर्णकानीति भावः ।

त्यर्थः । उपासनातो मुक्तिः पूर्वपक्षे तत्त्वज्ञानादेवेति सिद्धान्ते फलं विधिनियोगः ।

भामती ।

आचार्यदेशीयानां मतमुत्थापयति—अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्त इति । तथाहि—'अज्ञातसंगतित्वेन शास्त्रत्वेनार्थवत्तया । मननादिप्रतीत्या च कार्यार्थाद्ब्रह्मनिश्चयः ॥' न खलु वेदान्ताः सिद्धब्रह्मरूपपरा भवितुमर्हन्ति, तत्राविदितसंगतित्वात् । यत्र हि शब्दा लोकेन न प्रयुज्यन्ते तत्र न तेषां संगतिग्रहः । न चाहेयमनुपादेयं रूपमात्रं कश्चिद्विवक्षति प्रेक्षावान्, तस्याबुभुत्सितत्वात् । अबुभुत्सितावबोधने च प्रेक्षावत्ताविघातात् । तस्मात् प्रतिपित्सितं प्रतिपिपादयिषन्नयं लोकः प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतमेवार्थं प्रतिपादयेत, कार्यं चावगतं तद्धेतुरिति तदेव बोधयेत । एवं च वृद्धव्यवहारप्रयोगात् पदानां कार्यपरतामवगच्छति । तत्र किंचित्साक्षात् कार्याभिधायकं, किंचित्तु कार्यार्थस्वार्थाभिधायकं, न तु भूतार्थपरता पदानाम् । अपि च नरान्तरस्य व्युत्पन्नस्यार्थप्रत्ययमनुमाय तस्य च शब्दभावाभावानुविधानमवगम्य शब्दस्य तद्विषयबोधकत्वं निश्चेतव्यम् । न च भूतार्थरूपमात्रप्रत्यये परनरवर्तिनि किंचिल्लिङ्गमास्ति । कार्यप्रत्यये तु नरान्तरवर्तिनि प्रवृत्तिनिवृत्ती स्तो हेतू इत्यज्ञातसंगतित्वान्न

ब्रह्मरूपपरा वेदान्ताः । अपि च वेदान्तानां वेदत्वाच्छास्त्रत्वप्रसिद्धिरस्ति । प्रवृत्तिनिवृत्तिपराणां च संदर्भाणां शास्त्रत्वम् । यथाहुः—'प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा । पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥' इति । तस्माच्छास्त्रत्वप्रसिद्धया व्याहतमेषां स्वरूपपरत्वम् । अपि च न ब्रह्मरूपप्रतिपादनपराणामेषामर्थवत्त्वं पश्यामः । न च रज्जुरियं न भुजङ्ग इति यथाकथंचिल्लक्षणया वाक्यार्थतत्त्वनिश्चये यथा भयकम्पादिनिवृत्तिः, एवं 'तत्त्वमसि' इतिवाक्यार्थावगमान्निवृत्तिर्भवति सांसारिकाणां धर्माणाम् । श्रुतवाक्यार्थस्यापि पुंसस्तेषां तादवस्थ्यात् । अपि च यदि श्रुतब्रह्मणो भवति सांसारिकधर्मनिवृत्तिः, कस्मात् पुनः श्रवणस्योपरि मननादयः श्रूयन्ते । तस्मात्तेषां वैयर्थ्यप्रसङ्गादपि न ब्रह्मस्वरूपपरा वेदान्ताः, किंत्वात्मप्रतिपत्तिविषयकार्यपराः । तच्च कार्यं स्वात्मनि नियोज्यं नियुञ्जानं नियोग इति च मानान्तरापूर्वतयाऽपूर्वमिति चाख्यायते । न च विषयानुष्ठानं विना तत्सिद्धिरिति स्वसिद्ध्यर्थं तदेव कार्यं स्वविषयस्य करणस्यात्मज्ञानस्यानुष्ठानमाक्षिपति । यथा च कार्यं स्वविषयाधीननिरूपणमिति ज्ञानेन विषयेण निरूप्यते, एवं ज्ञानमपि स्वविषयमात्मानमन्तरेणाशक्यनिरूपणमिति तन्निरूपणाय तादृशमात्मानमाक्षिपति तदेव कार्यम् । यथाहुः—'यत्तु तत्सिद्ध्यर्थमुपादीयते आक्षिप्यते तदपि विधेयमिति तन्त्रे

व्यवहारः" इति । विधेयता च नियोगविषयस्य ज्ञानस्य भावार्थ-तयानुष्ठेयता, तद्विषयस्य त्वात्मनः स्वरूपसत्ताविनिश्चितिः । आरोपिततद्भावस्य त्वन्यस्य निरूपकत्वे तेन तन्निरूपितं न स्यात् । तस्मात्तादृगात्मप्रतिपत्तिविधिपरेभ्यो वेदान्तेभ्यस्तादृगा-त्मविनिश्चयः । तदेतत्सर्वमाह—यद्यपीति । विधिपरेभ्योऽपि वस्तु-तत्त्वविनिश्चय इत्यत्र निदर्श—

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

शब्दशक्तिनियमान्न सिद्धं वस्तु शाब्दमिति वदतामुपास्तिवि-धिनिष्ठान्वेदान्तानिच्छतां मतं निरसितुं वर्णकान्तरमारभ्यते । यद्वा—आरोपितब्रह्मत्वस्य जीवस्योपास्तिपरा वेदान्ता न ब्रह्मा-त्मत्वे मानमिति पक्षं प्रतिक्षिप्य तेषां वस्तुनि मानत्वेऽपि विधि-द्वारेति विशेषमाशङ्क्य वर्णकान्तरम् । तत्र सदेवेत्यादिवेदान्ता विधेयधीविषयत्वेन ब्रह्मार्पयन्त्युत साक्षादिति सिद्धेऽप्युत्पत्त्य-भावाभावाभ्यां संशये पूर्वपक्षयति—अत्रेति । ब्रह्म कार्यस्पृष्टमेव शास्त्रगम्यं केवलमपीत्युभयत्र फलभेदः । सप्तम्या ब्रह्मणः शास्त्र-प्रमाणकत्वमुक्तम् । तदेव वदन्नुक्तमङ्गीकृत्यानिष्टं प्रसञ्जयति—यद्यपीति । प्रतिपत्तिविधिविषयतया तद्विषय—

भा० प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यंते ॥ यथा—यूपाहवनीयादीन्यलौकिकान्यपि विधिशेषतया शास्त्रेण समर्प्यन्ते तद्वत् ॥ कुत एतत ॥ प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वाच्छास्त्रस्य । तथाहि शास्त्रतात्पर्यविद आहुः—"दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्" [शा० भा० जै० सू० व्या० १ । १ । १] इति ॥

रत्नप्रभा ।

तस्य विषयः प्रतिपत्तिरुपासना । अस्याः को विषयः, इत्याकांक्षायां सत्यादिवाक्यैर्विधिपरैरेव ब्रह्म समर्प्यंत इत्याह—प्रतिपत्तीति ॥ विधिविषयप्रतिपत्तिविषयतयेत्यर्थः । विधिपराद्वाक्याः त्तच्छेषलाभे दृष्टान्तमाह—यथेति ॥ "यूपे पशुं बध्नाति", "आहवनीये जुहोति", "इन्द्रं यजेत" इतिविधिषु, के यूपादय इत्याकांक्षायां "यूपं तक्षति", "यूपमष्टाश्रीकरोति" इति तक्षणादिसंस्कृतं दारु- यूपः ॥ "अग्नीनादधीत" इत्याधानसंस्कृतोऽग्निः—आहवनीयः "वज्रहस्तः पुरन्दरः" इति विधिपरैरेव वाक्यैः समर्प्यन्ते, तद्वद् ब्रह्मेत्यर्थः । विधिपरवाक्यस्यापि अन्यार्थबोधित्वे वाक्यभेदः स्यादिति शङ्कानिरासार्थमपिशब्दः ।

मानान्तराज्ञातान्यपि विधिशेषतयोच्यन्ते, न प्रधानत्वेनेति न वाक्यभेदः । प्रधानार्थभेदस्यैव वाक्यभेदकत्वादिति भावः । ननूक्तषड्विधलिङ्गैस्तात्पर्यविषयस्य ब्रह्मणः कुतो विधिविशेषत्वमिति शङ्कते–कुत इति ॥ वृद्धव्यवहारेण हि शास्त्रतात्पर्यनिश्चयः । वृद्धव्यवहारे च श्रोतुः प्रवृत्तिनिवृत्ती उद्दिश्याप्तप्रयोगो दृश्यते । अतः शास्त्रस्यापि ते एव प्रयोजने । ते च कार्यज्ञानजन्ये इति कार्यपरत्वं शास्त्रस्य । ततः कार्यशेषत्वं ब्रह्मण इत्याह–प्रवृत्तीति ॥ शास्त्रस्य नियोगपरत्वे वृद्धसम्मति[1]माह–तथाहीत्यादिना ॥ क्रिया, कार्यं, नियोगः, विधिः, धर्मः, पूर्वमिति–अनर्थान्तरम्[2] । को वेदार्थः, इत्याकांक्षायां शावरभाष्यकृतोक्तम्–दृष्टो हीति ॥ तस्य वेदस्य कार्यं वेदार्थः इत्यत्र

भामती ।

नमुक्तं–यथा यूपेति । 'यूपे पशुं बध्नाति' इति बन्धनाय विनियुक्ते यूपे, तस्यालौकिकत्वात्कोऽसौ यूप इत्यपेक्षिते 'खादिरो यूपो भवति, यूपं तक्षति, यूपमष्टाश्रीकरोति' इत्यादिभिर्वाक्यैस्तक्षणादिविधिपरैरपि संस्काराविष्टं विशिष्टसंस्थानं दारु यूप इति गम्यते । एवमाहवनीयादयोऽप्यवगन्तव्याः । प्रवृत्तिनि

---

१ शबरस्वामिनां सम्मतिम् । २ अर्थान्तरवन्न पर्याय एवेत्यर्थः ।

वृत्तिपरस्य शास्त्रत्वं न स्वरूपपरस्य, कार्य एव च संबन्धो न स्वरूपे, इति हेतुद्वयं भाष्यवाक्येनोपपादितं—प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयो-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

प्रतिपत्तिविषयतयेति यावत् । वस्तुमात्रनिष्ठत्वे ब्रह्मधियो हाना-द्यर्थत्वाभावादानर्थक्यमेवेत्यर्थः । कथं कार्यपरवेदान्तेभ्यो वस्तु-धीर्वाक्यभेदादित्याशंक्याऽऽह—यथेति । "यूपे पशुं बध्नाति" इति पशुबन्धनाथ विनियुक्ते यूपे तस्यालौकिकत्वात्कोऽसावि-त्याकांक्षिते खादिरो यूपो भवति । "यूपं तक्षति" "यूपमष्टाश्री करोति" इत्यादिभिस्तक्षणादिविधिपरैरपि वाक्यैर्विशिष्टसंस्कार-संस्थानं दारु यूप इति गम्यते । यदाहवनीये जुहोतीति होमा-धारत्वेनोक्ताहवनीयस्यालौकिकत्वात्कोऽसाविति वीक्षायां "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत" इत्यादितद्विधिपरैरेव वाक्यैः संस्कृतो-ऽग्निरसाविति भाति । तथा देवतास्वर्गाद्यपि विधिपरेणैव शास्त्रेणोच्यते । तथाऽन्यपरेणापि तेन विध्याक्षेपादुपादानाद्वि-शिष्टं ब्रह्म सुबोधमित्यर्थः । ननु फलिनो द्रुमा भूभागो निधि-मानित्यादिषु विनाऽपि विधिं प्रयोगधीदृष्टेः शास्त्रेणापि विध्यन-पेक्षेण ब्रह्मणोर्पणमिति शंकते—कुत इति । दृष्टान्तेऽपि कार्या-ध्याहाराद्यभिप्रेत्याऽऽह—प्रवृत्तीति । "प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा । पुंसां येनोपदिश्येते तच्छास्त्रमभिधीयते"

इति न्यायाद्वेदान्तानामपि शास्त्रत्वादन्यतरनियमाद्विधिनिष्ठता-ध्रौव्यमित्यर्थः । प्रवृत्यादिपरस्यैव शास्त्रत्वं शब्दशक्तिश्च कार्यान्वयिन्येवेत्यत्र वृद्धसंमतिमाह—तथा हीति । "वेदमधीत्य स्नायात्" इत्यध्ययनस्नानयोरव्यवधानाधिगमादधीत्य स्नानमकृत्वा धर्मं जिज्ञासमानो वेदमिममतिक्रामेदनतिक्रमितव्यश्चासाविति चोदिते भाष्यकृतोक्तम्—अतिक्रमिष्याम इममाम्नायमनतिक्रामन्तो वेदमर्थवन्तं सन्तमनर्थकमवकल्पयेमेति । कस्तर्हि वेदस्यार्थस्तत्राऽऽह—दृष्ट इति । तस्य वेदस्य कर्मावबोधनं नियोगज्ञानं दृष्टोऽर्थो दृष्टं फलम् । नियो—

भा० चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम् ॥ तस्य ज्ञानमुपदेशः—" [जै० सू० १ । १ । ५] " तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः—" [जै० सू १ । १ । २५] "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्—" [जै० सू० १ । १ । १] इति च ।

रत्नप्रभा ।

चोदनासूत्रस्थं भाष्यमाह—चोदनेति ॥ क्रियाया नियोगस्य ज्ञान-

द्वारा प्रवर्तकं वाक्यं—चोदनेत्युच्यत इत्यर्थः । शबरस्वामिसंमति-मुक्त्वा जैमिनिसंमतिमाह—तस्य ज्ञानमिति ॥ तस्य धर्मस्य ज्ञानं ज्ञापकम्—अपौरुषेयविधिवाक्यम् उपदेशः, तस्य धर्मेणाव्यतिरेका-दित्यर्थः ॥ पदानां कार्यान्वितार्थे शक्तिरित्यत्र सूत्रं पठति—तद्भूतानामिति ॥ तत् तत्र वेदे भूतानां सिद्धार्थनिष्ठानां पदानां क्रियार्थेन कार्यवाचिना लिङ्गादिपदेन समाम्नायः सहोच्चारणं कर्तव्यम् । पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थरूपकार्यधीनिमित्तत्वादित्यर्थः । कार्यान्वितार्थे शक्तानि पदानि कार्यवाचिपदेन सह पदार्थस्मृति द्वारा कार्य-

भामती ।—०

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

गश्च साध्यत्वात्प्रवृत्त्याद्यपेक्षस्तस्मात्प्रवृत्त्यादिपरं शास्त्रमित्यर्थः । धर्मजिज्ञासासूत्रस्थं भाष्यमुक्त्वा तत्रैव चोदनासूत्रस्थं भाष्य-माह—चोदनेति । चोदनासूत्रे हि चोदनेत्यनेन शब्देन क्रियाया नियोगस्य प्रवर्तकमनुष्ठापकं वचनमाहुर्वेदविदस्तेन शास्त्रं प्रवर्त-कमित्यर्थः । प्रवृत्त्यादिपरं शास्त्रमित्यत्रैव सूत्रकारं संवादयन्नौ-त्पत्तिकसूत्रावयवमादत्ते—तस्येति । अध्यक्षाद्यभावान्मानागम्यस्य धर्मस्य कथं धीरिति वीक्षायामुक्तम् “औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन

संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्" [जै० सू० १ । १ । ५] इति । उत्पत्तिर्भावः शब्दस्य वाचकस्यार्थेन वाच्येन शक्तिसंबन्धस्तयोर्भावेनावियुक्तो नित्यो न तूत्पन्नयोरुत्तरभावी तथाऽपि धर्मे किं मानं चोदनैवेत्याह—तस्येति । अग्निहोत्रादिधर्मस्याध्यक्षाद्यसिद्धस्य ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं तन्निमित्तं मानमुपदेश उपदिश्यतेऽनेनेति विधिवाक्यमव्यतिरेकश्च शब्दोत्थस्य ज्ञानस्यार्थे व्यभिचाराभावो न ह्यपौरुषेयोक्तिजन्यं ज्ञानं जातु विपर्येति तदस्मादन्यतोऽनुपलब्धेऽर्थे धर्माख्ये तदेवोपदेशशब्दितं विधिवाक्यं मानं ज्ञानान्तरे पुरुषान्तरे वा तस्यानपेक्षत्वाद्बादरायणस्यापि भगवतः संमतमेतदित्याचार्यं पूजयितुं बादरायणोक्तिरित्यक्षरार्थः । तत्र लोके शब्दस्य मानान्तरवेद्यत्वोपहितस्वार्थे शक्तिनियमाद्देवदत्तादिपदे च संकेतादर्थधीदृष्टेः सर्वशब्दानां तथैवार्थबोधित्वादवेद्ये संकेतायोगान्नास्य वेदार्थेतत्यभावो वेदार्थस्येत्याशङ्क्य कार्यबोधाधीनव्यवहारकृतशक्तौ मानान्तरानिवेशात्कार्यान्वितस्वार्थमात्रे शक्तेरवधृतत्वाद्वृद्धव्यवहारान्निश्चितशक्तेर्गवादिशब्दार्थधीदृष्टेर्देवदत्तादिपदे दृष्टसंकेतानुमानायोगात्प्रसिद्धार्थपदसमभिव्याहाराद्व्युत्पत्त्युपायादपूर्वकार्यार्थता लिङादेः शब्दान्तराणां तदन्वितस्वार्थव्युत्पत्तेर्मानान्तरानपेक्षार्थत्वं स्वाभाविकसंबन्धादपौरुषेयवचसामिति चिन्तितम् । तथा चौत्पत्तिक-

सूत्रादपि शास्त्रं प्रवृत्त्यादिपरमेवेत्यर्थः । कार्यान्विते पदशक्तिरित्यत्रैव सूत्रं पठति—तद्भूतानामिति । समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वादिति सूत्रशेषः । वेदवाक्यानि मानान्तरसापेक्षाणि तन्निरपेक्षाणि वेति संशये वृद्धव्यवहारे वाक्यात्तदर्थज्ञानेऽपि वेदवाक्यस्य समुदायान्तरत्वादर्थेनाज्ञातसंबन्धत्वात्तत्कल्पने संकेतापाताद्वेदवाक्यानां सापेक्षत्वादप्रामाण्यमिति प्राप्ते लोकवेदयोः शब्दार्थाभेदाद्वैदिकवाक्यार्थधियो लोकव्युत्पत्तिमूलत्वात्कार्यान्विते ज्ञातशक्तीनामेव शब्दानां विशिष्टार्थावच्छेदकानां वाक्यत्वाद्वैदिकवाक्यानां संकेतानपेक्षाणां स्वार्थधीहेतुत्वादपौरुषेयाणां तेषामनपेक्षं प्रामाण्यमिति राद्धान्तितम् । तेषु पदार्थेषु भूतानां वर्तमानानां पदानां कार्येण वाक्यार्थेन तत्प्रतिपत्त्यर्थत्वेन समाम्नायः संभूय वाक्यत्वेनोच्चारणमेकैकपदस्मृतार्थस्य मिलितार्थस्य वाक्यार्थधीनिमित्तत्वात्पदार्थप्रतिपत्त्यवान्तरव्यापाराणि हि पदानि वाक्यार्थं बोधयन्तीति सूत्रार्थः । भूतार्थपरस्य न शास्त्रतेत्यत्रापि सूत्रकारानुमतिमाह—आम्नायस्येति । अभियुक्तोक्त्या फलितमाह—

भा० अतः पुरुषं क्वचिद्विषयविशेषे प्रवर्तयत्कुतश्चिद्विषयविशेषान्निवर्तयच्चार्थवच्छास्त्रम् ॥ तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तम् ॥ तत्सामान्याद्वेदान्तानामपि·

तथैवार्थवत्त्वं स्यात् ॥ सति च विधिपरत्वे यथा-स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादि साधनं विधीयते, एवम-मृतत्वकामस्य ब्रह्मविज्ञानं विधीयते इति युक्तम् ॥ नन्विह जिज्ञास्यवैलक्षण्यमुक्तं-कर्मकाण्डे भव्यो धर्मो जिज्ञास्यः। इह तु भूतं नित्यनिर्वृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति ॥ तत्र धर्मज्ञानफलादनुष्ठानापेक्षाद्वि-लक्षणं ब्रह्मज्ञानफलं भवितुमर्हति ॥ नार्हत्येवं भवि-तुम् ॥ कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव

रत्नप्रभा।

मेव वाक्यार्थं बोधयन्तीति भावः। फलितमाह-अत इति ॥ यतो वृद्धा एवमाहुः-अतो विधिनिषेधवाक्यमेव शास्त्रम्। अर्थवादादिकं तु तच्छेषतयोपक्षीणम्। तेन कर्मशास्त्रेण सामान्यं शास्त्रत्वम्। तस्माद्वेदान्तानां कार्यपरत्वेनैव अर्थवत्त्वं स्यादित्यर्थः। ननु वेदान्तेषु नियोज्यस्य विधेयस्य चादर्शनात् कथं कार्य-धीरिति तत्राह-सति चेति ॥ ननु धर्मब्रह्मजिज्ञासासूत्रकाराभ्या-मिह काण्डद्वयेऽर्थभेद उक्तः। एककार्यार्थत्वे शास्त्रभेदानुपपत्तेः। तत्र काण्डद्वये जिज्ञास्यभेदे सति फलवैलक्षण्यं वाच्यम्। तथा

च न मुक्तिफलाय ज्ञानस्य विधेयता। मुक्तेर्विधेयक्रियाजन्यत्वे कर्मफलादविशेषप्रसङ्गात्। अविशेषे जिज्ञास्यभेदासिद्धेः॥ अतः कर्मफलविलक्षणत्वान्नित्यसिद्धमुक्तेस्तद्व्यञ्जकज्ञानविधिरयुक्त इत्याशङ्कते—नन्विहेति॥ मुक्तेः कर्मफलाद्वैलक्षण्यमसिद्धमिति तदर्थं ज्ञानं विधेयम्। न च तर्हि सफलं कार्यमेव वेदान्तेष्वपि जिज्ञास्यमिति तद्भेदासिद्धेरिति वाच्यम्, इष्टत्वात्। न च ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वसूत्रविरोधः। ज्ञानविधिशेषत्वेन सूत्रकृता ब्रह्मप्रतिपादनादिति परिहरति—नाहैत्येवमिति॥

भामती।

जनत्वात् इत्यादिना तत्सामान्याद्वेदान्तानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात् इत्यन्तेन। न च स्वतन्त्रं कार्यं नियोज्यमधिकारिणमनुष्ठातारमन्तरेणेति नियोज्यभेदमाह—सति च विधिपरत्व इति। 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति सिद्धवदर्थवादादवगतस्यापि ब्रह्मभवनस्य नियोज्यविशेषाकांक्षायां ब्रह्मबुभूषोर्नियोज्यविशेषस्य रात्रिसत्रन्यायेन प्रतिलम्भः। पिण्डपितृयज्ञन्यायेन तु स्वर्गकामस्य नियोज्यस्य कल्पनायामर्थवादस्यासमवेतार्थतयात्यन्तपरोक्षा वृत्तिः स्यादिति। ब्रह्मभावश्चामृतत्वमिति अमृतत्वकामस्य इत्युक्तम्। अमृतत्वं चामृतत्वादेव, न कृतकत्वेन शक्यमनित्यमनुमातुम्। आगमविरोधादिति भावः। उक्तेन

धर्मब्रह्मज्ञानयोर्वैलक्षण्येन विध्यविषयत्वं चोदयति—नन्विति। परिहरति—नाहत्येवमिति। अत्र चात्मदर्शनं न विधेयम्। ताद्धि दृशेरुपलब्धिवचनत्वात् श्रावणं वा स्यात् प्रत्यक्षं—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः।

अत इति। इष्टोपायो यागादिर्विषयशेषोऽनिष्टोपायो हननादिर्द्वितीयो विषयविशेषः। विधिनिषेधकाण्डस्यैवमर्थवत्वेऽपिकथमर्थवादादिषु तथेत्याशंक्याऽऽह—तच्छेषतयेति। तथाऽपि वेदान्तानां किमायातं तदाह—तत्सामान्यादिति। कर्मशास्त्रेण सामान्यं शास्त्रत्वं तथैव प्रवर्तकत्वेन निवर्तकत्वेन तच्छेषत्वेन वेत्यर्थः। ननु वेदान्तेषु 'प्रतिष्ठाकामो रात्रिसत्रेण यजेत' इत्यादिवद्विधेयाभावान्नियोज्याभावाच्च विध्ययोगान्न प्रवृत्त्यादिपरत्वं तत्राऽऽह—सतीति। शास्त्रत्वात्तेषामपि विधिपरत्वध्रौव्ये रात्रिसत्रन्यायेन नियोज्यविशेषलाभादात्मधियश्चाग्निहोत्रादिवद्विधेयत्वाद्विधिद्वारा वेदान्तानां प्रवृत्त्यादिपरतेत्यर्थः। उक्तं स्मारयन्ब्रह्मधियो विधेयत्वमाक्षिपति—नन्विति। इहेति काण्डद्वयस्याऽऽद्यसूत्रस्य चोक्तिः। भूतशब्दस्यार्थान्तरं निरसितुं विशिनष्टि नित्येति। धीकर्मणोर्विषयवैषम्येऽपि विधेयत्वे किं जातं तत्राऽऽह तत्रेति। ब्रह्मधियोऽसाध्यफलत्वान्न कर्मवद्विधेयतेत्येतदूपयति—नेति। कृतियोग्यभावार्थविषयो नियोगोऽत्र कार्यविधिस्तदपे—

क्षितस्यैव ब्रह्मणो वेदान्तेषु प्रतिपादनात्तस्य स्वतोऽसाध्यत्वेपि विधेयक्रियाद्वारा साध्यत्वात्कर्मफलवद्धी—

भा० ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानत्वात् । "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" [बृह० २ । ४ । ५] "य आत्मापहतपाप्मा" [छान्दो० ८ । ७ । १] "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" [छान्दो० ८ । ७ । १] "आत्मेत्येवोपासीत" [बृह० १ । ४ । ७] "आत्मानमेव लोकमुपासीत" [बृह० १ । ४ । १५] "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" [मुण्ड० ३ । २ । २] इत्यादिषु हि विधानेषु सत्सु कोऽसावात्मा किं तद्ब्रह्मेत्याकांक्षायां तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वे वेदान्ता उपयुक्ताः—"नित्यस्सर्वगतः" भग० गी० २ । २४], "नित्यतृप्तः" [भ० गी० ४ । २०], 'नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः ॥" [नृसिं० उत्त० ९], "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" [बृह० ३ । ९ । २८] इत्येवमादयः ॥ तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्टो मोक्षः फलं भविष्यति ॥ कर्तव्यविध्यननुप्रवेशे वस्तुमात्रकथने हानोपादानासम्भवात्, सप्तद्वीपा वसुमती, राजाऽसौ गच्छतीत्यादिवाक्यवद्वेदान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात् ॥

रत्नप्रभा।

ब्रह्मणो विधिप्रयुक्तत्वं स्फुटयति-आत्मा वा इति॥ ब्रह्म वेदेत्यत्र ब्रह्मभावकामो ब्रह्मवेदनं कुर्यादिति विधिः परिणम्यत इति द्रष्टव्यम्। लोकं ज्ञानस्वरूपं वेदान्तानेवार्थतो दर्शयति-नित्य इति॥ ननु किं विधिफलमिति तदाह—तदुपासनादिति॥ प्रत्यग्ब्रह्मोपासनाद् ब्रह्मविदाप्नोति परमिति शास्त्रोक्तो मोक्षः स्वर्गवल्लोकाप्रसिद्धः फलमित्यर्थः। ब्रह्मणः कर्तव्योपासनाविषय-कविधिशेषत्वानङ्गीकारे बाधकमाह-कर्तव्येति॥ विध्यसम्बद्ध-सिद्धबोधे प्रवृत्त्यादिफलाभावाद्वेदान्तानां वैफल्यं

भामती।

वा। प्रत्यक्षमपि लौकिकमहंप्रत्ययो वा, भावनाप्रकर्षपर्यन्तजं वा। तत्र श्रावणं न विधेयं, स्वाध्यायविधिनैवास्य प्रापितत्वात्, कर्मश्रावणवत्। नापि लौकिकं प्रत्यक्षं, तस्य नैसर्गिकत्वात्। न चौपनिषदात्मविषयं भावनाधेयवैशद्यं विधेयं, तस्योपासना-विधानादेव वाजिनवदनुनिष्पादितत्वात्। तस्मादौपनिषदात्मो-पासनामृतत्वकामं नियोज्यं प्रति विधीयते। 'द्रष्टव्यः' इत्याद-यस्तु विधिसरूपा न विधय इति। तदिदमुक्तम्-तदुपासनाच्चेति। अर्थवत्तया मननादिप्रतीत्या चेत्यस्य शेषः प्रपञ्चो निगदव्या—

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

फलस्यापि नैयोगिकत्वात्फलाद्वैलक्षण्यादुभयोर्विधेयता तुल्येत्यर्थः। वेदान्तेषु विध्यश्रवणान्न तच्छेषतया ब्रह्मोक्तिरित्याशङ्क्याह-आत्मेति । ब्रह्म वेदेत्यत्र रात्रिसत्रवद्विधिः । आदिपदाद्ब्रह्मविदाप्नोतीत्यादि गृह्यते । तथाऽपि सत्यादिवाक्यानि वाक्यभेदेन विध्यस्पृष्टब्रह्माभिदधीरन्नित्याशंक्य वाक्यैक्ययोगे न तद्भेदकल्पनेत्याह-कोऽसाविति । तानेव वेदान्तानाह-नित्य इत्यादिना । क्षणिकबुद्धेर्देहाच्चाऽऽत्मानं व्यावर्तयितुं नित्यपदम् । "पश्यंश्चक्षुः" इत्यादिश्रुतेश्चक्षुरादिमात्रावच्छिन्नं रूपादिज्ञानवत्त्वं व्यावर्त्य सर्वत्राप्रतिबद्धज्ञानवत्त्वमाह-सर्वज्ञ इति । दिगम्बरेष्टं सर्वज्ञं पराचष्टे- सर्वेति । सांख्यं प्रत्याह-नित्येति । जडविशेषैरैक्यतादात्म्ये व्यासेद्धुं नित्यशुद्धेति । अखण्डजाड्यव्यावृत्त्यर्थं बुद्धेति । विवर्तहीनाखंडजडशक्त्यैक्याध्यस्तशवलचैतन्यं निषेद्धुं मुक्तेत्यादि । एतानि विशेषणानि तत्तद्वाक्यस्थान्यत्र तत्तद्वाक्योपलक्षणत्वेनोक्तानि। अपरोक्षत्वमाह-विज्ञानमिति । परमपुरुषार्थत्वमाह-आनन्दमिति । आदिशब्दः सत्यं ज्ञानमित्यादिसंग्रहार्थः । ननूक्तविधिफलं दृष्टमदृष्टं वा । नाऽऽद्यः, विध्यानर्थक्यात् । न चावघातादिवत्तदर्थत्वम् । दृष्टमात्रफलवत्त्वविरोधात्तेषु नियमादृष्टस्येष्टत्वात । न द्वितीयः, मानाभावात । तत्राऽऽह-

तदुपासनाच्चेति प्रत्यग्ब्रह्म तच्छब्दार्थः । शास्त्रं ब्रह्म वेदेत्यादि । अन्वयव्यतिरेकासिद्धत्वमदृष्टत्वम् । ब्रह्मणो विध्यनुप्रवेशमुक्त्वा विपक्षं प्रत्याह—कर्तव्येति । ब्रह्मणो विधेयधीविषयत्वाभावे विध्यस्पृष्टस्यैवोक्तौ तत्र हानाद्ययोगाल्लौकिकोक्तिवदानर्थक्यमेव वेदान्तानामित्यर्थः । वस्तु-

---

भा० ननु वस्तुमात्रकथनेऽपि रज्जुरियं नायं सर्प इत्यादौ भ्रान्तिजनितभीतिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टं, तथेहाप्यसंसार्यात्मवस्तुकथनेन संसारित्वभ्रान्तिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं स्यात् ॥ स्यादेतदेवं-यदि रज्जुस्वरूपश्रवण इव सर्पभ्रान्तिः, तदा संसारित्वभ्रान्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्रवणमात्रेण निवर्तेत । न तु निवर्तते । श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं सुखदुःखादिसंसारित्वधर्मदर्शनात् "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" [बृ० २ । ४ । ५ ।] इति च श्रवणोत्तरकालयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनात् ॥ तस्मात्प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यमिति । अत्राभिधीयते—न कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यात् शारीरं, वाचिकं,

मानसं च, कर्म श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं धर्माख्यं, यद्विषया जिज्ञासा "अथातो धर्मजिज्ञासा" [जै० सू० १।१।१] इति सूत्रिता ॥

रत्नप्रभा ।

स्यादित्यर्थः ॥ नन्विति शंका स्पष्टार्था । दृष्टान्तवैषम्येन परिहरति–स्यादिति । एतद् अर्थवत्त्वमेवं चेत् स्यादित्यर्थः । एवंशब्दार्थमाह–यदीति ॥ किंच, यदि ज्ञानादेव मुक्तिः, तदा श्रवणजन्यज्ञानानन्तरं मननादिविधिर्न स्यात्, तद्विधेश्च कार्यसाध्या मुक्तिरित्याह–श्रोतव्य इति ॥ शब्दानां कार्यान्वितशक्तेः प्रवृत्त्यादिफलस्यैव शास्त्रत्वात्सिद्धे फलाभावान्मननादिविधेश्च कार्यपरा वेदान्ता इति पूर्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ वेदान्ता, न विधिपराः, स्वार्थे फलवत्त्वे सति नियोज्यविधुरत्वात 'नायं सर्पः' इति वाक्यवत "सोऽरोदीत" "स्वर्गकामो यजेत" इति वाक्ययोर्निरासाय हेतौ विशेषणद्वयमिति सिद्धान्तयति–अत्रेति ॥ यदुक्तं मोक्षकामस्य नियोज्यस्य ज्ञानं विधेयमिति, तन्नेत्याह–नेति ॥ मोक्षः, न विधिजन्यः, कर्मफलविलक्षणत्वाद्,

१ नियोज्यः स च कार्यं यः स्वकीयत्वेन बुध्यते इत्यत्रोक्तलक्षणकः ।

आत्मवदित्यर्थः । उक्तहेतुज्ञानाय कर्मतत्फले प्रपञ्चयति–शारीरमित्यादिना वर्णितं संसाररूपमनुवदतीत्यन्तेन ॥ अथ वेदाध्ययनानन्तरम्, अतः वेदस्य फलवदर्थपरत्वात् । धर्मनिर्णयाय कर्मवाक्यविचारः कर्तव्य इति सूत्रार्थः ॥ न केवलं धर्माख्यं कर्म किंतु अधर्मोऽपीत्याह—

भामती ।

ख्यातः । तदेकदेशिमतं दूषयति–अत्राभिधीयते-न एकदेशिमतम् । कुतः, कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यात् । पुण्यापुण्यकर्मफले सुखदुःखे । तत्र मनुष्यलोकमारभ्याब्रह्मलोकात्सुखस्य तारतम्यमधिकाधिकोत्कर्षः । एवं मनुष्यलोकमारभ्य दुःखतारतम्यमाचावीचिलोकात् । तच्च सर्वं कार्यं च विनाशि—

आनन्दागिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मात्रोक्तावपि नाऽऽनर्थक्यमिति दृष्टान्तेन शंकते–नन्विति । वैषम्योक्त्या प्रत्याह–स्यादिति । वाक्योत्थज्ञानादेवाकृतकृत्यत्वे हेत्वन्तरमाह–श्रोतव्य इति । पूर्वपक्षमुपसंहरति–तस्मादिति । सिद्धेऽर्थे शब्दानामज्ञातशक्तित्वं वेदान्तानां शास्त्रत्वमर्थवत्त्वं श्रवणादूर्ध्वं मननादिविधिश्च तच्छब्दार्थः । प्रतिपत्तीरयादिप्रतिपत्तेर्विधिर्नियोगस्तस्य विषयभूतां प्रतिपत्तिं प्रत्यवच्छेदकत्वेन

विषयतयेत्यर्थः । प्राप्तं पक्षमनूद्य सिद्धान्तयति—अत्रेति । परमतनिरासं प्रतिजानीते–नेति । न कर्मवद्विधेया धीरित्युक्त-निषेधे हेतुमाह–कर्मेति । तदेव वक्तुं कर्म भिनत्ति–शारीरमिति। तत्तत्कर्मभेदे देहादेः सर्वस्योपयोगेऽपि क्वचित्कस्यचित्प्राधान्या-द्वैविध्यम् । तत्र प्रमाणमाह–श्रुतीति । 'अग्निहोत्रं जुहुयात्' 'ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः' 'संध्यां मनसा ध्यायेत्' इत्याद्या श्रुतिः । 'शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः' इत्याद्या स्मृतिः । लोकेऽपि तत्प्रसिद्धं मत्वोक्तं धर्माख्यमिति । न्यायसिद्धं चैतदि-त्याह–यद्विषयेति । स्वाध्यायाध्ययनानन्तरं तस्य धर्मजिज्ञासा-फलहेतुत्वात्तन्निर्णयार्थं वेदवाक्यानि विचारयितव्यानीति वदता धर्मस्यैव विचा-

---

भा० अधर्मोऽपि हिंसादिः प्रतिषेधचोदनालक्षणत्वा-ज्जिज्ञास्यः परिहाराय ॥ तयोश्चोदनालक्षणयोरर्था-नर्थयोर्धर्माधर्मयोः फले प्रत्यक्षे सुखदुःखे शरीरवा-ङ्मनोभिरेवोपभुज्यमाने विषयेन्द्रियसंयोगजन्ये ब्रह्मा-दिषु स्थावरान्तेषु प्रसिद्धे॥ मनुष्यत्वादारभ्य ब्रह्मा-न्तेषु देहवत्सु सुखतारतम्यमनुश्रूयते ॥ ततश्च तद्धे-तोर्धर्मस्य तारतम्यं गम्यते ॥

रत्नप्रभा ।

अधर्मोऽपीति ॥ निषेधवाक्यप्रमाणकत्वादित्यर्थः । कर्मोक्त्वा फलमाह–तयोरिति ॥ मोक्षस्तु अतीन्द्रियो विशोकः शरीराद्य-भोग्यो विषयाद्यजन्योऽनात्मवित्स्वप्रसिद्ध इति वैलक्षण्यज्ञानाय प्रत्यक्षत्वादीनि विशेषणानि । सामान्येन कर्मफलमुक्त्वा धर्मफलं पृथक् प्रपञ्चयति–मनुष्यत्वादिति ॥ "स एको मानुष आनंदः" [तै० आ० २ । ८ । १] ततः शतगुणो गन्धर्वादीनामिति श्रुतेरनुभवानुसारित्वत्वमनुशब्दार्थः । ततश्च सुखतारतम्यादि-त्यर्थः । मोक्षस्तु निरतिशयः । तत्साधनं च तत्त्वज्ञानमेकरूप-मिति फलवैलक्षण्यम् । किंच साधनचतुष्टयसम्पन्न एकरूप एव मोक्षविद्याधिकारी । कर्मणि तु—

भामती ।

च आत्यन्तिकं त्वशरीरत्वमनतिशयं स्वभावसिद्धतया नित्यम-कार्यमात्मज्ञानस्य फलम् । तद्धि फलमिव फलम्, अविद्यापन-यमात्रेणाविर्भावात् । एतदुक्तं भवति–त्वयाप्युपासनाविधिपरत्वं वेदान्तानामभ्युपगच्छता नित्यशुद्धबुद्धत्वादिरूपब्रह्मात्मता जीवस्य स्वाभाविकी वेदान्तगम्यास्थीयते । सा चोपासनाविष-यस्यविधेर्न फलं, नित्यत्वादकार्यत्वात् । नाप्यनाद्यविद्यापिधाना-

पनयः, तस्य स्वविरोधिविद्योदयादेव भावात् । नापि विद्योदयः, तस्यापि श्रवणमननपूर्वकोपासनाजनितसंस्कारसचिवादेव चेतसो भावात् । उपासनासंस्कारवदुपासनाऽपूर्वमपि चेतःसहकारीति चेत् दृष्टं च खलु नैयोगिकं फलमैहिकमपि, यथा चित्रकारीर्यादिनियोगानामनियतानियतफलानामान, गान्धर्वशास्त्रोपासनावासनाया इवापूर्वानपेक्षायाःषड्जादिसाक्षात्कारे वेदान्तार्थोपासनावासनाया जीवब्रह्मभावसाक्षात्कारेऽनपेक्षाया एव सामर्थ्यात् । तथा चामृतीभावं प्रत्यहेतुत्वादुपासनापूर्वस्य, नामृतत्वकामस्तत्कार्यमववोद्धुमर्हति । अन्यदिच्छत्यन्यत्करोतीति हि विप्रितिषिद्धम् । न च तत्कामः क्रियामेव कार्यमवगमिष्यति नापूर्वमिति सांप्रतम्, तस्या मानान्तरादेव तत्साधनत्वप्रतीतेर्विधेर्वैयर्थ्यात् । न चावघातादिविधितुल्यता, तत्रापि नियमापूर्वस्यान्यतोऽनवगतेः ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

रितत्वात्तस्य न्यायसिद्धत्वेऽपि कथमधर्मस्य तद्विषयतेत्याशंक्य धर्मशब्दस्योपलक्षणत्वमाह—अधर्मोऽपीति । हिंसादिरित्यादिपदमभक्ष्यभक्षणादिसंग्रहार्थम् । चोदनालक्षणत्वाद्धर्मस्य जिज्ञास्यत्वेऽपि कुतोऽधर्मस्य तथेत्याशंक्याऽऽह—प्रतिषेधेति । धर्मो हि पुरुषं निःश्रेयसेन संयुनक्तीति तज्जिज्ञासा स्यादधर्मजिज्ञासा

तु विफलेत्याशंक्याऽऽह--परिहारायेति । उक्तं कर्मरूपमनूद्य तत्फलरूपमाह-तयोरिति । सर्वलोकप्रसिद्धत्वेन विद्वन्मात्रासिद्धविद्याफलाद्भेदं सूचयति-प्रत्यक्षे इति । सुखमात्रं विद्याफलमिदं दुःखमपीति भेदान्तरमाह-सुखेत्यादिना । अकार्यकरणस्य विद्याफलं लभ्यं कर्मफलं त्वन्यथेति विशेषान्तरमाह-शरीरेति । नित्यासिद्धं विद्याफलमविद्यापिधानभङ्गमात्रापेक्षं कर्मफलमन्यथेत्यपरं विशेषमाह---विषयेति । अङ्गेष्वपि सत्त्वाच्च कर्मफलं विद्याफलविलक्षणमित्याह-ब्रह्मादिष्विति । तारतम्यभाक्त्वादपि कर्मफलस्य विद्याफलादनतिशयाद्भिन्नतेत्याह-मनुष्यत्वादिति । श्रुतेरुक्तार्थानुसारित्वमनुशब्दार्थः । "स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः" इत्याद्या श्रुतिः । फलवैलक्षण्यमुपलक्षणं कृत्वा साधनवैलक्षण्यमाह-ततश्चेति । फले तारतम्यस्य श्रुतत्वादिति यावत् । हेतुवैचित्र्यं बिना कार्यवैचित्र्यस्याऽऽकस्मिकत्वापत्तेर्मोक्षे विद्यारूपं साधनमेकरूपमिति व्यक्तं विद्याकर्मणोःस्वरूपवैचित्र्यम् । किंच, विद्यायामेकरूपः साधन-

---

भा० धर्मतारतम्याद् धिकारितारतम्यम् ॥ प्रसिद्धं चार्थित्वसामर्थ्यादिकृतमाधिकारितारतम्यम् ॥ तथा च यागाद्यनुष्ठायिनामेव विद्यासमाधिविशेषादुत्तरेण

पथा गमनम् ॥ केवलैरिष्टापूर्तदत्तसाधनैर्धूमादिक्रमेण दक्षिणेन पथा गमनम् ॥ तत्रापि सुखतारतम्यं तत्साधनतारतम्यं च शास्त्राद् "यावत्सम्पातमुषित्वा" [छान्दो॰ ५ । १० । ५ ।] इत्यस्माद्गम्यते। तथा मनुष्यादिषु नारकिस्थावरान्तेषु सुखलवश्चोदनालक्षणधर्मसाध्य एवेति गम्यते तारतम्येन वर्तमानः । तथोर्ध्व गतेष्वधो गतेषु च देहवत्सु दुःखतारतम्यदर्शनात्तद्धेतोरधर्मस्य प्रतिषेधचोदनालक्षणस्य, तदनुष्ठायिनां च,-तारतम्यं गम्यते ॥

रत्नप्रभा ।

नानाविध इति वैलक्षण्यमाह—धर्मेति ॥ गम्यते न केवलं, किंतु प्रसिद्धं चेत्यर्थः । अर्थित्वं फलकामित्वम् । सामर्थ्यं लौकिकं पुत्रादि । आदिपदाद्—निर्द्धरत्वं, शास्त्रानिन्दितत्वं च । किंच,

१ कर्मकाण्डे क्रियाकर्त्रादिस्वरूपविभागविज्ञाता विद्वान् ग्राह्यो, न ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञाता, तस्य विध्यकिंकरत्वात् । अत एव भगवानविद्वद्विषयत्वं शास्त्रस्य वर्णयाम्बभूव । तथा च विद्वत्त्वस्याधिकारिविशेषणत्वानङ्गीकारे पशुशूद्रादीनामपि अधिकारो दुर्वारः स्यात् ॥

कर्मफलं मार्गप्राप्यं, मोक्षस्तु नित्याप्त इति [illegible] ॥
उपासनायां चित्तस्थैर्यप्रकर्षादर्चिरादिमार्गेण [illegible]
"तेऽर्चिषम्" [छां० ४ । १५ । ५] इत्यादिना [illegible]
"अग्निहोत्रं तपस्सत्यं वेदानां चानुपालनम् । आतिथ्यं वैश्वदेवं
च इष्टमित्यभिधीयते ॥ १ ॥" "वापीकूपतडागादि [illegible]
नानि च । अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते ॥ २ ॥"
"शरणागतसन्त्राणं भूतानां चाप्यहिंसनम् । बहिर्वेदि च यद्दानं
दत्तमित्यभिधीयते ॥ १ ॥" तत्रापि ॥ [illegible] ॥
सम्पतति गच्छति अस्माल्लोकादमुं लोकमवैति [illegible] ॥
यावत् कर्म भोक्तव्यं तावत् स्थित्वा पुनरायान्तीत्यर्थः । [illegible]
त्वादूर्ध्वं गतेषु सुखस्य तारतम्यसत्त्वा [illegible]
तथेति ॥ इदानीं दुःखतद्धेतुतत्सुखाभिमां [illegible]
फलं प्रपञ्चयति–तथोर्ध्वमिति ॥ [illegible]
लक्षण्यज्ञानाय प्रपश्चितमुपसंहरति–

भामती ।

न च ब्रह्मभुयादन्यदमृतत्वमार्गेनादि [illegible]
उपासनायामभिनिवेश, [illegible] तु–

२ "तेऽर्चिः" [बृ. ६ । २ । १५] [illegible]
अर्चिषमिति पर्यायेत ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

चतुष्टयविशिष्टोऽधिकारी, नानारूपस्तु कर्मणीत्यधिकारभेदमाह-धर्मेति । कर्माधिकारितारतम्ये हेत्वन्तरमाह-प्रसिद्धं चेति । आदिपदमपर्युदाससंग्रहार्थम् । न केवलं प्रसिद्धत्वादधिकारितारतम्यं किंतु दक्षिणोत्तरगतिश्रुतेरपीत्यधिकारितारतम्ये श्रुतार्थापत्तिमाह-तथा चेति । विद्येत्युपासनोक्ता समाधिरुपास्येऽर्थे मनसः स्थिरीभावस्तयोर्विशेषो नाम प्रकर्षः।समुच्चयानुष्ठायिनामर्चिराद्युपलक्षितं देवयानं पन्थानमुक्त्वा कर्ममात्रनिष्ठानां पथ्यन्तरमाह-केवलैरिति । इष्टमग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चानुपालनमातिथ्यं वैश्वदेवमित्येवंविधं कर्म । पूर्तं वापीकूपतडागादिदेवतायतनान्नप्रदानारामादिरूपं स्मार्तं कर्म । दत्तं शरणागतत्राणमहिंसा बहिर्वेदिदानं च । धूमाद्युपलक्षितेन दक्षिणेन पथा चन्द्रलोकं गतेषु सुखैकरूप्यात्तद्धेतोरपि तथात्वादन्यत्रापि तत्तारतम्यासिद्धिरित्याशंक्याऽऽह-तत्रापीति । संपतति येनास्माल्लोकादमुं लोकमिति कर्माशयः संपातः । तत्र यावल्लोकमुष्यं स्थित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्त इतीयत्ताकरणात्सातिशयत्वं सुखतद्धेत्वोर्भातीत्यर्थः । मनुष्यत्वादारभ्योर्ध्वंगतेषु सुखतद्धेत्वोरुत्कर्षमुक्त्वा तद्दृष्टान्तेन तस्मादारभ्याधोगतेषु तयोरपकर्षतारतम्यमाह-तथेति । सुखतद्धेतुतदनुष्ठायिनामुत्कर्षापकर्षतारतम्यवद्दुःखतद्धेतुतदनुष्ठायिना-

मपि तदुभयमस्तीत्याह—तथोर्ध्वेति । मनुष्यत्वादूर्ध्वं गतेषु दुःखापकर्षतारतम्यं

भा० एवमविद्यादिदोषवतां धर्माधर्मतारतम्यनिमित्तं शरीरोपादानपूर्वकं सुखदुःखतारतम्यमनित्यं संसाररूपं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् । तथा च श्रुतिः— " न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति " [छान्दो० ८ । १२ । १] इति यथावर्णितं संसाररूपमनुवदति ॥ " अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः " [छान्दो० ८ । १२ । १] इति प्रियाप्रिययोः स्पर्शनप्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षाख्यस्याशरीत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते॥ धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्यते॥ अशरीरत्वमेव धर्मकार्यं भवत्विति चेत् [1] ॥

रत्नप्रभा ।

एवमिति ॥ अस्मिताकामक्रोधभयान्यादिशब्दार्थः । "ते तं

---

१ कार्यमिति चेन्नेति पाठान्तरम् ।

भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालम्" [भग० गी० ९ । २१] इत्याद्या स्मृतिः । काष्ठोपचयात् ज्वालोपचयदर्शनात् फलतारतम्येन साधनतारतम्यानुमानं न्यायः ॥ श्रुतिमाह—तथा चेति ॥ मोक्षो, न कर्मफलं, कर्मफलविरुद्धातीन्द्रियत्वविशोकत्वशरीराद्यभोग्यत्वादिधर्मवत्त्वात् । व्यतिरेकेण स्वर्गादिवदिति न्यायानुग्राह्यां श्रुतिमाह—अशरीरमिति ॥ वावेति—अवधारणे । तत्त्वतो विदेहं सन्तम् आत्मानं वैषयिके सुखदुःखे नैव स्पृशत इत्यर्थः । मोक्षश्चेदुपासनारूपधर्मफलं तदेव प्रियमस्तीति तन्निषेधायोग इत्याह-धर्मकार्यत्वे हीति ॥ ननु प्रियं नाम, वैषयिकं सुखं, तन्निषिध्यते, मोक्षस्तु धर्मफलमेव कर्मणां विचित्रदानसामर्थ्यादिति शङ्कते—अशरीरत्वमेवेति ॥ आत्मनो देहासङ्गित्वमशरीरत्वम् । तस्यानादि-

भामती ।

स्वर्गकल्पनाया तस्य सातिशयत्वं क्षयित्वं चेति न नित्यफलत्वमुपासनायाः । तस्माद्ब्रह्मभूयस्याविद्यापिधानापनयमात्रेणाविर्भावात्, अविद्यापनयस्य च वेदान्तार्थविज्ञानादवगतिपर्यन्तादेव संभवात्, उपासनायाः संस्कारहेतुभावस्य संस्कारस्य च साक्षात्कारोपजनने मनःसाचिव्यस्य च मानान्तरसिद्धत्वात्, 'आत्मेत्येवोपासीत' इति न विधिः, अपि तु विधिसरूपोऽयम् । यथोपांशुयाजवाक्ये 'विष्णुरुपांशु यष्टव्यः, इत्यादयो विधिसरूपा न

विधय इति तात्पयार्थः । श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धमित्युक्तं, तत्र श्रुतिं दर्शयति–तथा च श्रुतिरिति ।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

तस्मादधोगतेषु च तदुत्कर्षतारतम्यमिति भेदः । कर्मफलं विद्याफलाद्भेत्तुं प्रपञ्चितमुपसंहरति–एवमिति । अविद्यादीत्यादिपदेनास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा गृह्यन्ते । सुखदुःखपरिणामद्वारं दर्शयति–शरीरेति । तस्योपादानं तस्मिन्द्विविधोऽभिमानस्तस्यानर्थतया हेयत्वमाह–संसारेति । अनित्यमित्यपि तदर्थमेव । मेयमुपसंहृत्य मानमुपसंहरति–श्रुतीति । "शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः । वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम्" इत्याद्या स्मृतिः । दृष्टहेतुसाम्येऽपि दृष्टं सुखादिवैचित्र्यं तथाभूतमेवालौकिकं हेतुं कल्पयतीति न्यायः । श्रुतिमाह–तथा चेति । निपातावनवधारणे । श्रुतेस्तात्पर्यमाह–यथेति । नास्याः संसाररूपावेदने तात्पर्यं तदनुवादेन मुक्तिपरत्वादित्याह–अनुवदतीति । विद्याफलमाह–अशरीरमिति । तत्त्वतो विदेहं सन्तमात्मानं वैषयिके सुखदुःखे नैव स्पृशतो वावेत्यवधारणादित्यर्थः । श्रुतितात्पर्यमाह–चोदनेति । तत्र गमकमाह–प्रियेति । गमकत्वमस्य व्यतिरेकेण स्फोरयति–धर्मेति । तत्कार्यं तद्दृष्टेरित्यर्थः । धर्मस्य विचित्रफलत्वाददेहत्वमपि तत्कार्य-

मेवेति शङ्कते—अशरीरत्वमिति । वस्तुतो देहासंबन्धोऽशरीरत्वं तस्य नित्यत्वात्तद्व्यवधेश्चाज्ञानस्य ज्ञानमात्रापोह्य—

भा० न, तस्य स्वाभाविकत्वात्—"अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति" [कठ० २ । २२] "अप्राणो ह्यमनाःशुभ्रः" [मुण्ड० २ । १ । २] "असङ्गो ह्ययं पुरुषः" [बृह० ४ । ३ । १५] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ अत एवानुष्ठेयकर्मफलविलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम् ॥ तत्र किञ्चित्परिणामि नित्यं स्याद्, यस्मिन्विक्रियमाणेऽपि तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते । यथा—पृथिव्यादि जगन्नित्यत्ववादिनां, यथा च-साङ्ख्यानां गुणाः ॥

रत्नप्रभा ।

त्वान्न कर्मसाध्यतेत्याह—नेति ॥ अशरीरं स्थूलदेहशून्यं देहेष्वनेकेषु अनित्येषु एकं नित्यम् अवस्थितं महान्तं व्यापिनम् ।

आपेक्षिकमहत्त्वं वारयति—विभुमिति ॥ तमात्मानं ज्ञात्वा धीरः सन् शोकोपलक्षितं संसारं नानुभवतीत्यर्थः । सूक्ष्मदेहाभावे श्रुतिमाह—अप्राण इति ॥ प्राणमनसोः क्रियाज्ञानशक्त्योर्निषेधात, तदधीनानां कर्मज्ञानेन्द्रियाणां निषेधो हि यतः, अतः शुद्ध इत्यर्थः । देहद्वयाभावे श्रुतिः—" असङ्गो हि " [नृसिंहोत्तरतापिन्याम् ९] [बृ० ४ । ३ । १५] इति निर्देहात्मस्वरूपमोक्षस्यानादिभावत्वे सिद्धे फलितमाह—अत एवेति ॥ नित्यत्वेऽपि परिणामितया धर्मकार्यत्वं मोक्षस्येत्याशंक्य नित्यं द्वेधा विभजते—तत्र किञ्चिदिति ॥ नित्यवस्तुमध्य इत्यर्थः । परिणामि च—

भामती ।

न्यायमाह—अत एवेति । यत्किल स्वाभाविकं तन्नित्यम्, यथा चैतन्यम् । स्वाभाविकं चेदं, तस्मान्नित्यम् । परे हि द्वयीं नित्यतामाहुः—कूटस्थनित्यतां परिणामिनित्यतां च । तत्र नित्यमित्युक्ते मा भूदस्य परिणामिनित्यतेत्यत आह तत्र किंचिदिति । परिणामिनित्यता हि न पारमार्थिकी, तथाहि—तत्सर्वात्मना वा परिणमेदेकदेशेन वा । सर्वात्मना परिणामे कथं न तत्त्वव्याहतिः । एकदेशपरिणामे वा स एकदेशस्ततो भिन्नो वाऽभिन्नो वा । भिन्नश्चेत कथं तस्य परिणामः न ह्यन्यस्मिन् परिणममानेऽन्यः परिणमतेऽतिप्रसङ्गात् । अभेदे

वा कथं न सर्वात्मना परिणामः। भिन्नाभिन्नं तदिति चेत्, तथाहि तदेव कारणात्मनाऽभिन्नं भिन्नं च कार्यात्मना। कटकादय इवाभिन्ना हाटकात्मना भिन्नाश्च कटकाद्यात्मना। न च भेदाभेदयोर्विरोधान्नैकत्र समवाय इति युक्तम्। विरुद्धमिति नः क संप्रत्ययो यत्प्रमाणविपर्ययेण वर्तते। यत्तु यथा—

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

त्वान्न धर्मकार्यतेत्याह-नेति। तत्र मानमाह—अशरीरमिति। शरीरं स्थूलं वस्तुतो नास्यास्तीति यावत्। तत्र हेतुः—शरीरेष्विति। अनवस्थेस्वनित्येष्ववस्थितं नित्यमित्यर्थः। तत्रैव हेत्वन्तरमाह-महान्तमिति। आपेक्षिकत्वं वारयति-विभुमिति। मन्तृमन्तव्यभेदं प्रत्याह-आत्मानमिति। ईदृशमात्मानं मत्वा धीरो भवति। न हि तन्मतिं विना धीरत्वं संभवति। स च धीरः शोकोपलक्षितं संसारं नानुभवतीत्यर्थः। सूक्ष्मदेहाभावे मानान्तरमाह-अप्राण इति। क्रियाशक्तिमान्प्राणोऽस्य वस्तुतो नास्तीति तन्निषेधात्तत्प्रधानानि सार्थानि कर्मेन्द्रियाणि निषिद्धानि तदभिप्रायेण हि-शब्दः। ज्ञानशक्तिमन्मनोऽस्य वस्तुतो नेति तन्निषेधात्तत्प्रधानज्ञानेन्द्रियाणिं सार्थानि निषिद्धान्यत एव शुभ्र; शुद्ध इत्यर्थः। देहद्वयाभावे श्रुत्यन्तरमाह-असङ्गो हीति स यत्तत्रेत्यादौ स्वप्नादिकृतकर्मस्वकर्ताऽऽत्मेत्युक्तेऽर्थे हेतुरनेनो-

च्यते। मूर्तं मूर्तान्तरेण युज्यमानं स्पन्दत आत्मा तु पूर्णत्वाद-मूर्तो न केनचिद्युज्यते तेनाकर्तेत्यर्थः। अकायमव्रणमित्यादिसं-ग्रहार्थमादिपदम्। अशरीरत्वस्य स्वाभाविकत्वे फलितमाह-अत इति। तद्वैलक्षण्ये किं स्यात्तदाह-नित्यमिति। तथाऽपि परि-णामित्वाद्विधेयक्रियानुप्रवेशमाशंक्यापरिणामिनित्यतां वक्तुं परिणामिनित्यं पृथक्करोति-तत्रेति। प्रकृतं नित्यं सप्तम्यर्थः। परिणामित्वनित्यत्वयोर्विरोधं प्रत्यभिज्ञया प्रत्याह-यस्मिन्निति। तत्र मीमांसकादिसंमतं दृष्टान्तमाह-यथेति। तथाऽन्यदपि विक्रियमाणं प्रत्यभिज्ञातो नित्यं स्यादिति शेषः। सांख्यीयदृष्टा-न्तमाह-यथा चेति। तन्मते सत्त्वरजस्तमांसि गुणा विक्रिय-माणा एव प्रत्यभिज्ञया नित्यास्तथा—

भा० इदं तु—

रत्नप्रभा।

तन्नित्यं चेति परिणामिनित्यम्, आत्मा तु कूटस्थनित्य इति न कर्मसाध्य इत्याह-इदं त्विति॥ परिणामिनो नित्यत्वं प्रत्यभि-ज्ञाकल्पितं मिथ्यैव। कूटस्थस्य तु नाशकाभावान्नित्यत्वं पारमार्थि-

भामती ।

प्रमाणेनावगम्यते तस्य तथाभाव एव । कुण्डलमिदं सुवर्णमिति सामानाधिकरण्यप्रत्यये व्यक्तं भेदाभेदौ चकास्तः । तथाह्यात्यन्तिकेऽभेदेऽन्यतरस्य द्विरवभासप्रसङ्गः । भेदे वात्यन्तिके न सामानाधिकरण्यं, गवाश्ववत् । आधाराधेयभावे एकाश्रयत्वे वा न सामानाधिकरण्यं, न हि भवति कुण्डं बदरमिति । नाप्येकासनस्थयोश्चैत्रमैत्रयोश्चैत्रो मैत्र इति । सोऽयमबाधितोऽसंदिग्धः सर्वजनीनः सामानाधिकरण्यप्रत्यय एव कार्यकारणयोर्भेदाभेदौ व्यवस्थापयति । तथा च कार्याणां कारणात्मत्वात्, कारणस्य च सद्रूपस्य सर्वत्रानुगमात, सद्रूपेणाभेदः कार्यस्य जगतः, भेदः कार्यरूपेण गोघटादिनेति । यथाहुः–'कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणात्मना । हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदा ॥ इति । अत्रोच्यते–कः पुनरयं भेदो नाम, यः सहाभेदेनैकत्र भवेत । परस्पराभाव इति चेत, किमयं कार्यकारणयोः कटकहाटकयोरस्ति न वा । न चेत, एकत्वमेवास्ति न च भेदः । अस्ति चेद्भेद एव नाभेदः । न च भावाभावयोरविरोधः, सहावस्थानासंभवात । संभवे वा कटकवर्धमानकयोरपि तत्त्वेनाभेदप्रसङ्गः भेदस्याभेदाविरोधात । अपि च कटकस्य हाटकादभेदे यथा हाटकात्मना कटकमुकुटकुण्डलादयो न भिद्यन्ते एवं

कटकात्मनापि न भिद्येरन्, कटकस्य हाटकादभेदात्। तथा च हाटकमेव वस्तु सन्न कटकादयः, भेदस्याप्रतिभासनात्। अथ हाटकत्वेनैवाभेदो न कटकत्वेन, तेन तु भेद एव कुण्डलादेः। यदि हाटकादभिन्नः कटकः कथमयं कुण्डलादिषु नानुवर्तते। नानुवर्तते चेत्कथं हाटकादभिन्नः कटकः। ये हि यस्मिन्ननुवर्तमाने व्यावर्तन्ते ते ततो भिन्ना एव, यथा सूत्रात्कुसुमभेदाः। नानुवर्तन्ते चानुवर्तमानेऽपि हाटकत्वे कुण्डलादयः तस्मात्तेऽपि हाटकाद्भिन्ना एवेति। सत्तानुवृत्त्या च सर्ववस्त्वनुगमे इदमिह नेदम्, इदमस्मान्नेदम्,इदमिदानीं नेदम्,इदमेवं नेदमिति विभागो न स्यात्। कस्यचित् क्वचित् कदाचित् कथंचिद्विवेकहेतोरभावात्। अपि च दूरात्कनकमित्यवगते न तस्य कुण्डलादयो विशेषा जिज्ञास्येरन्, कनकादभेदात्तेषां, तस्य च ज्ञातत्वात्। अथ भेदोऽप्यस्ति कनकात् कुण्डलादीनामिति कनकावगमेऽप्यज्ञातास्ते। नन्वभेदोऽप्यस्तीति किं न ज्ञाताः। प्रत्युत ज्ञानमेव तेषां युक्तं, कारणाभावे हि कार्याभाव औत्सर्गिकः, स च कारणसत्तयाऽपोद्यते। अस्ति चाभेदे कारणसत्तेति कनके ज्ञाते ज्ञाता एव कुण्डलादय इति तज्जिज्ञासाज्ञानानि चानर्थकानि स्युः। तेन यस्मिन् गृह्यमाणे यन्न गृह्यते तत्ततो भिद्यते। यथा करभे गृह्यमाणेऽगृह्यमाणो रासभः करभात्। गृह्यमाणे च दूरतो हेम्नि न गृह्यन्ते तस्य भेदाः कुण्डलादयः, तस्मात्ते हेम्नो भिद्यन्ते। कथं तर्हि हेम कुण्डलमिति

सामानाधिकरण्यम् (इति चेत्) न ह्याधाराधेयभावे समाना-श्रयत्वे वा सामानाधिकरण्यमित्युक्तम् । अथानुवृत्तिव्यावृत्तिव्य-वस्था च हेम्नि ज्ञाते कुण्डलादिजिज्ञासा च कथम् । न खल्वभेद ऐकान्तिकेऽनैकान्तिके चैतदुभयमुपपद्यते इत्युक्तम् । तस्माद्भेदा-भेदयोरन्यतरस्मिन्नवहेयेऽभेदोपादानैव भेदकल्पना, न भेदोपा-दानाऽभेदकल्पनेति युक्तम् । भिद्यमानतन्त्रत्वाद्भेदस्य, भिद्यमा-नानां च प्रत्येकमेकत्वात् एकाभावे चानाश्रयस्य भेदस्यायोगात्, एकस्य च भेदानधीनत्वात्, नायमयमिति च भेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रहसापेक्षत्वात्, एकत्वग्रहस्य चान्यानपेक्षत्वात् अभेदो-पादानैवानिर्वचनीयभेदकल्पनेति सांप्रतम् । तथा च श्रुतिः— 'मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति । तस्मात् कूटस्थनित्यतैव पारमार्थिकी न-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

ऽन्यदपि परिणामि नित्यामित्यर्थः । तादृङ्नित्याददेहत्वे मोक्षे विशेषमाह–इदं त्विति । तत्खल्वतात्त्विकं परिणामस्य कात्स्न्यैकदे-शाभ्या भेदाभेदाभ्यां च दुर्वचनत्वात् । मोक्षाख्यमदेहत्वं स्वाभा–

भा० पारमार्थिकं कूटस्थं नित्यं व्योमवत्सर्वव्यापि सर्वविक्रियारहितं नित्यतृप्तं निरवयवं स्वयंज्योति-

स्स्वभावम् यत्र धर्माधर्मौ सह कार्येण कालत्रयं च नोपावर्तेते, तदशरीरं मोक्षाख्यम् ॥ "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च" [कठ० १ । २ । १४] इत्यादिश्रुतिभ्यः अतस्तद्ब्रह्म यस्येयं जिज्ञासा प्रस्तुता ॥

रत्नप्रभा ।

कम् । कूटस्थत्वसिद्ध्यर्थं परिस्पन्दाभावमाह–व्योमवदिति ॥ परिणामाभावमाह–सर्वक्रियारहितमिति ॥ फलानपेक्षित्वान्न फलार्थापि क्रियेत्याह–नित्यतृप्तमिति ॥ तृप्तिरनपेक्षत्वं, विशोकं सुखं वा । निरवयवत्वान्न क्रिया । तस्य भानार्थमपि न क्रिया स्वयंज्योतिष्ट्वात् । अतः कूटस्थत्वान्न कर्मसाध्यो मोक्ष इत्युक्तम् । कर्मतत्कार्यासङ्गित्वाच्च तथेत्याह–यत्रेति ॥ कालानवच्छिन्नत्वाच्चेत्याह–कालेति ॥ कालत्रयं च नोपावर्तत इति योग्यतया सम्बन्धनीयम् । धर्माद्यनवच्छेदे मानमाह–अन्यत्रेति ॥ अन्यदित्यर्थः । कृतात कार्यात् । अकृताच कारणात् । भूताद्भव्याच्च । चकाराद्वर्तमानाच्च । अन्यद् यत पश्यसि तद्वदेत्यर्थः । ननूक्ताः श्रुतयो ब्रह्मणः कूटस्थासङ्गित्वं वदन्तु, मोक्षस्य नियोगफलत्वं

किं न स्यादिति तत्राह—अत इति ॥ तत् कैवल्यं ब्रह्मैव । कर्मफलविलक्षणत्वादित्यर्थः । ब्रह्माभेदान्मोक्षस्य कूटस्थत्वं धर्माद्यसङ्गित्वं चेति भावः । यद्वा यज्जिज्ञास्यं, तद् ब्रह्म अतः पृथक्, जिज्ञास्यत्वात् । धर्माद्यस्पृष्टमित्यर्थः । अतश्शब्दाभावपाठेऽप्ययमेवार्थः । ब्रह्मणो विधिस्पर्शे शास्त्रपृथक्त्वं न स्यात्, कार्यविलक्षणानधिगतविषयालाभात् । न हि ब्रह्मात्मैक्यं भेदप्रमाणे जाग्रति विधिपरवाक्याल्लब्धुं शक्यं, न वा तद्विना विधेरनुपपत्तिः, योषिदग्न्यैक्योपास्तिविधिदर्शनादिति भावः । अथवा मोक्षस्य नियोगासाध्यत्वे फलितं सूत्रार्थमाह—अत इति ॥ यदत्र जिज्ञास्यं ब्रह्म तत् स्वतन्त्रमेव वेदान्तैरुपदिश्यते, समन्वयादि-

भामती ।

परिणामिनित्यतेति सिद्धम् । व्योमवत् इति च दृष्टान्तः परसिद्धः । अस्मन्मते तस्यापि कार्यत्वेनानित्यत्वात् । अत्र च कूटस्थनित्यम्—इति निर्वर्त्यकर्मतामपाकरोति । सर्वव्यापि—इति प्राप्यकर्मताम् । सर्वविक्रियारहितम्—इति विकार्यकर्मताम् । निरवयवम्—इति संस्कार्यकर्मताम् । व्रीहीणां खलु प्रोक्षणेन संस्काराख्योऽशो यथा जन्यते, नैवं ब्रह्मणि कश्चिदंशः क्रियाधेयोऽस्ति, अनवयवत्वात् । अनंशत्वादित्यर्थः । पुरुषार्थतामाह—नित्यतृप्तमिति । तृप्त्या दुःखरहितं सुखमुपलक्षयति । क्षुद्दुःख-

निवृत्तिसहितं हि सुखं तृप्तिः । सुखं चाप्रतीयमानं न पुरुषार्थं इत्यत आह—स्वयंज्योतिरिति तदेवं स्वमतेन—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

विकमकल्पितमिति विशेषमाह—पारमार्थिकमिति । तत्र हेतुमाह—कूटस्थमिति । तदर्थं सर्वगतत्वेन परिस्पन्दपरिणामराहित्यमाह—व्योमवदिति । फलार्थाऽपि क्रिया तत्र न कल्प्या तृप्तेः सदातनत्वादित्याह—नित्येति । परिणामाभावे हेत्वन्तरम्—निरवयवमिति । प्रकाशार्था विक्रिया न तत्रेत्याह—स्वयमिति । उक्तविशेषणवशान्न सा कर्मकार्येत्युक्तमिदानीं धर्माधर्मयोः सकार्ययोर्ब्रह्मसंबन्धनिषेधादपि तत्प्राप्तिर्मुक्तिर्न कर्मकार्येत्याह—यत्रेति । कालानवच्छिन्नत्वाच्च मुक्तिरकर्मसाध्येत्याह—कालेति । ब्रह्मणो धर्माद्यनवच्छेदत्वे मानमाह—अन्यत्रेति । धर्मात्तत्फलाच्च सुखादधर्मात्तत्फलाच्च दुःखात्कृतात्कार्यादकृताच्च कारणाद्भूतादिकालत्रयाच्च पृथग्भूतं तेनानवच्छेद्यं यत्पश्यसि तद्वदेति मृत्युं प्रति नचिकेतसो वचनम् । आदिशब्देन नैनं सेतुमित्याद्या श्रुतिर्गृह्यते । पृथग्जिज्ञासाविषयत्वाच्च धर्माद्यस्पृष्टत्वं ब्रह्मणो युक्तमित्याह—तदिति । अतःशब्दपाठे धर्माद्यस्पर्शे कर्मफलवैलक्षण्यं हेतूकृतम् ।

भा० तद्यदि कर्तव्यशेषत्वेनोपदिश्येत, तेन च कर्तव्येन साध्यश्चेन्मोक्षोऽभ्युपगम्येत, अनित्य एव स्यात् ॥ तत्रैवं सति यथोक्तकर्मफलेष्वेव तारतम्यावस्थितेष्वनित्येषु कश्चिदतिशयो मोक्ष इति प्रसज्येत ॥ नित्यश्च मोक्षस्सर्वैर्मोक्षवादिभिरभ्युपगम्यते। अतो न कर्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्तः ॥ अपि च "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" [मुण्ड० ३ । २ । ९] "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" [मुण्ड० २ । २ । ८] " आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन " [तै० उ० २ । ९] " अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि " [बृह० ४ । २ । ४] " तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति " [बृह० १ । ४ । १०] " तस्मात्तत्सर्वमभवत् " [बृह० ४ । २ । ४] " तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः " [ईशा ७]

रत्नप्रभा ।

त्यर्थः । विपक्षे दण्डं पातयति—तद्यदीति ॥ तत्रैवं सतीति ॥

मोक्षे साध्यत्वेनानित्ये सतीत्यर्थः ॥ अत इति । मुक्तेर्नियोगासाध्यत्वेन नियोज्यालाभात्कर्तव्यनियोगाभावादित्यर्थः । प्रदीपात्तमोनिवृत्तिवज्ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिरूपमोक्षस्य दृष्टफलत्वाच्च न नियोगसाध्यत्वमित्याह–अपि चेति ॥ यो ब्रह्माहमिति वेद स ब्रह्मैव भवति । परं कारणमवरं कार्यं तद्रूपे तदधिष्ठाने तस्मिन् दृष्टे सति अस्य द्रष्टुरनारब्धफलानि[1] कर्माणि नश्यन्ति । ब्रह्मणः स्वरूपमानन्दं विद्वान् निर्भयो भवति, द्वितीयाभावात् । अभयं ब्रह्म प्राप्तोऽसि, अज्ञानहानात् । तत् जीवाख्यं ब्रह्म गुरूपदेशादात्मानमेव अहं ब्रह्मास्मि इति अवेद् विदितवत्–तस्मात् वेदनाद् तद् ब्रह्म पूर्णमभवत्, परिच्छेदभ्रान्तिहानादेकत्वम् । " अहं ब्रह्म " इत्यनुभवः । तत्र अनुभवकाले मोहशोकौ न स्त इति श्रुतीनामर्थः ।

भामती ।

मोक्षाख्यं फलं नित्यं श्रुत्यादिभिरुपपाद्य क्रियानिष्पाद्यस्य तु मोक्षस्यानित्यत्वं प्रसञ्जयति–तद्यदीति । न चागमबाधः, आगमस्योक्तेन प्रकारेणोपपत्तेः । अपि च ज्ञानजन्यापूर्वजनितो मोक्षो नैयोगिक इत्यस्यार्थस्य सन्ति भूयस्यः श्रुतयो निवारिका इत्याह–अपि च ब्रह्म वेदेति । अविद्याद्वयप्रतिबन्धापन—

१ संचितान्यागामीनि चेत्यर्थः ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कर्तव्यधर्मशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशात्तत्प्राप्तेर्मुक्तेर्वैधधर्मफलत्वमित्याशंक्या-ऽह-तद्यदीति । अनित्यत्वेऽपि स्वर्गादिवत्पुमर्थतेत्याशङ्क्याऽऽह-तत्रेति । तस्मिन्मोक्षे विधेयक्रियासाध्यत्वेनानित्ये सतीत्यर्थः । यथोक्तेति । तयोश्चोदनालक्षणयोरित्यादाविति शेषः । स्वर्गादिदृष्टान्तादित्यर्थः । इष्टापत्तिं प्रत्याह—नित्यश्चेति । ब्रह्मप्राप्तेर्मुक्तेरवैधफलत्वे फलितमाह-अत इति । मुक्तेरवैधफलत्वे हेत्वन्तरमाह—अपि चेति । यो ब्रह्म प्रत्यक्त्वेन साक्षात्करोति स तदेव वेद्यं ब्रह्म भवति तत्क्रतुन्यायात् । तस्मिन्परात्मनि परं कारण मवरं कार्यं तद्रूपे तदधिष्ठाने प्रत्यक्त्वेन साक्षात्कृते सत्यस्य विदुषोऽनारब्धानि कर्माणि क्षीणानि भवन्ति । ब्रह्मणो रूपमानन्दं विद्वान्भयहेत्वभावान्निर्भयो भवति । श्रुताविति शब्दः श्लोकसमाप्त्यर्थः । हे जनक त्वमभयं ब्रह्म प्राप्तोऽसि तत्साक्षात्कारवत्त्वाद्यदस्मिन्देहे जलसूर्यवत्प्रविष्टं ब्रह्म जीवाख्यं तदाचार्येण बोधितमात्मानमेव सर्वकल्पनातीतमवेद्विदितवत्कथमहं ब्रह्माद्वितीयमस्मीति तस्मादेव ज्ञानादज्ञानकृतासर्वत्वनिवृत्त्या तद्ब्रह्म पूर्णात्मना स्थितमासीत् । "यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः" इति यः सर्वात्मभावो विद्याव्यङ्ग्यत्वेनोक्तस्तत्राऽऽत्मनि तद्वीकाले तदात्मैक्यमुपदेशेन पश्यतः शोकाद्युपलक्षितः संसारो नेतीति श्रुतीनामर्थः । आदिशब्देन—

भा० इत्येवमाद्याश्श्रुतयो ब्रह्मविद्यानन्तरं मोक्षं दर्शयन्त्यो मध्ये तत्कृतं कार्यान्तरं वारयन्ति ॥ तथा "तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च" [बृह० १। ४। १०] इति ब्रह्मदर्शनसर्वात्मभावयोर्मध्ये कर्त्तव्यान्तरवारणायोदाहार्यम् ॥ यथा—तिष्ठन् गायतीति तिष्ठतिगायत्योर्मध्ये तत्कर्तृकं कार्यान्तरं नास्तीति गम्यते ॥ "त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि" [प्रश्न ६। ८]

रत्नप्रभा ।

तासां तात्पर्यमाह—ब्रह्मेति ॥ विद्यातत्फलयोर्मध्य इत्यर्थः । मोक्षस्य विधिफलत्वे स्वर्गादिवत् कालान्तरभावित्वं स्यात् । तथा च श्रुतिबाध इति भावः । इतश्च मोक्षो वैधो नेत्याह—तथेति ॥ तद् ब्रह्म एतत् प्रत्यगस्मीति पश्यन् तस्माज्ज्ञानाद् वामदेवो मुनीन्द्रः शुद्धं ब्रह्म प्रतिपेदे, ह तत्र ज्ञाने तिष्ठन् दृष्टवानात्ममन्त्रान् स्वस्य सर्वात्मत्वप्रकाशकान् अहं मनुः-इत्यादीन् ददर्शेत्यर्थः यद्यपि स्थितिर्गानक्रियाया लक्षणं, ब्रह्मदर्शनं तु ब्रह्मप्रतिपत्तिक्रियाया हेतुरिति वैषम्यमस्ति, । तथापि "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः"

[पा० सू० ३ । २ । १२६] इति सूत्रेण क्रियां प्रति लक्षण-हेत्वोरर्थयोर्वर्तमानाद्धातोः परस्य लटः शतृशानचावादेशौ भवत इति विहितशतृप्रत्ययसामर्थ्यात् तिष्ठन् गायति इत्युक्ते तत्कर्तृकं कार्यान्तरं मध्ये न भातीत्येतावता पश्यन् प्रतिपेदे इत्यस्य दृष्टान्तमाह—यथेति ॥ किञ्च, ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिः श्रूयते। ज्ञानस्य विधेयत्वे कर्मत्वादविद्यानिवर्तकत्वं न युक्तम्। अतो बोधका एव वेदान्ता न विधायका इत्याह—त्वं हीति ॥ भारद्वाजादयः षड् ऋषयः पिप्पलादं गुरुं पादयोः प्रणम्य ऊचिरे, त्वं खल्वस्माकं पिता यस्त्वमविद्यामहोदधेः परं पुनरावृत्तिशून्यं पारं ब्रह्मविद्या-

भामती।

यमात्रेण च विद्याया मोक्षसाधनत्वं न स्वतोऽपूर्वोत्पादेन चेत्यत्रापि श्रुतीरुदाहरति—त्वं हि नः पितेति।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः।

"ब्रह्मविदाप्नोति" इत्याद्या गृह्यन्ते। तासां तात्पर्यमाह—ब्रह्मेति। विद्यातत्फलयोरेककालत्वश्रुतेर्वैधज्ञानापूर्वजन्यत्वे मुक्तेस्तदयोगाद्वैधफलस्य कालान्तरभावित्वाद्ब्रह्मधीर्न विधेया तत्फलं च दृष्टमवेति भावः। इतश्च मोक्षो वैधो नेत्याह—तथेति। तत्पदलक्ष्यं ब्रह्मैतदात्मत्वेन स्थितमस्मीति पश्यन्नस्मादेव दर्शनादृषिर्वामदेव-

नामापरं ब्रह्माविद्याध्वस्त्या प्रतिपन्नवान्किलेति हशब्दो व्यवधानेन संबध्यते। स चास्मिन्दर्शने स्थितः सर्वात्मप्रकाशकान्मन्त्रानह-मित्यादीन्दृष्टवानिति श्रुत्यर्थः। तस्यास्तात्पर्यमाह—ब्रह्मेति। लक्षणहेत्वोः क्रियाया इत्यत्र येन लक्ष्यते तल्लक्षणं जनको हेतुस्तौ लक्षणहेतू क्रियाविषयौ चेद्भवतस्तदा क्रियात्मके तस्या लक्षणे तस्या हेतौ चार्थे वर्तमानाद्धातोः परस्य लटः शतृशानचावादेशौ भवत इत्युक्तम्। यथा तिष्ठन्मूत्रयति शयानो भुंक्तेऽधीयानो वसतीति। तथाऽत्रापि प्रतिपत्तिक्रियाहेतौ क्रियायां दर्शने पश्यन्निति शतुर्दर्शनादव्यवहिते च हेतुमति क्रियाया हेतुत्वादेष शतृप्रत्ययः सर्वात्मत्वस्य कालान्तरत्वं वारयति। अतोऽस्य न वैधतेत्यर्थः। यद्यपि न स्थितिक्रियासामर्थ्याद्गीतिक्रिया किंतु यत्नान्तरात्तथाऽपि तयोर्मध्ये क्रियान्तरं शब्दतो न भातीत्ये-तावतोदाहरति—यथेति। इतश्च ब्रह्मधीर्न विधेया तत्फलं च न वैधमित्याह—त्वं हीति। भरद्वाजादय षडृषयः परविद्याप्रदं पिप्पलादं गुरुं विद्यानिष्क्रयार्थमन्यदनुरूपमपश्यन्तः पादयोः प्रणम्योचिरे। त्वं खल्वस्माकं पिता ब्रह्मदेहस्याजरामरस्य विद्यया जनयितृत्वात्। इतरौ पितरौ देहमेवजनयतः जनयितृत्वमपि सिद्धस्यैवाविद्यानि-रासादित्याह। यस्त्वमस्मानविद्यामहोदधेः परमपुनरावृत्तिरूपं पारं पारयसि प्रापयसि विद्याप्लवेनेति। प्रश्नोपनिषदमुक्त्वा सनत्कु-मारनारदसंवादात्मिक—

भा० "श्रुतँ ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति। सोऽहं भगवः शोचामि तन्मा भगवाञ्छोकस्य परं पारं तारयत्विति" [छान्दो० ७ । १ । ३] "तस्मै मृदितकषायाय तमसः परं पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः" [छान्दो० ७ । २६ । २] इति चैवमाद्याः श्रुतयो मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति ॥ तथा चाचार्यप्रणीतं न्यायोपबृंहितं सूत्रं–"दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः"[अक्षपादन्याय०सू०१।१।२]

रत्नप्रभा ।

प्लवेनास्मांस्तारयसि प्रापयसि । ज्ञानेनाज्ञानं नाशयसीति यावत्। प्रश्नवाक्यमुक्त्वा छान्दोग्यमाह–श्रुतमिति ॥ अत्र तारयत्वित्यन्तमुपक्रमस्थं शेषमुपसंहारस्थमिति भेदः । आत्मविच्छोकं तरतीति भगवत्तुल्येभ्यो मया श्रुतमेव हि न दृष्टम्, सोऽहमज्ञत्वाद्धे भगवः शोचामि, तं शोचन्तं मां भगवानेव ज्ञानप्लवेन शोकसागरस्य परं पारं प्रापयतु इति नारदेनोक्तः सनत्कुमारस्तस्मै तपसा

१ प्रश्नोपनिषद्वाक्यमित्यर्थः ।

दग्धकिल्बिषाय नारदाय तमसः शोकनिदानाज्ञानस्य ज्ञानेन निवृत्तिरूपं परं पारं ब्रह्म दर्शितवानित्यर्थः । एतद्यो वेद विहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीति वाक्यमादिशब्दार्थः । एवं श्रुतेस्तत्त्वप्रमा मुक्तिहेतुर्न कर्मेत्युक्तम् । तत्राक्षपादगौतममुनिसम्मतिमाह—तथा चेति । गौरोऽहमिति मिथ्याज्ञानस्यापाये रागद्वेषमोहादिदोषाणां नाशः । दोषापायाद्धर्माधर्मस्वरूपप्रवृत्तेरपायः । प्रवृत्त्यपायात्पुनर्देहप्राप्तिरूपजन्मापायः । एवं पाठक्रमेणोत्तरोत्तरस्य हेतुनाशान्नाशे सति तस्य प्रवृत्तिरूपहेतोरनन्तरस्य कार्यस्य जन्मनोऽपायात् दुःखध्वंसरूपोऽपवर्गो भवतीत्यर्थः । ननु पूर्वसूत्रे "तत्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः" [गौ० सू० १ । २] इत्युक्ते सतीतरपदार्थभिन्नात्मतत्त्वज्ञानं कथं मोक्षं साधयतीत्याकांक्षायां मिथ्याज्ञाननिवृत्तिद्वारेणेति वक्तुमिदं सूत्रं प्रवृत्तम् । तथा च भिन्नात्मज्ञानान्मुक्तिं वदत्सूत्रं सम्मतं चेत्परमतानुज्ञा स्यादि—

भामती ।

न केवलमस्मिन्नर्थे श्रुत्यादयः, अपि त्वक्षपादाचार्यसूत्रमपि न्यायमूलमस्तीत्याह—तथा चाचार्यप्रणीतमिति । आचार्यश्चोक्त लक्षणः पुराणे—'आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि । स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन चोच्यते ॥' इति तेन हि प्रणीतं सूत्रम्—'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्त—

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

छान्दोग्योपनिषदं पठति—श्रुतं ह्येवेति। तत्र तारयत्वित्यन्तमुपक्रमस्थं शेषमुपसंहारस्थमिति भेदः। मम भगवत्तुल्येभ्यः श्रुतमेवेदं यत्तरति शोकं मनस्तापमकृतार्थबुद्धिमात्मविदिति सोऽहं मनात्मवित्त्वाच्छोचाम्यतस्तं मां शोचन्तं शोकसागरस्य पारमन्तं तारयतु भगवानात्मज्ञानोडुपेनेति नारदेन प्रेरितः सनत्कुमारस्तस्मै वैराग्यादिना निरस्तसमस्तदोषाय योग्याय तमसोऽविद्याख्यस्य पारं परमार्थतत्त्वं दर्शितवानित्यर्थः। आदिशब्देन "यो वेद निहितं गुहायाम्" इत्याद्याः श्रुतयो गृहीतास्तासां तात्पर्यमाह—मोक्षेति। विद्याफलमविद्याध्वस्तिः श्रुता, न चामानात्तद्ध्वस्तिस्तथा चोपास्तेरन्या मानमेव ब्रह्मधीर्न विधेया तत्फलं च मुक्तिर्न वैधीत्यर्थः। श्रुत्यनुसारेणाविद्याध्वस्तिफलत्वाद्ब्रह्मधीस्तत्त्वधीरित्युक्तम्। इदानीं तर्कशास्त्रानुसारेणापि तथैवेत्याह—तथा चेति। दुःखं प्रतिकूलवेदनीयं बाधा पीडा ताप इत्यनेकविधम्। जन्म देहेन्द्रियबुद्धीनां निकायविशिष्टः प्रादुर्भावः। हिंसास्तेयादिरूपा पापिका प्रवृत्तिरधर्मं प्रसूते, दानत्राणादिरूपा प्रवृत्तिर्धर्मं जनयति। तावेतौ धर्माधर्मौ प्रवृत्तिसाध्या तच्छब्दौ। रागद्वेषेर्ष्यासूयामानलोभादयो दोषाः मिथ्याज्ञानमतस्मिँस्तज्ज्ञा—

भा० मिथ्याज्ञानापायश्च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाद्भवति।

रत्नप्रभा।

त्यत आह–मिथ्येति ॥ तत्त्वज्ञानान्मुक्तिरित्यंशे सम्मतिरुक्ता। भेदज्ञानं तु–"यत्र हि द्वैतमिव भवति" [बृ० २।४।१४] इतिश्रुत्या भ्रान्तित्वात् "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" [बृ० ४।४।१९] इतिश्रुत्या, अनर्थहेतुत्वाच्च न मुक्तिहेतुरिति भावः। ननु ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानमपि–

भामती।

रापाये तदनन्तरापायादपवर्गः' इति। पाठापेक्षया कारणमुत्तरं, कार्यं च पूर्वं, कारणापाये कार्यापायः, कफापाय इव कफोद्भवस्य ज्वरस्यापायः। जन्मापाये दुःखापायः, प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः, दोषापाये प्रवृत्त्यपायः, मिथ्याज्ञानापाये दोषापायः। मिथ्याज्ञानं चाविद्या, रागाद्युपजनितक्रमेण दृष्टेनैव संसारस्य परमं निदानम्। सा च तत्त्वज्ञानेन ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेनावगतिपर्यन्तेन विरोधिना निवर्त्यते। ततोऽविद्यानिवृत्त्या ब्रह्मरूपाविर्भावो मोक्षः। न तु विद्याकार्यस्तज्जनितापूर्वकार्यो वेति सूत्रार्थः। तत्त्वज्ञानान्मिथ्या-ज्ञानापाय इत्येतावन्मात्रेण सूत्रोपन्यासः, न त्वक्षपादसंमतं

तत्त्वज्ञानमिह संमतम् । तदनेनाचार्यान्तरसंवादेनायमर्थो दृढी-कृतः । स्यादेतत् । नैकत्वविज्ञानं स्थितवस्तुविषयं, येन मिथ्या-ज्ञानं भेदावभासं निवर्तयन्न विधिविषयो भवेत् । अपि तु संपदा-दिरूपम् । तथा च विधेः प्रागप्राप्तं पुरुषेच्छया कर्तव्यं सत विधि-गोचरो भविष्यति । यथा वृत्त्यनन्तत्वेन मनसो विश्वेदेवसाम्या-द्विश्वान्देवान्मनसि संपाद्य मन आलम्बनमविद्यमानसमं कृत्वा प्राधान्येन संपाद्यानां विश्वेषामेव देवानामनुचिन्तनं तेन चानन्त-लोकप्राप्तिः । एवं चिद्रूपसाम्याज्जीवस्य ब्रह्मरूपतां संपाद्य जीव-मालम्बनमविद्यमानसमं कृत्वा प्राधान्येन ब्रह्मानुचिन्तनं, तेन चामृतत्वफलप्राप्तिः अध्यासे त्वालम्बनस्यैव प्राधान्येनारोपितत-द्भावस्यानुचिन्तनं, यथा 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' आदित्यो ब्रह्मेत्या-देशः' । एवं जीवमब्रह्म 'ब्रह्मेत्युपासीत' इति । क्रियाविशेष-योगाद्वा, यथा 'वायुर्वाव संवर्गः' । 'प्राणो वाव संवर्गः' बाह्या खलु वायुदेवता वह्न्यादीन् संवृङ्क्ते । महाप्रलयसमये हि वायु-र्वह्न्यादीन्संवृत्य संहृत्यात्मनि स्थापयति । यथाह द्रविडाचार्यः— 'संवरणाद्वा संहरणाद्वा सात्मीभावाद्वायुः संवर्गः' इति । अध्यात्मं च प्राणः संवर्ग इति । स हि सर्वाणि वागादीनि संवृङ्क्ते । प्रयाण-काले हि स एव सर्वाणीन्द्रियाणि संगृह्योत्क्रामतीति । सेयं संवर्ग-दृष्टिर्वायौ प्राणे च दशाशागतं जगद्दर्शयति यथा, एवं जीवा-त्मनि बृंहणक्रियया ब्रह्मदृष्टिरमृतत्वाय फलाय कल्पत इति ।

तदेतेषु त्रिष्वपि पक्षेष्वात्मदर्शनोपासनादयः प्रधानकर्माण्यपूर्वविषयत्वात्, स्तुतशास्त्रवत् । आत्मा तु द्रव्यं कर्मणि गुण इति संस्कारो वात्मनो दर्शनं विधीयते । यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'पत्न्यवेक्षितमाज्यं भवति' इति समाम्नातं, प्रकरणिना च गृहीतमुपांशुयागाङ्गभूताज्यद्रव्यसंस्कारतयावेक्षणं गुणकर्म विधीयते, एवं कर्तृत्वेन क्रत्वङ्गभूते आत्मनि 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इति दर्शनं गुणकर्म विधीयते । 'यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते—

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

नमात्मा नास्तीत्यादि । तेषां पाठक्रमादुत्तरोत्तरस्यापाये तदनन्तरस्य पूर्वपूर्वस्यापायादपवर्गो निःश्रेयसम् । मिथ्याज्ञानादयो दुःखान्ता धर्मा विच्छेदादृते वर्तमानाः संसारः । तथा च यदा तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति तदा हेत्वभावे फलाभावाद्दोषापायस्तदपाये च प्रवृत्तिसाध्यधर्माधर्मापायाज्जन्मापायद्वारा दुःखमपगच्छति ततश्चाऽऽत्यन्तिकं निःश्रेयसं सिध्यति । तदेवं तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानध्वस्त्यामोक्ष इत्यक्षपादस्यापि विवक्षितमित्यर्थः । ननु भेदधीरेव मिथ्याधीविरुद्धा तत्त्वधीस्तर्कशास्त्रे त्वभीष्टा तत्त्वज्ञानं तु मिथ्याज्ञानविपर्ययेण व्याख्यातमित्युपक्रम्याऽऽत्मनि तावदस्तीत्यनात्मन्यात्मेति दुःखेऽनित्येऽत्राणे समये जुगुप्सिते हातव्ये यथाविषयं वेदितव्यमित्यादिन्यायभाष्यदर्शनात्तत्कथं

ब्रह्मात्मैक्यज्ञानान्मिथ्याधीध्वस्तिरित्यत्र न्यायशास्त्रानुगुण्यं तत्राऽऽह-मिथ्येति। भेददृष्टेरज्ञानविलासत्वा-

भा० न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं सम्पद्रूपं, यथा-"अनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति" [बृह० ३ । १ । ९] इति ॥ न चाध्यासरूपं यथा-"मनो ब्रह्मेत्युपासीत" [छान्दो० ३ । १८ । १] "आदित्यो ब्रह्म" [छान्दो० ३ । १९ । १] इत्यादेश इति च मनआदित्यादिषु ब्रह्मदृष्ट्य ध्यासः ॥ नापि विशिष्टक्रियायोगनिमित्तं-"वायुर्वाव संवर्गः" [छान्दो० ४ । ३ । १] "प्राणो वाव संवर्गः" [छान्दो० ४ । ३ । ३] इतिवत् ॥ नाप्याज्यावेक्षणादिकर्मवत्कर्माङ्गसंस्काररूपम् ॥

रत्नप्रभा ।

भेदज्ञानवन्न प्रमा, सम्पदादिरूपत्वेन भ्रान्तित्वादित्यत आह-न चेदमित्यादिना ॥ अल्पालम्बनतिरस्कारेणोत्कृष्टवस्त्वभेदज्ञानं सम्पद्, यथा-मनः स्ववृत्त्यानन्त्यादनन्तं, तत उत्कृष्टा विश्वेदेवा

अप्यनन्ता इत्यनन्तत्वसाम्याद् विश्वेदेवा एव मन इति सम्पत्, तयाऽनन्तफलप्राप्तिर्भवति, तथा चेतनत्वसाम्याज्जीवे ब्रह्माभेदः सम्पदिति न चेत्यर्थः। आलम्बनस्य प्राधान्येन ध्यानं, प्रतीकोपास्तिरध्यासः—यथा ब्रह्मदृष्ट्या मनसः, आदित्यस्य वा, तथाऽहं ब्रह्मेति ज्ञानमध्यासो, नेत्याह—न चेति ॥ आदेशः उपदेशः। क्रियाविशेषो विशिष्टक्रिया तया योगो निमित्तं यस्य ध्यानस्य तत्तथा। यथा प्रलयकाले वायुरग्न्यादीन् संवृणोति संहरतीति संवर्गः। स्वापकाले प्राणो वागादीन् संहरतीति संहारक्रियायोगात् संवर्ग इति ध्यानं छान्दोग्ये विहितं, तथा वृद्धिक्रियायोगाज्जीवो ब्रह्मेति ज्ञानमिति, नेत्याह-नापीति॥यथा "पत्न्यवेक्षितमाज्यं भवति" इति उपांशुयागाद्यङ्गस्याज्यस्य संस्कारकमवेक्षणं विहितं,तथा कर्मणि कर्तृत्वेनाङ्गस्यात्मनः संस्कारार्थं ब्रह्मज्ञानं नेत्याह-नाप्याज्येति॥

भामती।

गुणस्तत्र प्रतीयेत इति न्यायवत आह—न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानमिति। कुतः

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः।

न्मिथ्याज्ञानप्रतिपक्षत्वादद्वयब्रह्मात्मधीरेव तन्निवर्तिकेत्यावश्यक-

१ दर्शपूर्णमासयागे इति शेषः।

मित्यर्थः । अथैक्यज्ञानमपि संपदादिरूपत्वाद्भेदधीतुल्यं न मिथ्याधीविरुद्धं नेत्याह—न चेति । संपन्नामाल्पे वस्तुन्यालम्बने सामान्येन केनचिन्महतो वस्तुनः संपादनम् । तत्रोदाहरणं—यथेति । मनस्यनन्तवृत्त्यालम्बनेऽल्पपरिमाणे विश्वेषां देवानामनन्तानां महतामनन्तत्वसामान्येन संपादनं तेनानन्तफलाप्तिर्यथा श्रुता तथा जीवस्यापि चैतन्यसामान्याद्ब्रह्मतासंपादनममृतफलं विधेयमित्ययुक्तमित्यर्थः । अध्यासपक्षं निषेधति—न चेति । अध्यासः शास्त्रतोऽतस्मिँस्तद्धीः । संपदि संपाद्यमानस्य प्राधान्येनानुध्यानमध्यासे त्वालम्बनस्येति विशेषं मत्वा दृष्टान्तमाह——यथेति । आदिशब्दादाकाशाद्युक्तम् । आदित्यादौ यथा ब्रह्मधीरारोप्यते तथा जीवे तद्धीरारोप्येत्यध्यासरूपमिदमैक्यज्ञानमित्यपि नेत्यर्थः । पक्षान्तरं दूषयति—नापीति । संवर्गविद्यायां श्रुतं "वायुर्वाव संवर्गो यदा वा अग्निरुद्वायत्युपशाम्यति वायुमेवाप्येति विलीयते यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदाऽऽप उच्छुष्यन्ति वायुमेवापियन्ति वायुर्ह्येवैतान्सर्वान्संवृङ्क्त इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं प्राणो वाव संवर्गो यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः" इति । तत्र यथा संहरणक्रियायोगाद्वायोः प्राणस्य च संवर्गत्वं तथा जीवब्रह्मणोर्बृंहणक्रियायोगादैक्यज्ञानमित्यपि नेत्यर्थः । आदिशब्दात्प्राणो वा उक्थमित्यादि गृहीतम् । मतान्तरं प्रत्याह

नापीति । यथा दर्शपूर्णमासाधिकारे पत्न्यवेक्षितमाज्यं भवतीत्याम्नातमेवेक्षणमुपांशुयाजाङ्गभूताज्यसंस्कारो गुणकर्मविधीयते तथा कर्तृत्वेनाङ्गे कृत्तावात्मनि द्रष्टव्यादिवाक्येन दृष्टेर्गुणकर्मणो विधानात्कर्माङ्गात्मसं—

भा० सम्पदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने "तत्वमसि [छान्दो० ६ । ८ । ७] "अहं ब्रह्मास्मि" [बृह० १ । ४ । १०] "अयमात्मा ब्रह्म" [बृह० २ । ५ । १९] इत्येवमादीनां वाक्यानां ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुप्रतिपादनपरः पदसमन्वयः पीडयेत "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः" [मुण्ड० २ । २ । ८]

रत्नप्रभा ।

प्रतिज्ञाचतुष्टये हेतुमाह—सम्पदादीति ॥ उपक्रमादिलिङ्गैर्ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुनि प्रमितिहेतुर्यः समानाधिकरणवाक्यानां पदानिष्ठः समन्वयः तात्पर्यं निश्चितं तत्पीडयेत । किंचैकत्वज्ञानादज्ञानिकहृदयस्यान्तःकरणस्य यो रागादिग्रन्थिश्चिन्मनस्तादात्म्यरूपाहङ्कारग्रन्थिर्वा नश्यतीत्यज्ञाननिवृत्तिफलवाक्यबाधः स्यात्,

सम्पदादिज्ञानस्याप्रमात्वेनाज्ञानानिवर्तकत्वात । किंच जीवस्य ब्रह्मत्वसम्पदा कथं तद्भावः । पूर्वरूपे स्थिते नष्ट वान्यस्यान्यात्मतायोगात् । तस्मान्न सम्पदादिरूपमित्यर्थः ॥ सम्पदादि–

भामती ।

सम्पदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञान इति । दर्शपूर्णमासप्रकरणे हि समाम्नातमाज्यावेक्षणं तदङ्गभूताज्यसंस्कार इति युज्यते । न च 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादि कस्यचित्प्रकरणे समाम्नातम् । न चानारभ्याधीतमपि । 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति' इत्यव्यभिचरितक्रतुसंवन्धजुहूद्वारेण जुहूपदं क्रतुं स्मारयद्वाक्येन यथा पर्णतायाः क्रतुशेषभावमापादयति, एवमात्मा नाव्यभिचरितक्रतुसंवन्धः, येन तद्दर्शनं क्रत्वङ्गं सदात्मानं क्रत्वर्थं संस्कुर्यात । तेन यद्ययं विधिस्तथापि 'सुवर्णं भार्यम्' इतिवत् विनियोगभङ्गेन प्रधानकर्मैवापूर्वविषयत्वान्न गुणकर्मेति स्थवीयस्तयैतद्दूषणमनभिधाय सर्वपक्षसाधारणं दूषणमुक्तम्, तदतिरोहितार्थतया न

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

स्काररूपमैक्यज्ञानमित्यपि नेत्यर्थः । आदिशब्देन प्रोक्षणादि गृह्यते । संपदध्यासक्रियायोगसंस्काराणां न प्रतिज्ञामात्रादयोगोऽतिप्रसङ्गादित्याशङ्क्य वेदान्तानां स्वार्थे मानान्तरविरोधाद्वा

तात्पर्याभावाद्वा संपदादिपरतेति विकल्प्य जीवब्रह्मणोर्मानान्तरागोचरत्वात्तद्भेदस्यापि तथात्वाद्भेददृष्टेश्च बिम्बप्रतिबिम्बवदविरोधादाद्यो नेति मत्वा द्वितीयं प्रत्याह—संपदादीति। "सदेव सोम्येदम्" "एकमेव" इत्युपक्रमात् "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा" इत्युपसंहारात् "तत्त्वमसि" इत्यभ्यासाद्ब्रह्मात्मनो मानान्तरावेद्यत्वेनापूर्वत्वात्तज्ज्ञानस्य "आचार्यवान्" इत्यादिना फलश्रुतेः "अनेन जीवेन" इत्यर्थवादात् "अथ येऽन्यथा" इत्यादिभेददर्शनानिन्दनादुपपत्तेश्च मृदादिदृष्टान्तस्य दृष्टत्वात्। बृहदारण्यकेऽपि–"ब्रह्म वा इदम्" इत्युपक्रमात् "अयमात्मा ब्रह्म" इति परामर्शात् "पूर्णमदः पूर्णमिदम्" इत्युपसंहारात् "स एष नेति नेत्यात्मा" इत्यभ्यासादप्रपंचब्रह्मात्मनोऽपूर्वत्वात् "तस्मात्तत्सर्वमभवत्" इत्यादिफलश्रुतेः "स एष इह प्रविष्टोऽथ योऽन्यां देवताम्" इत्याद्यर्थवादाद्दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तोपपत्तेः। ऐतरेयके च–"आत्मा वा इदमेक एव" इत्युपक्रम्य "स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमपश्यत्" इति परामृश्य प्रज्ञानं ब्रह्मेत्युपसंहारात्। आथर्वणे च–"कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातम्" इत्युपक्रम्य "ब्रह्मैवेदम्" इति निगमनात्। तैत्तरीयके च–"ब्रह्मविदाप्नोति परं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायाम्" इत्युपक्रम्य "स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः" इति परामृश्य "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" इत्यादिनोपसंहा-

रात्तस्यैव ब्रह्मात्मनोऽभ्यासात्तदपूर्वता स्यात् । "सोऽश्नुते सर्वान्कामानानन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति" इत्यादिना फलाभिलाषात् "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इत्यर्थवादात् "को ह्येवान्यात्" इत्याद्युपपत्तेः । एकत्वे वेदान्तानामेकान्तेन तात्पर्यमवधार्यते । तथा चायुक्ता तेषां स्वार्थे तात्पर्याभावकृता संपदादिपरतेति भावः । किंच, ज्ञानस्याज्ञानध्वस्तिफलत्वश्रुतेर्न संपदादिरूपमैक्यज्ञानमित्याह—भिद्यत इति । हृद—

भा० इति चैवमादीन्यविद्यानिवृत्तिफलश्रवणान्युपरुध्येरन् ॥ "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" [मुण्ड० ३ । २ । ९] इति चैवमादीनि तद्भावापत्तिवचनानि सम्पदादिपक्षे न सामञ्जस्येनोपपद्येरन् ॥ तस्मान्न सम्पदादिरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानम् ॥ अतो न पुरुषव्यापारतन्त्रा ब्रह्मात्मविद्या ॥ किं तर्हि ॥ प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयवस्तुज्ञानवद्वस्तुतन्त्रैव ॥ एवम्भूतस्य ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य वा न कयाचिद्युक्त्या शक्यः कार्यानुप्रवेशः कल्पयितुम् ॥ न च विदिक्रियाकर्मत्वेन कार्यानुप्रवेशो ब्रह्मणः ॥ "अन्यदेव तद्विदितादथोऽविदितादधि" [केन० १ । ४] इति विदि-

क्रियाकर्मत्वप्रतिषेधात्। "येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्" [बृ० २ । ४ । १३] इति च ॥ तथोपास्तिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधोऽपि भवति– "यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते" [केन० १ । ५] इत्याद्यविषयत्वं ब्रह्मण उपन्यस्य "तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" [केन० १ । ५] इति

रत्नप्रभा ।

रूपत्वाभावे फलितमाह–अत इति ॥ प्रमात्वान्न कृतिसाध्या । किं तर्हि । नित्यैव, न प्रमाणसाध्येत्यर्थः । उक्तरीत्या सिद्धब्रह्मरूपमोक्षस्य कार्यसाध्यत्वं तज्ज्ञानस्य नियोगविषयत्वं च कल्पयितुमशक्यं कृत्यसाध्यत्वादित्याह–एवम्भूतस्येति ॥ ननु ब्रह्म कार्याङ्गं कारकत्वात् पत्न्यवेक्षणकर्मकारकाज्यवदिति चेत्, किं ज्ञाने ब्रह्मणः कर्मकारकत्वम्, उतोपासनायाम्? नाद्यः इत्याह–न चेति ॥ शाब्दज्ञानं विदिक्रियाशब्दार्थः । विदितं कार्यम्, अविदितं कारणं, तस्मादधि अन्यदित्यर्थः । येनात्मना इदं सर्वं दृश्यं लोको विजानाति तं केन करणेन जानीयात्, तस्मादविषय आत्मेत्यर्थः । न द्वितीय इत्याह–तथेति ॥ "यन्मनसा न मनुते" [केन० १ । ६] इति श्रुत्या लोको मनसा यद् ब्रह्म न जानातीत्यविषयत्वमुक्त्वा तदेवावेद्यं ब्रह्म त्वं विद्धि यत्तूपाधिविशिष्टं देवतादिकमित्युपासते जनाः–

भामती।

व्याख्यातम्। किंचज्ज्ञानक्रियाविषयत्वविधानमस्य बहुश्रुतिविरुद्धमित्याह—न च विदिक्रियेति। शङ्कते—

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

यमन्तःकरणं तस्य ग्रन्थी रागादिः स तस्मिन्दृष्टे भिद्यते विदीर्यंते सर्वे च संशयाः संसारहेतवश्छिन्ना भवन्तीत्यर्थः। आदिशब्दात् 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादि गृह्यते। तेषां तात्पर्यमाह—अविद्येति। संपदादिज्ञानस्याप्रमात्वादज्ञानानिवर्तकत्वादित्यर्थः। ब्रह्मविद्याया ब्रह्मभावफलश्रुतेरपि न संपदादिरूपतेत्याह—ब्रह्मेति। आदिपदं 'ब्रह्मविदाप्नोति इत्यादि ग्रहीतुम्। तेषां तात्पर्यमाह—तद्भावेति। आत्मनो वस्तुतो भिन्नस्याब्रह्मत्वादन्यस्य स्थितस्य नष्टस्य वाऽन्यत्वासिद्धेः संपदादिपक्षे तद्भाववाक्यानां न मुख्यार्थतेत्यर्थः। उक्तहेतुभ्यः सिद्धं निगमयति—तस्मादिति। प्रमितित्वं तमोध्वस्तितद्भावापत्तिफलत्वं च तच्छब्दार्थः। सम्पदादिरूपत्वाभावेऽपि कथमविधेयत्वं तदाह—अत इति। तदतन्त्रत्वे नित्यत्वमाशङ्क्याऽऽह—किं तर्हीति। तस्या वस्तुतन्त्रत्वे फलितमाह—एवमिति। एवंभूतस्याद्वयप्रत्यङ्मात्रतया स्थितस्येत्यर्थः। कृतिसाध्यस्यैव नियोगविषयत्वाद्ब्र-

ह्मणस्तज्ज्ञानस्य वा तदसाध्यत्वादित्यर्थः । कथमवेद्यं ब्रह्म, वैफल्यादकारकत्वाद्वा । नाऽऽद्यः, मुक्तिश्रुतेः । नेतरः, ब्रह्मणः कर्मत्वादित्याशंक्य विदिक्रियायामुपास्तिक्रियायां वा तस्य कर्मतेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—न चेति । तद्ब्रह्म विदितात्कार्यादन्यदेवाथो कारणादप्यविदितादप्युपरिष्टादन्यदित्यर्थः । येन प्रमात्रेदं सर्वं वस्तु लोको जानाति तं केन करणेन जानीयात्करणस्य ज्ञेयविषयत्वाज्ज्ञातर्यप्रवृत्तेस्तन्न ज्ञाता ज्ञेयः किन्तु साक्षीत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—तथेति । 'यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते' इत्यविषयत्वमुक्त्वा

भा० अविषयत्वे ब्रह्मणश्शास्त्रयोनित्वानुपपत्तिरिति चेत् ॥ न ॥ अविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य ॥ न हि शास्त्रमिदन्तया विषयभूतं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषति ॥ किं तर्हि ॥ प्रत्यगात्मत्वेनाविषयतया प्रतिपादयदविद्याकल्पितं वेद्यवेदितृवेदनादिभेदमपनयति ॥ तथा च शास्त्रं—"यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्" [केन० २ । ३]

रत्नप्रभा ।

नेदं ब्रह्मेत्यर्थः । ब्रह्मणः शाब्दबोधाविषयत्वे प्रतिज्ञाहानिरिति शंकते–अविषयत्व इति ॥ वेदान्तजन्यवृत्तिकृताऽविद्यानिवृत्ति-फलशालितया शास्त्रप्रमाणकत्वं वृत्तिविषयत्वेऽपि स्वप्रकाशब्रह्मणो वृत्त्यभिव्यक्तस्फुरणाविषयत्वादप्रमेयत्वमिति परिहरति–नेति ॥ परत्वात् फलत्वादित्यर्थः, निवृत्तिरूपब्रह्मतात्पर्यादिति वार्थः । उक्तं विवृणोति–न हीति ॥ चिद्विषयत्वमिदन्त्वम् ॥ अविषयतया अनिदन्तया । अदृश्यत्वे श्रुतिमाह–तथा चेति ॥ यस्य ब्रह्म अमतं चैतन्याविषय इति निश्चयस्तेन सम्यगवगतम् । यस्य त्वज्ञस्य ब्रह्म चैतन्याविषय इति मतं स न वेद ॥ उक्तमेव दार्ढ्यार्थमनुव-दति–अविज्ञातामिति ॥ अविषयतया ब्रह्म विजानतामविज्ञात-मदृश्यमिति पक्षः, अज्ञानां तु ब्रह्म विज्ञातं—

भामती ।

अविषयत्व इति । ततश्च शान्तिकर्मणि वेतालोदय इति भावः । निराकरोति–न । कुतः अविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिविषयत्वादिति । सर्वमेव हि वाक्यं नेदंतया वस्तुभेदं बोधयितुमर्हति । न हीक्षुक्षीरगुडादीनां मधुररसभेदः शक्य आख्यातुम् । एवमन्य-त्रापि सर्वत्र द्रष्टव्यम् । तेन प्रमाणान्तरासिद्धे लौकिक एवार्थे यदा गतरीदृशी शब्दस्य, तदा कैव कथा प्रत्यगात्मन्यलौकिके ।

अदूरविप्रकर्षेण तु कथंचित्प्रतिपादनमिहापि समानम् । त्वंपदार्थो हि प्रमाता प्रमाणाधीनया प्रमित्या प्रमेयं घटादि व्याप्नोतीत्यं-विद्याविलसितम् । तदस्या विषयीभूतोदासीनतत्पदार्थप्रत्यगात्म-सामानाधिकरण्येन प्रमातृत्वाभावात् तन्निवृत्तौ प्रमाणादयस्तिस्रो विधा निवर्तन्ते । न हि पक्तुरवस्तुत्वे पाक्यपाकपचनानि वस्तुसन्ति भवितुमर्हन्तीति । तथाहि 'विगलितपराग्वृत्त्यर्थत्वं पदस्य तदस्तदात्वमिति हि पदेनैकार्थत्वे त्वमित्यपि यत्पदम् । तदपि च तदा गत्वैकार्थ्यं विशुद्धचिदात्मतां त्यजति सकलान्क-र्तृत्वादीन्पदार्थमलान्निजान् ॥' इत्यान्तरश्लोकः । अत्रैवार्थे श्रुती-रुदाहरति,—तथा च शास्त्रम्—यस्यामतमिति । प्रकृतमुपसंहरति—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तदेवेति मातृत्वादिकल्पनामपोह्याऽऽत्मभूतं ब्रह्म महत्तममिति त्वं विद्धि यदुपाधिविशिष्टं देवतादीदमित्युपासते जना नेदं त्वं ब्रह्म विद्धीत्यर्थः । शास्त्रोत्थज्ञानाविषयत्वे ब्रह्मणि तत्प्रामाण्यप्रतिज्ञा-हानिरिति चोदयति—अविषयत्व इति । शास्त्रीयज्ञानाधीनस्फु-रणवत्त्वरूपकर्मत्वाभावेऽप्यविद्याध्वस्त्यतिशयवत्त्वाद्ब्रह्मणः शास्त्री-यत्वान्न प्रतिज्ञाहानिरित्याह—नेति । शास्त्रीयधीकृताविद्याध्वस्ति-मत्त्वेन तत्कृतस्फुरणवत्त्वमपि घटादिवादित्याशंक्य तथैवेदंधीविष-यत्वापत्तेर्मैवमित्याह—न हीति । तर्हीदंप्रत्ययाविषयत्वादविद्या

ध्वस्तिमत्त्वमपि शून्यवन्नास्तीति नास्य शास्त्रीयतेत्याशंक्याह-मादिसाक्षिमात्रत्वेन ब्रह्मास्मीति बुद्धावाविर्भावयदविद्यामपनयति शास्त्रमिति तत्प्रामाण्यमित्याह—किं तर्हीति। तथाऽपि कथम-द्वयं ब्रह्म प्रतिपाद्यं वेद्यादिभेदादित्याशंक्याऽऽह—वेद्येति। तत्र श्रुतीरुदाहरति-तथा चेति । यस्य ब्रह्मामतमविषय इति निश्चयस्तस्य तन्मतं सम्यग्ज्ञातं यस्य तु मतं विषयतया ज्ञातं ब्रह्मेति धीर्नासौ तद्वेद भेदधीमत्त्वादेवमेवेतिनियमार्थमुक्तौ विद्वदविद्वत्पक्षावनुवदति—अविज्ञातमिति। विषयत्वेनाज्ञातमेवब्रह्म-

भा० "न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः" [बृह० ३ । ४ । २] "न विज्ञातेर्विज्ञातारं बिजानीयाः" [बृह० ३ । ४ । २] इति चैवमादि ॥ अतोऽविद्याकल्पितसंसारित्वनिवर्तनेन नित्यमुक्तात्मस्वरूपसमर्पणान्न मोक्षस्यानित्यत्वदोषः । यस्य तूत्पाद्यो मोक्षः, तस्य मानसं, वाचिकं, कायिकं वा, कार्यमपेक्षत इति युक्तम् ॥ तथा विकार्यत्वे च तयोः पक्षयोर्मोक्षस्य ध्रुवमनित्यत्वम् ॥ न हि दध्यादि विकार्यमुत्पाद्यं वा घटादि नित्यं दृष्टं लोके ॥ न चाऽऽप्यत्वेनापि कार्यापेक्षा ॥ स्वात्मस्वरूपत्वे सत्यनाप्यत्वात् ॥

१ उत्पाद्यत्ववत्कार्यापेक्षा युक्तेत्यर्थः ।

रत्नप्रभा ।

दृश्यमिति पक्ष इत्यर्थः । दृष्टेर्द्रष्टारं चाक्षुषमनोवृत्तेः साक्षिण-मनया दृश्यया दृष्ट्या न पश्येः विज्ञातेर्बुद्धिवृत्तेर्निश्चयरूपायाः साक्षिणं तया न विषयीकुर्या इत्याह—नेति ॥ नन्वविद्यादि-निवर्तकत्वेन शास्त्रस्य प्रामाण्येऽपि निवृत्तेरागन्तुकत्वान्मोक्षस्या-नित्यत्वं स्यादिति नेत्याह—अत इति ॥ तत्त्वज्ञानादित्यर्थः । ध्वंसस्य नित्यत्वादात्मरूपत्वाच्च नानित्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । उत्पत्तिविकाराप्तिसंस्काररूपं चतुर्विधमेव क्रियाफलम् । तद्भिन्न-त्वान्मोक्षस्य नोपासनासाध्यत्वमित्याह—यस्य त्वित्यादिना तस्मा-ज्ज्ञानमेकं मुक्त्वेत्यन्तेन । तथोत्पाद्यत्ववद्विकार्यत्वे चापेक्षत इति युक्तमित्यन्वयं दूषयति—तयोरिति ॥ स्थितस्यावस्थान्तरं विकारः ॥ नन्वनित्यत्वनिरासाय क्रियया स्थितस्यैव ब्रह्मणो ग्रामवदाप्तिरस्तु नेत्याह—न चेति ॥ ब्रह्म जीवाभिन्नं न वा ? उभयथाप्यनाप्यत्वान्न क्रियापेक्षेत्याह—स्वात्मे—

भामती ।

अतोऽविद्याकल्पितेति । परपक्षे मोक्षस्यानित्यतामापादयति—यस्य त्विति । कार्यमपूर्वं यागादिव्यापारजन्यं तमपेक्षते मोक्षः स्वोत्पत्ताविति । तयोःपक्षयोरिति । निर्वर्त्यविकार्ययोः क्षणिकं

ज्ञानमात्मेति बौद्धाः । तथा च विशुद्धविज्ञानोत्पादो मोक्ष इति निर्वर्त्यो मोक्षः । अन्येषां तु संसाररूपावस्थामपहाय या कैवल्यावस्थावाप्तिरात्मनः स मोक्ष इति विकार्यो मोक्षः । यथा पयसः पूर्वावस्थापहानेनावस्थान्तरप्राप्तिर्विकारो दधीति । तदेतयोः पक्षयोरनित्यता मोक्षस्य, कार्यत्वात्, दधिघटादिवत् । अथ 'यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' इति श्रुतेर्ब्रह्मणो विकृताविकृतदेशभेदावगमादविकृतदेशब्रह्मप्राप्तिरुपासनादिविधिकार्या भविष्यति । तथा च प्राप्यकर्मता ब्रह्मण इत्यत आह—न चाप्यत्वेनापीति । अन्यदन्येन विकृतदेशपरिहाण्याऽविकृतदेशं—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

सम्यग्जानतां ज्ञातमेव विषयतया यथावदजानतामित्यर्थः । दृष्टेश्चक्षुर्जन्यायाः कर्मभूताया द्रष्टारं स्वभावभूतया नित्यदृष्ट्या व्याप्तारं दृश्यया तथा दृष्ट्या न पश्येर्विज्ञातेर्बुद्धिधर्मस्य निश्चयस्य विज्ञातारं साक्षिणं तथैव वेद्यया विज्ञात्या न विजानीया इति श्रुत्यन्तरमाह—न दृष्टेरिति । आदिपदेन 'अदृश्येऽनात्म्ये यत्तदद्रेश्यम्' इत्यादि गृहीतम् । ननु यद्यैक्यधीः शास्त्रोत्था स्फूर्तिमनुत्पाद्याविद्यावाधया तज्जं ज्ञात्राद्यपि बाधित्वा ब्रह्मात्मन्यमेये स्वाभाविकापरोक्षव्यञ्जनेन निवर्तकतया स्थितेति ब्रह्मणि शास्त्रं प्रमाणं तर्हि ध्वस्ताविद्यातज्जब्रह्मरूपस्याऽऽगन्तुकत्वान्न तदात्मे-

मुक्तेर्नित्यतेत्याशङ्कयाऽऽह—अत इति । शास्त्रोत्थज्ञानादिति यावत् । स्वपक्षे ब्रह्मणः शास्त्रीयत्वं मोक्षस्य नित्यत्वं चोक्त्वा परपक्षे तदनित्यत्वं वक्तुं तस्योत्पाद्यत्वं विकार्यत्वं प्राप्यत्वं संस्कार्यत्वं नेति विकल्प्य कल्पद्वये कार्यानुप्रवेशमङ्गीकरोति—यस्येति । तथेति मुक्तेर्विकार्यत्वे सत्युत्पाद्यत्ववत्कार्यापेक्षा युक्तेत्यर्थः । तर्हि कार्यानुप्रवेशायान्यतरपरिग्रहः स्यादित्याशंक्याऽऽह—तयोरिति तदेव व्यतिरेकेण व्यनक्ति—न हीति । अनित्यत्वनिवृत्तये पूर्वसिद्धस्यैव ब्रह्मणो ग्रामादिवदाप्यतेति तृतीयमाशंक्याऽऽह—न चेति । ब्रह्म प्रत्यगन्यद्वा प्रथमं प्रत्याह—स्वात्मेति । द्वितीयेऽपि ब्रह्म सर्वगतं परिच्छिन्नं वा सर्वगतत्वेऽपि तत्प्राप्तिः—

भा० स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपि ब्रह्मणो नाप्यत्वम् । सर्वगतत्वेन नित्याप्तस्वरूपत्वात्सर्वेण ब्रह्मण आकाशस्येव ॥ नापि संस्कार्यो मोक्षः, येन व्यापारमपेक्षेत ॥ संस्कारो हि नाम—संस्कार्यस्य गुणाधानेन वा स्याद्दोषापनयेन वा ॥ न तावद् गुणाधानेन सम्भवति । अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । नापि दोषापनयेन ॥ नित्यशुद्धब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । स्वात्मधर्म एव संस्तिरोभूतो मोक्षः क्रिययाऽऽत्मनि संस्क्रि-

यमाणेऽभिव्यज्यते ॥ यथाऽऽदर्शे निघर्षणक्रियया संस्क्रियमाणे भास्वरत्वधर्म इति चेत् ॥ न ॥ क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेरात्मनः ।

रत्नप्रभा ।

त्यादिना ॥ यथा व्रीहीणां संस्कार्यत्वेन प्रोक्षणापेक्षा, तथा मोक्षस्य नेत्याह—नापीत्यादिना ॥ गुणाधानं व्रीहिषु प्रोक्षणादिना, क्षालनादिना वस्त्रादौ मलापनयः । शंकते—स्वात्मधर्म इति ॥ ब्रह्मात्मस्वरूप एव मोक्षोऽनाद्यविद्यामलावृतः उपासनया मले नष्टेऽभिव्यज्यते इत्यत्र दृष्टान्तः—यथेति ॥ संस्कारो मलनाशः, किमात्मनि मलः सत्यः, कल्पितो वा ? द्वितीये ज्ञानादेव तन्नाशो न क्रियया, आद्ये क्रिया किमात्मनिष्ठा,अन्यनिष्ठा वा ? नाद्य इत्याह—न क्रियेति ॥ अनुपपत्तिं स्फुटयति—

भामती ।

प्राप्यते । तद्यथोपवेलं जलधिरतिबहलचपलकल्लोलमालापरस्पराास्फालनसमुल्लसत्फेनपुञ्जस्तवकतया विकृतः, मध्ये तु प्रशान्तसकलकल्लोलोपसर्गः स्वस्थः स्थिरतयाऽविकृतस्तस्य मध्यम-

---

१ व्रीहीन्प्रोक्षतीत्युक्तेः ।

विकृतं पौतिकः पोतेन प्राप्नोति । जीवस्तु ब्रह्मैवेति किं केन प्राप्यताम् । भेदाश्रयत्वात्प्राप्तेरित्यर्थः । अथ जीवो ब्रह्मणो भिन्नस्तथापि न तेन ब्रह्माप्यते, ब्रह्मणो विभुत्वेन नित्यप्राप्तत्वा-दित्याह–स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपीति । संस्कार्यकर्मतामपाकरोति–नापि संस्कार्य इति । द्वयी हि संस्कार्यता, गुणाधानेन वा यथा बीजपूरकुसुमस्य लाक्षारसावसेकः, तेन हि तत्कुसुमं संस्कृतं लाक्षासवर्णं फलं प्रसूते । दोषापनयेन वा यथा मलिन-मादर्शतलं निघृष्टमिष्टकाचूर्णेनोद्भासितभास्वरत्वं संस्कृतं भवति । तत्र न तावद्ब्रह्मणि गुणाधानं संभवति । गुणो हि ब्रह्मणः स्वभावो वा भिन्नो वा । स्वभावश्चेत् कथमाधेयः' तस्य नित्यत्वात् । भिन्नत्वे तु कार्यत्वेन मोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गः । न च भेदे धर्म-धर्मिभावः, गवाश्ववत् । भेदाभेदश्च व्युदस्तः, विरोधात् । तदनेनाभिसंधिनोक्तम्–अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । द्वितीयं पक्षमपक्षिपति–नापि दोषापनयनेनेति । अशुद्धिः सती दर्पणे निवर्तते, न तु ब्रह्मणि असती निवर्तनीया । नित्यनिवृ-त्तत्वादित्यर्थः । शङ्कते–स्वात्मधर्म एवेति । ब्रह्मस्वभाव एवमो-क्षोऽनाद्यविद्यामलावृत उपासनादिक्रिययात्मनि संस्क्रियमाणेऽभि-व्यजते, न तु क्रियते । एतदुक्तं भवति–नित्यशुद्धत्वमात्मनो-ऽसिद्धं,संसारावस्थायामविद्यामलिनत्वादिति । शङ्कां निराकरोति–न । कुतः,क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेः।नाविद्या ब्रह्माश्रया,किंतु जीवे,सा–

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

संयोगस्तादात्म्यं वा । तत्राऽऽद्यं दूषयति–स्वरूपेति । तादात्म्यपक्षस्तु स्थितस्य नष्टस्य वाऽन्यस्यान्यत्वायोगादुपेक्षितः । अविकृतदेशतया परिच्छिन्नत्वेऽपि ब्रह्मणः संयोगाख्या तत्प्राप्तिरनित्यत्वादयुक्ता । तादात्म्यं तूक्तन्यायनिरस्तम् । पक्षान्तरं निराह–नापीति । तदभावं वक्तुं संस्कारद्वैविध्यमाह–संस्कारो हीति । प्रकारप्रकारिप्रसिद्ध्यर्थौ निपातौ । गुणाधानेन मुक्तेर्न संस्कार्यतेत्याह–नेति । दोषनिरासेनापि न तस्याः संस्कार्यतेत्याह–नापीति । आगन्तुकगुणदोषयोरभावेऽपि नैसर्गिकाविद्या दोषात्तन्निवृत्त्या मुक्तेः संस्कार्यतेति शङ्कते–स्वात्मेति । वस्तुतः स्वात्मैव प्रतीत्या धर्मः सन्निति यावत् । स्वाभाविकस्यापि तिरस्कृतस्य क्रियातोऽभिव्यक्तौ दृष्टान्तमाह–यथेति । किमात्मा स्वाश्रयक्रियया दोषापनुत्त्या संस्क्रियते किं वाऽन्याश्रयक्रिययेति विकल्प्याऽऽद्यं निरस्यति––नेति । आत्म––

भा० यदाश्रया हि क्रिया तमविकुर्वती नैवात्मानं लभते ॥ यद्यात्मा क्रियया विक्रियेत, अनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत ॥ "अविकार्योऽयमुच्यते" [भ०गी०२।२५] इति चैवमादीनि वाक्यानि बाध्येरन् । तच्चानिष्टम् ॥

तस्मान्न स्वाश्रया क्रिया, आत्मनः सम्भवति ॥ अन्याश्रयायास्तु क्रियाया अविषयत्वान्न तयाऽऽत्मा संस्क्रियते ॥ ननु देहाशयया स्नानाचमनयज्ञोपवीतादिकया क्रियया देही संस्क्रियमाणो दृष्टः॥ न ॥ देहादिसंहतस्यैवाविद्यागृहीतस्यात्मनस्संस्क्रियमाणत्वात् ॥ प्रत्यक्षं हि स्नानाचमनादेर्देहसमवायित्वम् ॥ तया देहाश्रयया तत्संहृत एव कश्चिदविद्ययाऽऽत्मत्वेन परिगृहीतस्संस्क्रियत इति युक्तम् ॥

रत्नप्रभा ।

यदीति ॥ क्रिया हि स्वाश्रये संयोगादिविकारमकुर्वती न जायते इत्यर्थः । तच्च वाक्यबाधनम् । न द्वितीय इत्याह—अन्येति ॥ अविषयत्वात् क्रिशाश्रयद्रव्यासंयोगादिति यावत् । दर्पणं तु, सावयवं क्रियाश्रयेष्टकाचूर्णादिद्रव्यसंयोगित्वात् संस्क्रियत इति भावः । अन्यक्रियया अन्यो न संस्क्रियत इत्यत्र व्यभिचारं शङ्कते—नन्विति ॥ आत्मनो मूलाविद्याप्रतिबिम्बितत्वेन गृहीतस्य नरोऽहमिति भ्रान्त्या देहतादात्म्यमापन्नस्य क्रियाश्रयत्वभ्रान्त्या संस्कार्यत्वभ्रमान्न व्यभिचार इत्याह—नेति ॥ कश्चिदिति ॥ अनिश्चितब्रह्मस्वरूप इत्यर्थः । यत्र आत्मनि विषये ।

आरोग्यबुद्धिरुत्पद्यते तस्य देहसंहतस्यैवारोग्यफलमित्यन्वयः ॥
ननु देहाभिन्नस्य कथं संस्कारः? तस्यामुष्मिकफलभोक्तृत्वायोगादि

भामती ।

त्वनिर्वचनीयेत्युक्तं, तेन नित्यशुद्धमेव ब्रह्म । अभ्युपेत्य त्वशुद्धिं क्रियासंस्कार्यत्वं दूष्यते । क्रिया हि ब्रह्मसमवेता वा ब्रह्म संस्कुर्यात्, यथा निघर्षणमिष्टकाचूर्णसंयोगविभागप्रचयो निरन्तर आदर्शतलसमवेतः । अन्यसमवेतो वा । न तावद्ब्रह्मधर्मः क्रिया, तस्याः स्वाश्रयविकारहेतुत्वेन ब्रह्मणो नित्यत्वव्याघातात् । अन्याश्रया तु कथमन्यस्योपकरोति, अतिप्रसङ्गात् । न हि दर्पणे निघृष्यमाणे मणिर्विशुद्धो दृष्टः । तच्चानिष्टमिति । तदाबाधनं परामृशति । अत्र व्यभिचारं चोदयति—ननु देहाश्रयेति । परिहरति—न । देहसंहतस्येति । अनाद्यनिर्वाच्याविद्योपधानमेव ब्रह्मणो जीव इति च क्षेत्रज्ञ इति चाचक्षते । स च स्थूलसूक्ष्म-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

नोऽसङ्गत्वान्न क्रियाश्रयत्वयोग्यतेत्ययुक्तं क्रियावत्त्वमिच्छतां तद्योग्यत्वादित्याशंक्याऽऽह—यदाश्रयेति । आत्मनोऽपि विकारित्वमाशंक्याऽऽह—यदीति । न केवलमात्मनो विकारित्वे

युक्तिविरोधोऽपि त्वागमविरोधोऽपीत्याह–अविकार्य इति। 'निष्कलं निष्क्रियम्' इत्यादिश्रुतिसमुच्चयार्थश्चकारः। 'न जायते म्रियते वा' इत्यादिश्रुतिस्मृतिसंग्रहार्थमादिपदम्। तच्चेत्यागमबाधनमनिष्टं वैदिकानामिति शेषः। आद्यपक्षायोगं निगमयति–तस्मान्नेति। द्वितीयं निराह–अन्येति। क्रियायाः स्वाश्रये तद्युक्ते वाऽतिशयहेतुत्वादसङ्गस्याऽऽत्मनस्तदाश्रयबुद्ध्याद्यसंबन्धान्न तन्निष्ठा क्रिया संस्कारमात्मन्याधातुमलमित्यर्थः। नान्याश्रया क्रियाऽन्यं संस्करोतीत्यत्र व्यभिचारं शङ्कते–नन्विति। आदिपदं संध्यावन्दनादिसंग्रहार्थम्। आत्मनो देहाद्यतिरिक्तस्यापि देहादिष्वविद्याध्यासात्तदभिन्नस्यैव तत्क्रियया संस्कार्यत्वान्न व्यभिचार इत्याह–न देहेति। अविद्यागृहीतस्येत्यविद्यया मनुष्योऽहमिति मिथ्याज्ञानदृष्टस्येत्यर्थः। देहाश्रयक्रियया देहसंहतस्य तदभिन्नस्याऽऽत्मनः संस्क्रियमाणत्वमुक्त्वा स्नानाचमनादिक्रियाया देहाश्रयत्वे मानमाह–प्रत्यक्षं हीति। असंहतात्मस्थक्रियया तस्यैव संस्कार्यत्वं किं न स्यादित्याशंक्याध्यक्षविरोधमाह–तयेति। कश्चिदित्यनिर्धारितविशेषनामुष्मिकफलोपभोगशक्तमस्तीत्येवं

भा०यथा–देहाश्रयचिकित्सानिमित्तेन धातुसाम्येन तत्संहतस्य तदभिमानिन आरोग्यफलम्, अहमरोग

इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते । एवं स्नानाचमनयज्ञोपवीतादिना अहं शुद्धस्संस्कृत इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते, स संस्क्रियते ॥ स च देहेन संहत एव ॥ तेनैव ह्यहङ्कर्त्राऽहम्प्रत्ययविषयेण प्रत्ययिना सर्वाः क्रिया निर्वर्त्यन्ते ॥ तत्फलं च स एवाश्नाति " तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति " [मुण्ड० ३ । १ । १ [इति, मन्त्रवर्णाद् " आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः " [कठ १ । ३ [४] इति च ॥ तथा " एको देवः सर्वभूतेषु गूढः--

---

रत्नप्रभा ।

त्यत आह–तेनेति ॥ देहसंहतेनैवान्तःकरणप्रतिबिम्बात्मना कर्त्राहमितिभासमानेन प्रत्ययाः कामादयो मनस्तादात्म्यादस्य सन्तीति प्रत्ययिना क्रियाफलं भुज्यत इत्यर्थः । मनोविशिष्टस्यामुष्मिकभोक्तुः संस्कारो युक्त इति भावः । विशिष्टस्य भोक्तृत्वं, न केवलस्य साक्षिण इत्यत्र मानमाह–तयोरिति ॥ प्रमातृसाक्षिणोर्मध्ये सत्त्वसंसर्गमात्रेण कल्पितकर्तृत्वादिमान् प्रमाता पिप्पलं कर्मफलं भुंक्ते, स एव शोधितत्वेनान्यः साक्षितया प्रकाशत

इत्यर्थः। आत्मा देहः। देहादियुक्तं प्रमात्रात्मानमित्यर्थः। एवं सोपाधिकस्य चिद्धातोर्मिथ्यासंस्कार्यत्वमुक्त्वा निरुपाधिकस्यासंस्कार्यत्वे मानमाह—एक इति। सर्वभूतेष्वद्वितीय एको देवः स्वप्रकाशः। तथापि मायावृतत्वान्न प्रकाशत इत्याह—गूढ इति॥ ननु

भामती।

शरीरेन्द्रियादिसंहतस्तत्संघातमध्यपतितस्तदभेदेनाहमितिप्रत्ययविषयीभूतः, अतः शरीरादिसंस्कारः शरीरादिधर्मोऽप्यात्मनो भवति, तदभेदाध्यवसायात्। यथाङ्गरागधर्मः सुगन्धिता कामिनीनां व्यपदिश्यते। तेनात्रापि यदाश्रिता क्रिया सांव्यवहारिकप्रमाणविषयीकृता तस्यैव संस्कारो नान्यस्येति न व्यभिचारः। तत्त्वतस्तु न क्रिया न संस्कार इति। सनिदर्शनं तु शेषमध्यासभाष्य एव कृतव्याख्यानमिति नेह व्याख्यातम्॥ तयोरन्यः पिप्पलमिति। अन्यो जीवात्मा पिप्पलं कर्मफलम्॥ अनश्नन्नन्य इति। परमात्मा॥ संहतस्यैव भोक्तृत्वमाह मन्त्रवर्णः-आत्मेन्द्रिय इति। अनुपहितशुद्धस्वभावब्रह्मप्रदर्शनपरौ मन्त्रौ पठति—एको देव इति। शुक्रं दीप्तिमत्। अव्रणं दुःखरहितम्। अस्नाविरम् अविगलितम्।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

प्रतिपन्नं निर्दिशति दृष्टान्तेनोक्तं स्पष्टयति–यथेत्यादिना । देहसंहतिफलं तदभिमानिन इत्युक्तमारोग्यमपि कस्मादसंहतात्म-मतं न स्यादित्याशंक्यानुभवविरोधादित्याह–अहमिति । संस्कारफलं शुद्ध इत्युक्तम् । आत्मनो यथोक्तबुद्धिमतोऽसंहत-त्वमनुभवेन वारयति –स चेति । कथं तर्हि स्नानादीनांकर्तृसं-स्कारत्वप्रसिद्धिरित्याशंक्य संहतस्यैव कर्तृत्वादित्याह–तेनेति । प्रयतेऽहमिति कर्तृत्वमनुभवितुरपि तुल्यमित्याशंक्याऽऽह– अहंप्रत्ययेति । अनुभवितुर्नित्यप्रकाशस्य न तद्विषयतेत्यर्थः । न केवलमस्याहंधीमात्रे कर्तृत्वं किंतु धीमात्रं इत्याह–प्रत्ययिनेति। आत्मनो भोक्तुरेव कर्तृत्वमकर्तुर्भोगाभावादित्याशंक्याऽऽह– तत्फलं चेति । संहतस्य भोक्तृत्वे मानमाह–तयोरिति । जीवपरयोर्मध्ये जीवो नानारसं कर्मफलं भुङ्क्ते । असंहतस्या-भोक्तृत्वे मान--मनश्नन्निति । परमात्मा स्वयमभुञ्जान एव पश्यन्वर्तते । संहतस्य भोक्तृत्वे वाक्यान्तरमाह–आत्मेति । आत्मीयं शरीरमात्मा । देहादिसंयुक्तमात्मानमित्यर्थः । यद्वाऽऽत्मा भोक्तेत्याहुरिति संबन्धः । इन्द्रियेत्यादि क्रियावि-शेषणम् । निर्गुणत्वान्निर्दोषत्वाच्च ब्रह्मात्मनि द्विधाऽपि संस्कारो नेत्युक्तम् । इदानीं तस्मिन्गुणदोषयोरभावे मानमाह--तथा

चेति । मूर्तित्रयात्मना भेदं प्रत्याह--एक इति । यथाऽऽहुः--"हरिर्ब्रह्मा पिनाकीति बहुधैकोऽपि गीयते" इति। अखण्डजाड्यं व्यावर्तयति--देव इति । आदित्यादिवैषम्यमाह--सर्वेति । तर्हि किमिति सर्वेषां न भाति तत्राऽऽह--गूढ इति ।

भा० सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥ कर्माध्यक्षस्सर्व-भूताधिवासस्साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" [श्वेता० ६ । ११] इति, " स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम्" [ईशा० ८] इति चेतौ मन्त्रावना-धेयातिशयतां नित्यशुद्धतां च ब्रह्मणो दर्शयतः ॥ ब्रह्मभावश्च मोक्षः ॥ तस्मान्न संस्कार्योऽपि मोक्षः ॥ अतोऽन्यन्मोक्षं प्रति क्रियानुप्रवेशद्वारं न शक्यं केनचिद्दर्शयितुम् ॥

रत्नप्रभा ।

जीवेनासम्बन्धाद्भिन्नत्वाद्वा देवस्याभानं न तु मायागूहनादिति नेत्याह--सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेति ॥ देवस्य विभुत्वात् सर्वप्राणिप्रत्यक्त्वाच्चावरणादेवाभानमित्यर्थः । प्रत्यक्त्वे कर्तृत्वं

स्यादिति चेत् ।। न । कर्माध्यक्षः क्रियासाक्षीत्यर्थः । तर्हि साक्ष्यमस्तीति द्वैतापत्तिः । न । सर्वभूतानामधिष्ठानं भूत्वा साक्षी भवति । साक्ष्यमधिष्ठाने साक्षिणि कल्पितमिति भावः । साक्षिशब्दार्थमाह—चेता केवल इति ।। बोद्धृत्वे सति, अकर्त्ता साक्षी इति लोकप्रसिद्धम् । चकारः—दोषाभावसमुच्चयार्थः । निर्गुणत्वान्निर्दोषत्वाच्च । गुणो, दोषनाशो वा, संस्कारो नेत्यर्थः । स इत्युपक्रमात् । शुक्रादिशब्दाः पुंस्त्वेन वाच्याः । स एव आत्मा परि सर्वम् अगात् व्याप्तः, शुक्रो दीप्तिमान्, अकायो लिङ्गशून्यः, अव्रणोऽक्षतः, अस्नाविरः शिराविधुरः अनश्वर इति वा । आभ्यां पदाभ्यां स्थूलदेहशून्यत्वमुक्तम् । शुद्धो रागादिमलशून्यः । अपापविद्धः पुण्यपापाभ्यामसंस्पृष्ट इत्यर्थः ।। अत इति । उत्पत्त्याप्तिविकारसंस्कारेभ्योऽन्यत् पञ्चमं क्रियाफलं नास्ति । यन्मोक्षस्य क्रियासाध्यत्वे द्वारं भवेदित्यर्थः । ननु—

भामती ।

अविनाशीति यावत् । उपसंहरति—तस्मादिति । ननु मा भून्निर्वर्त्यादिकर्मताचतुष्टयी, पञ्चमी तु काचित् विधा भविष्यति, यया मोक्षस्य कर्मता घटिष्यत इत्यत आह—अतोऽन्यदिति । एभ्यः प्रकारेभ्यो न प्रकारान्तरमन्यदास्ति, यतो मोक्षस्य क्रियानुप्रवेशो भविष्यति । एतदुक्तं भवति— चतसृणां विधानां

मध्येऽन्यतमया क्रियाफलत्वं व्याप्तं, सा च मोक्षाद्व्यावर्तमाना व्यापकानुपलब्ध्या मोक्षस्य क्रियाफलत्वं व्यावर्तयतीति तर्कि मोक्षे क्रियैव नास्ति , तथा च तदर्थानि शास्त्राणि तदर्थाश्च प्रवृत्तयोऽनर्थ—

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

तर्हि तत्तद्भूतावच्छिन्नत्वेन परिच्छिन्नत्वं नेत्याह—सर्वव्यापीति। नभोवत्ताटस्थ्यं वारयति—सर्वभूतेति। सर्वेषु भूतेष्वन्तःस्थितस्य तत्तत्क्रियाकर्तृत्वं शङ्कित्वोक्तं—कर्मेति। सर्वभूतेष्वित्यादिना भूतानां पृथगुक्तेः सद्वितीयत्वं तत्राऽऽह—सर्वेति। सर्वेषां भूतानामधिवासोऽधिष्ठानम्। न च कल्पितमधिष्ठानादर्थान्तरमित्यर्थः। न परं कर्मणामेवाध्यक्षः। अपि तु तद्वतामपीत्याह—साक्षीति। तत्र चैतन्यस्वाभाव्यं हेतुमाह—चेतेति। केवलो दृश्यवर्जितोऽद्वितीयः। निर्गुणो ज्ञानादिगुणरहितः। चकारो दोषाभावसमुच्चयार्थः। ब्रह्मात्मनि गुणदोषाभावे मन्त्रान्तरमाह—स इति। स प्रकृतो 'यस्तु सर्वाणि भूतानि' इत्यादावात्मा परितः समन्तादगात्सर्वगतः। शुक्रमित्यादिशब्दाः पुंलिङ्गत्वेन नेयाः। स इत्युपक्रमात्कविर्मनीषीत्यादिना च पुंलिङ्गत्वेनोपसंहारात्। शुक्रो दीप्तिमानकायो लिङ्गदेहहीनः। अव्रणोऽक्षतोऽस्नाविरः शिरारहितस्ताभ्यां स्थूलदेहासत्त्वमुक्तम्। शुद्धो रागादिशून्यः।

अपापविद्धो धर्माधर्मविधुरः । मन्त्रयोस्तात्पर्यमाह—एताविति । तथाऽपि मोक्षस्य किमायातं तदाह—ब्रह्मेति । मुक्तिब्रह्मणोरैक्यात्तत्र दोषाद्यभावान्न तस्याः संस्कार्यतेत्युपसंहरति—तस्मादिति । उत्पाद्यादिदृष्टान्तार्थोऽपिशब्दः । मुक्तेरुत्पत्त्यादिचतुष्टयं क्रियानुप्रवेशद्वारं मा भूत्पञ्चमं तु किंचिद्भविष्यति नियमाभावान्नेत्याह—अत इति । उत्पत्त्यादिचतुष्टयमतःशब्दार्थः । तस्या लोकवेदप्रसिद्धत्वादित्यर्थः ।

भा० तस्माज्ज्ञानमेकं मुक्त्वा क्रियाया गन्धमात्रस्याप्यनुप्रवेश इह नोपपद्यते ॥ ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रिया ॥ न ॥ वैलक्षण्यात्—क्रिया हि नाम सा, यत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते, पुरुषव्यापाराधीना च ॥ यथा—"यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्" इति "सन्ध्यां मनसा ध्यायेद्" [ऐत० ब्राह्मणे ३ । ८ । १] इति चैवमादिषु । ध्यानं चिन्तनं यद्यपि मानसम्, तथापि पुरुषेण कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा वा कर्त्तुं शक्यम् । पुरुषतन्त्रत्वात् ॥

रत्नप्रभा ।

मोक्षस्यासाध्यत्वे शास्त्रारम्भो वृथा न, ज्ञानार्थत्वादित्याह–तस्मादिति ॥ द्वाराभावादित्यर्थः । व्याघातं शंकते–नन्विति ॥ तथा च मोक्षे क्रियानुप्रवेशो नास्तीति व्याहतमिति भावः । मानसमपि ज्ञानं न विधियोग्या क्रिया वस्तुतन्त्रत्वात् कृत्यसाध्यत्वाच्चेत्याह–नेति ॥ वैलक्षण्यं प्रपञ्चयति–क्रिया हीति ॥ यत्र विषये तदनपेक्षैव या चोद्यते, तत्र सा हि क्रियेति योजना ॥ विषयवस्त्वनपेक्षा, कृतिसाध्या च क्रियेत्यत्र दृष्टान्तमाह–यथेति ॥ गृहीतमध्वर्युणेति शेषः ॥ "वषट्क करिष्यन् होता सन्ध्यां देवताम्" इति चैवमादिवाक्येषु यथा यादृशी ध्यानाक्रिया वस्त्वनपेक्षा पुंतन्त्रा च चोद्यते तादृशी क्रियेत्यर्थः । ध्यानमपि मानसत्वात ज्ञानवन्न क्रियेत्यत आह–ध्यानमित्यादिना ॥ तथापि क्रियैवेति शेषः । कृत्यसाध्यत्वमुपाधिरिति भावः । ध्यानक्रियामुक्त्वा ततो वैलक्षण्यं ज्ञानस्य—

भामती ।

कानीत्यत उपसंहारव्याजेनाह–तस्माज्ज्ञानमेकमिति । अथ ज्ञानं

१ क्रियाभेदवति ज्ञाने वर्तनात्साध्यव्यापकत्वं, ध्याने मानसत्वहेतुमति चास्यावर्तनात्साधनाव्यापकत्वं च बोध्यम् ॥

क्रिया मानसी कस्मान्न विधिगोचरः, कस्माच्च तस्याः फलं निर्वर्त्यादिष्वन्यतमं न मोक्ष इति चोदयति—नन्विति ज्ञानमिति। परिहरति—न कुतः वैलक्षण्यात्। अयमर्थः—सत्यं, ज्ञानं मानसी क्रिया, न त्वियं ब्रह्मणि फलं जनयितुमर्हति, तस्य स्वयंप्रकाशतया विदिक्रियाकर्मभावानुपपत्तेरित्युक्तम्। तदेतस्मिन्वैलक्षण्ये स्थित एव वैलक्षण्यान्तरमाह—क्रिया हि नाम सेति। यत्र विषये वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते। यथा देवतासंप्रदानकहविर्ग्रहणे देवतावस्तुस्वरूपानपेक्षा देवताध्यानक्रिया। यथा वा योषिति अग्निवस्त्वनपेक्षाग्निबुद्धिर्या सा क्रिया हि नामेति योजना। न हि 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट् करिष्यन्' इत्यस्माद्विधेः प्राग्देवताध्यानं

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः।

मोक्षे क्रियाया अननुप्रवेशे तदर्थप्रवृत्त्यानर्थक्यमित्याशंक्य ज्ञानार्थत्वान्मैवमित्याह—तस्मादिति। क्रियानुप्रवेशद्वाराभावस्त-च्छब्दार्थः। उपास्तेरपि मोक्षे साक्षात्प्रवेशो नेति वक्तुं गन्धमात्रस्ये-त्युक्तम्। बाह्यक्रियायास्तत्राप्रवेशे कैमुतिकन्यायार्थोऽपिशब्दः। मोक्षे ज्ञानप्रवेशे तस्य क्रियात्वादस्त्येव तत्प्रवेशस्तत्रेति शङ्कते-नन्विति। तस्य मानसव्यापारत्वेऽपि न वैधक्रियात्वम्। ततो जन्यफलादजन्यफलत्वेन विशेषादित्याह—नेति। वैधक्रिया यत्नेच्छा-

साध्या ज्ञानं न तथेत्यपरं विशेषमाह--क्रिया हीति । यत्र विषये या वस्त्वनपेक्षा चोद्यते तत्र सा क्रिया नामेति योजना । क्रियातद्धर्मप्रसिद्धार्थौ निपातौ । वस्तु चेन्न कारणं किं तर्हि तथा तदाह–पुरुषेति । वस्त्वनपेक्षा पुंस्तन्त्रा च क्रियेत्यत्र दृष्टान्तद्वयमाह–यथेति । गृहीतमध्वर्युणेति शेषः । वषट् करिष्यन्निति होतोक्तः । संध्यां तदभिमानिनीं देवतामित्यर्थः । नाम ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादि ग्रहीतुमादिपदम् । एवमादिषु वाक्येषु वस्त्वनपेक्षं पुंस्तन्त्रं च ध्यानं विधीयते तथा क्रियान्तरमपीत्यर्थः । ननु मानसत्वाविशेषाद्ध्यानमपि ज्ञानमेवेति नास्य क्रियादृष्टान्तत्वं तत्राऽऽह–ध्यानमिति । ज्ञानस्यापि तुल्यं पुंस्तन्त्रत्वं तदाश्रयत्वात्तत्राऽऽह—

भा० ज्ञानं तु प्रमाणजन्यम् । प्रमाणं च यथाभूतवस्तुविषयम् ॥ अतो ज्ञानं कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा वा कर्त्तुमशक्यम् । केवलं वस्तुतन्त्रमेव तत्, न चोदनातन्त्रम्, नापि पुरुषतन्त्रम् । तस्मान्मानसत्वेऽपि ज्ञानस्य महद्वैलक्षण्यम् ॥ यथा च–"पुरुषो वाव गौतमाग्निः [छान्दो० ५ । ७ । १] "योषा वाव गौतमाग्निः" [छान्दो० ५ । ८ । १] इत्यत्र योषित्पुरुष-

योरग्निबुद्धिर्मानसी भवति ॥ केवलचोदनाजन्यत्वात्तु क्रियैव सा पुरुषतन्त्रा च ॥ या तु प्रसिद्धेऽग्नावग्नि-बुद्धिर्न सा चोदनातन्त्रा । नापि पुरुषतन्त्रा ॥ किं तर्हि ॥ प्रत्यक्षविषयवस्तुतन्त्रैवेति ज्ञानमेव तत्, न क्रिया ॥ एवं सर्वप्रमाणविषयवस्तुषु वेदितव्यम् ॥

रत्नप्रभा ।

स्फुटयति–ज्ञानन्त्विति ॥ अतः प्रमात्वात्, न चोदनातन्त्रं न विधेर्विषयः । पुरुषः कृतिद्वारा तन्त्रं हेतुर्यस्य तत्पुरुषतन्त्रम्, तस्माद् वस्त्वव्यभिचारादपुंतन्त्रत्वाच्च । ध्यानात् ज्ञानस्य महान् भेद इत्यर्थः ॥ भेदमेव दृष्टान्तान्तरेणाह–यथा चेति ॥ अभेदा-सत्त्वेऽपि विधितो ध्यानं कर्तुं शक्यं न ज्ञानमित्यर्थः ॥ ननु प्रत्यक्षज्ञानस्य विषयजन्यतया तत्तन्त्रत्वेऽपि शाब्दबोधस्य तद-भावाद्विधेयक्रियात्वमिति नेत्याह–एवं सर्वेति ॥ शब्दानुमाना-द्यर्थेष्वपि ज्ञानमविधेयक्रियात्वेन ज्ञातव्यम् । तत्रापि मानादेव ज्ञानस्य प्राप्तेर्वि–

भामती ।

प्राप्तं, प्राप्तं त्वधीतवेदान्तस्य विदितपदतदर्थसंबन्धस्याधिगतशब्द-

न्यायतत्त्वस्य 'सदेव सोम्येदम्' इत्यादेः 'तत्त्वमसि' इत्यन्तात्संदर्भात् ब्रह्मात्मभावज्ञानं, शब्दप्रमाणसामर्थ्यात् । इन्द्रियार्थसंनिकर्षसामर्थ्यादिव प्रणिहितमनसः स्फीतालोकमध्यवर्तिकुम्भानुभवः न ह्यसौ स्वसामग्रीबललब्धजन्मा सन् मनुजेच्छयान्यथाकर्तुमकर्तुं वा शक्यः, देवताध्यानवत्, येनार्थवानत्र विधिः स्यात् । न चोपासना वानुभवपर्यन्ता वास्य विधेर्गोचरः, तयोरन्वयव्यतिरेकावधृतसामर्थ्ययोः साक्षात्कारे वानाद्यविद्यापनये वा विधिमन्तरेण प्राप्तत्वेन पुरुषेच्छयान्यथाकर्तुमकर्तुं वा अशक्यत्वात् । तस्माद्ब्रह्मज्ञानं मानसी क्रियापि न विधिगोचरः । पुरुषचित्तव्यापाराधीनायास्तु क्रियाया वस्तुस्वरूपनिरपेक्षिता क्वचिदविरोधिनी, यथा देवताध्यानक्रियायाः । न ह्यत्र वस्तुस्वरूपेण कश्चिद्विरोधः । क्वचिद्वस्तुस्वरूपविरोधिनी, यथा योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिरित्येतावता भेदेन निदर्शनमिथुनद्वयोपन्यासः । क्रियैवेत्येवकारेण वस्तुतन्त्रत्वमपाकरोति । ननु 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्यादयो विधयः श्रूयन्ते । न च प्रमत्तगीताः, तुल्यं हि सांप्रदायिकं, तस्माद्विधेयेनात्र भवितव्यमित्यत—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

ज्ञानं त्विति । प्रमाणद्वारा तस्य पुंस्तन्त्रत्वमाशंक्याहऽऽ—प्रमाणं चेति । ज्ञानस्यापुंस्तन्त्रत्वे फलितमाह—अत इति । तर्हि

ज्ञानस्य नित्यत्वं नेत्याह—केवलमिति। विशेषणकृत्यमाह—नेति। एवकारव्यावर्त्यमाह—नापीति । ज्ञानध्यानयोर्मानसक्रियात्वेऽपि गोबलीवर्दवद्भेदं मत्वा वैशेष्यं निमगयति—तस्मादिति । तच्छब्दार्थोऽपुंस्तन्त्रत्वम् । ध्यानस्य वस्त्वनपेक्षत्वे दृष्टान्तावुक्त्वा तस्य तद्विरोधित्वे दृष्टान्तावाचष्टे—यथा चेति । साऽपि धीर्मानसत्वाज्ज्ञानमेवेत्याशंक्याऽऽह—केवलेति । न ज्ञानमिति तुशब्दार्थः । वस्त्वनधीनत्वं कैवल्यम् । एवकारोऽयोगव्यवच्छेदकः। उक्तबुद्धेरुक्तक्रियात्वानियमे हेत्वन्तरमाह—पुरुषेति । यथैतौ दृष्टान्तौ तथा क्रियान्तरमपीति यथाशब्दो नेयः । ज्ञानमपि योषिदादावग्निधीतुल्यमिति नेत्याह—या त्विति । तस्यास्तर्हि किं कारणं तदाह—किं तर्हीति । प्रकृतदृष्टान्तमपेक्ष्य प्रत्यक्षविषयपदम् । तेन युक्तमेव वैषम्यं वैधक्रियाधियोरित्याह—इति ज्ञानमिति । अध्यक्षधियोऽर्थजन्यतया तत्तन्त्रत्वेऽपि शब्दाद्यर्थधियस्तदभावाच्चोदनादिजन्यतेत्याशंक्याऽऽह—एवमिति । अनुमानादाव—

भा० तत्रैवं सति यथाभूतब्रह्मात्मविषयमपि ज्ञानं न चोदनातन्त्रम् ॥ अतस्तद्विषये लिङादयश्श्रूयमाणा

---

१ अत इति केषुचित्पुस्तकेषु पाठो नास्ति । अतस्तद्विषया इति क्वचित्पाठः ।

अप्यनियोज्यविषयत्वात्कुण्ठीभवन्त्युपलादिषु प्रयुक्त क्षुरतैक्ष्ण्यादिवत् ॥ अहेयानुपादेयवस्तुविषयत्वात् ॥ किमर्थानि तर्हि–"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यश्श्रोतव्यः" [बृह०२।४।५] इत्यादीनि विधिच्छायानि वचनानि?

रत्नप्रभा ।

ध्ययोगादित्यर्थः । तत्रैवं सतीति ॥ लोके ज्ञानस्याविधेयत्वे सतीत्यर्थः । यथाभूतत्वम् अबाधितत्वम् । ननु "आत्मानं पश्येद्"[1] "ब्रह्म त्वं विद्धि" [केन० १ । ५] "आत्मा-द्रष्टव्यः" [बृ० २ । ४ । ५] इति विज्ञाने लिङ्ङोद्तव्यप्रत्यया विधायकाः श्रूयन्ते । अतो ज्ञानं विधेयमित्यत आह–तद्विषय इति ॥ तस्मिन् ज्ञानरूपविषये विधयः पुरुषं प्रवर्तयितुमशक्ता भवन्ति । अनियोज्यं कृत्यसाध्यं नियोज्यशून्यं वा ज्ञानं तद्वि-षयकत्वादित्यर्थः । ममायं नियोग इति बोद्धा नियोज्यो विषयश्च विधेर्नास्तीति भावः । तर्हि ज्ञेयं ब्रह्म विधीयतां नेत्याह–अहेयेति ॥ वस्तुस्वरूपं विषयस्तत्त्वाद् ब्रह्मणो निरतिशयस्यासाध्यत्वान्न विधेयत्वमित्यर्थः । उदासीनवस्तुविषयकत्वाच्च ज्ञानं न विधेयं प्रवृत्त्यादिफलाभावादित्यर्थः । विधिपदानां गतिं पृच्छति–

१ बृहदारण्ये ४ । ४ । २३–"आत्मानं पश्यति' इति पाठः ।

किमर्थानीति॥विधिच्छायानि प्रसिद्धयागादिविधितुल्यानीत्यर्थः। विधिप्रत्ययैरात्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधनमिति स्तूयते स्तुत्या आत्यन्तिकेष्टहेतुत्वभ्रान्त्या–

भामती ।

आह–तद्विषये लिङादय इति । सत्यं श्रूयन्ते लिङादयः, न त्वमी विधिविषयाः, तद्विषयत्वेऽप्रामाण्यप्रसङ्गात्। हेयोपादेयविषयो हि विधिः । स एव च हेय उपादेयो वा, यं पुरुषः कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्नोति । तत्रैव च समर्थः कर्ताधिकृतो नियोज्यो भवति । न चैवंभूतान्यात्मश्रवणमननोपासनदर्शनानीति विषयतदनुष्ठात्रोर्विधिव्यापकयोरभावाद्विधेरभाव इति प्रयुक्ता अपि लिङादयः प्रवर्तनायामसमर्था उपल इव क्षुरतैक्ष्ण्यं कुण्ठमप्रमाणीभवन्तीति ॥ अनियोज्यविषयत्वादिति । समर्थो हि कर्ताधिकारी नियोज्यः । असामर्थ्ये तु न कर्तृता ततो नाधिकृतोऽतो न नियोज्य इत्यर्थः । यदि विधेरभावान्न विधिवचनानि, किमर्थानि तर्हि वचनान्येतानि विधिच्छायानीति पृच्छति–किमर्थानीति । न चानर्थ–

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

र्थाजन्यत्वेऽपि लिङ्गादिजन्यत्वान्न चोदनाद्यपेक्षेति भावः ।

लौकिकधियश्चोदनाद्यनपेक्षत्वेऽपि ब्रह्मधीरलौकिकत्वात्तदपेक्षत इत्याशंक्य दार्ष्टान्तिकं निगमयति—तत्रेति। पूर्वोक्तरीत्या सम्यग्ज्ञाने वस्तुमात्रतन्त्रेसतीति यावत्। यथाभूतत्वं सदैकरूप्यम्। वैधाक्रियातो वैशेष्योक्त्या ज्ञानस्याविधेयत्वमुक्तम्। तत्र ज्ञाने लिङादिश्रुत्या दृष्टविधेस्तर्कानिरस्यत्वादित्याशंक्याऽऽह—तद्विषय इति। तदेव ज्ञानं विषयः। तत्र यद्यपि लिङादयः श्रुतास्तथाऽपि स्तुत्यर्थवादतया विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यादिवदवतिष्ठन्ते। अनियोज्यमपुंस्तन्त्रतया नियोगानर्हं नियोज्येन वा हीनं ज्ञानं तद्विषयत्वात्तेषामविधायकत्वादित्यर्थः। कुण्ठीभावे दृष्टान्तमाह—उपलादिष्विति। विधेयज्ञानस्य कर्माणि ब्रह्मण्यतिशयाजनकत्वाच्च न विधेयतेत्याह—अहेयेति। अनुष्ठेयानुष्ठात्रोरभावाद्विध्यभावे श्रुतेरपि तदपेक्षत्वेनासंभवाद्विधिशब्दवैयर्थ्यमिति शङ्कते—किमर्थानीति। यो द्रष्टव्यः स आत्मैवेति तत्त्वप्रतिपादकानि तानीत्याशङ्क्याऽऽह—विधीति।

भा० स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानीति ब्रूमः॥ यो हि बहिर्मुखः प्रवर्त्तते पुरुषः—इष्टं मे भूयादनिष्टं मा भूदिति, न च तत्रात्यन्तिकं पुरुषार्थं लभते, तमात्यन्तिकपुरुषार्थवाञ्छिनं स्वाभाविका-

त्कार्यकरणसंघातप्रवृत्तिगोचराद्विमुखीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोतस्तया प्रवर्तयन्ति "–आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" [बृ० २ । ४ । ५] इत्यादीनि ॥ तस्यात्मान्वेषणाय प्रवृत्तस्याऽहेयमनुपादेयं चात्मतत्त्वमुपदिश्यते–"इदं सर्वं यदयमात्मा" [बृ० २ । ४ । ८] "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" [बृ० ४ । ५ । १५] "केन कं विजानीयाद्" [बृ० ४ । ५ । १५] "विज्ञातारमरे केन विजानीयाद् [बृ० ४ । ५ । १५] "अयमात्मा ब्रह्म" [बृ० २ । ५ । १९] इत्येवमादिश्रुतिभिः ॥

रत्नप्रभा ।

या विषयेषु प्रवृत्तिः आत्मश्रवणादिप्रतिबन्धिका, तन्निवृत्तिफलानि विधिपदानीत्याह–स्वाभाविकेति ॥ विवृणोति यो हीत्यादिना ॥ तत्र विषयेषु संघातस्य या प्रवृत्तिः तद्गोचराच्छब्दादेरित्यर्थः । स्रोतःचित्तवृत्तिप्रवाहः । प्रवर्तयन्ति ज्ञानसाधनश्रवणादाविति शेषः ॥ श्रवणस्वरूपमाह–तस्येति ॥ अन्वेषणं ज्ञानम् । यदिदं जगत्तत् सर्वम् आत्मैवेत्यनात्मबाधेन आत्मा बोध्यते । अद्वितीयादृश्यात्मबोधे क्व विधिः तपस्वी द्वैतवनोपजीवनः स्थास्यतीति भावः आत्मज्ञानिनः कर्तव्याभावे मानमाह—

भामती ।

कानि युक्तानि, स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणत्वानुपपत्तेरिति भावः । उत्तरम्–स्वाभाविकेति । अन्यतः प्राप्ता एव हि श्रवणादयो विधिसरूपैर्वाक्यैरनूद्यन्ते । न चानुवादोऽप्यप्रयोजनः, प्रवृत्तिविशेषकरत्वात् । तथाहि तत्तदिष्टानिष्टविषयेप्साजिहासापहृतहृदयतया बहिर्मुखो न प्रत्यगात्मनि समाधातुमर्हति । आत्मश्रवणादि विधिसरूपैस्तु वचनैर्मनसो विषयस्रोतः खिलीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोत उद्घाट्यत इति प्रवृत्तिविशेषकरतानुवादानामस्तीति सप्रयोजनतया स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणत्वमुपपद्यत इति । यच्च चोदितमात्मज्ञानमननुष्ठानाङ्गत्वादपुरुषार्थमिति, तदयुक्तम् । स्वतोऽस्य पुरुषार्थत्वे सिद्धे यदननुष्ठानाङ्गत्वं तद्भूषणं न दूषणमित्याह––

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः।

तेषामर्थवत्त्वं ब्रुवाणः समाधत्ते–स्वाभाविकेति । संगृहीतं विभजते –यो हीति । बाहिर्मुख्यं · शब्दादिप्रवणत्वम् । पुमर्थमुद्दिश्य प्रवृत्तेः श्रुत्या किमिति परावर्त्यते श्रुतेरनर्थकरत्वापातात्तत्राऽऽह–न चेति । बाह्योऽर्थः सप्तम्यर्थः । किमिति तर्हि श्रुतिः सर्वानपि पुरुषान्नानुसराति तत्राऽऽह–तमिति । अग्नेर्दाहप्रवृत्तिवदात्मनो विषयप्रवृत्तिरपि निरोद्धुमशक्येत्याश-

ङ्क्याऽऽह–कार्येति । आत्मधियोऽनात्मदर्शने सत्यपि संभवात्किमिति ततो विमुखीकरणं तत्राऽऽह–प्रत्यगिति । तत्र चेतसः स्रोतस्तदाभिमुख्यं तद्भावेनेति यावत् । सत्यनात्मदर्शने तत्प्रवणस्य चेतसो न प्रत्यगाभिमुख्यमित्यनात्मधीनिरासेन फलभूतात्मदृष्टिस्तावकतया तदाभिमुख्यायान्वयव्यतिरेकसिद्धा एव श्रवणादयो विधिसरूपैर्वाक्यैरनूद्यन्ते । तेन विधिकार्यलेशलाभाद्विधिच्छायान्येतानि न विधय इत्यर्थः । अस्तु वा मुमुक्षुप्रवृत्तेर्वैधत्वाद्वाक्यभेदेन श्रवणादिविधिस्तथाऽपि वस्तुनो विध्ययोग्यत्वान्न तज्ज्ञाने विधिरित्याह–तस्येति । यदिदं ब्रह्मक्षत्त्रादि तत्सर्वमात्मैवेति बाधायां सामानाधिकरण्याद् द्वैताभावोक्त्याऽऽत्मनोऽद्वितीयत्वेन पूर्णत्वोक्तेर्न तत्र हेयत्वमादेयत्वं चेत्याह–इदमिति । अविद्यादशायामात्मनः सद्वितीयतया हेयत्वादिसिद्धिमाशङ्क्याङ्गीकुर्वन्विद्यावस्थायामात्मातिरिक्ताक्रियाद्यभावान्न हेयत्वादीत्याह–यत्रेति । न केवलं विद्यावस्थायामेवाऽऽत्मानि ज्ञात्रादिविभागाभावः किंत्ववस्थान्तरेऽपीत्याह–विज्ञातारमिति । आत्मनः स्वविषये ज्ञेयत्वाभावेऽपि ब्रह्मणि तद्भावादादेयता तत्र स्यादित्याशङ्क्याऽऽह–अयमिति । आदिशब्द आत्मतत्त्ववादिसर्ववाक्यसंग्रहार्थः । प्रतिपत्तिविधि–

भा० यदप्यकर्त्तव्यप्रधानमात्मज्ञानं हानायोपादानाय वा न भवतीति, तत्तथैवेत्यभ्युपगम्यते ॥ अलङ्कारो ह्ययमस्माकं यद्ब्रह्मात्मावगतौ सत्यां सर्वकर्त्तव्यताहानिः कृतकृत्यता चेति ॥ तथा च श्रुतिः-"आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः। किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेद्" [बृ० ४।४।१२] इति, "एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत" [भ० गी० १५।२०] इति च स्मृतिः ॥ तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया ब्रह्मणस्समर्पणम् ॥

रत्नप्रभा।

तथा चेति ॥ अयं स्वयंप्रभानन्दः[१] परमात्मा अहमस्मि इति यदि कश्चित् पुरुष आत्मानं जानीयात्, तदा किं फलम् इच्छन् कस्य वा भोक्तुः प्रीतये शरीरं तप्यमानम् अनुसंज्वरेत् तप्येत, भोक्तृभोग्यद्वैताभावात्, कृतकृत्य आत्मविदित्यभिप्रायः। ज्ञानदौर्लभ्यार्थः चेत् शब्दः । एतद् गुह्यतमं तत्त्वम् ॥ वृत्तिकारमतनिरासमुपसंहरति-तस्मादिति ॥ प्राभाकरोक्तमुपन्यस्यति-

[१] स्वप्रकाशानन्दरूप इत्यर्थः।

भामती ।

यदपीति । अनुसंज्वरेत् शरीरं परितप्यमानमनुतप्येत । सुगम-मन्यत् । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मान्न प्रतिपत्तीति । प्रकृतासिद्ध्यर्थमेकदेशिमतं दूषयितुमनुभाषते--यदपि केचिदाहुरिति । दूषति-तन्नेति । इदमत्राकूतम्—'कार्यबोधे यथा चेष्टालिङ्गहर्षादयस्तथा। सिद्धबोधेऽर्थवत्तैवं शास्त्रत्वं हितशासनात्' ॥ यदि हि पदानां कार्याभिधाने तदर्थस्वार्थाभिधाने वा, नियमेन वृद्धव्यवहारे सामर्थ्यमवधृतं भवेत, न भवेदहेयोपादेयभूतब्रह्मात्मतापरत्वमुपनिषदाम् । तत्राविदितसामर्थ्यत्वात्पदानां लोके तत्पूर्वकत्वाच्च वैदिकार्थप्रतीतेः । अथ तु भूतेऽप्यर्थे पदानां लोके शक्यः संगतिग्रहस्तत उपनिषदां तत्परत्वं पौर्वापर्यपर्यालोचनयावगम्यमानमपहुत्य न कार्यपरत्वं शक्यं कल्पयितुं, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । तत्र तावदेवमकार्येऽर्थे न संगतिग्रहः । यदि तत्परः प्रयोगो न लोके दृश्येत, तत्प्रत्ययो वा व्युत्पन्नस्योन्नेतुं न शक्येत । न तावत्तत्परः प्रयोगो न दृश्यते लोके । कुतूहलभयादिनिवृत्त्यर्थानामकार्यपराणां पदसंदर्भाणां प्रयोगस्य लोके, बहुलमुपलब्धेः । तद्यथाखण्डलादिलोकपालचक्रवालादिवसतिः, सिद्धविद्याधरगन्धर्वाप्सरपरिवारो ब्रह्मलोकावतीर्णमन्दाकिनीपयःप्रवाहपातधौतकलधौतमयशिलातलो नन्दनादिप्रमदवनविहारि-

मणिमयशकुन्तकमनीयनिनदमनोहरः पर्वतराजः सुमेरुरिति । नैष भुजङ्गो रज्जुरियमित्यादि । नापि भूतार्थबुद्धिर्व्युत्पन्नपुरुषवर्तिनी न शक्या समुन्नेतुं हर्षादेरुन्नयनहेतोः संभवात् । तथाह्यविदितार्थजनभाषार्थो द्रविडो नगरगमनोद्यतो राजमार्गाभ्यर्णे देवदत्तमन्दिरमध्यासीनः प्रतिपन्नजनकानन्दनिबन्धनपुत्रजन्मा वार्ताहारेण सह नगरस्थदेवदत्ताभ्याशमागतः पटवासोपायनार्पणपुरःसरं दिष्ट्या वर्धसे पुत्रस्ते जात इति वार्ताहारव्याहारश्रवणसमनन्तरमुपजातरोमाञ्चकंचुकं–

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

शेषतयैव ब्रह्म शास्त्रीयमित्येतन्निराकृत्य तत्रैव सूचितं पूर्वपक्षमनुवदति–यदपीति । आत्मधियो हानाद्यनुपायत्वं विफलत्वं वा तत्राऽऽद्यमङ्गीकरोति–तथेति । द्वितीयं दूषयति–अलंकारो हीति । ब्रह्मात्मावगतेरुक्तफलत्वे मानं हि शब्दसूचितमाह–तथा चेति । अयं परमात्माऽहमस्मीत्यपरोक्षतया यदि कश्चित्पुरुषो जानीयादात्मसाक्षात्कारदौर्लभ्यद्योती चेच्छब्दः । स स्वातिरिक्तमात्मनः किं फलमिच्छन्कस्य वा पुत्रादेः फलाय तदलाभेन शरीरं तप्यमानमनु तदुपाधिः संज्वरेत्तप्येत निरुपाध्यात्मविदो नान्यदस्ति फलं नाप्यन्यः पुत्रादिरित्याक्षेपः। तत्रैव स्मृतिमाह–एतदिति । गुह्यतमं शास्त्रमेतत्तस्य बुद्धिरर्थतो विधिविशेषत्वेन

ब्रह्मणो न शास्त्रगम्यतेत्युक्तमुपसंहरति--तस्मादिति । ज्ञानस्य विधेयत्वाभावस्तथाविधफलत्वं च तच्छब्दार्थः । प्रमाप्रमारूप-धीमात्रविषयः प्रतिपत्तिशब्दः । तद्विधिविषयतयेति पूर्ववत् । यूपादिदृष्टान्ते--

भा० यदपि केचिदाहुः-" प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेष-व्यतिरेकेण केवलवस्तुवादी वेदभागो नास्ति "इति ॥ तन्न ॥ औपनिदषस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वात् ॥ योऽसावुपनिषत्स्वेवाधिगतः पुरुषोऽसंसारी ब्रह्मो-त्पाद्यादिचतुर्विधद्रव्यविलक्षणः—

रत्नप्रभा ।

यदपि केचिदिति ॥ कर्त्तात्मा लोकसिद्धत्वान्न वेदान्तार्थः ॥ तदन्यद् ब्रह्म नास्त्येव वेदस्य कार्यपरत्वेन मानाभावादित्यर्थः । मानाभावोऽसिद्ध इत्याह-नेति ॥ अज्ञातस्य फलस्वरूपस्यात्मन उपनिषदेकवेद्यस्याकार्यशेषत्वात् कृत्स्नवेदस्य कार्यपरत्वमसिद्धम् । न च प्रवृत्तिनिवृत्तिलिङ्गाभ्यां श्रोतुस्तद्धेतुं कार्यबोधमनुमाय वक्तृवाक्यस्य कार्यपरत्वं निश्चित्य वाक्यस्थपदानां कार्यान्विते

शक्त्यग्रहान्न सिद्धस्याऽपदार्थस्य वाक्यार्थत्वमिति वाच्यम्। पुत्रस्ते जात इति वाक्यश्रोतुः पितुर्हर्षलिङ्गेनेष्टं पुत्रजन्मानुमाय पुत्रादिपदानां सिद्धे सङ्गतिग्रहात् कार्यान्वितापेक्षयान्वितार्थे शक्तिरित्यङ्गीकारे लाघवात् सिद्धस्यापि वाक्यार्थत्वादित्यलम्। किञ्च ब्रह्मणो नास्तित्वादेव कृत्स्नवेदस्य कार्यपरत्वमुत वेदान्तेषु तस्याभानाद्, अथवा कार्यशेषत्वात्, किंवा लोकसिद्धत्वादाहोस्वित् मानान्तरविरोधात्? तत्र आद्यं पक्षत्रयं निराचष्टे— योऽसाविति॥ अनन्यशेषत्वार्थमसंसारी इत्यादि विशेषणम्। नास्तित्वाभावे हेतुं वेदान्तमानसिद्धत्वमुक्त्वा हेत्वन्तरमात्मत्वमाह—

भामती।

विकसितनयनोत्पलमतिस्मेरमुखमहोत्पलमवलोक्य देवदत्तमुत्पन्नप्रमोदमनुमिमीते, प्रमोदस्य च प्रागभूतस्य तद्व्याहारश्रवणसमनन्तरं भवतस्तद्धेतुताम्। न चायमप्रतिपादयन् हर्षहेतुमर्थं हर्षाय कल्पत इत्यनेन हर्षहेतुरर्थ उक्त इति प्रतिपद्यते। हर्षहेत्वन्तरस्य चाप्रतीतेः पुत्रजन्मनश्च तद्धेतोरवगमात्तदेव वार्ताहारेणाभ्यधायीति निश्चिनोति। एवं भयशोकादयोऽप्युदाहार्याः। तथा च प्रयोजनवत्तया भूतार्थाभिधानस्य प्रेक्षावत्प्रयोगोऽभ्युपपन्नः। एवं च ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य परमपुरुषार्थहेतुभावादनुपदिशतामपि

पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्ती वेदान्तानां पुरुषहितानुशासनाच्छास्त्रत्वं सिद्धं भवति । तत्सिद्धमेतत्, विवादाध्यासितानि वचनानि भूतार्थविषयाणि, भूतार्थविषयप्रमाजनकत्वात् । यद्यद्विषयप्रमाजनकं तत्तद्विषयं यथा रूपादिविषयं चक्षुरादि, तथा चैतानि, तस्मात्तथेति। तस्मात्सुष्ठूक्तम्–तन्न औपनिषदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वादिति। उपनिपूर्वात्सदेर्विशरणार्थात्क्विप्युपनिषत्पदं व्युत्पादितम् उपनीयाद्वयं ब्रह्म सवासनामविद्यां हिनस्तीति ब्रह्मविद्यामाह । तद्धेतुत्वाद्वेदान्ता अप्युपनिषदः, ततो विदित औपनिषदः पुरुषः । एतदेव विभजते–योऽसावुपनिषत्स्वेवेति । अहंप्रत्ययविषयाद्भिनत्ति–असंसारीति । अत एव क्रियारहितत्वाच्चतुर्विधद्रव्यविलक्षणः, अतश्च चतुर्विधद्रव्यविलक्षणो यदनन्यशेषः अन्यशेषं हि भूतं द्रव्यं चिकीर्षितं सदुत्पत्त्याद्याप्यं संभवति । यथा 'यूपं तक्षति' इत्यादि । यत्पुनरनन्यशेषं भूतभाव्युपयोगरहितं, यथा 'सुवर्णं भार्यम्' 'सक्तून्

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

विधिशेषतया ब्रह्मणः शास्त्रगम्यत्वमुक्तं निरस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्यादावुक्तमनुभाषते–यदपीति । किं वस्त्वेव नास्ति वेदान्तवेद्यं तस्याप्रसिद्धत्वात्तदुद्दिश्य प्रतिपादनायोगादाहोस्वित्तस्य क्रियाशेषतेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति–तन्नेति । औपनिषदस्य

पुरुषस्येत्याद्यनिरासं सूचितं प्रपञ्चयति—योऽसाविति । तस्यापि चैतन्यात्कर्तृत्वेन क्रियाशेषत्वमाशंक्यानन्यशेषत्वादिति द्वितीयं निरासमुक्तं विवृणोति—असंसारीति । तत्र पूर्णत्वं हेतुमाह—ब्रह्मेति । कर्तृत्वेनानन्वयेऽपि क्रियायामात्मा कर्मत्वेनान्वेष्यती-त्याशंक्याऽऽह—उत्पाद्यादीति । विनियोजकमानाभावादपि नान्वयस्तद्धि प्रकरणं वाक्यं वा ? नाऽऽद्यः—

भा० स्वप्रकरणस्थोऽनन्यशेषो नासौ नास्ति, नाधिगम्यत इति वा शक्यं वदितुम् ॥ "स एष नेति नेत्यात्मा" [बृ० ३।९।२६] इत्यात्मशब्दादात्मनश्च प्रत्याख्यानस्याशक्यत्वात् । य एव निराकर्त्ता तस्यैवात्मत्वप्रसंगात् ॥ नन्वात्माहम्प्रत्ययविषयत्वादुपनिषत्स्वेव विज्ञायत इत्यनुपपन्नम् ॥ न ॥ तत्साक्षित्वेन प्रत्युक्तत्वात् ॥

रत्नप्रभा ।

स एष इति ॥ इतिरिदमर्थे । इदं न इदं नेति सर्वदृश्यनिषेधेन य आत्मा उपदिष्टः स एष इत्यर्थः । चतुर्थं शंकते—नन्वात्माह-

मिति ॥ आत्मनोऽहंकारादिसाक्षित्वेनाहंधीविषयत्वस्य निरस्तत्वान्न लोकासिद्धतेत्याह—नेति ॥ यं तीर्थकारा[1] अपि न जानन्ति तस्यालौकिकत्वं किमु वाच्यमित्याह—

भामती ।

जुहोति' इत्यादि, न तस्योत्पत्त्याद्याप्यता । कस्मात्पुनरस्यानन्यशेषतेत्यत आह-यतः स्वप्रकरणस्थः । उपनिषदामनारभ्याधीतानां पौर्वापर्यपर्यालोचनया पुरुषप्रतिपादनपरत्वेन पुरुषस्यैव प्राधान्येनेदं प्रकरणम् । न च जुह्वादिवदव्यभिचरितक्रतुसंबन्धः पुरुष इत्युपपादितम् । अतः स्वप्रकरणस्थः सोऽयं तथाविध उपनिषद्भ्यः प्रतीयमानो न नास्तीति शक्यो वक्तुमित्यर्थः । स्यादेतत् । मानान्तरागोचरत्वेनागृहीतसंगतितयाऽपदार्थस्य ब्रह्मणो वाक्यार्थत्वानुपपत्तेः कथमुपनिषदर्थतेत्यत आह—स एष नेति नेत्यात्मेत्यात्मशब्दात् । यद्यपि गवादिवन्मानान्तरगोचरत्वमात्मनो नास्ति तथापि प्रकाशात्मन एव सतस्तत्तदुपाधिपरिहाण्या शक्यं वाक्यार्थत्वेन निरूपणं, हाटकस्येव कटककुण्डलादिपरिहाण्या । न हि प्रकाशः स्वसंवेदनो न भासते, नापि तदवच्छेदकः कार्यकरणसंघातः । तेन 'स एष नेति नेत्यात्मा' इति तत्तदवच्छेदपरिहाण्या बृहत्त्वादापनाच्च स्वयंप्रकाशः शक्यो

---

१ तीर्थकाराः शास्त्रकारा इत्यर्थः ।

वाक्यात् ब्रह्मेति चात्मेति च निरूपयितुमित्यर्थः। अथोपाधि-निरासवदुपाहितमप्यात्मरूप कस्मान्न निरस्यत इत्यत आह–आत्मनश्च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्। प्रकाशो हि सर्वस्यात्मा तदधिष्ठानत्वाच्च प्रपञ्चविभ्रमस्य। न चाधिष्ठानाभावे विभ्रमो भवितुमर्हति। न हि जातु रज्ज्वभावे रज्ज्वां भुजङ्ग इति वा धारेति वा विभ्रमो दृष्टपूर्वः। अपि चात्मनः प्रकाशस्य भासा प्रपञ्चस्य प्रथा। तथा च श्रुतिः–'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति इति'। न चात्मनः प्रकाशस्य प्रत्याख्याने प्रपञ्चप्रथा युक्ता। तस्मादात्मनः प्रत्याख्यानायोगाद्वेदान्तेभ्यः प्रमाणान्तरागोचरसर्वोपाधिरहितब्रह्मस्वरूपावगतिसिद्धिरित्यर्थः। उपनिषत्स्वेवावगत इत्यवधारणमसृष्यमाण आक्षिपति–नन्वात्मेति। सर्वजनीनाहंप्रत्ययविषयो ह्यात्मा कर्ता भोक्ता च संसारी तत्रैव च लौकिकपरीक्षकाणामात्मपदप्रयोगात्। य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव च तेषामर्था इत्यौपनिषदमप्यात्मपदं तत्रैव प्रवर्तितुमर्हति, नार्थान्तरे तद्विपरीत इत्यर्थः। समाधत्ते–न अहंप्रत्ययविषयो औपनिषदः पुरुषः। कुतः तत्साक्षित्वेन। अहंप्रत्ययविषयो यः कर्ता कार्यकरणसंघातोपहितो जीवात्मा तत्साक्षित्वेन परमात्मनोऽहंप्रत्ययविषयत्वस्य प्रत्युक्तत्वात्। एतदुक्तं भवति–यद्यपि 'अनेन जीवेनात्मना' इति जीवपरमात्मनोः पारमार्थिकमैक्यं—

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

इत्याह–स्वप्रकरणस्थ इति । पर्णतावद्वाक्यं विनियोजकमिति द्वितीयं दूषयति–अनन्येति । आत्मनो जुह्वादिवदव्यभिचरित-क्रतुसंबन्धाभावादित्यर्थः। पक्षद्वयनिरासं निगमयति–नासाविति। तस्य न क्रियाशेषत्वमपीति विवक्षितम् । वेदान्तवेद्यवस्तुनो निरासायोगे हेत्वन्तरमाह--स एष इति । यः खल्वात्माऽथात आदेशो नेति नेतीति विश्वदृश्यनिषेधेनोक्तः स एष पञ्चमेऽपि निरूप्यत इत्यत्र वस्तुन्यात्मशब्दात्तस्य चाऽऽत्मत्वादेवानिराका-र्यत्वात्तत्कर्तुरेवाऽऽत्मत्वात्तत एव तस्योद्दिश्य प्रतिपाद्यत्वमपि सिध्यतीत्यर्थः । औपनिषदत्वं पुरुषस्यामृष्यन्नाशंकेत--नन्विति । अहंधीविषयत्वं दूषयन्विशेषणं समर्थयते--नेत्यादिना ।

भा० न ह्यहम्प्रत्ययविषयकर्तृव्यतिरेकेण तत्साक्षी सर्वभूतस्थः सम एकः कूटस्थनित्यः पुरुषो विधिकाण्डे, तर्कसमये वा, केनचिदधिगतस्सर्वस्यात्मा ॥ अतः स न केनचित्प्रत्याख्यातुं शक्यः, विधिशेषत्वं वा नेतुम् । आत्मत्वादेव च सर्वेषां न हेयः, ॥ नाप्युपादेयः ॥ सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति ॥

रत्नप्रभा ।

न हीति ॥ समः तारतम्यवर्जितः । तत्तन्मते आत्मानधिगतिद्योतकानि विशेषणानि । पञ्चमं निरस्यति–अत इति ॥ केनचिद् वादिना, प्रमाणेन युक्त्या वेत्यर्थः । अगम्यत्वान्न मानान्तरविरोध इति भावः । साक्षी कर्माङ्गं चेतनत्वात् कर्तृवदिति तत्राह–विधीति ॥ अज्ञातसाक्षिणोऽनुपयोगाज्ज्ञातस्य घातकत्वान्न कर्मशेषत्वमित्यर्थः । साक्षिणः सर्वशेषित्वादहेयानुपादेयत्वाच्च न कर्मशेषत्वमित्याह–आत्मत्वादिति ॥ अनित्यत्वेनात्मनो हेयत्वमाशंक्याह–सर्वं हीति ॥ परिणामित्वेन हेयतां निराचष्टे–

भामती ।

तथापि तस्योपाहितं रूपं जीवः, शुद्धं तु रूपं तस्य साक्षि तच्च मानान्तरानधिगतमुपनिषद्गोचर इति । एतदेव प्रपञ्चयति–न ह्यहंप्रत्ययविषयेति । विधिशेषत्वं वा नेतुं न शक्यः । कुतः आत्मत्वादेव । न ह्यात्माऽन्यार्थोऽन्यत्तु सर्वमात्मार्थम् । तथा च श्रुतिः–'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' इति । अपि चातः सर्वेषामात्मत्वादेव न हेयो नाप्युपादेयः । सर्वस्य हि प्रपञ्चजातस्य ब्रह्मैव तत्त्वमात्मा

न च स्वभावो हेयोऽशक्यहानत्वात् । न चोपादेयः, उपात्तत्वात् । तस्माद्धेयोपादेयविषयौ विधिनिषेधौ न तद्विपरीतमात्मतत्त्वं विषयीकुरुत इति सर्वस्य प्रपञ्चजातस्यात्मैव तत्त्वमिति । एतदुपपादयति–सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति । अयमर्थः–पुरुषो हि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणतदविरुद्धन्यायव्यवस्थापितत्वात्परमार्थसन् । प्रपञ्चस्त्वनाद्यविद्योपदर्शितोऽपरमार्थसन् । यश्च परमार्थसन्नसौ प्रकृती रज्जुतत्त्वमिव सर्पविभ्रमस्य विकारस्य । अत एवास्यानिर्वाच्यत्वेनादृढस्वभावस्य विनाशः । पुरुषस्तु परमार्थसन् नासौ कारणसहस्रेणाप्यसन् शक्यः कर्तुम् । न हि सहस्रमपि शिल्पिनो घटं पटयितुमीशत इत्युक्तम् । तस्मादविनाशिपुरुषान्तो विकारविनाशः शुक्तिरज्जुतत्त्वान्त इव रजतभुजङ्गविनाशः । पुरुष एव हि सर्वस्य प्रपञ्चविकारजातस्य तत्त्वम् । न च पुरुषस्यास्ति विनाशो यतोऽनन्तो विनाशः स्यादित्यत

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

संस्कार्यत्वनिरासे साक्षी चेतेतिमन्त्रेणाऽऽत्मनः सर्वसाक्षित्वमुक्तं तेनाहंधीविषयत्वस्य प्रयु (त्यु) क्तत्वादविरुद्धमौपनिषदत्वमित्यर्थः । तथापि कर्मकाण्डे तर्कशास्त्रे च सिद्धत्वान्न तस्यौपनिषदत्वं तत्राऽऽह–न हीति । तत्साक्षीति विधिकाण्डागम्य-

त्वोक्तिः। बौद्धसिद्धान्तेऽनाधिगतिमाह–सवति। सर्वेषु नश्यत्सु भूतेषु स्थितो न नश्यतीत्यर्थः। नैयायिकादिमते तदनधिगतिमाह–सम इति। निर्विशेष इत्यर्थः। सांख्यसमयसिद्धत्वं निरस्यति–एक इति। चैतन्यान्तरशून्यत्वमैक्यम्। भर्तृप्रपञ्चादिमते प्रसिद्धिं प्रत्याह–कूटस्थेति। कौटस्थ्ये कथं कारणत्वं तत्राऽऽह–सर्वस्येति। सर्पाधिष्ठानरज्जोरिव ब्रह्मणोऽपि द्वैताधिष्ठानत्वात्कारणत्वमाविद्यकमिति भावः। अन्यतोऽनधिगतौ फलितमाह–अत इति। ज्ञाते हि बाधो नान्यथेत्यर्थः। विधिकाण्डानाधिगतिफलमाह–विधीति। तत्र हेत्वन्तरमाह–आत्मत्वादिति। आत्मा सर्वशेषित्वान्नान्यशेषः स कथं विधिशेषः स्यादित्यर्थः। विधिकाण्डाज्ञातत्वमुक्तं समुच्चेतुं चशब्दः। किंच, हेयोपादेयविषयौ विधिनिषेधौ नाऽऽत्मनि विपरीते स्यातामित्याह–नेति। तस्यापि संसारिणोऽनाशितया हेयत्वमाशंक्योक्तं सर्वं हीति। निरवधिकनाशासिद्धेरित्यर्थः। संसारस्यैव नाशो न पुरुषस्येति वक्तुं विकारजातमित्युक्तं। घटादेर्मृदादौ नाशात्कथं पुरुषावधिः सर्वस्य

भा० पुरुषो हि विनाशहेत्वभावादविनाशी, विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्यः, अत एव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः॥ तस्मात् "पुरुषान्न परं किञ्चित्सा

काष्ठा सा परा गतिः" [कठ० १।३।११] "तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" [बृह० ३।९।२६] इति चौपनिषदत्वविशेषणं पुरुषस्योपनिषत्स्वेवं प्राधान्येन प्रकाश्यमानत्वे उपपद्यते ॥ अतो भूतवस्तुपरो वेदभागो नास्तीति वचनं साहसमात्रम् ॥ यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुमक्रमणं-

रत्नप्रभा ।

विक्रियेति ॥ उपादेयत्वं निराचष्टे—अत एवेति ॥ निर्विकारित्वादित्यर्थः । उपादेयत्वं हि साध्यस्य, न त्वात्मनः । नित्यसिद्धत्वादित्यर्थः । परप्राप्त्यर्थम् आत्मा हेय इत्यत आह—तस्मात् पुरुषान्न परं किञ्चिदिति ॥काष्ठा ।सर्वस्यावधिः ।एवमात्मनोऽनन्यशेषत्वादबाध्यत्वादपूर्वत्वाद्वेदान्तेषु स्फुटभावाच्च वेदान्तैकवेद्यत्वमुक्तम् ।तत्र श्रुतिमाह—तन्त्वेति ॥ तं सकारणसूत्रस्याधिष्ठानम् पुरुषं पूर्णम् ।हेशाकल्य त्वा त्वां पृच्छामीत्यर्थः।अत इति ॥ उक्तलिङ्गैः श्रुत्या च वेदान्तानामात्मवस्तुपरत्वनिश्चयादित्यर्थः । पूर्वोक्तमनुवदति—यदपीति ॥

१ एवकाररहितः पाठ क्वचित् ।

भामती ।

आह-पुरुषो हि विनाशहेत्वभावादिति । न हि कारणानि सहस्रमप्यन्यदन्यथयितुमीशत इत्युक्तम् । अथ मा भूत्स्वरूपेण पुरुषो हेय उपादेयो वा, तदीयस्तु कश्चिद्धर्मो हास्यते, कश्चिच्चोपादास्यत इत्यत आह-विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्यः। त्रिविधोऽपि धर्मलक्षणावस्थापरिणामलक्षणो विकारो नास्तीत्युक्तम् । अपि चात्मनः परमार्थसतो धर्मोऽपि परमार्थसन्निति न तस्यात्मवदन्यथात्वं कारणैः शक्यं कर्तुम् । न च धर्मान्यथात्वादन्यो विकारः । तदिदमुक्तम्-विक्रियाहेत्वभावादिति । सुगममन्यत् । यत्पुनरेकदेशिना शास्त्रविद्वचनं साक्षित्वेनानुक्रान्तं तदन्यथोपपादयति-यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणमिति । 'दृष्टो हि तस्यार्थः प्रयोजनवदर्थावबोधनम्' इति वक्तव्ये धर्मजिज्ञासायाः प्रकृतत्वाद्धर्मस्य च कर्मत्वात् 'कर्मावबोधनम्' इत्युक्तम् । न तु सिद्धरूपब्रह्मावबोधनं व्यापारं वेदस्य वारयति। न हि सोमशर्मणि प्रकृते तद्गुणाभिधानं परिसंचष्टे विष्णुशर्मणो गुणवत्ताम् । विधिशास्त्रं विधीयमानकर्मविषयं, प्रतिषेधशास्त्रं च प्रतिषिध्यमानकर्मविषयमित्युभयमपि कर्मावबोधनपरम् । अपि च 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्' इति शास्त्रकृद्वचनम् । तत्रार्थग्रहणं यद्य भिधेयवाचि ततो भूतार्थानां द्रव्यगुणकर्मणामानर्थक्यमनभिधेयत्वं

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

नाशस्तत्राऽऽह–पुरुष इति । कल्पितस्यानधिष्ठानत्वात्पुरुषो नित्यसत्स्वभावस्तदधिष्ठानत्वेन विश्वोदयव्ययहेतुरित्यर्थः। पुरुषस्य परिणामिनित्यत्वात्परिणामोदयव्ययाभ्यां हानादाने स्याताम् इत्याशंक्याऽऽहविक्रियेति । सावयवत्वादिस्तद्धेतुः । अशुध-त्वादित्यागेन शुद्धत्वादेरादेयत्वं शंकित्वाऽऽह–अत इति।आत्मनि स्वतो धर्मतश्चानन्यथात्वमतः शब्दार्थः । पुरुषावधिर्नाशः सर्वस्येत्यत्र श्रुतिमाह–तस्मादिति । कल्पितस्याकल्पितमधिष्ठानमित्युक्त्युक्तिपरामर्शी । तच्छब्दः । यथेन्द्रियादिभ्यो नैवं पुरुषादस्ति किंचित्परं सा पुरुषाख्या काष्ठा सूक्ष्मत्वमहत्वादेरवधिः सैव परा गतिः परमपुरुषार्थ इत्यर्थः । निरातिशयस्वतन्त्रतया विध्यशेषत्वे श्रुतिरुक्ता मानान्तरागम्यतया वेदान्तैकवेद्यत्वे श्रुतिमाह तं त्विति । यस्त्वदुक्तसविशेषब्रह्मणां पृथिव्येव यस्याऽऽयतनमित्युपक्रम्योक्तमधिष्ठानं तमौपनिषदमुपनिषद्भिरेव ज्ञेयं पुरुषं त्वा त्वां पृच्छामि हे शाकल्येति याज्ञवल्क्यस्य प्रश्नः। विशेषणाभिप्रायं विवृणोति--औपनिषदत्वेति। औपनिषदत्वेऽनन्यशेषत्वे चाऽऽत्मनः सिद्धे परस्य प्रतिज्ञा निर्मूलेत्याह--अत इति। तथा हीत्यादौ वेदान्तानामर्थवत्त्वमभियुक्तोक्तिविरुद्धमित्युक्तमनुवदति—यदपीति । तस्यान्यविषयत्वं वदन्प्रकृताविरोधित्वमाह--

भा० "दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्" [शाब० भा० जै० सू० । १ । १ । १] इत्येवमादिः, तद्धर्मजिज्ञासा-विषयत्वाद्विधिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम्।। अपि च "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" [जैमि० सूत्र० १ । २ । १] इत्येतदेकान्तेनाभ्युपगच्छतां भूतोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः-प्रवृत्तिनिवृत्तिविधि व्यतिरेकेण भूतं चेद्वस्तूपदिशति, भव्यार्थत्वेन-

---

रत्नप्रभा ।

वेदस्य नैरर्थक्ये शंकिते तस्यार्थवत्तापरमिदं भाष्यम्। दृष्टो हीति तत्र फलवदर्थावबोधनमिति वक्तव्ये[1]धर्मविचारप्रक्रमात् कर्मावबोधनमित्युक्तम् । नैतावता वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वानिरासः । अत एवानुपलब्धेऽर्थे "तत्प्रमाणमिति" सूत्रकारो धर्मस्य फलवदज्ञातत्वेनैव वेदार्थतां दर्शयति । तच्चावशिष्टं ब्रह्मण इति न वृद्धवाक्यैर्विरोध इत्याह-तद्धर्मेति ॥ निषेधशास्त्रस्यापि निवृत्तिकार्यपरत्वमस्ति, तत् सूत्रभाष्यवाक्यजातं कर्मकाण्डस्य

---

१ जैमिनिः ।

कार्यपरत्वाभिप्रायमित्यर्थः । वस्तुतस्तु लिङर्थे कर्मकाण्डस्य तात्पर्यम् । लिङर्थश्च लोके प्रवर्तकज्ञानगोचरत्वेन क्लृप्तं यागादिक्रियागतमिष्टसाधनत्वमेव, न क्रियातोऽतिरिक्तं कार्यं, तस्य कूर्मलोमवदप्रसिद्धत्वादिति तस्यापि पराभिमतकार्यविलक्षणे सिद्धे दधिसोमादौ प्रामाण्यं किमुत ज्ञानकाण्डस्येति मन्तव्यम् किञ्च वेदान्ताः सिद्धवस्तुपराः फलवद्भूतशब्दत्वाद्दध्यादिशब्दवदित्याह—अपि चेति ।। किमाक्रियार्थकशब्दानामानर्थक्यमभिधेयाभावः फलाभावो वा? आद्ये आह—आम्नायस्येति ।। इति न्यायेन एतद् अभिधेयराहित्यं नियमेनांगीकुर्वतां "सोमेन यजेत" "दध्ना जुहोति"; इत्यादिवाक्येषु दधिसोमादिशब्दानामर्थशून्यत्वं स्यादित्यर्थः । ननु केनोक्तमभिधेयराहित्यमित्याशंक्याह-प्रवृत्तीति॥ कार्यातिरेकेण भव्यार्थत्वेन कार्यशेषत्वेन दध्यादिशब्दो भूतं वक्ति चेत् तर्हि सत्यादिशब्दः कूटस्थं न वक्तीत्यत्र को हेतुः किं कूटस्थस्याक्रियात्वादुताक्रियाशेषत्वाद्वेति प्रश्नः । ननु दध्यादेः कार्य्यान्वयित्वेन—

भामती ।

प्रयुज्येत, न हि ते क्रियार्था इत्यत आह—अपि चाम्नायस्येति । यद्युच्येत नाहि क्रियार्थत्वं क्रियाभिधेयत्वमपि तु क्रियाप्रयोजनत्वम् । द्रव्यगुणशब्दानां च क्रियार्थत्वेनैव भूतद्रव्यगुणाभिधानं

न स्वनिष्ठतया। यथाहुः शास्त्रविदः—'चोदना हि भूतं भवन्तम्' इत्यादि। एतदुक्तं भवति—कार्यमर्थमवगमयन्ती चोदना तदर्थं भूताधिकमप्यर्थं गमयतीति। तत्राह—प्रवृत्तिनिवृत्ति—व्यतिरेकेण भूतं चेदिति। अयमभिसंधिः—न तावत्कार्यार्थे एव स्वार्थे पदानां संगतिग्रहो नान्यार्थे इत्युपपादितं भूतेऽप्यर्थे व्युत्पत्तिं दर्शयद्भिः। नापि स्वार्थमात्रपरतैव पदानाम्। तथा सति न वाक्यार्थप्रत्ययः स्यात्। न हि प्रत्येकं स्वप्रधानतया गुणप्रधानभावरहितानामेकवाक्यता दृष्टा। तस्मात्पदानां स्वार्थमभिदधतामेकप्रयोजनवत्प—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः।

तद्धर्मेति। दृष्टो हि तस्यार्थः फलवदर्थबोधनमिति वक्तव्ये धर्मजिज्ञासाप्रक्रमाद्धर्मकर्मणोश्चैक्याद्यदुक्तं कर्मावबोधनं तद्विधिनिषेधाविवक्षयोक्तम्। यत्तु चोदनासूत्रे चोदनापदव्याख्यानं तदप्रातिकूलं पदार्थमात्रकथनात्। परीष्टिसूत्रप्रमुखमपि सूत्रजातं पूर्वसूत्राभ्यां तत्तद्भाष्यैश्च सह प्रक्रमवशात्कर्मकाण्डार्थमेवातो ब्रह्मबोधनमिति वेदैकदेशस्य फलमित्युपनिषदर्थवत्तेत्यर्थः। अर्थवादाधिकरणविरोधं विधान्तरेण निरस्यति—अपि चेति। तत्र खल्वक्रियार्थत्वे सत्यानर्थक्यं भूतोपदेशाविशेषस्य वा तन्मात्रस्य वा। तत्राऽऽद्यमुपेत्य द्वितीयं प्रत्याह—आम्नायस्येति। वषट्कर्तुः

प्रथमभक्षो देवदत्तो भुक्त्वा निर्गत इत्यादिभूतोपदेशस्य सम्बन्धयोग्यतावाचिविभक्तियुक्तस्य द्रव्यादिवाचिनः साक्षात्कार्यार्थत्वाभावात्फलवदर्थराहित्यम् । अतोऽविशेषात्कार्योपदेशस्यापि तत्प्रसक्तिरित्यर्थः । उक्तभूतोपदेशेऽपि कर्तव्यादिपदाध्याहारात्कार्यशेषद्रव्याद्यर्थतया फलवदर्थसिद्धिरिति शङ्कते—प्रवृत्तीति । तत्साध्यातिरेकेण भूतमपि द्रव्यादिवस्तु—

भा० कूटस्थनित्यं भूतं नोपदिशतीति को हेतुः ॥ न हि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति ॥ अक्रियात्वेऽपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात्क्रियार्थ एव भूतोपदेश इति चेत् । नैष दोषः ॥ क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिवर्तनशक्तिमद्वस्तूपदिष्टमेव ॥

रत्नप्रभा ।

कार्यत्वादुपदेशः न कूटस्थस्याकार्यत्वादित्याद्यमाशंक्य निरस्यति—न हीति ॥ दध्यादेः कार्यत्वे कार्याभेदे शेषत्वहानिः । अतो भूतस्य कार्याद्भिन्नस्य दध्यादेः शब्दार्थत्वं लब्धमिति भावः । द्वितीयं शंकते—अक्रियात्वेऽपीति ॥ क्रियार्थः कार्यशेषपरः कूटस्थस्य त्वकार्यशेषत्वान्नोपदेश इति भावः । भूतस्य कार्यशेषत्वं

शब्दार्थत्वाय फलाय वा ? नाद्य इत्याह-नैष दोष इति ॥ दध्यादेः कार्यशेषत्वे सत्यपि शब्देन वस्तुमात्रमेवोपदिष्टं न कार्यान्वयी शब्दार्थः। अन्वितार्थमात्रे शब्दानां शक्तिग्रहणादित्यर्थः।

भामती।

दार्थपरतयैकवाक्यता। तथा च तत्तदर्थान्तरविशिष्टैकवाक्यार्थप्रत्यय उपपन्नो भवति। यथाहुः शास्त्रविदः-'साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम्। वर्णास्तथापि नैतस्मिन्पर्यवस्यन्ति निष्फले॥ वाक्यार्थमितये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम्। पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम्'॥ इति। तथा चार्थान्तरसंसर्गपरतामात्रेण वाक्यार्थप्रत्ययोपपत्तौ न कार्यसंसर्गपरत्वनियमः पदानाम्। एवं च सति कूटस्थनित्यब्रह्मरूपपरत्वेऽप्यदोष इति। भव्यं कार्यम्। ननु यद्भव्यार्थं भूतमुपदिश्यते न तु तं, भव्यसंसर्गिणा रूपेण तस्यापि भव्यत्वादित्यत आह-न हि भूतमुपदिश्यमानमिति। न तादात्म्यलक्षणः संसर्गः, किंतु कार्येण सह प्रयोजनप्रयोजनिलक्षणोऽन्वयः। तद्विषयेण तु भावार्थेन भूतार्थानां क्रियाकारकलक्षण इति न भूतार्थानां क्रियार्थत्वमित्यर्थः। शङ्कते-अक्रियात्वेऽपीति। एवं चाक्रियार्थकूटस्थमित्यब्रह्मोपदेशानुपपत्तिरिति भावः। परिहरति-नैष दोषः। क्रियार्थत्वेऽपीति। न हि क्रियार्थं भूतमुपदिश्यमानमभूतं भवति, अपि

तु क्रियानिर्वर्तनयोग्यं भूतमेव तत् । तथा च भूतेर्थेऽवधृतशक्तयः शब्दाः क्वचित्स्वनिष्ठभूतविषया दृश्यमाना मृत्वा शीर्त्वा वा न कथंचित्क्रियानिष्ठतां गमयितुमुचिताः । न ह्युपाहितं शतशो दृष्टमप्यनुपाहितं क्वचिद्दृष्टमदृष्टं भवति । तथा च वर्तमानापदेशा अस्तिक्रियोपहिता आकार्यार्थो अप्यटवीवर्णकादयो लोके बहुलमुपलभ्यन्ते । एवं क्रियाऽनिष्ठा अपि सम्बन्धमात्रपर्यवसायिनः, यथा कस्यैष पुरुष इति प्रश्नोत्तरं राज्ञ इति । तथा प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठाः, यथा कीदृशास्तरव इति प्रश्नोत्तरं फलिन इति । न हि पृच्छता पुरुषस्य–

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

वषट्कर्तुरित्यादिवाक्यमध्याहृतकार्यशेषत्वेनाभिदधाति भूतभव्यन्यायादतो भूतोपदेशस्यार्थवत्त्वान्नातिप्रसक्तिरित्यर्थः । कार्यान्वितस्वार्थाभिधानेऽपि योग्यान्विताभिधानात्तेनैव कार्यास्पृष्टवस्तूपदेशोऽपि स्यादित्याह–कूटस्थेति । ननु न तादृगस्ति वस्तु सर्वस्योपदिश्यमानभूतस्य कार्यस्पर्शितया कार्यत्वात्तत्राऽऽह–नहीति । क्रिया कार्यम् । भूतस्य तत्संसर्गस्तादात्म्यं फलफलिभावो वा । नाऽऽद्यः, क्रियाद्वारा हेतुहेतुमद्भावाभ्युपगमात् । द्वितीयेऽपि न तयोरैक्यं, फलफलित्वस्य भेदकत्वादित्यर्थः । भूतस्याकार्यत्वेऽपि तद्धेतुत्वात्तच्छेषत्वात्तदुपदेशोऽपि तच्छेष एव । गामानयेत्यादा-

वाक्यव्युत्पत्तेः कार्यान्वितविषयत्वादतो न कूटस्थोपदेशोऽस्तीति चोदयति-अक्रियात्वेऽपीति।कार्यायाकार्यान्तरत्वात्कार्यपदस्य तदन्विताथाँवाचित्वाद्योग्येतरान्वयस्यैव सर्वपदशक्तिविषयत्वात्पुत्रजन्मादिवाक्ये चाऽऽद्यव्युत्पत्तेरकार्यार्थेऽपि दृष्टेर्भूतोक्तेरकार्यार्थत्वात्कूटस्थोक्तिः स्यादित्याह–नैष इति। उक्तरीत्या भूतोक्तिर्न कार्यार्थत्वम्। अस्तु वा तत्सापेक्षत्वाद् द्रव्यादेस्तदुक्तेस्तादर्थ्यं तथाऽपि यत्कार्यनिर्वर्तनशक्तिमद्भूतं तदुक्तमेव। न च तत्कार्यं तद्धेतुत्वात। तस्य कार्यान्वयेऽपि न तदन्वयित्वं वाच्यत्वनिमित्तम्। कार्यस्य तदभावेऽपि वाच्यत्वादतो योग्यान्वितद्रव्यादेस्तच्छब्दवाच्यत्ववत्कार्यानन्वितस्यापि वस्तुनो वेदान्तार्थतेत्यर्थः। तथाऽपि कार्यशेषत्वेनैवान्यत्र

भा० क्रियार्थत्वं तु प्रयोजनं तस्य ॥ न चैतावता वस्त्वनुपदिष्टं भवति ॥ यदि- नामोपदिष्टं, किं तव तेन स्यादिति ॥ उच्यते ॥ अनवगतात्मवस्तूपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति-

---

रत्नप्रभा।

द्वितीयम् अङ्गीकरोति–क्रियार्थत्वं त्विति ॥ तस्य भूतविशेषस्य

दध्यादेः क्रियाशेषत्वं फलमुद्दिश्याङ्गीक्रियत इत्यर्थः । न तु ब्रह्मण इति तुशब्दार्थः । ननु भूतस्य कार्यशेषत्वाङ्गीकारे स्वातन्त्र्येण कथं शब्दार्थतेति तत्राह—न चेति ॥ फलार्थं शेषत्वाङ्गीकारमात्रेण शब्दार्थत्वभङ्गो नास्तीत्यर्थः ॥ आनर्थक्यं फलाभाव इति पक्षं शंकते—यदीति ॥ यद्यपि दध्यादि स्वतो निष्फलमपि क्रियाद्वारा सफलत्वादुपदिष्टम् । तथापि कूटस्थ-ब्रह्मवादिनः क्रियाद्वाराभावात् तेन दृष्टान्तेन किं फलं स्यादित्यर्थः। भूतस्य साफल्ये क्रियैव द्वारमिति न नियमः, रज्ज्वा ज्ञानमात्रेण साफल्यदर्शनादित्याह—उच्यते इति ॥ तथैव । दध्यादिवदेवेत्यर्थः । दध्यादेः क्रियाद्वारा साफल्यं,ब्रह्मणस्तु स्वत इति विशेषे सत्यपि वेदा-

भामती ।

वा तरूणां वास्तित्वनास्तित्वे प्रतिपित्सिते, किन्तु पुरुषस्य स्वामिभेदस्तरूणां च प्रकारभेदः । प्रष्टुरपेक्षितं चाचक्षाणः स्वामिभेदमेव प्रकारभेदमेव च प्रतिवक्ति, न पुनरस्तित्वं, तस्य तेनाप्रतिपित्सितत्वात् । उपपादिता च भूतेऽप्यर्थे व्युत्पत्तिः प्रयोजनवति पदानाम् । चोदयति—यदि नामोपदिष्टं भूतं किं तव—उपदेष्टुः श्रोतुर्वा प्रयोजनं स्यात् । तस्माद्भूतमपि प्रयोज-नवदेवोपदेष्टव्यं नाप्रयोजनम् अप्रयोजनं च ब्रह्म, तस्योदासीनस्य सर्वक्रियारहितत्वेनानुपकारकत्वादिति भावः । परिहरति—अन-

वगतात्मोपदेशश्च तथैव-प्रयोजनवानेव-भवितुमर्हति । अप्यर्थे-श्चकारः । एतदुक्तं भवति-यद्यपि ब्रह्मोदासीनं तथापि तद्विषयं शाब्दज्ञानमवगतिपर्यन्तं विद्या स्वविरोधिनीं संसारमूलनिदान-मविद्यामुच्छिन्दत्प्रयोजनवदित्यर्थः । अपि च श्रेपि कार्यपरत्वं सर्वेषां पदानामास्थिषत, तैरपि 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' 'न सुरा पातव्या' इत्यादीनां न कार्यपरता शक्यास्थातुम् । कृत्युपहितमर्यादं हि कार्यं कृत्या व्याप्तं तन्निवृत्तौ निवर्तते. शिंशपात्वमिव वृक्ष-त्वनिवृत्तौ । कृतिर्हि पुरुषप्रयत्नः स च विषयाधीननिरूपणः । विषयश्चास्य साध्यस्वभावतया भावार्थ एव पूर्वापरीभूतोन्योत्पा-दानुकूलो भवितुमर्हति, न द्रव्यगुणौ । साक्षात्कृतिव्याप्यो हि कृतेर्विषयः । न च द्रव्यगुणयोः सिद्धयोरस्ति कृतिव्याप्यता । अत एव शास्त्रकृद्वचः-'भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेत' इति । द्रव्यगुणशब्दानां नैमित्तिकावस्थायां कार्यावमर्शेऽपि भावस्य स्वतः, द्रव्यगुणशब्दानां तु भावयोगात्कार्यावमर्श इति भावार्थेभ्य एवापूर्वावगतिर्न द्रव्यगुणशब्देभ्य इति । न च 'दध्ना जुहोति' 'संततमाघारयति' इत्यादिषु द्रव्यादीनां कार्यविषयता । तत्रापि हि होमाघारभावार्थविषयमेव कार्यम् । न चैतावता 'सोमेन यजेत' इतिवत्, दधिसंततादिविशिष्टहोमाघारविधानात् 'अग्निहोत्रं जुहोति' 'आघारमाघारयति' इति तदनुवादः । यद्यप्यत्रापि भावार्थविषयमेव कार्यं तथापि भावार्थानुबन्धतया

द्रव्यगुणाववविषयावपि विधीयेते । भावार्थो हि कारकव्यापारमात्रतयाऽविशिष्टः कारकविशेषेण—

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

भूतोक्तेर्न स्वतन्त्रभूतोक्तिरित्याशंक्याऽऽह–क्रियार्थत्वमिति । भूतोपदेशस्य कार्यशेषत्वं फलवत्त्वायेष्टं, न च कार्यस्य वाच्यकोटिनिवेशोऽस्तीत्यर्थः । कार्यार्थत्वेन भूतोक्तौ कार्याशेषेऽपि कथं सिद्धे शब्दप्रामाण्यं तत्राऽऽह–न चेति । भूतोपदेशस्य कार्यशेषत्वमात्रेण तदशेषभूतं भूतं नैवानुपदिष्टं, तदुपदेशस्याज्ञातार्थगन्तृत्वेनाध्यक्षादिवन्मानत्वादित्यर्थः । अज्ञातार्थोपदेशित्वेऽपि वेदान्तानामकार्यशेषत्वेन वैफल्यान्न प्रामाण्यं वाक्यप्रामाण्यस्य फलाधीनत्वादिति शंकते—यदीति । भूतं यद्युपदिष्टमुपदिश्यतां नाम तथाऽपि किं तेनोपादिष्टेन तव श्रोतुर्वक्तुर्वा स्यादिति योजना । कार्योपदेशवदज्ञातात्मोपदेशात्मकं वेदान्तवाक्यमनन्यशेषत्वेऽपि फलवत्त्वेन मानमित्याह–उच्यत इति । कार्यशेषोपदेशस्य कार्यफलेन फलवत्त्वात्प्रामाण्येऽपि

भा० तदवगत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासाधन-

वस्तूपदेशेन ॥ अपि-च "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इति चैवमाद्या निवृत्तिरुपदिश्यते ॥ न च सा क्रिया, नापि क्रियासाधनम् ॥

रत्नप्रभा ।

न्तानां सफलभूतार्थकत्वमात्रेण द्ध्याद्युपदेशसाम्यमित्यनवद्यम् । इदानीं वेदान्तानां निषेधवाक्यवत् सिद्धार्थपरत्वमित्याह—अपि चेति ॥ नञः प्रकृत्यर्थेन सम्बन्धाद्धननाभावो नञर्थः । इष्टसाधनत्वं तव्यादिप्रत्ययार्थः । इष्टश्चात्र नरकदुःखाभावः । तत्परिपालको हननाभाव इति निषेधवाक्यार्थः । हननाभावो दुःखाभावहेतुरित्युक्तावर्थाद्धननस्य दुःखसाधनत्वधिया पुरुषो निवर्त्तते। नात्र नियोगः कश्चिदस्ति, तस्य क्रियातत्साधनद्ध्यादिविषयत्वात । न च हननाभावरूपा नञ्वाच्या निवृत्तिः क्रिया ।

भामती ।

द्रव्यादिना विशेष्यत इति द्रव्यादिस्तदनुबन्धः । तथा च भावार्थे विधीयमाने स एव सानुबन्धो विधीयत इति द्रव्यगुणाववविषयावपि तदनुबन्धतया विहितौ भवतः । एवं च भावार्थप्रणालिकया द्रव्यादिसंक्रान्तो विधिगौरवाद्बिभ्यतस्त्वविषयस्य चान्यतः प्राप्ततया

तदनुवादेन तदनुबन्धीभूतद्रव्यादिपरो भवतीति सर्वत्र भावार्थविषय एव विधिः । एतेन 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवति' इत्यत्र संबन्धविषयो विधिरिति परास्तम् । ननु न भवत्यर्थो विधेयः, सिद्धे भवितरि लब्धरूपस्य भवनं प्रत्यकर्तृत्वात् । न खलु गगनं भवति । नाप्यसिद्धे, असिद्धस्यानियोज्यत्वात्, गगनकुसुमवत् । तस्माद्भवनेन प्रयोज्यव्यापारेणाक्षिप्तः प्रयोजकस्य भावयितुर्व्यापारो विधेयः । स च व्यापारो भावना, कृतिः, प्रयत्न इति निर्विषयश्चासावशक्यप्रतिपत्तिरतो विषयापेक्षायामाग्नेयशब्दोपस्थापितो द्रव्यदेवतासंबन्ध एवास्य विषयः । ननु व्यापारविषयः पुरुषप्रयत्नः कथमव्यापाररूपं संबन्धं गोचरयेत्, न हि घटं कुर्वित्यत्रापि साक्षान्नामार्थं घटं पुरुषप्रयत्नो गोचरयत्यपि तु दण्डादि हस्तादिना व्यापारयति । तस्माद्घटार्थां कृतिं व्यापारविषयामेव प्रतिपद्यते, न तु रूपतो घटविषयाम् । उद्देश्यतया त्वस्यामस्ति घटो न तु विषयतया । विषयतया तु हस्तादिव्यापार एव । अत एवाग्नेय इत्यत्रापि द्रव्यदेवतासंबन्धाक्षिप्तो याजिरेव कार्यविषयो विधेयः । किमुक्तं भवति, आग्नेयो भवतीति, आग्नेयेन यागेन भावयेदिति । अत एव 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते' 'य एवं विद्वानमावस्यां यजते' इत्यनुवादो भवति 'यदाग्नेयः' इत्यादिविहितस्य यागषट्कस्य । अत एव च विहितानूदितस्य तस्यैव 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ।

इत्यधिकारसंबन्धः । तस्मात्सर्वत्र कृतिप्रणालिकया भावार्थविषय एव विधिरित्येकान्तः । तथा च 'न हन्यात्' 'न पिबेत्' इत्यादिषु यदि कार्यमभ्युपेयेत ततस्तद्व्यापिका कृतिरभ्युपेतव्या । तद्व्यापकश्च भावार्थो विषयः । एवं च प्रजापतिव्रतन्यायेन पर्युदासवृत्त्याऽहननापानसंकल्पलक्षणया तद्विषयो विधिः स्यात् । तथा च प्रसज्यप्रतिषेधो दत्तजलाञ्जलिः प्रसज्येत । न च सति संभवे लक्षणा न्याय्या । 'नेक्षेतोद्यन्तम्' इत्यादौ तु 'तस्य व्रतम्' इत्यधिकारात्प्रसज्यप्रतिषेधासंभवेन पर्युदासवृत्त्याऽनीक्षणसंकल्पलक्षणा युक्ता । तस्मात् 'न हन्यात्' 'न पिबेत्' इत्यादिषु प्रसज्यप्रतिषेधेषु भावार्थाभावात्तद्व्याप्तायाः कृतेरभावः, तदभावे च तद्व्याप्तस्य कार्यस्याभाव इति न कार्यपरत्वनियमः सर्वत्र वाक्य इत्याह—ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्येवमाद्या इति । ननु कस्मान्निवृत्तिरेव कार्यं न भवति, तत्साधनं वेत्यत आह—न च सा क्रियेति ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

कथमात्मोपदेशस्य फलवत्त्वेन तथात्वमित्याशंक्याऽऽह—तदवगत्येति । मिथ्या च तदज्ञानं चेति विग्रहः । तस्य भ्रान्तित्वं व्यवच्छिनत्ति-संसारेति । वेदान्तप्रामाण्यं फलवत्त्वेन सदृष्टान्तमुक्तं निगमयति—इत्यविशिष्टमिति । विधिवाक्यस्थद्रव्यादिशब्दानां

शुद्धसिद्धार्थतामित्थमापाद्य तथैव ब्रह्म शाब्दमित्युक्तम् । इदानीं निषेधवाक्यवद्वेदान्तानां सिद्धार्थतेत्याह—अपि चेति । कृतेर्भावार्थविषयत्वान्निषेधेषु भावार्थाभावात्कृतिनिवृत्तौ तदविनाभूतं कार्यमपि निवर्तेत इति मत्वाऽऽह—ब्राह्मण । इति निवृत्तिरेव कार्यं तद्धेतुर्वेति कुतो निषेधानामकार्यार्थतेत्याशंक्याऽऽह—न चेति । प्राप्तक्रियानिवृत्तित्वात्तस्या नोभयथा—

भा० अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकश्चेद्—"ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादिनिवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तम् ॥ तच्चानिष्टम् ॥ न च स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञश्शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण ॥

रत्नप्रभा ।

अभावत्वान्नापि क्रियासाधनम् । अभावस्य भावार्थहेतुत्वाद्भावार्थासत्त्वाच्चेत्यर्थः । अतो निषेधशास्त्रस्य सिद्धार्थे प्रामाण्यमिति भावः । विपक्षे दण्डमाह—अक्रियेति ॥ ननु स्वभावतो रागतः प्राप्तेन हन्त्यर्थेनानुरागेण नञसम्बन्धेन हेतुना हननविरोधिनी

संकल्पक्रिया बोध्यते। सा च नञर्थरूपा। तत्राप्राप्तत्वाद्विधीयते-अहननं कुर्यादिति। तथा च कार्यार्थमिदं वाक्यमित्याशंक्य निषेधति-न चेति॥ औदासीन्यं पुरुषस्य स्वरूपम्, तच्च हननक्रियानिवृत्त्युपलक्षितं निवृत्त्यौदासीन्यम्। हननाभाव इति यावत्। तद्व्यतिरेकेण नञः क्रियार्थत्वं कल्पयितुं न च शक्यमिति योजना। मुख्यार्थस्याभावस्य नञर्थत्वसम्भवे तद्विरोधिक्रियालक्षणाया अन्याय्यत्वात्। निषेधवाक्यस्यापि कार्यार्थत्वे विधिनिषेधभेदविप्लवापत्तेश्चेति भावः। ननु तदभाववत्तदन्यतद्विरुद्धयोरपि नञः शक्तिः किं न स्याद्, अब्राह्मणः, अधर्मः, इति प्रयोगदर्शनात्-तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता। अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः" इत्यनेकार्थत्वादिति

भामती।

क्रियाशब्दः कार्यवचनः। एतदेव विभजते-आक्रियार्थानामिति स्यादेतत् ।विधिविभक्तिश्रवणात्कार्यं तावदत्र प्रतीयते तच्च न भावार्थमन्तरेण। न च रागतः प्रवृत्तस्य हननपानादावकस्मादौदासीन्यमुपपद्यते विना विधारकप्रयत्नम्। तस्मात्स एव प्रवृत्त्युन्मुखानां मनोवाग्देहानां विधारकः प्रयत्नो निषेधविधिगोचरः क्रियेति नाक्रियापरमस्ति वाक्यं किंचिदपीत्याह-

न च हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुम् । केन हेतुना न शक्यमित्यत आह–स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञः । अयमर्थः–हननपानपरो हि विधिप्रत्ययः प्रतीयमानस्ते एव विधत्त इत्युत्सर्गः । न चैते शक्ये विधातुं, रागतः प्राप्तत्वात । न च नञः प्रसज्यप्रतिषेधो विधेयः तस्याप्यौदासीन्यरूपस्य सिद्धतया प्राप्तत्वात् । न च विधारकः प्रयत्नः, तस्याश्रुतत्वेन लक्ष्यमाणत्वात्, सति संभवे च लक्षणाया अन्याय्यत्वात, विधिविभक्तेश्च रागतः प्राप्तप्रवृत्त्यनुवादकत्वेन विधिविषयत्वायोगात् । तस्माद्यतिपिबेद्धन्याद्वेत्यनूद्य तन्नेति निषिध्यते, तदभावो ज्ञाप्यते, नतु नञर्थो विधीयते । अभावश्च स्वविरोधिभावनिरुपणतया भावच्छायानुपातीति सिद्धे सिद्धवत्, साध्ये च साध्यवद्भासत इति साध्यविषयो नञर्थः

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

त्वम् । विमतं न कार्यं तद्धेतुर्वा निवृत्तित्वाद् घटनिवृत्तिवदित्यर्थः। निवृत्तेरुभयभावाभावेऽपि किमायातं तदुपदेशानां तदाह–अक्रियेति । अकार्यार्थानामिति यावत् । ननु न हन्तव्य इत्यत्र हननं न कुर्यादिति न वाक्यार्थः किं त्वहननं कुर्यादिति । ततो हननविरोधिनी संकल्पक्रिया हननं न कुर्यामित्येवंरूपा कार्यतया विधीयते तेन निषेधवाक्यमपि नियोगनिष्ठमेव नेत्याह–

न चेति । स्वभावतः शास्त्रादृते रागादेव प्राप्तो यो हन्तेर्धातोरर्थो हननं तेन नञोऽनुरागः संबन्धो यदा तदा भवत्यहननमिति तत्कार्यमित्युक्ते हननविरोधिनी संकल्पक्रिया हननप्रवृत्तेर्विधारको यत्नो वा कार्यत्वेन विधीयते विना विधिमप्राप्तत्वात् । तथा च तथाविधक्रियाविधिनिष्ठं निषेधवाक्यमिति कल्पयितुं नैव शक्यमित्यर्थः । क्व तर्हीदं वाक्यं त्वन्मते पर्यवसितं तदाह– हननेति । औदासीन्यं स्वास्थ्यादप्रच्युतिः स्वतोऽपि स्यादिति प्रसक्तक्रियानिवृत्त्योपलक्ष्यं विशिनष्टि–हननेत्यादिना । तस्मिन्पर्यवसितमस्मन्मते निषेधवाक्यं तद्व्यतिरेकेणार्थान्तरं

भा० नञश्चैष स्वभावः–यत्स्वसम्बन्धिनोऽभावं बोधयति ॥ अभावबुद्धिश्चौदासीन्ये कारणम् ॥

रत्नप्रभा ।

चेत् ॥ न ॥ अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वादित्याह—नञश्चेति ॥ गवादिशब्दानां तु अगत्यानानार्थत्वम् । स्वर्गेषु पशुवाग्वज्रादीनां शक्यसम्बन्धाभावेन लक्षणानवतारात् । अन्यविरुद्धयोस्तु

---

१ औदासीन्यपालनकारणमिति पाठः क्वचित् ।

लक्ष्यत्वं युक्तं, शक्यसम्बन्धात्। ब्राह्मणादन्यस्मिन् क्षत्रियादौ धर्मविरुद्धे वा पापे ब्राह्मणाद्यभावस्य नञ्शक्यस्य सम्बन्धात्। प्रकृते चाख्यातायोगान्नञ् प्रसज्यप्रतिषेध एव न पर्युदासलक्षक इति मन्तव्यम्। यद्वा नञः प्रकृत्या न सम्बन्धः प्रकृतेः प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वात्, प्रधानसम्बन्धाच्चाप्रधानानाम्। किन्तु प्रकृत्यर्थनिष्ठेन प्रत्ययार्थेनेष्टसाधनत्वेन सम्बन्धो नञः। इष्टं च स्वापेक्षया बलवदनिष्टाननुबन्धि यत्तदेव, न तात्कालिकसुखमात्रं विषसंयुक्तान्नभोगस्यापि इष्टत्वापत्तेः। तथा च "न हन्तव्यः" इत्यत्र हननं बलवदनिष्टासाधनत्वे सति इष्टसाधनं न भवतीत्यर्थः। अत्र च "हन्तव्यः" इति हनने विशिष्टेष्टसाधनत्वं भ्रान्तिप्राप्तमनूद्य नेत्यभावबोधने बलवदनिष्टसाधनं हननमिति बुद्धिर्भवति, हनने तात्कालिकेष्टसाधनत्वरूपविशेष्यसत्त्वेन विशिष्टाभावबुद्धेर्विशेषणाभावपर्यवसानात्। विशेषणं बलवदनिष्टासाधनत्वमिति, तदभावो बलवदनिष्टसाधनत्वं नञर्थ इति पर्यवसन्नम्। तद्बुद्धिरौदासीन्यपरिपालिकेत्याह—अभावेति॥ चोऽप्यर्थः। पक्षान्तरद्योती। प्रकृत्यर्थाभावबुद्धिवत् प्रत्ययार्थाभावबुद्धिरपीत्यर्थः। बुद्धेः क्षणिकत्वात्तदभावे

भामती।

साध्यवद्भासत इति नञर्थः कार्य इति भ्रमः। तादिदमाह—नञश्चैष

स्वभाव इति । ननु बोधयतु सम्बन्धिनोऽभावं नञ्, प्रवृत्त्युन्मुखानां तु मनोवाग्देहानां कुतोऽकस्मान्निवृत्तिरित्यत आह—अभावबुद्धिश्चौदासीन्यपालनकारणम् । अयमभिप्रायः—'ज्वरितः पथ्यमश्नीयात्' 'न सर्पायांगुलिं दद्यात्' इत्यादिवचनश्रवणसमनन्तरं प्रयोज्यवृद्धस्य पथ्याशने प्रवृत्तिं भुजङ्गांगुलिदानोन्मुखस्य च ततो निवृत्तिमुपलभ्य बालो व्युत्पित्सुः प्रयोज्यवृद्धस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतू इच्छाद्वेषावनुमिमीते । तथाहि—इच्छाद्वेषहेतुके वृद्धस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती, स्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तित्वात्, मदीयस्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तिवत् । कर्तव्यतैकार्थसमवेतेष्टानिष्टसाधनभावावगमपूर्वकौ चास्येच्छाद्वेषौ, प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेषत्वात् । मत्प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेषवत् न जातु मम शब्दतद्व्यापारपुरुषाशयत्रैकाल्यानवच्छिन्नभावनापूर्वप्रत्ययपूर्वाविच्छाद्वेषावभूताम् । अपि तु भूयोभूयः स्वगतमालोचयत उक्तकारणपूर्वावेव प्रत्यवभासेते । तस्माद्वृद्धस्य स्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्ती इच्छाद्वेषभेदौ च कर्तव्यतैकार्थसमवेते—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तस्याशक्यं वक्तुमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—नञश्चेति । चकारोऽवधारणे । एष एव च नञः स्वभावो यत्प्रतियोगिनोऽभावबोधनम् । न च तदन्यतद्विरोधिनोरपि तदर्थत्वमभावार्थस्यैव

तस्य स्वार्थसंबन्धिन्यर्थान्तरे लाक्षणिकत्वे तत्रापि शक्तिकल्पनायां गौरवात् । "नामधात्वर्थयोगी तु नैव नञ्‌ प्रतिषेधकः । वदत्यब्राह्मणाधर्मावन्यमात्रविरोधिनौ ।" इत्यपि लक्षणयैवार्थान्तरे नञः प्रवृत्तिरुक्तेति भावः । तर्हि नञर्थे हननाभावे नियोगात्तन्निष्ठं वाक्यमित्याशंक्याऽऽह—अभावेति । भावार्थो दध्यादिर्वा नियोगविषयतया तन्निष्पत्तिहेतुर्ना भावस्तस्यानादित्वात्तद्विषयत्वे नियोगस्याननुष्ठेयत्वापातात् न चैतत्प्रागभावपालनं कार्यं स्वास्थ्यादप्रच्युतिरूपौदासीन्यादेव तत्सिद्धेः । नञोऽर्थो दृष्टः सन्नौदासीन्यं पुंसः स्थापयत्यतोऽनुष्ठेयाभावान्न नियोगनिष्ठं वाक्यमित्यर्थः । यद्वा—न निषेधवाक्ये प्रकृत्यर्थेन नञः संबन्धोऽपि तु प्रत्ययार्थेन तस्य प्राधान्यात्प्रकृत्यर्थस्यान्योपसर्जनत्वादतो हननस्य यदिष्टोपायत्वं प्रवर्तकं तदेव प्रत्ययेनानूद्य नञा निषिध्यते ब्रह्महननमिष्टोपायो नेति, तथा चौदासीन्ये पुरुषः स्थास्यति तदाह—अभावेति । प्रत्ययार्थेन नञः संबन्धे कथं प्रकृत्यर्थस्य हननक्रियाया निवृत्तिस्तत्राऽऽह—

भा० सा च दग्धेन्धनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति ॥ तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहेऽन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यः ॥

रत्नप्रभा ।

सत्यौदासीन्यात् प्रच्युतिरूपा हननादौ प्रवृत्तिः स्यादिति तत्राह—सा चेति ॥ यथाग्निरिन्धनं दग्ध्वा शाम्यति, एवं सा नञर्थाभावबुद्धिः हननादाविष्टसाधनत्वभ्रान्तिमूलं रागेन्धनं दग्ध्वैव शाम्यतीत्यक्षरार्थः । रागनाशे कुतः प्रच्युतिरिति भावः यद्वा रागतः प्राप्ता सा क्रिया रागनाशे स्वयमेव शाम्यतीत्यर्थः । परपक्षे तु हननाविरोधिक्रिया कार्येत्युक्तेऽपि हननस्येष्टसाधनत्व-भ्रान्त्यनिरासात् प्रच्युतिर्दुर्वारा । तस्मात्तदभाव एव नञर्थ इत्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ भावार्थाभावेन तद्विषयककृत्य-भावात् कार्याभावस्तच्छब्दार्थः ॥ यद्वेत्युक्तपक्षे निवृत्त्युपलक्षित-मौदासीन्यं यस्माद्विशिष्टाभावायत्तमेवेति व्याख्येयम् । स्वतः सिद्धस्यौदासीन्यस्य नञर्थसाध्यत्वोपपादनार्थं निवृत्त्युपलक्षित-त्वमिति ध्येयम् । तत्र

भामती ।

ष्टानिष्टसाधनभावावगमपूर्वावित्यानुपूर्व्या सिद्धः कार्यकारणभाव इतीष्टानिष्टसाधनतावगमात्प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिनिवृत्ती इति सिद्धम् । स चावगमः प्रागभूतः शब्दश्रवणानन्तर मुपजायमानः शब्दश्रवणहेतुक इति प्रवर्तकेषु वाक्येषु 'यजेत,

इत्यादिषु शब्द एव कर्तव्यमिष्टसाधनं व्यापारमवगमयंस्तस्येष्टसाधनतां कर्तव्यतां चावगमयति, अनन्यलभ्यत्वादुभयोः अनन्यलभ्यस्य च शब्दार्थत्वात्। यत्र तु कर्तव्यतान्यत एव लभ्यते, यथा 'न हन्यात्' 'न पिबेत्' इत्यादिषु हननपानप्रवृत्त्यो रागतः प्रतिलम्भात्, तत्र तदनुवादेन नञ्समभिव्याहृता लिङादिविभक्तिरन्यतोऽप्राप्तमनयोरनर्थहेतुभावमात्रमवगमयति। प्रत्यक्षं हि तयोरिष्टसाधनभावोऽवगम्यते, अन्यथा रागविषयत्वायोगात्। तस्माद्रागादिप्राप्तकर्तव्यतानुवादेनानर्थसाधनताप्रज्ञापनपरं 'न हन्यात्' 'न पिबेत्' इत्यादिवाक्यं, न तु कर्तव्यतापरमिति सुष्ठूक्तमकार्यनिष्ठत्वं निषेधानाम्। निषेध्यानां चानर्थसाधनताबुद्धिरेव निषेध्याभावबुद्धिः। तथा खल्वयं चेतन आपाततो रमणीयतां पश्यन्नप्यायतिमालोच्य प्रवृत्त्यभावं निवृत्तिमवबुध्य निवर्तते। औदासीन्यमात्मनोऽवस्थापयतीति यावत्। स्यादेतत्। अभावबुद्धिश्चेदौदासीन्यस्थापनकारणं यावदौदासीन्यमनुवर्तेत। न चानुवर्तते। न ह्युदासीनोऽपि विषयान्तरव्यासक्तचित्तस्तदभावबुद्धिमान्। न चावस्थापककारणाभावे कार्यावस्थानं दृष्टम्। न हि स्तम्भावपाते प्रासादोऽवतिष्ठतेऽत आह—सा च दग्धेन्धनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति। तावदेव खल्वयं प्रवृत्त्युन्मुखो न यावदस्यानर्थहेतुभावमधिगच्छति। अनर्थहेतुत्वाधिगमोऽस्य समूलोद्धारं प्रवृत्तिमुद्धृत्य दग्धेन्धनाग्नि-

वत्स्वयमेवोपशाम्यति । एतदुक्तं भवति–यथा प्रासादावस्थानकारणं स्तम्भौ नैवमौदासीन्यावस्थानकारणमभावबुद्धिः, अपि त्वागन्तुकाद्विनाशहेतोस्त्राणेनावस्थानकारणम् । यथा कमठपृष्ठनिष्ठुरः कवचः शस्त्रप्रहारत्राणेन राजन्यजीवावस्थानहेतुः । न च कवचापगमे चासति च शस्त्रप्रहारे राजन्यजीवनाश इति । उपसंहरति–तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेवेति । औदासीन्यमजानतोऽप्यस्तीति प्रसक्तक्रियानिवृ–

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

सा चेति । प्रत्ययार्थेष्टोपायतानिषेधे प्रकृत्यर्थः स्वयमेव निवर्तते आपाततो हितोपायत्वबुद्ध्या प्रवृत्तस्य ततोऽधिकतरानर्थहेतुत्वबुद्धौ प्रवृत्त्ययोगादित्यर्थः । निषेधवाक्यानामित्थमर्थमुक्त्वा सिद्धार्थत्वमुपसंहरति–तस्मादिति । भावार्थाभावे कृत्यभावात्तदविनाभूतकार्याभावस्तच्छब्दार्थः । प्रकृत्यर्थस्य हननादेरिष्टोपायत्वं भ्रान्तिप्राप्तं प्रत्ययेनानूद्य नञा तन्निषेधे तस्यानर्थहेतुत्वबोधि निषेधवाक्यं तन्निवृत्त्युपलक्षितौदासीन्ये पर्यवस्यतीत्यर्थः । ननु "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्" [मनुः ४–३७] इत्यादावीक्षणविरुद्धा संकल्पक्रिया नेक्ष इत्येवंलक्षणा विधीयते तथाऽत्रापि हननविरुद्धा न हन्यामिति संकल्पक्रिया विधीयतां तत्कथं

निषेधवाक्यस्योक्तार्थत्वं तत्राऽऽह–अन्यत्रेति । तत्र हि तस्य ब्रह्मचारिणो व्रतमित्यनु–

भा० तस्मात्पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिभूतार्थवादविषयमानर्थक्याभिधानं द्रष्टव्यम् ॥ यदप्युक्तं–कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेण वस्तुमात्रमुच्यमानमनर्थकं स्यात्सप्तद्वीपा वसुमतीत्यादिवदिति तत्परिहृतम् ॥ रज्जुरियं नायं सर्प इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टत्वात् ॥ ननु श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं संसारित्वदर्शनान्न रज्जुस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वमित्युक्तम् ॥ अत्रोच्यते ॥ न ॥ अवगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं शक्यं दर्शयितुम् । वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मभावविरोधात् ॥ न हि शरीराद्यात्मा-

---

रत्नप्रभा ।

बटोर्व्रतमित्यनुष्ठेयक्रियावाचिव्रतशब्देन कार्यमुपक्रम्य नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्" इतिप्रजापतिव्रतमुक्तम् । अत उपक्रमबलात्तत्र

---

१ वेदप्रमाणजनितेत्येतावत्क्वचिन्नास्ति ।

नञ ईक्षणविरोधिसङ्कल्पक्रियालक्षणाङ्गीकृता। एवमगोरसुरा अधर्म इत्यादौ नामधात्वर्थयुक्तस्य नञः प्रतिषेधवाचित्वायोगाद् अन्यविरुद्धलक्षकत्वम्। एतेभ्यः प्रजापतिव्रतादिभ्योऽन्यत्राभावमेव नञर्थं मन्यामह इत्यर्थः। दुखाभावफलके नञर्थे सिद्धे निषेधशास्त्रमानत्ववद्वेदान्तानां ब्रह्मणि मानत्वमिति भावः। तर्ह्यक्रियार्थानामानर्थक्यमिति सूत्रं किंविषयमिति तत्राह—तस्मादिति॥ वेदान्तानां स्वार्थे फलवत्त्वाद्व्यर्थकथाविषयं तदित्यर्थः। यदपीत्यादि॥ स्पष्टार्थम्। श्रवणज्ञानमात्रात् संसारानिवृत्तावपि साक्षात्काराज्जीवत एव मुक्तिर्दुरपह्नवेति सदृष्टान्तमाह—अत्रोच्यते इत्यादिना॥ ब्रह्माह—

भामती।

त्योपलक्ष्य विशिनष्टि। तत्किमक्रियार्थत्वेनानर्थक्यमाशङ्क्य क्रियार्थत्वोपवर्णनं जैमिनीयमसमञ्जसमेवेत्युपसंहारव्याजेन परिहरति—तस्मात्पुरुषार्थेति। पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिविषयाव-क्रियार्थतया क्रियार्थतया च पूर्वोत्तरपक्षौ,न तूपनिषद्विषयौ।उपनिषदां स्वयंपुरुषार्थब्रह्मरूपावगमपर्यवसानादित्यर्थः। यदप्यौपनिषदात्मज्ञानमपुरुषार्थं मन्यमानेनोक्तम्—कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेणेति। अत्र निगूढाभिसंधिः पूर्वोक्तं परिहारं स्मारयति—तत्परिहृतमिति।

अत्राक्षेप्ता स्वोक्तमर्थं स्मारयति–ननु श्रुतब्रह्मणोऽपीति। निगूढमभिसन्धिं समाधातोद्धाटयति–अत्रोच्यते–नावगतब्रह्मात्मभावस्येति। सत्यं, न ब्रह्मज्ञानमात्रं

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः।

ष्ठेयवाचिव्रतशब्दोपक्रमादेकस्मिन्वाक्ये प्रक्रमाधीनत्वादुपसंहारस्याऽऽख्यातान्वितेन नञा दृष्टोऽपि निषेधोऽननुष्ठेयत्वादुपेक्ष्यते। धात्वर्थयोगेन च पर्युदासो लक्ष्यते। तथा चेक्षणविरुद्धा क्रिया सामान्येन प्राप्ता तद्विशेषबुभुत्सायां सर्वक्रियाप्रत्यासन्नः संकल्प इत्यवगतमोक्ष इति तु संकल्पो नाऽऽद्रियते तत्पर्युदासविरोधात्। अतोऽनीक्षणसंकल्पलक्षणया तद्विधिपरत्वं युक्तम्। नैवं निषेधेष्वपवादकमस्तीति विरोधिक्रियालक्षणया नानुष्ठाननिष्ठतेत्यर्थः। आदिपदं समस्तपर्युदासविषयसंग्रहार्थम्। हननादावुक्तपरश्वादिपरावर्तनस्य तन्निवृत्तित्वात्तद्भावे हननादिप्रागभावपालनसंभवादुक्तनिवृत्तेश्च नञर्थधीफलत्वात्तदर्थो हननादिगतेष्टोपायत्वाभाव एवेति द्रष्टव्यम्। ननु निषेधवाक्यवदकार्यार्थत्वेऽपि वेदान्तानामर्थवत्त्वं चेदर्थवादाधिकरणं कथमित्याशङ्क्य क्रियासंनिहितार्थवादादिविषयं तदित्याह–तस्मादिति। उपनिषदामुक्तरीत्याऽर्थवत्त्वं तच्छब्दार्थः। उपाख्यानशब्दः सामान्यार्थः। आदिशब्दस्तद्विशेषार्थः। आम्नायस्य क्रियार्थत्वादितिहेतोस्त-

द्वेनाक्रियार्थानामप्रामाण्यपूर्वपक्षस्य विध्येकवाक्यत्वेन प्रामाण्यसिद्धान्तस्य चोपलक्षणार्थमानर्थक्याभिधानमित्युक्तम् । सर्वेषामेषामुक्तविषयत्वविशेषादुपनिषदामपि पुरुषार्थानवसायित्वादर्थवादाधिकरणविषयतेत्याशङ्क्य पूर्वपक्षोक्तमनुवदति—यदपीति। तत्रोक्तं परिहारं स्मारयति—तदिति । उक्तं वैषम्यं शङ्कते—नन्विति। ज्ञानमात्रादूर्ध्वं वा संसारित्वं तत्त्वसाक्षात्काराद्वा। तत्राऽऽद्यमङ्गीकुर्वन्नाह—अत्रेति। द्वितीयं निरस्यति—नेत्यादिना। तत्प्रपञ्चयति—न हीति। शाब्दज्ञानाभ्याससंस्कृतं चेतो ब्रह्मात्मसाक्षात्कारहेतुरिति पक्षं प्रतिक्षेप्तुं

भा० भिमानिनो दुःखभयादिमत्त्वं दृष्टमिति–तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मावगमे तदभिमाननिवृत्तौ तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादिमत्त्वं भवतीति शक्यं कल्पयितुम्॥ न हि, धनिनो गृहस्थस्य धनाभिमानिनो धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति–तस्यैव प्रव्रजितस्य धनाभिमानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं दुःखं भवति॥ न च, कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं दृष्टमिति तस्यैव कुण्डलवि-

---

१ जनितेत्येतावत्क्वचिन्न । २ सुखदुःखाभावयोर्दृष्टान्तद्वयम् ।

युक्तस्य कुण्डलित्वाभिमानरहितस्य तदेव कुण्डलित्व-निमित्तं सुखं भवति ॥ तदुक्तं श्रुत्या–"अशरीरं वावसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" [छान्दो० ८।१२।१] इति ॥ शरीरं पतितेऽशरीरत्वं स्यान्न जीवत इति चेत् ॥न॥ सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात् ॥ न ह्यात्मनश्शरीरीत्यभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्त्वा-ऽन्यतस्सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुम् ॥ नित्यमश-रीरत्वम् । अकर्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम ॥ तत्कृत-

रत्नप्रभा ।

मिति साक्षात्कारविरोधादित्यर्थः । तत्त्वविदो जीवन्मुक्तौ मानमाह–तदुक्तं श्रुत्येति । जीवतोऽशरीरत्वं विरुद्धमिति शङ्कते–शरीर इति ॥ आत्मनो देहसम्बन्धस्य भ्रान्तिप्रयुक्तत्वा-त्तत्त्वधिया तन्नाशरूपमशरीरत्वं जीवतो युक्तमित्याह–नेत्यादिना॥ असङ्गात्मस्वरूपं त्वशरीरत्वं भ्रांत्यावृतं तत्त्वधिया जीवतो व्यज्यत इत्याह–नित्यमिति ॥ देहात्मनोः सम्बन्धः सत्य इति शंकते–तत्कृतेति ॥ तन्नाशार्थं–

१ लित्वाभिमानानि० पा० । २ शरीरात्माभि० पा० । ३ स्वाभाविकत्वादित्यर्थः । ४ दिति चावो० पा० ।

भामती ।

सांसारिकधर्मनिवृत्तिकारणमपि तु साक्षात्कारपर्यन्तम् । ब्रह्मसाक्षात्कारश्चान्तः करणवृत्तिभेदः श्रवणमननादिजनितसंस्कारसचिवमनोजन्मा षड्जादिभेदसाक्षात्कार इव गान्धर्वशास्त्रश्रवणाभ्याससंस्कृतमनोयोनिः । स च निखिलप्रपञ्चमहेन्द्रजालसाक्षात्कारं समूलमुन्मूलयन्नात्मानमपि प्रपञ्चत्वाविशेषादुन्मूलयतीत्युपपादितमधस्तात् । तस्माद्रज्जुस्वरूपकथनतुल्यतैवात्रेति सिद्धम् । अत्र च वेदप्रमाणमूलतया वेदप्रमाणजनितेत्युक्तम् । अत्रैव सुखदुःखानुत्पादभेदेन निदर्शनद्वयमाह—न हि धनिन इति । श्रुतिमत्रोदाहरति—तदुक्तमिति । चोदयति—शरीरे पतित इति । परिहरति—न । सशरीरत्वस्येति । यदि वास्तवं सशरीरत्वं भवेन्न जीवतस्तन्निवर्तेत । मिथ्याज्ञाननिमित्तं तु तत् । तच्चोत्पन्नतत्त्वज्ञानेन जीवतापि शक्यं निवर्तयितुम् । यत्पुनरशरीरत्वं तदस्य स्वभाव इति न शक्यं निवर्तयितुं, स्वभावहानेनभावविनाशप्रसङ्गादित्याह—नित्यमशरीरत्वमिति । स्यादेतत् । न मिथ्याज्ञाननिमित्तं सशरीरत्वमपि तु धर्माधर्मनिमित्तं, तच्च स्वकारणधर्माधर्मनिवृत्तिमन्तरेण न निवर्तते । तन्निवृत्तौ च प्रायणमेवेति न जीवतोऽशरीरत्वमिति शङ्कते—तत्कृतेति । तादित्यात्मानं परामृशति । निराकरोति—

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वेदेत्यादिपदम् । तत्त्वसाक्षात्कारवतो दुःखानुदये दृष्टान्तमाह-न हीति । तस्यैव सांसारिकसुखानुत्पादे दृष्टान्तमाह-न चेति । तत्त्वविदो देहाद्यभिमानहीनस्य सांसारिकसर्वधर्मास्पर्शे मानमाह-तदुक्तमिति । जीवतोऽशरीरत्वं मम माता वन्ध्येतिवद्विरुद्धमिति शङ्कते-शरीर इति । आत्मनो देहसंगतेराविद्यकत्वात्तत्त्वज्ञानेन तद्ध्वस्तेर्जीवतोऽपि युक्तमशरीरत्वमित्याह-नेत्यादिना तस्याऽऽविद्यकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयति-न हीति । अशरीरत्वस्य स्वतस्त्वादपि जीवतस्तदविरुद्धमित्याह-नित्यमिति । आत्मनः सशरीरत्वमज्ञानादित्युक्तममृष्यन्नाशङ्कते-तत्कृतेति । न ह्यात्मन इत्यत्र प्रकृतात्मा तच्छब्दार्थः । आत्मनो देहसंबन्धाद्धर्मादिकर्तृत्वं स्वतो

भा० धर्माधर्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेत् ॥ न ॥ शरीरसम्बन्धस्यासिद्धत्वाद्धर्माधर्मयोरात्मकृतत्वासिद्धेः॥शरीरसम्बन्धस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसंगादन्धपरम्परैवैषाऽनादित्वकल्पना॥ क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः॥ सन्निधानमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृत्वमिति चेत् ॥न॥

धनदानाद्युपार्ज्जितभृत्यसम्बन्धित्वात्तेषां कर्त्तृत्वोपपत्तेर्न त्वात्मनो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसम्बन्धनिमित्तं किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुम् ॥

रत्नप्रभा।

कार्यापेक्षेति भावः। आत्मनः शरीरसम्बन्धे जाते धर्माधर्मोत्पत्तिः, तस्यां तत्यां सम्बन्धजन्मेत्यन्योन्याश्रयादेकस्यासिद्धया द्वितीयस्यासिद्धिः स्यादिति परिहरति—नेत्यादिना ॥ नन्वेतद्देहजन्यधर्माधर्मकर्मण एतद्देहसम्बन्धहेतुत्वे स्यादन्योन्याश्रयः पूर्वदेहकर्मण एतद्देहसम्बन्धोत्पत्तिः, पूर्वदेहश्च तत्पूर्वदेहकृतकर्मण इति बीजांकुरवदनादित्वान्नायं दोष इत्यत आह—अन्धेति ॥ अप्रामाणिकीत्यर्थः। न हि बीजादंकुरः, ततो बीजान्तरं च यथा प्रत्यक्षेण दृश्यते, तद्वदात्मनो देहसम्बन्धः पूर्वकर्मकृतः प्रत्यक्षः। नाप्यास्ति कश्चिदागमः, प्रत्युत असङ्गो हीत्यादिः श्रुतिः सर्वकर्तृत्वं वारयतीति भावः। तत्र युक्तिमाह—क्रियेति ॥ कूटस्थस्य कृत्ययोगान्न कर्तृत्वमित्यर्थः। स्वतो निष्क्रियस्यापि कारकसन्निधानात् कर्त्तृत्वमिति शंकां दृष्टान्तवैषम्येण निरस्यति—नेति ॥ राजादीनां स्वक्रीतभृत्यकार्ये कर्त्तृत्वं युक्तं नात्मन इत्यर्थः। देह—

भामती।

न शरीरसंबन्धस्येति। न तावदात्मा साक्षाद्धर्माधर्मौ कर्तुमर्हति, वाग्बुद्धिशरीरारम्भजनितौ हि तौ नासति शरीरसंबन्धे भवतः, ताभ्यां तु शरीरसंबन्धं रोचयमानो व्यक्तं परस्पराश्रयं दोषमावहति। तदिदमाह—शरीरसंबन्धस्येति। यद्युच्येत सत्यमस्ति परस्पराश्रयः, न त्वेष दोषोऽनादित्वाद्बीजाङ्कुरवदित्यत आह—अन्धपरंपरैषानादित्वकल्पना। यस्तु मन्यते नेयमन्धपरंपरातुल्यानादिता। न हि यतो धर्माधर्मभेदादात्मशरीरसंबन्धभेदस्तत एव स धर्माधर्मभेदः किंत्वेष पूर्वस्मादात्मशरीरसंबन्धात्पूर्वधर्माधर्मभेदजन्मनः, एष त्वात्मशरीरसंबन्धोऽस्माद्धर्माधर्मभेदादिति, तं प्रत्याह—क्रियासमवायाभावादिति। शंकते—संनिधानमात्रेणेति। परिहरति—नेति। उपार्जनं स्वीकरणम्। न त्वियं विधात्मनीत्याह—न त्वात्मन इति। ये तु देहादावात्माभिमानो न मिथ्या अपि तु गौणः, माणवकादाविव सिंहाभिमान—

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः।

वा? आद्ये तस्य तद्योगः स्वतोऽन्यतो वा। नाद्यः, तत्कृतधर्मादिनिमित्तं सशरीरत्वमित्युक्तिविरोधात्। न द्वितीयः, तस्याविद्यामनिच्छता वस्तुत्वोपगमाद्धर्मादिकर्तृत्वोद्वते तस्यात-

न्निमित्तत्वाद्देहे धर्मादिकार्यदृष्टेस्तदासिद्धौ तद्द्वारा धर्मादेरात्मकृतत्वासिद्धेरित्याह–नेत्यादिना । स्यादात्मकृतधर्माद्यपेक्षया तस्य देहयोगे तद्द्वारा तयोरात्मकृतत्वमित्याशंक्याऽह–शरीरेति । ननु प्राक्तनकर्मनिमित्तं संप्रतितनं शरीरं तच्च कर्म प्राक्तनदेहयोगाधीनं सोऽपि प्राचीनकर्मणेति नेतरेतराश्रयत्वम् । न चानवस्था बीजांकुरवत्कर्मदेहयोगयोरनादित्वात्तत्राऽह–अन्धेति । आत्मनि कर्मयोगस्य देहयोगस्य वाऽविद्यमानत्वादित्यर्थः । आत्मनः स्वतो धर्माद्यकर्तृतेतिपक्षं प्रत्याह–क्रियेति । कूटस्थानन्तचिद्धातोरक्रियत्वात्तस्य स्वतो धर्मादिकर्तृत्वान्न तत्कृतकर्मकृतमात्मनः सशरीरत्वमित्यर्थः।स्वगतक्रियाभावेऽपि कारकेषु संनिधिमात्रेणास्य कर्तृतेति दृष्टान्तेन शङ्कते–संनिधीति । वैषम्योक्त्या प्रत्याह–नेति । उपार्जनं स्वीकरणम् । अस्तु प्रस्तुतेऽपि किंचिद्धनदानादितुल्यं संवन्धनिमित्तमित्याशंक्यासङ्गत्वादात्मनो वस्तुतस्तस्यायोगादवस्तुत्वे तन्मतहानिरिति मत्वाऽऽह—न त्विति । स्वकृतधर्मादिकृताऽऽत्मनः सदेहते—

भा॰ मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः सम्वन्धहेतुः ॥ एतेन[1] यजमानत्वमात्मनो व्याख्यातम् ॥ अत्राहुः–देहादि-

---

१ आत्मनः क्रियाकर्तृत्वनिरासेनेत्यर्थः ।

व्यतिरिक्तस्यात्मन आत्मीये देहादावभिमानो गौणः, न मिथ्येति चेत् ॥ न ॥ प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणत्वमुख्यत्वप्रसिद्धेः-यस्य हि प्रसिद्धो वस्तुभेदः, यथा- केसरादिमानाकृतिविशेषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिंहशब्दप्रत्ययभाङ् मुख्योऽन्यः प्रसिद्धः, ततश्चान्यः पुरुषः प्रायिकैः क्रौर्यशौर्यादिभिस्सिंहगुणैस्सम्पन्न-स्सिद्धस्तस्य पुरुषे सिंहशब्दप्रत्ययौ गौणौ भवतः, न। प्रसिद्धवस्तुभेदस्य-तस्य त्वन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ भ्रान्तिनिमित्तावेव भवतः । न गौणौ ॥

रत्नप्रभा ।

कर्मणोरविद्याभूमौ[1] बीजांकुरवदावर्तमानयोरात्मना सम्बन्धो भ्रान्तिकृत एवेत्याह-मिथ्येति ॥ ननु "यजेत" इति विध्यनुपपत्त्यात्मनः कर्तृत्वमेवेष्टव्यमिति तत्राह-एतेनेति ॥ भ्रान्तिकृतेन देहादिसम्बन्धेन यागादिकर्तृत्वमाब्रह्मबोधाद्व्या-ख्यातमित्यर्थः[2] ॥ अत्राहुः । प्राभाकरा इत्यर्थः । भ्रान्त्यभावा-देहसम्बन्धादिकं सत्यमिति भावः । भेदज्ञानाभावान्न गौण

---

१ यस्य प्रसिद्धस्सिद्धश्च तस्येत्यर्थः । २ ब्रह्मबोधपर्यन्तं नाम-तद्विहायेत्यर्थः ।

इत्याह-नेति ॥ प्रसिद्धो ज्ञातो वस्तुनोर्भेदो येन तस्य गौणमुख्यज्ञानाश्रयत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः ॥ यस्य तस्य पुंसो गौणौ भवत इत्यन्वयः ॥ शौर्यादिगुणविषयावित्यर्थः ॥ तस्य त्विति । भेदज्ञानशून्यस्य पुंस इत्यर्थः ॥ शब्दप्रत्ययाविति । शब्दः,

भामती ।

इति मन्यन्ते तन्मतमुपन्यस्य दूषयति—अत्राहुरिति । प्रसिद्धो वस्तुभेदो यस्य पुरुषस्य स तथोक्तः । उपपादितं चैतदस्माभिरध्यासभाष्य इति नेहोपपाद्यते । यथा मन्दान्धकारे स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषे वस्तुनि पुरुषात्, सांशयिकौ पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ, तत्र हि पुरुषत्वमानियतमपि समारोपितमेव। एवं संशये समारोपितमानिश्चितमुदाहृत्य विपर्ययज्ञाने निश्चितमुदाहरति-यथा वा शुक्तिकायामिति । शुक्लभास्वरस्य द्रव्यस्य पुरःस्थितस्य सति शुक्तिकारजतसाधारण्ये यावदत्र रजतविनिश्चयो भवति तावत्कस्माच्छुक्तिविनिश्चय एव न भवति । संशयो वा द्वेधा युक्तः, समानधर्मधर्मिणोर्दर्शनात उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषद्वयस्मृतेश्च । संस्कारोन्मेषहेतोः सादृश्यस्य द्विष्ठत्वेनोभयत्र तुल्यमेतदित्यत उक्तम्-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

त्येतदप्रामाणिकमित्युक्त्वा स्वपक्षे मानमाह-मिथ्येति । ननु

ममेतिधीसक्तमधिकारिणं कर्तारं चोद्दिश्य यागादिविधेश्चेतनस्यैव कर्तृत्वम्। यथाऽऽहुः—"यजमानत्वमप्यात्मा सक्रियत्वात्प्रपद्यते। न परिस्पन्द एकैका क्रिया नः कणभोजिवत्" इति तत्राह—एतेनेति। क्रियाधारत्वनिरासेनेत्यर्थः। देहादावात्मधीर्मिथ्येत्यत्र मीमांसकश्चोदयति—अत्रेति। आत्मनः स्वकीये देहादावात्मधी राज्ञो भृत्यादाविव गौणी ततः स्वीयदेहादिनिमित्तं तस्य कर्तृत्वादि वास्तवमित्यर्थः। नाऽऽत्मनो देहादावात्मधीर्गौणी तद्व्यापकाभावादित्याह—नेति। प्रसिद्धो वस्तुभेदो यस्य पुंसस्तस्येति यावत् उक्तमेव व्यनक्ति—यस्येति। तस्यान्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ गौणाविति सम्बन्धः। तत्रोदाहरणम्—यथेति। तत्रैव सिंहशब्दस्तद्धीश्च नान्यत्रेत्यन्वयव्यतिरेकावन्यः पुरुषादिति शेषः। ततश्च सिंहादित्येतत्। यः सिंहपुरुषयोरुक्तरीत्या भेदं वेत्ति तस्येति षष्ठी नेया। यथा सिंहः पुमानित्युदाहरणं तथाऽग्निर्माणवक इत्यादि ग्राह्यमिति यथाशब्दो योज्यः। शब्दधियोरगौणत्वविषयमाह—नेति। न प्रसिद्धो भेदो यस्य तस्य पुंसोऽन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ न गौणौ चेत्कथं तर्हि तस्यान्यत्रान्यशब्दप्रत्ययावित्याशंक्याऽऽह—तस्य त्विति।

भा० यथा—मन्दान्धकारे स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणवि-

शेषे पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ, यथा वा-शुक्तिकायामकस्माद्रजतमिदमिति निश्चितौ शब्दप्रत्ययौ,-तद्वद्देहादिसङ्घातेऽहमिति निरुपचारेण शब्दप्रत्ययावात्मानात्मविवेकेनोत्पद्यमानौ कथं गौणौ शक्यौ वदितुम् ॥ आत्मानात्मविवेकिनामपि पण्डितानामजाविपालानामिवाविविक्तौ शब्दप्रत्ययौ भवतः ॥ तस्माद्देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्ववादिनां देहादावहम्प्रत्ययो मिथ्यैव, न गौणः ॥ तस्मान्मिथ्याप्रत्ययनिमित्तत्वात्सशरीरत्वस्य सिद्धं जीवतोऽपि विदुषोऽशरीरत्वम् ॥ तथा च ब्रह्मविद्विषया श्रुतिः-"तद्यथाहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेते अथायमशरीरोऽमृतः-

---

रत्नप्रभा ।

शाब्दबोधश्चेत्यर्थः । संशयमूलौ तावुदाहरति-यथा मन्देति ॥ यदा संशयमूलयोर्न गौणत्वं तदा भ्रान्तिमूलयोः किं वाच्यमित्याह-यथा वेति ॥ अकस्मादिति । अतर्किताद्दृष्टादिना संस्कारोद्बोधे सतीत्यर्थः ॥ निरुपचारेण । गुणज्ञानं विनेत्यर्थः ॥ देहा-

दिव्यतिरिक्तात्मास्तित्ववादिनामिति । देहात्मवादिनां तु भ्रमेत्याभिमान इति भावः । जीवन्मुक्तौ प्रमाणमाह—तथा चेति ॥ तत् तत्र जीवन्मुक्तस्य देहे यथा दृष्टान्तः । अहिनिर्ल्वयनी सर्पत्वक् वल्मीकादौ प्रत्यस्ता निक्षिप्ता मृता सर्पेण त्यक्ताभिमाना वर्तते । एवमेवेदं विदुषा त्यक्ताभिमानं शरीरं तिष्ठति । अथ तथा त्वचा निर्मुक्तसर्पवदेव अयम देहस्थः । अशरीरः विदुषो देहसर्पस्य त्वचीवाभिमानाभावाद् । अशरीरत्वाद् अमृतः । प्राणि-

भामती ।

अकस्मादिति । अनेन दृष्टस्य हेतोः समानत्वेऽप्यदृष्ट हतुरुक्तः । तच्च कार्यदर्शनोन्नेयत्वेनासाधारणमिंति भावः ॥ आत्मानात्मविवेकिनामिति । श्रवणमननकुशलतामात्रेण पण्डितानाम् । अनुत्पन्नतत्त्वसाक्षात्काराणामिति यावत् । तदुक्तम्—'पश्वादिभिश्चाविशेषात्' इति । शेषमतिरोहितार्थम् । जीवतो विदुषोऽशरीरत्वे च श्रुतिस्मृती उदाहरति-तथा चेति । सुबोधम् । प्रकृतमुपसंहरति-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तत्र संशये समारोपितांशगतौ शब्दप्रत्ययावुदाहरति—यथेति । पुरोवर्तिनः स्थाणुत्वेऽपि स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषत्वे हेतुमाह- मन्देति । तत्र पुरुषशब्दप्रत्ययौ पाक्षिकाविति शेषः । वस्तुतः

स्थाणुविषयत्वं न प्रतीतितः, प्रतीतितस्त्वारोपितविषयत्वम् । संशये समारोपितगतौ पाक्षिकौ शब्दप्रत्ययावुदाहृत्य विपर्यये तथाविधौ निश्चितावुदाहरति—यथा वेति । शुक्तिकायामिति वस्तुप्रवृत्त्योक्तम् । संशये विपर्यये च दृष्टहेतुसाधारणधर्मदर्शनादेः समत्वाद्विपर्ययस्यैवोत्पत्तौ को हेतुरित्याशंक्याऽऽह-अकस्मादिति । दृष्टहेत्वविशेषेऽप्यदृष्टवशादित्यर्थः । दृष्टान्तमिथुनस्य दार्ष्टान्तिकमाह—तद्वदिति । अविवेकिनां देहादावहंधीशब्दयोर्मिथ्यात्वेऽपि विवेकिनां तत्र तौ गौणावित्याशंक्याऽऽह—आत्मेति । अविविक्तावविवेकोत्थभ्रान्तिकृताविति यावत् । आत्मीयेऽपि देहादावात्मबुद्धावात्मीयत्वं तिरोहितं सर्पबुद्धाविव रज्जुत्वमिति मत्वा परमतनिरासमुपसंहरति—तस्मादिति । तत्राहंधियो मिथ्यात्वेऽपि किं सिध्यति तदाह—तस्मान्मिथ्येति । न केवलं विदुषो जीवतोऽप्यशरीरत्वं यौक्तिकं किंतु श्रौतं चेत्याह—तथा चेति । अत्र ब्रह्म समश्नुत इति पूर्ववाक्ये जीवन्मुक्तिरुक्ता । स जीवन्मुक्तो देहस्थोऽपि पूर्ववन्न संसारीत्यत्र दृष्टान्तमाह—तद्यथेति । तत्तत्र जीवन्मुक्तदेहे जीवन्मुक्ते च दृष्टान्तः । यथा लोकेऽहिनिर्ल्वयनी सर्पनिर्मोकस्तदीया देहत्वग्वल्मीकादौ प्रत्यस्ता प्रक्षिप्ता मृता पूर्वमिवाहिनाऽऽत्मत्वेनानिष्टा वर्तेत तथैवेदं विदुषः शरीरं मुक्तेन प्रागिवाऽऽत्मत्वेनानिष्टं तिष्ठतीत्यर्थः । सर्पदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्ति-

कमाह–अथेति। तथार्थेऽथशब्दः। यथा प्रत्यस्तया त्वचा मुक्तोऽपि तामहमिति नाहिरभिमन्यते।

भा० प्राणो ब्रह्मैव तेज एव" [बृ०४।४।७] इति। "सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव सवागवागिव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इव" इति च। स्मृतिरपि च–"स्थितप्रज्ञस्य का भाषा" [भा०गी० २।५४] इत्याद्या स्थितप्रज्ञलक्षणान्याचक्षाणा विदुषस्सर्वप्रवृत्त्यसम्बन्धं दर्शयति॥ तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वम्॥ यस्य तु यथापूर्वं संसारित्वं नासाववगतब्रह्मात्मभाव इत्यनवद्यम्॥ यत्तु पुनरुक्तं–श्रवणात्पराचीनयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनाद्विधिशेषत्वं ब्रह्मणो न स्वरूपपर्यवासयित्वमिति॥ न॥ अवगत्यर्थत्वान्मनननिदिध्यासनयोः॥ यदि ह्यवगतं ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येत, भवेत्तदा विधिशेषत्वम्, न तु तदस्ति॥ मनननिदिध्यासनयोरपि श्रवणवदवगत्यर्थत्वात्॥

रत्नप्रभा।

तीति प्राणो जीवन्नपि ब्रह्मैव॥ किं तद्ब्रह्म तेजः स्वयंज्योतिः।

आनन्द एवेत्यर्थः। वस्तुतोऽचक्षुरपि बाधितचक्षुराद्यनुवृत्त्या सचक्षुरिवेत्यादि योज्यम् ॥ इत्यनवद्यमिति। ब्रह्मात्मज्ञानान्मुक्तिलाभात् सिद्धं वेदान्तानां प्रामाण्यं हितशासनाच्छास्त्रत्वं च निर्दोषतया स्थितमित्यर्थः। ब्रह्मज्ञानमुद्दिश्य श्रवणवन्मनननिदिध्यासनयोरप्यवान्तरवाक्यभेदेन विध्यङ्गीकारान्न ब्रह्मणो विधिशेषत्वमुद्देश्यज्ञानलभ्यतया प्राधान्यादित्याह—नेति ॥ श्रवणं, ज्ञानकरणवेदान्तगोचरत्वात्। प्रधानं, मनननिदिध्यासनयोःप्रमेयगोचरत्वात्तदङ्गत्वं, नियमादृष्टस्य ज्ञाने उपयोगः सर्वापेक्षान्यायादिति मन्तव्यम्। तर्हि ज्ञाने विधिः किमिति त्यक्तः तत्राह—यदि हीति ॥ यदि ज्ञाने विधिमङ्गीकृत्य वेदान्तैरवगतं ब्रह्म विधेयज्ञाने कर्म

भामती।

तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्येति। ननूक्तं यदि जीवस्य ब्रह्मात्मत्वावगतिरेव सांसारिकधर्मनिवृत्तहेतुः, हन्त मननादिविधानानर्थक्यं, तस्मात्प्रतिपत्तिविधिपरा वेदान्ता इति, तदनुभाष्य दूषयति—यत्पुनरुक्तं श्रवणात्पराचीनयोरिति। मनननिदिध्यासनयोरपि न विधिः, तयोरन्वयव्यतिरेकसिद्धसाक्षात्कारफलयोर्विधिसरूपैर्वचनैरनुवादात्। तदिदमुक्तम्—अवगत्यर्थत्वादिति। ब्रह्मसाक्षात्कारोऽवगतिस्तदर्थत्वं मनननिदिध्यासयोरन्वयव्यतिरेकसिद्धमित्यर्थः। अथ

कस्मान्मननादिविधिरेव न भवतीत्यत आह–यदि ह्यवगतमिति । न तावन्मनननिदिध्यासने प्रधानकर्मणी अपूर्वविषये अमृतत्वफले इत्युक्तमधस्तात । अतो

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

तथाऽयं जीवन्मुक्तो देहस्थोऽपि न तत्राहंधियमादधाति । अत एवामृतो देहाभिमानवतो हि मृतिर्निरुपाधिः सन्प्राणिति जीवतीति प्राणः साक्षी । स च ब्रह्मैव तच्च तेजो विज्ञानं ज्योतिरेवेत्यर्थः । तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह–सचक्षुरिति । वस्तुतोऽचक्षुरपि बाधितानुवृत्त्या सचक्षुरिवेत्यादि योज्यम् । श्रौतेऽर्थे स्मार्तमपि संवादयति–स्मृतिरपीति । विदुषो जीवन्मुक्तौ प्रमितायां फलितमाह–तस्मान्नेति । प्रमितं जीवन्मुक्तिसत्त्वं तच्छब्दार्थः । प्रतीतिमात्रशरीरं संसारित्वमनुजानाति–यथेति । ननु ब्रह्मविदामेवास्माकं संसारित्वमबाधितमनुभूयते नेत्याह–यस्येति । साक्षात्कृतसत्तत्त्वस्य पूर्वमिव संसारित्वायोगाद्युक्ता वस्तुमात्रोक्ते रज्जुस्वरूपोक्तिवदर्थवत्त्वेत्युपसंहराति–अनवद्यमिति । वेदान्तेषु नास्ति वस्तुमात्रोक्तिर्मननादिविधिशेषत्वेन ब्रह्मोक्तेरित्याशंक्योक्तमनुवदति–यच्चु पुनरिति । श्रुतमात्रस्य मननादियोगो नावगतस्येत्याह–नेत्यादिना । वेदान्तानामेकरसे ब्रह्मणि शक्तितात्पर्यनिश्चयः श्रवणम् । तस्मिन्नेव श्रुत्यनुसारिण्या युक्त्या संभावनाधानं

मननम् । श्रुते मते च बुद्धेः स्थैर्यं निदिध्यासनम् । तेषामैक्यापरोक्षप्रतीतिव्यञ्जकत्वे तच्छेषत्वान्नावगतमन्यत्र विनियुक्तमित्यर्थः । अवगतस्यान्यत्राविनियोगेऽपि ब्रह्मणो विधिशेषत्वं किं न स्यात्तत्राऽऽह—यदीति । ब्रह्मणि मितेऽमिते वा तद्धियो विध्यसिद्धेरापातदृष्टेः साक्षात्कारार्थं श्रवणादिषु विहितेषु—

भा॰ तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणस्सम्भवतीति । अतस्स्वतन्त्रमेव ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकम् वेदान्तवाक्यसमन्वयादिति सिद्धम् ॥ एवं च सति "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" [१ । ११] इति तद्विषयः पृथक् शास्त्रारम्भ उपपद्यते ॥ प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि "अथातो धर्मजिज्ञासा" [जै॰सू॰ [१ । १ । १] इत्येवारब्धत्वान्न पृथक्छास्त्रमारभ्येत ॥ आरभ्यमाणं चैवमारभ्येत—"अथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासा" इति "अथातः क्रत्वर्थपुरुषयोर्जिज्ञासा" [पू॰ मी॰ ४ । १ । १] इतिवत् ॥

---

१ तद्विषयः पृथगित्येतावत्क्वचिन्नाऽस्ति ।

रत्नप्रभा ।

कारकत्वेन विनियुज्येत, तदा विधिशेषत्वं स्यात् । न त्ववगतस्य विनियुक्तत्वमस्ति । प्राप्ताऽवगत्या फललाभे विध्ययोगादित्यर्थः । तस्मात् विध्यसम्भवात् अतः शेषत्वासम्भवात् सत्यादिवाक्यैर्लब्धज्ञानेन अज्ञाननिवृत्तिरूपफललाभे सतीत्यर्थः । सूत्रं योजयति—स्वतन्त्रमिति ॥ एवं च सतीति । चोवधारणे । उक्तरीत्या ब्रह्मणः स्वातन्त्र्ये सत्येव भगवतो व्यासस्य पृथक् शास्त्रकृतिर्युक्ता, धर्मविलक्षणप्रमेयलाभात् वेदान्तानाम् । कार्यपरत्वे तु प्रमेयाभेदान्न युक्तेत्यर्थः । ननु मानसधर्मविचारार्थं पृथगारम्भ इत्याशङ्क्याह—आरभ्यमाणं चेति ॥ अथ बाह्यसाधनधर्मविचारानन्तरम्, अतः बाह्यधर्मस्य शुद्धिद्वारा मानसोपासनाधर्महेतुत्वात्, परिशिष्टो मानसधर्मो जिज्ञास्य इति सूत्रं स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह—अथेति ॥ तृतीयोऽध्याये श्रुत्यादिभिः शेषशेषित्वनिर्णयानन्तरं शेषिणा शेषस्य प्रयोगसम्भवात् कः क्रतुशेषः को वा पुरुषशेष इति जिज्ञास्यत इत्यर्थः । एवमारभ्येत न त्वारब्धं तस्मादवान्तरधर्मार्थ-

भामती ।

गुणकर्मत्वमनयोरवघातप्रोक्षणादिवत्परिशिष्यते । तदप्ययुक्तम्,

१ पूर्वमीमांसायामित्यादिः ।

अन्यत्रोपयुक्तोपयोक्ष्यमाणत्वाभावादात्मनः । विशेषतस्त्वौ-पनिषदस्य कर्मानुष्ठानविरोधादित्यर्थः । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मा-दिति । एवं सिद्धरूपब्रह्मपरत्वमुपनिषदाम् । ब्रह्मणः शास्त्रार्थस्य धर्मादन्यत्वाद्भिन्नविषयत्वेन शास्त्रभेदात् 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यस्य शास्त्रारम्भत्वमुपपद्यत इत्याह—एवं च सतीति । इतरथा तु धर्मजिज्ञासैवेति न शास्त्रान्तरमिति न शास्त्रारम्भत्वं स्यादित्यत आह—प्रतिपत्तिविधिपरत्वं इति । न केवलं सिद्धरूप—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तेभ्यस्तद्भावान्न तस्य विधिशेषतेत्युपसंहरति—तस्मान्नेति । न च वस्तु प्रकरणे श्रवणादिविध्ययोगो वाक्यभेदोपगमात् । न च तद्विषये लिङादय इत्यादिभाष्यविरोधस्तस्य ज्ञानविधिनिरासा-र्थत्वात् । अत एवात्र प्रतिपत्तिशब्दः । न चैवं वेदान्तानां श्रवणादिविधिपरत्वं वाक्यभेदस्योक्तत्वात् । न चान्वयादिसिद्ध-हेतुभावेषु तेषु न विधिरवधातेऽपि तदभावापातात् । नियमादृ-ष्टस्योभयत्र तुल्यत्वात्सर्वापेक्षाधिकरणात्तस्य ज्ञानोत्पत्त्युपयोगादिति भावः । उक्तेऽर्थे सूत्रं संयोजयति—अत इति । विधिशेषत्वेन शास्त्रप्रमाणकत्वासिद्धिरित्यतः शब्दार्थः । वेदान्तानां विध्यन-पेक्षसिद्धबोधित्वे शास्त्रारम्भभेदं प्रमाणयति—एवं चेति । विधि-शेषत्वेन ब्रह्मार्पणेऽपि शास्त्रं पृथगारभ्येतेत्याशंक्याऽऽह-प्रतिपत्तीति।

नन्वाद्ये काण्डे बाह्यक्रियाविधिराधिगतो मानसज्ञानविधिविचाराय काण्डान्तरमारभ्यते, नेत्याह—आरभ्यमाणं चेति । देहादिसाध्यकर्मविचारानन्तर्यमथेत्युक्तम् । तस्यैव चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानविधिविचारोपयोगिताऽतःशब्दार्थः । तत्र चातुर्थिकमुदाहरणमाह—अथात इति । तृतीये श्रुत्यादिभिः शेषशेषित्वे सिद्धे सत्यनन्तरं शेषिणैव शेषस्य प्रयुक्तिसंभवात्को नाम क्रतवे प्रकुरते को वा पुरुषार्थायेति क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा ज्ञातुमिच्छाप्रवृत्तेति चतुर्थादौ प्रतिज्ञासूत्रवदिदमपि ब्रूयात् । न चैवं ब्रवीति । तस्मान्नोक्तविभागधीरित्यर्थः ।

भा० ब्रह्मात्मैक्यावगतिस्त्वप्रतिज्ञातेति तदर्थो युक्तश्शास्त्रारम्भः "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" [१ । १ । १] इति ॥ तस्माद् "अहं ब्रह्मास्मि" [बृ० १ । ४ । १०] इत्येतदवसाना एव सर्वे विधयस्सर्वाणि चेतराणि प्रमाणानि ॥ न ह्यहेयानुपादेयाऽद्वैतात्मावगतौ निर्विषयाण्यप्रमातृकाणि च प्रमाणानि भवितुमर्हन्तीति ॥ अपि चाहुः—(श्लो०) "गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात् । सद्ब्रह्मात्माहमित्येवंबोधे कार्यं कथं भवेत् ॥ १ ॥

---

१ जैमिनिनेति शेषः । २ गाथां ब्रह्मविद आहुरित्यर्थः ।

रत्नप्रभा।

मारम्भ इत्ययुक्तमिति भावः। स्वमते सूत्रानुगुण्यमस्तीत्याह–ब्रह्मेति॥ जैमिनिना ब्रह्म न विचारितमिति तज्जिज्ञास्यत्वसूत्राणां युक्तमित्यर्थः। वेदान्तार्थश्चेदद्वैतं तर्हि द्वैतसापेक्षविध्यादीनां का गतिरित्याशङ्क्य ज्ञानात् प्रागेव तेषां प्रामाण्यं न पश्चादित्याह–तस्मादिति॥ ज्ञानस्य प्रमेयप्रमातृबाधकत्वादित्यर्थः। ब्रह्म न कार्यशेषः, तद्बोधात् प्रागेव सर्वव्यवहार इत्यत्र ब्रह्मविदां गाथामुदाहरति–अपि चेति॥ सदबाधितं ब्रह्म पूर्णमात्मा विषयानादत्त इति सर्वसाक्ष्यहमित्येवं बोधे जाते सति पुत्रदेहादेः सत्ताबाधनात्, मायामात्रत्वनिश्चयात्, पुत्रदारादिरहमिति स्वीयदुःखसुखभाक्त्वगुणयोगाद्गौणात्माभिमानस्य, नरोऽहं, कर्त्ता, मूढः, इति मिथ्यात्माभिमानस्य च सर्वव्यवहारहेतोः सत्त्वे कार्यं विधिनिषेधादिव्यवहारः कथं भवेत॥ हेत्वभावान्न कथंचिद्भवे-दित्यर्थः॥ नन्वहं ब्रह्मेति बोधो बाधितः। अह-

भामती।

त्वाद्ब्रह्मात्मैक्यस्य धर्मादन्यत्वमपि तु तद्विरोधादपीत्युपसंहारव्या-

---

१ यदाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह॥ यच्चास्य सततं भावस्तस्मादात्मेति गीयते॥" इति वृद्धोक्तेः। २ आदिपदेन सद्ब्रह्माह-मित्येवंबोधशीलं कार्यम् अद्वैतसाक्षात्कालेपि तदुपायश्रवणमननादेरभावात्।

जेनाह–तस्मादहं ब्रह्मास्मीति । इति करणेन ज्ञानं परामृशति । विधयो हि धर्मे प्रमाणम् । ते च साध्यसाधनेतिकर्तव्यताभेदाधिष्ठाना धर्मोपपादिनश्च तदधिष्ठाना न ब्रह्मात्मैक्ये सति प्रभवन्ति, विरोधादित्यर्थः । न केवलं धर्मप्रमाणस्य शास्त्रस्येयं गतिः, अपितु सर्वेषां प्रमाणानामित्याह–सर्वाणि चेतराणि प्रमाणानीति । कुतः, न हीति । अद्वैते हि विषयविषयिभावो नास्ति । न च कर्तृत्वं, कार्याभावात् । न च करणत्वम्, अत एव तदिदमुक्तम्–अप्रमातृकाणि च इति चकारेण । अत्रैव ब्रह्मविदां गाथामुदाहरति–अपि चाहुरिति । पुत्रदारादिष्वात्माभिमानो गौणः । यथा स्वदुःखेन दुःखी यथा स्वसुखेन सुखी तथा पुत्रादिगतेनापीति सोऽयं गुणः । न त्वेकत्वाभिमानः, भेदस्यानुभवसिद्धत्वात् । तस्माद्गौर्वाहीक इतिवद्गौणः, देहेन्द्रियादिषु त्वभेदानुभवान्न गौण आत्माभिमानः, किन्तु शुक्तौ रजतज्ञानवन्मिथ्या । तदेवं द्विविधोऽयमात्माभिमानो लोकयात्रां वहति । तदसत्त्वे तु न लोकयात्रा नापि ब्रह्मात्मैकत्वानुभवः, तदुपायस्य श्रवणमननादेरभावात् । तदिदमाह–पुत्रदेहादिबाधनात् । गौणात्मनोऽसत्त्वे पुत्रकलत्रादिबाधनम् । ममकाराभाव इति यावत् । मिथ्यात्मनोसत्त्वे देहेन्द्रियादिबाधनं श्रवणादिबाधनं च । ततश्च न केवलं लोकयात्रासमुच्छेदः सद्ब्रह्माहमित्येवंबोधशीलं यत्कार्यम् । अद्वैतसाक्षात्कार इति यावत् । तदपि कथं भवेत् । कुतस्तदसम्भव इत्यत आह

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

त्वन्मतेऽपि कथं पृथगारम्भः शास्त्रस्येत्याशंक्य मेयफलभेदादित्याह-ब्रह्मेति । स्वातन्त्र्येण ब्रह्मात्मैक्यनिष्ठत्वे वेदान्तानां तदेव तात्त्विकमिति कथं द्वैतालम्बनस्य विधिकाण्डस्याध्यक्षादेश्च मानतेत्याशङ्क्योपसंहरन्परिहरति-तस्मादिति । अद्वैतधियो भेदाधिष्ठानमानविरोधित्वं तच्छब्दार्थः । इतिना ज्ञानं परामृष्टम् । तस्मादित्युक्तं हेतुं व्यनक्ति-न हीति । तत्त्वसाक्षात्कारे तदज्ञानध्वस्तौ तदुत्थमात्रादिसर्वभेदध्वस्तेरविद्यावस्थायामेवाशेषो व्यवहार इत्यर्थः । कार्यास्पृष्टे सिद्धे ब्रह्मण्यद्वये सिद्धा वेदान्तमानतेत्युपसंहर्तुमितिशब्दः । न केवलमस्माभिरयमर्थोऽभ्युपगतः किं त्वन्यैरपि ब्रह्मविद्भिरित्याह-अपि चेति ।

भा० अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक् प्रमातृत्वमात्मनः ॥
अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः ॥ २ ॥
देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः ॥ लौकिकं
तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात् ॥३॥" इति ॥४॥
(इति चतुःसूत्री) ॥ इति समन्वयाधिकरणम् ॥४॥

रत्नप्रभा ।

मर्थस्य प्रमातुः ब्रह्मत्वायोगादित्याशङ्क्य, प्रमातृत्वस्याज्ञानविल-

सितान्तः करणतादात्म्यकृतत्वान्न बाध इत्याह—अन्वेष्टव्य इति॥ "य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपि-पासस्सत्यकामस्सत्यसंकल्पस्सोऽन्वेष्टव्यः" [छा० ८ । ७ । १] इति श्रुतेः ज्ञातव्यपरमात्मविज्ञानात् प्रागेवाज्ञानाच्चिद्धातोः आत्मनः प्रमातृत्वम् । प्रमातैव ज्ञातः सन् पाप्मरागद्वेषमरणवि-वर्जितः परमात्मा स्यादित्यर्थः।प्रमातृत्वस्य कल्पितत्वे तदाश्रितानां प्रमाणानां प्रामाण्यं कथमित्यत आह—देहेति ॥ यथा देहात्म-प्रत्ययः कल्पितो भ्रमेऽपि व्यवहाराङ्गतया मानत्वेनेष्यते वैदिकैः तद्वल्लौकिकम् अध्यक्षादिकमात्मबोधावधि व्यवहारकाले बाधा-भावाद् व्यावहारिकं प्रामाण्यमिष्यताम् । वेदान्तानां तु काल-त्रयाबाध्यबोधित्वात् तत्त्वावेदकं प्रामाण्यमिति तुशब्दार्थः । आत्मनिश्चयात् आ आत्मनिश्चयादित्याङ् मर्यादायाम् । प्रमा-तृत्वस्य कल्पितत्वेऽपि विषयाबाधात् प्रामाण्यमिति भावः । "रामनाम्नि परे धाम्नि कृत्स्नाम्नायसमन्वयः । कार्यतात्पर्यबाधेन साधितः शुद्धबुद्धये" ॥४॥ इति चतुःसूत्री समाप्ता ॥ वृत्तमनू-द्याक्षेपलक्षणमवान्तरसङ्गतिमाह—

भामती ।

अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक्प्रमातृत्वमात्मनः । उपलक्षणं चैतत् । प्रमाप्रमेयप्रमाणविभाग इत्यपि द्रष्टव्यम् । एतदुक्तं भवति—एष

हि विभागोऽद्वैतसाक्षात्कारकारणं, ततो नियमेन प्राग्भावात्। तेन तदभावे कार्यं नोत्पद्यत इति। न च प्रमातुरात्मनोऽन्वेष्टव्य आत्मान्य इत्याह—अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः। उक्तं ग्रीवास्थग्रैवेयकनिदर्शनम्। स्यादेतत्। अप्रमाणात्कथं पारमार्थिकाद्वैतानुभवोत्पत्तिरित्यत आह—देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः। लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं तु। अस्यावधिमाह-आऽऽत्मनिश्चयात्। आ ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारादित्यर्थः। एतदुक्तं भवति-पारमार्थिकप्रपञ्चवादिभिरपि देहादिष्वात्माभिमानो मिथ्येति वक्तव्यं, प्रमाणबाधितत्वात्। तस्य च समस्तप्रमाणकारणत्वं भाविकलोकयात्रावाहित्वं चाभ्युपेयम्। सेयमस्माकमप्यद्वैतसाक्षात्कारे विधा भविष्यति। न चायमद्वैतसाक्षात्कारोऽप्यन्तःकरणवृत्तिभेद एकान्ततः परमार्थः। यस्तु साक्षात्कारो भाविकः, नासौ कार्यः, तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात्। अविद्या तु यद्यविद्यामुच्छिन्द्याज्जनयेद्वा, न तत्र काचिदनुपपत्तिः। तथा च श्रुतिः—'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह। अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते॥' इति। तस्मात्सर्वमवदातम्॥ ४॥ इति चतुःसूत्री समाप्ता॥ एव 'कार्यान्वयं विना सिद्धरूपे ब्रह्मणि मानता। पुरुषार्थे

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः।

सत्पारमार्थिकमबाधितं ब्रह्माहमित्येवं बोधे जाते पुत्रदेहादेः

सत्ताबाधनान्मायामात्रत्वावगमादयमहमेवेति पुत्रादावहमभिमानस्य गौणात्मनो मनुष्योऽहमिति देहादावहमभिमानस्य च मिथ्यात्मनोऽसत्त्वे काय कथं भवेत्तन्निमित्ताभावाद्विधिविधेयादिव्यवहारो न कथंचिदित्यर्थः। यद्यात्मा सद्ब्रह्मैव कस्तर्हि प्रमाता यद्ययमेव कथं तर्हि ब्रह्मताऽस्येत्याशंक्याऽऽह—अन्वेष्टव्येति। "य आत्माऽपहतपाप्मा" इत्यादिश्रुतिसिद्ध आत्माऽन्वेष्टव्यः "सोऽन्वेष्टव्य" इतिश्रुतेः। तद्विज्ञानात्पूर्वमात्मनो मातृत्वं प्रमातैवान्विष्टः सन्निर्दोषः परमात्मा स्यादतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मनो मातृत्वमाविद्यकमित्यर्थः। तस्याऽऽविद्यत्वे कथमध्यक्षादीनां श्रुतेश्च मानता कारणदोषादित्याशंक्याऽऽह—देहेति। यथा देहातिरिक्तात्मवादे कल्पिताऽपि देहात्मत्वधीर्व्यवहाराङ्गतया मानमिष्यते तथा तत्त्वसाक्षात्कारपर्यन्तं व्यवहाराङ्गत्वाद्व्यवहारे बाधाभावाच्चाध्यक्षाद्यतत्त्वावेदकमपि व्यावहारिकं मानं श्रुतेस्तु वर्णदैर्घ्यादिवदात्मधीहेतोस्तात्त्विक्येव मानते

भा० एवं तावद्वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मात्मावगतिप्रयोजनानां ब्रह्मात्मनि तात्पर्येण समन्वितानामन्तरेणापि कार्यानुप्रवेशं ब्रह्मणि पर्यवसानमुक्तम्॥ ब्रह्म च सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिनाशकारणमित्युक्तम्॥ साङ्ख्यादयस्तु परिनिष्ठितं वस्तु प्रमाणान्तरगम्यः

मेवेति मन्यमानाः प्रधानादीनि कारणान्तराण्यनु-
मिमानास्तत्परतयैव वेदान्तवाक्यानि योजयन्ति,
सर्वेष्वेव वेदान्तवाक्येषु सृष्टिविषयेष्वनुमानेनैव
कार्येण कारणं लिलक्षयिषन्ति ॥

रत्नप्रभा ।

सांख्यादयस्त्विति ॥ भवतु सिद्धे वेदान्तानां समन्वयः । तथापि
मानान्तरायोग्ये ब्रह्मणि शक्तिग्रहायोगात् कूटस्थत्वेन अविका-
रित्वेन कारणत्वायोगाच्च न समन्वयः । किंतु सर्गाद्यं कार्यं,
जडप्राकृतिकं, कार्यत्वात्, घटवद्, इत्यनुमानगम्ये त्रिगुणे प्रधाने
समन्वय इत्याक्षिपन्तीत्यर्थः । सिद्धं मानान्तरगम्यमेवेत्याग्रहः
शक्तिग्रहार्थः । अत एव प्रधानादावनुमानोपस्थिते शक्तिग्रहस-
म्भवात् तत्परतया वाक्यानि योजयन्तीत्युक्तम् । किञ्च "तेजसा
सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ" [छा० ६ । ८ । ४ ।] इत्याद्याः
श्रुतयः शुंगेन लिङ्गेन कारणस्य स्वतोऽन्वेषणं दर्शयन्तो
मानान्तरसिद्धमेव जगत्कारणं वदन्तीत्याह—सर्वेष्विति ॥

भामती ।

स्वयं तावद्वेदान्तानां प्रसाधिता॥'ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय'जन्माद्यस्य

यतः' इत्यादिना 'तत्तु समन्वयात्' इत्यन्तेन सूत्रसंदर्भेण सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगदुत्पत्तिस्थितिविनाशकारणे प्रामाण्यं वेदान्तानामुपपादितम् । तच्च ब्रह्मणीति परमार्थतः । न त्वद्यापि ब्रह्मण्येवेति व्युत्पादितम् । तदत्र संदिह्यते—तज्जगदुपादानकारणं किं चेतनमुताचेतनमिति । अत्र च विप्रतिपत्तेः प्रवादिनां विशेषानुपलम्भे सति संशयः । तत्र च प्रधानमचेतनं जगदुपादानकारणमनुमानसिद्धमनुवदन्त्युपनिषद इति सांख्याः । जीवाणुव्यतिरिक्तचेतनेश्वरनिमित्ताधिष्ठिताश्चतुर्विधाः परमाणवो जगदुपादानकारणमनुमितमनुवदन्तीति काणादाः । आदिग्रहणेनाभावोपादानत्वादि ग्रहीतव्यम् । अनिर्वचनीयानाद्यविद्याशक्तिमच्चेतनोपादानं जगदागमिकमिति ब्रह्मविदः । एतासां च विप्रतिपत्तीनामनुमानवाक्यानुमानवाक्याभासा बीजम् । तदेवं विप्रतिपत्तेः संशये किं तावत्प्राप्तम् । तत्र 'ज्ञानक्रियाशक्त्यभावाद्ब्रह्मणोऽपरिणामिनः। न सर्वशक्तिविज्ञाने प्रधाने त्वस्ति संभवः ॥' ज्ञानक्रियाशक्ती खलु ज्ञानक्रियाकार्यदर्शनोन्नेयसद्भावे । न च ज्ञानक्रिये चिदात्मनि स्तः, तस्यापरिणामित्वादेकत्वाच्च । त्रिगुणे च प्रधाने परिणामिनि संभवतः । यद्यपि च साम्यावस्थायां प्रधाने समुदाचरद्वृत्तिनी क्रियाज्ञाने न स्तः, तथाप्यव्यक्तेन शक्त्यात्मना रूपेण संभवत एव । तथा च प्रधान—

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

त्यर्थः ॥ इति चतुः सूत्री समाप्ता॥४॥(४) शास्त्रार्थं चतुर्भिः सूत्रैः संक्षिप्य वक्ष्यमाणाधिकरणानामपुनरुक्तमर्थं वक्तुं वृत्तं संकीर्तयति एवमिति। तेषां तत्फलत्वे हेतुस्तात्पर्येणेति । कार्यान्विते ब्रह्मणि तात्पर्यं तेषामित्याशंक्याह—अन्तरेणेति । समन्वयसूत्रार्थमनूद्या-तीतसूत्रत्रयार्थमनुवदति—ब्रह्म चेति । उक्ते लक्षणे तदातिव्या-प्तिशंकायां निरासस्य सावकाशत्वाद्ब्रह्मणा जिज्ञास्यस्य लक्षणमपि शास्त्रीयस्योक्तमित्यर्थः । तस्मिन्ब्रह्मणि सिद्धे समन्वये समन्वया-ध्यायसमाप्तेरुत्तरसंदर्भानर्थक्यमित्याशंक्याऽऽह---सांख्यादयस्त्वि-ति । सिद्धेऽर्थे मानत्वविरोधिकार्यानुप्रवेशो प्रत्युक्तेऽपि ब्रह्मण्येव समन्वयो नान्यत्रेत्यनिर्धारणाद्ब्रह्मकारणताविरोधिप्रधानादिवाद-निरासायोत्तरसंदर्भ इत्यर्थः । परिनिष्ठितस्य मानान्तरगम्यत्वे तत्संवादादिना तत्र वेदान्ताप्रामाण्यान्न ततो जगद्धेतुर्ब्रह्म सिध्य-तीति चेत्तर्हि केन मानेन तद्धेतुधीरित्याशंक्योक्तम्—प्रधानादी-नीति । का तर्हि वेदान्तानां गतिः परार्थानुमानतेत्याह—तत्पर-तयेति।हेत्वाद्यनुक्तेस्तेषां नपरार्थानुमानतेत्याशंक्याऽऽह-सर्वेष्विति। "तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ" इत्यादिष्वनुमानता—

भा० प्रधानपुरुषसंयोगा नित्यानुमेया इतिसाङ्ख्या

मन्यते ॥ काणादास्त्वेतेभ्य एव वाक्येभ्य ईश्वरं निमित्तकारणमनुमिमीते ॥ अणूंश्च समवायिकारणम् एवमन्येपि तार्किका वाक्याभासयुक्त्याभासावष्टम्भाः पूर्वपक्षवादिन इहोत्तिष्ठन्ते ॥

रत्नप्रभा ।

नन्वतीन्द्रियत्वेन प्रधानादेर्व्याप्तिग्रहायोगात् कथमनुमानं तत्राह प्रधानेति ॥ यत्कार्यं, तज्जडप्रकृतिकं, यथा घटः, यज्जडं, तच्चेतनसंयुक्तं, यथा रथादिरिति सामान्यतोदृष्टानुमानगम्याः प्रधानपुरुषसंयोगा इत्यर्थः ॥ अद्वितीयब्रह्मणः कारणत्वविरोधिमतान्तरमाह–काणादास्त्विति ॥ सृष्टिवाक्येभ्य एव परार्थानुमानरूपेभ्यो यत्कार्यं, तद्बुद्धिमत्कर्तृकमिति ईश्वरं कर्त्तारं परमाणूंश्च यत्कार्यद्रव्यं तत्स्वन्यूनपरिमाणद्रव्यारब्धमित्यनुमिमीत इत्यर्थः । अन्येऽपि बौद्धादयः "असद्वा इदमग्र आसीद्" [तै० आ० २ । ७ । १ ।] इत्यादिवाक्याभासः ॥ यद्वस्तु, तच्छून्यावसानं, यथा दीप इति युक्त्याभासः ॥ एवं वादिविप्रतिपत्तिमुक्त्वा तन्निरासायोत्तरसूत्रसन्दर्भमवतारयति–तत्रेति ॥ वादिविवादे सतीत्यर्थः ॥ व्याकरणमीमांसान्यायनिधित्वात् पदवाक्यप्रमाणज्ञत्वम् । यज्जगत्कारणं तच्चेतनमचेतनं वेति ईक्षणस्य मुख्य–

भामती ।

मेव सर्वज्ञं च सर्वशक्ति च । न तु ब्रह्म । स्वरूपचैतन्यं त्वस्यावृत्तिकमनुपयोगि जीवात्मनामिवास्माकम् । न च स्वरूपचैतन्ये कर्तृत्वम्, अकार्यत्वात्तस्य । कार्यत्वे वा न सर्वदा सर्वज्ञता । भोगापवर्गलक्षणपुरुषार्थद्वयप्रयुक्तानादिप्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तस्तु महदहंकारादिक्रमेणाचेतनस्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य परिणामः सर्गः । दृष्टं चाचेतनं चेतनानधिष्ठितं पुरुषार्थे प्रवर्तमानम् । यथा वत्सविवृद्धयर्थमचेतनं क्षीरं प्रवर्तते । 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति, इत्याद्याश्च श्रुतयोऽचेतनेपि चेतनवदुपचारात्स्वकार्योन्मुखत्वमादर्शयन्ति, यथा कूलं पिपातिषतीति । 'यत्प्राये श्रूयते यच्च तत्ताद्दगवगम्यते । भाक्तप्राये श्रुतमिदमतो भाक्तं प्रतीयते ॥' अपि चाहुर्वृद्धाः–'यथाऽग्रचप्राये लिखितं दृष्ट्वा वदन्ति भवेदयमग्रचः' इति, तथेदमपि 'ता आप ऐक्षन्त' 'तत्तेज ऐक्षत' इत्याद्युपचारप्राये श्रुतम् । 'तदैक्षत' इत्यौपचारिकमेव विज्ञेयम् । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति च प्रधानस्य जीवात्मत्वं जीवार्थकारितयाह । यथा हि भद्रसेनो राजार्थकारी राज्ञा भद्रसेनो ममात्मेत्युपचर्यते, एवं 'तत्त्वमसि' इत्याद्याः श्रुतयो भाक्ताः संपत्त्यर्था वा द्रष्टव्याः । 'स्वमपीतो भवति, इति च निरुक्तं जीवस्य प्रधाने स्वकीयेऽप्ययं

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

भातीत्यर्थः । कार्यलिङ्गकमनुमानं ब्रह्मैव गमयिष्यतीत्याशङ्क्य सुखदुःखमोहात्मकं कार्यं तादृगेव कारणमनुमापयतीत्याह—प्रधानेति । तस्याचेतनस्य स्वार्थाभावात्पुमर्थप्रवृत्तौ पुंसि मानं वाच्यमिति मत्वाऽऽह—पुरुषेति । बुद्धौ यः प्रतिविम्बः स तादृशाविम्बपूर्वकः प्रतिविम्बत्वाद्दर्पणे मुखाभासवदित्यर्थः । संवन्धाभावे तादर्थ्यायोगात्तत्रापि मानाकांक्षायां विमतं चेतनसंयुक्तमचेतनत्वाद् द्रव्यादिवदिति बुद्ध्या संयोगग्रहणम् । मतान्तरमाह—काणादास्त्विति । यतो वा इमानीत्यादिवाक्येभ्यो यच्छन्दोपवन्धेन सिद्धवज्जगद्धेतुपरामर्शाद्यत्कार्यं तद् बुद्धिमत्कर्तृकमिति सामान्यतो दृष्टादीश्वरं कल्पयन्तीत्यर्थः । स्वपरिमाणादल्पपरिमाणारब्धं पटादि दृष्टाऽऽद्यमपि कार्यं तथेति समवायित्वेन चतुर्विधानणून्कल्पयन्तीत्याह—अणूंश्चेति । असद्वा इदमग्र आसीदित्यादिवाक्याभासाद्दीपादेर्निरन्वयनाशदृष्ट्या पृथिव्यादेरपि तथा नष्टस्यासत एवोत्पत्तिरित्यादियुक्त्याभासाच्चाद्वैतवादे माध्यमिकादयो विरोधिनो भवन्तीत्याह—एवमिति । वादिविप्रतिपत्तीरुक्त्वा तन्निरासायोत्तरग्रन्थमवतारयति—तत्रेति । तत्र वादिषु भिन्नप्रस्थानेषु सत्स्विति यावत् । वाक्याभासेषु युक्त्याभासेषु च प्रतिपत्तिर्येषां ते तथा । उत्तरग्रन्थतात्पर्यमुक्त्वा सदेवेत्यादौ सच्छब्दितमीक्षितृ सर्वज्ञं ।

भा०तत्र पदवाक्यप्रमाणज्ञेनाचार्येण वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मावगतिपरत्वप्रदर्शनाय वाक्याभासयुक्त्यभासप्रतिपत्तयः पूर्वपक्षीकृत्य निराक्रियन्ते ॥ तत्र साङ्ख्याः प्रधानं त्रिगुणमचेतनं जगतः कारणमिति मन्यमानाश्चाहुः-"यानि वेदान्तवाक्यानि सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं दर्शयन्तीत्यवोचस्तानि प्रधानकारणपक्षेऽपि योजयितुं शक्यन्ते। सर्वशक्तित्वं तावत्प्रधानस्यापि स्वविकारविषयमुपपद्यते ॥ एवं सर्वज्ञत्वमप्युपपद्यते ॥ कथम् ॥ यत्तु ज्ञानं मन्यसे, स सत्त्वधर्मः। "सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानम्" [भ० गी० १४। १७] इति स्मृतेः ॥ तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन कार्यकारणवन्तः पुरुषास्सर्वज्ञा योगिनः प्रसिद्धाः ॥ सत्त्वस्य हि निरतिशयोत्कर्षे सर्वज्ञत्वं प्रसिद्धम् ॥

रत्नप्रभा।

त्वगौणत्वाभ्यां संशये पूर्वपक्षमाह-तत्रसांख्या इति ॥ अपिशब्दौ एवकारार्थौ। सदेवेत्यादिस्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यानां प्रधानपरत्वानिरासेन ब्रह्मपरत्वोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः ॥ पूर्वपक्षे जीवस्य प्रधाने-

क्योपास्तिःसिद्धान्ते ब्रह्मैक्यज्ञानमिति विवेकः । अचेतनसत्त्वस्यैव सर्वज्ञत्वं, न चेतनस्येत्याह–तेन च सत्त्वधर्मेणेति ॥

भामती ।

सुषुप्तावस्थायां ब्रूते । प्रधानांशतमःसमुद्रेके हि जीवो निद्राणस्तमसीव मग्नो भवति । यथाहुः–'अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा' इति । वृत्तीनामन्यासां प्रमाणादीनामभावस्तस्य प्रत्ययकारणं तमस्तदालम्बना निद्रा जीवस्य वृत्तिरित्यर्थः । तथा सर्वज्ञं प्रस्तुत्य श्वेताश्वतरमन्त्रोऽपि–'सकारणं करणाधिपाधिपः' इति प्रधानाभिप्रायः । प्रधानस्यैव सर्वज्ञत्वं प्रतिपादितमधस्तात् । तस्मादचेतनं प्रधानं जगदुपादानमनुवदन्ति श्रुतय इति पूर्वः पक्षः । एवं काणादादिमतेऽपि कथंचिद्योजनीयाः श्रुतयः । अक्षरार्थस्तु प्रधानकारणपक्षेऽपीति प्रधानस्यापीति । अपिकारावेवकारार्थौ । स्यादेतत् । सत्त्वसंपत्या चेदस्य सर्वज्ञताथ तमःसंपत्त्याऽसर्वज्ञतैवास्य कस्मान्न भवतीत्यत आह–तेन च सत्वधर्मेण ज्ञानेनेति । सत्त्वं हि प्रकाशशीलं निरतिशयोत्कर्षं सर्वज्ञताबीजम् । यथाहुः–'निरतिशयं सर्वज्ञताबीजम्' इति । यत्खलु सातिशयं तत्कचिन्निरतिशयं दृष्टं यथा कुवलामलकबिल्वेषु सातिशयं महत्त्वं व्योम्नि परममहति निरतिशयम् । एवं ज्ञानमप्येकद्विबहुविषयतया सातिशयमित्यनेनापि कचिन्निरतिशयेन भवितव्यम् । इदमेव चास्य निरतिशयत्वं

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

जगदुपादानं प्रधानं ब्रह्मैवेति वादिविवादाज्ज्ञातृत्वज्ञानाभ्यां संशय्यानन्तराधिकरणपूर्वपक्षमाह—तत्रेति । स्थितं समुदायतात्पर्यं सप्तम्यर्थः । सर्वज्ञे जगद्धेतौ समन्वयोक्त्या तच्चैतन्यमाक्षिप्य समर्थ्यत इत्यधिकरणसंगतिः । नानाशाखास्थस्फुटब्रह्मलिङ्गवाक्यानां ब्रह्मण्येव समन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । तत्त्वमसीति तच्छब्दितप्रधानैक्यसंपत्तिः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते चिदात्मनो ब्रह्मैक्यं फलम् । प्रकर्षेण धीयते सर्वं जगदस्मिन्निति ब्रह्मापि प्रधानं ततो विशिनष्टि—त्रिगुणमिति । परिणामयोग्यत्वमाह—अचेतनमिति । सांख्यीयमतं श्रुतिविरोधात्त्याज्यमित्याशंक्याऽऽह—यानीति । जीवाख्यचित्प्रतिविम्बानां स्वतो विभजननियमेनैकीकरणशक्तयो न प्रधानस्याचेतनस्येत्यन्यदेव सर्वशक्तिमदेष्टव्यमित्याशंक्य चित्प्रतिविम्बानामनुत्पाद्यत्वादुत्पाद्यार्थशक्तिरस्यापि स्यादित्याह—सर्वेति । तथाऽपि कुतोऽस्याचेतनत्वे सर्वज्ञता तत्राऽऽह—एवमिति । यस्य न ज्ञत्वमेव तस्य कुतः सर्वज्ञतेत्याह—कथमिति । प्रधाने ज्ञानकर्तृत्वं संभावयितुं ज्ञानस्वरूपमाह—यदिति । ननूक्तज्ञानेन चेतनानामेव योगिनां सर्वज्ञत्वात्तदचेतनं प्रधानं कथं तेन सर्वज्ञमुच्यते तत्राऽऽह—तेनेति । कार्यकरणवन्त इत्यचैतन्यमुक्तम् । तत्रापि चेतनांशस्यैव सर्वज्ञत्वं सत्त्वस्य सहायतया तदुत्कर्षान्वय-

व्यतिरेकयोरन्यथासिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह—सत्त्वस्येति । केवल-
व्यतिरेकाभावान्न चेत

भा०न केवलस्याकार्यकरणस्य पुरुषस्योपलब्धिमात्रस्य
सर्वज्ञत्वं किञ्चिज्ज्ञत्वं वा कल्पयितुं श.यम् ॥
त्रिगुणत्वात्तु प्रधानस्य सर्वज्ञानकारणभूतं सत्त्वं
प्रधानावस्थायामपि विद्यते इति, प्रधानस्याचेतन-
स्यैव सतस्सर्वज्ञत्वमुपचर्यते वेदान्तवाक्येषु ॥
अवश्यञ्च त्वयापि सर्वज्ञं ब्रह्माभ्युपगच्छता सवज्ञा-
नशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमभ्युपगन्तव्यम्॥नहि सर्वदा
सर्वविषयज्ञानं कुर्वदेव ब्रह्म वर्तते । तथा हि ज्ञानस्य
नित्यत्वे, ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणो हीयेत ॥
अथाऽनित्यं तदिति, ज्ञानक्रियाया उपरंभतापि ब्रह्म ॥
तदा सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमापतति ॥ अपि
च प्रागुत्पत्तेस्सर्वकारकशून्यं ब्रह्मेष्यते त्वया न च
ज्ञानसाधनानां शरीरेन्द्रियादीनामभावे ज्ञानोत्पत्तिः
कस्यचिदुपपन्ना ॥ अपि च प्रधानस्यानेकात्म-

१ उपरमे उपरमेतापि पा० ।

रत्नप्रभा।

न केवलस्येति ॥ जन्यज्ञानस्य सत्त्वधर्मत्वात् नित्योपलब्धेरकार्यत्वाच्चिन्मात्रस्य न सर्वज्ञानकर्तृत्वमित्यर्थः। ननु गुणानां साम्यावस्था प्रधानम् इति सांख्या वदन्ति। तदेवावस्थायां सत्त्वस्योत्कर्षाभावात् कथं सर्वज्ञतेत्याह–त्रिगुणत्वादिति ॥ त्रयो गुणा एव प्रधानं, तस्य साम्यावस्था तदभेदात् प्रधानम् इत्युच्यते। तदवस्थायामपि प्रलये सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वरूपं ससर्वज्ञत्वमक्षतमित्यर्थः। ननु मया किमिति शक्तिमत्त्वरूपं गौणं सर्वज्ञत्वमङ्गीकार्यमिति तत्राह–न हीति ॥ अनित्यज्ञानस्य प्रलये नाशात् शक्तिमत्त्वं वाच्यं कारकाभावाच्चेत्याह–अपि चेति ॥ मतद्वयसाम्यमुक्त्वा स्वमते विशेषमाह–अपि चेति ॥ ब्रह्मणः कारणत्वं स्मृतिपादे समर्थ्यते। प्रधानादेः कारणत्वं—

भामती।

यद्विदितसमस्तवेदितव्यत्वम्। तदिदं सर्वज्ञत्वं सत्त्वस्य निरतिशयोत्कर्षत्वे संभवति। एतदुक्तं भवति—यद्यपि रजस्तमसी अपि स्तः, तथापि पुरुषार्थप्रयुक्तगुणवैषम्यातिशयात्सत्त्वस्य निरतिशयोत्कर्षे सार्वज्ञ्यंकार्यमुत्पद्यत इति

---

१ ब्रह्मवादिना।

प्रधानावस्थायामपि तन्मात्रं विवक्षित्वाऽविवक्षित्वा च तमःकार्यं प्रधानं सर्वज्ञमुपचर्यंत इति । अपिभ्यामवधारणस्य व्यवच्छेद्यमाह–न केवलस्येति । न हि किंचिदेकं कार्यं जनयेदपि तु बहूनि । चिदात्मा चैकः, प्रधानं तु त्रिगुणमिति तत एव कार्यमुत्पत्तुमर्हति । न चिदात्मन इत्यर्थः । तत्रापि च योग्यतामात्रेणैव चिदात्मनः सर्वज्ञताभ्युपगमो न कार्ययोगादित्याह–त्वयापीति । न केवलस्याकार्यकारणस्येत्येतत्सिंहावलोकितेन प्रपञ्चयति–प्रागुत्पत्तेरिति । अपि च प्रधानस्येति । चस्त्वर्थः ।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

नांशस्यैव सर्वज्ञतेत्यर्थः । किंच, तस्य सर्वज्ञत्वं दुर्ज्ञानं चिन्मात्रस्य ज्ञानकर्तृत्वायोगादित्याह–नेति । कार्यकरणविरहितत्वाच्च नास्य ज्ञानकर्तृतेत्याह–अकार्येति । पूर्णत्वाच्च तथेत्याह–पुरुषस्येति । प्रधानावस्थाया गुणसाम्ये सत्त्वोत्कर्षायोगान्न तस्य तत्कृतं सार्वज्ञ्यमित्याशंक्याऽऽह–त्रिगुणत्वादिति । न च ज्ञानप्रतिबन्धकरजस्तमसोरपि तत्र भावान्न सार्वज्ञ्यम् । वस्तुतस्तद्भावेऽपि माणवकस्याग्नित्ववत्तदुपचारात्तदाह–उपचर्यंत इति । गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययान्मुख्यग्रहणमाशंक्याऽऽह–अवश्यमिति । तत्र हेतुमाह–न हीति । तथात्वे काऽनुपपत्तिरित्याशंक्य तज्ज्ञानं नित्यमानित्यं वेति विकल्पयति–तथा हीति । तत्राऽऽद्यं दूषयति–ज्ञानेति ।

द्वितीयमनूद्य स्वमतासिद्धान्तमाह-अथेत्यादिना । अनित्यज्ञान-पक्षे ब्रह्मणः सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञतेत्यत्र हेत्वन्तरमाह-अपि चेति । तथाऽपि तस्य सर्वविषयं ज्ञानं किमिति नोत्पद्यते तत्राऽऽह-न चेति । आदिपदेन ज्ञेयज्ञात्रादिसंग्रहः । उभयत्राप्य-नुपपत्तिसाम्ये कथं पक्षविशेषपक्षपात इत्याशंक्य प्रधानपक्षे विशे-षमाह-अपि चेति । एकस्यापि ब्रह्मणःसामग्रीसंनि-

---

भा० कस्य परिणामसम्भवात्कारणत्वोपपत्तिर्मृदादि-वन्नासंहतस्यैकात्मकस्य ब्रह्मण इत्येवं प्राप्ते इदं सूत्रमारभते ईक्षतेर्नाशब्दमिति

रत्नप्रभा ।

तर्कपादे युक्तिभिर्निरस्यते । अधुना तु श्रुतिभिर्निरस्यति-ईक्ष-तेर्नाशब्दमिति ।

भामती ।

एवं प्राप्त उच्यते-ईक्षतेर्नाशब्दमिति

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

धानात्कारणत्वमाशंक्य तस्यासङ्गत्वादद्वयत्वाच्च नैवमित्याह-नेति । जगदुपादानवादिवेदान्तानां प्रधानपरतेति पूर्वपक्षमनूद्य सूत्रेण सिद्धान्तयति–एवमिति । सूत्रस्थं नञ्पदं व्याचष्टे–नेति । तत्र सौत्रमेव हेतुमाह–अशब्दं हीति । सदेवेत्यत्र सच्छब्दस्य तच्छब्दत्वान्नाशब्दत्वमित्याह–कथमिति । सौत्रं पदमक्षतार्थं व्याकरोति=ईक्षतेरिति ।

इति श्रीमत्सर्वतंत्रस्वतंत्रविद्या वाचस्पति देवराज पं० देवदत्तशर्म।
संगृहीते वेदान्त सिद्धान्तमत मार्तण्डे प्रथमपादे रत्नप्रभा
भामत्यानन्दगिरीयादिटीकात्रयोपेता चतुःसूत्री समाप्ता ।

अथ वेदान्त सिद्धान्त मत मार्तण्डे

ब्रह्मसूत्रे विषयानुक्रमणिका

प्रथमाध्याये प्रथमपादे ।

❀ इति प्रथमपादः ❀

अथ द्वितीयपादे ।

❀ इति द्वितीयपादः ❀

अथ तृतीयपादः।

❀ इति तृतीयपादः ❀

अथ चतुर्थपादे ।

॥ इति चतुर्थपादः ॥

अथ द्वितीयाध्याये प्रथमपादः ।

॥ इति प्रथम पादः ॥

अथ द्वितीयपादः ।

॥ इति द्वितीयपादः ॥

अथ तृतीयपादः ।

॥ इति तृतीयपादः ।

अथ चतुर्थपादः ।

इति द्वितीयाध्याये चतुर्थपादः ।

अथ तृतीयाध्याये प्रथमपादः ।

॥ इति प्रथमपादः ॥

अथ द्वितीयपादः।

॥ इति द्वितीयपादः ॥

अथ तृतीयपादः

॥ इति तृतीयाध्याये तृतीयपादः ॥

अथ चतुर्थपादः

॥ इति चतुर्थपादः ॥

अथ चतुर्थाध्याये प्रथमपादः

॥ इति प्रथमपादः ॥

अथ द्वितीयपादः

॥ इति द्वितीयपादः ॥

अथ तृतीयपादः

॥ इति तृतीय पादः ॥

अथ चतुर्थपादः

इति चतुर्थाध्याये चतुर्थपादविषयानुक्रमणिका।

अथ वेदान्त सिद्धान्त मतमार्तण्डे प्रथमपादे

ब्रह्मसूत्रम्

महर्षिवेदव्यासप्रणीतम् सर्वतंत्रस्वतंत्रविद्यावाचस्पति

देवराजपंण्डेमदत्तशर्मकृतविवरणेनालंकृतंभाषयोपसंस्कृतञ्च ॥

अथ प्रथमाध्याये प्रथम पादः प्रारम्यते ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

आनन्तर्यार्थस्याथशब्दस्याश्रयणात् श्रुत्या मंगलवतां यमादिसम्पन्नानामतो हेतोर्नाम कर्मफलानित्यत्वात् ब्रह्मकर्मजिज्ञासा नाम वक्ष्यमाणलक्षणब्रह्मैव कर्म तद्विषयकज्ञानेच्छा कर्तव्येति यावत् ॥ १ ॥

यहां पर अन्तर वाचक अथ शब्द के ग्रहण से श्रवण करने वाले मांगलिकों को यमादिक पद् सम्पत्तिवालों को लौकिक वैदिक कर्मफलों के अनित्य होने से ब्रह्म कर्म विषयक ज्ञान की इच्छा करनी चाहिये । १ ।

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

यतो ब्रह्मणोऽस्य जगतो जन्माद्युत्पत्तिस्थितिभङ्गा भवन्ति ॥ २ ॥

जिस ब्रह्म से इस संसार की उत्पत्ति पालन नाश होता है । २ ।

शास्त्रयोनित्वात ॥ ३ ॥

शास्त्रस्य ऋग्वेदादेस्सर्वज्ञकल्पस्य योनित्वात कारणत्वात पूर्वोक्तलक्षणं ब्रह्मसम्भवति

वेदों के योनि नाम कारण होने से पूर्व लक्षण याने संसार के जन्मादि जिससे हैं वही है जिसके शास्त्र से सब पदार्थ जाना जाता है वो ऋग्वेदादि कर्ता ब्रह्म ही बहुत ज्ञान से सर्वज्ञ कल्प ईश्वर हो सकते हैं उन से भिन्न कोई नहीं हो सकता है ॥३॥

तत्तु समन्वयात ॥ ४ ॥

तु शब्देन पूर्वोक्तब्रह्माक्षिप्यते तदेव शास्त्रादिकारणम ब्रह्म जिज्ञास्यम शास्त्रस्य नाम वेदस्य क्रमेणसा तस्मिन्नेव ब्रह्मणि समन्वयात् संलभात् ।।

वेदादिकों को कारण वही ब्रह्म है जिस ब्रह्म में क्रम से सर्व वेदों का तात्पर्य है ॥

ईक्षतेर्ना शब्दम् ॥ ५ ॥

ईक्षतेरिति धात्वर्थाश्रयणात ईक्षितृश्रयणात ब्रह्मण्येव प्रधानेश्रुति समन्वयात् प्रधानं न कारणं जगतः अशब्दत्वात शब्दो वेदः स तस्मिन्नास्तीति चाशब्दम ॥

प्रधान अचेतन जगत का कारण नहीं हो सकता क्योंकि येक्षत्व देखता है हम बहुत हो जड़ नहीं देखता है ब्रह्म में तो सम्भव है इस लिये वेद जिसमें प्रमाण नहीं हैं अशब्द नाम प्रधान कारण नहीं है ॥

गौणश्चेन्नात्मशब्दात ॥ ६ ॥

गौणं प्रधानं गृह्यते चेन्न आत्मशब्दात आत्मशब्द प्रधानस्य विरोधीति आत्मशब्देन प्रधानं न गृह्यते ।

गौणतया भी जगत का प्रधान कारण है ऐसा कहा जाय तो नहीं होसका जहां पर ब्रह्म कारण कहा वहां पर आत्मा से कहा है ॥

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

कैवल्यं तन्निष्ठस्य आत्मशब्दवाच्यस्य मोक्षोपदिश्यते प्रधानस्य जडत्वात् प्रधानस्य मोक्षोपदेशः संविरुध्यते ।

आत्म शब्द भी गौणत्व से प्रधान को कहता है यदि ऐसा कहते हो तो भी संभव नहीं हो सकता कारण उसका यह है आत्मशब्द वाच्य जो चैतन्य उसको मोक्ष उपदेश कहते हैं प्रधान को जड होने से यह संघटन नहीं हो सक्ता है ।

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

हेयत्वस्यानुक्तत्वात् प्रधानस्य ग्रहणं नभवति ।

हेय के न कहने से प्रधान का ग्रहण नहीं हो सक्ता है क्यों कि प्रधान का त्याज्य है आत्मा त्याज्य नहीं है इस वास्ते ब्रह्म पर्याय जो आत्मा उससे ही जगत को कारणता संभव है ।

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

स्वस्मिन्नेवाप्ययात् जगतः अस्य स्वरूपमेवअपि इतो भवति इति स्वापीति प्रयोगपुरुषे एव लोके प्रभवाप्ययौ इति प्रसिद्धेरात्मैव सच्छब्दवाच्यो न प्रधानम् ।

सुषुप्ति में आत्मा मात्र रहते हैं याने आत्मा ब्रह्माकार परिणत होता है उन्हीं में स्वपीति होके कर्ता सोना जागना पुरुष धर्म है प्रधान जड़ में असम्भव है ।

गति सामान्यात् ॥ १० ॥

सर्वेषु वेदान्तेषु एकरूपेण ब्रह्मणः एव कारणाश्रयणात् न प्रधानकारणम् रूपादिग्राहकत्वं चक्षुरादिषु यथा सर्वशास्त्रे एकरूपमेव

वेदों में एक ही तरह से सर्वत्र चेतन कारण वाद है जैसे सब शास्त्रों में रूपादि ग्राहक चक्षुरादि इन्द्रियों को एक ही तरह से सब शास्त्रों में कहा है इससे चेतन वाला सिद्ध होता है प्रधान वाद में शास्त्रों का परस्पर विरोध है इससे शुन्धोपशुन्याय से प्रधान कारण वाद स्वयं नष्ट है ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

सर्वज्ञमीश्वरं प्रकृत्यचेतन एव जगतः कर्तेति बोधितः ।

वेद में सर्वज्ञ ईश्वर को कहते हुये कहा है कि चेतन ही कर्ता वेद से सिद्ध होता है ।

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

आनन्दमय आत्मा उपनिषदि पुनः पुनः श्रूयते न प्रधानमानन्दमयं सम्भवति ।

जड़ में आनन्द का प्रयोग नहीं सम्भव है इस कारण प्रधान कारण नहीं है उपनिषदों में तो आनन्दमय से जगत की उत्पत्ति कही है अतः आनन्दमय आत्मा वेदान्त में कहा है ।

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

विकारे मयटि प्रधानस्य विकृतत्वात्तस्यैव ग्रहणमिति चेन्नात्मनः ग्रहणमिति न आनन्दप्रचुरे मयटः श्रवणात् आनन्दमय आत्मैव गृह्यते ।

विकार वाचक मयट् होने से प्रधान ही का ग्रहण होगा प्रधान विकारवाला है आत्मा विकार वाला नहीं है इस कारण से प्रधान को ही ग्रहण होने से आत्मा को ग्रहण नहीं होगा ऐसा नहीं कह सके हो प्रचुर वाचक मयट् यहां पर है सर्व सम्मत ब्रह्म ही आनन्दमय है ।

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

आनन्दस्य कारणत्वं श्रूयते च ब्रह्मण इत्यानन्दप्राचुर्यं ब्रह्मण एव यस्यानन्देन सर्वमानन्दी भवतीतिश्रुतेः ।

ब्रह्मानन्द से सर्वानन्द होता है इससे आनन्दसागर ब्रह्म है इसलिये प्राचुर्यार्थक मयट् ब्रह्म में सम्भव है ।

मान्त्रवर्णिकमेवचगीयते ॥ १५ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्युपक्रम्य अन्योन्तर आनन्दमय आत्मा इति मन्त्रे वर्णनात् आत्मैवानन्दमयः ॥

ब्रह्म का लक्षण सत्यंज्ञानमनन्तं ब्रह्म ऐसा कह कर आनन्दमय आत्मा है ऐसा कहा है इससे वेदोक्त लक्षण आनन्दमय आत्मा है ॥

नेतरोनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

इतरो जीवः आनन्दमयो न अनुपपत्तेः नाम युक्तेरभावात् ईश्वर एव आनन्दमय इति सोऽकामयत इत्यादौ परस्मादात्मनो अन्यो जीवः न सम्भवति ।

ईश्वर से भिन्न आनन्दमय शब्द करके नहीं ग्रहण होता है ईश्वर के आनन्द से जीव आनन्दी होता है इस वास्ते सो कामयत इन सब श्रुतियों से परमात्मा से भिन्न जीव को आनन्द शब्द से नहीं ग्रहण होता है ।

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

जीवात्मपरमात्मनो र्हि भेदो व्यपदिश्यते रसो वैसः इति श्रुतेः रसं ब्रह्म रसं लब्ध्वा आनन्दी भवति ब्रह्मावगतावानन्दी भवतीति भेदः ।

जीवात्मा औरं परमात्मा से भेद लिखा है इसका कारण परमात्मा आनन्दी है रस रूप है परमात्मा के जानने से जीव आनन्दी होता है ।

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

कामयितृश्रवणात् आनन्दमयाधिकारे सोऽकामयतीति श्रुतेः सांख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानमानुमानिकमपि आनन्द-मयत्वेननापेक्षणीयम् दुष्टंसांख्यमतमत्र ।

आनन्दँमयाधिकार में परमेश्वर इच्छा करते हैं हम बहुत हों इस श्रुति के बल से सांख्य के अनुमान से अचेतन प्रधान आनन्दमय शब्द करके नहीं लिया जाता है ।

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

अस्मिन्नाम आनन्दमँये प्रकृते आत्मनि प्रतिबुद्धस्य जीवस्य तदात्मना योगमेव मोक्षं शास्ति भेदादेव ।

इस आनन्द मयाधिकार में प्रस्तुत जो आत्मा ब्रह्म तदाकार जीव को होने को मोक्ष कहते हैं इससे भेद होता है ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात ॥ २० ॥

अन्तरात्मा पुरुषप्रतीकादौऽध्यात्मत्वेन परमात्मैव तस्य परमात्मनोरेव धर्मोपदेशात ।

सूर्यादि में जो अन्तरात्मा है वही परमात्मा है परमात्मा काही धर्म श्रुति में प्रतीकोपास्यसूर्यादि में कहा गया है ।

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

प्रतीकोपास्येभ्यः सूर्यादिभ्यः भिन्नएव परमात्मा श्रूयते "य आदित्ये तिष्ठन् इत्यादि ।

प्रतीक उपास्य जो सूर्यादि इनसे परमात्मा भिन्न है यह बात श्रुति सिद्ध है जैसा कि सूर्य के भीतर रहने वाला जिसको सूर्य नहीं जानते है।

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥

आकाशशब्देनापि ब्रह्मैवाभिधीयते तल्लिङ्गात् "सर्वाणि हवा भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते इति सर्वोत्पत्ति श्रुतेः" प्रकरणसम्भवाभ्याञ्च।

आकाश से सब पदार्थ होते हैं इस श्रुति के बल से आकाश शब्द ब्रह्म लक्षण होने से ब्रह्म का ग्रहण होता है।

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

अत एव हेतोः प्राणशब्दोऽपि ब्रह्मण्येव।

इसी प्रकार से प्राण शब्द भी श्रुति में प्रकरण से ब्रह्मवाचक ही लिया जाता है।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

ज्योतिश्शब्देन ब्रह्मैव गृह्यते "त्रिपादस्यामृतन्दिवीति" श्रुतौ चरणाभिधानात्।

प्रकरण से ज्योति शब्द से भी ब्रह्म ही कहा जाता है।

छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम् ॥ २५ ॥

गायत्री छन्दो ब्रह्मेति कथनान्नान्यद्ब्रह्मेति चेन्न गायत्र्या चेतोर्पणाय तथा दर्शितं हि यतः।

गायत्री में ब्रह्म बुद्धि करने से ब्रह्म है ऐसा कहा गया है समाधि स्थिर होने के कारण वर्णन किया है।

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

पादोऽस्य भूतानीति भूतानाम्पादः व्यपदेशोपपत्तेः ब्रह्मैव गायत्र्योपदिश्यते ।

भूत पृथिव्यादि ब्रह्म का पाद सम्भव है इस से ब्रह्म ही गायत्री लिया जाता है।

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

दिवि दिवि इति चोभयत्रापि विरोधाभावात् ब्रह्मैव गृह्यते वृक्षाग्रे श्येनः वृक्षाग्रात् परश्चेतिवत् ।

अधिकरण और अपादान शब्द के प्रयोग से विरोध नहीं होता है वृक्ष के आगे श्येन अथवा वृक्ष के आगे व पीछे होना सम्भव है।

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

कौषीतकीविद्यायामपि ब्रह्मलिङ्गात् प्राणशब्देन ब्रह्मैव व्यपदिश्यते ।

प्राण शब्द से ब्रह्म ही कहा जाता है ब्रह्म का लक्षण होने से ।

नवक्तुरात्मोपदेशादितिचेदध्यात्मसम्बन्धभूमाह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

वक्तुरिन्द्रस्यात्मात्र न गृह्यते किन्त्वध्यात्मसम्बधी भूमा ब्रह्मैव अध्यात्मसम्बन्धबाहुल्यात् ।

प्रतर्दन को इन्द्र कहते है कि मैं तुम्हारा आत्मा हूं वहां पर भी ब्रह्मग्रहण है अध्यात्मज्ञान का बाहुल्य होने से ।

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

यथा वामदेवो ब्रह्म भूत्वात्मानम्ब्रह्मत्वेन वर्णितवान् एवमेवेन्द्रोपि त्वाष्ट्रवधादात्मानम्ब्रह्म प्रतिजानीते शास्त्रेण तु ब्रह्मैवोपदिश्यते ।

शास्त्र से ब्रह्म ज्ञानी होकर वामदेव ने अपने को ब्रह्म कहा और इन्द्र ने भी प्रतर्दन अधिकार में वैसे ही अपने को ब्रह्म कहा है ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३१ ॥

जीवस्य मुख्यप्राणस्य च लिङ्गात् न ब्रह्मेति न उपासनायाः त्रैविध्यात् सर्वत्रैव ब्रह्मणो योगाच्च ब्रह्मैव गृह्यते उपक्रमोपसंहाराभ्यामपि न अन्यत्रापि जीवप्राणलिङ्गेन ब्रह्मण उपासनाश्रयणम् एकोपासनायुक्ता नात्राविविधेति यावत् ।

जीव और मुख्य प्राण के लक्षण होने से ब्रह्म का ही ग्रहण है उपक्रम और उपसंहार में ब्रह्म कहा है जीवोपासना प्राणोपासना में भी ब्रह्मोपासना कहा है सो गौण है ।

इति ब्रह्मसूत्रे प्रथमाध्याये प्रथमपादः समाप्तः ।

अथ प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः प्रारभ्यते ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥१ ॥

सर्वासूपासनसु ब्रह्मैवोपास्यमुपदिश्यते प्रसिद्धे हेतोः एतेन प्राप्तबाधाप्राप्तकल्पना न स्यादन्यथा तत्प्रसज्येत ।

सर्वत्र प्रसिद्ध ब्रह्म का उपासना में ग्रहण है जीव प्राणादिकों का ग्रहण नहीं है इस सूत्र से पूर्वपाद की संगति दिखलाई है ।

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

तस्मिन् ब्रह्मणि विवाक्षितगुणानां सिद्धिः पुनः श्रूयते अतोपि न जीवादिगृह्यते मुख्योपासनायाम् ।

ब्रह्म का गुण ब्रह्म ही में युक्त है इससे भी उपासना में जीवादि का ग्रहण नहीं समझना चाहिये ।

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

शारीरे जीवे ब्रह्मगुणानुपपत्तेः न शारीरो गृह्यते अपाणिपादादिगुणविशेषाणामभाववत्वम्ब्रह्मण्येव युज्यत इति ।

ब्रह्म का गुण जीव में सम्भव न होने से उपासना में जीव का ग्रहण नहीं है ।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

एकस्मिन्नेव जीवे कर्मकर्तृव्यपदेशौ न युज्येते अतोऽन्तरात्मशब्देन ब्रह्मैव ।

शारीरिक जीव में कर्मकर्तृव्यवस्था अनुपपन्न है इससे उपासना में ब्रह्म ही का ग्रहण है।

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

शब्दप्रमाणेनापि अन्तरात्मा भिन्नः यथा "श्यामाको श्यामाकतण्डुलोवा" इति श्रुतेः तुषस्थानीयो जीवः तण्डुल स्थानीयो परमात्मा।

श्रुति प्रमाण भी होने से उपासना में जीव का ग्रहण नहीं है।

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

शारीरान्तरात्मनोर्भेदे स्मृतिरपि "ईश्वरःसर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुनतिष्ठति इति" एतेनापि जीवो नोपासनासु ग्राह्यः इति एतेन वाक्यैः शारीर इव प्रतीयते ननु "जीवो वास्तव" इति भाष्यम्।

जीवों के हृदय में रह कर हम कर्म कराते हैं जैसे कुलाल चक्र चलाता है वैसे इससे भी उपासना में जीव को ग्रहण नहीं है।

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

यथाकाशः सूचीपाशादावनल्पोप्यणुरिव तथा परिछिन्नो पीशःपरिछिन्नइवार्भकौकसि हृत्पुण्डरीकेऽणुरिवोपास्यमानःफलति।

आकाश के तरह व्यापक होते भी ईश्वर सूक्ष्माकाश हृदय में उपास्य है जैसे सूची छिद्र और पाश में आकाश सूक्ष्म दिखाया है उपासना के लिये यह कथन है।

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

ईश्वरस्य सम्भोगप्राप्ति र्नभवति अज्ञानकल्पितत्वात् भोगस्य ईश्वरेऽज्ञानासम्भवादिति वैशेष्यात् ।

अज्ञान जन्य भोग जीव को होता है ईश्वर को अज्ञान नहीं इसलिये भोग भी ईश्वर को नहीं यही बात ईश्वर में जीव से विशेष है ।

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

जीवे अग्नौ ब्रह्मणि चात्रत्वे प्राप्ते ब्रह्मण्येव युज्यते नान्ययोः सर्वग्रहणश्रुतेः अवेध्यत्वात् प्रकरणादपि ब्रह्मैवात्र ब्रह्मक्षत्रमृत्यूनामुपभोक्तृ काठके श्रूयते ।

सर्व वस्तु के उपसंहार करने वाले ब्रह्म का ग्रहण है अग्नि और जीव का ग्रहण नहीं है इस सूत्र में ।

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

प्रकरणेनापि ब्रह्मैवात्र सिद्धम् दुर्विज्ञेयत्वश्रुतेः 'नजायते म्रियते" "क इत्था वेद यत्र स इति" कठोपनिषत्के ।

कठोपनिषद्के प्रकरण से भी सर्वोपसंहारक ब्रह्म ही सिद्ध होता है ।

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

गुहां बुद्धिं हृत्पुण्डरीकम्वा प्रविष्टौ जीवात्मपरमात्मानौ त्रेति प्रकरणात् परमात्मप्रकरणात् परमात्मैवगृह्यते फलन्तु जीवस्यैव परमात्मन्यारोप्यते तर्प्ययितरिपानोपचारवत् काठकश्रुतिः

"ऋतम्पिवन्तौ सुकृतस्य लोके गुहाम्प्रविष्टौ परमे परार्धे छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिनाचिकेताः"इति धर्मोक्तेः।

जीवात्मा और परमात्मा हृदय रूप गुहा में रहते हैं जीव अपना कर्म भोगता है ईश्वर भुगवाता है यह वेदान्ती कहते हैं पञ्चाग्नि लेने वाले यह। (धर्मराज के कथन से प्रकरण ब्रह्म का है इससे भी ब्रह्म ग्रहण सिद्ध होता है)।

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

विशेषणं गन्तृगन्तव्यादिलिङ्गम् गन्ता जीवः गन्तव्य म्ब्रह्म इति ब्रह्मप्रकरणम्।

ब्रह्म पद के पाने वाला जीव है इससे भी ब्रह्म प्रकरण सिद्ध होता है इसलिये ब्रह्म कों ही ग्रहण समझना चाहिये।

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

सर्वान्तरः ईश्वरः कुतः उपपत्तेः "य एषोक्षिणि पुरुष इति श्रुतेः"।

सर्वान्तरात्मा ईश्वर है यह श्रुति सिद्ध है।

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

अनेकस्थाननिर्देशादक्षिण्यपि व्यपदेशो व्यापकत्वा दतोनैकदेशित्वम्।

व्यापक परमेश्वर को एक ही स्थान नहीं है इस वास्ते नेत्र में भी होने से व्यापकत्व नष्ट नहीं होता है जैसे सम्राट् को काशीश्वर कहने से साम्राज्य में हानि नहीं होती है।

सुखविशिष्टाभिधानादेव च १५

ध्यानार्थं भेदकल्पनया सुखविशिष्टस्य ब्रह्मणः प्रकृतस्य य एष इति सर्वनाम्नाभिधानादन्तरः परमात्मा स्यादिति ।

सुख विशिष्ट से ब्रह्म का ग्रहण है ध्यान के लिये पृथक् कल्पना है ।

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

श्रुतोपनिषत्कस्य गत्यभिधानात् अक्षिस्थानः पुरुषो गृह्यते इतश्च ।

सगुणोपासक को जो गति है दक्षिण मार्ग से गमन वही अक्षिस्थान पुरुष ईश्वर के जानने से भजन से होता है इससे भी अक्षिस्थान पुरुष ईश्वर है ।

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

न पुनः छायात्मा विज्ञानात्मा वा गृह्यते तयोरनवस्थितेः ।

अक्षिपुरुष छायात्मादि नहीं हो सकता है यह अनवस्थित है इस कारण ।

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

सर्वाणि भूतान्यन्तरोयमयतीति श्रुतेरपि अक्षिपुरुषः परमात्मैव ।

सर्वान्तर्यामी होने से भी परमात्मा है ।

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

स्मार्तम्प्रधानमपि न गृह्यते द्रष्टृत्वादेःअतद्धर्माभिलापात् ।

स्मार्त प्रधान का भी ग्रहण नहीं है अचेतन होने से देख नहीं सकता है ।

शारीरश्चोभयेपिहि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

शारीरो जीवोपि न गृह्यते यत उभये काण्वमाध्यन्दिनाः भेदेनैवेश्वरतोऽधीयन्ते जीवमिति ।

जीव भी नहीं हो सकता है अन्तरात्मा इस कारण सब शाखाओं में जीव ईश्वर का भेद कहा है ।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

अदृश्यादिगुणको भूतयोनिः परमेश्वर एव ।

मुण्डकोपनिषद् में कहा है अदृश्यादि गुण वाला भूतयोनि इससे भी परमात्मा का ग्रहण है ।

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याञ्च नेतरौ ॥ २२ ॥

विशेषणेन भेदव्यपदेशेन च नेतरौ स्तः शारीरो वा प्रधानम्वा ।

दिव्य अमूर्त पुरुष के कहने से प्रधान और जीव का ग्रहण नहीं है ।

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

अग्निर्मूर्धेति रूपोपन्यासात् भूतयोनेः ग्रहणम् ।

ईश्वर का विराट् रूप भी कहा है इससे भी जीव प्रकृति का ग्रहण नहीं है ।

वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

जठराग्न्यादिषु साधारणशब्दविशेषात् वैश्वानरशब्देनापि परमात्मैव गृह्यते ।

वैश्वानर शब्द से भी परमेश्वर का ग्रहण है आगे विराट का वर्णन किया है, इस से जीव अग्नि तदभिमानी देवता जाठराग्नीका ग्रहण नहीं है ।

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

सूर्यः चक्षुर्दिशः श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नमः इति तत्स्मर्यमाणं रूपं मूलभूता श्रुति मनुमापयेदस्य वैश्वानरस्य परमेश्वरपरत्वेनानुमानं लिङ्गं गमकं स्यादित्यर्थः ।

लोकात्मा परमेश्वर को प्रणाम करते हैं इस प्रमाण से भी वैश्वानर शब्द ही को कहता है ।

शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशा दसम्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

शब्दादिभ्यः प्रमाणेभ्यः तथान्तः प्रतिष्ठानाच्च गृह्यता मग्न्यादिरिति न दृष्ट्युपदेशासम्भवात् परमात्मानमपि वैश्वानर म्पठति श्रुतिः ।

श्रुति भी परमात्मा को वैश्वानर शब्द से कहती है वैश्वानर ईश्वर है ।

अत एव न देवता भूतञ्च ॥ २७ ॥

अतः कारणात् देवताभूतञ्चापि न वैश्वानरः ।

प्रसिद्धवैश्वानर जो पञ्चभूत में एक है अग्नि अथवा देवता का ग्रहण नहीं है विराट् वर्णन दोनों का सम्भव नहीं है ।

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

साक्षादीश्वरग्रहणेपि विरोधाभावं जैमिनिर्ब्रूते ।

साक्षात ईश्वर के ग्रहण में भी विरोध नहीं है जैमिनि के मत में ।

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

अभिव्यक्ते प्रकाशायेति आश्मरथ्यो ब्रूते ।

प्रकाश प्रादेश मात्र में है इस कारण ईश्वर का ग्रहण है यह आश्मरथ्य आचार्य कहते हैं ।

अनुस्मृतेर्वादरिः ॥ ३० ॥

स्मरणहेतोरिति वादरायणो ब्रूते ।

स्मरण के लिये परमात्मा प्रादेश मात्र हृदय में ध्यान किये जाते हैं यह वेद व्यास कहते हैं ।

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

सम्पत्तिनिमित्ता वा प्रादेशश्रुतिः जैमिनि विनिर्दिशति ।

प्रादेश मात्र में भी ईश्वर है इस सम्पति को दिखलाने के लिये जैमिनिमत में श्रुति का तात्पर्य है यह जैमिनि कहते हैं ।

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

मूर्धचुबुकान्तराले एनम्परमेश्वरमामनन्ति अभ्यस्यन्ति जावालाः ।

ब्रह्मरन्ध्र में ईश्वर की उपासना कहा है जावाल आदि महर्षियों ने ।

इति ब्रह्मसूत्रे प्रथमाध्याये द्वितीयपादः समाप्तः ।

अथ प्रथमाध्याये तृतीयः पादः प्रारभ्यते।

द्युभ्वाद्यायतनम् स्वशब्दात् ॥ १ ॥

न प्रधानं न वायुर्गृह्यते द्युभ्वाद्यायतनत्वेन किन्तु ताभ्यामोतप्रोतम्ब्रह्मैव गृह्यते।

स्वर्ग भूतल आदि का आयतन ब्रह्म ही का ग्रहण है न प्रकृति न वायु का ग्रहण है।

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

मुक्तैरुपसृप्यम्ब्रह्मेति समुपदिश्यतेऽतो ब्रह्मैव।

मुक्त प्राप्य ब्रह्म है ऐसा कहा है इस से पृथिवी स्वर्ग वायु प्रधान का उपासना युक्त नहीं है

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

न प्रधानमनुमानगम्यमिति गृह्यते अतच्छब्दात् न तस्य चेतनत्वस्य प्रतिपादकः शब्दः श्रुतिर्यस्मिन्निति अशब्दम्प्रधानम्।

तत् नाम चेतन का प्रतिपादक शब्द न है जिस में ऐसे प्रधान का ग्रहण नहीं है उपासना में केवल ब्रह्म ही का ग्रहण है जैसा वैशेषिक के अनुमान से ईश्वर सिद्ध किया है वैसा सांख्य के अनुमान से प्रधान का उपासना में ग्रहण नहीं है।

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

प्राणभृज्जीवोपि न गृह्यते।

जीव भी पृथिवी आकाशादि का आयतन नहीं है।

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

भेदेनापि न जीवः।

भेद से भी ब्रह्म ही है जीव का ग्रहण नहीं है।

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

प्रकरणादपि ब्रह्मैव गृह्यते।

प्रकरण से भी ब्रह्म का ही ग्रहण है इस से ब्रह्म ही सर्वाधार है।

स्थित्यदनाभ्याञ्च ॥ ७ ॥

द्वासुपर्णात्र एकस्थितोऽपरोत्ति चेति स्थित्यदने ताभ्याम्मध्ये ईश्वरः स उपास्यः इतर उपासको जीवसंज्ञः।

इस शरीर में एक कर्म फल खाता है वह जीव है जो नहीं खाता है उदासीन है वह ब्रह्म है इस से उपासक जीव है उपास्य ब्रह्म है।

भूमासम्प्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

सम्प्रसादः सुप्तिः ततोप्यधिकोपदेशात् न भूमा प्राणादिः किन्तु ब्रह्मैव न यतो हि प्रतिवादः उत्थापितः।

भूमा ब्रह्म का ग्रहण है वही प्रश्न परिसमाप्ति होने से प्राणादि कहा है भूमा अपने महिमा में रहता है यहां तक प्रश्न और उत्तर होता है।

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

ईश्वर एव भूमधर्मोपपत्ते ईश्वरस्यैव ग्रहणम्।

भूमा का गुण ईश्वर में सम्भव है इस प्राणादि का गुण उपासना में नहीं है।

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

अक्षरम्ब्रह्मैवाम्बरान्तरूपाकाशस्य धारणात् ।

आकाश को धारण करने से अक्षर ब्रह्म का ग्रहण है।

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा चाम्बरान्तधृतिः ब्रह्म व्यक्तिरेव प्रशास्तृत्वश्रुतेरतो न प्रकृत्यादयः ।

आकाश धारण करने वाला ब्रह्म है प्रकृति नहीं क्योंकि आगे श्रुति में सूर्य चन्द्रमा जिसकी आज्ञा पालन करते हैं ऐसा कहा है सो यह गुण और में नहीं है।

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अन्यभावोभेदस्तद्व्यावृत्तेः ब्रह्मैव ।

सब किसी के कारण होते भी उनसे भिन्न कोई नहीं है इस श्रुति से भी ब्रह्म ग्रहण है।

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात सः ॥ १३ ॥

ईक्षतिकर्म परमात्मैव सम्भवति ।

देखने वाला ईश्वर है प्रधान जड़ नहीं देख सकता है इससे भी ईश्वर की ही उपासना है प्रधान का ग्रहण नहीं है यहां पर भी ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

उत्तरेभ्य हेतुभ्य दहर आकाशो ब्रह्मैव ।

आगे कहे कारणों से दहर नाम हृदयाकाश का है वह भी ब्रह्म है।

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गञ्च ॥ १५ ॥

गत्या शब्देन च ब्रह्मणो लिंगं व्यञ्जयति श्रुतिः सुषुप्तौ स्वमपीतो भवत्यहरहरिति च एतेनापि दहरो ब्रह्मैव गृह्यते।

नित्य ही प्रजा सुषुप्ति में प्राप्त होता है ब्रह्म को इस श्रुति से भी दहर ब्रह्म को कहते हैं।

धृतेश्च महिम्नोस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

अस्य धारणाख्यस्य स्वमहिम्नोस्मिन्दहरे परमात्मनि श्रुत्यन्तरे उपलब्धेः अतोपि ब्रह्मैव गृह्यते।

दहर ब्रह्म के महिमा से सब धारण किया गया है इस श्रुति से भी दहर नाम ब्रह्म का सिद्ध हुआ।

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

आकाश शब्दस्य ईश्वरे प्रसिद्धेः दहराकाशो ब्रह्मैवेति विज्ञेयम्।

आकाशशब्द का ईश्वर प्रसिद्धि होने से दहराकाश को ब्रह्म ही जानना चाहिये।

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात ॥ १८ ॥

अन्यपरामर्शात् विचारादपि जीवो न दहराकाशः तस्मिन्न ब्रह्मगुणस्यासम्भवात।

विचार से भी जीव दहराकाश नहीं जीव में ब्रह्म गुण का असम्भव होने से।

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

उत्तरवाक्येपि जीवो ब्रह्मामिति न स जीव आविर्भूत-स्वरूपः परमात्मा ।

मुक्त जीव में दहराकाशादि यद्यपि सम्भव है ब्रह्मा का उत्तर वाक्य छान्दोग्य से तथापि वह तो मुक्त ईश्वर हैं शंका का अवकाश नहीं है।

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

नेत्यनुवर्तते अन्यार्थो जीवार्थो हि परामर्शो न पर्य्यव-सायी किन्त्वीश्वरार्थः ।

इस प्रकरण में परामर्श ईश्वर का सम्भव है जीव या प्रकृति के ग्रहण से अनर्थ होगा।

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

अल्पंदहराकाशमितिचेत् अस्योत्तरं दत्तं अणोरणीया न्महतो महीयान् इत्यादौ ।

दहराकाश अल्प प्रदेश में बड़ा ब्रह्म कैसे समा सकता है इसका उत्तर है ब्रह्म छोटे से छोटा है और बड़े से बड़ा है।

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

सर्ववस्तुनो हि तस्यैवानुकरणात् तथैव तमेवभान्तमनुभा न्तीत्याद्याः ।

ब्रह्म के प्रकाश से सुर्यादि प्रकाश करते हैं इससे भी ब्रह्म का ग्रहण है।

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

स्मृतिरपि चात्र प्रमाणं भगवद्गीतासु न तद्भासयते सूर्यो” इत्यादिः ।

भगवद्गीता में भी कहा है सूर्य जिसको नहीं प्रकाश करता है वह धाम हमारा है।

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

कठवाक्यादेव अंगुष्ठमात्रः प्रमितः पुरुषो ब्रह्मैवावगम्यते ।

कठोपनिषद् के वाक्य से ईश्वर अंगुष्ठमात्र है ऐसा कहा हृदय की अपेक्षा से।

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

मनुष्याधिकारत्वात् हृद्यपेक्षयाल्पत्वनिर्देशः परमात्मनः इति ।

मनुष्य के प्रस्तावना से अंगुष्ठमात्र कहाहै ब्रह्म को हृदयाकाश को लेकर के।

तदुपर्यपि वादरायणस्सम्भवात् ॥ २६ ॥

मनुष्यानुपर्यपि देवादेरपि सम्भवात् अणुत्वमिष्टध्येयमिति वादरायणो मनुते ।

देवताओं का भी ध्येय परमात्मा है इसलिये भी अणुत्वपरिचिन्तनार्थं कहा है वेदव्यास के मत में।

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

देवानां स्वरूपसान्निध्यञ्चेत्कर्मणि युगपदनुपस्थितेर्विरोधइति चेन्न विरोधः देवादिकायव्यूहश्रुतेः विरोधाभावइति ।

देवता कौन स्वरूप से आता है एक देव अनेक यज्ञों में कैसे जांयगे एक समय में इससे कर्म में विरोध होगा सो यह नहीं देवता एक समय में अनेक देह धारण कर लेते हैं ऐसा श्रुति है।

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

कर्मणि विरोधो माभूत् शब्देन विरोध इति चेन्न अतः वेदादेव प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां शब्दाभ्यां न विरोध इति।

कर्म से विरोध नहीं हो पर श्रुतियों से विरोध होता है ऐसा भी नहीं है वेदों ने देवतोत्पत्ति कहा है प्रत्यक्ष श्रुति और अनुमिता श्रुति भी मिलती है विरोध नहीं है।

अत एव च नित्यत्वम् २९

अत एव देवोत्पत्तेर्हेतोर्वेदस्य नित्यत्वम्।

देवताओं के उत्पत्ति वर्णन करने से ही वेद नित्य है।

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

महाप्रलयेपि तुल्यश्रुतिदर्शनात् न विरोध श्रुते स्मृतेश्चोपलब्धेः।

महाप्रलय में भी विरोध नहीं है वैसे नामरूप श्रुति स्मृति से।

मध्यादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

मध्वादिविद्यासु देवानामसम्भवात् ब्रह्मविद्यायामनधिकाराज्जैमिनि ब्रूते।

मधुविद्या सूर्यादि प्रतीकोपासना को कहते हैं सूर्य अपने को प्रतीक कैसे समझेंगे इस लिये देवता को ब्रह्म विद्या में अधिकार नहीं है यह जैमिनि कहते हैं।

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

ज्योतिर्मात्रश्रवणात्सूर्यादीनां हृदयाद्यभावात् ब्रह्मविद्यायां नाधिक्रियन्ते ते।

ज्योति मात्र में सूर्य शब्द का प्रयोग श्रवण से इन्द्रियाद्यभाव से ब्रह्म विद्या में अधिकार नहीं हो सकता है।

भावन्तु वादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

अधिकारस्य भावम्बादरायणो ब्रूते अस्तीति।

देवताओं का ब्रह्म विद्या में अधिकार है ऐसा वेद व्यास कहते हैं इसमें इन्द्र विरोचन का ब्रह्म विद्या पठन ब्रह्मा से छान्दोग्य में लिखा है सो सब श्रुति प्रमाण में कहीं हैं।

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

अस्य जानश्रुतेः तदनादरश्रवणात् तं रैकं शुक् शोकः आदुद्राव आत्मानं शूद्रमिव श्रुत्वेति तेन सूच्यते शूद्रो नाधिक्रियते वेदादिषु।

शूद्र को ब्रह्म विद्या में अधिकार नहीं है यह बात रैक के सम्वाद श्रुति से सिद्ध है जानश्रुति नामांतर चैत्ररथ राजा है इनको ब्रह्म विद्या न जानने से शूद्र कहा है।

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

राज्ञो जानश्रुतेः चैत्ररथाभिधेयस्य क्षत्रियत्वमुत्तरत्रश्रुतेः शूद्रो नाधिक्रियते।

जान श्रुति राजा क्षत्रिय थे चैत्ररथ भी उनका नाम था उनको सोते हुए को

हंसने कहा कि शूद्र है क्योंकि ब्रह्म विद्या नहीं जानता है वह राजा रैक से ब्रह्म विद्या जानली इसी से शूद्र नहीं जान सकता है।

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

शूद्रे संस्काराभावात् शूद्रा नाधिकारी ।

शूद्रों को संस्कार नहीं होता है इससे शूद्र को अधिकार नहीं।

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

शूद्राणामनधिकारत्वे एवं शास्त्रप्रवृत्तेः ।

शूद्र को अधिकार नहीं है यह जावालमहर्षि ने कहा तुमने सत्य कहा इससे ब्राह्मण हो।

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

श्रुतिपठनेप्यनधिकारिणः कथं ब्रह्मविद्याधिगमः स्यात शूद्रस्य ।

वेद पढ़ने का शूद्र को अधिकार नहीं ब्रह्मविद्या में फिर अधिकारी कैसे हो सकता है शूद्र।

कम्पनात ॥ ३९ ॥

चलनात् चालनाद्वा ब्रह्मैवात्रगृह्यते ।

प्राणादि वायु के चालन करने वाले ब्रह्म हैं इस प्रकरण में।

ज्योतिर्दर्शनात ॥ ४० ॥

ज्योतिः प्रकरणेपि ब्रह्म गृह्यते ।

ज्योति शब्द भी यहां पर ब्रह्म ही को कहा है।

आकाशोर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात ॥ ४१ ॥

अत्राकाशो ब्रह्मैव ।

आकाश को भी यहां ब्रह्म कहा है।

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

सुषुप्तावुत्क्रान्तौ च भेदेन प्रतिपादनात् जीवात्मपरमात्मनो रैक्यमेवोपक्रमोपसंहाराभ्याम् ।

सुपुप्ति और जागृत में जीव और ईश्वर का भेद होते भी प्रकरण से अभेद है।

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

सर्वस्याधिपतिरिति श्रुतेश्च ।

सब किसी का पति ईश्वर है इससे भी प्रकरण से ब्रह्म ही सिद्ध हुआ।

इति ब्रह्मसूत्रे प्रथमाध्याये तृतीयपादः समाप्तः ।

अथ प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः प्रारभ्यते ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीते-
र्दर्शयति च ॥ १ ॥

कपिलादीनामानुमानिकश्रुत्या प्रधानम् कारणमिति चेन्न शरीर रूपक विन्यस्तगृहीतेः कठादावात्मानं रथिनं विद्धीति अन्यापि श्रुतिर्दर्शयति च इति ।

कपिल के मत में अजामेकां इत्यादि श्रुति प्रमाण से प्रधान कारण माना है सो नहीं कहना चाहिये सूक्ष्म को प्रधान कहते हैं और शरीर रूपक रथ रथि वर्णन है श्रुति में ब्रह्म प्राप्ति का उपाय भी बतलाया है इस वास्ते चेतन ब्रह्म कारण है दूसरे श्रुति में एस दिखलाया है ।

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

शरीरमपि सूक्ष्मं तद्योग्यत्वात् लिङ्गशरीरे परमाणुरूपे ।

शरीर भी सूक्ष्म है लिङ्ग शरीर में सम्भव है ।

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

तत् प्रधानं ईश्वराधीनत्वादर्थवत्

प्रधान ईश्वराधीन होने से सफल होता है ।

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

ज्ञेयत्वेन प्रधानं गृह्यते कापिलैस्तन्न श्रुतौ तदवचनात्

श्रुति में ज्ञेयत्व प्रधान को नहीं कहा है।

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

ज्ञेयत्वं कथयति चेन्न स प्राज्ञो हि यतः प्रकरणात्

वेद कहता भी है प्रधान को तो वह प्रकरण से प्राज्ञ को कहता है।

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

अग्नेरात्मपरमात्मनस्त्रयाणामेवोपन्यासःकथनम् प्रश्नश्चकठे।

अग्नि जीव और परमात्मा का ग्रहण है कठवल्ली में प्रश्नोत्तर में।

महद्वच्च ॥ ७ ॥

महच्छब्दवदव्यक्तमपि वेदे ब्रह्मपरमेव।

महतशब्द वेद में जैसे ब्रह्म ही को कहता है वैसे अव्यक्त शब्द भी ब्रह्म ही को कहता है इस से प्रधान वेद में अव्यक्त शब्द से ग्रहण नहीं होता है।

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

चमसशब्दो यथा न कश्चिद्विशेषार्थन्निरूपयति तथैवाजापि माया पर्य्यायैव नार्थान्तरा इति।

चमस यज्ञपात्र विशेष है और वही छिद्र वाचक भी है यज्ञ में अधोमुख व ऊर्ध्वमुख चमस पात्र विशेष है पर्वत के कन्दरा में भी प्रसिद्ध है वैसे अजा शब्द भी माया वाचक श्रुति में प्रसिद्ध है।

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

एके शाखिनः ज्योतिरुपक्रमा अजा हि यतोधीयते सा माया यथा तथा आमनन्ति रक्तादिवर्णविष्टं तेजोपृथ्वीरूपाम्।

अजा माया को कहते हैं तेज जल पृथ्वी रूप में रक्तादि वर्ण से ।

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः १०

कल्पनया उपदिश्यते मध्वादौ सूर्ये प्रतीकोपासनावद विरोधः अजायाः मायात्वे ।

उपासना के लिये कल्पना का उपदेश है इस लिये अजा का माया पर्याय है जैसे प्रतीकोपासना में मधु सूर्यादि वाचक हैं ।

न सांख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

यस्मिन् पञ्च पञ्च जना आकाशश्च प्रतिष्ठित इति श्रुते रपि सांख्यमतम्प्रधानकारणमिति न तत्राकाशात्मनो रधिकतत्व प्रवेशात व पञ्चविंशतितत्वाधिक्यदोषः ।

पच्चीस हीं तत्व मानते है कापिल मत में पञ्च पञ्च जनाः आकाशः इस श्रुति से सिद्ध करते हैं सो सम्भव नहीं आकाश आत्मा बढ़ जाती है यह उनके सिद्धान्त से विरुद्ध है ।

प्राणादयो वाक्यशेषात ॥ १२ ॥

अपरे प्राणादयो व्याख्यायन्ते वाक्यशेषेणास्तु तन्न विरुद्धमस्माकम् ।

और भी वेदाचार्यों ने पञ्चप्राण कहे हैं उस से कुछ विरोध नहीं होता है किन्तु कपिल मत में तत्वों में २५ संख्या गिनने से तत्वाधिक होता है और प्रधान अचेतन कारण है इस में विरोध है ।

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

ज्योतिषा अन्नशब्दो प्राणवाचकः ज्योतिषै केषाम्प्राणे

संख्यापूर्यतेऽसत्यपि संख्याने असत्यपि प्राणशब्दे एकेषां ज्योतिषा एव अन्ने प्राणे संख्या पूर्यते यथा तथात्रापि ।

किसी के मत में ज्योति से प्राण संख्या पांच पूर्ति होता है अन्न प्राण को कहते हैं अन्न प्राण लेने से वैसे पञ्चजन शब्द प्रधान परक नहीं है माया पर है ।

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

कारणत्वेन यथाकाशादि ब्रह्मणि व्यपदिष्टः ।

कारण होने से ब्रह्म शब्द आकाश को कहते हैं वैसे जान पद श्रुति में जानना ।

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

असत्पक्षो न भवति नापि प्रधानचेतनस्य समाकर्षादनु प्रवेशात् ।

ईश्वर प्रविष्ट होता है बिना चेतन के संसार बनाना सम्भव नहीं है इससे प्रधान वाद और असद्वादनिरस्तजानिये ।

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

यस्य वै तत्कर्मेति जगत् अवधार्यते अत ईश्वरादन्यो न कर्तेति गम्यते ।

जिसका यह जगत कर्म है वह ईश्वर ही जगत का करता है ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

उपासनात्रैविध्येनेदम्पूर्वम्व्याख्यातम् ।

उपासक भेद से त्रिविध उपासना कहा है उसमें ब्रह्मोपासना सिद्धान्त है पूर्व में कहा है ।

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

ब्रह्मविषयकं वाक्यं जैमिनिमते प्रश्नव्याख्यानाभ्यामन्येप्यामनन्ति ।

इसमें प्रश्नोत्तरसे ब्रह्म विषयक वाक्य है जैमिनि कहते है और भी इनकेसहमत हैं

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

वाक्यान्वयादपि ब्रह्मैव ।

सब वाक्यों का इसमें अन्वय होजाता है ।

प्रतिज्ञासिद्धे र्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं प्रियः प्रियो भवति गार्गि चेति लिङ्गम इत्याश्मरथ्य आचार्यः ।

आश्मरथ्य कहते हैं प्रतिज्ञा सिद्धि का लिङ्ग है गार्गी सम्वाद से ।

उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

प्राणान्त्यजत एकीभावो भवति चेति औडुलोमिः ।

शरीर पात होने से जीव ब्रह्म का एक ही भाव होता है ब्रह्म ज्ञानी को यह बात औडुलोमी मुनि कहा है ।

अवस्थिते रिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

जीवाभिन्नं ब्रह्मेति काशकृत्स्नः ।

जीवरूप सो स्थित है ब्रह्म है काशकृत्स्न ने कहा है ।

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुपराधात् ॥ २३ ॥

प्रकृतिरपि ब्रह्मसहकारेण कारणम्प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरुप

रोधाभावात् ।

ब्रह्म सहकार से प्रकृति भी कारण है प्रतिज्ञा और दृष्टान्त से सिद्ध होता है।

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

सृष्टिसंकल्पोपदेशात् पुनः प्रकृतिस्सहकारिणी ।

सृष्टि का संकल्प करने से शक्ति सह कारिणी होती है इससे पुरुष प्रकृति का योग कारण है ।

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥

प्रकृतिपुरुषौ चोभौ सृष्टावाम्नातौ ।

प्रकृति पुरुष दोनों मिलके संसार का कारण हैं।

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

आत्माकारानुकृतेन परिणमनात् प्रकृतिरपि ब्रह्माभिधीयते ।

आत्माकार बन जाती है इससे भी ब्रह्म प्रकृति हैं ।

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

प्रकृतियोंनिरपि गीयते ब्रह्मशक्तिरभिधीयते ।

ब्रह्म योनि भी प्रकृति कहाती है इससे ब्रह्म या ब्रह्माभिन्न विचित्रा शक्ति है।

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

एतेन सर्वे पक्षा व्याख्याताः वीप्सया समाप्तिर्लक्ष्यते ।

इस प्रबन्ध से सब पक्ष कहे हैं।

इति ब्रह्मसूत्रे प्रथमाध्याये चतुर्थे पादः समाप्तः ।

अथ द्वितीयाध्याये प्रथम पादः प्रारभ्यते ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोष प्रसङ्गात् ॥ १ ॥

स्मृत्यनवकाश दोष इति न वक्तव्यम् मन्वादिस्मृतेरनव काशप्रसङ्गात् मनुरवदत्तद्भेषजमिति श्रुतेः ।

कपिल देव का ज्ञान वेद में लिखा है इससे विरोध हो एसा नहीं कह सकते।हो मनु को भी वेद सर्वज्ञ कहा है इससे मनु में ईश्वर सिद्धि लिखी है ।

इतरेषाञ्चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

इतरेषां महदादीनां कारणत्वानुपलब्धेः न प्रधानकारण वादो युक्तः ।

प्रधान कारणवाद श्रुति विरुद्ध है ।

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

कापिलमतोपमर्देन पातञ्जलयोगोपि प्रत्युक्तःप्रत्याख्यातो ज्ञेयः।

कपिल मत खण्डन से पातञ्जल योग का भी खण्डन जानना ।

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

योगसांख्ययो र्न वैलक्षण्यं तथा त्वं शब्दात ।

योगसांख्य में तो विविध रूप प्रधान से विलक्षण जगत् हो सकता है एक रस ब्रह्म सो सम्भव नहीं है सो नहीं कहना वेद प्रमाण से सम्भव है सर्व रस ईश्वर है ।

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

मृदब्रवीदित्यत्राभिमानी वोपचर्यते ।

मिट्टी बोली इस जगह अभिमानी देव का ग्रहण है ।

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

पुरुषजगतो वैलक्षण्यात् चेतनाचेतनयोः इति ।

पुरुष और जगत को चेतना चेतन से विलक्षण है भी तो चेतन से नखादि गोमय से विच्छू की उत्पति देखने से ब्रह्म कारण है ।

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

असज्जगत्कार्यत्वादिति न प्रतिषेधमात्रत्वात् ।

जगत् पूर्व में सत् था परन्तु कार्य के पहिले सत नहीं कहते हैं इस लिये असत् कहना भी कपिल मत में दोष नहीं हैं ।

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

अपीतौ प्रलये तद्वाद्विभागाभावप्रसङ्गात् असमंजसमत श्रौतम् ।

प्रलय में विभाग न होने से ब्रह्म कारण वाद का मत ठीक नहीं कारण कि कार्य तो अशुद्ध है शुद्ध कारण में मिलने से दूषित करता है जैसे दही दूध को करता है ।

नतु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

नेदमसमञ्जसम् तु पुनः दृष्टान्तभावात् कटकादयः सुवर्ण कार्याणि सुवर्णं न दूषयन्ति ।

जैसे सुवर्ण के वलय कार्य सुवर्ण को दूषित नहीं करता है वैसा जगत्कार्य ब्रह्म को दूषित नहीं करता है ।

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

प्रधाने कारणेपि ते दोषाः ।

प्रधान कारण वादियों को भी उनका कहा दोष है ।

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्ष प्रसङ्गः ॥ ११ ॥

औपनिषदे पुरुषे कारणे तर्कों न युज्यते अनेक पुरुष व्यापारात् अन्यत्र प्रतिष्ठितो हि तर्क इति चेत्तथाप्यत्रा प्रतिष्ठितत्वेन न निर्मोक्षः ।

ब्रह्म कारण में तर्क नहीं चलता है अनेक पुरुष का तर्क भूल भविष्यत वर्तमान में एक रस होना सम्भव नहीं है कथ ञ्चित ब्रह्म से अति रिक्त भी है तो ब्रह्म विषय में तो अप्रतिष्ठितही तर्क है सिद्ध होता है ।

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

ये न्ये काणादादयोपि शिष्टैमन्वादिरपरिग्रहाः समाहिताः बोद्धव्याः ।

इसी से न्याय वाले परमाणु कारण वादी भी जो मनु के असहमत है उनका भी खण्डन जानना ।

भोक्त्रापत्ते रविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

भोक्त्रापत्ते रविभागश्चे दिति न लोकवत् जलवीचिवत् ।

ब्रह्म कारणवाद में भोक्ता भोग्य कल्पना असम्भव है सो नहीं कह सकते हैं लोक से सिद्ध है । जैसे जल और तरङ्ग के तरह से व्यवहार होता है ।

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

उपक्रमेणापि तत् ब्रह्मैव यद्विज्ञानेन सर्वं विज्ञातम्भवतीति ।

आरम्भ ब्रह्म से हुआ है "एकेन विज्ञातेन सर्वं विज्ञातं भवति इति" वह एक कौन है जिसके जानने से सब जाना जाता है ।

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

भावादेव भावकार्यमुत्पद्यते मृदोः घटस्तन्तोः पटः न मृदन्तन्तुभ्यां व्यभिचरतः ।

भाव से भाव पैदा होता है मिट्टी से घट तन्तु से पट तन्तुपट का कारण तन्तु से भिन्न पट होते भी तन्तु ही है वैसे घट मिट्टी है ।

सत्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

अवरस्य कार्यस्य कारणे सत्वमधीयते "सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति" ।

पूर्व से कारण में कार्य स्थित है इससे भी ब्रह्म कारण है ।

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात ॥ १७ ॥

असद्व्यपदेशोपि श्रूयते इति चेन्न अव्याकृतेन धर्मेण व्यपदिश्यते कथम्वाक्यशेषात्लोके व्याकृतं सदित्युच्यते ।

असत् भी कहा है कार्य को उसी श्रुति में वह नाम रूप नहीं होने से असत् कहा है ।

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

युक्तेः शब्दान्तरेणापि कारणे कार्यमिति ।

लोक शास्त्र युक्ति से कारण में कार्य स्थित है सब कोई जानता है जैसे दही घट कटक चाहने वाले कच्चा दूध मिट्टी सुवर्ण की तलास करता है दूसरी वस्तु नहीं तलास करता है।

पटवच्च ॥ १९ ॥

पटवत्प्रभृतिर्भवति वेष्टितः पटः पटो न ज्ञायते अनावृतः पटः पटतन्तुकार्यमिति ज्ञायते।

वेष्टन मे लपेटा पट को अन्य द्रव्य है नहीं जाना जाता वेष्टन तो बाहर होने से पसार ने सो पटतन्तु ज्ञान पृथक होता है पूर्व पटाज्ञानकारण विचारणे से तन्तु ज्ञान पर्य्यन्तयावद्व्यवहार पट ही रहेगा तन्तु में किन्तु पट नहीं है।

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

यथा प्राणादयः पृथङ् नियता कार्याणि कुर्वन्ति समाधौ जीवनरूपमेव।

समाधि में पञ्च प्राण केवल जीवन कार्य करता है उठना बैठना नहीं करता है।

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

ब्रह्मकारणवादे हितादि अकरणदोषप्रसङ्गो भवति।

चेतन ब्रह्म है कारण तो अहित कैसे होता है इस से ब्रह्मकारण वादियों को दोष होता है।

अधिकन्तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

तु पुनः अधिकं भेदनिर्देशात् न दोषः विम्वप्रतिविम्व भावादेकस्यैव द्वे विम्वम्।

एक ब्रह्म में विम्ब प्रति विम्ब से पृथक व्यवहार मालूम पड़ता है दर्पण में प्रति विम्व ग्रीवास्य विम्ब है जीव ब्रह्म दोनोंको लेकर सृष्टि होती है जब जीव है तो अज्ञान से शुभा शुभ कर्म के सामर्थ्य नहीं होता है वह जब ब्रह्म है तो अशुद्धिसंभव नहीं है।

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

यथा मण्यश्मनोर्भेदः तद्वत ब्रह्मेति तदुभयौ जीवेश्वरौ पृथग्गुणदोषैरनुपत्तिर्नास्ति चेत्यर्थः।

जैसे हीरा और पत्थर है गुण दोष भिन्न है तो एसे दोष उस में कोई हानि नहीं देखते हैं।

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

कर्तुस्साधनस्योपसंहारो दृश्यते तन्नास्ति ब्रह्मणि इति चेन्न क्षीरवदिति दर्शनात्।

जैसे दुध साधक नहीं करता है दही बनाने में वैसा ब्रह्म भी संसार बनाने में साधन नहीं चाहता है।

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

लोके देवादीनामपि सामर्थ्यं दृश्यते संसारकरणे तद्वदीश्वराच्च।

देवादिकों की भी सृष्टि करलेते हैं विना साधन से जैसे विश्वामित्र ने ब्रह्मादि को रचा है यह सुना गया है।

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

पुनराक्षिपति ब्रह्मकारणवादं कृत्स्नस्य ब्रह्मणः प्रसक्ति र्निरवयवत्वादथवा चैकदेशस्य सावयवत्वादुभयथापि विरोधः कृत्स्ने कार्यं कारणे ब्रह्मणि वाच्यवाचकभावा श्रुतिर्विरुद्धा सावयवत्वे निरवयवत्वप्रतिपादिका वा।

सम्पूर्ण जगत् ब्रह्म है तो कार्य कारण एक ही है कौन किस को उपदेश करता है ईश्वर के एक देश जगत कार्य है ऐसा कहो कि ब्रह्म निरवयव है श्रुति से विरोध होगा श्रुति में निरवयव ब्रह्म कहा है।

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७

श्रुतिर्नविरुध्यते या शब्दकारणं ब्रह्म ब्रूते सैव निरवयवत्वं निष्कलत्वम्प्रतिबोधयति।

जो शब्द ब्रह्म कारण कहते है वहीं निरवयव कहते हैं शब्द जड़ है श्रुति का तो ब्रह्म कारण होते सावयव निरवयव नहीं कह सकते हैं।

आत्मनि चैवम्विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

आत्मन्येव विचित्रा सृष्टिरुपलभ्यते"न रथाः न रथयोगाः" इत्याद्या स्वप्ने सम्बध्यते स्वयमेवेति जीवसृष्टिदर्शनात् ब्रह्मणि कीदृशीशक्तिरिति किमुतवक्तव्यमास्ति इति।

स्वप्न में अनेक सृष्टि जीव क्षण मात्र में तयार करता है तब ब्रह्म के क्या कहना है।

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

प्रधानकारणवादेपि एते दोषास्सन्ति।

प्रधान कारणवादे में भी यह सब दोष है।

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

सापरदेवता ब्रह्म सर्वशक्त्युपहिता।

ब्रह्म सर्व शक्तिमान् है यह श्रुतियों से सिद्ध है इससे ब्रह्म कारण है।

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

विकारप्राप्ते ब्रह्म कारणन्नेति चेन्न पूर्वमेवोक्तमपि कार्य कारकत्वं ब्रह्मण इति।

ब्रह्म में विकार दोष होगा सो नहीं है हाथ पैर नहीं होते भी हाथ पैर का काम करते है इससे अविकारि बताया है।

न प्रयोजनवत्वात् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मकारणं न जगतः प्रयोजनाभावात।

विना प्रयोजन ब्रह्म जगत को कैसे बना सकते हैं।

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

लोके राजानः लीलार्थमेव किञ्चित्कार्यमुपाददते तद्वत्।

जैसे राजा लोग खेल खेलते हैं चोपड़ सतरंज इत्यादि इसी प्रकार ब्रह्म शक्ति का लीला हैं।

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥

विषमदृष्टिदोषनिर्दयतादोषौ नेश्वरस्य जगन्निर्माणे कर्मसापेक्षत्वात्।

ब्रह्म को विट्कमि बनाने में दोष नहीं होता है ईश्वर जीव को कर्म सापेक्ष्य जन्म देता है।

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

कर्मविभागोनास्तीति न वक्तव्यमनादित्वात् जगतइति।

कर्म पहिले न था ऐसा न कहो जगत अनादि होने से कर्म था शुरू कबसे है यह सिद्धान्ती ने सिद्ध नहीं किया है।

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

एतद्युक्ति युक्तमुपलभ्यते अथ मुक्तव्यवस्था न स्यात्केषाञ्चिदाभिमते ।

अनादि नहीं मानने से मुक्तों का पुनर्जन्म होना सम्भव है इससे अनादि सिद्ध होता है।

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

अस्मिन् ब्रह्मकारणवादे सर्वधर्मोपपत्तेः पुनः सिद्धान्तितोऽस्माभिरित्युपसंहृतः ।

इस ब्रह्मकारणवाद में सब धर्म उपयुक्त होजाते हैं किसी पर दोष नहीं होता है इस वास्ते सूत्रकार ने समाहार करके उपसंहार किया इस वास्ते पुनः हमने इकट्ठे करके सब सिद्धान्त को लिखा।

इति ब्रह्मसूत्रे द्वितीयाध्याये प्रथम पादः समाप्तः ।

अथ द्वितीयाध्याये द्वितीय पादः प्रारभ्यते ।

रचनानुपपत्तेश्चनानुमानम् ॥ १ ॥

रचनानुपपत्तेर्हेतो प्रधानं कारणमिति नानुमातव्यमचेतनस्य प्रधानस्य चेतनकर्तृकत्वासम्भवात् ।

चेतन जगतको अचेतन प्रधान कारण असम्भव है इसलिये प्रधान का अनुमान नहीं करना योग्य है ।

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

प्रवृत्तिरप्यचेतनस्य न घटेत चेतनाधिष्ठितस्यैव रथादेः कार्येप्रवृत्तिदर्शनात् ।

चेतनाधिष्ठित रथ शकटादि के कार्य में प्रवृत्ति देखने से अचेतन प्रधान चेतन का कारण नहीं हो सकता है ।

पयोम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

यथा पयो वत्सविवृद्ध्यर्थम्परिणमते इति चेत्तत्रापि "योप्सु तिष्ठन्निति"।

जल के भीतर रहते हुए प्रेरणा करते है इस से सिद्ध हुआ कि चेतन सब जगह है पञ्चभूत के अन्तर ।

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

प्रधानस्य जडत्वाच्चेतनस्यानपेक्षत्वात् परिणमनापरिणमनयोर्व्यवस्थाति र्न स्यात् ।

पुरुष उदासीन है चेतन जड़ है जड़ कैसे चेतन रूप से परिणत हो सकता है आप ही नहीं बन सकता है।

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

तृणादिवदपि प्रवृत्तिर्नयुज्येत धेन्वैव ह्युपभुक्तं तृणादि क्षीरी भवति नानड्डुहेति ।

तृण खाने से दुग्ध होता है तो बैल के दुध क्यों नहीं होता है इस लिये चेतन बिना प्रकृति कुछ नहीं कर सकती है चेतन का गुण मात्र है ईश्वराज्ञा से सब होता है।

अभ्युपगमेप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

प्रधानपरिणमस्वीकारेपि प्रयोजनाभावो ज्ञेयः ।

जैसे प्रकृति किसी के बिना सहारे काम करती है तो पुरुष भोग वास्ते होती है यह कैसे आप समझ लिया इस तरह से बहुत दोष है।

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ७ ॥

पुरुषवत पङ्ग्वन्धकवत अश्मवदयस्कान्तवत प्रवृत्तौ प्रतिज्ञाहानिः सिद्धान्तविरोधश्च ।

प्रधान अन्धे के समान और पुरुष पङ्गु के समान मिलकर आपस में जगत्कार्य करते हैं अथवा लोह चुम्बक से लोहे की तरह पुरुषसान्निध्य से प्रकृति स्वयं कार्य में प्रवृत्त होती है तो प्रतिज्ञा हानि होती है पहले स्वयं प्रकृति मानते हैं अब पुरुष सहायक कहने लगे इससे बहुत दोष हैं प्रधान कारण वाद में।

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

अङ्गाङ्गीभावोपि न घटेत दुःस्साध्यत्वात ।

सत रज तम के साम्यावस्था को प्रकृति कहते हैं बिना कारण उपचयापचय हो नहीं सकता है महत्तत्वादि का गुण के होने बिना देवादिसृष्टि का सम्भव नहीं हो सकता है इससे प्रधान कारण नहीं है।

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

ज्ञशक्तिवियोगात् अनुमितिरपिवृथैवरचनानुपपत्त्यादयः दोषासम्भवेयुः

चेतन छोडने से प्रधान का अनुमान भी व्यर्थ है रचनादि का अनुपपत्ति दोष फिर से स्थित होजायगा।

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

विरोधात् श्रुतिविरोधाच्च प्रधानकारणवादो न सम्मतः

प्रधान कारण वाद में, ७ इन्द्रिय किसी जगह१० इन्द्रिय कहाहै कहीं पर३ अन्तः करण और कहीं पर १ अन्तःकरण कहा है इससे परस्पर विरोध है।

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

काणादमतं दूषयति ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्महद्दीर्घ वज्जगदुत्पद्यते तन्नयुक्तमिति।

गुरु और बडा जगत् ह्रस्व व परिमण्डल से तैयार होता है यह आगे कहेंगे सो युक्ति से ठीक नहीं है जैसे परमाणुगत गुण अणुत्व ह्रस्वत्व द्व्यणुक में नहीं होता है उत्तरोत्तर दीर्घत्वमहत्व मानते हैं काणाद वैसे चेतन से अचेतन होता है तो क्या बुराई है अपना दोष नहीं देखते हैं।

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

आत्मसमवायि परमाणुसमवायि वा अदृष्टकर्म अतोपि परमाणुकारणाभावः।

किसी तरह मानो समवाय सम्बन्ध जीव से मानो या परमाणु से मानो सृष्टि सम्भव नहीं है परमाणु से मानो तो निरवयव निर्गुण क्षण एक परमाणु रहता है आत्मा से मानो तो मन प्रधान परिणाम परमाणु अब ही नहीं बना है तो अदृष्ट कर्मों ने कैसे मन के साथ सम्बन्ध किया।

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

समवायसम्बन्धोपि अन्येन सह नासम्बध्येत साप्यन्येन सोप्यन्येनेति चानवस्था प्रसङ्गात् ।

समवाय सम्बन्ध स्वीकार किया तौ भी अनवस्था दोष नहीं छूटता है।

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

अणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वा नित्या एव तदा सर्गाभावप्रलयाभावौ प्रसज्येयाताम् ।

परमाणु प्रवृत्तिस्वभाव निवृत्तिस्वभाव उभयस्वभाव अनुभय स्वभाव हो सकता है चारों तरह के पक्ष में संसार बन नहीं सकता है प्रवृत्ति में लय नहीं होगा निवृत्ति में उत्पत्ति नहीं होगी ।

रूपादिमत्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

परमाणूनां रूपादिमत्वाच्च दर्शनाद्विशुद्धम् नित्यत्वम कारणत्वमरूपत्वञ्च ।

जग द्रूपवत् देखने से रूपवाला परमाणु से बना है यह सम्भव है परमाणु कारण नहीं और नित्य नहीं अरूप नहीं है कार्य के तुल्य है गुणों से कारण होते भी।

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

पृथिव्यादिपरमाणुगुणाः स्थूलाः सूक्ष्माः सूक्ष्मतराः सूक्ष्मतमाः तारतम्येन गन्धादीनां समारम्भानारम्भे चोभयथापि दोषप्रसङ्गः पृथिव्यादिगुणे ।

गन्धादि युक्त जो पृथिव्यादि वह कार्य में गुणोपचयापचय करे या न करे दोनों में दोष है सब मिल के करे तो सब पृथिवी जलादि में गन्धादि पांच पांच गुण होना चाहिये नहीं करे तो पृथिवी में भी गन्धमात्रही होना चाहिये ।

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

शिष्टानामपरिग्रहा त्पुनरत्यन्तमनपेक्षा कणादमतमन-पेक्ष्यमितियावत ।

पूर्वाचार्यों ने ग्रहण नहीं किया है इससे कणाद मत का आदर नहीं करना ।

समुदाय उभयहेतुकेपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

योयं समुदायोऽणुहेतुकः भूतभौतिकसंहतिरूपः स्क-न्धहेतुकश्चएवमुभयविधेभिप्रेयमाणेपि समुदायाप्राप्तिर्बौद्धमते ।

परमाणु भूत भौतिक सृष्टिसमुदाय रूपादि पञ्च स्कन्धों का समुदाय दो तरह का स्वीकार बौद्धमत में किया भी है तो भी समुदाय सिद्ध युक्ति से नहीं होता है इस वास्ते बौद्धमत त्याज्य है ।

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्राणिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

इतरेतरहेतुकत्वेन संहतिः स्यादविघात इति चेन्न पूर्वं पूर्वमुत्तरोत्तरस्योत्पत्तिमात्रानिमित्तम् न तु संधानस्य किञ्चिदपि निमित्तंस्यात्क्षणिकत्वात ।

बौद्धमत में क्षणिक पदार्थ होने से कोई कारण एसा नहीं हैं जो समूह रूप कार्य करसके पूर्वपूर्व कारण उत्तर उत्तर कार्य एक २ कर सकता है दूसरा बनायेगा तबतक आप नष्ट होता है इस रीति से बुद्ध का सिद्धान्त वेद विरुद्ध है ।

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात ॥ २० ॥

उत्तरस्यैकस्याप्युत्पादे पूर्वं नष्टंसत्कथमुत्तरक्षणे संघातं जनयेत् अतश्च न सघातोत्पादनं घटेत बौद्धानाम्मते ।

पूर्व कारण उत्तर क्षणमें नहीं रहता है तो एक कार्य किसी प्रकार भी वना सकता है समूह वनाने का समय तक नहीं ठहरने से समूह कथमपि नहीं वना सकता है।

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

उत्तरक्षणास्थायित्वेपि कारणस्य प्रतिज्ञाहानिः यौगपद्यञ्च कार्यकारणे फलेन सह अन्यथाभावेपि कार्यकारणयोः सर्वतः सर्वोत्पत्तिरित्यपि प्रतिज्ञा हीयते इति।

कारण का उत्तर क्षण स्थायि मानो तो क्षणिक वाद भंग होता है न मानो तो कारण विना कार्य होता है मानो तो प्रतिज्ञा हानि और दुसरी सव से सर्वोत्पत्ति होगी इस लिये वुद्ध सिद्धान्त ठीक नहीं है।

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्या निरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

वुद्धिपूर्वकविनाशोभावानाम्प्रतिसंख्यानिरोधः उच्यते तदन्योऽप्रतिसंख्या निरोध इति वौद्धैः तयोः प्राप्तिर्नभवति विच्छेदाभावात् न सन्तानिनां विच्छेदः नभाव गोचरोपि विच्छेदः।

वौद्धों के सिद्धान्त में प्रति संख्या और अप्रति संख्या का निरोध माना है सो सम्भव नहीं है कारण यह है कि प्रति संख्या निरोध वह है जो भाव वुद्धि पूर्वक नाश होता है जिसका नाश समझा जाता है दूसरा वह है जिसका नाश समझ में नहीं आता है दोनों का नाश वनता नहीं है सन्तान जो धारा इससे नाश मानो तो संतान सन्तानि का विच्छेद असम्भव है सन्तान विना सन्तति नहीं होती है भावगोचर पदार्थ गोचर नाश मानो तो एक जगह पदार्थ के देखने से दूसरे जगह जो भाव गोचर नहीं है उसका अनुमान होगा एसे प्रत्यभिज्ञा पूर्वक अविच्छेद समझना उत्तर क्षण स्थायी कोई पदार्थ क्षणिकवादिओं का नहीं है तो पौत्र के अनुभव करते हुए प्रपितामह का प्रत्यभिज्ञा साक्षात्स्मरण कैसे होगा इससे वौद्ध का मत अच्छा नहीं है।

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

संस्कारजन्मो निरोधस्स्वयं वा उभयथा दोषः संस्का-

रजन्मो प्रतिज्ञाहानिः स्वयमविद्यानिरोधश्च क्षणिकमार्गोपदेशो विफलः ।

संस्कार से अविद्या नाश कहो तो प्रतिज्ञा हानि होगा अपने अविद्या नाश मानो तो क्षणिकोपदेशमार्ग विफल होगा ।

आकाशे चा विशेषात् ॥ २४ ॥

आकाशस्यवस्तुत्वप्रतिपत्तेः पूर्ववन्निरोधोऽयुक्तः ।

आकाश का नाश भी पूर्व युक्ति से सम्भव नहीं आकाश का उत्पत्ति श्रुति में लिखा है क्षणिकत्वसम्भव नहीं है इसलिये बुद्ध सिद्धान्त ठीक नहीं है ।

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

आवालदृष्टपदार्थस्य स्मरणान्नक्षणिकं वस्तूपलभ्यते ज्ञानस्य क्षणिकत्वात्

ज्ञान और पदार्थ क्षणिक होता तो जो पर्वतादिक वाल अवस्थामें देखा है वैसा ही वृद्धावस्था में देखते हैं और स्मरण करते है अनुभव करते हैं ।

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

असतश्शशविषाणादे कार्योत्पत्यदर्शनात् नसौगता नां सुमतमसतस्सदुत्पत्तिरिति ।

शश शृङ्ग से कोई कार्य नहीं होता है वैसे बुद्ध के मत में असत से सत नहीं होगा इस लिये बुद्धो के वैनाशिक पक्ष नहीं है ।

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

कार्येऽप्रयतमानानामपि कार्यसिद्धिस्याद्भावित्वात् ।

कार्य नहीं करने वाले को भी कार्य हो जायगा जो नहीं चाहता है सोई होगा।

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

न अभावो वाह्यस्याप्यर्थस्य निश्चेतुं शक्यते अन्तर्विज्ञानवादिभिः कुतःवाह्यार्थोपलब्धेः ।

अन्तर्विज्ञान वादी बौद्ध वाह्यार्थ को अभाव कहते हैं सो ठीक नहीं वाह्य पदार्थ अत्यन्त हैं ।

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत ॥ २९ ॥

स्वप्नादिपदार्थानाम्वा दर्शनेन न वाह्यपदार्थस्सप्तपदार्थ समानधर्मा ।

कदाचित कहो कि वाह्य पदार्थ नहीं हैं जैसे स्वप्न वैसे वाह्य तो सम्भव नहीं स्वप्न पदार्थ का जाग्रत में वाध होता है जाग्रत का वाध नहीं होता है ।

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

वासनानाम्भावोपि न युज्यते वासनार्थमन्तरापिज्ञान वैचित्र्यं साध्येत वासना सती सत्यां व्यक्तौ असति वस्तुनि वासनाप्यसती स्यादेवम् ।

वासना सत्य होने से भाव सो भावोत्पत्ति मानते हो तो अभाव वस्तु का वासना भाव कैसे हो सकता है इससे अन्तर्विज्ञानवादी सौगत का मत दुर्युक्ति का है।

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

वासनाश्रयो यदालयविज्ञानं तत क्षणिकमतोऽपि न वासनःसद्भावः ।

वासना के स्थान जो आलय विज्ञान है वह क्षणिक है वासना स्थायी कैसे होगी।

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

सर्वथा सिकताकूपवन्न तिष्ठति सौगतमतमिति सर्वथा नुपपत्तेस्त्याज्यम् ।

किसी तरहसे सौगत का मत सिद्ध नहीं होता है इससे त्याज्य है ।

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥

विवसनसौगतानामेकस्मिन् धामणि युगपत धर्माधर्म योरनिवेशात् न तस्यापि मतं सुमतमिति ।

विवसन नाम सौगत का भी मत अच्छा नहीं अधर्म धर्म दोनों विरुद्ध एक धर्म में नहीं रह सकते हैं इस कारण से ।

एवं चात्माकारस्न्यम् ॥ ३४ ॥

एव मार्हतमतेपि आत्मन एकदेशित्वं स्यात ।

जीवका भी इस मत में एक देशित्व होगा ।

न च पर्यायादप्याविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

शरीरोपचयापचयेनापि दोषो परिहर्तुं न शक्यते विकारादिभ्यः शरीरस्य ।

शरीर के छोटे बड़े होने से जीव का छोटा बडा होना सम्भव नहीं विकार वाला जीव नाशवान् होगा मोक्ष किस को होगा ।

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

न च चरमपरिणामो यो जीवस्तस्य मोक्ष इत्यपि आद्यमध्यमयोरपितद्धत्तया विशेषाभावात ।

जीव क्षण परिणामी होते भी चरम क्षण परिणामी मुक्त होता है ऐसा कहना भी ठीक नहीं है प्रथम क्षण परिणामी और चरम क्षण परिणामी से फरक नहीं है इस लिये जैनों का सिद्धान्त ठीक नहीं है।

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

पत्युरीश्वरस्य प्रधानपुरुषयोराधिष्ठातृत्वेन जगत्कारणत्वन्नोपपद्यते कुतोऽसामञ्जस्यात नैर्घृण्यदोषात् ।

केवल ईश्वर को कारण मानते हैं जटाधारी शैव सोभी अच्छा नहीं उत्तमाधम के बनाने से निर्दयता दोष ईश्वर में होता है।

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

प्रधानपुरुषेश्वराणां सम्बन्धानुपपत्तेरपि संयोगादि सम्बन्धो न घटते न तन्मतम् रमणीयम् ।

पुरुष प्रकृति ईश्वर में कोई सम्बन्ध भी सम्भव नहीं है कारण यह है कि ईश्वर तो उदासीन है बिना स्वार्थ के सम्बन्ध क्यों करेंगे स्वार्थ ईश्वर में मानो तो ईश्वरत्वभङ्ग होगा।

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

न कुम्भकार इव मृदाद्यधिष्ठानमादाय ईश्वरः प्रवर्तते इत्यधिष्ठानानुपपत्तिः ।

कुलाल की तरह ईश्वर किसी उपादान से जगत नहीं बनाते इस वास्ते अधिष्ठान भी नहीं ईश्वर को कह सकते हो।

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

प्रधाने कारणरूपेणेश्वर इति चेन्न भोगादिदर्शनात जीवादिवदीश्वरस्यभोगाः प्रसज्येरन्न् ।

कारण समूह के तरह पर ईश्वर माना जाय तो भोगभी जीवों की तरह ईश्वर को होगा इससे भी ईश्वर वाद केवल अयुक्ति कहा है।

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

इतोपि तार्किकपरिकल्पितेश्वरस्यासिद्धिः अन्तत्वा सर्वज्ञतयोः प्रसङ्गात्।

तार्किक का कल्पित ईश्वर सिद्धि नहीं हो सकता है कारण की अनन्त मानते हैं प्रधान पुरुष ईश्वर को तो सब को नश्वर भी मानना होगा।

उत्पत्यसम्भवात ॥ ४२ ॥

न ह्यंशांशीभावः उपपद्यते क्रमेण वासुदेवे जीवरूपसंकर्षणोत्पत्तौ चेतोप्यनुत्पत्यसम्भवात।

जीव संकर्षणरूप वासुदेव से होते हैं सो नहीं सम्भव है जीवोत्पत्ति ईश्वरोत्पत्ति होने से नाशवान् जीवादि होंगे।

न च कर्तुः करणम ॥ ४३ ॥

कर्तुः कारणं न सम्भवति कुठारादिरुत्पाद्यमानः।

उत्पाद्यमान कटकादि स्वर्णकार के कारण नहीं होता है वैसे संकर्षण जीव से प्रद्युम्न अहंकार का होना सम्भव नहीं है।

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

ऐश्वर्यादिना सर्वेश्वरा एव इत्यपि नानेकेश्वरप्रसङ्गात।

वासुदेव संकर्षणादि सब ईश्वर है ऐसा भी कहने से अनेक ईश्वर होजायंगे यह दोष नहीं छूटेगा।

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

विप्रतिषेधश्चास्मिन्न शास्त्रे बहुविध आसीत वेद-निन्दात्वादि ।

इस विषय में वेद निन्दा और बहुत कल्पना है शाण्डिल्य ने कहा है कि वेद में कोई सारांश नहीं पाये तो इस भक्ति धर्म को पाये भक्तिमार्ग कल्पना तो वेद में प्रति श्रुति में श्रवणमनन निदिध्यासन रूप से कहा है परन्तु जिसका विवाह उसी का गीत भक्तिमार्ग का कहना है तो उचित है भक्ति भक्त की प्रशंसा यह शाण्डिल्य मुनि ने शाण्डिल्य सूत्र भी भक्तिमार्ग का लिखा है।

इति ब्रह्मसूत्रे द्वितीयाध्याये द्वितीय पादः समाप्तः ।

अथ द्वितीयाध्याये तृतीयपादः प्रारभ्यते ।

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

आकाशोत्पत्तिर्न श्रूयते ।

छांदोग्य में आकाशोत्पत्ति नहीं लिखा है इस लिये आकाशोत्पत्ति काणाद नहीं मानते हैं।

अस्ति तु ॥ २ ॥

क्वचिदस्ति चाकाशोत्पत्तिः ।

तैत्तरीय में लिखा है आत्मा से आकाश भया ।

गौण्यसम्भवात् ॥ ३ ॥

तुशब्दः पक्षम्व्यावर्तयाति अस्त्यपि वियदुत्पत्तिश्रुतिः सा गौणी कुत आकाशोत्पत्त्यसम्भवात् ।

श्रुतिसे आकाशोत्पत्ति है भी यदि तो गौण है क्योंकि आकाशोत्पत्ति असंभव है।

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

श्रुतिराकाशमजम्बोधयाति ।

श्रुतिने आकाश को अज है ऐसा कहा है।

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्म इतिवत् तपो ब्रह्मेत्यत्र

गौणमन्यत्र मुख्यम् तद्वदाकाशसम्भूतशब्दो गौणः तेज प्रभृतिषु मुख्यः ।

"आकाशः स्सभूतः" इस जगह सम्भूत शब्द गौण है अग्नि जल में मुख्य ब्रह्म को तप शब्द सो जानो इस जगह ब्रह्म मुख्य है और तप ब्रह्म है इस जगह गौण है।

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

शब्देभ्य आकाशोत्पत्तिश्रवणात् सर्वस्यैव ब्रह्मण्यन्वयात् एकेन विज्ञातेन सर्वं विज्ञातं स्यादिति प्रतिज्ञा लोपो न स्यात् एक मेवाद्वितीयमिति प्रतिज्ञा समर्थनशब्देभ्यश्च सिद्धा प्रतिज्ञा स्यादिति ।

सम्पूर्ण वेदान्त में प्रतिज्ञा है कि एक ब्रह्म के जानने से सब जाना जाता है अगर आकाश भिन्न माना जायतो प्रतिज्ञा विरोध होगा एक ब्रह्म है इस श्रुति से भी विरोध होगा इस लिये ब्रह्म कारण है ।

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

विकारपर्यन्तम्विभागो भवति यथा लोके घटशरावा दीनां नाशे मृद्वत् अतः ब्रह्मैवकम् ।

जैसे घटादि पदार्थ मिट्टी से पृथक होते भी फेर मिट्टी होजाते हैं वैसे ब्रह्म में आकाश है ।

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

पूर्वोक्त प्रकारेण वायुरपि व्याख्यात आकाशाश्रयः ।

इस तरह से वायुभी समझ लेना जब आकाशही ब्रह्म से भिन्न नहीं है तो आकाश स रहने वाले वायु कैसे भिन्न हो सकता है ।

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

सतो ब्रह्मणः उत्पत्यसम्भवः उपपत्तेरभावात ।

ब्रह्म का उत्पत्ति सम्भव नहीं हैं किसी ने भी नहीं लिखा युक्ति से भी सिद्ध नहीं होता श्रुति में भी नहीं लिखा है।

तेजोऽतस्तथाह्याह ॥ १० ॥

तत्तेजोऽसृजत अतो विरोधः स्यादत आह वायोरग्नि-रिति आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरिति सर्वत्र छान्दोग्ये तु तेजोसृजत ततो वायुरिति विरोधः तन्न क्रमसम्पादकमित्यविरोधः ।

छान्दोग्य में अग्नि से वायु आदि लिखा है इससे विरोध होगा सो नहीं है क्रम सम्पादक न होने से ।

आपः ॥ ११ ॥

अतस्तथा ह्याहेत्यनुवर्तते अतस्तेजस आपो जायन्ते कस्मात्तथाह्याह तदपोऽसृजत अग्नेरापः इति सिद्धम् ।

अग्नि से जल होता है यह ब्रह्म श्रुति है इस से क्रमसे सृष्टि मानना चाहिये आकाश से वायु वायु से अग्नि अग्नि से जल जल से पृथिवी ।

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

अन्नादिशब्देन पृथिव्येव गृह्यते अधिकाररूपात प्रक-रणात् अन्यश्रुतिभ्यश्च ।

प्रकरण से अन्नादि शब्द करके पृथवी का ग्रहण होता है।

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥ १३ ॥

तत्तत पृथिव्यादि अभिध्यायन्नेवन परमेश्वरएव तत्तल्लिङ्गान्निर्मा ति न स्वतंत्रमाकाशादीति ।

आकाशादि पंच महाभूत सृष्टि नहीं कर सकते हैं यह पञ्च महा भूतों के आकार में प रिणत ब्रह्म चेतन निर्माता है ।

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥

सृष्ट्युत्पत्तिक्रमात् विपर्ययेण लयक्रमश्रूयते ।

जैसे आकाश से वायु वायु से अग्नि अग्नि से जल जल से पृथिवी यह उत्पत्ति क्रम है विपर्यय से लय क्रम है जैसे पृथिवी जल में जल तेज में तेज वायु में वायु आकाश में इस प्रकार लीन होता है इससे सब संदेह दूर होता है कोई अग्नि से कोई जल से कहते थे उनका मत ठीक हीथा कारण में सब पदार्थ लय होते है कार्य में कारण मे लय नहीं होता है जैसे घर मिट्टी में लय होता है पानी या अग्नि में नहीं लय होता है ।

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिंगादिति चेन्नाविशेषात ॥१५॥

विज्ञानमनसी वुद्धिमनसी च तेष्वेवान्तर्भूते अतस्तयोरपि तेष्वेवोत्पत्तिप्रलयौ वाच्याविति चेन्न विशेषाभावात उक्त्वां च "अन्नमयं हि सौम्य मन इति अन्नमूलम्मन उच्यते अन्नेष्वेव लीयते ॥ १५ ॥

मन और वुद्धि अन्नमय है इसलिये उत्पत्ति और लय भी अन्न के साथ साथ मन वुद्धि का जानना ।

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भाव भावित्वात् ॥ १६ ॥

जीवस्योत्पत्तिप्रलयौ नस्त अस्तिचेद्गौणः स च चराचर शरीरमादायैव कुतः तद्भावभावित्वात् उत्पत्तिप्रादुर्भावभावित्वाच्छरीरस्यैवमुरुयःजीवेप्युपचर्यते ।

जीव का जन्म मरण नहीं होता है शरीर का जन्म मरण होता है "जीवापे तं याव किलेदम्, इस श्रुति का यह अर्थ है जीव नहीं मरता है शरीर मरता है इसी से जीव का मरण अज्ञ कहते हैं अगर जीव को मरना होयतो कर्मकाण्ड सब व्यर्थ होगा।

नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

जीवाभिन्नः आत्मा नोत्पद्यते उत्पत्तिश्रुतिप्रकरणे अश्रुतत्वात् नित्यत्वादजादित्वशब्दादिभ्यश्च इतिताभ्यः श्रुतिभ्यः नित्यत्वमवगमस्मृतेः ।

जो श्रुति जीव का उत्पत्ति लिखा है उसी में और अन्य श्रुति में भी जीव को नित्य माना है इस कारण जीव नित्य ब्रह्म है।

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

नित्यचैतन्य एव आत्मा अतः यस्मान्नोत्पद्यते ।

जिस वास्ते जीव नहीं जनमता है इसलिये नित्य चैतन्य है।

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

जीवानामागमानागमश्रवणात् परिछिन्न परिमाणो युक्तः इति पूर्वपक्षसूत्रम् ।

जीव का जाना आना कहा है श्रुति में इससे व्याप्य जीव एक देशी है ए सूत्र पूर्व पक्ष कहा है।

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उत्क्रान्तेरुत्तरयोर्गत्यागत्योः स्वात्मना कर्त्रा सम्बन्धाणुत्वमिति एतेनापि अणुरात्मेति संशयः ।

शरीर से निकलने से और प्रवेश करने से अणुपरिमाण जीव हो सकता है ए शंका सूत्र है ।

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

जीवोनाणुरतच्छ्रुते विभुप्रतिपादकश्रुतेः इति चेन्न इतराधिकारात् महानजइत्यादिस्तु ब्रह्माधिकारेश्रूयते ।

जीव विभु है एष० महानजः इस श्रुति से सिद्ध है यह नहीं कह सकते हैं कारण कि ब्रह्माधिकार में यह श्रुति है जीव परक कैसे होगा ।

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

स्वशब्देन उन्मानेन च जीवस्याणुत्वम् "एषोऽणुरात्मा "आराग्रमात्रो ह्यवरोपि दृष्टः" इति श्रुतेः ।

जीव अणु है इस से शतगुण छोटा है याने जिसमें टुकडे नहीं हो सके उसे अणु कहते है जीव को श्रुति में अणु कहा है ।

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

यथा शरीरैकदेशस्थो हरिचन्दनविन्दुस्सम्पूर्णदेहगतमाह्लादं जनयति तथाणुरपि आत्मैकदेशस्थस्सर्वत्रापि सम्बन्धेनोपलब्धिं करोति ।

जैसा चन्दन शरीर में एक जगह विन्दुमात्र होते भी सर्व शरीर को सुगन्धित करता है ऐसा अणु भी जीव एक जगह होते सम्पूर्ण शरीर का सुख दुःख जानता है इस प्रकार अणु भी जीव कहा जाय तो कुछ विरोध नहीं होता है ।

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ २४ ॥

अवस्थितिवैशेष्यान्न युज्यतेऽणुत्वमात्मनः सकलशरीरस्पर्शाज्जन्यं सुखासुखित्वञ्चेति न हृदि अभ्युपगमात् ।

एक देश होते भी जीव अणु परिमाण चन्दन विन्दु के तरह सुख देता है इससे विरोध नहीं है सत्य है परन्तु कहां पर है एतो विरोध है ऐसा नहीं है हृदय देश जीवात्मा का श्रुति सिद्ध है ।

गुणाद्वा लोकवत ॥ २५ ॥

लोके यथा मणिप्रदीपाःगृहैकदेशे स्थिताःगुणात प्रकाशात सर्वगृहे प्रकाशयति तद्वत ।

आत्मा हृदय में रहते हुए भी सर्व शरीर में आत्मा का प्रकाश मणि और दीपक की तरह है ।

व्यतिरेकोगन्धवत ॥ २६ ॥

द्रव्यवत्प्रसङ्गः स्यात गुणादिति न स च गन्धवद्धटेत ।

दीपक ऐसा आत्मा प्रकाशक है तो द्रव्य होगा गुण वान होने से एसा नहीं कह सकते चन्दन विन्दु दृष्टान्त से ।

तथा च दर्शयति ॥२८ ॥

एकदेशिनमुक्त्वा आनखाग्रेभ्य इति दर्शयति ।

हृदय में होते हुए भी आनखाग्र है एसा कहा है ।

पृथगुपदेशात ॥ २८ ॥

गुणानाम्पृथगुपदेशात ज्ञानेन करणेन आत्मा पश्यतीति परिच्छिन्नत्वादणुत्वमेकदेशस्थत्वंस्त्रात्मन इति प्राप्तम् ।

गुण गुणी भिन्न है ज्ञान कारण से जीव हृदय में रहते हुए शरीर का सर्व विषय ज्ञान करता है इससे भी अणु आत्मा सिद्ध होता है ।

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

तस्या बुद्धेर्गुणः पुनरणुत्वं व्यपादिश्यते उपचर्यते जीवे ब्रह्माणि प्राज्ञे सगुणकल्पनावत् ।

पहिले से जो अणु वाद कहा है सो सब जीव में काल्पनिक है जैसे ब्रह्म में सगुणता गौण है ।

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

यावदात्मभावित्वंबुद्धिस्संयोगः तावदणुत्वञ्जीवस्य तद्दर्शनात्तु विभुत्वम् नान्यद्द्रष्टेतिश्रुतेः ।

जब तक ब्रह्म ज्ञान नहीं होता है तब तक आत्मबुद्धि संयोग बना रहता है तब तक जीव उपाधि से अणुत्व पने को छोटा जानता है ब्रह्म का अनुभव होने पर विभु होजाता है ।

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

पुरुषस्य कामादिमत्कालेऽभिव्यक्तिर्विभुत्वस्यापि सम्भवति जीवेऽतो वस्तुतोऽणुर्विभुरेववस्तुतः ।

जीव विभु ब्रह्म है सत् विभुत्व काल पाकर के प्रकाश होता है जैसे बालपन में काम रहते हुए भी नहीं भासता है युवा होने पर मालूम पड़ता है ।

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोन्यतरनियमोवान्यथा ॥ ३२ ॥

अन्यथान्तःकरणस्यास्वीकारे वस्तूनां नित्योपलब्धिरनुपलब्धिर्वाप्रसज्येत अथवा आत्मन इन्द्रियस्य वा शक्तिरोधः कल्पनीयःस्यात ।

बुद्धि उपाधिन माना जाय तो पदार्थों का सर्वदा भान होगा या कभी न होगा या नेत्रादि शक्ति के अथवा जीव शक्ति के अविरोध कल्पना करना होगा सो सब सम्भव नहीं इस लिये बुद्धि उपाधि जीव अणु है उपाधि छोड़ने से विभु वास्तव है ।

कर्ता शास्त्रार्थवत्वात् ३३

कर्तृत्वगुणोप्यात्मा अतएव विधिशास्त्रार्थवत्वम् तस्माद्य जेतादिश्रुतिः संगृह्यते ।

बुद्धिप्रतिबिम्ब जीव करता है यज्ञ करो यह श्रुति का कहना बनता है ।

विहारोपदेशात ॥ ३४ ॥

जीवस्य कर्तृत्वं विहारोपदेशात् स्वप्नादिषु ।

जीव का कर्तृत्व भी सिद्ध होता है स्वप्नादि में विहार करने से स्वयं सर्व बना लेता है ।

उपादानात ॥ ३५ ॥

करणादीनामिन्द्रियादीनामुपादानात् ग्रहणात् जीवस्य कर्तृत्वम् ।

क्रिया करने के लिये करण को ग्रहण करने से जीव का कर्तृत्व सिद्ध होता है ।

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

जीवस्य क्रियायां कर्तृत्वं कथितं "विज्ञानं यज्ञं तनुते" नात्रविज्ञानेन बुद्धिर्गृह्यते उपदेशविपर्ययः स्यात् ।

विज्ञानेन विज्ञानमादाय एसा कहने से बुद्धि करण से जीव करता है यह सिद्ध होता है ।

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

जीवस्य कर्तृत्वे करणापेक्षत्वेपि इष्टानिष्टसाधने स्वात न्त्र्यम् इष्टानिष्टसिद्धकालकरणकर्मकलावान् ।

बनाने वाले करण को लेते हैं जल लकड़ी करण लेकर गृहवनाने से कर्ता है भला होगा या नहीं यह नहीं जानते हैं वैसे जीव अपना इष्ट करते हुए भी अनिष्ट करता है।

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

कर्तृशक्तिः करणे बुद्धौ समर्पणात् शक्तिविषयः विपर्ययः प्रसज्येत ।

करण बुद्धि में कर्तृशक्ति कल्पना करने से अन्तस्करण शक्ति दूसरे जगह होना चाहिये या नहीं ।

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

जीवस्य कर्तृत्वाभावे समाधिः केन क्रियेत श्रोतव्यो मन्तव्यो इत्याद्याः श्रुतयो व्याकुप्येरन् अभावप्रसंगात ।

जीव कर्ता न होयतो श्रवण मनन करने को उपदेश किस के लिये है मोक्षोपदेश काहे को होता इस से जीव का कर्तृत्व सिद्ध होता है ।

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

यथा तक्षा उभयथा दृश्यते कर्ताऽकर्ता च वाश्यादिमादाय कर्ता तमवहायाकर्ता पुनः ।

जैसे वसूला लेने से वढही कर्ता कहा जाता है वसूला वगैरह उपकरण छोडकर सुखी होता है काम नहीं करने से कर्ता भी नहीं कहाता है वैसे जीव बुद्धि उपाधि करण लेकर कर्ता कहा जाता है छोडने से अकर्ता है एक ही में काल भेद से दोनो होना सम्भव है ।

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

ईश्वरबोधितमेव जीवस्य कर्तृत्वम् एषएव साधुकर्म कारायति इति श्रुतेः ।

जिसका मंगल चाहते हैं उस से साधु कर्म कराते हैं प श्रुति सो जीव का ईश्वरबोधित कर्तृत्व है।

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥४२॥

विहितप्रतिषेधवैयर्थ्यादिभ्यः दोषेभ्यः कृतप्रयत्नापेक्षो जीवः कर्तेति ईश्वरे उक्तदोषानैर्घृण्यादय न प्रसज्यन्ते।

जीव का कर्मानुसार कर्तृत्व ईश्वर देते है इस से कर्ता होकर जीव सुख दुःख भोगता है इसी कारण निर्दयता दोष ईश्वर में नहीं होता है।

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

अंशो जीवः नानाप्रकारेण व्यवह्रियते दाशः धीवरः कितवो द्युतकृत् इत्यपि ब्रह्मैवेति अग्नेर्विस्फुलिङ्गा इत्यादि ब्रह्मैवेतिनानात्वेन बोधयत्यंशत्वम् अन्यथापि नांशत्वम्।

श्रुति में जीव को अंश कहा है बहुत जगह अंश नहीं भी मानां है।

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ४४ ॥

मन्त्रेपि वर्णनम् "पादोऽस्यविश्वाभूतानि" इति।

जीव का अंशत्व मन्त्र से सिद्ध होता है।

अपि च स्मर्यते ॥ ४५ ॥

स्मृतिरपि गीतासु "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः" इति।

गीता में कहा है हमारा अंश जीव लोक में है।

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

परः ईश्वरो जीवदुःखेन न दुःखी प्रकाशादिवद्दीपवदिति यथा दीपो तमसा नाभिभूयते इत्येव दीपस्य दीपत्वम् ।

जीव के दुःख सो ईश्वर को दुःख नहीं होता जैसे दीपक को अंधेरा नहीं होता है।

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

स्मृतिरपि वेदव्यासादीनां न ईश्वरः लिप्यते जीवदुःखे न न लिप्यते फलैश्चापि इत्यादिवत् ।

विना फल भोगते भी ईश्वर बली है यह श्रुति में कहा है ।

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत ॥ ४८ ॥

विधिनिषेधोपि देहसम्बन्धात् सूर्यप्रकाशादिवत यथा सूर्यप्रकाशोऽमेध्ये परिह्रियते मेध्ये आतपादिर्गृह्यते च ।

जैसे सूर्यादिका प्रकाश मल मूत्र पर होने से ग्रहण नहीं करता है और पवित्र स्थान को ग्रहण करता है वैसे विधि निषेध जीवको देह सम्बन्ध से जानना।

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

उपाधिसन्तानाभावात गुणदोषव्यतिकरौ न जीवस्य ।

नित्य उपाधि नहीं होने से जीव का गुण दोष भी माया सम्पर्क से नित्य नहीं है

आभास एव च ॥ ५० ॥

जीवो जलसूर्यवत आभासः अतो न वस्तुतो दुःख सुखयोगः ।

आभास जीव होने से दुःख सुख सम्भव नहीं है ब्रह्मतो अणुमात्र भी संपृक्त नहीं है।

अदृष्टाऽनियमात् ॥ ५१ ॥

अदृष्टे नियमाभावान्नदोषः जीवामुक्तौ अदृष्टव्यवस्थानुपपत्तेरिति।

अदृष्टव्यवस्था नहीं बनता है इसलिये जीव मुक्त होता है एक के मुक्त होने से दुसरा नहीं होता है

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

स्वप्नादावपि स एव दोषानुषङ्गो भवति अनुपपत्तेरिति।

स्वप्न में भी जीवन्मुक्त को अदृष्टानुपपत्ति होने से एक के मोक्ष सो सर्व मुक्त होगा ए सब दोष नहीं होते हैं।

प्रदेशादिति चेन्नांतर्भावात् ॥ ५३ ॥

एकस्मिन्प्रदेशे जीवात्मसंयोगे दुःखादीति चेन्न विभुत्वे एवान्तर्भावात्।

विभु जीव को सब शरीर से योग होते भी दुःखादि नहीं होता है सब जीव उसी के अन्तर्भूत होते हैं ब्रह्म वित् ब्रह्म होजाता है।

इति ब्रह्मसूत्रे द्वितीयाध्याये तृतीयपादः समाप्तः।

अथ द्वितीयाध्याये चतुर्थपादः प्रारभ्यते ।

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

यथा वियदादयो ब्रह्मणोऽवयवा तथा प्राणा वियदादयो विप्रकृष्टा अधिक्षिप्यन्ते श्रुतिवलात् अतो वियदादिवत् प्राणा अपि ब्रह्मणो न भिन्नाः ।

आकाश आदि की तरह पर वायुभी ब्रह्म का अवयव है ब्रह्म से भिन्न नहीं है।

गौण्यसंभवात् ॥ २ ॥

गौण्याः श्रुतेरसम्भवात् न भिन्ना ब्रह्मणः प्राणाः वियदादि यथा न भिन्नम् ।

आकाशादि की तरह पर वायु भी ब्रह्म का अवयव है ।

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

इत आकाशादीनामिव प्राक्जन्मश्रुतेः प्राणादीनामपि मुख्यं जन्मश्रुतिस्सैव ।

जन्माधिकरण में प्राणादि की भी जन्म श्रुति है इस से मुख्य जन्म प्राण का ब्रह्म का अङ्ग है ।

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥

प्राणवज्जन्मपूर्विका वाचोपि सन्ति तद्वत् ।

जैसे प्राणका जन्म लिखा है वैसा बचन का भी जन्म लिखा है तेजोमयी वागिति ।

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

विशेषतस्सप्तप्राणाः ।

विशेष रूपसे सात प्राण कहा है संख्यामें जादाभी कहा है कहीं पर श्रुतियों ने।

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

हस्तादिष्वपि कार्यकराऽहस्ता प्राणाः श्रूयन्ते अतः सप्तधा नियमो नास्ति ।

सात प्राण हैं यह नियम नहीं है हस्तादि को भी प्राण शब्द से कहा है नाग कूर्म कृकलादि १० कहीं पर कहा है।

अणवश्च ॥ ७ ॥

अणवस्सूक्ष्माः प्राणाः ।

प्राण वायु सूक्ष्म है।

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

मुख्यो हि प्राणः ।

प्राण वायु प्रधान हैं।

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात ॥ ९ ॥

वायुः क्रिया वा न प्राणः कुतः पृथगुपदेशात ।

व्यापार और वायु प्राण नहीं है कारण कि प्राण को पृथक कहा है।

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ १० ॥

मुख्यप्राणोपि न स्वतन्त्रः कुतः चक्षुरादिवत् तत्सह शिष्ट्यादिभ्यःसहा चारेभ्यः ।

प्राण और चक्षुरादि जीव को उपकरण है कार्य करने के लिये दिवान के समान।

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ११ ॥

प्राणकरणाभावेपि न दोषो भवति कार्यदर्शनात् ।

प्राण जीव को सहायक है करण न होने सो कार्य करता है एसा श्रुति में कहा है ।

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

पञ्चधा प्राण इति मनोवद्व्यपदिश्यते यथा मनोबुद्धि चिन्ताहङ्कारसंशयनिश्चयविमर्शवर्गैश्चत्वारः इति तथा कार्येण प्राणाः पञ्च भवन्ति ।

पांच काम करने से प्राण पांच कहे जाते हैं ।

अणुश्च ॥ १३ ॥

प्राणोऽणु उत्क्रान्त्यामुक्तः ।

प्राण वायु अणु है इससे मरण समय में नहीं दिखता है ।

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदा मननात् ॥ १४ ॥

अग्निर्वाग्भूत्वा मुखम्प्राविशदित्यादिश्रुतेः वाचोग्नि रधिदेवोऽधिगम्यते ।

प्राण के अधिदेव अग्नि हैं वाक् अधिभूत है ।

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

अग्न्यादिषु अधिष्ठातृषु सत्स्वपि प्राणवतैव कार्यम् क्रियते ।

अधिदेव होते हुए भी प्राणों के माफिक जीव के काम करते हैं।

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

तस्य जीवस्य सुखादिभोगे नित्यत्वश्रुतेः न चेन्द्रियाधिदेवो सुखादिकम्भुंक्ते।

अग्न्यादि देव इन्द्रियों का अधिदेव है सो नहीं शारीरिक जीव का सुख दुःख भोगता है।

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

ते प्रकृताः प्राणाः श्रेष्ठम्वर्जयित्वा इन्द्रियाण्येकादशेति विधीयन्ते।

मुख्य प्राण को छोड कर मन इन्द्रिय लेकर एकादश प्राण कहा है।

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

भेदेन च वागादिभ्यः प्राणाः श्रूयन्ते।

वचन से भिन्न प्राण को कहा है।

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥

वैलक्षण्यञ्च मुख्यप्राणेभ्यः इतरेषाम्।

मुख्य प्राण से वागादि विलक्षण होने से भिन्न हैं।

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥

संज्ञामूर्ति रचयितृत्वमीश्वरस्यैवोपदशात्।

घट शरावादिवत् कल्पना कर्ता संसारकी ईश्वर को ही कहा है।

मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

अन्नं भौमं त्रिवृत्कार्यं तद्विज्ञानस्य मांसादिकार्यं जनयति यथा शब्दम् यथोपदेशम् ।

पांच भौतिक अन्न खाने से मांस रुधिर मल आदि बनता है वैसे ही अग्नि जल से भी पैदा होते हैं ।

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

भूम्यादिषु भूमिभागो विशेष इति भूमिः विख्याता जलादिष्वपि भूयसैवजलादिः तद्वादः व्यपदेशः वादः श्रूयते ।

पृथिव्यादि के पञ्चीकरण में पृथिव्यादि जादाभाग होने से लोक में प्रसिद्ध पृथिव्यादि होता है तद्वाद दोवार कहने से अध्याय समाप्ति कहते हैं ।

इति ब्रह्मसूत्रे द्वितीयाध्याये चतुर्थपादः समाप्तः ।

अथ तृतीयाध्याये प्रथमपादः प्रारभ्यते ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

श्रुतिषु प्रश्ननिरूपणाभ्यां लिङ्गशरीरेण सम्परिष्वक्तो युक्त एव जीवोरंहति गच्छतीत्यर्थः ।

जीव लिङ्ग कारण शरीर के साथ लोकान्तर यात्रा करता है ए बात वेद में प्रश्न और उत्तर से सिद्ध होता है ।

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

त्रिवृत्करणाद्धेतोः क्षितितेजसोपि भूयस्त्वात् आद्भिःकारणं शरीरंनिर्मितमित्युक्तं रंहतीति ।

जल के साथ काय शरीर लिङ्ग शरीर को आना जाना लोकान्तर में कहा है सो नहीं है क्षिति और तेज का भी सुक्ष भूत समझना चाहिये त्रिवृत करण कहने सो वस्तु तस्तु पञ्च भूत सूक्ष्म लिङ्ग देह है अविद्या कारण देह है ।

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

प्राणानां जीवेन सह गमागमौश्रूयेते तैरेवप्राणैःभूतसूक्ष्मानां गतिरुक्ता ।

जीव के साथ मुख्य प्राण भी गमन करता है इस लिये निराश्रय भूत सूक्ष्म भी नहीं ठहर सकता है इससे पञ्च महा भूत सूक्ष्म लिङ्ग क्षित्यादि भी प्राण के साथ साथ यात्रा करते हैं ।

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्नसा श्रुतिः गौडी वागादीनामग्नौ गतिरश्रूयते इतिचेन्नसा श्रुतिः गौडी भाक्तत्वात् भाक्तो गौण इति ।

प्राण को अग्नि में गमन सम्भव नहीं है कारण प्राण को लिखा है सो श्रुति गोड़ी है मुख्य नहीं है वागादि प्राण मुख्य प्राण के साथ यात्रा करता है ।

प्रथमे श्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

ननु प्रथमेऽश्रवणात् कथमापो गृहयन्ते इतिचेन्न ताः आप एव हि निश्चयेन ।

पहिले जल नहीं कहा है सो ग्रहण कैसे होगा एसा नहीं कह सक्ते हो उत्पत्ति से जल आता है ।

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतातेः ॥ ६ ॥

अश्रुतत्वाज्जीवो रंहतिसंपरिष्वक्तो इति कथं संगच्छते इतिचेन्न इष्टकारिणां जीवानां पूर्वश्रुतेः ।

जीवको पूर्व में नहीं कहा है तो भी इष्टा पूर्ति के करने वाले जीव है यहां पर जो इस गाम में इष्टा पूर्ति जलाशय बाग है लगायगा वह धूमयान से जायगा इस से जीव समझना चाहिये ।

भाक्तं वानात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

जीवस्य चन्द्रलोकगमनेऽन्नत्वंस्याद्यथा चन्द्रोदये वान्न मिति चेन्न गौणन्तदथवाऽज्ञानिनो भृत्यो देवानामेतावतैवा न्नत्वमिति ।

चन्द्र मण्डल में जीव को जाने से चन्द्रमा जैसा अन्न है देवता को वैसा होगा एसा नहीं है चन्द्रमा देवता गौण अन्न है वैसा अज्ञानी जीव भृत्य होते हैं देवतों के इस से अन्न बोले जाते हैं जैसे कहा है कि बनियां राजा का अन्न है आज्ञाकारी होने से वैश्य का धन राजा को है इसलिये अन्नभी है ।

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवञ्च ॥ ८ ॥

एषजीवः कामनायुक्त एव कृतात्यये कर्मक्षये चन्द्रादि

लोकादागच्छति दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतम् यथागतविपरीतञ्च याने-नेत्यर्थः ।

श्रुतिस्मृति से सिद्ध है वासना युक्त जीव कर्म किये हुए के नाश होने पर इस लोक में आते हैं धर्म करने वाले अच्छे मार्ग से और अधर्म करने वाले तिर्यक योनि भोगते हैं ।

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥

रमणीयचरणाय इति चेन्न चरणानुशयःइत्युपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मनुते ।

चरण नाम वासना को श्रुतिमो प्रसिद्ध है शुद्ध वासना वाला स्वर्ग में जाता है वेद में कहा है ।

आनर्थक्यामिति चेन्न तदपेक्षत्वात ॥ १० ॥

चरणशब्देन वासनाग्रहणे लक्षणायां श्रुतिविरोध इति चेन्न शीलस्याप्यपेक्षत्वात ।

चरण शब्द से वासना लेने सो श्रुति विरोध नहीं है शील का अपेक्षा करना कहा है श्रुतियों में ।

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ११ ॥

पाप पुण्ये योन्यासौ बीजे इति वादरिर्मन्यते ।

पाप पुण्य से शरीर होता है ए वेद व्यास मानते हैं ।

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

अपुण्यकर्मणामपि चन्द्रमण्डलेन गन्तव्यम् ।

पाप करने वाले भी चन्द्र मण्डल होते नरक यात्रा करते हैं ।

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

अपुण्यकर्मणां संयमने यामीर्यातनाः अनुभूयापुण्यकर्मणो लोके पतन्ति ।

पापी लोक यमलोक से आते हैं चन्द्र मण्डल नहीं जाते हैं यह बात कों कहते हैं ।

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

उक्तपक्षे स्मृतयः यमगाथा च प्रमाणम् ।

चन्द्रमण्डल नहीं जाते हैं यमलोक से पापी लोटते है इस में यम श्रुति स्मृति प्रमाण है ।

अपि च सप्त ॥ १५ ॥

यमयातनाः सप्त श्रूयन्ते रौरवाद्याः ।

रौरवादि सात नरक यातना है तहां जीव जाता है और चित्र गुप्तादि अनेक स्वामी हैं कौन के आज्ञा पाप भोगता है इस संशय निवृत्ति के लिये आगे सूत्र है ।

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

तत्रापि चित्रगुप्तादौ यमव्यापारादविरोधः ।

सातनरक भोगने में चित्रगुप्तादि यमराज के आज्ञा से कार्य करते है इस से विरोध नहीं है ।

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात ॥ १७ ॥

गतिद्वयम् कर्मणा पितृयानेन विद्यया देवयानेन गमनम् श्रूयते

तृतीयन्तु जायस्व म्रियस्वेति अतो पापिनां चन्द्रमा न प्रति वसितः इति ।

विद्या से देवयान यज्ञसे पितृयान गमन कहा है तृतीय यान कहा नहीं इस से पापी चन्द्र मण्डल नहीं जाता है ।

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

न पूर्वोक्तयुक्त्या तृतीये तथोपलब्धेः जायस्व म्रियस्वेति तृतीयः पन्थाप्युपलभ्यते पञ्च पञ्चजनाहुतिमन्तरा संख्या पूर्यते इति

देवयान पितृयान से भिन्न भी मार्ग मिलता है इससे नियम नहीं हैं चन्द्र-मण्डल से यात्रा के बिना पापी जीव स्वेदज होते हैं बलाका बिजली से गर्भ धारण करती है ।

स्मर्यतेपि च लोके ॥ १९ ॥

धृष्टद्युम्नादीनामयोनिजत्वं स्मर्यते ।

धृष्टद्युम्नादि योनि से पैदा नहीं भये विप से कबीर पैदा भये ।

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

स्वेदजादिषु दृश्यते च ।

मशकादि में देखा गया है ।

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

संशोकजस्स्वेदजस्तेन तृतीयशब्दावरोधो वोद्धव्यः ।

स्वेदज भी होते हैं इससे तीनों मार्ग हैं प निश्चै नहीं हैं ।

साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥

सम्भाव्यापत्तिस्तुल्यतापत्तिः उपपत्तेः ।

जीव आकाशादि सदृश होता हुआ धूमादि सदृश जल होकर अन्न में आता है वीर्य होकर योनि में गर्भ होकर पैदा होता है ।

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

शीघ्रमेव सम्पद्यते क्रमत योनिम् ।

आकाशादि धूम जल होते शीघ्र गर्भ होता है जीव ।

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

अधिष्ठिते तत्र तत्राचिरेण प्रतिपद्यते ।

शीघ्र क्रम से जल अन्नादि होता गर्भ होता है जीव ।

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

पशुहिंसाजनितयज्ञफलमशुद्धमिति चेन्न शब्दात शब्दप्रमाणात् ।

वेद से हिंसा जनित यज्ञ अशुद्ध है सो नहीं कह सकते हो वेद के प्रमाण से तो यज्ञ होता है ।

रेतः सिग्योगोथ ॥ २६ ॥

रेतः सिग्योगोपि वेदे विहितः ।

अन्न खाने से वीर्य होता है।

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

रेतः सिक्ताद्योनेः शरीरम् भवति।

वीर्य युक्त क्षेत्र से शरीर होता है।

इति ब्रह्मसूत्रे तृतीयाध्याये प्रथमपादः समाप्तः।

अथ तृतीयाध्याये द्वितीयपादः प्रारभ्यते ।

सांध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

सांध्यः स्वप्नः तस्मिन्सृष्टि हिं निश्चयेनाह ।

स्वप्न में सृष्टि निश्चय कहते हैं ।

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

पुत्रादयः कामाः तेषां निर्मातारश्चात्मानमेके आचार्या आमनन्ति ।

स्वप्न में सृष्टि करता आत्मा है ए कोई आचार्य कहते हैं।

मायामात्रं तु कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वामायामात्रं विरचनम् ।

असत्य होने से माया मात्र संसार स्वप्न का है ।

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

स्वप्नसूचक इतिश्रूयते आचक्षते च तद्विदःशुभाशुभसूचकःस्वप्न इति ।

मिथ्या होने पर भी स्वप्न को शुभाशुभ सूचक कहते हैं ।

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ५ ॥

परस्य ध्यानात्तिरोहितमपि ब्रह्मत्वमाविर्भवति जीवस्य ततो विमुक्तिरन्यथा बन्धः तु पुनः ।

ईश्वर के ध्यान से जीव को आत्म बोध होता है तब बन्धन छूट जाता है ।

देहयोगाद्वा सोपि ॥ ६ ॥

सोपि बन्धः देहयोगादेव जीवस्य ।

सब बन्धन जीवका देह सम्बन्धसे है वास्तवमें बन्धन नहीं है ब्रह्म ही जीव है ।

तदभावो नाड़ीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

सुषुप्तौ स्वप्नाभावः मनसो पुरीततिप्रवेशा दात्मनि वा ।

नाड़ी में या आत्मा में श्रुति प्रमाण से अन्तः करण जाने से स्वप्न नहीं दिखता है जीव ब्रह्म सो मिल जाता है ।

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

अतः कारणादस्मादात्मनः प्रबोधो भवति ।

नाड़ी आत्मा एक ही है इससे प्रबोध होता है जीव को ।

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

स एव जीवः प्रबुध्यति अनुस्मृतेः शब्दात कार्यादि विधानाच्च पूर्वकार्यस्य इति करोति च ।

सुषुप्ति सो वही जीव जागता है कारण कि पूर्व काम को याद करके करता है।

मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात ॥ १० ॥

मूर्छाकाचिदवस्था सु न गण्यते अर्द्धसंपत्तेः पुनः परिशेषाद्वा ।

मूर्छा में कारण लेकर अवधान होता है फेर जागता है इस से पंचमी अवस्था नहीं कही मूर्छा अधिक बेहोसी है ।

न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

न स्थानतोपि परस्योपाधिकृतविशेष उपलभ्यते उभय लिङ्गं हि सर्वत्र ब्रह्मणः श्रूयत तद्भावः जीवस्यापि नोपाधिविनि मयो युक्तः ।

ब्रह्म को उपाधि कृत उपचयापचय नहीं होता है वैसे जीवको भी सुषुप्ति में अमेद होता है ।

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

न भेदाज्जीवो ब्रह्मेति न प्रत्येकं प्रत्युपाधिमतद्वचनादु पाधिभेदवर्जनाादिति ।

जीव ब्रह्म भिन्न है इस कारण अभेद नहीं है एसा नहीं है भेदतो उपासना वास्ते कहा है वस्तुतस्तु भेद नहीं है ।

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

अभेदमेवान्ये 'मनसैवेदमासव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन" मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति, भेदनिन्दाकथन पुरस्सरम्भेदम्प्रतिपादयन्ति ।

अभेद प्रधान लोकं को कहा है भेद के निन्दा कहते हुए श्रुति में भी कहा है भेदवादी को वारम्बार मृत्यु होता है ।

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

ब्रह्म अरूपमेव कुतः प्रधानत्वात् अकायमव्रणमित्यादि श्रुतिभिः प्रधानत्वेन संधार्यत्वात् ।

ब्रह्म को प्रधान मे श्रुतियों में रूपरहित कहा है ।

प्रकाशवच्चा वैयर्थ्यम् ॥ १५ ॥

रूपवत्तु प्रतीकोपासनार्थे न चेतो रूपवच्छ्रुतेर्वैयर्थ्यम् ।

इस से सगुण श्रुति भी व्यर्थ नहीं है उपासना में चरितार्थ है।

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

तन्मात्रं चैतन्यमात्रम्ब्रह्मेति चाह ।

चैतन्य मात्र ब्रह्म कहा है।

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

श्रुतिर्दर्शयति ब्रह्म अन्यदेव विदितादथोऽविदितादिति स्मृतिरपि अनादिमत्परम्ब्रह्म न स तन्नासदुच्य ते,, इति ।

ब्रह्म चैतन्य है सत असत से भिन्न है अज्ञेय है।

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

अत एव सूर्यप्रतिविम्बोपमा जीवः ।

इसलिये सूर्य प्रतिविम्बवत् जीव कहा है।

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥

अम्बुवद् विम्बप्रतिविम्बो माया ब्रह्मणो रूपा भावादग्रहणम् ।

माया ब्रह्म के रूप न होने से विम्ब नहीं हो सकता है।

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥

जलविम्बस्सर्वावयवेन न दृष्टान्तः कुत्रापि न युज्यते यथा सूर्यस्य वृद्धिह्रासौ न तथैव ब्रह्मणोपि ।

दृष्टान्त कोई सर्वावयव में नहीं होता है इसी से उपमा कहाता है ।

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

दर्शयति च श्रुतिः परस्यैव ब्रह्मणो देहादिषूपाधिष्वन्तर नुप्रवेशम् ।

श्रुति ने ब्रह्मको ही जीव रूप में प्रवेश कहा है ।

प्रकृतैतावत्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥

प्रकृतमेतावत्वमियत्तापरिच्छिन्नं यद्ब्रह्मणोरूपन्तदेव श्रुतिः प्रतिषेधति पुनस्ततो भूयो ब्रह्मब्रवीति चेति ।

मूर्त अमूर्त ब्रह्म का रूप है इयत्ता परि छिन्न है इतने है वो यह है इसको अकायं अव्रणं इत्यादि श्रुति निषेध करती है इस से नास्तिक बौद्ध मत का निरास है ।

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

तद्ब्रह्माव्यक्तमिति नोपलभ्यते ।

उक्तरूपादि रहित है इससे नहीं दिखाते हैं ।

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

समाधानुपलभ्यते श्रुतिस्मृतिभ्याम् ।

समाधि में ब्रह्म प्रत्यक्ष होते हैं प्रत्यक्षनाम श्रुति अनुमान नाम स्मृति से सिद्ध होता है ।

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥

सवितृप्रकाशादयः गृहघटादिषूपाधिषू भिध्यन्ते स्वतस्त्वविशेषाभेदशून्या तद्वत्प्रकाशआत्मा कर्मसमाधौ भिद्यते न वस्तुतो भिद्यते स आत्मा तत्वमसि श्वेतकेतो इत्यभ्यासात् ।

सुर्य प्रकाश घट में भेद से हैं तथापि भिन्न नहीं है वैसे प्रकाश चेतन समाधि कर्म में भिन्न होते भी वास्तव में भिन्न नहीं है इसमें श्रुति प्रमाण है श्वेतु केतु तुम्ही आत्मा हो यह कहा है नौ वार।

अतोनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

अतोनन्तेन ब्रह्मणा युज्यते तथा लिङ्गश्रुतिः ब्रह्मविद् ब्रह्माप्येतीति ।

ब्रह्म जानने वाला ब्रह्म होजाता है इसमें श्रुति प्रमाण है।

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

उभयो भेदोभेद इति व्यपदेशात् कथनात् ब्रह्मत्वेनाभेदः जीवत्वेन भेदः यथा सर्पस्यभोगे कुण्डलादिसंस्थाविशेषः सर्पत्वेनाभेदः संस्थाविशेषेणभेदः वलयकुण्डलचक्रदण्डादयः सर्पस्य भोगे देहे संस्थाविशेषा भवन्ति ।

भेद अभेद दोनों ठीक हैं वास्तव अभेद है कल्पित भेद है जैसे सर्प के शरीर में कुण्डलाकार दण्डाकार दो भेद होते भी सर्प एक ही है।

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

प्रकाशाश्रयस्थ सूर्यस्य स्वप्रकाशेनाभेदेपि सूर्यस्य प्रकाश इति पण्णांभेदो दृश्यते तद्वत् ।

जैसा सूर्य का प्रकाश कहा जाता है अभेद होते भी भेद सा प्रतीत होता है वैसा जीव ब्रह्म का भेद है।

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

प्रकाशादिवच्चा वैशेष्यमिति पूर्वमुक्तम्।

पहिले कह चुके हैं जीव ब्रह्म प्रकाश के तरह पर कहे घटादि में प्रकाश का भेद होते भी भेद नहीं है वैसे जीव ब्रह्म कर्म समाधि में भेद होते भी भेद नहीं है।

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

नान्यतो द्रष्टेति प्रतिषेधादपि जीवाभिन्नं ब्रह्मेति सिद्धम्।

ब्रह्म चेतन सो भिन्न चेतन देखने वाला नहीं है प श्रुति से सिद्ध होता है।

परमतस्सेतून्मानसम्वन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥

सेत्वादि हेतुभ्य ब्रह्म परमपि भवितुमर्हति चेति संशयः।

ब्रह्म से पर भी कोई है सेतु धारण करने वाला यह शंका सूत्र है।

सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥

सामान्येनैव सेत्वादयो विधीयन्ते ब्रह्मणोभिन्नाः।

सेत्यादि भी ब्रह्म से अभिन्न कहा है।

वुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

यथोपासनार्थो पादव्यपदेशः।

उपासना के लिये हस्त चरण कहा है।

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत ॥ ३४ ॥

स्थानविशेषेपि चक्षुःसूर्ययोरिवाभेदः सम्बन्धोपि बुद्ध्य पेक्षया अच्छेदस्तु ब्रह्मापेक्षयेति ।

एक स्थान में भी भेदा भेद होता है ।

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

ईदृश एव सम्बन्ध उपपद्यत नान्यदृशः स्वमपीतो भवति श्रुतिउपाधिमुक्तो ब्रह्मेति ।

ए ही युक्ति युक्त है उपाधिभिन्न जीव शिव होता है ए ही श्रुति प्रसिद्ध है ।

तथान्यप्रतिषेधात ॥ ३६ ॥

अन्यप्रतिषेधाद्ब्रह्मैव केवलम् ।

नेह नानास्ति किंचन इससे ब्रह्म एक है ।

अनेन सर्वगतत्व मायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

परमतनिरासेनानेन आयामशब्दादिभ्यश्च सर्वगतत्व म्ब्रह्मणः सिद्धम् ।

इस युक्ति से ब्रह्म व्यापक है यह सिद्ध हुआ आयाम व्यापक को कहते हैं ।

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

अत एवेश्वरात फलम्भवति चेति उपपद्यते ।

ईश्वर सिद्ध होने से कर्म फलदाता ईश्वर है।

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

श्रुतिरप्याह तथैव।

ईश्वर फलदाता है यह श्रुति भी कहती है।

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

धर्मः फलदो जैमिनिः ब्रूते।

धर्म फलदाता है यह जैमिनि कहते हैं।

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

ईश्वरः फलद इति बादरायणो ब्रूते हेतुकथनात्।

पूर्व कहे हेतु से ईश्वर फलदाता है यह वेद व्यास कहते हैं।

इति ब्रह्मसूत्रे तृतीयाध्याये द्वितीयपादः समाप्तः।

अथ तृतीयाध्याये तृतीयपादः प्रारभ्यते ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

सर्वेषु वेदान्तेषु एकप्रत्ययं प्रतीतिगोचरम् ब्रह्म एकाकारेण चोदनात् विशेषाभावात्तत्र तत्रेति न भेदः इत्यवधार्यते ।

सम्पूर्ण वेदान्त का एक ब्रह्म में तात्पर्य है एवात निश्चय इस अधिकरण में कहेंगे।

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २॥

भेदादेकरूपन्नेति चेन्न एकस्यामपि भेददर्शनात् ।

एक वस्तु के अनेक नाम होने के कारण वस्तुभेद नहीं होता है।

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सर्ववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

स्वाध्यायस्य तथात्वेन भेदेन स्वाम्नायाचारे विशेषसंज्ञा संकेतेधिकाराच्च सर्ववत होमवत्तन्नियमोऽभेदः क्वचित्प्रकारान्तरे ब्रह्मविद्याभेदेपि ब्रह्मण्यभेदः ।

व्रत पठन का अथर्व में नियम किया है इससे ब्रह्म विद्या का भेद नहीं होता है जैसे सव संज्ञा हमन को है हमन पदार्थ भिन्न नहीं होता है एसे कहीं प्रतीको पासना के भेद से भी ब्रह्म भिन्न है नहीं ।

दर्शयति च ॥ ४ ॥

अभेदन्दर्शयति श्रुतिः ।

बहुत श्रुति अभेद दिखलाती हैं।

उपसंहारोर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥

सर्ववेदान्तप्रत्यये ब्रह्मणि समानतुल्येर्थो विशेषाविधिशेष वत्सोमादिवदुपसंहारो ज्ञेयः।

आरम्भ में जो बात होती है उसी को अन्त में भी होना चाहिये।

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

शब्दात श्रुतेरन्यथात्वमिति चेन्नाविशेषाविशेषाभावात प्रतीकस्थानयोर्भेदेपि न वस्तुभेदः।

श्रुति में उपासना भेद से ब्रह्मभेद नहीं समझना।

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

प्रकरणभेदात परः वरीयानति न उपेयस्यैक्यात उद्गीथाकाशादौ प्रतीकेपि ब्रह्मैवोपास्यम्।

सूर्य चन्द्र आकाशादि प्रतीक में एक ब्रह्म ही उपास्य है।

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

उद्गीथादि संज्ञाकरणादिति तदुक्तं ब्रह्मैव।

उद्गीथ हिरण्यश्मश्रु संज्ञा भी ब्रह्म ही को जानना।

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

व्याप्तेर्ब्रह्मैवसिद्धं सर्वप्रतीके समञ्जसं युक्तम्।

प्रतीक सूर्यादि तो भिन्न २ है उपास्य है व्यापक तो ब्रह्म ही एक उपास्य सब मत से सब तरह से व्यापक सिद्ध है।

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

अन्यत्र वाजसनेयिनां इमे प्राणगुणाः अभेदे नोक्ताः प्रधाने प्राणे सम्बोध्य ब्रह्मण्यामनन्ति ।

वाजसनेयि शाखा में प्राणादि सब गुण को प्रधान प्राण में कहे पुनस्सब को ब्रह्म में उपसंहार किया है।

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

प्रधानस्य ब्रह्मण आनन्दादयो गुणाः भवन्ति कुतः सर्वत्राभेदात् ।

सबसे भेद शून्य और प्रधान ब्रह्म होने से आनन्दादि गुण सर्वत्र ब्रह्म के जाने जाते हैं।

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

प्रियशिरस्त्वामोद प्रमोदानामाप्राप्तिः तेषाम्भोग्यत्वा दुपचयापचयौ भेदौ दृश्येते हि यतस्तौ जीवधर्मौ अतो ब्रह्मणि न युज्येते ।

आमोद प्रमोद को प्रिय शिर कहा है भोग्य हैं जीव का काम प्रभृति प घट बढ़ होता है इस लिये यह ब्रह्म धर्म नहीं है।

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

इतरे पूर्वोक्ता आनन्दादयः तु पुनः अर्थसामान्या दर्थैक्याद्ब्रह्मणः एव गुणा इति ।

आनन्दादि धर्म तो ब्रह्म ही को कहा है अर्थ सामान्य से एक ब्रह्म ही सब जगह है।

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

आध्यानाय सम्यग्दर्शनायैव ब्रह्मणः परोक्तिः ब्रह्मप्रधानमाध्यानम् न पूर्वप्रधानं कुतः प्रयोजनाभावात्।

सबसे परे ब्रह्म है इस कहने के लिये पूर्व पूर्व सों परपर प्रधान है ठीक समझने के लिये कहा है सबको प्रधान कहने से कोई प्रयोजन न था।

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

आत्मशब्दार्थः प्रतिपत्त्योन्योनात्मेति।

आत्म शब्द से ब्रह्म कहा और सब अनात्मा है।

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

आत्मेत्यनेन परमात्मगृहीति रुत्तरवत् परमात्मन एव सृष्टिस्सम्भवात्।

आत्मा से परमात्मा का सृष्टि प्रकरण में ग्रहण है।

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

अन्वयादिति चेदात्मनि चेन्नसावधारणात् परमात्मनि एव युज्यते।

आत्मा में अन्वय का सम्भव है ऐसा न कहो परमात्मा में श्रुति का तात्पर्य है।

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

प्राणैरुक्तं कास्माकं वासो निवास इति सर्वे प्राणिना

मन्नम् भोज्यन्ते निवासः जलमात्रमन्नंपरिधानमिति ध्येयम् इति कार्याख्यानात्पूर्वं ब्रह्मेति प्रतीकमन्नादौ वासो विज्ञानं ध्येयम् ।

प्राण कहते हैं हमारा निवास क्या है उत्तर अन्न जल प्राण प्रतीकोपासना में कौन पक्ष है अन्न वा जल वा प्राण इस शंका दूर करने के लिये वासना ज्ञान को उपासना जानना ब्रह्म मिलने के लिये समाधि है ।

समान एवं चाभेदात ॥ १९ ॥

मनोमयादपि समानं ब्रह्म सर्वत्राभेदात् ।

मनोमय कोश से भी ब्रह्म ग्रहण समान है अभेद होने से ।

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

अध्यात्माधिदैवतसम्बन्धे सत्यं ज्ञानं सूर्ये विपरीत न्न तदुभयम्भिन्नम्ब्रह्मेति ।

प्रतीकोपासना सम्बन्ध में अध्यात्माधिदैवत भिन्न २ कहा है सो भी नहीं एक ब्रह्म को दोनों कहा है ।

न वा विशेषात ॥ २१ ॥

विशेषस्थाननिर्देशादुभयोरुभयत्र प्राप्तिर्न ।

जिस जगह दो तीन प्रतीक कहा है वहां पर सब नहीं लिया जाता एक ही लिया जाता है सर्वत्र ।

दर्शयति च ॥ २२ ॥

स्थानभेदेन भिन्नात श्रुतिर्लिङ्गं न दर्शयति ।

यहां पर आदित्य पुरुषका रूप धर्म अक्षिपुरुष में श्रुति आरोपण करती है ।

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥

ब्रह्मसम्भृतिद्युव्याप्ति ब्रह्मविद्या रायणीयानां नोप संहर्तव्या अतो ब्रह्मज्येष्ठा ।

रायणीयाचार्य का ब्रह्म ज्येष्ठा विद्या सम्भृति द्युव्याप्ति रूप का उपसंहार नहीं कहा है कारण कि स्वयम्ब्रह्म प्रधान है ।

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

पुरुषविद्यातो याः भिन्नाः ब्रह्मविद्याः इतरेषां ताः ब्रह्मविद्यासु नोपसंहर्तव्या ।

पुरुष विद्या से भिन्न विद्या जिस कामना से है उस विद्या का ब्रह्मविद्या में अन्तर्गत नहीं जानना ।

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

वेधः खण्डः तदादिभेदात् अभिचारार्थं इति यावत् एवं भिन्नार्थानां ब्रह्मविद्यासु न प्रवेशः ।

अथर्वण में ब्रह्मविद्यारम्भ में हृदय हृद वेध कहा है ताण्डिविद्या में लिखा है सूर्य देव ! हमारा यज्ञ कीजिये इससे मारण और यज्ञ पसे ब्रह्म कासा मिलन है ।

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्स्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ।२६।

यत्र हानं तत्रोपायनम् शब्दशेषत्वात् कुशाः छन्दः स्तुत्युपगानवत्तदुक्तं पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति इति विधूय त्यक्त्वेत्यर्थः ।

पुण्य पाप छोड़कर विद्या विमुक्त होता है ।

साम्पराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

साम्परायात् मरणात् प्रागेव पुण्यपापे विधूय ब्रह्म यथा-वरोहः पर्यङ्कविद्यायां विरजानदीतरणायोगात् एवमन्येप्यामनन्ति।

विरजा नदी में पुण्य पाप दूर करता है ब्रह्म यान से आने वाला एसा कहा है सो विरुद्ध है पाप पुण्य होते ब्रह्म ज्ञान को जाता नहीं इस लिये मरण से पहिले ही पाप पुण्य छोड़ता है ज्ञानी तब देवयान से जाता है ए सर्व सम्मत है।

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

स्वेच्छया पापपुण्ये त्यजतः ताण्डिशाट्यायनीभ्याम विरोधः।

ज्ञानी मरण से पूर्व कर्म त्याग करता है इसमें विरोध नहीं है।

गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

देवयानाऽयानाभ्यां गतेरेवार्थवत्वम् अन्यथा तु विरोधः स्यात्।

देवयान या किसी यान से जाना ठीक है अन्यथा विरोध होता है।

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३० ॥

लोके यथा ग्रामप्राप्तौ देशान्तरप्राप्तिर्व्यापारो दृश्यते तद्वदत्रापि सगुणप्राप्तौ ब्रह्मप्राप्तिः स्यात्।

जिसको ग्राम मिलता है वह राज्य को भी यत्न करता है वैसे सगुण मिलने से निर्गुण भी मिलना सुगम है।

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥

न नियमः यानप्राप्तौ शब्दानुमानाभ्यां सर्वासां श्रुती।

नामविरोधः शब्दः श्रुतिरनुमानं स्मृतिः ।

श्रुति स्मृति से सिद्ध यान गमन हैं सवारी या विना सवारी का नियम नहीं है इसमें किसी का विरोध नहीं है ।

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥

मुक्तानां यावदधिकारावस्थितिर्भवति ।

आधिकारिक मुक्त को कहते हैं अपना कार्य पर्यन्त संसार में रहते हैं स्वतंत्र से।

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥३३॥

अक्षरधियां त्ववरोधः काय सामान्यतद्भावाभ्यां समानो हि सर्वत्र विशेषनिराकरणरुपो ब्रह्म प्रतिपादनप्रकारः तस्यभावः ब्रह्मभावः ताभ्यां औपसदवत्तदुक्तम् ब्रह्मबुद्धिरन्तरे योजनीया अन्यतो प्रतिनिधिब्रह्मसमर्पणाम् प्रधानतः उद्गातु प्रयोगो यथा मुख्येप्यर्थें ।

जैसा उद्गात् का कार्य मुख्य अध्वर्यु से लिया जाता है उसी को उपसद कहते हैं इसी तरह का अक्षर ब्रह्म में ब्रह्म बुद्धि सर्वत्र सो प्रधान है इस लिये विषय से हटाकर ब्रह्माक्षर में अभ्यास करना ।

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

इयद् द्वितीयान्तम्ब्रह्मेति आमननाज्ज्ञानात् "द्वासुपर्णा" इति ऋतम्पिबन्तौ " इति च जीवेश्वरावभिन्नावेव दर्शितौ प्रकरणात् ।

श्रुति से भी जीव ईश्वर में भेद नहीं है प्रकरण से ।

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

य आत्मा सर्वान्तरः यः साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म इत्युभयो र्यथैकस्मिन्ब्रह्मण्युपसंहार उपसंहृते च भिन्नाः गुणाः।

जीव ब्रह्म को एक ब्रह्म विद्या होने से ब्रह्म में उपसंहार जानना।

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥

अन्यथा विद्यैक्यस्वीकारे अभ्यासो व्यर्थ इति न अन्यत्रापि पुनरुक्तौ कार्यभेदे विद्यैकत्वदर्शनात्।

एक विद्या माना जाय तो बार बार कहना जो है तुम ब्रह्म हो श्वेतकेतु यह नौवार क्यों कहा ऐसा नहीं सन्देह करना विषय कठिन होने से अनेक रूप से उपदेश है।

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

व्यतिहारोपपा ध्यानायाम्नायते यथा चेतरे गुणाः ब्रह्म णो ध्यानाय विशिंषन्ति तथा श्रुतिः योऽहम् सोऽसौ योऽसौ सोऽहम् इत्युभयात्मकम् ध्यानं भवति युक्तम्।

जो हम हैं वही ब्रह्म है जो ब्रह्म है वही मैं हूं यह परस्पर ध्यान इसे व्यतिहार कहा है ध्यान के लिये अहं भी छोड देना चाहिये।

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

हि यतः सा एकैव विद्या तत्र सर्वे सत्यादयो गुणाः उपसंहर्तव्या इति यावत्।

एक ही विद्या है सत्यादिगुणों की इस लिये ब्रह्म विद्या में तात्पर्य जानो।

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥

कामनातो दहरादौ पृथगुपोऽस्थेऽपि आयतनत्वं ।

उदर हृदय में ईश्वर है एसा उपास भेद कामना से कहा है।

आदरादलोपः ॥ ४० ॥

वैश्वानरोपासकेनाग्निहोमात भोजना त्प्रागातिथिभोजनं न निवत्यम् इति चातिथिस्तु पश्चात भोजनं.य इति आदरादपि नातिथिभोजनलोपः इति पूर्वपक्षसूत्रम् ।

अग्निहोत्र समय में अतिथि आवे तो पहिले अतिथिको भोजन देके अग्निको हवन देना इस पर संशय सूत्र ए है।

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात ॥ ४ ॥

अतिथावुपस्थिते पूर्वमातिथि भोज्य इात वचनात ।

अतिथि भोजनकाल में आवे तो उसको पहिले भोजन देना ए वेद वाक्य है।

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथगप्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४२ ॥

प्रतीकोपासनादौ निश्चयाभावात् कामफलाच्च पृथग् अधिकम् वर्जित्वा फलमिति चानित्यकर्मोपासनम् ।

कर्मोपासना बहुत तरह से कहा है कर्मफल है इससे अनित्य है नित्य ब्रह्मोपासना है।

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

विषयस्याभेदेपि प्रधानम्भिद्यते यथा चैकादश पात्राणि

पृथगेवैकस्मा पीन्द्राय दीयन्ते त्रिपुरोडाशिन्यामिष्ट्याम् ।

एक व्यक्ति होने सो भेद से दान दिया जाता है गुरु पुरोहित एक होने से दो पूजा एक ही को दिया जाता है वैसे वेद में भी एक इन्द्र को ग्यारह कपाल का पुरोडाश भिन्न २ दिया जाता है।

लिङ्गभूयस्त्वात्ताद्धि वलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

प्रकरणाल्लिङ्गं भूयो वलीयः ततोपि श्रुतिर्बलीयसी ।

विशेष चिह्न होने से प्रकरण सो बली होती है श्रुति।

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत ॥ ४५ ॥

पूर्वोक्तप्रकरणात् स्यान्मानसी क्रिया यथा भवति क्रिया शेषः अग्नितुल्यः ।

प्रकरण से पूर्व कथन सिद्ध होता है पृथग् अग्नि तुल्य माननीय अग्नि है।

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

तुल्यव्यवहारात ।

प्रतीक में तुल्य व्यवहार होता है।

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ४७ ॥

निश्चयादपि विद्याग्निकल्पा ।

निश्चय किया है उपासना अग्नि का है

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

श्रुतेर्दर्शनात् ।

श्रुति प्रमाण से भी अग्नि तुल्य उपासना है ।

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥

श्रुतिर्वलीयसी इति युक्तेश्च न बाधः ।

श्रुति सबसे प्रबल है इससे भी बाध नहीं होता है ।

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्चतदुक्तम् ॥ ५० ॥

अनुबन्धफलेभ्य श्रुतिभ्योपि प्रज्ञान्तरनामेष्टिवदृष्टः मनश्चिदादिः स्वतन्त्रः तदुक्तं च पृथग् ब्रह्मविद्येति ।

मनश्चिदादि ब्रह्मविद्या स्वतन्त्र है श्रुतिसिद्ध प्रज्ञा विद्या से तुल्य कहा है ।

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥

मानसग्रहसामान्यादपि मनश्चिदादीनां क्रिया शेषत्वं न कल्प्यं यथा समिदग्निः सूर्य इत्यादौ सूर्यस्य न समत्वापत्तिः ।

अग्नि शब्द सामान्य तेज में है एतावत् सूर्यादि लोक संमित काष्ठ नहीं होता है एसे मनश्चित् सवर्ग विद्या में कैवल्य परक है क्रिया परक नहीं है मृत्यु जैसे ईश्वर परक है ।

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥

शब्दस्य वेदस्य परेणोपसंहारेण ताद्विध्यम मनश्चिदादीनां ब्रह्मविद्या प्रकारता अग्नेर्भूयो लिङ्गदर्शनेनावयवाः विद्या या कल्प्याः इति अग्नितानुबध्यते तथापि मनश्चिदादीनां केवल विद्यात्मकत्वसिद्धिः ।

पूर्व पर प्रकरण श्रुति बलसे अग्नि के सम्बन्ध होते हुए भी मनश्चिद् ब्रह्म विद्या केवल है कर्म नहीं है।

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

एके चार्वाकाः आत्मशरीरमिति कुतः भावात् संघटनात्तत्वस्य भावात् व्यतिरिच्यते च।

पूर्वपक्ष चार्वाक का है तत्वों के संयोग से जीव होता है। अन्न में निशा की तरह पृथिवी आदि तत्व आपस में नियुक्त हो शरीर का प्रभाव होता है।

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥

तु पुनः जीवो देहाद्व्यतिरिच्यते इति न तद्धर्मत्वात् मृते रूपादिप्रतिदेहे चैतन्यप्राणसञ्चारस्मृतीनामुपलब्धावपि रूपाद्युपलब्धिवत्।

देह धर्म से आत्मा भिन्न है मृत देव रूपादि तो है प्राण और स्मृति नहीं रहने से।

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥

उद्गीथाद्युपासना प्रतिवेदं शाखासु तु पुनः अङ्गावबद्धा न भवन्ति सर्वत्रोपास्या इति।

उद्गीथ का उपासना सामवेद में लिखा है यह सामवेद वाले को उपासना है ए नहीं है चार वेद वाले कर सक्ते हैं।

मन्त्रादिवद्वा विरोधः ॥ ५६ ॥

यद्वा विरोध एव नास्ति मन्त्रादिवत् यथा मंत्राः सर्ववेदे प्रचरन्ति बहवः।

बहुत मंत्र चारो वेद में चलते हैं इसमें उद्गीथो पासना भी सार्वत्रिक है।

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति ॥ ५७ ॥

भूम्नः पदार्थः पंचात्मकस्य वैश्वानरोपासनस्य ज्यायस्त्वं युक्तं न त्ववयवस्य दर्शादिक्रतुवत् ।

समस्त वैश्वानरोपासना युक्त है पञ्च वैश्वानर भूमा कहा जाता है इससे वहां बड़ा है अवयव उपासना यहां विवक्षित नहीं है जैसे दर्शादि में अवयव नहीं है ।

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

विद्याभेदेपि शब्दभेदान्नानात्वं दृश्यते ।

एक वस्तु में भी नानात्व व्यवहार देखा गया है जैसे एकही स्त्री किसी की कन्या किसी की मा होती है ।

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥

ब्रह्मविद्याभेदे विकल्प इष्टो न समुच्चयः एकेनापि तत्करणफलाभेदात्, एककालावच्छेदेनोभयोरसम्भवादपि ।

विद्या भेद होने से एक को उपासना होता है एक काल में दोनों का करना नहीं चाहिये कारण कि आत्म ज्ञान पर्यन्त फल है सो एक ही से होता है एक किसी को करना ठीक है ।

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥

काम्यासूपासनासु यथेष्टं समुच्चयो युक्तयुक्तः ।

काम्य उपासना में अपना रुचि सो दोनों करे या एक करे फल के लिये ।

अंगेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

अङ्गेषु तदाश्रितोपास्तीनां तन्नियमः यथा क्रतुषु ।

काम्य उपासना में ७ अङ्ग उपासना युक्त है यज्ञ की तरह ।

शिष्टेश्च ॥ ६२ ॥

शिष्टशासनम्विधानमिति यावत् विहितत्वाविशेषात् समुच्चयोऽङ्गवत् ।

काम्य कर्म में समुच्चय युक्त है गोदोहन के संग्रह समाहार में नहीं है ।

समाहारात् ॥ ६३ ॥

समाहारोपि दृश्यते काम्यासु ।

काम्य कर्म में समाहार कहा है ।

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

उद्गीथादिषु गुणसाधारण्यं श्रूयते ।

ओंकार उद्गीथ का साधारण फल श्रवण है इससे भी समुच्चय युक्त है ।

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

नवेति वक्तव्यं सहभावस्याश्रुतिरिति ।

उद्गीथोपासना में समाहार का श्रुति नहीं सो न कहना है ।

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

दर्शयति च श्रुतिरसहभावम् प्रत्ययानाम् एतेन यथो भयमुपासनानां ।

काम्यो पाय से न एक ही किन्तु दोनों करे ।

इति ब्रह्मसूत्रे तृतीयाध्याये तृतीयपादः समाप्तः ।

अथ तृतीयाध्याये चतुर्थ पादः प्रारभ्यते ।

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति वादरायणः ॥ १ ॥

अतोस्माद्वेदान्तविहितादात्मज्ञानात्पुरुषार्थो मोक्षः इति वादरायणिराचार्यः ब्रूते कस्मात् शब्दाच्छ्रुते शोकमात्मवित्तरति ।

श्रुति प्रमाण से वादरायण आचार्य कहते हैं कि मोक्ष वेदविहित आत्म ज्ञान से होता है ।

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

पुरुपार्थस्य कर्मशेषत्वात् पुरुषस्यार्थवाद इति जैमिनिर्मन्यते ।

कर्म शेष पुरुषार्थ है विना कर्म के मोक्ष नहीं ज्ञान से मोक्ष प्रशंसा मात्र है ए जैमिनि कहते हैं ।

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

कर्मणैव च संसिद्धिमास्थिता जनकादयः जनकोहवैदेह बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे एतेन कर्मणा कैवल्यमिति जैमिनिः ।

कर्म से मोक्ष जैमिनि मानते हैं ।

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

" यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरम् भवति " इति कर्मशेषत्वश्रवणात् ।

ज्ञान कर्म से मोक्ष जैमिनि मानते हैं।

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

तं मोक्षं विद्याकर्मणी समन्वारभेते इति।

मोक्ष विद्या ज्ञान और कर्म से होता है।

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

विद्याकर्मवतोऽधिकारो विधीयते।

विद्या और कर्म करने वाला अधिकारी होता है।

नियमाच्च ॥ ७ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणीति नियमात्।

आजन्म काम करते रहो ऐसा नियम से विद्या और कर्म से मुक्ति होती है।

अधिकोपदेशात्तु वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

अधिकोपदेशात् शारीराज्जीवादधिकस्येश्वरस्योपदेशात् न कर्मशेषत्वमीश्वरस्य तद्दर्शनात् वादरायणस्यैवंमतं केवलज्ञाना त्कैवल्यमिति।

ईश्वराभिज्ञ जीव को कहा है इससे केवल आत्म ज्ञान से मोक्ष होता है इसमें बहुत श्रुति प्रमाण हैं।

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

अकर्मशेषत्वेपि तुल्यदर्शनम्।

ज्ञान होने पर कर्म नहीं करना ऐसी श्रुति भी बहुत हैं।

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥

कर्म श्रुतिर्न सार्वत्रिकी ।

विद्या कर्म से मोक्ष कहने वाली श्रुति सर्व ब्रह्म विद्या में नहीं कहा है ।

विभागश्शतवत् ॥ ११ ॥

यद्यप्ययुक्तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते इति सतु विभागः अन्यविद्यानियोगायात्यन्तं कर्म चेति यथाशतमाभ्यान्दीयता-मित्यत्र पञ्चाशतम् विभज्य एकैकस्मै दीयते तद्वत् ।

विद्या और कर्म दोनों मिलकर मोक्ष मार्ग के प्रवर्तक होते हैं यद्यपि यह बात है तथापि पृथक् २ कारण है जैसे सौ रुपया इन दोनों को दो इस वाक्य में पचास २ विभाग करके दिया जायगा वैसे कर्म से विद्या प्राप्ति विद्या से मोक्ष कर्म केवल मन शुद्धि का कारण है ।

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

अध्ययनमात्रमव कर्मगृह्यते ।

पठनमात्र कर्म स्वीकार है ।

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

कुर्वन्नित्यत्र ना विशेष्यते विद्वानिति ।

कर्म करते रहना जन्मभर प ज्ञानी को उपदेश नहीं करता है ।

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

विद्यास्तुतये वानुमितिः ।

विद्या स्तुति के लिये कहा है कि ज्ञानी को कर्म करते हुए भी कर्मफल नहीं लगता है।

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

कामनां पुत्रैषणां न कुर्वन्ति किम्प्रजयेत्यादि ।

ज्ञानी कामना नहीं चाहता फिर कर्म क्यों करेगा।

उपमर्दञ्च ॥ १६ ॥

क्रियाकारकफललक्षणस्य सर्वस्य प्रपञ्चस्याविद्याहेतो रविद्याकृतस्य विद्याप्रभावात्स्वरूपोपमर्दमामनन्ति ।

विद्या से अविद्याकृत कर्म को नाश ही लिखा है।

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वरेतस्वपि नैष्ठिकेषु विद्यया कर्मोपमर्दमामनन्ति हि यतः शब्दे वेदे श्रूयते ।

नैष्ठिक ब्रह्मचारी का भी कर्म कामना त्याग है।

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

ब्रह्मचारिणो वेदे परामर्शाज्जैमिनिराचार्यो ब्रूते न विधिमिति अचोदना चापवदति हि ।

ब्रह्मचारी का वेद में परामर्श है विधि नहीं है प जैमिनि आचार्य विधि नहीं मानते हैं सो बात नहीं है जाबाल ने ब्रह्मचर्य से संन्यास कहा है।

अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

तुल्यश्रुतेरनुष्ठेयम् ब्रह्मचर्यमिति वादरादणो मन्यते ।

श्रुति प्रमाण होने से ब्रह्मचर्य विधान है प यात वादरायण आचार्य मानते हैं।

विधिर्वा धारणवत ॥ २० ॥

समिधादिधारणवद् विधिरेव ।

ब्रह्मचर्य विधानसिद्ध होता है ।

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात ॥ २१ ॥

अर्थवादविधानमिति न अपूर्वत्वाद्विधिः ।

प्रशंसामात्र नहीं अपूर्व लेने से विधि समझना चाहिये ।

भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

उद्गीथमुपासीतेति तस्य विधिः श्रूयते ।

उद्गीथउपासना करना विधि वाक्य है ।

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

पारिप्लव आख्यानम् तदर्था विद्येति न विशेषितत्वा द्विद्यायाः ।

कथा वेद में जो है सो विद्या प्राप्त होने के समीप वर्णन किया है इस लिये विद्योपयुक्त है ।

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात ॥ २४ ॥

एक वाक्यतोपबन्धायाख्यायिका ।

एक वाक्य होने के लिये भी कथानुबन्ध है ।

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

अत इति प्रतिज्ञासूत्रं सूचयति पुरुषार्थोऽतश्शब्दात् एतेनाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा सिद्धा ज्ञानिनाम् ।

वेद से सिद्ध हुआ कि आत्म ज्ञान से मुक्ति होती है कर्म से केवल नहीं।

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

यावत् ज्ञानं सर्वापेक्षा यज्ञादीनां श्रुतेरश्ववत् ।

मुमुक्षु को ज्ञान पर्यन्त यज्ञादि विहित है जैसे घोड़े हल में नहीं जोते जाते पर रथ में तो जुतते हैं।

शमदमाद्युपेतस्स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

अन्तरङ्गैः शमदमादिभिरुपेतो विफलं मनासि सन्धाय यज्ञादयोपि यावद्ज्ञानमवश्यमनुष्ठेयाः ।

शमदमादि युक्त, फलकी इच्छा न करता हुआ मुमुक्षु यज्ञ आदि करै जब तक ज्ञान न हो तब तक ही करै।

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

प्राणात्यये सर्वान्नस्यभक्षणं श्रुतेर्वलात् ।

प्राण संकट में अपवित्र अन्न भी खा सकता है।

अवाधाच्च ॥ २९ ॥

सत्वशुद्धावाहारशुद्धिरित्यस्यापि वाधो न ।

भक्ष्य निषेध प्राण संकट में नहीं है ।

अपि च स्मर्यते ॥ ३० ॥

स्मृतिरपि तथा प्रमाणं जीवतात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ।

प्राण सङ्कट में अपवित्र अन्न खाने से पाप नहीं लगता है जैसे कमल दल को जल स्पर्श नहीं करता है ।

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

कामकारनिवृत्तिप्रयोजनममेध्यभक्षणम् ।

अमेध्य खाना प्राण संकट में ही ठीक है अन्यथा पाप है ।

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

यज्ञादीनां विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि कुर्यात यज्ञादिन कामः ।

मुमुक्षु भी ज्ञान प्राप्ति के लिये यज्ञादि करे ।

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

विद्यासहकारित्वेन विधेया यज्ञाः ।

विद्या के सहायक हैं इस लिये यज्ञादि करना ।

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

विद्याविद्योभयपक्षेपि यज्ञाः उपास्याः ।

अज्ञानी कामना के लिये और ज्ञानी ज्ञान के लिये यज्ञ करे ।

अनभिभवञ्च दर्शयति ॥ ३५ ॥

आश्रमिणां यज्ञानुष्ठानमनभिभवन्दर्शयति सहकारित्वञ्च लिङ्गहेतुः ।

विद्या सहकारि यज्ञ है यही लिङ्ग नाम हेतु है उभय लिंग सूत्र में कहे हैं ।

अन्तराचापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

अनाश्रमिणामप्यधिकारो ब्रह्मविद्यायामश्रुतिप्रमाणात ।

विदुर की तरह आश्रम हीन को भी अधिकार है ज्ञान में श्रुति प्रमाण से ।

अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥

सम्वर्तप्रभृतियोगिनो वर्णाश्रमविहीनाश्च स्मर्यन्ते ।

वर्णाश्रम हीन अवधूत भी ज्ञानी हैं ।

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

देवविद्यानाम्विशेषानुग्रहश्च तत्रानाश्रमिषु दृष्टः ।

आश्रम हीन पर देवतानुग्रह किया है ।

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

अनाश्रमिणोपि ज्यायान् हेतुदर्शनात ।

लिङ्ग नाम हेतु श्रुति प्रमाण से आश्रम हीन भी ज्ञान का अधिकारी है ।

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः ॥४०॥

तद्भूतस्यनैष्ठिक ब्रह्मचर्याधिगतस्य नातद्भावो ब्रह्मचर्या-

त्यागः नियमात् तद्रूपाभावेभ्यः ब्रह्मचर्यादित्यागाभावानाम् इति जैमिनिवादरायणाभ्यामाम्नातः ।

नैष्ठिक ब्रह्मचर्य से लौटना मना है ।

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥

प्रायश्चित्ताधिकारिकमपि न ब्रह्मचार्यवकीर्णी प्रायश्चित्तं चरितुमर्हति पतनानुमानादिति प्रायश्चित्तायोगात् ।

नैष्ठिक ब्रह्मचारी स्त्री संग से पतित होजाता है ।

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

उपपातकं मत्वा प्रायश्चित्तमेके ब्रुवन्ति यथामेध्यभक्षणे ।

कोई उपपातक मानकर प्रायश्चित्त कहा है सो प्रमाद से करने पर मोह बुद्धि पूर्वक को तो फेर प्रायश्चित करके नैष्ठिक पद पर नहीं होगा ।

वहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

अवकीर्णी ब्रह्मचारी कृत प्रायश्चितोपि वहिस्कार्यः स्मृत्याचाराभ्यां प्रमाणम् ।

स्मृति से और आचार प्रमाण से पतित ब्रह्मचारी को खान पान से पृथक् कर देवे ।

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

यज्ञफलं स्वामिन इति फलश्रुतेरात्रेयो मन्यते ।

यज्ञ फल स्वामि को होता है ऋत्विजादि को नहीं ।

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ॥ ४५ ॥

हि यतस्तस्मै परिक्रीयतेऽतः ऋत्विजः फलमिति औडुलोमिर्मन्यते ।

यज्ञ फल ऋत्विज से खरीदा जाता है इस लिये ऋत्विज का फल है यह बात औडुलोमि आचार्य कहते हैं ।

श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥

श्रुतिप्रमाणेनापि ऋत्विक्कर्तृकयज्ञस्य यजमानफलं सिद्धमितियाम्वै काञ्चनाशिष इति ।

श्रुति प्रमाण से भी स्वामी को यज्ञ फल होता है ।

सहकार्यन्तराविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत ॥ ४७ ॥

सहकारी अन्तर्विधिर्भवति तृतीयपक्षेण मौनेन सर्वतो निर्वेदमापन्नः प्रव्रजेदिति ।

सर्वत्र विरक्त होकर मौनादि साधन करके सन्यासी होना लिखा है ।

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४८ ॥

बहुलायासकर्मदर्शनात मौनादीनि चापि उपसंहर्तव्यानि कर्तव्यानि तु पुनस्संयमादीनि अपि ।

गृही सर्व कार्य करते यथा सम्भव दूसरा आश्रम मे लिखा है जो मौन संयमादि करते हरज नहीं है ।

मौनवदितरेषामप्युपदेशात ॥ ४९ ॥

यथा मौनादिगृहीकर्म तथा तदन्येषां वाणप्रस्थादी

नामपि ज्ञेयं श्रुतिवलात् ।

मौन संयम गृही को कहा है वैसे वाण प्रस्थादि को भी जानना श्रुति बल से श्रुति ने मौन संयम सब को वानप्रस्थादि को इन्द्रिय जय कहा है ।

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ५० ॥

विद्वान्वालवदात्मानमप्रकाशन्नेव चरेत् अवधूतः ।

ज्ञानी जानते हुए भी अपने को बालक की तरह प्रकाश नहीं करते हुए विचरते है ।

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥

अत्रैव ज्ञानम् मुमुक्षूणां वेदान्तवाक्यात् किन्तु प्रतिबन्धकाभावे सति प्रतिबन्धके परत्र भवति ।

ज्ञान मुमुक्षु को ही होता है प्रतिवन्धक पाप न होने से ।

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५२ ॥

न साधनतारतम्येन मुक्तिफलतारतम्यं ब्रह्मभावो मुक्तिरित्यवस्थावधृते निश्चयादभ्यस्यतेऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ।

साधन के तारतम्य से मुक्ति फल में तारतम्य नहीं होता है ब्रह्म भाव ही मुक्ति है ।

इति ब्रह्मसूत्रे तृतीयाध्याये चतुर्थपादः समाप्तः ।

अथ चतुर्थाध्याये प्रथम पादः प्रारभ्यते ।

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

आब्रह्मदर्शनं श्रवणादीनामत्यावृत्तिः कार्या ।

जब तक ब्रह्म ज्ञान न हो तब तक बारम्बार मननादि करै एक बार करने से ज्ञान नहीं होता है ।

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

प्रमाणादपि अत्यावृत्तिःकर्तव्या ।

यद्दु पुत्र के लिये सूर्य किरण की उपासना कहा सो बारम्बार कहा है वही प्रमाण इसमें भी है ।

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

जाबाला आत्मेति जानन्ति त्वम्वा अहमस्मिभगवो देवतेति अहंम्वै त्वमसिदेवते ग्राहयन्ति चश्रुतय आत्मानं एषतेआत्मासर्वान्तर इत्यादयोतोहि शारीरा भिन्नम्ब्रह्मेतिसिद्धम्।

आत्मा परमात्मा एक है यह जाबाल ने कहा है श्रुति ने भी कहा है शरीर के अन्दर रहने वाला ब्रह्म है ।

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥

प्रतीकेषु न ब्रह्मदृष्टिः कल्प्या यथा रुचके कुण्डलदृष्टि र्नक्रियते स्वर्णदृष्टिस्तु क्रियते तथैव स उपासकः प्रतीके ष्वात्ममतिं न बध्नीयात् न हि स उपासकःतान्यात्मत्वेनाकलयेत ।

प्रतीक उपासना में ब्रह्म की तरह ध्यान न करे कारण कार्य कार्य को परस्पर अभेद नहीं है कारण कार्य सो अभेद होता ।

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

उत्कर्षात्सर्वातिशयाद्ब्रह्मदृष्टिः परस्परमभिमतः ।

सर्वोपरि ब्रह्म होने सो परस्पर आत्म दृष्टी लिखी है ।

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

आदित्यादि उपासना पुनर्ब्रह्माङ्गवदिति उपपत्तेः ।

सब प्रतीकोपासना ब्रह्मोपासना का अंग है ।

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

आसीनस्यैवोपासना युज्यते सम्भवात् ।

बैठ के उपासना किया जाता है दूसरी अवस्था में मन स्थिर नहीं होता है ।

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

ध्यानहेतोः उपासनायाः तिष्ठत एवं सम्भवति ।

ध्यान से उपासना होता है सो ध्यान बैठने से होता है दौड़ में मनस्थिर नहीं रहता है ।

अचलत्वञ्चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

पृथवीध्यायतीव इत्यत्राचलत्वमपेक्ष्य ध्यानमुक्तम् ।

अचल होकर ध्यान करना लिखा है ।

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

स्मृतिरपि शुचौदेशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः । इत्यादि स्थिरासनस्य ।

गीता में भी स्थिरासन के लिये कहा है।

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

स्वयं यस्यैकाग्रता तस्य नियमाभावः।

जिसका मन एकाग्र है उसके लिये बैठने का नियम नहीं।

आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

ध्यानमामरणादुक्तं प्रयाणकाले इत्यादि।

ब्रह्मोपासना गीता में मरण पर्यन्त कहा है।

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥१३॥

ब्रह्माधिगमे सति जनस्योत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौभवतः तथोपदेशात् श्रुतेरिति।

संचित पाप से विश्लेष क्रियमाण का नाश होता है ब्रह्म ज्ञानी को।

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

पुण्यस्यापि पापवदश्लेषविनाशौ ज्ञेयौ अतः शरीरपातेतु मुक्तिः सिद्धा।

पुण्य भी ज्ञानी को स्पर्श नहीं करता है इसलिये देह पात होने से मुक्त हो जाता है पाप पुण्य जन्म कारण नहीं होने से।

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥

सञ्चिते पुण्यपापे ज्ञानिनामनारब्धफले एव मरणात्प्राक् विनश्यतः नत्वारब्धफले।

जो संचित कर्म अपना फल आरम्भ नहीं किये हैं वही कर्म ज्ञानी के ज्ञान बल से नाश होते हैं ।

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात ।। १६ ।।

नित्याग्निहोत्रादि कर्म तु तत्कार्याय ज्ञानाय भवति इति दर्शनात् श्रुतिबोधितात ।

नित्य अग्नि होत्रादि कर्म ज्ञानोत्पत्ति के लिये किया जाता है ।

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ।। १७ ।।

अतोग्नि होत्रादेरन्यापि साधुकृत्यापि एकेषाम्प्रधाना-दीनां श्रूयते सुहृद इति एवम्विधस्याग्निहोत्रादेर्विध्योपकर्तृत्व मुभयोर्जैमिनिवादरायणयोः सम्मतम् ।

नित्य कर्म ज्ञान पैदा करता है इसमें वादरायण जैमिनि दोनों का मत है ।

यदेव विद्ययेति हि ।। १८ ।।

विद्यया सह कृतकर्म शीघ्रफलदम् किमुत केवलविद्येति ।

विद्या सहित कर्म शीघ्र फलता है यह पूर्व पक्ष सूत्र है ।

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते ।। १९ ।।

इतरे आरब्धफले पुण्यपापे भोगेन क्षपयित्वा मुक्तो भवति ।

जो पाप पुण्य फलोन्मुख होचुके हैं उनको भोगने से मुक्त हो जाता है ।

इति ब्रह्मसूत्रे चतुर्थाध्याये प्रथमपादः समाप्तः ।

———

अथ चतुर्थाध्याये द्वितियपादः प्रारभ्यते ।

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

प्रयतः पुरुषस्य वाग्वृतिमनोवृत्तौ प्रतिपद्यते इति दृश्यते श्रूयते च ।

मरण समय में बोलबन्द होता है मनोबन्द के साथ सब इन्द्रिय बन्द होजाती हैं यह छान्दोग्य का प्रमाण है वाङ्मनसि सम्पद्यते ।

अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

अतोनन्तर सर्वाणि चेन्द्रियाणि मनसि सम्पद्यन्ते ।

इसके बाद सब इन्द्रिय चक्षु आदि मन में मिलती हैं ।

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

तन्मनः प्राणे लीयते प्राणानामुत्तरात् ।

यह मन प्राण में लय होता है प्राण तय तक ठहरता है ।

सोध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

स प्रधानः प्राणो जीवे लीयते प्रमाणेभ्यः ।

प्राणजीव में लीन होता है श्रुत्यादि प्रमाण से ।

भूतेष्वतः श्रुतेः ॥ ५ ॥

भूतसूक्ष्मेषु शरीरान्तश्चारिषु जीवात्मा प्रकृताविति यावत् ।

अन्तः शरीर भूत प्रकृति में जीवात्मा लीन होता है।

नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

एकस्मिन्तेजसि न तिष्ठत्यात्मा हि यतः प्रश्नप्रति वचन दर्शयतः किन्तु सूक्ष्मभूतमात्रासु ।

सूक्ष्म पञ्च भूतों के मात्रा में प्राणयात्रा समय जीव ठहरता है केवल तेज में नहीं ए बात प्रश्नोत्तर से सिद्ध है।

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वञ्चानुपोष्य ॥ ७ ॥

आसृत्युपक्रमाद्विद्वदाविदुषोः समानोत्क्रान्तिः अमृतत्वं तु कामवासनाः अनुपोष्य दग्ध्वा अनुत्क्रात्यैव सम्पद्यते स्वरूपावस्थानात् ।

ज्ञानी अज्ञानी की प्राणयात्रा तुल्य है कामना वाले को दग्ध कामना वाले को अन्यत्र यान नहीं है स्वरूपावस्थान होता है सगुणोपासना वाले को वासना रहने से भोगोत्तर मोक्ष होता है भगवत्कृपा से।

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

तत्तेज आदि वीजभूतं आपीतेः कैवल्यात तिष्ठति ।

अज्ञान कारण तेज आदि मोक्ष पर्यन्त रहता है।

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

सूक्ष्मन्तत्तेजोभवितुमर्हति प्रमाणतः तथोपलब्धेः सूक्ष्मनाड़ीप्रचारतः ।

जीवाश्रय तेजो भूतादि अति सूक्ष्म हैं।

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

स्थूलशरीरदाहादिना अतः सूक्ष्मत्वादेव न तेजो भूतादिआश्रयो जीवस्य प्रधानन्दह्यते ।

तेज आदि इसलिये नहीं दग्ध होते हैं सूक्ष्म होने से ।

अस्यैव चोपपत्तेरेप ऊष्मा ॥ ११ ॥

अस्यैव जीवशरीरस्योपपत्तेरूष्मा श्रूयते ।

मरने पर शरीर ठण्डा होता है इसलिये चिह्न उष्ण शरीर है ।

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ १२ ॥

आत्मविदोऽनुत्क्रान्तिरिति चेन्न शाखस्य जीवोत्क्रान्तिः शाखान्तरे श्रूयते ।

ज्ञानी को लोकान्तर यान नहीं होता ए नहीं कहना चाहिये कारण कि शाखान्तर ज्ञानी का प्राण प्रयाण कहा है ।

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

एकेषां शाखिनां स्पष्ट एषपन्था ज्ञानिनामुत्क्रान्त्यभावः नेति होवाच याज्ञवल्क्य इति ।

याज्ञवल्क्य के उत्तर से ज्ञानी का यात्रा नहीं हैं ब्रह्म भाव होता है ।

स्मर्यते च ॥ १४ ॥

अत्रस्मृतिरपि मानम् ।

यहां पर स्मृति भी प्रमाण है ।

तानि परे तथाह्याह ॥ १५ ॥

तानीन्द्रियाणि परे ब्रह्मणि लीयन्ते इति तथाह्याह ।

सब इन्द्रिय ब्रह्म में लय होता है ऐसे कहा है ।

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

ब्रह्मणो जीवस्याविभाग एव वचनाच्छ्रुतेः ।

जीव ब्रह्म एक है श्रुति वचन से ।

तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेष गत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १७ ॥

तदोको हृदयमग्रज्वलनं तेन प्रकाशितद्वारो ज्ञानी विद्यासामर्थ्यात् तच्छेष सर्वगतिज्ञानयोगात् हार्देश्वरानुगृहीतश्शताधिकया नाड्या उत्क्रमते ब्रह्मरन्ध्रेणेति यावत् ।

ज्ञानी जन विद्यासामर्थ्य से ईश्वरानुग्रह से सुषुम्ना नाड़ी को जानता हुआ ब्रह्मरन्ध्र से प्राण यात्रा करते हैं ।

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

ज्ञानी रश्म्यनुसारी समुत्क्रमते ।

ज्ञानी तेजो मण्डल से जाते हैं ।

निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ॥१९॥

निशि मृतस्याभिगमनं नेति चेन्न आजन्मनाड़ी सूर्यसंयोगात् ।

रात्रि में मरने से ज्ञानी को सूर्य प्राप्ति नहोंगे यह बात नहीं है नाड़ी से सूर्य से सम्बन्ध होचुका है शरीर का।

अतश्चायनेपि दक्षिणे ॥ २० ॥

दाक्षिणायने मृतस्यापि अतो रश्मिप्राप्तिः।

दक्षिणायन मे भी मरने वाला ज्ञानी सूर्य मण्डल से जाता है।

योगिनः प्रति च स्मर्यंते स्मार्तें चैते ॥ २१ ॥

योगिनः प्रत्यागमनं निषिध्यते अर्चिरादिना एते सांख्ययोगो कालं नियमतश्च श्रुतिविरोधाभावः।

योग सांख्य काल को नियम करते हैं श्रुति नाहीं करती हैं इससे विरोध नहीं है जो श्रुति में कही है सो अग्नि देवता लेजाने वाला है।

इति ब्रह्मसूत्रे चतुर्थाध्याये द्वितीयपादः समाप्तः।

अथ चतुर्थाध्याये तृतीयपादः प्रारम्भः

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

अर्चिरादिशब्देन तन्मार्गप्रसिद्धेः नाप्रसिद्धोनामा मार्गोऽन्वेष्टव्यः इति ।

अर्चिरादि बोधित मार्ग सूर्य मण्डलादि को ग्रहण करना दूसरा अप्रसिद्ध नहीं।

वायुशब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

वायुशब्देन अविशेषेण।ग्न्यादित्यादि लोकप्राप्तिर्बोध्यते क्रमेणोपासकस्येति ।

वायु अग्नि आदित्यादि लोक गमन उपासक को कहा है सो भी ठीक है ये भी अर्चिरादि है।

तडितोऽधिवरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥

तडित्तेजोभूत्वा वरुणस्सम्बध्यते ।

बिजली होते वरुणदेव से सम्बन्ध करता है।

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥

वाहिकलिङ्गात्तत्तल्लोका वाहीकाः ।

अचेतन होने पर भी ए सब जीव को लेजाने वाले अर्चिरादि मार्ग कहाते हैं।

उभय व्यामोहात्तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥

उभयोर्मार्गे तदुक्तयोर्व्यामोहाद्वाहिकृदेवताः प्रतीयन्ते मार्गप्रापिकाः ।

दोनों मार्ग में वाहिक देवता प्रतीति होते हैं मार्ग पहुचाने वाले।

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

वैद्युतेन पुरुषेण वरुणेन सम्बन्ध्य ब्रह्म प्राप्यते।

वैद्युत पुरुष वरुण से सम्बन्ध करते हुए ब्रह्म में मिलादेता है।

कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

कार्यमेतद्ब्रह्म अस्य ब्रह्मणः गतिरुपपत्तेः गमनादिकं सम्भवति इति वादरिर्मनुते।

कार्यं ब्रह्म यह है सगुण होने से गत्यादि सगुण काल सम्भव है यह वादरि आचार्य मानते हैं।

विशेषितत्वाच्च ॥ ८ ॥

तेषु विशेषः श्रूयते लोको गन्ता च।

सगुण का लोक विशेष है रहने वाले भी अनेक रूप से रहते हैं इससे कार्य है।

सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ ९ ॥

सगुणे ब्रह्म प्रयोगः सामीप्यात्।

स्वच्छ उपाधि धारण से सगुण भी ब्रह्म है।

कार्यात्यये तदध्यक्ष्येण सहातः परमभिधानात् ॥ १० ॥

प्रलये हिरण्यगर्भेण सभूत्वा सकामज्ञानी परब्रह्माधिगच्छति।

सगुणोंपासक हिरण्यगर्भ के साथ होते ब्रह्म होता है।

स्मृतेश्च ॥ ११ ॥

स्मृतिप्रमाणमत्र जीवस्य हिरण्यगर्भेणसह परब्रह्माधिगमे।

इसमें स्मृति प्रामाण है सगुणोंपासक ब्रह्मा के साथ होकर पर ब्रह्म को प्राप्त होता है ।

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥

परम्ब्रह्मैवेति मुख्यत्वादिति जैमिनिर्मनुते ।

मुख्य ब्रह्म को पाते हैं पजैमिनि कहते हैं ।

दर्शनाच्च ॥ १३ ॥

श्रुतेर्दर्शनात् परमेवाधिगच्छति ।

श्रुति दर्शन से भी परब्रह्म को जाते हैं उपासक ।

न च कार्ये प्रतिपत्यभिसन्धिः ॥ १४ ॥

कार्ये ब्रह्मणि न प्रत्यभिसन्धिराचार्यस्य ब्रह्म प्रस्तुतेः ।

ब्रह्म प्रस्तावना से परब्रह्म ही को सगुणोपासक भी जाता है ऐसा मालूम होता है।

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति वादरायण उभयथा दोषात्तत्क्रतुश्च १५

परब्रह्मोपासकानेवं ब्रह्माधिगमयति विद्या नेतरानुभयथा चा दोषः तत्क्रतुश्चेति सिद्धम् ।

प्रतीकोपासना वाले ब्रह्म लोक परम्परा से जाते हैं ।

विशेषं च दर्शयति ॥ १६ ॥

प्रतीकोपासनादौ तारतम्यं दृश्यते ।

प्रतीकोपासना में फल और नाम भिन्न है ।

अथ ब्रह्मसूत्रे चतुर्थाध्याये तृतीयपादः समाप्तः ।

अथ चतुर्थाध्याये चतुर्थपादः प्रारम्भः

सम्पद्याविर्भावः स्वेनशब्दात् ॥ १ ॥

स्वेनैवात्मना सम्पद्याविर्भवति शब्दाच्छ्रुतेः ।

आत्म स्वरूप में परिण.त होने को मोक्ष कहते हैं ।

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

मुक्त इहगिति प्रतिज्ञादर्शनात् ।

अशरीर ब्रह्म मुक्त होता है ऐसा पूर्व प्रतिज्ञा से सिद्ध होताहै मुक्त ब्रह्म लक्षण में परिणत है ।

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

प्रकरणात्स आत्मा मुक्तो भवति नान्यः ।

प्रकरण से जीव ग्रहण है मुक्त जीव होता है जड नहीं होता है ।

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

परस्मादविभक्तएव मुक्तस्तिष्ठति ।

ब्रह्माभिन्न मुक्त जीव होता है ।

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

ब्रह्मस्वरूपावस्थानं जैमिनिर्मन्यते मुक्त.नां अपहत पाप्मत्वादि लक्षणेन ।

जैमिनि भी मुक्त जीव ब्रह्म लक्षण ब्रह्मावस्थान कहा है निष्पाप मुक्त है।

चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

चिन्मात्रात्मकत्वमिति औडुलोमिर्मन्यते ।

चिन्मात्र ब्रह्मण जीव मुक्त मानते हैं औडुलोमि आचार्य सच्चिदानन्द है।

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं वादरायण ॥ ७ ॥

चिन्मात्रेण साम्यात पूर्ववस्थचैतन्येनाविरोध वादरायणो मनुते हेयादेयाभावान्मुक्तिरिति ।

वेदव्यासाचार्य तो विशेष चैतन्यात्रस्थाभङ्गमात्र से अविरोध से सब के मुक्त होता है ज्ञाना विर्भाव से।

संकल्पादेवतु तच्छ्रुते ॥ ८ ॥

देवलोकादिगमनम्मुक्तानां संकल्पादेव श्रूयते ।

विमुक्तों का लोकान्तर गमन इच्छा मात्र से होता है ।

अतएव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

अतएव स्वराज्याधिपति र्विद्वानस्ति

इसलिये मुक्त स्वतन्त्र इच्छा गमन से है ।

अभावं वादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

मुक्तानां शरीरेन्द्रियाणामभावं मन्यते वादरिः ।

मुक्त के शरीर और इन्द्रिय नहीं होते हैं ।

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

पुनश्शरीरेन्द्रियाणाम्भावं मनुते जैमिनिः ।

मुक्त के शरीरादि होते है यह जैमिनि मानते हैं ।

द्वादशाहवदुभयविधं वादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

अतः द्वादशाहसत्रवत् वादरायण उभयानिधम्मन्यते ।

द्वादशाह यज्ञ के तुल्य वेद व्यास दोनों मानते हैं ।

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपद्यते ॥ १३ ॥

शरीराभावेपि मुक्तस्य सांध्ये स्वप्ने यथाभिमतम्भवति तथास्तु इति मन्यते ।

स्वप्न विहार के तुल्य मुक्त शरीर न रहने पर भी इच्छा सिद्धि होती है ।

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

शरीरसत्वे जाग्रतीव वांछासिद्धिः ।

शरीर पक्ष मे जाग्रदवस्थासा कार्य होता है ॥

प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति ॥ १५ ॥

यथा प्रदीपः प्रदीपान्तरं वारयति तथा मुक्तः कायव्यूहं रचयतीति ।

जसे दीपक दीपक को जलाता है वैसे मुक्त अपनी सिद्धि से कायव्यूह रचता है ।

स्वाप्ययसम्पत्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

सुषुप्तिं कैवल्यम्वा समपेक्ष्य सर्वमाविष्कृतम् ।

सुषुप्ति में मोक्ष को लेकर के बोलते हैं ।

जगद् व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ॥ १७ ॥

जगद् व्यापारमन्तरा सर्वाधिकारो मुक्तानां भवति ।

जगत् बनाने का अधिकार छोड़कर सर्वाधिकार मुक्त जीव को होता है ।

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥१८॥

अधिकारित्वप्रत्यक्षमुपदिश्यते इति चेन्न मण्डलस्थेश्वरस्योक्तेरधिकारित्वमिति ।

ईश्वर कोही अधिकार कहा है वही सबको अधिकारी बनाते हैं ।

विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

पारमेश्वररूपविकारवर्ति च तथा स्थितिमाह पादोस्येत्यादि ।

पादोस्य विश्वाभूतानि कहने से दो रूप ईश्वर का है ।

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

प्रत्यक्षानुमाने दर्शयतश्चैवम् न तत्र सूर्यो भातीति ।

वहां पर सूर्य का प्रकाश नहीं है वह नित्य है और अनित्य है ।

भोगमात्रसाम्यालिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

ईश्वरैश्वर्यभोगमात्रसाम्येन न निरङ्कुशानन्दा भवन्तीतरेषामिति ।

कामना वाले को निरङ्कुश सुख नहीं है।

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

मुक्तानामकामानामनावृत्तिःशब्दाच्छ्रुतेः ।

अकाम मुक्तों की आवृत्ति नहीं होती है।

इति ब्रह्मसूत्रे चतुर्थाध्याये चतुर्थ पादः समाप्तः ।

इति श्रीमत्सर्वतंत्र स्वतंत्र विद्यावाचस्पति देवराज पं० देवदत्त शर्म विरचिते वेदान्त सिद्धान्त मत मार्तण्डे प्रथमपादः समाप्तः।

अथ वेदान्त सिद्धान्त मत मार्तण्डे

द्वितीय पादे विषयानुक्रमणिका ।

❀ इति ❀

अथ वेदान्त सिद्धान्त मतमार्तण्डे

सर्वतंत्रस्वतंत्रविद्यावाचस्पति देवराज पं॰ देवदत्तशर्म विरचिते

तर्कसंचयः द्वितीयः पादः

आरभ्यते ।

इहास्ति खलुविज्ञानविज्ञेयात्मकतया प्रथमाने जगति विज्ञानं सत् तादितरत्त्वसत् । अनिर्वचनीयं हि नभोनभस्वदादि रूपमेतद्विज्ञेयम् न तावत्सदस्तीति शक्यते वक्तुं तथाहि "लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिः" इति हि प्रमेयसत्तावादिनां वादाहव दुन्दुभिध्वानः । न च लक्षणानि दूषणचक्रनक्रमुखेभ्यः शक्नुवंति निस्तरीतुम् । लक्षणानां चैवंगतौ लक्षणाधीना लक्ष्यव्यवस्थितिरिति सुदूरनिरस्ता तपास्विनी लक्ष्यव्यवस्थितेरात्मलाभप्रत्याशा । प्रमाणेषु च विपुलवादिनां विविधविप्रातिपत्तिसद्भावादवतराति लक्षणापेक्षेति । परीक्षायां स्वयमपि तेषां लक्षतया न नाम लब्धपदत्वम् । प्रमाणाधीनश्च प्रमेयांगीकार इति कुतस्तरां प्रमे-

याणां सिद्धिः । नन्वेतेषां पदार्थानां लोकसिद्धत्वादेवांगीक्रियतां सत्त्वं किमनया विडंवनयेतिचेल्लोकसिद्धत्वादेवांगीकारे युष्माकमपि परस्परं विप्रतिपत्तेरनवकाशः । किं च 'लोकसिद्धत्वादिति' तावन्निरूपणमर्हति । किं न्नामलोकसिद्धत्वं सत्वेन प्रतयिमानत्वमाहोस्वित्सत्वेन प्रमाणसिद्धत्वं तत्राद्ये मरुमरीचिकोदकादीनां सत्वस्य को वा वारयिता स्यात् । ननु सर्वैस्तथा प्रतीयमानत्वमुच्यते। न च मरुमरीचिकोदकादीनां सर्वःप्रत्येति तथात्वमपि तु कश्चिदेवेति चेन्नहिभो घटादिकमपि सर्वः प्रत्येति । अथोच्येतास्ति तत्र सर्वेषां तथा प्रत्ययस्य स्वरूपयोग्यता–नतु मरीचिकादाविति चेन्निरुच्यतां सायोग्यता कथंकारं चाधिगता तवेत्यादिपर्यनुयोगपरंपरान्न खलु विश्रमयितुं पारयिष्यासि किंचैवं सति शरीरात्मतादात्म्यागींकारिभिर्लोकायतिकैरेवोर्जितं जितं हंहो आस्तिक्यं साधु संराक्षितं धीधनैः अयि भोःपश्चात् वाध्यतया तत्तथानांगीक्रियते–इति चेत्तर्हि एतेषां न खलु पश्चात्तनवाधवाध्यतेत्यत्रार्थे कस्ते दैशिकः । अथास्तु द्वितीय इति चेत्सत्वेन प्रमाणसिद्धत्वं तद्धिपरीक्षामधिकरोति । न हि परीक्षामन्तरासत्वेन वासत्वेन वा प्रमाणतः सिद्धा इति संभवति परिच्छितिः न चैते प्रमेयाः सन्ति विज्ञानमिव स्वप्रकाशाः येन न स्यात्साधकापेक्षा ॥

॥ अथ विज्ञानस्वप्रकाशतावादः ॥

विज्ञानं हि स्वप्रकाशं स्वतःसिद्धस्वरूपम् । तद्धि नो परतः सेद्धुमर्हति । तथा हि यत्र यत्र हि जिज्ञासितस्य । संशयविपर्ययोर्व्यतिरेकप्रमायाश्च यावदभावकूटं वर्तते तत्र तत्र जिज्ञासितस्य प्रमितत्वमित्ययं नियमस्तावद्विश्वसत्तावादिनैव निर्धारितः । जाग्रति च विज्ञाने न तावत्कस्यचिदपि कदाचिदपि जानामि नवेत्याकारकः संशयो नवा विपर्ययो न जानामीत्याकारकः । न जानामीत्याकारा विज्ञानव्यतिरेकावगाहिनी प्रमा तु वराकी दूरापास्ता । तत्सद्भावे तदभावावग्राहिग्रहस्यभ्रमत्वनियतेः । विज्ञानमस्वप्रकाशं चेदभविष्यत्तर्हि विज्ञाने सत्यपि जिज्ञासायां सत्यां ज्ञानाभावविषयकं ज्ञानं संशयो वा विपर्ययो वा व्यतिरेक प्रमैव वा निरर्गलमभविष्यत् । यत्र यत्र हि प्रमितत्वाभावस्तत्र तत्र सत्यां जिज्ञासायां प्रमितत्वाभावावगाहिज्ञानं जायत इति प्रतिनियमात् । तदित्थं विज्ञानस्य परानपेक्षप्रमितत्वमेव स्वतः सिद्धत्वस्वप्रकाशत्वादिपदव्यपदेशभाक् ॥

व्यवसायानन्तरमनुव्यवसायो भवतीति न व्यवसाये संशयादिरितिचेद्यत्रैवगत्वा ज्ञानस्य ज्ञानंनाभ्युपगंस्यते तत्र तज्ज्ञानव्यक्तेः संशयादिर्दुर्वार इति प्राथमिकविज्ञानविषयंपर्यन्तविपयादिः प्रसरिष्यतीति व्यवहारोच्छेद एव

पर्यवस्यति ॥ विषयिसंशयादेर्विषयसंशयादिजनकताध्रौव्यात् अथ व्यवसायानुव्यवसायतदनुव्यवसायपुनस्तदनुव्यवसायपारंपर्य्यविश्रान्तैव मंस्यत इति चेत्तर्हि यत्किंचिदेकमात्रविषयविषयकविज्ञानानुविज्ञानधारायाअविच्छिन्न प्रवाहतया जन्मशतेनापि विषयांतरसंचारो दुर्लभ आपद्येतापद्येरंश्च । मूर्च्छासुषुप्तिमरणमोक्षाः शशविषाणायिताः । मूर्च्छादौ हि तत्तद्विषयावगाहि यावज्ज्ञानाभावः सर्ववादिसंप्रतिपन्नः । न चै तज्ज्ञानधारायाः संततत्वे संघटते । ननु ज्ञानप्रामाण्यसंशयाधीनः संशयस्तवापि वैज्ञानिकस्य विषयपर्यंतो निरर्गल एवेतिचेन्नैतत् । ज्ञानस्वप्रकाशतानये हि मानमेयभावव्यवस्थाया अभावादेव तदाश्रया दोषाः संति निरवकाशाः । यदि तु भेदेन विषय विषयिभावो भवेत्तर्हि ज्ञानस्वरूपमेव न सिद्ध्येत् । विज्ञानस्य परमुखनिरीक्षकत्वे ह्यापतति पूर्वोपदर्शितविधया मूलक्षयकरी खल्वनवस्था दुरवस्था । अथोच्येत अवश्यज्ञेयतां ज्ञानस्य नाभ्युपेमः स्वार्थसंव्यवहारस्तु ज्ञानस्य स्वरूपसत्तयैवनिर्वक्ष्यतीति ब्रूमह इति न तदपि विचारचारु यतः स्वरूपसत्तायां प्रमाणाप्रवृत्तौ स्वरूपसत्तेत्येव कुतः समायातम् । येन व्यवहारः समासादयेदात्मानम् । कुतोऽध्यवसितमिदं सती

सा वित्तिरिति । असत्येव कुतो न स्यात् । तादिदमुच्यते—अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिद्ध्यतीति ॥

इति विज्ञानस्वप्रकाशतावादः ॥

घटपटादेः सत्तां व्यवहरन् हि प्रामाणिकस्तत्रप्रमाणसद्भावं वक्तुमर्हति । न हि प्रमाणमनुपन्यस्य परीक्षकेण तत्सत्ता शक्यते ऽङ्गी कर्तुम् । प्रमाणमव्यापारयतो वाङ्मात्रेण चेद्वस्तुसद्भावः सिद्ध्येत्तर्हि नास्तिता वाङ्मयमात्रेण सद्भावः किमिति न स्यात् तदावश्यं तेन घटसत्तायां व्यवस्थाप्यायां व्यवस्थापकप्रमाणसत्तोपन्यास्या । सापि च प्रमेयसत्तान्यायेन स्वावगाहि प्रमाणसत्तामपेक्षते । यदि हि प्रमाणसत्तान्तरमन्तरणैव तत्प्रमाणसत्तां परोऽङ्गीकुर्याद्धन्त तर्हि प्रथमत एव विनैव प्रमाणसत्तया घटसत्तामेव किमिति नांगीकरोति । अन्ते रंडाविवाहश्चेदादावेव कुतो न हीतिन्यायात् तत्रास्तिचेत्प्रमाणसत्तांतरं तर्हि तत्राप्येवं तत उत्तरत्राप्येवमेवेत्यनवस्था डाकिनी न मुंचति पृष्ठम् । अथ नास्ति तत्र यत्किंचित्प्रमाणसद्भावस्तर्हिप्राथमिकीप्रमाणसत्तैव नात्मानमवसादयति कुतस्तरां तु वराकी प्रमेयसत्ता ॥

अन्यथा कस्कः शशविषाणादिर्न सिद्ध्येत् । तादित्थं तत्र यस्यकस्यचिदपि प्रमाणस्याप्रवृत्तौ प्रथमप्रमाणसत्ताया असद्भावः

समायाति यावत्प्रमाणसत्ताविनिवृत्तिर्हि स्वप्रमेयविनिवृत्तिप्रति-
नियता खलु भवति। प्रमाणस्यासद्भावे तदुच्छिष्टपुष्टस्य तस्य
तस्य खलु विषयसत्वस्य सुदूरपराहतो नामात्मलाभः। अथोच्येत
न तावदव्यवहितपूर्वापरवित्तितद्वित्तिपारम्परीमभ्युपगच्छामः
येन व्यवहारानिष्पत्त्यापत्तिरियं स्यात् किं तु यदा कदाचित्कया-
चिद्वित्तिव्यक्त्या कादाचित्की काचिद्वित्तिव्यक्तिः प्रमीयते इति
चेत। इत्थं च सर्वापि वित्तिःप्रमाणसिद्धैव भवति इति चेत
स्यात् स्वल्विदं तदा यदि नाम अयं घटः घटमहं जानामि
इत्यतोऽधिका काचित् कदाचिद्वित्तिरस्मदादेरुत्पद्यमानानुभूयेत
यास्याद्धटवित्ति तद्वित्ति तद्वित्तिवित्तिप्रवाहंगोचरयंती तादृग्वि-
षयशतभारोद्वहनमंथरा अथ मन्येतास्मदादेरेतज्जन्मावच्छेदेनैवं
विधा वित्तिरभवंत्यपि योगिप्रभृतिविलक्षणजन्मावच्छेदेन स्यादिति
संभवतीति तर्हि यस्या वित्तेस्तावद्विषयगर्भिता धीरैविषया साप्यन्य-
या कयाचिद्वित्तिव्यक्त्या क्रोडीकरणीयेत्यमुष्मिन्नर्थे प्रमाणा-
भावो नाम न नाम च तथा सति संभवति मोक्षः उपदर्शित
मुद्रया हि विरि तद्वित्तिधाराप्रवाहप्रवृत्तौ कथं
कारं यावद्विशेषगुणोच्छेदलक्षणोमोक्षः स्याल्लब्धपदः नापि च
स्वात्मना सह तं तादृग्वित्तिप्रवाहं काचिद्वित्तिव्यक्तिरवगाढुमीष्टे
तथाभावे तत्रैव स्वप्रकाशतापदं निदधाति ।निदधात्वितिचेद्धंत

भोः एतावद्भिर्भवतः प्रयासजातं जातमरण्यरुदितं नाम प्रथमत एवास्माभिरुपदिष्टं तत्कुतो नाङ्गीकृतमेतेन अन्योन्यावित्तिगोचरान्योन्यवित्तिरित्यपि निरस्तम् चरमा हि वित्तिव्यक्तिःस्वावगाहिनीमुपान्त्यां वित्तिव्यक्तिं गोचरयंती स्वात्मानं विषयीकुर्यादेव। एवमेवोपान्त्यावित्तिव्यक्तिरन्तिमां स्वावगाहिनीं विषयीकुर्वती स्वात्मानमपिगोचरयेदेवेति सविषयकान्योन्यग्रहे स्वप्रकाशतापत्तिः। ननु चरमा वित्तिव्यक्तिः पुरुषान्तरेण प्रमास्यतेइत्यस्त्येव सा प्रमितोति न तावत्तदभावः सेद्धुमर्हतीति चेत्तत्रापि प्रमाणविशेषस्य त्वयादातुमशक्यतया कुतस्तदस्तिता सिद्धिः तद्दाने वाभूयो भूयः प्रमाणपरंपरा प्रधावनमित्यावेदितैवानवस्था ॥

ननु ज्ञानसिद्ध्यन्यथानुपपत्तिरेव पर्य्यवस्यन्तीज्ञानपरम्परामाक्षिपेत्—अन्यथा तु घटकादाचित्कत्वान्यथानुपपत्तिर्घटसामग्रीपरंपरामपि नाक्षिपेत्—इति चेन्न यदि हि घटसामग्रीविच्छेदः स्यात्तर्हि घटस्य कादाचित्कत्वं न स्यात् ततश्च स्यादेव वा घटो नस्यादेव वा—इत्यनयोरन्यतरत्प्रसजेत् अकारणानां हि पदार्थानामुभय्येव विधावैकान्तिकं सत्वमसत्वं वा यथा—आत्मनः कदाचिदपि नासत्वं शशश्रृंगस्य तु कदाचिदपि न सत्वं तच्चेदुभयं घटस्य न प्रत्यक्षक्षपितमिति घटस्य कादाचित्कत्वान्यथानुपपत्या घटसामग्रीतत्सामग्रीतत्सामग्रीसामग्रीधारा निरा-

बाधा समापतति—इत्येवं घटसामग्रीपदरपराङ्गीकारेनवस्थामात्रं तच्च तत्कादाचित्कत्वान्यथानुपपत्तिरूपप्रमाणपरिकल्पितत्वान्न खलु दोष इतीयं घटकोटिः ॥ ज्ञानकोटौ तु ज्ञानसिद्धि स्वस्मादपि भवन्ती न प्रभवति ज्ञानपरंपरामाक्षेप्तुमित्यन्यथोपपत्तिरेव तत्कुतोन्यथानुपपत्तिः, ज्ञानस्थले तु यदि ज्ञानसिद्ध्यन्यथानुपपत्तिर्ज्ञानस्य ज्ञानान्तरावेद्यत्वाक्षेपिका भवेत्तर्हि· एवं ज्ञानपरंपराङ्गीकारे सुदूरं ज्ञानधारा धावयित्वा अन्तिमज्ञानस्वरूपस्यापि तद्विषयकुक्षौ निक्षेपश्चेदुच्येत तर्हि शरणीकृतैव स्वप्रकाशता—इत्येतावद्धावनस्याप्रेक्षावच्चेष्टितत्वमेवतत्वं पर्य्यवस्यति—तत्कुक्ष्यनिक्षेपे वा अनवस्थापिशाची न मुंचति पृष्ठं—अथ तत्कुक्षावनिक्षिप्यैव स्वरूपंचेद्विश्रम्यते तर्ह्यंतिमस्य तस्यालब्धपदत्वे तदायत्तानां पूर्वपूर्वेषां ज्ञानानामसिद्ध्यापत्त्या सिकताकूपविशरणन्यायो दत्तपदो भवतीत्येवं ज्ञानपरंपरा नामदुरुत्तरव्यसनपरंपरैव हंत क्रीताज्ञानपरप्रकाशतावादिभिः ॥

न चैतैर्दोषैर्नास्त्येव ज्ञानमिति साधु स्वत एव सर्वसिद्धस्य तस्य दुरपह्नवत्वात् ॥

तदेवं सति भेदोऽयं बौद्धानां ब्रह्मवादिनां
यदाहुरेके निर्वाच्यं कृत्स्नं ब्रह्मेतरत्परे ॥ १ ॥

तदुक्तं बुद्धेन लंकावतारे (ग्रंथविशेषे)

बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्यंते ॥
अतो निरभिलप्यास्ते निःस्वभावाश्च देशिताः ॥ २ ॥

(अथानिर्वचनीयतावादः ।)

विज्ञानव्यतिरिक्तं पुनरिदं विश्वं सदसद्भ्यां विलक्षणमितियथाऽस्ति दिशं दर्शयामस्तथा। तथाहि नेदं सद्भवितुमर्हति वक्ष्यमाणदूषणगण-ग्रस्तत्वात । नाप्यसदेव तथासति लौकिकविचारकाणां सर्वव्य-वहारव्याहत्यापत्तेः ॥ अथेयमनिर्वचनीयता वस्तुतोऽस्ति ना-स्तिवेति चेत्तदिदमगृहीतवाद्यभिसंधेः प्रतिवादिनः प्रत्यवस्थानं यो हि नाम वस्तुमात्रं सत्वासत्वाभ्यामनिर्वचनीयमातिष्ठते सता-वत्प्रपंचानिर्वचनीयतां तु पुनः सतीं ब्रूयादित्यहो दुराशापाशो मुग्धमनसाम् । इयमपि खलु जगदन्तः पातिन्येवेति सर्वमनिर्व-चनीयमिति वदता जगन्मात्राभिधायि सर्वपदेनानिर्वचनीयताप्य-भिहितैव । नचानिर्वचनीयता स्थापनेन भवतो द्वैतमापतित मितिवाच्यम्, यतो नो खलु वयंतां व्यवस्थापयामोऽपि तु प्रति-वादिमतानुसारेणैवेदं व्यवतिष्ठते तेन जगन्निर्वक्तुं नो पार्यत इति तस्यानिर्वचनीयत्वं पर्यवस्यतीति ॥ विधिनिषेधयोरेकतरानिरास-स्तदन्यपर्यवसायीति हि तैरभ्युपगम्यते नन्वनिर्वचनीयत्वं

पर्यवस्यतीत्यभ्युपगच्छतोऽपि भवतोभवत्येव द्वैतापत्तिरिति चेन्न-तथा वयमभ्युपगच्छामोऽपि तु युष्मन्मतानुसारेणैवेदमायातीति केवलं युष्मान्प्रबोधयामः, वस्तुगत्या तु वयं सर्वप्रपंचसत्वाऽसत्वव्यवस्थापनविनिवृत्ताः स्वतः सिद्धस्वरूपे विज्ञानात्मके ब्रह्म तत्वे केवले निर्भरजपः कृतकृत्याः सुखमास्महे । ये तु स्वपरिकल्पितां साधनबाधनव्यवस्थां पुरस्कृत्य विचारमव तारयन्ति तत्वं विनिश्चिकीषन्तः, तान्प्रति ब्रूमो वयं न खलु साध्वीयं भवतां विचारव्यवस्था भवत्कल्पितव्यवस्थयैव व्याहत त्वात् । अत एवास्मदुपन्यस्यमानदूषण स्थितिविषयाः पर्यंनु योगा निरवकाशाः । युष्मद्व्यवस्थयैव युष्मद्व्यवस्थायाः व्याहत्युपन्यासात् । न च विचारे एव व्याघातोपन्यासो भवता कर्तव्यः, स च तयोः सत्वमङ्गीकृत्यैवेति तयोः सत्वमभ्युपगत मिति द्वैतापत्तिरिति वाच्यम, तदीयसत्वाऽसत्वोपगमोदासीनै रेवास्माभिर्विचार्यमित्येतावन्मात्रमुद्दिश्य विचारप्रवर्तनायाः सुकरत्वात यदि तु विचारस्य सत्वमनभ्युपेत्य नैवाविचारयितुं शक्यमित्युच्यते हंत तर्हि प्रमाणमव्यापार्य न तदीयसत्वाभ्युप गमोऽपि कर्तुं शक्यः, अन्यथा सप्तमरसादेरपि सत्वाभ्युपगमः प्रसजेत् । ततश्च प्रथमत एव विचारस्यापि विचार्यताङ्गीकारे विचारविषयकविचारसाधनानामपि पुनरुक्तमुद्रया विचार्यत्वापत्ति

रित्यनवस्थादौस्थ्येन चिकीर्षितविचार एव न तावदात्मान मासादयेत् । न च पूर्वपूर्वसिद्धत्वाद्विचारस्य तत्र विचारा न्तरं नावश्यकमिति वाच्यम्, यतः, यदि विचारः पूर्वसिद्धः, तर्हि विचारस्य विचार्याविनाभूतत्वात्विचार्यमपि पूर्वसिद्ध मिति विचारस्य पुनरनारंभ एव सांप्रतम् अथ विचार्यविशेषस्य पूर्वमसिद्धत्वादस्त्यावश्यकः सांप्रतं विचारारंभ इति चेत्तर्हि तद्विषयकविचारविशेषस्यापि पूर्वमसिद्धिरेवेति सिद्धं तस्य विचार्यत्वमित्यनवस्थादौस्थ्येन विचारारंभ एवाशक्यः स्यादिति विरामएव रमणीयो लौहचणकचर्वणस्य ॥

(अथ लक्षणखण्डनम्)

तत्र "व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनम्" इत्या चक्षते तावल्लाक्षणिकाः । व्यावृत्तिर्नामेतरभेदानुमितिः, व्यवहारस्तु शब्दप्रयोगो हानादानादिरूपो वा । तत्र लक्षणाधीना, पृथिवी तदितरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्वादित्यादिर्व्यावृत्तेः प्रक्रिया, यद्यद्गंधवत्वं तत्तत्पृथिवीत्वेन व्यवहर्त्तव्यं हातव्यमादातव्यञ्चेति व्यवहारस्य । न चैतत्संभवति । तथा हि लक्षणेन गंधवत्वादिना ज्ञातायामेव पृथिव्यां व्याप्तिवलेन व्यावृत्तिरूपं व्यवहाररूपं वा साध्यं साधनीयं स्यात । लक्षणज्ञानं च लक्ष्यांतरसाधारण्येन

भवदप्यकिंचित्करमित्यवश्यं लक्ष्यांतरव्यावृत्ततयैव लक्षणस्य ज्ञानमंगीकार्यम् । तदेवं स्थिते, लक्षणस्य गंधवत्वादेर्व्यावृत्तिः पृथिव्यादिलक्ष्याधीनैव चेत्तर्हि अन्योन्याश्रयः गंधवत्वेनैवहि पृथिवी जलादिभ्यो व्यावर्तनीया । गंधवत्वं च जलादिसाधारणतया गृहीतं जलादिभ्यः पृथिवीं व्यावर्तयितुं न खलु प्रभवतीति जलादिव्यावृत्ततया गृहीतं गंधवत्वं पृथिव्या जलादिभ्यो व्यावर्तकं वाच्यम् सेयं च गंधवत्वस्य जलादिभ्यो व्यावृत्तिः पृथिवी स्वरूपेण क्रियत इति पृथिवीरूपलक्ष्यव्यावृत्तिर्गंधवत्वरूप लक्षणव्यावृत्त्यधीना, अथ गंधवत्वरूपलक्षणव्यावृत्तिः पृथिवीरूप लक्ष्यव्यावृत्त्यधीनेत्यनयोरेकतरस्य व्यावृत्तिरन्यतरव्यावृत्ति मपेक्षते परस्परमित्यन्योन्यव्यावृत्तिमुखनिरीक्षकत्वादन्योन्यव्या वृत्तेर्भवत्यन्योन्याश्रयः । अथ लक्षणांतरमस्य लक्षणस्य व्यावर्तकं तच्च लक्षणं लक्ष्येण व्यावर्तितामितिचेच्चक्रकम् अथ लक्षणे लक्षणांतरं तत्रापि लक्षणांतरमेव व्यावर्तकमितिचेदेवमुपरिष्टा दुपरिष्टादारोहणेऽपरावृत्तावनवस्था एवं जलादिसाधारण्येन ज्ञातायां पृथिव्यामितरभेदसाधनमकिंचित्करम् इति व्यावृत्तायां तस्यां तत्साधनं वाच्यम् । तद्व्यावृत्तिर्यदि प्रकृतलक्षणाधीना, तदान्योन्याश्रयः । लक्षणांतरेण चेत् प्रकृतलक्षणानुपयोगः । तदपि लक्षणं व्यावृत्तायामेव पृथिव्यां सापि व्यावृत्तिर्लक्षणांतरेणेत्ये वमनवस्था ॥

(अथ प्रमाणखण्डनवादः ।)

एवमत्रेदंप्रमाणमित्युपन्यस्ते वादिना, प्रष्टव्यं किमिदं प्रमाणं नाम प्रमाकरणं प्रमाणमित्यत्र केयं प्रमा नाम । तत्वानुभूतिः प्रमेति चेत्तस्य भावस्तत्वं । प्रकृतश्च तच्छब्दार्थः न चात्र प्रकृतं किंचित् यत्तच्छब्देन परामर्शनीयं स्यात् । अथानुभूतिः स्वसंबंधि-विषयमाक्षेपेण बुद्धिस्थीकरोति, स एव तच्छब्देन परामृश्यते तदादिसर्वनाम्नां प्रकृतपरामर्शकत्वाद्वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थताया च प्रकरणपदार्थस्य विश्रामात् एवं यस्यार्थस्य यो भावः स तस्य तत्वमुच्यते इति चेन्न अरजतादेरपि रजताद्यात्मनाऽनुभव-विषयतासद्भावादसत्यानुभूत्यव्यवच्छेदात् । उक्तविधया तत्वशब्दस्य धर्मवाचकत्वात् धर्म्यवाचकतया धर्मिप्रमाया विशिष्ट-वस्तुविषयकप्रमायाश्चाप्रमात्वापाताच्च । अथोच्यते चेत, अवय-वार्थपुरस्कारेण यदिदं दूषणाभिधानंतदकिंचित्करं यतोऽयं तत्वशब्दो वस्तु स्वरूपमात्रवाचक इति, तदप्यापातरमणीयम् यतःस्वरूपत्वस्य जातिरूपस्योपाधिरूपस्य वा यदि स्वस्मिन्वर्ते-मानत्वमंगीक्रियते तर्ह्यात्माश्रयः । नोचेत्तर्हि स्वरूपत्वप्रमाया स्तत्वानुभूतित्वविरहात् न स्यात् प्रमात्वम् । न च स्वरूपशब्दार्थः, कश्चिदनुगत इति तत्र तत्र तस्य तस्य स्वरूपशब्देन धर्तव्यतया लक्षणस्यास्याव्यापकत्वं किंचात्र तत्वपदेन विपर्ययादेर्निरासो

भवतामभिप्रेतः, स च कथं स्यात्। तथा हि शुक्तौ योऽयं रजतत्व-प्रत्ययः सोऽपि स्वरूपबुद्धिर्भवत्येव न हि शुक्तिर्वा रजतत्वं वा न स्वरूपम् न च तयोः प्रतिभासमानो यः संबन्धः स न स्वरूपमिति वाच्यम्, यतः समवायो हि तयोर्भासमानः संबंधः स च स्वरूपमेव। सत्यं, समवायस्वरूपम् शुक्तिव्यक्तौ तु स रजतत्वस्य नास्तीति चेन्माभूत्तत्र न हि तावता स्वरूपता व्यपैति। न हि गेहे चैत्रोनास्तीत्येतावता स्वरूपं न स्यात्। स्वरूपमात्रं च लक्षणघटकमुक्तमस्ति भवतां अथ न स्वरूपमात्रं तत्वमुच्यते किं तु यद्देशकालसंबंधि यस्ययत्स्वरूपं प्रतीतं, तस्य तद्देशकालसंबंधि तत्स्वरूपं तत्वमुच्यते इति चेन्नैवम्, देशकालविषयकप्रमाया अप्रमात्वापातात। न हि देशकालयो र्देशकालसंबंधोस्ति तयोः केवलस्वरूपमेव तत्वशब्दार्थ इति चेत एवं सति तत्वशब्दस्यानेकार्थत्वेन तत्वेत्यादिप्रमालक्षणस्या व्यापकतापत्तिः। अथोच्यते चेत् ज्ञानोल्लिखितप्रकारवत्वं खलु विषयस्य तत्वम् एवं च देशस्वरूपकालस्वरूपदेशकालसंबंध-स्वरूपाणामनुगमोस्त्विति तदपि फल्गु भाविरक्तिम्नो घटस्य प्रागयत्ररक्तपित्तादिदोषवशाद्रक्तिमपुरस्कारेण ज्ञानं जातं तज्ज्ञानमप्येवं सति प्रमा स्यात् ज्ञानकाले ज्ञानोल्लिखितप्रकार-वत्वमित्येवं यदातनत्वतदातनत्वविशेषणप्रक्षेपे कालावगाहि-

प्रमाया अप्रमात्वापातः । न हि खलु काले कालवैशिष्ट्यम् । अथ दिवसस्य प्रहरः चतुष्प्रहरोदिवसो, यामवती यामिनी-त्यादिसर्वजनीनप्रतीत्या कालेऽप्यस्तु कालसंबंधः इति चेत्तर्हि दण्डयपि देवदत्तः कुंडलिनं समध्यारोहतु । उपाधिभेदेऽपि उपाधेयस्यैकत्वानिवृत्तेर्नोक्तापत्तिरिति चेद्धंत निपुणोसि स्वयमेव दत्तोत्तरः न हि कालोपाध्यंतरस्यापरकालोपाधिवृत्तावपि कालस्य कालवृत्तित्वं सिद्धं भवति ॥

किंचेदमनुभूतित्वं नाम ज्ञानत्वावांतरजातिविशेषएवानुभूतित्वमिति चेत् कस्मादनुभूतित्वं जातिरभ्युपेयते । अनुभवत्यनुभवतीत्याकारानुगतप्रतीत्यन्यथानुपत्तिमाहात्म्या न्न हि विषयानुगममन्तराप्रतीतिरनुगमः संभवी । कथमन्यथा नीलपीतादिघटव्यक्त्यवगाहिप्रतीतेरिव पटावगाहिप्रतीतेरपि घटोघटइत्याकारतानेतिचेन्नतच्चारु माघमासीयनिशावसाने सितासितसरित्संभेदस्नायिनः सत्यपि शब्दबलाद्भाविस्वकीयस्वर्गसुखसंप्रत्यये सुखमनुभवामीति प्रतीत्यनुदयात, प्रत्युत शीतसंभेदसंभूतवेदनासंवेदनादेव । यदि तु शब्दोपदर्शितव्याप्तिजानुमितिरनुभव एव स्यात्तर्हि सुखमनुभवामीति प्रत्ययः स्यात्तस्य । अथ मन्यसे साक्षात्काररूपम् खल्वनुभवशब्दार्थम्मत्वानुभवामीति तस्य प्रत्ययव्यवहारौ न भवतः शब्दजानुमानापेक्षौ तु तौ परीक्षकस्य भवेतामेव । स-

त्यप्यनुभवत्वे व्यवहारार्थं साक्षात्त्वमवश्यापेक्षणीयं चेत्किमनुभवत्वेन, परीक्षकस्य तु साक्षात्त्वमंतरेणाप्यनुमानादौ तद्व्यवहाराभ्युपगमेननुगम एव। अथ स्मृतिव्यावृत्तेन रूपेण यः प्रत्यक्षादिष्वनुभव इत्यनुगतावगमः स साक्षात्कारित्वादनुपपन्नः। ततश्च साक्षात्कार्यसाक्षात्कारिविशेषेषु साधारणमनुभूतित्वमन्यदेवैष्टव्यमितिचेत्तदपि न पदार्थांतरव्यावृत्तेन रूपेण यस्तदितरेष्वनुगतः प्रत्ययस्तत्र तदेवरूपं निमित्तम् न तु जातिः काचित्तदनुरोधात्कल्पनीया तथा सत्यनक्षपदार्थेभ्यो घटादिभ्यो व्यावृत्तेनरूपेण विभीतकादिषु साम्यावगमादक्षत्वजातिकल्पनापि प्रसजेत्॥

तदेवं प्रमितेरनिरुक्त्या प्रमाकरणं प्रमाणमित्यप्यनिरुक्तं। अनया खलु प्रमाणत्वनिरुक्तिखंडनदिशा अपरेषामपि पदार्थानां निरुक्तेः खंडनं संप्रत्येतव्यम्।

समस्तलोकशास्त्रैकमत्यमाश्रित्य नृत्यतोः॥ का तदस्तु गतिस्तत्तद्वस्तुधीव्यवहारयोः॥ १॥

उपपादयितुं तैस्तैर्मतैरशकनीययोः। अनिर्वक्तव्यतावादः पादसेवागतिस्तयोः॥ २॥

इति सर्वं चतुरस्रम्॥

यदि च त्वद्दर्शनरीत्याभिधीयमानमस्माभिर्बाधं बाधसे तदा

स्वाभ्युपगतरीतिबाधविधायितैवते स्यात् । अस्माभिर्निर्वाह्य-माणस्य त्वया खंडनयुक्त्यैव बाधेऽस्माकमेवजैत्रता खंडनयुक्तयो बाधिका निर्वाह्यपक्षश्च बाध्यः इत्यस्मदुक्तपक्षस्य त्वयैवनिर्वाहात् तस्मात्त्वयानिर्वाह्यमप्यस्माभिस्तुखंडनीयमितीदृश्यामेव परं कथायां त्वन्निर्वाह्यनिर्वाहे तव जयो नान्यथेतीदं प्रतिवादिनं प्रति तत्कर्तव्यताप्रबोधनं खंडनकृतः ॥

अयं चास्य ग्रंथकर्तुरुपदेशः । एवं प्रकारासु खलु खंडन युक्तिषु कामपि स्थानांतरस्थां केनापि प्रकारेणानीय तत्सदृशी मन्यां वा स्वयमूहित्वा परैर्विविच्यमानान्यपि पदार्थान्तराणि बुद्धिमता बाधनीयानि । अत्र चास्माभिर्दूषयितुं शंकितेभ्यः पर पक्षप्रकारेभ्यो यदि प्रकारातरं कोपि स्वयमूहेतोक्तानां बाधकानां मध्ये कचित्स्वप्रज्ञया समादध्यात् तत्र च खंडनवादिनः प्रस्तुता प्रतिक्रिया न प्रस्फुरेत् तदा परेण प्रयुज्यमाने वाक्ये बहुपदात्मके कस्यचित्पदस्यार्थं खंडयितुं खंडनान्तरमवतारणीयम् । एवं तत्रापि परेण प्रज्ञाशोषणे पुनस्तथैव शाखांतरेषु संक्रमणीयम् इति खंडनमये चक्रे सम्यगवधेयम् इति ॥

तत्तुल्यौहस्तदीयश्चयोजनं विषयांतरे । शृङ्खला तस्यशेषे च त्रिधा भ्रमति मत्क्रिया ॥ १ ॥

इति श्री मत्सर्वतंत्रस्वतंत्र विद्यावाचस्पतिर्देवराज पं० देवदत्तशर्मविरचिते वेदान्तसिद्धान्तमतमार्त्तण्डे तर्कसंचयोनाम द्वितीयः पादः समाप्तः

अथ वेदान्त सिद्धान्त मत मार्तण्डे

तृतीय पादे विषयानुक्रमणिका ।

❀ इति ❀

अथ वेदान्त सिद्धान्त मतमार्त्तण्डे

सर्वतंत्रस्वतंत्रविद्यावाचस्पति देवराज पं० देवदत्तशर्मविरचिते

* सर्वमतसंग्रहाभिधः तृतीयः पादः *

प्रारभ्यते

नित्यज्ञानाश्रयं वन्दे निःश्रेयसनिधं शिवम् ।
येनैव जातं मह्यादि तेनैवेदं सकर्तृकम् ॥

पारं गतं सकलदर्शनसागराणामात्मोचितार्थिचरितार्थितसर्वलोकम्।*
श्रीशार्ङ्गपाणितनयं निखिलागमज्ञंसर्वज्ञविष्णुगुरुमन्वहमाश्रयेऽहम् ॥

श्रीमत्सायणदुग्धाब्धिकौस्तुभेन महौजसा ।
क्रियतेमाधवार्य्येण सर्वदर्शनसंग्रहः ॥
पूर्वेषामतिदुस्तराणि सुतरामालोड्य शास्त्राण्यसौ
श्रीमत्सायणमाधवः प्रभुरुपन्यास्थत् सतां प्रीतये ।

---

* आत्मोचिताचरितमर्थितसर्वलोकमिति पाठान्तरम्।

दूरोत्सारितमत्सरेण मनसा शृण्वन्तु तत् सज्जना
माल्यं कस्य विचित्रपुष्परचितं प्रीत्यै न सञ्जायते ॥

अथ कथं परमेश्वरस्य निःश्रेयसप्रदत्वमभिधीयते बृहस्पति मतानुसारिणा नास्तिकशिरोमणिना चार्वाकेण दूरोत्सारितत्वात्। दुरुच्छेदं हि चार्वाकस्य चेष्टितम् । प्रायेण सर्वप्राणिनस्तावत्

यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरः ।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुत इति ॥

लोकगाथामनुरुन्धाना नीतिकामशास्त्रानुसारेणार्थकामावेव पुरुषार्थौ मन्यमानाः पारलौकिकमर्थमपह्नवानाश्चार्वाकमतमनुवर्त्तमाना एवानुभूयन्ते । अतएव तस्य चार्वाकमतस्य लोकायतमित्यन्वर्थमपरं नामधेयम् ।

तत्र पृथिव्यादीनि भूतानि चत्वारि तत्त्वानि । तेभ्य एव देहाकारपरिणतेभ्यः किण्वादिभ्यो मदशक्तिवत् चैतन्यमुपजायते, तेषु विनष्टेषु सत्सु स्वयं विनश्यति ।

तदिह विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति, न प्रेत्य संज्ञास्तीति ।

तत् चैतन्यविशिष्टदेह एवात्मा देहातिरिक्त आत्मनि प्रमाणाभावात् प्रत्यक्षैकप्रमाणवादितया अनुमानादेरनङ्गीकारेण प्रामाण्याभावात ।

अङ्गनालिङ्गनादिजन्यं सुखमेव पुरुषार्थः । न चास्य दुःखसंभिन्नतया पुरुषार्थत्वमेव नास्तीति मन्तव्यम्, अवर्जनीयतया प्राप्तस्य दुःखस्य परिहारेण सुखमात्रस्यैव भोक्तव्यत्वात । तद्यथा मत्स्यार्थी सशल्कान् सकण्टकान् मत्स्यानुपादत्ते । स यावदादेयं तावदादाय निवर्त्तते । यथा वा धान्यार्थी सपलालानि धान्यान्याहरति । स यावदादेयं तावदादाय निवर्त्तते । तस्माद् दुःखभयान्नानुकूलवेदनीयं सुखं त्यक्तुमुचितम् । न हि मृगाः सन्तीति शालयो नोप्यन्ते । न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते । यदि कश्चिद् भीरुर्दृष्टं सुखं त्यजेत् तर्हि स पशुवन्मूर्खो भवेत् । तदुक्तम्

त्याज्यं सुखं विषयसङ्गमजन्मपुंसां
दुःखोपसृष्टमिति मूर्खविचारणैषा ।
व्रीहीन् जिहासति सितोत्तमतण्डुलाढ्यान्
को नाम भोस्तुषकणोपहितान् हितार्थी ॥

ननु पारलौकिकसुखाभावे बहुवित्तव्ययशरीरायाससाध्ये

अग्निहोत्रादौ विद्यावृद्धाः कथं प्रवर्त्तिष्यन्ते इति चेत् तदपि न प्रमाणकोटिं प्रवेष्टुमीष्टे अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषैर्दूषिततया वैदिकम्मन्यैरेव धूर्त्तवकैः परस्परं कर्मकाण्डप्रामाण्यवादिभिर्ज्ञानकाण्डस्य, ज्ञानकाण्डप्रामाण्यवादिभिः कर्मकाण्डस्य च प्रतिक्षिप्तत्वेन त्रय्या धूर्त्तप्रलापमात्रत्वेन अग्निहोत्रादेर्जीविकामात्रप्रयोजनत्वात् । तथा चाभाणकः

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम् ।
बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः ॥

अतएव कण्टकादिजन्यं दुःखमेव नरकं लोकसिद्धो राजा परमेश्वरः देहोच्छेदो मोक्षः। देहात्मवादे च कृशोऽहं कृष्णोऽहमित्यादिसामानाधिकरण्योपपत्तिः । मम शरीरमिति व्यवहारो राहोः शिर इत्यादिवदौपचारिकः ।

तदेतत् सर्वं समग्राहि ।

अत्र चत्वारि भूतानि भूमिवार्य्यनलानिलाः ।
चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चैतन्यमुपजायते ।
किण्वादिभ्यः समेतेभ्यो द्रव्येभ्यो मदशक्तिवत् ॥
अहं स्थूलः कृशोऽस्मीति सामानाधिकरण्यतः ।

देहः स्थौल्यादियोगाच्च स एवात्मा न चापरः ॥

मम देहोऽयमित्युक्तिः सम्भवेदौपचारिकीति ॥

स्यादेतत् स्यादेव मनोरथो यद्यनुमानादेः प्रामाण्यं न स्यात्, अस्ति च प्रामाण्यं कथमन्यथा धूमोपलम्भानन्तरं धूमध्वजे प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरुपपद्येत । नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति वचनश्रवणसमनन्तरं फलार्थिनां नदीतीरे प्रवृत्तिरिति । तदेतन्मनोराज्यविजृम्भणम् । व्याप्तिपक्षधर्मताशालि हि लिङ्गं गमकमभ्युपगतमनुमानप्रामाण्यवादिभिः व्याप्तिश्चोभयविधोपाधिविधुरः सम्बन्धः । स च सत्तया चक्षुरादिवन्नाङ्गभावं भजते किन्तु ज्ञाततया । कः खलु ज्ञानोपायो भवेत । न तावत् प्रत्यक्षं तच्च वाह्यमान्तरं वाभिमतम् । न प्रथमः तस्य सम्प्रयुक्ताविषयज्ञान–जनकत्वेन भवति प्रसरसम्भवेऽपि भूतभाविष्यतोस्तदसम्भवेन सर्वोपसंहारवत्या व्याप्तेर्दुर्ज्ञानत्वात् । न च व्याप्तिज्ञानं सामान्यगोचरमितिमन्तव्यं व्यक्त्योरविनाभावाभावप्रसङ्गात् । नापि चरमः अन्तःकरणस्य वहिरिन्द्रियतन्त्रत्वेन वाह्येऽर्थे स्वातन्त्र्येण प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तदुक्तम्

चक्षुराद्युक्तविषयं परतन्त्रं वहिर्मन इति ॥

नाप्यनुमानं व्याप्तिज्ञानोपायः तत्र तत्राप्येवमिति अनवस्था-

दौस्थ्यप्रसङ्गात् । नापि शब्दस्तदुपायः काणादमतानुसारेणानुमान एवान्तर्भावात् अनन्तर्भावे वा वृद्धव्यवहाररूपलिङ्गावगतिसापेक्षतया प्रागुक्तदूषणलङ्घनाजङ्गालत्वात् धूमधूमध्वजयोरविनाभावोऽस्तीति वचनमात्रे मन्वादिवद् विश्वासाभावाच्च । अनुपदिष्टाविनाभावस्य पुरुषस्यार्थान्तरदर्शनेनार्थान्तरानुमित्यभावे स्वार्थानुमानकथायाः कथाशेषत्वप्रसङ्गाच्च । उपमानादिकन्तु दूरापास्तं तेषां संज्ञासंज्ञिसम्बन्धादिबोधकत्वेनानौपाधिकसम्बन्धबोधकत्वासम्भवात् । किञ्च उपाध्यभावोऽपि दुरवगमः उपाधीनां प्रत्यक्षत्वानियमासम्भवेन प्रत्यक्षाणामभावस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि अप्रत्यक्षाणामभावस्याप्रत्यक्षतया अनुमानाद्यपेक्षायामुक्तदूषणानतिवृत्तेः।

अपिच साधनाव्यापकत्वे सति साध्यसमव्याप्तिरितितल्लक्षणं कक्षीकर्तव्यम् । तदुक्तम्

अव्याप्तसाधनो यः साध्यसमव्याप्तिरुच्यते स उपाधिरिति ।

शब्देऽनित्यत्वे साध्ये सकर्तृकत्वं घटत्वमश्रावणतां च व्यावर्तयितुमुपात्तान्यत्र क्रमतो विशेषणानि त्रीणि । तस्मादिदमनवद्यं समासमेत्यादिनोक्तमाचार्य्यैश्चेति (१)। तत्र विध्यध्य-

(१) समासमाविनाभावावेकत्र स्तो यदा तदा ।
समेन यदि नो व्याप्तस्तयोर्हीनोऽप्रयोजकः ॥

वसायपूर्वकत्वान्निषेधाध्यवसायस्योपाधिज्ञानेजाते तदभावविशिष्ट-सम्बन्धरूपं व्याप्तिज्ञानं व्याप्तिज्ञानाधीनं चोपाधिज्ञानमिति परस्पराश्रयवज्रप्रहारदोषो वज्रलेपायते । तस्मादविनाभावस्य दुर्बोधतया नानुमानाद्यवकाशः । धूमादिज्ञानानन्तरमग्न्यादिज्ञाने प्रवृत्तिः प्रत्यक्षमूलतया भ्रान्त्या वा युज्यते । क्वचित् फलप्रतिलम्भस्तु मणिमन्त्रौषधादिवत् यादृच्छिकः । अतस्तत्साध्यमदृष्टादिकमपिनास्तिा नन्वदृष्टानिष्टौ जगद्वैचित्रयमाकास्मिकं स्यादितिचेत न तद्भद्रं स्वभावादेव तदुपपत्तेः । तदुक्तम्

अग्निरुष्णो जलं शीतं शीतस्पर्शस्तथानिलः ।
केनेदं चित्रितं तस्मात् स्वभावात्तद्व्यवस्थितिरिति ॥

तदेतत सर्वं बृहस्पतिनाप्युक्तम् ।

न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः ।
नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥
अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम् ।
बुद्धिपौरुषहीनानां जीविका धातृनिर्मिता ॥
पशुश्चेन्निहतः स्वर्गं ज्योतिष्टोमे गमिष्यति ।
स्वपिता यजमानेन तत्र कस्मान्न हिंस्यते ॥

मृतानामपि जन्तूनां श्राद्धं चेत् तृप्तिकारणम् ।
गच्छतामिह जन्तूनां व्यर्थं पाथेयकल्पनम् ॥
स्वर्गस्थिता यदा तृप्तिं गच्छेयुस्तत्र दानतः ।
प्रासादस्योपरिस्थानामत्र कस्मान्न दीयते ॥
यावज्जीवेत् सुखं जीवेदृणं कृत्वा घृतं पिबेत् ।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥
यदि गच्छेत् परं लोकं देहादेष विनिर्गतः ।
कस्माद्भूयो न चायाति बन्धुस्नेहसमाकुलः ॥
ततश्च जीवनोपायो ब्राह्मणैर्विहितस्त्विह ।
मृतानां प्रेतकार्य्याणि न त्वन्यद्विद्यते क्वचित् ॥
त्रयो वेदस्य कर्त्तारो भण्डधूर्त्तनिशाचराः ।
जर्फरीतुर्फरीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम् ॥
अश्वस्यात्र हि शिश्नन्तु पत्नीग्राह्यं प्रकीर्त्तितम् ॥
भण्डैस्तद्वत् परञ्चैव ग्राह्यजातं प्रकीर्त्तितम् ॥
मांसानां खादनं तद्वन्निशाचरसमीरितामिति ॥

तस्माद् बहूनां प्राणिनामनुग्रहार्थं चार्वाकमतमाश्रयणीयमिति रमणीयम् ॥

इति वेदान्तसिद्धान्तमतमार्तण्डे चार्वाकदर्शनम् ॥

अत्र बौद्धैरभिधीयते यदभ्यधायि अविनाभावो दुर्बोध इति तदसाधीयः तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामविनाभावस्य सुज्ञान-त्वात् । तदुक्तम्

कार्य्यकारणभावाद् वा स्वभावाद् वा नियामकात् ।
अविनाभावनियमो दर्शनान्तरदर्शनादिति ॥

अन्वयव्यतिरेकाववविनाभावनिश्चायकाविति ननु पक्षे साध्यसाधनयोरव्यभिचारो दुरवधारणो भवेत् भूते, भविष्यति, वर्त्तमाने अनुपलभ्यमाने च व्यभिचारशङ्काया अनिवारणात् । ननु तथाविधस्थले तावकेऽपि मते व्यभिचारशङ्का दुष्परिहरेति चेत् मैवं वोचः विनापि कारणं कार्य्यमुत्पद्यतामित्येवंविधायाः शङ्काया व्याघातावधिकतया निवृत्तत्वात् । तदेव ह्याशङ्क्येत यस्मिन्नाशङ्क्यमाने व्याघातादयो नावतरेयुः । तदुक्तं, व्याघा-तावधिराशङ्केति ॥ तस्मात्तदुत्पत्तिनिश्चयेन अविनाभावो निश्ची-यते, तदुत्पत्तिनिश्चयश्च कार्य्यहेत्वोः प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भपञ्च-कनिबन्धनः । कार्य्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः, कारणोपलम्भे सत्युपलम्भः, उपलब्धस्य पश्चात् कारणानुपलम्भादनुपलम्भ इति पञ्चकारण्या धूमधूमध्वजयोः कार्य्यकारणभावो निश्चीयते । तथा तादात्म्यनिश्चयेनाप्यविनाभावो निश्चीयते । यदि शिंशपा

वृक्षत्वमतिपतेत् स्वात्मानमेव जह्यादिति विपक्षे बाधकप्रवृत्तेः। अप्रवृत्ते तु बाधके भूयः सहभावोपलम्भेऽपि व्यभिचारशङ्कायाः को निवारयिता। शिंशपावृक्षयोश्च तादात्म्यनिश्चयो वृक्षोऽयं शिंशपेति सामानाधिकरण्यबलादुपपद्यते। न ह्यत्यन्ताभेदे तत सम्भवति पर्य्यायत्वेन युगपदपि प्रयोगायोगात। नाप्यत्यन्तभेदे गवाश्वयोरनुपलम्भात। तस्मात् कार्य्यात्मानौ कारणमात्मानम-नुमापयत इति सिद्धम्।

यदि कश्चित् प्रामाण्यमनुमानस्य नाङ्गीकुर्य्याद तं प्रति ब्रूयात अनुमानं प्रमाणं न भवतीत्येतावन्मात्रमुच्यते तत्र न किञ्चन साधनमुपन्यस्यते वा। न प्रथमः, एकाकिनी प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेदिति न्यायात्॥

नापि चरमः अनुमानं प्रमाणं न भवतीति ब्रुवाणेन त्वया अशिरस्कवचनस्योपन्यासे मम माता वन्ध्येतिवद् व्याघातापा-तात्। किञ्च प्रमाणतदाभासव्यवस्थापनं तत्समानजातीयत्वादिति वदता भवतैव स्वीकृतं स्वभावानुमानम्। परमता विप्रतिपत्तिस्तु वचनलिङ्गेनेति ब्रुवता कार्य्यलिङ्गकमनुमानम्। अनुपलब्ध्या कञ्चिदर्थं प्रतिषेधयतानुपलब्धिलिङ्गकमनुमानम्। तथाचोक्तं तथागतैः।

प्रमाणान्तरसामान्यस्थितिरन्यधियां गतेः ।

प्रमाणान्तरसद्भावः प्रतिषेधाच्च कस्यचिदिति ॥

पराक्रान्तश्चात्र सूरिभिरिति ग्रन्थभूयस्त्वभयादुपरम्यते ।

ते च बौद्धाश्चतुर्विधया भावनया परमपुरुषार्थं कथयन्ति । ते च माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकसंज्ञाभिः प्रसिद्धा बौद्धा यथाक्रमं सर्वशून्यत्व–वाह्यशून्यत्व–वाह्यर्थानुमेयत्व–वाह्यर्थप्रत्यक्षत्ववादानातिष्ठन्ते । यद्यपि भगवान् बुद्ध एक एव बोधयिता तथापि बोद्धव्यानां बुद्धिभेदाच्चातुर्विध्यं यथा गतोऽस्तमर्क इत्युक्ते जारचौरानूचानादयः स्वेष्टानुसारेणाभिसरणपरस्वहरणसदाचरणादिसमयं बुध्यन्ते । सर्वं क्षणिकं क्षणिकं, दुःखं दुःखं, स्वलक्षणं स्वलक्षणं, शून्यं शून्यमिति भावनाचतुष्टयमुपदिष्टं द्रष्टव्यम् । तत्र क्षणिकत्वं नीलादिक्षणानां सत्त्वेनानुमातव्यं यत् सत् तत क्षणिकं यथा जलधरपटलं सन्तश्चामी भावा इति । न चायमसिद्धो हेतुः अर्थक्रियाकारित्वलक्षणस्य सत्त्वस्य नीलादिक्षणानां प्रत्यक्षसिद्धत्वात व्यापकव्यावृत्त्या व्याप्यव्यावृत्तिन्यायेन व्यापकक्रमाक्रमव्यावृत्तावक्षणिकात सत्त्वव्यावृत्तेः सिद्धत्वाच्च । तच्चार्थक्रियाकारित्वं क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः समास्ति ।

परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः ।
नैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः ॥

इति न्यायेन व्याघातस्योद्भटत्वात् । तौ च क्रमाक्रमौ स्थायिनः सकाशाद् व्यावर्त्तमानौ अर्थक्रियामपि व्यावर्त्तयन्तौ क्षणिकत्वपक्ष एव सत्त्वं व्यवस्थापयत इडि सिद्धम् ।

नन्वक्षणिकस्यार्थक्रियाकारित्वं किं न स्यादिति चेत् तदयुक्तं विकल्पासहत्वात् । तथाहि वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोः किमर्थक्रिययोः स्थायिनः सामर्थ्यमस्ति नो वा ? आद्ये तयोरनिराकरणप्रसङ्गः समर्थस्य क्षेपायोगात् । यत् यदा यत्करणसमर्थं तत् तदा तत्करोत्येव यथा सामग्री स्वकार्य्यं समर्थश्चायं भाव इति प्रसङ्गानुमानाच्च । द्वितीयेऽपि कदापि न कुर्य्यात् सामर्थ्यमात्रानुबन्धित्वादर्थक्रियाकारित्वस्य यद् यदा यन्न करोति तत् तदा तत्रासमर्थं यथा हि शिलाशकलमङ्कुरे । न चैष वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले वृत्तवर्तिष्यमाणे अर्थक्रिये करोतीति तद्विपर्य्ययाच्च । ननु क्रमवत्सहकारिलाभात् स्थायिनः अतीतानागतयोः क्रमेण क्रमणमुपपद्यते इति चेत् तत्रेदं भवान् पृष्टो व्याचष्टां सहकारिणः किं भावस्योपकुर्वन्ति न वा ? न चेत् नापेक्षणीयास्ते अकिञ्चित् कुर्वतां तेषां तादार्थ्यायोगात् ।

उपकारकत्वपक्षे सोऽयमुपकारः किंभावाद्भिद्यते न वा ? भेदपक्षे आगन्तुकस्यैव तस्य कारणत्वं स्यात् न भावस्याक्षणिकस्य आगन्तुकातिशयान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् कार्य्यस्य । तदुक्तम्

वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः फलम् ।
चर्मोपमश्चेत् सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्फल इति ॥

अथ भावस्तैः सहकारिभिः सहैव कार्य्यं करोतीति स्वभाव इति चेत् अङ्ग तर्हि सहकारिणो न जह्यात प्रत्युत पलायमानानपि गले पाशेन वद्ध्वा कृत्यं कार्य्यं कुर्य्यात स्वभावस्यानपायात् । किञ्च सहकारिजन्योऽतिशयः किमतिशयान्तरमारभते न वा उभयथापि प्रागुक्तदूषणपाषाणवर्षणप्रसङ्गः । अतिशयान्तरारम्भपक्षे वहुमुखानवस्थादौस्थ्यमपि स्यात् अतिशये जनयितव्ये सहकार्य्यन्तरापेक्षायां तत्परम्परापात इत्येकानवस्थाऽऽस्थेया । तथाहि सहकारिभिः सलिलपवनादिभिः यदार्थसार्थैराधीयमाने वीजस्यातिशये वीजमुत्पादकमभ्युपेयम्, अपरथा तदभावेऽप्यतिशयः प्रादुर्भवेत । वीजञ्चातिशयमादधानं सहकारिसापेक्षमेवाधत्ते, अन्यथा सर्वदोपकारापत्तौ अङ्कुरस्यापि सदोदयः प्रसज्येत । तस्मादतिशयार्थमपेक्षमाणैः सहका-

रिभिरतिशयान्तरमाधेयं वीजे, तस्मिन्नप्युपकारे पूर्वन्यायेन सहकारिसापेक्षस्य वीजस्य जनकत्वे सहकारिसम्पाद्यवीजगतातिशयानवस्था प्रथमा व्यवस्थिता। अथोपकारः कार्य्यार्थमपेक्षमाणोऽपि वीजादिनिरपेक्षं कार्य्यं जनयति तत्सापेक्षो वा। प्रथमे वीजादेरहेतुत्वमापतेत्। द्वितीये अपेक्ष्यमाणेन वीजादिना उपकारे अतिशय आधेयः एव तत्र तत्रापीति वीजादिजन्यातिशयनिष्ठातिशयपरम्परापात इति द्वितीयानवस्था स्थिरा भवेत्। एवमपेक्ष्यमाणेनोपकारेण वीजादौ धर्मिण्युपकारान्तरमाधेयमित्युपकाराधेयवीजातिशयाश्रयातिशयपरम्परापात इति तृतीयानवस्था स्यात्। अथ भावादभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनो भावोऽनतिशयात्मा निवृत्तः अन्यश्चातिशयात्मा कुर्वद्रूपादिपदवेदनीयो जायत इति फलितं ममापि मनोरथद्रुमेण।

तस्मादक्षणिकस्यार्थक्रिया दुर्घटा नाप्यक्रमेण घटते विकल्पासहत्वात्। तथाहि युगपत्सकलकार्य्यकरणसमर्थः सभावस्तदुत्तरकालमनुवर्त्तते न वा। प्रथमे तत्कालवत् कालान्तरेऽपि तावत् कार्य्यकरणमापतेत्। द्वितीये स्थायित्वप्रत्याशा मूषिकभक्षितवीजादावङ्कुरादिजननप्रार्थनामनुहरेत्। यत् विरुद्धधर्माध्यस्तं तन्नाना यथा शीतोष्णे। विरुद्धधर्माध्यस्तश्चायमिति

जलधरे प्रतिबन्धसिद्धिः । न चायमसिद्धो हेतुः, स्थायिनि कालभेदेन सामर्थ्यासामर्थ्ययोः प्रसङ्गतद्विपर्य्ययसिद्धत्वात्तत्रासामर्थ्यसाधकौ प्रसङ्गतद्विपर्य्ययौ प्रागुक्तौ सामर्थ्यसाधकावभिधीयेते। यद्यदा यज्जननासमर्थं तत्तदा तन्न करोति यथा शिलाशकल-मङ्कुरम् । असमर्थश्चायं वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीताना-गतयोरर्थक्रिययोरति प्रसङ्गः । यद्यदा यत् करोति तत्तदा तत्र समर्थं यथा सामग्री स्वकार्य्यें । करोति चायमतीतानागतकाले तत्कालवर्त्तिन्यावर्थक्रिये भाव इति प्रसङ्गव्यत्ययः विपर्य्ययः । तस्माद्विपक्षे क्रमयौगपद्यव्यावृत्या व्यापकानुपलम्भेनाधिगतव्य-तिरेकव्याप्तिकं प्रसङ्गतद्विपर्य्ययवलात् गृहीतान्वयव्याप्तिकं सत्त्वं क्षणिकत्वपक्ष एव व्यवस्थास्यतीति सिद्धम् । तदुक्तं ज्ञानश्रिया

यत् सत्तत् क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा अमी
सत्ताशक्तिरिहार्थकर्मणि मितेः सिद्धेषु सिद्धा न सा ।
नाप्येकैवंविधान्यया परकृतेनापि क्रियादिर्भवेत
द्वेधापि क्षणभङ्गसङ्गतिरतः साध्ये च विश्राम्यतीति ॥

न च कणभक्षाक्षचरणादिपक्षकक्षीकारेण सत्तासामान्ययो-गित्वमेव सत्त्वमिति मन्तव्यं सामान्यविशेषसमवायानामसत्त्व-प्रसङ्गात् । न च तत्र स्वरूपसत्तानिबन्धनः सद्व्यवहारः प्रयोज-

कगौरवापत्तेः अनुगतत्वाननुगतत्वविकल्पपराहतेश्च, सर्षपमही-धरादिषु विलक्षणेषु क्षणेष्वनुगतस्याकारस्य मणिषु सूत्रवद्भूत-गणेषु गुणवच्चाप्रतिभासनाच्च । किञ्च सामान्यं सर्वगतं स्वाश्रयसर्वगतं वा प्रथमे सर्ववस्तुसङ्करप्रसङ्गः अपसिद्धान्तापत्तिश्च यतः प्रोक्तं प्रशस्तपादेन स्वविषयसर्वगतमिति । किञ्च विद्यमाने घटे वर्त्तमानं सामान्यमन्यत्र जायमानेन सम्बध्यमानं तस्मा-दागच्छत् सम्बध्यते अनागच्छद्वा । आद्ये द्रव्यत्वापत्तिः, द्वितीये सम्बन्धानुपपत्तिः । किञ्च विनष्टेघटे सामान्यमवतिष्ठते, विनश्यति स्थानान्तरं गच्छति वा । प्रथमे निराधारत्वापत्तिः, द्वितीये नित्यत्ववाचो युक्त्ययुक्तिः, तृतीये द्रव्यत्वप्रसक्तिः, इत्यादि दूषणग्रहग्रस्तत्वात् सामान्यमप्रामाणिकम् । तदुक्तम्,

अन्यत्र वर्त्तमानस्य ततोऽन्यस्थानजन्मनि ।
तस्मादचलतः स्थानाद् वृत्तिरित्यतियुक्तता ॥
यत्रासौ वर्त्तते भावस्तेन सम्बध्यते न तु ।
तद्देशिनश्च व्याप्नोति किमप्येतन्महाद्भुतम् ॥
न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत् ।
जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिरिति ॥

अनुवृत्तप्रत्ययः किमालम्बन इति चेत् अङ्ग अन्यापोहा-लम्बन एवेति सन्तोष्टव्यमायुष्मतेति अलमतिप्रसङ्गेन ।

सर्वस्य संसारस्य दुःखात्मकत्वं सर्वतीर्थकरसम्मतम् अन्यथा तन्निवर्त्तयिषूणां तेषां तन्निवृत्त्युपाये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तस्मात् सर्वं दुःखं दुःखमिति भावनीयम् ननु किंवदिति पृष्टेदृष्टान्तः कथनीय इति चेन्नैवं स्वलक्षणानां क्षणानां क्षणिकतया सालक्षण्याभावात् नैतेन सदृशमपरमिति वक्तुम-शक्यत्वात् । ततः स्वलक्षणं स्वलक्षणमिति भावनीयम् । एवं शून्यं शून्यमपि भावनीयं स्वप्ने जागरणे च न मया दृष्टमिदं रजतादीति विशिष्टनिषेधस्योपलम्भात् । यदि दृष्टं सत् तदा तद्विशिष्टस्य दर्शनस्येदन्ताया अधिष्ठानस्य च तस्मिन्नध्यस्तस्य रजतत्वादेस्तत्सम्बन्धस्य च समवायादेः सत्त्वं स्यात् न चैतदिष्टं कस्यचिद्वादिनः । न चार्द्धंजरतीयमुचितं न हि कुक्कुट्या एको भागः पाकाय अपरो भागः प्रसवाय कल्प्यतामिति कल्प्यते । तस्मादध्यस्ताधिष्ठानतत्सम्बन्धदर्शनद्रष्टॄणां मध्ये एकस्यानेकस्य वा असत्त्वे निषेधविषयत्वेन सर्वस्यासत्त्वं बलादापतेदिति भगवतोपदिष्टे माध्यमिकास्तावदुत्तमप्रज्ञा इत्थमचीकथन् । भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन क्षणभङ्गाद्यभिधानमुखेन स्थायित्वा-नुकूलवेदनीयत्वानुगतसर्वसत्यत्वभ्रमव्यावर्त्तनेन सर्वशून्यतायामेव

पर्य्यवसानम् । अतस्तत्त्वं सदसदुभयानुभवात्माकचतुष्कोटिविनिर्मुक्तं शून्यमेव । तथाहि यदि घटादेः सत्त्वं स्वभावस्तर्हि कारकव्यापारवैयर्थ्यम् । असत्वं स्वभाव इति

पक्षे प्राचीन एव दोषः प्रादुःष्यात् । यथोक्तम्,

न सतः कारणापेक्षा व्योमादेरिव युज्यते ।
कार्य्यस्यासम्भवो हेतुः खपुष्पादेरिवासत इति ॥
विरोधादितरौ पक्षावनुपपन्नौ । तदुक्तं भगवतालङ्कारावतारे ।
बुद्धया विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्य्यते ।
अतो निरभिलप्यास्ते निःस्वभावाश्च दर्शिता इति ॥
इदं वस्तुबलायातं यद्वदन्ति विपश्चितः ।
यथा यथार्थाश्चित्यन्ते विशीर्य्यन्ते तथा तथेति च ॥

न क्वचिदपि पक्षे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । दृष्टार्थव्यवहारश्च न स्वप्नव्यवहारवत् संवृत्या सङ्गच्छते । अतएवोक्तम्,

परिव्राट् कामुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ ।
कुणपः कामिनी भक्ष्य इति तिस्रो विकल्पना इति ॥

तदेवं भावनाचतुष्टयवशान्निखिलवासनानिवृत्तौ परानिर्वाणं शून्यरूपं सेत्स्यतीति वयं कृतार्थाः, नास्माकमुपदेश्यं किञ्चिद-

स्तीति । शिष्यैस्तावद्योगश्चाचारश्चेति द्वयं कीरणयम् । तत्राप्राप्तस्यार्थस्य प्राप्तये पर्य्यनुयोगोयोगः, गुरूक्तस्यार्थस्याङ्गीकरणमाचारः, गुरूक्तस्याङ्गीकरणादुत्तमाः, पर्य्यनुयोगस्याकरणादधमाश्च । अतस्तेषां माध्यमिका इति प्रसिद्धिः । गुरूक्तभावनाचतुष्टयं वाह्यार्थस्य शून्यत्वंचाङ्गीकृत्यान्तरस्य शून्यत्वश्चाङ्गीकृतं कथमिति? पर्य्यनुयोगस्य करणात् केषाञ्चिद् योगाचारप्रथा । एषा हि तेषां परिभाषा स्वयं वेदनं तावदङ्गीकार्य्यम्, अन्यथा जगदान्ध्यं प्रसज्येत । तत् कीर्त्तितं धर्मकीर्तिना ।

अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति ॥

वाह्यं ग्राह्यं नोपपद्यत एव विकल्पानुपपत्तेः । अर्थो ज्ञानग्राह्यो भावादुत्पन्नो भवति अनुत्पन्नो वा । न पूर्वः उत्पन्नस्य स्थित्यभावात्, नापरः अनुत्पन्नस्यासत्त्वात् । अथ मन्येथाः अतीत एवार्थो ज्ञानग्राह्यः तज्जनकत्वादिति । तदपि वालभाषितं वर्त्तमानतावभासविरोधात् इन्द्रियादेरपि ग्राह्यत्वप्रसङ्गाच्च । किञ्च ग्राह्यः किं परमाणुरूपोऽर्थः अवयविरूपो वा । न चरमः कृतस्नैकदेशविकल्पादिना तन्निराकरणात् ॥ न प्रथमः अतीन्द्रियत्वात् षट्केन युगपद्योगस्य वाधकत्वाच्च । यथोक्तम्,

षट्केन युगपद्योगात् परमाणोः षडंशता ।
तेषामप्येकदेशत्वे पिण्डः स्यादणुमात्रक इति ॥

तस्मात् स्वव्यतिरिक्तग्राह्यविरहात् तदात्मिका बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाशवदिति सिद्धम् । तदुक्तम्,

नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः ।
ग्राह्यग्राहकवैधुर्य्यात् स्वयं सैव प्रकाशते इति ॥

ग्राह्यग्राहकयोरभेदश्चानुमातव्यः । यद्वेद्यते येन वेदनेन तत्ततो न भिद्यते । यथा ज्ञानेनात्मा । वेद्यन्ते तैश्च नीलादयः । भेदे हि सत्यधुना अनेनार्थस्य सम्बन्धित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य नियमहेतोरभावात् तदुत्पत्तेरनियामकत्वात् यश्चायं ग्राह्यग्राहकसंवित्तीनां पृथगवभासः स एकस्मिंश्चन्द्रमसि द्वित्वावभास इव भ्रमः । अत्राप्यनादिरविच्छिन्नप्रवाहभेदवासनैव निमित्तम् । यथोक्तम्,

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः ।
भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वय इति ॥
अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्य्यासितदर्शनैः ।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यत इति च ॥

न च रसवीर्य्यविपाकादि समानमाशामोदकोपार्जितमो-

दकानां स्यादिति वेदितव्यम् । वस्तुतो वेद्यवेदकाकारविधुराया अपि बुद्धेर्व्यवहर्तृपरिज्ञानानुरोधेन विभिन्नग्राह्यग्राहकाकाररूपवत्तया तिमिराद्युपहताक्ष्णां केशेन्द्रनाडीज्ञानाभेदवदनाद्युपप्लववासनासामर्थ्याद्व्यवस्थोपपत्तेः पर्य्यनुयोगात् । यथोक्तम्,

अवेद्यवेदकाकारा यथा भ्रान्तैर्निरीक्ष्यते ।
विभक्तलक्षणग्राह्यग्राहकाकारविप्लवा ॥
तथा कृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत् ।
यदा तदा न सञ्चोद्या ग्राह्यग्राहकलक्षणेति ॥

तस्माद् बुद्धिरेवानादिवासनावशादनेकाकारावभासत इति सिद्धम् । ततश्च प्रागुक्तभावनाप्रचयबलान्निखिलवासनोच्छेद-विगलित-विविधविषयाकारोपप्लवविशुद्धविज्ञानोदयो महोदय इति ।

अन्ये तु मन्यन्ते यथोक्तं वाह्यं वस्तुजातं नास्तीति । तदयुक्तं प्रमाणाभावात् । न च सहोपलम्भनियमः प्रमाणमिति वक्तव्यं वेद्यवेदकयोरभेदसाधकत्वेनाभिमतस्य तस्याप्रयोजकत्वेन सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात् । ननु भेदेसहोपलम्भनियमात्मकं साधनं न स्यादिति, चेन्न ज्ञानस्यान्तर्मुखतया च भेदेन प्रतिभासमानतया एकदेशत्वैककालत्वलक्षणसहत्वनियमासम्भवाच्च

नीलाद्यर्थस्य ज्ञानाकारत्वे अहमिति प्रतिभासः स्यात् । न त्विदमिति प्रतिपत्तिः प्रत्ययादव्यतिरेकात् । अथोच्यते ज्ञानस्वरूपोऽपि नीलाकारो भ्रान्त्या वहिर्वद्भेदेन प्रतिभासत इति न च तत्राहमुल्लेख इति । तथोक्तम्

परिच्छेदान्तराद्योऽयं भागो वहिरिव स्थितः ।
ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासोऽप्युपप्लव इति ॥
यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद्बहिर्वद्वभासत इति च ॥

तदयुक्तं वाह्यार्थाभावे तदुत्पत्तिरहिततया वहिर्वदित्युपमानोक्तेरयुक्तेः । न हि वसुमित्रो वन्ध्यापुत्रवदवभासत इति प्रेक्षावानाचक्षीत । भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वे अभेदप्रतिभासस्य प्रामाण्यम् । तत्प्रामाण्ये च भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वमिति परस्पराश्रयप्रसङ्गाच्च अविसंवादान्नीलतादिकमेव संविदाना वाह्यमेवोपाददते जगत्युपेक्षन्तेऽवान्तरमिति व्यवस्थादर्शनाच्च । एवञ्चायमभेदसाधको हेतुर्गोमयपायसीयन्यायवदाभासतां भजेत् । अतो वहिर्वदिति वदतावाह्यं ग्राह्यमेवेति भावनीयमिति भवदीय एव वाणो भवन्तं प्रहरेत् ।

ननु ज्ञानाभिन्नकालस्यार्थस्य वाह्यत्वमनुपपन्नमिति चेत्तदनुपपन्नम् इन्द्रियसन्निकृष्टस्य विषयस्योत्पाद्ये ज्ञाने स्वाकारसमर्पक

तया समर्पितेन चाकारेण तस्यार्थस्यानुमेयतोपपत्तेः । अतएव पर्य्यनुयोगपरिहारौ समग्राहिषाताम् ॥

भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेत ग्राह्यतां विदुः ।
हेतुत्वमेव च व्यक्तेर्ज्ञानाकारार्पणक्षममिति ॥

तथा, च यथा पुष्ट्या भोजनमनुमीयते, यथा च भाषया देशः यथा वा सम्भ्रमेण स्नेहः, तथा ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम् । तदुक्तम्,

अर्द्धेन घटयत्येनां न हि मुक्तार्द्धरूपताम् ।
तस्मात प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपतेति ॥

न हि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता तस्याः सर्वत्राविशेषात । तान्तु सारूप्यमाविशत सरूपयितुं घटयेदिति च । तथा च बाह्यार्थसद्भावे प्रयोगः ये यस्मिन्न सत्यपि कादाचित्काः, ते सर्वे तदतिरिक्तसापेक्षाः । यथा अविवक्षति अजिगमिषति मयि वचनगमनप्रतिभासा विवक्षुजिगमिषु-पुरुषान्तरसन्तानसापेक्षाः । तथा च विवादाध्यासिताः प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यप्यालयविज्ञाने कदाचिदेव नीलाद्युल्लेखना इति । तत्रालयविज्ञानं नामाहमास्पदं विज्ञानं, नीलाद्युल्लेखि च प्रवृत्तिविज्ञानम् । यथोक्तम्,

तत् स्यादालयविज्ञानं यद् भवेदहमास्पदम् ।
तत् स्यात् प्रवृत्तिविज्ञानं यन्नीलादिकमुल्लिखेदिति ॥

तस्मादालयविज्ञानसन्तानातिरिक्तः कादाचित्कः प्रवृत्तिविज्ञानहेतुर्वाह्योऽर्थो ग्राह्य एव, न वासनापरिपाकप्रत्ययः कादाचित्कत्वात् कदाचिदुत्पाद इति वेदितव्यम् । विज्ञानवादिनये हि वासनानामेकसन्तानवर्त्तिनामालयविज्ञानानां तत्तत्प्रवृत्तिजननशक्तिः तस्याश्च स्वकार्य्योत्पादं प्रत्याभिमुख्यं परिपाकः तस्य च प्रत्ययः कारणं स्वसन्तानवर्त्तिपूर्वक्षणः कक्षीक्रियते सन्तानान्तरनिवन्धनत्वानङ्गीकारात् । ततश्च प्रवृत्तिज्ञानजननालयविज्ञानवर्त्तिवासनापरिपाकं प्रति सर्वेऽप्यालयविज्ञानवर्त्तिनः क्षणाः समर्था एवेति वक्तव्यम् । न चेदेकोऽपि न समर्थः स्यादालयविज्ञानसन्तानवर्त्तित्वाविशेषात् सर्वे समर्था इति पक्षे कार्य्यक्षेपानुपपत्तिः । ततश्च कादाचित्कत्वनिर्वाहाय शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः सुखादिविषयाः षडपि प्रत्ययाश्चतुरः प्रत्ययान् प्रतीत्योत्पद्यन्ते इति चतुरेणानिच्छताप्यच्छमतिना स्वानुभवमनाच्छाद्य परिच्छेत्तव्यम् । ते चत्वारः प्रत्ययाः प्रसिद्धाः, आलम्बनसमनन्तरसहकार्य्यधिपतिरूपाः । तत्र ज्ञानपदवेदनीयस्य नीलाद्यवभासस्य चित्तस्य नीलालम्बनप्रत्ययात् नीलाकारता भवति, समनन्तरप्रत्ययात् प्राचीनज्ञानाद् वोधरूपता, सहकारि-

प्रत्ययादालोकात्, चक्षुषोऽधिपतिप्रत्ययाद्विषयग्रहणप्रतिनियमः; विदितस्य ज्ञानस्य रसादिसाधारण्यप्राप्तेर्नियामकं चक्षुरधिपतिर्भवितुमर्हति लोके नियामकस्याधिपतित्वोपलम्भात। एवं चित्तचैत्तात्मकानां सुखादीनां चत्वारिकारणानि द्रष्टव्यानि। एवं चित्तचैत्तात्मकस्कन्धः पञ्चविधः रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकः। तत्र रूप्यन्त एभिर्विषया इति रूप्यन्त इति च व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः, आलयविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्धः, प्रागुक्तस्कन्धद्वयसम्बन्धजन्यः सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदनास्कन्धः, गौरित्यादिशब्दोल्लेखिसंविज्ञानप्रवाहः संज्ञास्कन्धः, वेदनास्कन्धनिबन्धना रागद्वेषादयः क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमानादयो धर्माधर्मौ च संस्कारस्कन्धः।

तदिदं सर्वं दुःखं दुःखायतनं दुःखसाधनञ्चेति भावयित्वा तन्निरोधोपायं तत्त्वज्ञानं सम्पादयेत। अतएवोक्तं, दुःखसमुदाय निरोधमार्गाश्चत्वारः आर्य्यस्य बुद्धाभिमतानि तत्त्वानि। तत्र दुःखं प्रसिद्धं, समुदायो दुःखकारणं, तद्द्विविधं, प्रत्ययोपनिबन्धनो हेतूपनिबन्धनश्च। तत्र प्रत्ययोपनिबन्धनस्य संग्राहकं सूत्रम् "इदं कार्य्यं ये अन्येहेतवः प्रत्ययन्ति" गच्छन्ति तेषामयमानानां हेतूनां भावः प्रत्ययत्वं कारणसमवायः तन्मात्रस्य फलं, न चेतनस्य कस्यचिदिति सूत्रार्थः। यथा वीजहेतुरङ्कुरो धातूनां षण्णां समवायाज्जायते तत्र पृथिवीधातु

ङ्कुरस्य काठिन्यं गन्धश्च जनयति, अब्धातुः स्नेहं रसञ्च जनयति, तेजोधातू रूपमौष्ण्यञ्च, वायुधातुः स्पर्शनं चलनञ्च, आकाशधातुरवकाशं शब्दञ्च, ऋतुधातुर्यथायोगं पृथिव्यादिकम्। हेतूपनिबन्धनस्य च संग्राहकं सूत्रम्, उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषां धर्माणां धर्मता धर्मस्थितिता धर्मनियामकता च प्रतीत्य समुत्पादानुलोमतेति। तथागतानां बुद्धानां मते धर्माणां कार्य्यकारणरूपाणां या धर्मता कार्य्यकारणभावरूपा एषोत्पादादनुत्पादाद् वा स्थिता, यस्मिन् सति यदुत्पद्यते तत्तस्य कारणस्य कार्य्यमिति धर्मतेत्यस्य विवरणं, धर्मस्य कार्य्यस्य कारणानतिक्रमेण स्थितिः स्वार्थिकस्तल्प्रत्ययः। धर्मस्य कारणस्यकार्य्यं प्रति नियामकता। नन्वयं कार्य्यकारणभावश्चेतनमन्तरेण न सम्भवतीति अत उक्तं कारणे सति तत्प्रतीत्य प्राप्य समुत्पादे अनुलोमता अनुसारिता या सैव धर्मता उत्पादादनुत्पादाद्वा धर्माणां स्थिता। न चात्र कश्चिच्चेतनोऽधिष्ठातोपलभ्यत इति सूत्रार्थः। यथा प्रतीत्य समुत्पादस्य हेतूपनिबन्धः; वीजादङ्कुरोऽङ्कुरात् काण्डं काण्डान्नालो नालाद्गर्भस्ततः शूकं ततः पुष्पं ततः फलम्। न चात्र वाह्ये समुदाये कारणं वीजादि कार्य्यमङ्कुरादि वा चेतीयते। अहमङ्कुरं निर्वर्त्तयामि अहं वीजेन निर्वर्त्तित इति। एवमाध्यात्मिकेष्वपि कारणद्वयमवगन्तव्यम्।

पुरःस्थिते प्रमेयाब्धौ ग्रन्थविस्तरभीरुभिरुपरम्यते । तदुभय-निरोधः तदनन्तरं विमलज्ञानोदयो वा मुक्तिः, तन्निरोधोपायो मार्गः, स च तत्त्वज्ञानं, तच्च प्राचीनभावनाबलाद्भवतीति परमं रहस्यम् । सूत्रस्यान्तंपृच्छतां कथितं भवन्तश्च सूत्रस्यान्तं पृष्टवन्तः सौत्रान्तिका भवन्त्विति भगवताभिहिततया सौत्रा-न्तिकसंज्ञा सञ्जातेति ।

केचन बौद्धा बाह्येषु गन्धादिषु आन्तरेषु रूपादिस्कन्धेषु सत्स्वपि तत्रानास्थामुत्पादयितुं सर्वं शून्यमिति, प्राथमिकान् विनेयानचीकथत भगवान्, द्वितीयांस्तु विज्ञानमात्रग्रहाविष्टान् विज्ञानमेवैकं सदिति, तृतीयानुभयं सत्यमित्यास्थितान् विज्ञे-यमनुमेयमिति, सेयं विरुद्धा भाषेति वर्णयन्तो वैभाषिकाख्यया ख्याताः । एषा हि तेषां परिभाषा समुन्मिषति । विज्ञेयानुमेय-त्ववादे प्रात्यक्षिकस्य कस्यचिदप्यर्थस्याभावेन व्याप्तिसंवेदनस्था-नाभावेनानुमानप्रवृत्त्यनुपपत्तेः सकललोकानुभवविरोधश्च । तत-श्चार्थो द्विविधः, ग्राह्योऽध्यवसेयश्च । तत्र ग्रहणं निर्विकल्पकरूपं प्रमाणं कल्पनापोढत्वात्, अध्यवसायः सविकल्पकरूपोऽप्रमाणं कल्पनाज्ञानत्वात् । तदुक्तम्,

कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् ।
विकल्पो वस्तुनिर्भासादसंवादादुपप्लव इति ॥
ग्राह्यं वस्तुप्रमाणं हि ग्रहणं यदितोऽन्यथा ।
न तद्वस्तु न तन्मानं शब्दालिङ्गेन्द्रियादिजमिति च ॥

ननु सविकल्पकस्याप्रामाण्ये कथं ततः प्रवृत्तस्यार्थप्राप्तिः संवादश्चोपपद्येयातामिति चेन्न तद्भद्रं मणिप्रभाविषयमणिविकल्पन्यायेन पारम्पर्येणार्थप्रतिलम्भसम्भवेन तदुपपत्तेः। अवशिष्टं सौत्रान्तिकप्रस्तावे प्रपञ्चितामिति नेह प्रतन्यते। न च विनेयाशयानुरोधेनोपदेशभेदः साम्प्रदायिको न भवतीति भणितव्यम्। यतो भणितं बोधचित्तविवरणे।

देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः ।
भिद्यन्ते बहुधा लोके उपायैर्बहुभिः किल ॥
गम्भीरोत्तानभेदेन क्वचिच्चोभयलक्षणाः ।
भिन्नाहि देशना भिन्ना शून्यताऽद्वयलक्षणेति ॥

द्वादशायतनपूजा श्रेयस्करीति बौद्धनये प्रसिद्धम् ।
अर्थानुपार्ज्य बहुशो द्वादशायतनानि वै ।
परितः पूजनीयानि किमन्यैरिह पूजितैः ॥

ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च ।
मनो बुद्धिरिति प्रोक्तं द्वादशायतनं बुधैरिति ॥
विवेकविलासे बौद्धमतमित्थमभ्यधायि ।
बौद्धानां सुगतो देवो विश्वञ्च क्षणभङ्गुरम् ।
आर्य्यसत्त्वाख्यया तत्त्वचतुष्टयमिदं क्रमात् ॥
दुःखमायतनञ्चैव ततः समुदयो मतः ।
मार्गश्चेत्यस्य च व्याख्या क्रमेण श्रूयतामतः ॥
दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।
विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च ॥
पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषयाः पञ्च मानसम् ।
धर्मायतनमेतानि द्वादशायतनानि तु ॥
रागादीनां गणोऽयं स्यात् समुदेति नृणां हृदि ।
आत्मात्मीयस्वभावाख्यः स स्यात् समुदयः पुनः ॥
क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इति या वासना स्थिरा ।
स मार्ग इति विज्ञेयः स च मोक्षोऽभिधीयते ॥
प्रत्यक्षमनुमानञ्च प्रमाणद्वितयं तथा ।
चतुःप्रस्थानिका बौद्धाः ख्याता वैभाषिकादयः ॥
अर्थो ज्ञानान्वितो वैभाषिकेण बहु मन्यते ।
सौत्रान्तिकेन प्रत्यक्षग्राह्योऽर्थो न बहिर्मतः ॥

आकारसहिता बुद्धिर्योगाचारस्य सम्मता ।
केवलां संविदं स्वस्थां मन्यन्ते मध्यमाः पुनः ॥
रागादिज्ञानसन्तानवासनाच्छेदसम्भवा ।
चतुर्णामपि बौद्धानां मुक्तिरेषा प्रकीर्त्तिता ॥
कृत्तिः कमण्डलुर्मौण्ड्यं चीरं पूर्वाह्णभोजनम् ।
सङ्घो रक्ताम्बरत्वञ्च शिश्रिये बौद्धभिक्षुभिरिति ॥
इति वेदान्तसिद्धान्तमतमार्त्तण्डे बौद्धदर्शनम् ॥

तदित्थं मुक्तकच्छानां मतमसहमाना विवसनाः कथञ्चित् स्थायित्वमास्थाय क्षणिकत्वपक्षं प्रतिक्षिपन्ति । तद्यात्मा कश्चिन्नास्थीयेत स्थायी तथापीह लौकिकफलसाधनसम्पादनं विफलं भवेत् । न ह्येतत् सम्भविष्यति अन्यः करोत्यन्यो भुङ्क्त इति । तस्माद्योऽहं प्राक् कर्माकरवंसोऽहं सम्प्रति तत्फलं भुञ्जे इति पूर्वापरकालानुयायिनः स्थायिनस्तस्य स्पष्टप्रमाणावसिततया पूर्वापरभागविकलकालकलावस्थितिलक्षणक्षणिकता परीक्षकैरर्हद्भिर्न परिग्रहार्हा । अथ मन्येथाः प्रमाणवत्त्वादायातः प्रवाहः केन वार्य्यत इति न्यायेन यत् सत् तत् क्षणिकमित्यादिना प्रमाणेन क्षणिकतायाः प्रमिततया तदनुसारेण समानसन्तानव-

त्तिनामेव प्राचीनः प्रत्ययः कर्मकर्त्ता उत्तरः प्रत्ययः फलभोक्ता। न चातिप्रसङ्गः कार्य्यकारणभावस्य नियामकत्वात्। यथा मधुररसभावितानामाम्रबीजानां परिकर्षितायां भूमावुप्तानामङ्कुर-काण्डस्कन्धशाखापल्लवादिषु तद्द्वारा परम्परया फले माधुर्य्य-नियमः, यथा वा लाक्षारसावसिक्तानां कार्पासबीजादीनामङ्कुरा-दिपारम्पर्य्येण कार्पासादौ रक्तिमनियमः। यथोक्तम्,

यस्मिन्नेव हि सन्ताने आहिता कर्मवासना।
फलं तत्रैव बध्नाति कार्पासे रक्तता यथा।
कुसुमे बीजपूरादेर्यल्लाक्षाद्युपसिच्यते।
शक्तिराधीयते तत्र काचित्तां किं न पश्यसीति॥

तदपि काशकुशावलम्बनकल्पं विकल्पासहत्वात्। जलधरादौ दृष्टान्ते क्षणिकत्वमनेन प्रमाणेन प्रमितं प्रमाणान्तरेण वा। नाद्यः भवदभिमतस्य क्षणिकत्वस्य क्वचिदप्यदृष्टचरत्वेन दृष्टान्ता-सिद्धावस्यानुमानस्यानुत्थानात्। न द्वितीयः तेनैव न्यायेन सर्वत्र क्षणिकत्वसिद्धौ सत्त्वानुमानवैफल्यापत्तेः अर्थक्रियाका-रित्वं सत्त्वमित्यङ्गीकारे मिथ्यासर्पदंशादेरपि अर्थक्रियाकारित्वेन सत्त्वापाताच्च। अतएवोक्तम् उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति। अथोच्येत सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्माध्यासात् तत्सिद्धिरिति

तदसाधुस्यात् वादिनामनैकान्ततावादस्येष्टतया विरोधासिद्धेः। यदुक्तं, कार्पासादिदृष्टान्त इति तदुक्तिमात्रं युक्तेरनुक्तेः तत्रापि निरन्वयनाशस्यानङ्गीकाराच्च। न च सन्तानिव्यतिरेकेण सन्तानः प्रमाणपदवीमुपारोढुमर्हति। तदुक्तम्,

सजातीयाः क्रमोत्पन्नाः प्रत्यासन्नाः परस्परम्।
व्यक्तयस्तासु सन्तानः स चैक इति गीयत इति॥

न च कार्य्यकारणभावनियमोऽतिप्रसङ्गं भङ्क्तुमर्हति। तथाहि उपाध्यायबुद्ध्यनुभूतस्य शिष्यबुद्धिः स्मरेत् तदुपचित-कर्मफलमनुभवेद्वा तथा च कृतप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः। तदुक्तं सिद्धसेनवाक्यकारेण।

कृतप्रणाशाकृतकर्मभाग
भवप्रमोक्षस्मृतिभङ्गदोषान्।
उपेक्ष्य साक्षात् क्षणभङ्गमिच्छ
न्नहो महासाहसिकः परोऽसाविति॥

किञ्च क्षणिकत्वपक्षे ज्ञानकाले ज्ञेयस्यासत्वेन ज्ञेयकाले ज्ञान-स्यासत्वेन च ग्राह्यग्राहकभावानुपपत्तौ सकललौकिकयात्रास्त-मियात्। न च समसमयवर्त्तिता शङ्कनीया सव्येतरविषाणवत्

कार्य्यकारणभावासम्भवेनाग्राह्यस्यालम्बनप्रत्ययानुपपत्तेः । अथ भिन्नकालस्यापि तस्याकारार्पकत्वेन ग्राह्यत्वं, तदप्यपेशलं क्षणिकस्य ज्ञानस्याकारार्पकताश्रयताया दुर्वचत्वेन साकारज्ञानवादे प्रत्यादेशेन निराकारज्ञानवादेऽपि योग्यतावशेन प्रतिकर्मव्यवस्थायाः स्थितत्वात् । तथाहि प्रत्यक्षेण विषयाकाररहितमेव ज्ञानं प्रतिपुरुषमहमिकया घटादिज्ञानमनुभूयते न तु दर्पणादिवत् प्रतिविम्बक्रान्तम् । विषयाकारधारितत्वेन च ज्ञानस्यार्थे दूरनिकटादिव्यवहाराय जलाञ्जलिर्वितीर्य्येत । न चेदमिष्टापादनमेष्टव्यं दवीयान् महीधरो नेदीयान् दीर्घो वहुरिति व्यवहारस्य निराबाधं जागरूकत्वात् । न चाकाराधायकस्य तस्य दवीयस्त्वादिशालितया तथा व्यवहार इति कथनीयं दर्पणादौ तथानुपलम्भात् । किञ्चार्थादुपजायमानं ज्ञानं यथा तस्य नीलाकारतामनुकरोति तथा यदि जड़तामपि तर्ह्यर्थवत् तदपि जड़ं स्यात्। तथाच वृद्धिमिष्टवतो मूलमपि ते नष्टं स्यादिति महत्कष्टमापन्नम् । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया ज्ञानं जड़तां नानुकरोतीति ब्रूपे हन्त तर्हि तस्याग्रहणं न स्यादित्येकमनुसन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवत इति न्यायापातः । ननु मा भूत् जडताया ग्रहणं किं नश्छिन्नं तदग्रहणेऽपि नीलाकारग्रहणे तयोर्भेदो नैकान्तो वा भवेत् नीलाकारग्रहणे चागृहीता जडता कथं तस्यानुरूपं

स्यात् अपरथा गृहीतस्य स्तम्भस्यागृहीतं त्रैलोक्यमपि रूपं भवेत्। तदेतत् प्रमेयजातं प्रतापचन्द्रप्रभृतिभिरर्हन्मतानुसारिभिः प्रमेयकमलमार्त्तण्डादौ प्रबन्धे प्रपञ्चितमिति ग्रन्थभूयस्त्वभयान्नोपन्यस्तम्।

तस्मात् पुरुषार्थाभिलाषुकैः पुरुषैः सौगती गतिर्नानुगन्तव्या अपित्वार्हत्येवार्हणीया। अर्हत्स्वरूपञ्च चन्द्रसूरिभिराप्तनिश्चयालङ्कारे निरटङ्कि।

> सर्वज्ञो जितरागादिदोषस्त्रैलोक्यपूजितः।
> यथास्थितार्थवादी च देवोऽर्हन् परमेश्वर इति॥

ननु न कश्चित् पुरुषविशेषः सर्वज्ञपदवेदनीयः प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते मद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भात्। यथाचोक्तं तौतातितैः।

> सर्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः।
> दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति लिङ्गं वा योऽनुमापयेत्॥
> न चागमविधिः कश्चिन्नित्यसर्वज्ञबोधकः।
> न च तत्रार्थवादानां तात्पर्य्यमपि कल्पते॥
> न चान्यार्थप्रधानैस्तैस्तदस्तित्वं विधीयते।
> न चानुवदितुं शक्यः पूर्वमन्यैरबोधितः॥

अनादेरागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान् ।
कृत्रिमेण त्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते ॥
अथ तद्वचनेनैव सर्वज्ञोऽन्यैः प्रतीयते ।
प्रकल्प्येत कथं सिद्धिरन्योन्याश्रययोस्तयोः ॥
सर्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता ।
कथं तदुभयं सिध्येत् सिद्धमूलान्तरादृते ॥
असर्वज्ञप्रणीतात् तु वचनान्मूलवर्जितात् ।
सर्वज्ञमवगच्छन्तस्तद्वाक्योक्तं न जानते ॥
सर्वज्ञसदृशं किञ्चिद् यदि पश्येम सम्प्रति ।
उपमानेन सर्वज्ञं जानीयाम ततो वयम् ॥
उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्माधर्मादिगोचरः ।
अन्यथा नोपपद्येत सार्वज्ञ्यं यदि नाभवदित्यादि ॥

अत्र प्रतिविधीयते यदभ्यधायि सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भादिति तदयुक्तं तत्सद्भावादेकस्यानुमानादेः सद्भावात् । तथाहि कश्चिदात्मा सकलपदार्थसाक्षात्कारी तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वाद् यद्यद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्ध्यप्रत्ययं तत्तत्साक्षात्कारि । यथा अपगततिमिरादिप्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं रूपसाक्षात्कारि । तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययश्च कश्चिदात्मा

तस्मात् सकलपदार्थसाक्षात्कारीति । न तावदशेषार्थग्रहणस्वभावत्वमात्मनोऽसिद्धं चोदनाबलान्निखिलार्थज्ञानात् नान्यथानुपपत्त्या सर्वमनैकान्तात्मकं, सत्त्वादिति व्याप्तिज्ञानोत्पत्तेश्च । चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थमवगमयतीत्येवंजातीयकैरध्वरमीमांसागुरुभिर्विधिप्रतिषेधविचारणानिबन्धनं सकलार्थविषयज्ञानं प्रतिपद्यमानैः सकलार्थग्रहणस्वभावकत्वमात्मनाऽभ्युपगतम् । न चाखिलार्थप्रतिबन्धकावरणप्रक्षयानुपपत्तिः सम्यग्दर्शनादित्रयलक्षणस्यावरणप्रक्षयहेतुभूतस्य सामग्रीविशेषस्य प्रतीतत्वात् अनया मुद्रयापि क्षुद्रोपद्रवा विद्राव्याः ।

नन्वावरणप्रक्षयवशादशेषविषयं विज्ञानं विशद मुख्यप्रत्यक्षं प्रभवतीत्युक्तं तदयुक्तं तस्य सर्वज्ञस्यानादिमुक्तत्वेनावरणस्यैवासम्भवादिति चेत्तन्न अनादिमुक्तत्वस्यैवासिद्धेर्न सर्वज्ञोऽनादिमुक्तः मुक्तत्वादितरमुक्तवत् बद्धापेक्षया च मुक्तव्यपदेशः तद्रहिते चास्याप्यभावः स्यादाकाशवत् । नन्वनादेः क्षित्यादिकार्यपरम्परायाः कर्तृत्वेन तत्सिद्धिः । तथाहि क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद् घटवदिति तदप्यसमीचीनं कार्य्यत्वस्यैवासिद्धेः । न च सावयवत्वेन तत्साधनमित्यभिधातव्यं यस्मादिदं विकल्पजालमवतरति । सावयवत्वं किमवयवसंयोगित्वम्, अवयवसमवायित्वम्,

अवयवजन्यत्वम् समवेतद्रव्यत्वं, सावयवबुद्धिविषयत्वं वा। न प्रथमः आकाशादावनैकान्त्यात्। न द्वितीयः सामान्यादौ व्यभिचारात्। न तृतीयः साध्याविशिष्टत्वात्। न चतुर्थः विकल्पयुगलार्गल-ग्रहगलत्वात् समवायसम्बन्धमात्रवद्द्रव्यत्वं समवेतद्रव्यत्वम् अन्यत्र समवेतद्रव्यत्वं वा विवक्षितं हेतुक्रियते। आद्ये गगनादौ व्यभिचारः तस्यापि गुणादिसमवायवत्त्वद्रव्यत्वयोः सम्भवात्। द्वितीये साध्याविशिष्टता अन्यशब्दार्थेषु समवायकारणभूतेष्व-वयवेषु समवायस्य साधनीयत्वात्। अभ्युपगम्यैतदभाणि वस्तुतस्तु समवाय एव न समस्ति प्रमाणाभावात्। नापि पञ्चमः आत्मा-दिनानैकान्त्यात् तस्य सावयवबुद्धिविषयत्वेऽपि कार्य्यत्वाभावात्। न च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयवार्थसम्बन्धेन, सावयवबुद्धिवि-षयत्वमौपचारिकमित्येष्टव्यं निरवयवत्वे व्यापित्वविरोधात् परमा-णुवत्। किञ्च किमेकः कर्त्ता साध्यते किं वा स्वतन्त्रः। प्रथमे प्रासादादौ व्यभिचारः स्थपत्यादीनां बहूनां पुरुषाणां तत्र कर्तृत्वोपलम्भादनेनैव सकलजगज्जननोत्पत्तावितरवैयर्थ्यञ्च। तदुक्तं वीतरागस्तुतौ।

कर्त्तास्ति नित्यो जगतः स चैकः

न सर्वगः सन् स्ववशः स सत्यः।

इमाः कुहेयाः कुविडम्बनाः स्यु-
स्तेषां न येषामनुशासकस्त्वमिति ॥

अन्यत्रापि ।

कर्त्ता न तावदिह कोऽपि यथेच्छया वा
दृष्टोऽन्यथा कटकृतावपि तत्प्रसङ्गः ।
कार्य्यं किमत्र भवतापि च तक्षकाद्यै-
राहत्य च त्रिभुवनं पुरुषः करोतीति ॥

तस्मात् प्रागुक्तकारणत्रितयवलादावरणक्षये सार्वज्ञायुक्तम् । न चास्योपदेष्ट्रन्तराभावात् सम्यग्दर्शनादित्रितयानुपपत्तिरिति भणनीयं पूर्वसर्वज्ञप्रणीतागमप्रभवत्वादमुष्याशेषार्थज्ञानस्य । न चान्योन्याश्रयतादिदोषः आगमसर्वज्ञपरम्पराया वीजाङ्कुरवदनादित्वाङ्गीकारादित्यलम् ।

रत्नत्रयपदवेदनीयतया प्रसिद्धं सम्यग्दर्शनादित्रितयमर्हत्प्रवचनसंग्रहपरे परमागमसारे प्ररूपितं सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग इति । विवृतञ्च योगदेवेन येन रूपेण जीवाद्यर्थो व्यवस्थितस्तेन रूपेणार्हता प्रतिपादिते तत्त्वार्थे विपरीताभिनिवेशरहितत्वाद्यपरपर्य्यायं श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं तथा च तत्त्वार्थसूत्रं तत्त्वार्थं श्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति । अन्यदपि,

रुचिर्जिनोक्ततत्त्वेषु सम्यक् श्रद्धानमुच्यते ।
जायते तन्निसर्गेण गुरोरधिगमेन वेति ॥

परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपं निसर्गः । व्याख्यानादिरूप-परोपदेशजनितं ज्ञानमधिगमः । येन स्वभावेन जीवादयः पदार्थाः व्यवस्थिताः तेन स्वभावेन मोहसंशयरहितत्वेनावगमः सम्यग्ज्ञानम् । यथोक्तम्,

यथावस्थिततत्त्वानां संक्षेपाद्विस्तरेण वा ।
योऽवबोधस्तमत्राहुः सम्यग्ज्ञानं मनीषिण इति ॥

तज् ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमनः पर्यायकेवलभेदेन । तदुक्तम्, मतिश्रुतावधिमनः पर्य्यायकेवलानि ज्ञानमिति । अस्यार्थः ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति इन्द्रियमनसी पुरस्कृत्य व्यापृतः सन् यथार्थं मनुते मतिः । ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम् । असम्यग्दर्शनादिगणजनितक्षयो-पशमनिमित्तम् अवच्छिन्नविषयं ज्ञानमवधिः । ईर्ष्यान्तरायज्ञाना-वरणक्षयोपशमे सति परमनोगतस्यार्थस्य स्फुटं परिच्छेदकं ज्ञानं मनःपर्य्यायः । तपःक्रियाविशेषान् यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तज्-ज्ञानासंस्पृष्टं केवलम् । तत्राद्यं परोक्षं प्रत्यक्षमन्यत् । तदुक्तम्,

विज्ञानं स्वपराभासि प्रमाणं बाधवर्जितम् ।
प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च द्विधा मेयविनिश्चयादिति ॥

अन्तर्गणिकभेदस्तु सविस्तरस्तत्रैवागमेऽवगन्तव्यः । संसरणकर्मोच्चित्ताबुद्यतस्य श्रद्दधानस्य ज्ञानवतः पापगमनकारण क्रियानिवृत्तिः सम्यक्चारित्रम् । तदेतत् सप्रपञ्चमुक्तमर्हता ।

सर्वथावद्ययोगानां त्यागश्चारित्रमुच्यते ।
कीर्त्तितं तदहिंसादिव्रतभेदेन पञ्चधा ।
अहिंसासूनृतास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहाः ॥
न यत् प्रमादयोगेन जीवितव्यपरोपणम् ।
चराणां स्थावराणाञ्च तदहिंसाव्रतं मतम् ॥
प्रियं पथ्यं वचस्तथ्यं सूनृतं व्रतमुच्यते ।
तत्तथ्यमपि नो तथ्यमप्रियञ्चाहितञ्च यत् ॥
अनादानमदत्तस्यास्तेयव्रतमुदीरितम् ।
वाह्याः प्राणा नृणामर्थो हरता तं हता हि ते ॥
दिव्यौदारिककामाणां कृतानुमतकारितैः ।
मनोवाक्कायतस्त्यागो ब्रह्माष्टादशधा मतम् ॥
सर्वभावेषु मूर्छायास्त्यागः स्यादपरिग्रहः ।
यदसत्स्वपि जायेत मूर्च्छया चित्तविप्लवः ॥

भावनाभिर्भाविता।नि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात् ।
महाव्रता।नि लोकस्य साधयन्त्यव्ययं पदमिति ॥
भावनापञ्चकप्रपञ्चनञ्च प्ररूपितम् ।
हास्यलोभभयक्रोधप्रत्याख्यानैर्निरन्तरम् ।
आलोच्य भाषणेनापि भावयेत् सूनृतं व्रतमित्यादिना ॥

एतानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मिलितानि। मोक्षकारणं न प्रत्येकं यथा रसायनज्ञानं श्रद्धानावरणानि सम्भूय रसायनफलं साधयान्ति न प्रत्येकम् ।

अत्र संक्षेपतस्तावज्जीवाजीवाख्ये द्वे तत्वे स्तः । तत्र वोधात्मको जीवः, अवोधात्मकस्त्वजीवः । तदुक्तं पद्मनान्दिना ।

चिदचिद् द्वे परे तत्वे विवेकस्तद्विवेचनम् ।
उपादेयमुपादेयं हेयं हेयञ्च कुर्वतः ॥
हेयं हि कर्तृरागादि तत् कार्य्यमविवेकिनः ।
उपादेयं परं ज्योतिरुपयोगैकलक्षणमिति ॥

सहजचिद्रूपपरिणतिं स्वीकुर्वाणज्ञानदर्शने उपयोगः। स परस्परप्रदेशात्तु प्रदेशवन्धात् कर्मणैकीभूतस्यात्मनोऽन्यत्वप्रतिपत्तिकारणं भवति। सकलजीवसाधारणं चैतन्यमुपशमक्षयक्षयो

पशमवशादौपशमिक-क्षयात्मकक्षयौपशामिकभावेन कर्मोदयवशात कलुषान्याकारेण च परिणतजीवपर्य्यायजीवविवक्षायां स्वरूपं भवति । यदवोचद्भात्त्रकाचार्य्यः औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रञ्च जीवस्य सत्वमौदयिकपारिणामिकौ चेति । अनुदय प्राप्तिरूपे कर्मणि उपशमे सति जीवस्योत्पद्यमानो भावः औपशमिकः । यथा पङ्के कलुषतां कुर्वति कतकादिद्रव्यसम्बन्धादधः पतिते जलस्य स्वच्छता । कर्मणः क्षयोपशमे सति जायमानो भावः क्षयिकः, यथा मोक्षः । उभयात्मा भावो मिश्रः, यथा जलस्यार्द्धस्वच्छता । कर्मोदये सति भवन् भाव औदयिकः । कर्मोपशमाद्यनपेक्षः सहजो भावश्चेतनत्वादिः पारिणामिकः । तदेतत सत्वं यथासम्भवं भव्यस्याभव्यस्य वा जीवस्य तत्वं स्वरूपमिति सूत्रार्थः । तदुक्तम् स्वरूपसम्बोधने ।

ज्ञानाद् भिन्नो न चाभिन्नो भिन्नाभिन्नः कथञ्चन ।
ज्ञानं पूर्वापरीभूतं सोऽयमात्मेति कीर्त्तित इति ॥

ननु भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणावस्थानादन्यतरस्यैव वास्तवत्वादुभयात्मकमयुक्तामेति चेत्तदयुक्तं बाधे प्रमाणाभावात। अनुपलम्भो हि बाधकं प्रमाणं न सोऽस्ति समस्तेषु वस्तुष्वनेकरसात्मकत्वस्य स्याद्वादिनो मते सुप्रसिद्धत्वादित्यलम् ।

अपरे पुनर्जीवाजीवयोरपरं प्रपञ्चमाचक्षते जीवाकाशधर्माधर्मपुद्गलास्तिकायभेदात्। एतेषु पञ्चसु तत्त्वेषु कालत्रयसम्बन्धितया स्थितिव्यपदेशः, अनेकप्रदेशत्वेन शरीरवत् कायव्यपदेशः। तत्र जीवा द्विविधाः, संसारिणो मुक्ताश्च। भवाद् भवान्तरप्राप्तिमन्तः संसारिणः। ते च द्विविधाः, समनस्का अमनस्काश्च। तत्र संज्ञिनः समनस्काः, शिक्षाक्रियालापग्रहणरूपा संज्ञा तद्विधुरास्त्वमनस्काः। ते चामनस्का द्विविधाः, त्रयस्थावरभेदात्। तत्र द्वीन्द्रियादयः शङ्खगण्डोलकप्रभृतयश्चतुर्विधास्त्रसाः, पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः। तत्र मार्गगतधूलिः पृथिवी, इष्टकादिः पृथिवीकायः, पृथिवी कायत्वेन येन गृहीता स पृथिवीकायकः, पृथिवीं कायत्वेन यो ग्रहीष्यति स पृथिवीजीवः। एवमवादिष्वपि भेदचतुष्टयं योज्यम्। तत्र पृथिव्यादि कायत्वेन गृहीतवन्तो ग्रहीष्यन्तश्च स्थावरा गृह्यन्ते न पृथिव्यादिपृथिवीकायादयः तेषां जीवत्वात्। ते च स्थावराः स्पर्शनैकेन्द्रियाश्च भवान्तरप्राप्तिविधुरा मुक्ताः धर्माः धर्माधर्माकाशास्तिकायास्ते एकत्वशालिनो निष्क्रियाश्च द्रव्यस्य देशान्तरप्राप्तिहेतुः। तत्र धर्माधर्मौ प्रसिद्धौ आलोकेनाविच्छिन्ने नभसि लोकाकाशपदवेदनीये सर्वत्रावस्थितिगतिस्थित्युपग्रहो धर्माधर्मयोरुपकारः, अतएव धर्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयः अधर्मास्तिकायः

स्थित्यनुमेयः। अन्यवस्तुप्रदेशमध्येऽन्यस्य वस्तुनः प्रवेशोऽवगाहः तदाकाशकृत्यम्। स्पर्शरसवर्णवन्तः पुद्गलाः। ते च द्विविधाः, अणवः स्कन्धाश्च भोक्तुमशक्त्या अणवः, द्व्यणुकादयः स्कन्धाः। तत्र द्व्यणुकादिस्कन्धभेदादण्वादिरुत्पद्यते, अण्वादिसङ्घातात् द्व्यणुकादिरुत्पद्यते। क्वचिद्भेदसंघाताभ्यां स्कन्धोत्पत्तिः, अतएव पूरयन्ति गलन्तीति पुद्गलाः। कालस्यानेकप्रदेशत्वाभावेनाऽस्तिकायत्वाभावेऽपि द्रव्यत्वमस्ति तल्लक्षणयोगात्। तदुक्तं गुणपर्य्यायवद् द्रव्यमिति। द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः। यथा जीवस्य ज्ञानत्वादिसामान्यरूपाः पुद्गलस्य रूपत्वादिसामान्यस्वभावाः धर्माधर्माकाशकायानां यथासम्भवं गतिस्थित्यवगाहहेतुत्वादिसामान्यानि गुणाः। तस्य द्रव्यस्योक्तरूपेण भवनमुत्पादः तद्भावः परिणामः पर्य्याय इति पर्य्यायाः। यथा जीवस्य घटादिज्ञानसुखक्लेशादयः पुद्गलस्य मृत्पिण्डघटादयः धर्मादीनां गत्यादिविशेषाः, अतएव षड्द्रव्याणीति प्रसिद्धिः।

केचन सप्त तत्त्वानीति वर्णयन्ति। तदाह जीवाजीवास्रवबन्धसंबरनिर्जरमोक्षास्तत्त्वानीति। तत्र जीवाजीवौ निरूपितौ। आस्रवो निरूप्यते। औदारिकादिकायादिचलनद्वारेणात्मनश्चलनं योगपदवेदनीयमास्रवः। यथा सलिलावगाहिद्वारं नद्यास्रवणं कारणत्वादास्रव इति निगद्यते तथा योगप्रणाडिकया कर्मास्रवतीति

स योग आस्रवः। यथा आर्द्रं वस्त्रं समन्ताद्वातानीतं रेणुजातमुपादत्ते तथा कषायजलार्द्र आत्मा योगानीतं कर्म सर्वप्रदेशैर्गृह्णाति। यथा वा निष्टप्तायः पिण्डे जले क्षिप्ते अम्भः समन्ताद् गृह्णाति तथा कषायोष्णो जीवो योगानीतं कर्म समन्तादादत्ते। कषति हिनस्त्यात्मानं कुगतिप्रापणादिति, कषायः क्रोधो मानो माया लोभश्च। स द्विविधः शुभाशुभभेदात। तत्राहिंसादिः शुभः काययोगः सत्यमिताहितभाषणादिः शुभो वाग्योगः। तदेतदास्रवभेदप्रभेदजातं कायवाङ्मनःकर्मयोगः स आस्रवः शुभः पुण्यस्य अशुभः पापस्येत्यादिना सूत्रसन्दर्भेण ससंरम्भमभाणि। अपरेत्वेवं मेनिरे आस्रवयति पुरुषं विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिरास्रवः। इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान् स्पर्शादूपादिज्ञानरूपेण परिणमत इति।

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमाद-कषायवशाद्योगवशाच्चात्मा सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहिनामनन्तान्तप्रदेशानां पुद्गलानां कर्मबन्धयोग्यानामादानमुपश्लेषणं यत् करोति स बन्धः। तदुक्तं, सकषायत्वाज्जीवः कर्मभावयोग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्ध इति। तत्र कषायग्रहणं सर्वबन्धहेतूपलक्षणार्थम्। बन्धहेतून् पपाठ वाचकाचार्यः मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाया बन्धहेतव इति। मिथ्यादर्शनं द्विविधं मिथ्याकर्मोदयात् परोपदेशानपेक्षं तत्त्वाश्रद्धानं

नैसर्गिकमेकम् अपरं परोपदेशजम् । पृथिव्यादिषट्कापादानकं षडिन्द्रियासंयमनञ्च अविरतिः । पञ्चसमितिगुप्तिष्वनुत्साहः प्रमादः । कषायः क्रोधादिः । तत्र कषायान्ताः स्थित्यनुभावबन्धहेतवः प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुर्योग इति विभागः । बन्धश्चतुर्विध इत्युक्तं, प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तु तद्विधय इति यथा निम्बगुडादेस्तिक्तत्वमधुरत्वादिस्वभावः एवमावरणीयस्य ज्ञानदर्शनावरणत्वमादित्यप्रभोच्छेदकाम्भोधरवत् प्रदीपप्रभातिरोधायककुम्भवच्च सदसद्वेदनीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमसिधारामधुलेहनवद्दर्शनमोहनीयस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानुकारित्वं दुर्जनसङ्गवच्चारित्रेमोहनीयस्यासंयमहेतुत्वं मद्यमदवदायुषो देहबन्धकर्तृत्वं जलवत् नाम्नो विचित्रनामकारित्वं चित्रकवद्गोत्रस्योच्चनीचकारित्वं कुम्भकारवद्दानादीनां विघ्ननिदानत्वमन्तरायस्य स्वभावः कोशाध्यक्षवत् । सोऽयं प्रकृतिबन्धोऽष्टविधः द्रव्यकर्मावान्तरभेदमूलप्रकृतिवेदनीयः । तथावोचदुमास्वातिवाचकाचार्य्यः आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तराया इति तद्भेदश्च समगृह्णात् पञ्चनवाष्टाविंशतिचतुर्द्धिचत्वारिंशद्द्विपञ्चदशभेदा यथाक्रममिति । एतच्च सर्वं विद्यानन्दादिभिर्विवृतमिति विस्तरभयान्न प्रस्तूयते । यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणामेतावन्तमनेहसं माधुर्य्यस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृ-

तीनामादितास्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटिकोट्यः परा स्थितिरित्याद्युक्तं कालदुर्द्धानवत् स्वीयस्वभावादप्रच्युति-स्थितिः । यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन स्वकार्य्यकारणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः तथा कर्मपुद्गलानां स्वकार्य्यकारणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः । कर्मभावपरिणतपुद्गल-स्कन्धानामनन्तान्तप्रदेशानाम् आत्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः । आस्रवनिरोधः संवरः, येनात्मनि प्रविशत् कर्म प्रतिषिध्यते स गुप्तिसमित्यादिः संवरः । संसारकारणाद्योगादात्मनो गोपनं गुप्तिः । सा त्रिविधा कायवाङ्मनोनिग्रहभेदात् । प्राणिपीडाप-रिहारेण सम्यगयनं समितिः । सा ईर्य्याभाषादिभेदात् पञ्चधा । प्रपञ्चितञ्च हेमचन्द्राचार्य्यैः ।

लोकातिवाहिते मार्गे चुम्बिते भास्वदंशुभिः ।
जन्तुरक्षार्थमालोक्य गतिरीर्ष्या मता सताम् ॥
आपद्यतागतः सर्व्वजनीनं मितभाषणम् ।
प्रिया वाचंयमानां सा भाषासमितिरुच्यते ॥
द्विचत्वारिंशता भिक्षादोषैर्नित्यमदूषितम् ।
मुनिर्यदन्नमादत्ते सैषणासमितिर्मता ॥
आसनादीनि संवीक्ष्य प्रतिलङ्घ्य च यत्नतः ।
गृह्णीयान्निक्षिपेद् ध्यायेत् सादानसमितिः स्मृता ॥

कफमूत्रमलप्रायैर्निर्जन्तु जगतीतले ।
यत्नाद्यदुत्सृजेत् साधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत् ॥

अत एवास्रवः स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवर इति निराहुः । तदुक्तमभियुक्तैः ।

आस्रवो भवहेतुः स्यात् संवरो मोहकारणम् ।
इतीयमार्हती मुष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम् ॥

अर्जितस्य कर्मणस्तपःप्रभृतिभिर्निर्जरणं निर्जराख्यं तत्त्वं चिरकालप्रवृत्तकषायकलापं पुण्यं सुखदुःखे च देहेन जरयति नाशयति केशोल्लुञ्चनादिकं तप उच्यते । सा निर्जरा द्विविधा यथाकालौपक्रमिकभेदात् । तत्र प्रथमा यस्मिन् काले यत् कर्म फलप्रदत्वेनाभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्भवन्ती निर्जरा कामादिपाकजेति च जेगीयते । यत् कर्म तपोबलात् स्वकामनयोदयावलिं प्रवेश्य प्रपद्यते तत् कर्म निर्जरा । यदाह,

संसारबीजभूतानां कर्मणां जरणादिह ।
निर्जरा संस्मृता द्वेधा सकामा कामनिर्जरा ॥
स्मृता सकामा यमिनामकामा त्वन्यदेहिनामिति ॥

मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधः अभिनवकर्माभावात्,

निर्जराहेतुसन्निधानेनार्जितस्य कर्मणो निरसनादात्यन्तिककर्म-
मोक्षणं मोक्षः, बन्धहेतुभवहेतुनिर्जराभ्यां कृतस्नकर्मविप्रमोक्षणंमोक्ष
इति तदनन्तरमूर्द्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् यथा हस्तदण्डादिभ्रमि-
प्रेरितं कुलालचक्रमुपरतेऽपि तस्मिन् तद्बलादेवासंस्कारक्षयं भ्र-
मति तथा भवस्थेनात्मना अपवर्गप्राप्तये बहुशो यत् कृतं
प्रणिधानं मुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्वसंस्कारादालोकान्तं गमनमुप-
पद्यते यथा वा मृत्तिकालेपकृतमलाबुद्रव्यं जलेऽधःपतति पुनरपे-
तमृत्तिकाबन्धमूर्ध्वं गच्छति तथा कर्मरहित आत्मा असङ्गत्वा-
दूर्द्ध्वं गच्छति बन्धच्छेदादेरण्डबीजवच्चोर्द्ध्वंगतिस्वभावाच्चाग्नि-
शिखावत् । अन्योन्यं प्रदेशानुप्रवेशो सत्याविभागेनावस्थानं बन्धः
परस्परप्राप्तिमात्रं सङ्गः । तदुक्तं पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद् बन्धच्छे-
दात्तथा गतिपरिणामाच्चाविरुद्धं कुलालचक्रवद् व्यपगतलेपाला-
बुवदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्चेति । अतएव पठन्ति ।

गत्वा गत्वा निवर्त्तन्ते चन्द्रसूर्य्यादयो ग्रहाः ।
अद्यापि न निवर्त्तन्ते त्वालोकाकाशमागता इति ॥

अन्ये तु गतसमस्तक्लेशतद्वासनस्यानावरणज्ञानस्य सुखैक-
तानस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं मुक्तिरित्यास्थिपत । एवमुक्तानि
सुखदुःखसाधनाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितानि नव पदार्थान्

केचनाङ्गीचक्रुः । तदुक्तं सिद्धान्ते, जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावास्रवः संवरो निर्जरणं बन्धो मोक्षश्च नव तत्त्वानीति । सङ्क्षेपे प्रवृत्ता वयमुपरताः स्म ।

अत्र सर्वत्र सप्तभङ्गिनयाख्यं न्यायमवतारयन्ति जैनाः । स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्य इति । तत्सर्वमनन्तवीर्य्यः प्रत्यपीपदत् ।

तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् ।
स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते ॥
क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायभाक् ।
युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः ॥
आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भंग इष्यते ।
अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठभङ्गसमुद्भवः ॥

समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यत इति ॥

स्याच्छब्दः खल्वयं निपातः तिङन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तद्योतकः । यथोक्तम्,

वाक्येष्वनेकान्तद्योतिगम्यं प्रति विशेषणम् ।
स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपक इति ॥

यदि पुनरेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दोऽयं स्यात्तदा स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात् अनेकान्तद्योतकत्वेतु स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीति स्यात्पदात् कथञ्चिदिति अयमर्थो लभ्यत इति नानर्थक्यम् । तदाह,

स्याद्वादः सर्वथैकान्तत्यागात् किं वृत्ततद्विधेः ।
सप्तभङ्गिनयापेक्षो हेयादेयविशेषकृदिति ॥

यदि वस्त्वस्त्येकान्ततः सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मनास्तीति न उपादित्साजिहासाभ्यां क्वचित् कदा केनचित् प्रवर्त्तेत निवर्त्तेत वा प्राप्तप्रापणीयत्वहेयज्ञानानुपपत्तेश्च । अनेकान्तपक्षे तु कथञ्चित् क्वचित् केनचित् सत्त्वेन हानोपादाने प्रेक्षावतामुपपद्येते । किञ्च वस्तुनः सत्त्वं स्वभावः असत्त्वं वेत्यादि प्रष्टव्यं न तावदस्तित्वं वस्तुनः स्वभाव इति समस्ति घटोऽस्तीत्यनयोः पर्य्यायतया युगपत् प्रयोगायोगात् नास्तीति प्रयोगविरोधाच्च । एवमन्यत्रापि योज्यम् । यथोक्तम्,

घटोऽस्तीति न वक्तव्यं सन्नेव हि यतो घटः ।

नास्तीत्यपि न वक्तव्यं विरोधात सदसत्त्वयोरित्यादि ॥ तस्मादित्थं वक्तव्यं सदसत्सदसदनिर्वचनीयवादभेदेन प्रतिवादिनश्चतुर्विधाः पुनरप्यनिर्वचनीयमतेनामिश्रितानि सदसदादिमतानीति त्रिविधाः । तान् प्रति किं वस्त्वस्तीत्यादिपर्य्यनुयोगे कथञ्चिदस्तीत्यादिप्रतिवचनसम्भवेन ते वादिनः सर्वे निर्विन्नाः सन्तः तूष्णीमासत इति सम्पूर्णार्थविनिश्चायिनः स्याद्वादमङ्गीकुर्वतस्तत्र तत्र विजय इति सर्वमुपपन्नम् । यदवोचदाचार्य्यः स्याद्वादमञ्जर्य्याम् ।

अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः सर्वसंविदाम् ।
एकदेशविशिष्टोऽर्थो न यस्य विषयो मतः ॥
न्यायानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तौ श्रुतवर्त्मनि ।
सम्पूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वस्तु श्रुतमुच्यत इति ॥
अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद् यथापरे मत्सरिणः प्रवादाः ।
नयानशेषानविशेषमिच्छन्नपक्षपाती समयस्तथार्हत इति ॥
जिनदत्तसूरिणा जैनं मतमित्थमुक्तम् ।
बलभोगोपभोगानामुभयोर्दानलाभयोः ॥
अन्तरायस्तथा निद्रा भीरज्ञानं जुगुप्सितम् ।
हिंसा रत्यरती रागद्वेषौ रतिरतिस्मरः ॥

शोको मिथ्यात्वमेतेऽष्टादश दोषा नयस्य सः ।
जिनो देवो गुरुः सम्यक् तत्वज्ञानोपदेशकः ॥
ज्ञानदर्शनचारित्राण्यपवर्गस्य वर्त्तिनि ।
स्याद्वादस्य प्रमाणे द्वे प्रत्यक्षमनुमापि च ॥
नित्यानित्यात्मकं सर्वं नव तत्त्वानि सप्त वा ।
जीवाजीवौ पुण्यपापे चास्रवः संवरोऽपि च ॥
बन्धो निर्जणं मुक्तिरेषां व्याख्याधुनोच्यते ।
चेतनालक्षणो जीवः स्यादजीवस्तदन्यकः ॥
सत्कर्मपुद्गलाः पुण्यं पापं तस्य विपर्य्ययः ।
आस्रवः कर्मणां बन्धो निर्जरस्तद्वियोजनम् ॥
अष्टकर्मक्षयान्मोक्षोऽथान्तर्भावश्च कैश्चन ।
पुण्यस्य संस्रवे पापस्यास्रवे क्रियते पुनः ॥
लब्धानन्तचतुष्कस्य लोकागूढस्य चात्मनः ।
क्षीणाष्टकर्मणो मुक्तिर्निर्व्यावृत्तिर्जिनोदिता ॥
सरजोहरणा भैक्षभुजो लुञ्चितमूर्द्धजाः ।
श्वेताम्बराः क्षमाशीलाः निःसङ्गा जैनसाधवः ॥
लुञ्चिताः पिच्छिकाहस्ताः पाणिपात्रा दिगम्बराः ।
ऊर्द्धाशिनो गृहे दातुर्द्वितीयाः स्युर्जिनर्षयः ॥

भुङ्क्ते न केवलं न स्त्रीं मोक्षमेति दिगम्बरः ।
प्राहुरेषामयं भेदो महान् श्वेताम्बरैः सहेति ॥
इति वेदान्त सिद्धान्त मत मार्तण्डे आर्हतदर्शनम् ।

तदेतदार्हतमतं प्रामाणिकगर्हणमर्हति न ह्येकस्मिन् वस्तुनि परमार्थे सति परमार्थसतां युगपत् सदसत्त्वादिधर्माणां समावेशः सम्भवति । न च सदसत्त्वयोः परस्परविरुद्धयोः समुच्चयासम्भवे विकल्पः किं न स्यादिति वदितव्यं क्रिया हि विकल्प्यते न वस्त्विति न्यायात । न चानेकान्तं जगत् सर्वं हेरम्बनरसिंहवदिति दृष्टान्तावष्टम्भवशादेष्टव्यम एकस्मिन् देशे गजत्वं सिंहत्वं वा अपरस्मिन नरत्वमिति देशभेदेन विरोधाभावेन तस्यैकस्मिन् देश एव सत्त्वासत्त्वादिना अनेकान्तत्वाभिधाने दृष्टान्तानुपपत्तेः । ननु द्रव्यात्मना सत्त्वं पर्य्यायात्मना तदभाव इत्युभयमप्युपपन्नमिति चेन्नैवं कालभेदेन हि कस्यचित् सत्त्वमसत्त्वञ्च स्वभाव इति न कश्चिद्दोषः । न चैकस्य ह्रस्वत्वदीर्घत्ववदनेकान्तत्वं जगतः स्यादिति वाच्यं प्रतियोगिभेदेन विरोधाभावात । तस्मात प्रमाणाभावात युगपत् सत्त्वासत्त्वे परस्परविरुद्धे नैकस्मिन् वस्तुनि वस्तुयुक्ते । एवमन्यासामपि भङ्गीनां भङ्गोऽवगन्तव्यः । किञ्च सर्वस्यास्य मूलभूतः सप्तभङ्गिनयः स्वयमेकान्तः अनेकान्तो वा । आद्ये सर्वमनेकान्तमिति प्रतिज्ञाव्याघातः । द्वितीये

विवक्षितार्थासिद्धिः अनेकान्तत्वेनासाधकत्वात् । तथा चेयमुभयतः पाशरज्जुः स्याद्वादिनः स्यात् । अपि च नवत्वसप्तत्वादिनिर्द्धारणस्य फलस्य तन्निर्धारयितुः प्रमातुश्च तत्करणस्य प्रमाणस्य प्रमेयस्य नवत्वादेरनियमे साधुसमर्थितमात्मनस्तीर्थंकरत्वं देवानां प्रियेणार्हतमतप्रवर्त्तकेन । तथा जीवस्य देहानुरूपपरिमाणत्वाङ्गीकारे योगबलादनेकपरिग्राहकयोगिजीवेषु प्रतिशरीरं जीवविच्छेदः प्रसज्येत, मनुजशरीरपरिमाणो जीवो मतङ्गजदेहं कृत्स्नं प्रवेष्टुं न प्रभवेत् । किञ्च गजादिशरीरं परित्यज्य पिपीलिकाशरीरं विशतः प्राचीनशरीरसन्निवेशविनाशोऽपि प्राप्नुयात् । न च यथा प्रदीपप्रभाविशेषः प्रपाप्रासादाद्युदरवर्त्तिसङ्कोचविकाशवान् तथा जीवोऽपि मनुजमतङ्गजादिशरीरेषु स्यादित्येषितव्यं प्रदीपवदेव सविकारत्वेनानित्यत्वप्राप्तौ कृतप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । एवं प्रधानमल्लनिवर्हणन्यायेन जीवपदार्थदूषणाभिधानादिशान्यत्रापि दूषणमुत्प्रेक्षणीयम् । तस्मान्नित्यनिर्दोषश्रुतिविरुद्धत्वादिदमुपादेयं न भवति । तदुक्तं भगवता व्यासेन नैकस्मिन्न सम्भवादिति रामानुजेन च जैनमतनिराकरणपरत्वेन तदिदं सूत्रं व्याकारि । एष हि तस्य सिद्धान्तः चिदचिदीश्वरभेदेन भोक्तृभोग्यनियामकभेदेन व्यवस्थितास्त्रयः पदार्था इति । तदुक्तम्,

ईश्वरश्चिदचिच्चेति पदार्थत्रितयं हरिः ।

ईश्वरश्चित इत्युक्तो जीवो दृश्यमचित पुनरिति ॥

अपरे पुनरशेषविशेषप्रत्यनीकं चिन्मात्रं ब्रह्मैव परमार्थः। तच्च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमपि तत्त्वमस्यादिसामानाधिकरण्याधिगतजीवैक्यं बध्यते मुच्यते च। तदतिरिक्तनानाविधिभोक्तृभोक्तव्यादिभेदप्रपञ्चः सर्वोऽपि तस्मिन्नविद्यया परिकल्पितः सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादिवचनानिचयप्रामाण्यादिति ब्रुवाणास्तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुतशिरःशतवशेन निर्विशेषब्रह्मात्मैकत्वविद्यया अनाद्यविद्यानिवृत्तिमङ्गीकुर्वाणाः "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति" भेदनिन्दाश्रवणेन पारमार्थिकं भेदं निराचक्षाणाः विचक्षणंमन्यास्तमिमं विभागं न सहन्ते। तत्रायं समाधिरभिधीयते भवेदेतदेवं यद्यविद्यायां प्रमाणं विद्येत न च वमनादिभावरूपं ज्ञाननिवर्त्यं मज्ञानमहमज्ञो मामन्यञ्च न जानामीति प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धम्। तदुक्तम्,

अनादिभावरूपं यद्विज्ञानेन विलीयते।
तदज्ञानमिति प्राज्ञा लक्षणं संप्रचक्षत इति ॥

न चैतत् ज्ञानाभावविषयमित्याशङ्कनीयं, को हि कं ब्रूयात् प्रभाकरकरावलम्बी भट्टदत्तहस्तो वा नाद्यः।

स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके ।
वस्तुनि ज्ञायते किञ्चित् कैश्चिद्रूपं कदाचनेति ॥
भावान्तरमभावो हि कयाचित् तु व्यपेक्षया ।
भावान्तरमभावोऽन्यो न कश्चिदनिरूपणात् ॥

इति वदता भावव्यतिरिक्तस्याभावस्यानभ्युपगमात् । अभावस्य षष्ठप्रमाणगोचरत्वेन ज्ञानस्य नित्यानुमेयत्वेन च तदभावस्य प्रत्यक्षविषयत्वानुपपत्तेः । यदि पुनः प्रत्यक्षाभाववादी कश्चिदेवमाचक्षीत तं प्रत्याचक्षीत अहमज्ञ इत्यस्मिन्ननुभवे अहमित्यात्मनोऽभावधर्मितया ज्ञानस्य प्रतियोगितया चावगतिरस्ति न वा अस्ति चेद्विरोधादेव न ज्ञानाभावानुभवसम्भवः । न चेद्धर्मिप्रतियोगिज्ञानसापेक्षो ज्ञानाभावानुभवःसुतरां न सम्भवति तस्याज्ञानस्य भावरूपत्वे प्रागुक्तदूषणाभावादयममभावो भावरूपाज्ञानगोचर एवाभ्युपगन्तव्य इति । तदेतत् गगनरोमन्थायितं भावरूपस्याज्ञानस्य ज्ञानाभावसमानयोगक्षेमत्वात् । तथाहि विषयत्वे नाश्रयत्वेन च ज्ञानस्य व्यावर्त्तकतया प्रत्यगर्थः प्रतिपन्नो न वा प्रतिपन्नश्चेत् स्वरूपज्ञाननिवर्त्यं तदज्ञानमिति तस्मिन् प्रतिपन्ने कथङ्कारमवतिष्ठेत अप्रतिपन्नश्चेद्व्यावर्त्तकाश्रयविषयशून्यमज्ञानं कथमनुभूयेत । अथ विशदः स्वरूपावभास एवाज्ञानविरोधिना ज्ञानेनाभासित इति आश्रयविषयज्ञाने सत्यपि

नाज्ञानानुभवविरोध इति हन्त तर्हि ज्ञानाभावेऽपि समानमेतत् अन्यत्वाभिनिवेशात् तस्मादुभयाभ्युपगतज्ञानाभाव एवाहमज्ञो मामन्यञ्च न जानामीत्यनुभवगोचर इत्यभ्युपगन्तव्यम् । अस्तु तर्ह्यनुमानं विवादास्पदं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकम् अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात् अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति । तदपि न क्षोदक्षमम् अज्ञानेऽप्यनभिमताज्ञानान्तरसाधने अपसिद्धांतापातात् तदसाधने अनैकान्तिकत्वात् दृष्टांतस्य साधनविकलत्वाच्च न हि प्रदीपप्रभाया अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वं सम्भवति ज्ञानस्यैव प्रकाशकत्वात् सत्यपि प्रदीपे ज्ञानेन विषयप्रकाशसम्भवात् प्रदीपप्रभायास्तु चक्षुरिन्द्रियस्य ज्ञानं समुत्पादयतो विरोधिसन्तमसनिरसनद्वारेणोपकारकत्वमात्रमेवेत्यलमतिविस्तरेण ।

प्रतिप्रयोगश्च विवादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञानमात्रब्रह्माश्रितं अज्ञानत्वाच्छुक्तिकाद्यज्ञानवदिति । ननु शुक्तिकाद्यज्ञानस्याश्रयस्य प्रत्यगर्थस्य ज्ञानमात्रस्वभावत्वमेवेति चेन्मैवं शङ्किष्ठाः । अनुभूतिर्हि स्वसद्भावेनैव कस्याचिद्वस्तुनो व्यवहारानुगुणत्वापादकस्वभावा ज्ञानावगतिसङ्गतिविदाद्यपरनामा सकर्मकानुभवितुरात्मत्वं ज्ञानत्वमित्याश्रयणात् । ननु ज्ञानरूपस्यात्मनः कथं ज्ञानगुणकत्वमिति चेत्तदसारं यदा हि मणिद्युमणिप्रभृति तेजोद्रव्यं प्रभाव-

द्रूपेणावतिष्ठमानं प्रभारूपगुणाश्रयः । स्वाश्रयादन्यत्रापि वर्त्तमानत्वेन रूपत्वेन च प्रभा द्रव्यरूपापि तच्छेषत्वानिबन्धनगुणव्यवहारा एवमयमात्मा स्वप्रकाशचिद्रूप एव चैतन्यगुणः तथा च श्रुतिः 'सदा सैन्धवघनोऽनन्तरो वाह्यः' कृत्स्न रसघन एव एवं वा 'अरे अयमात्मानन्तरो वाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' 'अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति' 'न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते' । अथ यो वेदेदं जिघ्राणेति सआत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष एषहि द्रष्टा श्रोता रसयिता घाता मन्ता वोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुष' इत्यादिका श्रुतिरपि 'न चानृतेन हि प्रत्यूढा' इति श्रुतिरपि विद्यापर्वप्रमाणमित्याश्रयितुं शक्यं ऋतेतरविषयो ह्यनृतशब्दः ऋतशब्दश्च कर्मवचनः ऋतं पिवन्ताविति वचनात् ऋतं कर्मफलाभिसन्धिरहितं परमपुरुषाराधनयैव तत्प्राप्तिफलम् । अत्र तद्व्यतिरिक्तं सांसारिकाल्पफलं कर्मानृतं ब्रह्मप्राप्तिविरोधि य एतं ब्रह्मलोकं न विदन्ति अनृतेन हि प्रत्यूढा इति वचनात् । मायान्तु प्रकृतिं विद्यादित्यादौ मायाशब्दो विचित्रार्थसर्गकत्रिगुणात्मकप्रकृत्याभिधायको नानिर्वचनीयाज्ञानवचनः ।

तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्याशुगामिना ।
वालस्य रक्षता देहमेकैकं श्येनसूदितम् ॥

इत्यादौ विचित्रार्थसर्गसमर्थस्य पारमार्थिकस्यैवासुराद्यस्त्र-विशेषस्यैव मायाशब्दाभिधेयत्वोपलम्भात् अतो न कदाचिदपि श्रुत्यानिर्वचनीयाज्ञानप्रतिपादनं नाप्यैक्योपदेशानुपपत्त्या तत्वं पदयोः सविशेषब्रह्माभिधेयत्वेन विरुद्धयोर्जीवपरयोः स्वरूपैक्यस्य प्रतिपत्तुमशक्यतया अर्थापत्तेरनुदयदोषदूषितत्वात् । तथाहि तत्पदं निरस्तसमस्तदोषमनवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणा-स्पदं जगदुदयविभवलयलीलं ब्रह्म प्रतिपादयति तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिषु तस्यैव प्रकृतत्वात् समानाधिकरणं त्वंपदं वा चिद्विशिष्टं जीवशरीरं ब्रह्माचष्टे प्रकारद्वयविशिष्टैकवस्तुपरत्वात् सामानाधिकरण्यस्य । ननु सोऽयं देवदत्त इतिवत् तत्वमिति पदयोर्विरुद्धभागत्यागलक्षणयोर्निर्विशेषस्वरूपमात्रैक्यं सामाना-धिकरण्यार्थः किं न स्यात् यथा सोऽयमित्यत्र तच्छब्देन देशान्तरकालान्तरसम्बन्धी पुरुषः प्रतीयते इदंशब्देन च सन्निहितदेशवर्त्तमानकालसम्बन्धी तयोः सामानाधिकरण्येनैक्य-मवगम्यते । तत्रैकस्य युगपद्विरुद्धदेशकालप्रतीतिर्न सम्भवतीति द्वयोरपि पदयोः स्वरूपपरत्वे स्वरूपस्य चैक्यं प्रतिपत्तुं शक्य-मेवमत्रापि किंचिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिविरुद्धांशप्रहाणेनाखंडस्वरूपं लक्ष्यत चेत् विषमोऽयमुपन्यासः । दृष्टान्तेऽपि विरोधवैधुर्य्येण लक्षणा गन्धासम्भवादेकस्य तावद् भूतवर्त्तमानकालद्वयसम्बन्धो न विरुद्धः । देशान्तरस्थितिर्भूता सन्निहितदेशस्थितिर्वर्त्तत इति

देशभेदसम्बन्धविरोधश्च कालभेदेन परिहरणीयः । लक्षणापक्षेऽप्येकस्यैव पदस्य लक्षकत्वाश्रयणेन विरोधपरिहारे पदद्वयस्य लाक्षणिकत्वस्वीकारो न सङ्गच्छते । इतरथा एकस्य वस्तुनस्तत्तेदन्ताविशिष्टत्वावगाहनेन प्रत्यभिज्ञायाः प्रामाण्यानङ्गीकारे स्थायित्वासिद्धौ क्षणभङ्गवादी बौद्धो विजयेत । एवमत्रापि जीवपरमात्मनोः शरीरात्मभावेन तादात्म्यं न विरुद्धमिति प्रतिपादितम् । जीवात्मा हि ब्रह्मणः शरीरतया प्रकारत्वात् ब्रह्मात्मकः 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरः य आत्मानं वेद यस्यात्मा शरीरम्' इति श्रुत्यन्तरादत्यल्पमिदमुच्यते सर्वे शब्दाः परमात्मन एव वाचकाः । न च पर्य्यायत्वं द्वारभेदसम्भवात् । तथाहि जीवस्य शरीरतया प्रकारभूतानि देवमनुष्यादिसंस्थानानीव सर्वाणि वस्तूनीति ब्रह्मात्मकानि तानि सर्वाणि । अतः,

देवो मनुष्यो यक्षो वा पिशाचोरगराक्षसाः ।
पक्षी वृक्षो लता काष्ठं शिला तृणं घटः पटः ॥

इत्यादयः सर्वे शब्दाः प्रकृतिप्रत्यययोगेनाभिधायकतया प्रसिद्धा लोके तद्वाच्यतया प्रतीयमानतत्तत्संस्थानवद्वस्तुमुखेन तदभिमानिजीवतदन्तर्यामिपरमात्मपर्य्यन्तसंस्थानस्य वाचकाः ।

देवादिशब्दानां परमात्मपर्य्यन्तत्वमुक्तं तत्त्वमुक्तावल्यां चतुरन्तरे च ।

जीवं देवादिशब्दो वदति तदपृथक् सिद्धभावाभिधानं
निष्कर्षाकूतयुक्तो बहुरिह च दृढो लोकवेदप्रयोगः ।
आत्मासम्बन्धकाले स्थितिरनवगता देवमर्त्यादिमूर्त्ते-
र्जीवात्मानुप्रवेशाज्जगति विभुरपि व्याकरोन्नामरूपे ॥

इत्यनेन देवादिशब्दानां शरीरपर्य्यन्तत्वं प्रतिपाद्य संस्था-नैक्याद्यभाव इत्यादिना शरीरलक्षणं दर्शयित्वा शब्दैस्तत्त्वस्व-रूपप्रतिकृतिभिरित्यादिना विश्वेश्वरादपृथक्सिद्धत्वमुपपाद्य निष्कर्षाकूतेत्यादिना पद्येन सर्वेषां शब्दानां परमात्मपर्य्यन्तत्वं प्रतिपादितं तत सर्वं तत एवावधार्य्यम् । अयमेवार्थः समर्थितो वेदार्थसंग्रहे नामरूपश्रुतिव्याकरणसमये रामानुजेन ।

किञ्च सर्वप्रमाणस्य सविशेषविषयतयानिर्विशेषवस्तुनि न किमपि प्रमाणं समास्ति निर्विकल्पकप्रत्यक्षेऽपि सविशेषमेव वस्तु प्रतीयते । अन्यथा सविकल्पके सोऽयमिति पूर्वप्रतिपन्नप्रकार-विशिष्टप्रतीत्यनुपपत्तेः । किञ्च तत्त्वमस्यादिवाक्यं न प्रपञ्चस्य बाधकं भ्रान्तिमूलकत्वात् । भ्रान्तिप्रयुक्तरज्जुसर्पवाक्यवत नापि ब्रह्मात्मैक्य ज्ञानं निवर्त्तकं तत्र प्रमाणाभावस्य प्रागेवोपपादनात् । न च प्रपञ्चस्य

सत्यत्वप्रतिष्ठापनपक्षे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाव्याकोपः प्रकृतिपुरुषमहदहङ्कारतन्मात्रभूतेन्द्रियचतुर्दशभुवनात्मकब्रह्माण्ड-तदन्तर्वर्त्तिदेवतिर्य्यङ्मनुष्यस्थावरादिसर्वप्रकारसंस्थानसंस्थितं का-र्य्यमपि सर्वं ब्रह्मैवेति कारणभूतब्रह्मात्मज्ञानादेव सर्वविज्ञानं भवतीत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्योपपन्नतरत्वात् । अपिच ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वे सर्वस्यासत्वादेवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं बाध्येत नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मदशावत् प्रकृति-पुरुषशरीरं ब्रह्मकारणावस्थं जगतस्तदापत्तिरेव प्रलयः नामरूप-विभागविभक्तस्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्मकार्य्यावस्थं ब्रह्मणस्तथा विधस्थूलभावश्च सृष्टिरित्यभिधीयते । एवञ्च कार्य्य-कारणयोरनन्यत्वमप्यारम्भणाधिकरणे प्रतिपादितमुपपन्नतरं भवति । निर्गुणवादाश्च प्राकृतहेयगुणनिषेधविषयतया व्यवस्थिताः । नानात्वनिषेधवादाश्च एकस्यैव ब्रह्मणः शरीरतया प्रकारभूतं सर्वं चेतनाचेतनात्मकं वस्त्विति सर्वस्यात्मतया सर्वप्रकारं ब्रह्मैवावस्थितमिति सर्वात्मकब्रह्मपृथग्भूतवस्तुसद भावनिषेधपरत्वाभ्युपगमेन प्रतिपादिताः । किमत्र तत्त्वं भेदअभेदः उभयात्मकं वा सर्वं तत्त्वम् । तत्र सर्वशरीरतया सर्वप्रकारं ब्रह्मैवावस्थितमित्यभेदोऽभ्युपेयते एकमेव ब्रह्मनानाभूतचिद-चित्प्रकारं नानात्वेनावस्थितमिति भेदाभेदौ चिदचिदीश्वराणां

स्वरूपस्वभाववैलक्षण्यादसंकराच्च भेदः । तत्र चिद्रूपाणां जीवात्मनामसङ्कुचितापरिच्छिन्ननिर्मलज्ञानरूपाणामनादिकर्मरूपाविद्यावेष्टितानां तत्तत्कर्मानुरूपज्ञानसङ्कोचविकाशौ भोग्यभूताचित् भोक्ता संसर्गः तदनुगुणसुखदुःखोपभोगद्वयवत् कृता भगवत्प्रतिपत्तिः भगवत्पदप्राप्तिरित्यादयः स्वभावाः । अचिद्वस्तूनान्तु भोग्यभूतानामचेतनत्वमपुरुषार्थत्वं विकारास्पदत्वमित्यादयः परस्येश्वरस्य भोक्तृभोग्ययोरुभयोरन्तर्यामिरूपेणावस्थानमपरिच्छेद्यज्ञानैश्वर्य्यवीर्य्यशक्तितेजःप्रभृत्यनवास्थितिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणता स्वसङ्कल्पप्रवृत्तस्वेतरसमस्तचिदचिद्वस्तुजाततता स्वाभिमतस्वानुरूपैकरूपदिव्यरूपनिरतिशयविविधानन्तभूषणतेत्यादयः वेङ्कटनाथेन त्वित्थं निराटङ्कि पदार्थविभागः ।

द्रव्याद्रव्यप्रभेदायितमुभयाविधं तद्विधं तत्वमाहुः
द्रव्यं द्वेधा विभक्तं जड़मजड़मिति प्राच्यमव्यक्तकालौ ।
अन्त्यं प्रत्यक् पराक् च प्रथममुभयथा तत्र जीवेशभेदात्
नित्या भूतिर्मतिश्चेत्यपरामिह जड़ामादिमां केचिदाहुः ॥

तत्र

द्रव्यं नाना दशावत् प्रकृतिरिह गुणैः सत्त्वपूर्वैरुपेता
कालोऽब्दाद्याकृतिः स्यादणुरवगतिमान् जीव ईशोऽन्यआत्मा ।

संप्रोक्ता नित्यभूतिस्त्रिगुणसमधिका सत्त्वयुक्ता तथैव
ज्ञातुर्ज्ञेयावभासा मतिरिति कथितं संग्रहाद्द्रव्यलक्ष्म ॥

इत्यादिना ।

तत्र चिच्छब्दवाच्याजीवात्मानः परमात्मनः सकाशाद् भिन्नाः नित्याश्च । तथाच श्रुतिः,'द्वा सुपर्णा सयुजासखायेत्यादिका । अतएवोक्तं नानात्मानो व्यवस्थात इति । तन्नित्यत्वमपि श्रुतिप्रसिद्धम् ।

न जायते म्रियते वा विपश्चि-
न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे इति ॥

अपरथा कृतप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः।अतएवोक्तं वीतरागजन्मादर्शनादिति । तदणुत्वमपि श्रुतिप्रसिद्धम् ।

बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।
भोगो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पत इति ॥

'आराग्रमात्रः पुरुषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य' इति च ॥

अचिच्छब्दवाच्यं दृश्यं जडं जगत् त्रिविधं भोग्यभोगोपकरणभोगायतनभेदात् । तस्य जगतः कर्त्तोपादानंचेश्वरपदार्थः पुरुषोत्तमो वासुदेवादिपदवेदनीयः । तदप्युक्तम् ।

वासुदेवः परं ब्रह्म कल्याणगुणसंयुतः ।
भुवनानामुपादानं कर्त्ता जीवनियामक इति ॥

स एव वासुदेवः परमकारुणिको भक्तवत्सलःपरमपुरुषस्तदुपासकानुगुणतत्तत्फलप्रदानाय स्वलीलावशादर्चाविभवव्यूहसूक्ष्मान्तर्यामिभेदेन पञ्चधावातिष्ठते । तत्रार्चा नाम प्रतिमादयः । रामाद्यवतारो विभवः । व्यूहश्चतुर्विधः वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धसंज्ञकः सूक्ष्मं सम्पूर्णं षड्गुणं वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म । गुणा अपहतपाप्मत्वादयः । 'सोऽपहतपाप्मा विरजो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सः सत्यकामः सत्यसंकल्प' इति श्रुतेः । अन्तर्यामी सकलजीवनियामकः 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरोयमयतीति' श्रुतेः । तत्र पूर्वपूर्वमूर्त्युपासनया पुरुषार्थपरिपन्थिदुरितनिचयक्षये सत्युत्तरोत्तरमूर्त्युपास्त्याधिकारः । तदुक्तम्,

वासुदेवः स्वभक्तेषु वात्सल्यात् तत्तदीहितम् ।
अधिकार्य्यानुगुण्येत प्रयच्छति फलं बहु ॥
तदर्थं लीलया स्वीयाः पञ्च मूर्त्तीः करोति वै ।

प्रतिमादिकमर्चा स्यादवतारास्तु वैभवाः ॥
संकर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः ।
व्यूहश्चतुर्विधो ज्ञेयः सूक्ष्मं सम्पूर्णषड्गुणम् ॥
तदेव वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म निगद्यते ।
अन्तर्यामी जीवसंस्थो जीवप्रेरक इरितः ॥
य आत्मनीतिवेदान्तवाक्यजालैर्निरूपितः ।
अर्चोपासनया क्षिप्ते कल्मषेऽधिकृतो भवेत् ॥
विभवोपासने पश्चाद् व्यूहोपास्तौ ततः परम् ।
सूक्ष्मे तदनु शक्तः स्यादन्तर्यामिणमीक्षितुमिति ॥

तदुपासनञ्च पञ्चविधम् अभिगमनमुपादानमिज्या स्वाध्यायो योग इति श्रीपञ्चरात्रेऽभिहितम् । तत्राभिगमनं नाम देवतास्थानमार्गस्य संमार्जनोपलेपनादि । उपादानं नाम गन्धपुष्पादिपूजासाधनसम्पादनम् । इज्या नाम देवतापूजनम् । स्वाध्यायो नाम अर्थानुसन्धानपूर्वको मन्त्रजपो वैष्णवसूक्तस्तोत्रपाठो नामसंकीर्त्तनं तत्त्वप्रतिपादकशास्त्राभ्यासश्च । योगो नाम देवतानुसन्धानम् । एवमुपासनाकर्मसमुच्चितेन विज्ञानेन दृष्टदर्शने नष्टे भगवद्भक्तस्य तन्निष्ठस्य भक्तवत्सलः परमकारुणिकः पुरुषोत्तमः स्वयाथात्मयानुभवानुगुणनिरवधिकानन्तरूपं पुनरावृत्तिरहितं स्वपदं प्रयच्छति । तथाच स्मृतिः,

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गता इति ॥
स्वभक्तं वासुदेवोऽपि संप्राप्यानन्दमक्षयम् ।
पुनरावृत्तिरहितं स्वीयं धाम प्रयच्छतीति च ॥

तदेतत सर्वं हृदि निधाय महोपनिषन्मतावलम्बनेनभगवद्बोधायनाचार्य्यकृतां ब्रह्मसूत्रवृत्तिं विस्तीर्णामालक्ष्य रामानुजः शारीरिकमीमांसाभाष्यमकार्षीत् । तत्राथातो ब्रह्मजिज्ञासेति प्रथमसूत्रस्यायमर्थः । अत्र अथशब्दः पूर्वप्रवृत्तकर्माधिगमनानन्तर्य्यार्थः । तदुक्तं वृत्तिकारेण, वृत्तात् कर्माधिगमादनन्तरं ब्रह्म विविदिषतीति । अतःशब्दो हेत्वर्थः अधीतसाङ्गवेदस्याधिगततदर्थस्य विनश्वरफलात् कर्मणो विरक्तत्वाद्धेतोः स्थिरमोक्षाभिलाषुकस्य तदुपायभूतब्रह्मजिज्ञासा भवति । ब्रह्मशब्देन स्वभावतो निरस्तसमस्तदोषानवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणः पुरुषोत्तमोऽभिधीयते । एवञ्च कर्मज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य च वैराग्योत्पादनद्वारा चित्तकल्मषापनयनद्वारा च ब्रह्मज्ञानं प्रति साधनत्वेन तयोः कार्य्यकारणत्वेन पूर्वोत्तरमीमांसयोरेकशास्त्रत्वम्। अतएव वृत्तिकारा एकमेवेदं शास्त्रं जैमिनीयेन षोड़शलक्षणेनेत्याहुः । कर्मफलस्य क्षयित्वं ब्रह्मज्ञानफलस्य चाक्षयित्वं परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेनेत्यादिश्रुतिभिः

रनुमानार्थापत्त्युपबृंहिताभिः प्रत्यपादि । एकैकनिन्दया कर्मवि-शिष्टस्य ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं दर्शयति श्रुतिः 'अन्धं तमः प्रविशन्तिये विद्यामुपासते ततो भूय इवते तमो य उ विद्यायां रताः । विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयं सह अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते' इत्यादि । तदुक्तं पाञ्चरात्ररहस्ये ।

स एव करुणासिन्धुर्भगवान् भक्तवत्सलः ।
उपासकानुरोधेन भजते मूर्त्तिपञ्चकम् ॥
तदर्चाविभवव्यूहसूक्ष्मान्तर्यामिसंज्ञकम् ।
यदाश्रित्यैव चिद्वर्गस्तत्तज्ज्ञेयं प्रपद्यते ॥
पूर्वपूर्वोदितोपास्तिविशेषक्षीणकल्मषः ।
उत्तरोत्तरमूर्त्तीनामुपास्त्यधिकृतो भवेत ॥
एवं ह्यहरहः श्रौतस्मार्त्तधर्मानुसारतः ।
उक्तोपासनया पुंसां वासुदेवः प्रसीदति ॥
प्रसन्नात्मा हरिर्भक्त्या निदिध्यासनरूपया ।
अविद्यां कर्मसङ्घातरूपां सद्यो निवर्त्तयेत् ॥
ततः स्वाभाविकाः पुंसांते संसारतिरोहिताः ।
आविर्भवन्ति कल्याणाः सर्वज्ञत्वादयो गुणाः ॥
एवं गुणाः समानाः स्युर्मुक्तानामीश्वरस्य च ।

सर्वकर्तृत्वमेवैकं तेभ्यो देवे विशिष्यते ॥

मुक्तास्तु शेषिणि ब्रह्मण्यशेषे शेषरूपिणः ।

सर्वानश्नुवते कामान् सह तेन विपश्चितेति ॥

तस्मात्तापत्रयातुरैरमृतत्वाय पुरुषोत्तमादिपदवेदनीयं ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तं भवति । प्रकृतिप्रत्ययैः प्रत्ययार्थं प्राधान्येन सह ब्रूत इतः स नोऽन्यत्रेतिवचनबलादिच्छाया इष्यमाणप्रधानत्वादिष्यमाणं ज्ञानमिह विधेयं तच्च ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं वेदनं न तु वाक्यजन्यमापातज्ञानं पदसन्दर्भश्राविणो व्युत्पन्नस्य विधानमन्तरेणापिप्राप्तत्वात् 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' 'आत्मेत्येवोपासीत' 'विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत' 'अनुविद्य विजानातीत्यादिश्रुतिभ्यः' । अत्र श्रोतव्य इत्यनुवादः अध्ययनविधिना साङ्गस्य स्वाध्यायस्य ग्रहणे अधीतवेदस्य पुरुषस्य प्रथाजनवदर्थदर्शनात्तन्निर्णयाय स्वरसत एव श्रवणे प्रवर्त्तमानतया तस्य प्राप्तत्वात् । मन्तव्य इति चानुवादः श्रवणप्रतिष्ठार्थत्वेन मननस्यापि प्राप्तत्वादप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति न्यायात् । ध्यानञ्च तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसन्तानरूपा वा स्मृतिः स्मृतिप्रतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष इति ध्रुवायाः स्मृतेरेव मोक्षोपायत्वश्रवणात् । सा च स्मृतिर्दर्शनसमानाकारा ।

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥

इत्यनेनैकत्वात् । तथाच 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यनेनास्यादर्शनरूपता विधीयते । भवति च भावनाप्रकर्षात् स्मृतेर्दर्शनरूपत्वम् । वाक्यकारेणैतत् सर्वं प्रपञ्चितं वेदनमुपासनं स्यादित्यादिना । तदेव ध्यानं विशिनष्टि श्रुतिः, 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वामिति' । प्रियतम एव हि वरणीयो भवति यथायं प्रियतममात्मानं प्राप्नोति तथा स्वयमेव भगवान् प्रियतम इति भगवतैवाभिहितम् ।

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते इति ॥
पुरुषः स परः पार्थ ! भक्त्या लभ्यस्त्वनन्ययेति च ॥

भक्तिस्तु निरतिशयानन्दप्रियानन्यप्रयोजनसकलेतरवैतृष्णयवज्ज्ञानविशेष एव । तत्सिद्धिश्च विवेकादिभ्यो भवतीति वाक्यकारेणोक्तं तल्लब्धिर्विवेकविमोकाभ्यासक्रियाकल्याणानवसादानुद्धर्षेभ्यः सम्भवान्निर्वचनाच्चेति । तत्र विवेको नामादुष्टादन्नात् सत्त्वशुद्धिः, अत्र निर्वचनम् आहारशुद्धेः सत्त्वशुद्धिः, सत्त्वशुद्ध्या ध्रुवा स्मृतिरिति । विमोकः कामानभिष्वङ्गः शान्त

उपासीतेति निर्वचनम् । पुनः पुनः संशीलनमभ्यासः निर्वचनञ्च स्मार्त्तमुदाहृतं भाष्यकारेण सदा तद्भावभावित इति । श्रौतस्मार्त्तकर्मानुष्ठानं शक्तितः क्रिया क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इति निर्वचनम् सत्यार्जवदयादानादीनि कल्याणानि सत्येन लभ्यत इत्यादिनिर्वचनम् दैन्यविपर्य्ययाऽनवसादः 'नायमात्मा बलहीनेन लभ्यत इति निर्वचनम् तद्विपर्य्ययजा तुष्टिरनुद्धर्षः शान्तो दान्त इति निर्वचनम् । तदेवमेवंविधनियमविशेषसमासादित-पुरुषोत्तमप्रसाद विध्वस्ततमः स्यान्तस्य अनन्यप्रयोजनानवरत-निरतिशयप्रियवदात्मप्रत्ययावभासतापन्नध्यानरूपया भक्त्या पुरुषोत्तमपदं लभ्यत इति सिद्धम् । तदुक्तं यामुनेन, उभयपरिकर्मितस्वान्तस्यैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगलभ्य इति ज्ञानकर्मयोगसंस्कृतान्तःकरणस्येत्यर्थः ।

किं पुनर्ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्यपेक्षायां लक्षणमुक्तं जन्माद्यस्य यत इति । जन्मादीति सृष्टिस्थितिप्रलयं तद्गुणसंविज्ञानो बहुब्रीहिः अस्याचिन्त्यविविधरचनारच्यस्य नियतदेशकालभोग-ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तक्षेत्रज्ञमिश्रस्य जगतः यतो यस्मात् सर्वेश्वरात् निखिलहेयप्रत्यनीकस्वरूपात् सत्यसङ्कल्पाद्यनवधिकातिशया-संख्येयकल्याणगुणात् सर्वज्ञात् सर्वशक्तेः पुंसः सृष्टिस्थितिप्रलयाः प्रवर्त्तन्त इति सूत्रार्थः ।

इत्थम्भूते ब्रह्मणि किं प्रमाणमिति जिज्ञासायां शास्त्रमेव प्रमाणमित्युक्तं शास्त्रयोनित्वादिति। शास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणं यस्य तच्छास्त्रयोनिः तस्य भावस्तत्त्वं तस्माद् ब्रह्मज्ञानकारणात्मज्ञानकारणत्वात शास्त्रस्य तद्‌योनित्वं ब्रह्मण इत्यर्थः। न च ब्रह्मणः प्रमाणान्तरगम्यत्वं शङ्कितुं शक्यमतीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षस्य तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। नापि महार्णवादिकं सकर्तृकं कार्य्यत्वात् घटवत् इत्यनुमानस्य पूतिकूष्माण्डायमानत्वात्। तल्लक्षणं, ब्रह्म यतो वा इमानि भूतानीत्यादिवाक्यं प्रतिपादयतीति स्थितम्।

यद्यपि ब्रह्म प्रमाणान्तरगोचरतां नावतरति तथापि प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वाभावासिद्धरूपं ब्रह्मन शास्त्रं प्रतिपादयितुं प्रभवतीति एतत्पर्य्यनुयोगपरिहारायोक्तं तत्तु समन्वयादिति। तुशब्दः प्रसक्ताशङ्काव्यावृत्त्यर्थः तच्छास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः सम्भवत्येव कुतः समन्वयात् परमपुरुषार्थभूतस्यैव ब्रह्मणोऽभिधेयतयान्वयादित्यर्थः। न च प्रवृत्तिनिवृत्त्योरन्यतरविरहिणः प्रयोजनशून्यत्वं स्वरूपपरेष्वपि पुत्रस्ते जातः नायं सर्प इत्यादिषु हर्षभयनिवृत्तिरूपप्रयोजनवत्त्वं दृष्टमेवेति न किञ्चिदनुपपन्नम्। दिङ्मात्रमत्र प्रदर्शितं विस्तरस्त्वाकरादेवावगन्तव्य इति विस्तरभीरुणोदास्यत इति सर्वमनाकुलम्।

इति वेदान्त सिद्धान्त मत मार्तण्डे रामानुजदर्शनम्।

तदेतद्रामानुजमतं जीवाणुत्वदासत्ववेदापौरुषेयत्वसिद्धार्थ-बोधकत्वस्वतः-प्रमाणत्वप्रमाणत्रित्वपाञ्चरात्रोपजीव्यत्वप्रपञ्चभेद-सत्यत्वादिसाम्येऽपि परस्परविरुद्धभेदादिपक्षत्रयकक्षीकारेण क्षपणकपक्षनिक्षिप्तमित्युपेक्षमाणः 'स आत्मातत्त्वमसीत्यादेर्वेदा-न्तवाक्यजातस्य भङ्ग्यन्तरेणार्थान्तरपरत्वमुपपाद्य ब्रह्ममीमांसा-विवरणव्याजेनानन्दतीर्थः प्रस्थानान्तरमास्थित । तन्मते हि द्विविधतत्त्वं स्वतन्त्रास्वतन्त्रभेदात् । तदुक्तं तत्त्वविवेके ।

स्वतन्त्रमस्वतन्त्रञ्च द्विविधं तत्त्वमिष्यते ।
स्वतन्त्रो भगवान् विष्णुर्निर्दोषोऽशेषसद्गुण इति ॥

ननु सजातीयविजातीयस्वगतनानात्वशून्यं ब्रह्मतत्त्वमिति प्रतिपादकेषु वेदान्तेषु जागरूकेषु कथमशेषसद्गुणत्वं तस्य कथ्यत इति चेन्मैवं भेदप्रमापकबहुप्रमाणविरोधेन तेषां तत्र प्रामाण्यानुपपत्तेः । तथाहि प्रत्यक्षं तावदिदमस्माद्भिन्नमिति नीलपीतादेर्भेदमध्यक्षयति । अथ मन्येथाः किं प्रत्यक्षभेदमेवाव गाहते किं वा धर्मिप्रतियोगिघटितम् । न प्रथमः धर्मिप्रतियोगि प्रतिपत्तिमन्तरेण तत्सापेक्षस्य भेदस्याशक्याध्यवसायत्वात् । द्वितीयोऽपि धर्मिप्रतियोगिग्रहणपुरःसरं भेदग्रहणमथवा युगपत् तत्सर्वग्रहणम् । न पूर्वः बुद्धेर्विरम्य व्यापाराभावात् अन्योन्या

श्रयप्रसङ्गाच्च । नापि चरमः कार्य्यकारणबुद्ध्योर्यौगपद्याभावात्। धर्मिप्रतीतिर्हि भेदप्रत्ययस्य कारणं सन्निहितेऽपि धर्मिणि व्यवहितप्रतियोगिज्ञानमन्तरेण भेदस्याज्ञातत्वेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्य्यकारणभावावगमात् । तस्मान्न भेदप्रत्यक्षं सुप्रसरमिति चेत् किं वस्तुस्वरूपभेदवादिनं प्रति इमानि दूषणान्युद्घुष्यन्ते किं धर्मिभेदवादिनं प्रति । प्रथमे चोरापराधान्माण्डव्यानिग्रहन्यायापातः भवदभिधीयमानदूषणानांतदविषयत्वात् । ननु वस्तुस्वरूपस्यैव भेदत्वे प्रतियोगिसापेक्षत्वं न घटते घटवत् प्रतियोगिसापेक्ष एव सर्वत्र भेदः प्रथत इति चेन्न प्रथमं सर्वतोविलक्षणतया वस्तुस्वरूपे ज्ञायमाने प्रतियोग्यपेक्षया विशिष्टव्यवहारोपपत्तेः । तथाहि परिमाणघटितं वस्तुस्वरूपं प्रथममवगम्यते पश्चात् प्रतियोगिविशेषापेक्षया ह्रस्वं दीर्घमिति तदेव विशिष्य व्यवहारभाजनं भवति । तदुक्तं विष्णुतत्त्वनिर्णये, न च विशेषणविशेष्यतया भेदसिद्धिः । विशेषणविशेष्यभावश्च भेदापेक्षः धर्मिप्रतियोग्यपेक्षया भेदसिद्धिः भेदापेक्षञ्च धर्मिप्रतियोगित्वमित्यन्योन्याश्रयतया भदस्यायुक्तिः पदार्थस्वरूपत्वाद्भेदस्येत्यादिना । अतएव गवार्थिनो गवयदर्शनान्न प्रवर्त्तन्ते गोशब्दञ्च न स्मारन्ति । न च नीरक्षीरादौ स्वरूपे गृह्यमाणे भेदप्रतिभासोऽपि स्यादिति भणनीयं समानाभिहारादिप्रतिबन्धकबलाद्भेदभानव्यवहाराभावोपपत्तेः । तदुक्तम्,

अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात्।
सौक्ष्म्याद् व्यवधानादभिभवात् समानाभिहाराच्चेति॥

अतिदूराद् गिरिशिखरवर्त्तितर्वादौ अतिसामीप्याल्लोचना-ञ्जनादौ इन्द्रियघाताद्विद्युदादौ मनोऽनवस्थानात् कामाद्युपप्लुत-मनस्कस्य स्फीतालोकवर्त्तिनि घटादौ सौक्ष्म्यात् परमाण्वादौ व्यवधानात् कुड्याद्यन्तर्हिते अभिभवात् दिवा प्रदीपप्रभादौ समानाभिहारात् नीरक्षीरादौ यथावदग्रहणं नास्तीत्यर्थः। भवतु वा धर्मभेदवादस्तथापि न कश्चिद्दोषः धर्मिप्रतियोगिग्रहणे सति धर्मभेदभानसम्भवात्। न च धर्मभेदवादे तस्य तस्य भेदस्य भेदान्तरभेद्यत्वेनानवस्था दुरवस्था स्यादिन्यास्थेयं भदान्तरप्रसक्तौ मूलाभावात् भेदभेदिना भिन्नाविति व्यवहारा-दर्शनात्। न चैकभेदबलेनान्यभेदानुमानं दृष्टान्तभेदाविघाते-नोत्थानदोषाभावात्। सोऽयं पिण्याकयाचनार्थे गतस्य खारि-कातैलदातृत्वाभ्युपगम इव। दृष्टान्तभेदविमर्दे त्वनुत्थानमेव। न हि वरविघाताय कन्योद्वाहः। तस्मान्मूलक्षयाभावादनवस्था न दोषाय। अनुमानेनापि भेदोऽवसीयते। परमेश्वरो जीवा-द्भिन्नः, तं प्रति सेव्यत्वात् यो यं प्रति सेव्यः स तस्माद्भिन्नः यथा भृत्याद्राजा। न हि सुखं मे स्यात् दुःखं मे न मनागपि इति पुरुषार्थमर्थयमानाः पुरुषः स्थपतिपदं कामयमानाः

सत्कारभाजो भवेयुः प्रत्युत सर्वानर्थभाजनं भवन्ति । यः स्वस्यात्मनो हीनत्वं परस्य गुणोत्कर्षञ्च कथयति स स्तुत्यः प्रीतः स्तावकस्य तस्याभीष्टं प्रयच्छति । तदाह,

घातयन्ति हि राजानो राजाहमिति वादिनः ।
ददत्यखिलमिष्टञ्च स्वगुणोत्कर्षवादिनामिति ॥

एवञ्च परमेश्वराभेदतृष्णया विष्णोर्गुणोत्कर्षस्य मृगतृष्णिकासमत्वाभिधानं विपुलकदलीफललिप्सया जिह्वाच्छेदनं हरति एतादृशविष्णुविद्वेषणादन्धतमसप्रवेशप्रसङ्गात । तत तत्प्रतिपादितं मध्यमन्दिरेण महाभारततात्पर्य्यनिर्णये ।

अनादिद्वेषिणो दैत्या विष्णोर्द्वेषो विवर्द्धितः ।
तमस्यन्धे पातयति दैत्यानन्धे विनिश्चयादिति ॥

सा च सेवा अङ्कननामकरणभजनभेदात्त्रिविधा । तत्राङ्कनं नारायणायुधादीनां तद्रूपस्मरणार्थमपेक्षितार्थसिद्ध्यर्थञ्च। तथाच शाकल्यसंहितापरिशिष्टम् ।

चक्रं विभर्ति पुरुषोऽभितप्तं बलं देवानाममृतस्य विष्णोः ।
स याति नाकं दुरितावधूय विशन्ति यद् यतयो वीतरागाः ॥
देवाश्च येन विधृतेन बाहुना सुदर्शनेन प्रयातास्तमायन् ।

येनाङ्किता मनवो लोकसृष्टिं वितन्वन्ति ब्राह्मणास्तद्वहन्ति॥
तद्विष्णोः परमं पदं येन गच्छन्ति लाञ्छिताः ।
उरुक्रमस्य चिह्नैरङ्किता लोके सुभगा भवाम इति ॥

अतप्ततनुर्नतदामो अश्नुते ।श्रितास इद्वहन्तस्तत्समासतेति तैत्तिरीयकोपनिषच्च । स्थानविशेषश्चाग्नेयपुराणे दर्शितः ।

दक्षिणे तु करे विप्रो बिभृयाच्च सुदर्शनम् ।
सव्येन शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुरिति ॥

अन्यत्र चक्रधारणे मन्त्रविशेषश्च दर्शितः ।

सुदर्शनं महाज्वालं कोटिसूर्य्यसमप्रभम् ।
अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय ॥
त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे ।
नमितः सर्वदेवैश्च पाञ्चजन्य ! नमोऽस्तु ते इति ॥

नामकरणं पुत्रादीनां केशवादिनाम्ना व्यवहारः सर्वदा तन्नामानुस्मरणार्थम् । भजनं दशविधं वाचा सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायः कायेन दानं परित्राणं परिरक्षणं मनसा दया स्पृहा श्रद्धा चेति । अत्रैकैकं निष्पाद्य नारायणे समर्पणं भजनम् । तदुक्तम्,

अङ्कनं नामकरणं भजनं दशधा च तदिति ।।

एवं ज्ञेयत्वादिनापि भेदोऽनुमातव्यः, तथा श्रुत्यापि भेदोऽपगन्तव्यः, सत्यमेतमनुविश्वे मदन्तिरातिं देवस्य गृणतो मघोनः सत्यासो अस्य महिमागृणे शवोथज्ञेषु विप्रराज्ये सत्य आत्मा सत्यो जीवः सत्यं भिदा सत्यं भिदा मयि वारुण्यो मयि वारुण्यो मयि वारुण्य इति मोक्षानन्दभेदप्रतिपादकश्रुतिभ्यः ।

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम सामर्थ्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ।।

जगद्व्यापारवर्जंप्रभुकरणासन्निहितत्वाच्चेत्यादिभ्यश्च । न च ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुतिबलाज्जीवस्य पारमैश्वर्यं शक्यशङ्कं सम्पूज्य ब्राह्मणं भक्त्या शूद्रोऽपि ब्राह्मणो भवेदितिवत् बृंहितो भवतीत्यर्थपरत्वात् । ननु

प्रपञ्चो यदि वर्त्तेत निवर्त्तेत न संशयः ।
मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ।।

इति वचनात् द्वैतस्य कल्पितत्वमवगम्यत इति चेत् सत्यं भावमनभिसन्धायाभिधानात् । तथाहि यद्ययमुत्पद्येत तर्हि निवर्त्तेत न संशयः । तस्मादनादिरेवायां प्रकृष्टः पञ्चविधो

भेदप्रपञ्चः न चायमविद्यमानो मायामात्रत्वान्मायेति भगवदि-च्छोच्यते ।

महामायेत्यविद्येति नियतिर्मोहिनीति च ।
प्रकृतिर्वासनेत्येव तवेच्छानन्त कथ्यते ॥
प्रकृतिः प्रकृष्टकरणाद्वासना वासयेद् यतः ।
अ इत्युक्ते हरिस्तस्य मायाऽविद्येति संज्ञिता ॥
मायेत्युक्ता प्रकृष्टत्वात् प्रकृष्टे हि मयाभिधा ।
विष्णोः प्रज्ञप्तिरेवैका शब्दैरेतैरुदीर्य्यते ॥
प्रज्ञप्तिरूपो हि हरिः सा च स्वानन्दलक्षणा ॥

इत्यादिवचननिचयप्रामाण्यबलात् सैव प्रज्ञा मानत्राणकर्त्री च यस्य तन्मायामात्रं ततश्च परमेश्वरेण ज्ञातत्वाद्रक्षितत्वाच्च न द्वैतं भ्रान्तिकल्पितं, न हीश्वरे सर्वस्य भ्रान्तिः सम्भवति विशेषादर्शननिबन्धनत्वाद् भ्रान्तेः । तर्हि तद्व्यपदेशः कथमित्यत्रोत्तरम् अद्वैतं परमार्थत इति परमार्थापेक्षया तेन सर्वस्मादुत्तमस्य विष्णुतत्वस्य समाभ्यधिकशून्यत्वमुक्तं भवति । तथाच परमा श्रुतिः ।

जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वरभिदा तथा ।
जीवभेदो मिथश्चैव जड़जीवभिदा तथा ॥

मिथश्च जड़भेदो यः प्रपञ्चो भेदपञ्चकः ।
सोऽयं सत्योऽप्यनादिश्च सादिश्चेन्नाशमाप्नुयात ॥
न च नाशं प्रयात्येष न चासौ भ्रान्तिकल्पितः ।
कल्पितश्चेन्निवर्त्तेत न चासौ विनिवर्त्तते ॥
द्वैतं न विद्यत इति तस्मादज्ञानिनां मतम् ।
मतं हि ज्ञानिनामेतन्मितं त्रातं हि विष्णुना ॥
तस्मान्मा:त्रमिति प्रोक्तं परमो हरिरेव त्वित्यादि ॥

तस्माद्विष्णोः सर्वोत्कर्ष एव तात्पर्यं सर्वागमानाम् । एत-देवाभिसन्धायाभिहितं भगवता ।

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥
यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोक वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥
यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद् भजति मां सर्वभावेन भारत ॥
इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।
एतद् बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारतेति ॥

महावराहेऽपि ।

मुख्यञ्च सर्ववेदानां तात्पर्य्यं श्रीपतौ परे ।
उत्कर्षे तु तदन्यत्र तात्पर्यं स्यादवान्तरमिति ॥

युक्तञ्च विष्णोः सर्वोत्कर्षे महातात्पर्य्यम् । मोक्षो हि सर्वपुरुषार्थोत्तमः । धर्मार्थकामास्त्वनित्याः । मोक्ष एव नित्यः । तस्मान्नित्यं तदर्थाय यतेत मतिमान्नर इति भाल्लवेयश्रुतेः । मोक्षश्च विष्णुप्रसादमन्तरेण न लभ्यते । यस्य प्रसादात परमा यतस्वरूपात तस्मात् संसारान्मुच्यते नावरेसुरानाराधयन्तोऽसौ परमो विचिन्त्यो मुमुक्षुभिः कर्मपाशादमुष्मादिति नारायणश्रुतेः।

तास्मिन् प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यं,
सर्वार्थकामैरलमल्पकास्ते ।
समाश्रिताद् ब्रह्मतरोरनन्तात
निःसंशयं मुक्तिफलं प्रयात इति ॥

विष्णुपुराणोक्तेश्च । प्रसादश्च गुणोत्कर्षज्ञानादेव नाभेदज्ञानादित्युक्तम् । न च तत्त्वमस्यादितादात्म्यव्याकोपः श्रुतितात्पर्यापरिज्ञानविजृम्भणात् ।

आह नित्यपरोक्षन्तु तच्छब्दो ह्यविशेषितः ।
त्वंशब्दश्चापरोक्षार्थे तयोरैक्यं कथं भवेत ॥

आदित्यो यूप इतिवत् सादृश्यार्था तु सा श्रुतिरिति। तथाच परमा श्रुतिः।

जीवस्य परमैक्यञ्च बुद्धिसारूप्यमेव वा।
एकस्थाननिवेशो वा व्यक्तिस्थानमपेक्ष्य वा॥
न स्वरूपैकता तस्य मुक्तस्यापि विरूपतः।
स्वातन्त्र्यपूर्णतेऽल्पत्वात्पारतन्त्र्ये विरूपतेति॥

अथवा तत्त्वमसीत्यत्र स एवात्मा स्वातन्त्र्यादिगुणोपेतत्वात अतत्त्वमसि त्वं तन्न भवसि तद्राहितत्वादित्येकत्त्वमतिशयेन निराकृतम्। तदाह,

अतत्त्वमिति वा छेदस्तेनैक्यं सनिराकृतमिति॥

तत्तस्मात् दृष्टान्तवनकेऽपि स यथा शकुनिः सूत्रेण वद्ध इत्यादिना भेद एव दृष्टान्ताभिधानाय अयमभेदोपदेश इति तत्त्ववादरहस्यम्। तथाच महोपनिषत्,

यथा पक्षी च सूत्रश्च नानावृक्षरसा यथा।
यथा नद्यः समुद्राश्च शुद्धोदलवणे यथा॥
चारापहार्य्यौ च यथा यथा पुंविषयावपि।
तथा जीवेश्वरौ भिन्नौ सर्वदैव विलक्षणौ॥

तथापि सूक्ष्मरूपत्वान्न जीवात् परमो हरिः ।
भेदेन मन्ददृष्टीनां दृश्यते प्रेरकोऽपि सन् ॥
वैलक्षण्यं तयोर्ज्ञात्वा मुच्यते बध्यतेऽन्यथेति ।
ब्रह्मा शिवः सुराद्याश्च शरीरक्षरणात् क्षराः ॥
लक्ष्मीरक्षरदेहत्वादक्षरातः परो हरिः ॥
स्वातन्त्र्यशक्तिविज्ञानसुखाद्यैराखिलैर्गुणैः ।
निःसीमत्वेन ते सर्वे तद्वशाः सर्वदेवता इति ॥
विष्णुं सर्वगुणैः पूर्णं ज्ञात्वा संसारवर्जितः ।
निर्दुःखानन्दभुग्नित्यं सत्समीपे स मोदते ॥
मुक्तानाञ्चाश्रयो विष्णुराधिकाधिपातिस्तथा ।
तद्वशा एव सर्वे सर्वदेव स ईश्वर इति च ॥

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानञ्च प्रधानत्वकारणत्वादिना युज्यत न तु सर्वमिथ्यात्वेन । न हि सत्ताज्ञानेन मिथ्याज्ञानं सम्भवति । यथा प्रधानपुरुषाणां ज्ञानाज्ञानाभ्यां ग्रामो ज्ञातः अज्ञात इत्येवमादिव्यवदेशो दृष्ट एव । यथा च कारणे पितरि ज्ञाते जानात्यस्य पुत्रमिति । अन्यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातमित्यत्र एकपिण्डशब्दौ वृथा प्रसज्येयातां मृदा विज्ञातयेत्येतावतैव वाक्यस्य पूर्णत्वात् । न च वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्येतत् कार्य्यस्य

मिथ्यात्वमाचष्टे इत्येष्टव्यं वाचारम्भणं विकारो यस्य तत् अविकृतं नित्यं नामधेयं मृत्तिकेत्यादिकमित्येतद्वचनं सत्यमिति तथ्यस्य स्वीकारात् । अपरथा नामधेयमेवेति शब्दयोर्वैयर्थ्यं प्रसज्येत । अतो न कुत्रापि जगतो मिथ्यात्वासिद्धिः । किञ्च प्रपञ्चो मिथ्येत्यत्र मिथ्यात्वं तथ्यमतथ्यं वा । प्रथमे सत्याद्वैतभङ्ग-प्रसङ्गः । चरमे प्रपञ्चसत्यत्वापातः । नन्वनित्यत्वं नित्य मनित्यंवा उभयथाप्यनुपपत्तिरित्याक्षेपवद्यमपि नित्यसमजातिभेदः स्यात् । तदुक्तं न्यायनिर्वाणवेधसा, नित्यमनित्यभावादनित्य-नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसम इति । तार्किकरक्षायाञ्च,

धर्मस्य तदतद्रूपविकल्पानुपपत्तितः ।
धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वभङ्गो नित्यसमो भवेदिति ॥

अस्याः संज्ञायाः उपलणत्वमभिप्रेत्याभिहितं प्रबोधसिद्धौ अन्वर्थित्वात्तूपरञ्जकधर्मसमेति । तस्मात् सदुत्तरमेतदिति चेत् अशिक्षितत्रासनमेतत् दुष्टत्वमूलानिरूपणात् । तद्ध द्विविधं साधारणमसाधारणञ्च । तत्राद्यं स्वव्याघातकं, द्वितीयं त्रिविधं युक्ताङ्गहीनत्वमयुक्ताङ्गाधिकत्वमाविषयवृत्तित्वञ्चेति । तत्र साधा-रणमसम्भावितमेव उक्तस्याक्षेपस्य स्वात्मव्यापनानुपलम्भात् । एवमसाधारणमपिघटस्य नास्तितोक्तावस्तित्ववत् प्रकृतेप्युपपत्तेः। ननु प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमभ्युपेयते नासत्त्वमिति चेत्तदेतत् सोऽयं

शिरश्छेदेऽपि शतं न ददाति विंशतिपञ्चकन्तु प्रयच्छतीति शाकटिकवृत्तान्तमनुहरेत मिथ्यात्वासत्त्वयोः पर्य्यायत्वादित्यलमतिप्रपञ्चेन ।

तत्राथातो ब्रह्मजिज्ञासेति प्रथमसूत्रस्यायमर्थः । तत्राथशब्दो मङ्गलार्थोऽधिकारानन्तर्य्यार्थश्च स्वीक्रियते । अतः शब्दो हेत्वर्थः । तदुक्तं गारुडे ।

अथातःशब्दपूर्वाणि सूत्राणि निखिलान्यपि ।
प्रारभेत नियत्यैव तत्किमत्र नियामकम् ॥
कश्चार्थस्तु तयोर्विद्वान् कथमुत्तमता तयोः ।
एतदाख्याहि मे ब्रह्मन् यथा ज्ञास्यामि तत्त्वतः ॥
एवमुक्तो नारदेन ब्रह्मा प्रोवाच सत्तमः ।
आनन्तर्य्याधिकारे च मङ्गलार्थे तथैव च ॥
अथशब्दस्त्वतःशब्दो हेत्वर्थे समुदीरित इति ॥

यतो नारायणप्रसादमन्तरेण न मोक्षो लभ्यते प्रसादश्च ज्ञानमन्तरेण अतो ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्येति सिद्धम् । जिज्ञास्यब्रह्मणो लक्षणमुक्तं जन्माद्यस्य यत इति । सृष्टिस्थित्यादि यतो भवति तद् ब्रह्मेति वाक्यार्थः । तथा च स्कान्दं वचः ।

उत्पत्तिस्थितिसंहारा नियतिर्ज्ञानमावृतिः ।
बन्धमोक्षौ च पुरुषाद्यस्मात् स हरिरेकराडिति ॥

यतो वा इमानीत्यादिश्रुतिभ्यश्च । तत्र प्रमाणमप्युक्तं शास्त्रयोनित्वादिति । नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं तन्त्रोपनिषद-मित्यादिश्रुतिभ्यः तस्यानुमानिकत्वं निराक्रियते । न चानुमान-स्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमस्ति । तदुक्तं कौर्मे ।

श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं न कुत्रचित् ।
निश्चयात् साधयेदर्थं प्रमाणान्तरमेव च ॥
श्रुतिस्मृतिसहायं यत् प्रमाणान्तरमुत्तमम् ।
प्रमाणपदवीं गच्छेन्नात्र कार्य्या विचारणेति ॥

शास्त्रस्वरूपमुक्तं स्कान्दे ।

ऋग्यजुःसामाथर्वा च भारतं पाञ्चरात्रकम् ।
मूलरामायणञ्चैव शास्त्रमित्यभिधीयते ॥
यच्चानुकूलमेतस्य तच्च शास्त्रं प्रकीर्त्तितम् ।
अतोऽन्यो ग्रन्थविस्तारो नैव शास्त्रं कुवर्त्म तदिति ॥

तदनेनानन्यलभ्यः शास्त्रार्थं इति न्यायेन भेदस्य प्राप्तत्वेन तत्र न तात्पर्य्यं किन्त्वद्वैत एव वेदवाक्यानां तात्पर्य्यमिति अद्वैतप्रत्याशा प्रतिक्षिप्ता अनुमानादीश्वरस्य सिद्ध्यभावेन

तद्भेदस्यापि ततः सिद्ध्यभावात् । तस्मान्न भेदानुवादकत्वमिति तत्परत्वमवगम्यते । अतएवोक्तम्,

सदागमैकविज्ञेयं समतीतक्षराक्षरम् ।
नारायणं सदा वन्दे निर्दोषाशेषसद्गुणमिति ॥

शास्त्रस्य तत्र प्रामाण्यमुपपादितं तत्तु समन्वयादिति समन्वय उपक्रमादिलिङ्गम् उक्तं बृहत्संहितायाम् ।

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्य्यनिर्णय इति ॥

एवं वेदान्ततात्पर्य्यवशात् तदेव ब्रह्म शास्त्रगम्यमित्युक्तं भवति । दिङ्मात्रमत्र प्रादर्शिशिष्टमानन्दतीर्थभाष्यव्याख्यानादौ द्रष्टव्यं ग्रन्थबहुत्वभियोपरम्यत इति । एतच्च रहस्यं पूर्णप्रज्ञेन मध्यमन्दिरेण वायोस्तदीयावतारम्मन्येन निरूपितमिति ।

प्रथमस्तु हनूमान् स्यात् द्वितीयो भीम एव च ।
पूर्णप्रज्ञस्तृतीयश्च भगवत्कार्य्यसाधक इति ॥
एतदेवाभिप्रेत्य तत्र तत्र ग्रन्थसमाप्ताविदं पद्यं लिख्यते ।
यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने दिव्यानि रूपाण्यलं
ह्येतद्दर्शितमित्थमेतदखिलं वेदस्य गर्भे महः ।

वायो रामवचोनतं प्रथमकं वृक्षो द्वितीयं वपु-
र्मध्यो यस्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केशवे ॥

एतत्पद्यार्थस्तु बलित्थात्तद्विपुलियाधिदर्शितं देवस्य भर्गः सहस्रो यतो जनीत्यादिश्रुतिपर्य्यालोचनयावगम्यत इति । तस्मात् सर्वस्य शास्त्रस्य विष्णुतत्वं सर्वोत्तममित्यत्र तात्पर्य्यमिति सर्वं निरवद्यम् ।

इति वेदान्तसिद्धन्त मार्त्तण्डे पूर्णप्रज्ञदर्शनम् ।

तदेतद्वैष्णवमतं दासत्वादिपदवेदनीयं परतन्त्रदुःखाव हत्वान्नदुःखान्तादीप्सितास्पदमित्यरोचयमानाः पारमैश्वर्य्यं कामयमानाः पराभिहता मुक्ता न भवन्ति परतन्त्रत्वात् पारमैश्वर्य्यराहितत्वादस्मदादिवत् मुक्तात्मानश्च परमेश्वरगुणसम्बन्धिनः पुरषत्वे सति समस्तदुःखवीजविधुरत्वात् परमेश्वरवदित्याद्यनुमानं प्रमाणं प्रतिपद्यमानाः केचन माहेश्वराः परमपुरुषार्थसाधनपञ्चार्थप्रपञ्चनपरं पाशुपतशास्त्रमाश्रयन्ते ।

इति श्रीमत्सर्वतंत्रस्वतंत्रविद्यावाचस्पतिदेवराज
पं० देवदत्तशर्मविरचिते वेदान्तसिद्धांतमत-
मार्तण्डे सर्वमतसंग्रहाभिधस्तृतीयः पादः
समाप्तः ॥

* श्रीहरिः *

* अज्ञान तिमिरभास्करः *

विद्यावाचस्पतिपदोपलक्षित श्रीयुत देवदत्त शर्मविद्वद्वरोपस्थानेन
श्रीवैष्णव चतुस्सम्प्रदायविद्वन्महा सभापूर्वाद्रि समुदितः
सचउक्त सभाद्वारा प्रकाशितः इदानीं संशोध्य पुनः प्रकाश्यते ।

यमुनाकुञ्जनिलीनो लसतु नवीनो तु नीरदश्यामः ।
ताडिदम्बरम्बसानो नृत्यति केकीयमुद्वीक्ष्य ॥ १ ॥

निगमागमसारासारहेयोपादेयडिम्भानाम्पंडितम्मन्यमानानां चतुः सम्प्रदायिवैष्णवाचार्य्यवर्य्य-वाक्यमश्रद्दधानानामातितिमिर-तिरस्काराय भास्कर उदयते। तत्र वाक्यमस्ति नास्ति-इतिनास्मा-कमाग्रहः,तस्य तस्य वाक्यस्य कालेन नियमनात्,एतेन शिष्टाचा-रपरिगृहीतो लोक इति सिद्धः। महाजनो येन गतः स पन्था-इति लोकसिद्धस्य कार्यस्य श्रुतिमूलामिति सर्वत्र सिद्धम्,यथा होलाका-धिकरणं शिष्टपरिगृहीतत्वात मीमांसायाम् सुप्रसिद्धम्। धर्मशा-स्त्रे वीरमित्रोदयादावधिकृतश्च। एतेन प्रस्थानत्रयनिबन्धभाष्यकर्तृ वैष्णवाचार्यचतुष्टयं श्रुतिस्मृतिपुराणानुगृहीतम्,अलौकिकावगीत शिष्टानुमतत्वात् यदीदृशम् तदीदृशम् यथा मङ्गलादि।एतेन प्रत्यक्ष-मपि उक्तमतचतुष्टयं तर्कानुकूलमिति चतुरस्रम्।अथवा तुष्यतुदुर्जन

इति न्यायात् सवर्ग्यगर्गादिवाक्यानि संप्रति संदर्श्यन्ते । गर्गसंहिताध्यायेऽश्वमेधखण्डे एकषष्टितमेऽध्याये—

विष्णुस्वामी वामनांशः तथा मध्वस्तु ब्रह्मणः ।
रामानुजस्तु शेषांशो निम्बार्कः सनकस्यच ॥ १ ॥

एते कलौयुगे भाव्याः संप्रदायप्रवर्तकाः । संवत्सरे विक्रमस्य चत्वारः क्षितिपावनाः ॥ २ ॥ एतेन वैष्णवसंप्रदायप्रवर्तका उक्ताचार्याः चत्वार एव, अन्येतु तदन्तर्गता एव प्रतीयन्ते यथा विष्णुस्वामिसंप्रदायान्तर्गताः श्रीवल्लभाचार्याः । आचार्य्यवान् पुरुषो वेद । इति श्रुतेः ॥

संप्रदायविहीना ये ते मन्त्रा निष्फला मताः—इतिसिद्धम् ।
यस्य देवे पराभक्तिः यथा देवे तथा गुरौ ॥
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ १ ॥

इत्यपि श्रुतिरुपष्टाम्भिकास्माकम् ।

एतेन उक्ताचार्यप्रवर्तिताः चत्वार एव संप्रदायाः, ये चैतद्व्यतिरिक्तस्वसंप्रदायाभिमानिनस्तेषामपि एष्वेवान्तर्भाव आवश्यकः, अन्यथा तेषां वैष्णवत्वव्याघातापत्तेः ।

श्रीशेषावतारस्य पूज्यपाद श्री १०८ श्रीमद्रामानुजाचार्यस्य शिष्यपरिगृहीतं विशिष्टाद्वैतमतं सुविदितमेवासीत् । तथा चेदानीं द्वैताद्वैतम्मतं द्वितीयसुदर्शनावतारस्य पूज्यपाद श्री १०८ श्रीनिम्बार्काचार्यस्य प्रतिजनं जगति प्रख्यातिमधिगतमेव, तद्वद्द्वैतमपि मतं पूर्णप्रज्ञाभिधेयस्य पवमानावतारस्य पूज्यपाद श्री १०८ श्रीम-

ध्वाचार्यस्य सुप्रसिद्धमेव, एवमेव तेजस्त्रितयावतारस्य पूज्यपाद श्री १०८श्रीवल्लभाचार्यस्य शुद्धाद्वैतमपिमतं जगत्यामतीव जागरूकतरमासीदेवेति च चतुर्वर्गसर्गप्रसूरासमुद्रं राजवीथीव वैष्णवचतुः संप्रदायी संप्रति संप्रचरति, यत्र च स्वयमेव पुनः पुनः भारती क्रमेण चतुर्धात्मानं विभज्य भक्तिभावभरं बिभ्राणोक्तदेशिकाचार्य्यवर्य्य-मुखकञ्जमरन्दामोदा श्रुतिस्मृतीतिहासादिसागराणाम् हृदयगमा स्वच्छशुद्धामृतजीवानासारैर्गर्जज्जीमूतमूर्तिरिवापि मधुरालापास्वाभिन्नाश्चापि भिन्ना इव प्रतीयमानाश्चावसरेऽवसरे जगदाप्लावयामास

(अत्राभणितिरियम्)

अयि या हरिभक्तसंचरद्वदनान्तारदनच्छदच्छविः ।
तरुपल्लवनीरविन्दुजा सुषमासाध्याधिरोहति क्षितौ ॥१॥
स्तुवतो भुवनैकसुन्दरम् रुचिरार्थाचतुराननस्य सा ।
मुखतो ववृते चतुष्टयान्मुखतो वापिगिरां चतुष्टयी॥इतिच॥२॥

अत्र सम्प्रदायपञ्चममाशंकमानं श्रीराधावल्लभीस्वामिनामधेयं सर्वत उत्कृष्टंमन्यं पूर्वाचार्यावमानिनं प्रत्याचक्ष्महे ॥

यथा चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्या वहुधाभिन्नाः एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदः एकविंशतिधा वह्वृचम् नवधा अथर्वणोवेदः, एतेच शब्दब्रह्मात्मानो अवान्तरभेदमापन्नाश्चापि चतुःसंख्यां परम्परागतां नातिवर्तन्ते । यथा च परमेश्वरस्य चत्वारो भुजाः यथाचार्थधर्मकाममोक्षाः । आयुधान्यपि चत्वार्येव शंख–चक्र–गदा–पद्मानि नन्दकशार्ङ्गादीनि तु पृथगपितदन्तर्गतान्येव तेन । भवन्तो राधावल्लभसम्प्र-

दायं पृथक् मन्यमानाः धन्यंमन्या अत्रभवन्तोभवन्तः समाहिता भवन्तु प्राप्ताभ्युदयेषु भवत्सु नास्माकमाग्रहः किन्तु किंवदन्त्या समुद्रं चुलुकायिष्यन्तः फूत्कारेण लोकालोकं पातयिष्यन्तः संप्रति सावधानतया समाकर्णयन्तु जैपुरराजधानीकिंवदन्ती प्रवन्धविमुद्रापणेन आत्मोत्कर्षः प्रकाशितः तमवलोक्यैवोद्यतेऽस्माभिः सा किंवदन्ती भवता साक्षात् दृष्टा वा श्रुता वा, अन्यैरपिदृष्टा वा श्रुता नेति वा भवदनुकूला सा किंवदन्ती तामितरे भवत्प्रतिकूलां परिवर्णयन्ति, इत्थं च लक्षणप्रमाणाभ्यां प्रमेयसिद्धिस्तावल्लक्षणमेव दूषणचक्रनक्रमुखान्निस्तरितुमशक्नुवत्प्रमाणासिद्धौ प्रमेयवराकीनां किंवदन्त्यादीनां देशकालतोविरुद्धानां कथा तु तपस्विनी रुदन्तीव सुदूरतो निरस्ता मानपत्रादीनां तु बन्ध्यापुत्रवत् प्रत्याशासुदूरतोनिरस्तैव वोद्धव्या। ननु कथनादेव कथा भवति सैव किंवदन्तीति कथन्न प्रमाणपदमारूढा स्यादिति चेन्न लोकतः प्रमाणतो वा तां साधयितुमिच्छसि, तत्र नाद्यः प्रत्यक्दृष्टस्यापि मरुमरीचिकादेः सत्यत्वेन लोकसिद्धत्वं भविष्यति, तथा श्रुताश्चापि शशशृङ्गकूर्मक्षीरबन्ध्यापुत्रखपुष्पादयोऽपि सिद्धाः सन्तः प्रमाणभाजोभवन्नये भविष्यन्तीति। नापि द्वितीयः किंवदन्तीतरप्रमाणं भवाद्भिः स्वपत्रे नोपन्यस्तम् अतो न्यूनत्वमपि दूषणं, न प्रतिज्ञामात्रेण भवदभीष्टसिद्धिर्भविष्यति किंवदन्त्यादौ सच्छक्तिग्रहाभावात्, श्रुतिशक्तिग्रहाभावव्याकोपश्चापतेत् श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः, इत्यादिशास्त्रशासनानां विरोधोत्पातकेतुरुदयेत, अतो निगमागमसारभृत्तयैव गुरुणां गुरुता, सा च

व्याकुप्यन्ती गुरोश्चालीकनिर्बन्ध इति ब्रह्महत्यापराधं बोधयन्ती भवत्पातित्यं प्रकाशयतिस्म तथाहि मनु० अ० ११ श्लोक ३५ तस्मै न कुशलं ब्रूयान्न शुष्काङ्गिरमीरयेत । तस्मिन्नेवाध्याये श्लोक ५६ अनृतं च समुत्कर्षे राजगामी च पैशुनम् ॥ गुरोश्चालीकानिर्बन्धः समोहि ब्रह्महत्यया ॥१॥ अनृतं मिथ्या समुत्कर्षे स्वाभिजात्यप्रकाशे राजगामी पैशुनन्तु सूचकत्वेन परस्य जीविकाप्राणादिहरणम् ॥ २ ॥ गुरोरलीकनिर्बन्धो नाम गुरौ दोषारोपणम् ३ । एतदुक्तत्रयं ब्रह्महत्यातुल्यम् । एवञ्च उक्तत्रयमपि भवत्सु दोषचतुष्टयं जातम्, तथा ब्राह्मणानामपमानम् ? गुरोरलीकनिर्बन्धः २ स्वाभिजात्यप्रकाशे अनृतम् ३ परावमानेन जीविकाहरणादिमनोरथोऽपि ४ एतच्चतुष्टयमहापातकव्यूहेन भवतां पातित्यं संबोधितम् । अतो वैष्णवचतुःसंप्रदायिजनताभिर्हेया भवन्तो भोजनपानादौ । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह—इति मनूक्तेः दिगेषा दर्शिता सम्यक् प्राचामाचारचर्चिता पदमस्या पृथक् दास्यश्चास्यं यास्यति मूकताम् ॥१॥

नन्वस्तु वा पञ्चमसम्प्रदाय इति भवतां कथं ज्ञातः कस्माद्देशिकात्कस्मिन् काले स च सम्प्रदायः, वेदवेदाङ्गसहचरो वेतरो वा, आद्यश्चेन्मूलं गवेष्य नोक्तमिति. नान्त्योऽसहचरश्चेत् किंवदन्तीसहचर इति भवद्भिरेवोह्यताम्, किंवदन्तीप्रमाणेन यादृशी प्रमेयसिद्धिरिति देशिकविश्राममन्तराऽनवस्थापातश्च भवन्नये स्यात् । आप्तवाक्यमन्तरा को भवानिति आत्मानं निरूपयितुमप्यशक्तो भवान् आप्तदेशिकमन्तरा जनकज्ञानमपि

साकांक्ष्यमिति, यथा श्रीमद्रामादीनां महाप्रभुत्वेऽपि राघववंश्यत्वं जनो ब्रूते, तद्वद् भवतोऽपि संप्रदायान्तर्गतत्वे को वा मत्सरः।

एतेन श्रीमदुक्ताचार्यदैवतविनिर्मिता एवं सम्प्रदायाः वैष्णवानां चत्वार एव भवितुमर्हन्ति । तथाहि—

कैलासो नु हिमालयो नु लहरी क्षीरोदपूरोत्थिति—
मैनाको बड़वानलो नु तरुणो ग्रीष्मस्य भीष्मातपः ॥ १ ॥
इत्थं कीर्तिमहौजसोः समुदये यत्रैवमाशङ्क्यते,
कोन्यो भक्तशिरोवधार्यचरणस्तां स्पर्धते दैशिकः ॥ २ ॥

मत्ताद्रिवारणनिवारणविक्रमेभ्यः
श्वेवास्त्रपाटलनखाग्रमहाशनिभ्यः ।
निद्रामिषेण परिमीलितलोचनेभ्यः,
हर्तुं हरिभ्य इह वाञ्छति कोऽभमुक्तः ॥ २ ॥

विरम्यतेऽस्माभिः सम्प्रति सर्वदैशिकदासानुदासैर्देवदत्तशर्मभिः ।

श्रीहरिः

श्री वैष्णव चतुः संप्रदाय महासभा का जो प्रथमाधिवेशन हुआ था । उस में जो पं० श्रीमान् देवदत्त शास्त्री विद्यावाचस्पति महाशय का "भक्तिभाव विजय" पोथी के विषयमें आलोचन और अभिमत हुआ था । इस में हम सब निम्नलिखित स्वाक्षरकारी परम सहमत हैं ॥

माध्व संप्रदायानुयायिनाम् ॥

मधुसूदन गोस्वामी (माध्व गौडेश्वराचार्य)

आचार्य मदनमोहन गोस्वामी ।
विजय कृष्ण गोस्वामी ।
अनन्तलाल गोस्वामी ।
वालकृष्ण गोस्वामी ।
रामचन्द्र गोस्वामी ।
वालकृष्ण गोस्वामी मुखिया ।
माधव गोस्वामी ।
पं० आशाराम शास्त्री प्रेमसरो०वरसा०
व्या. ती. ललित मोहन भट्टाचार्यः । व्या. ती. जगदानन्ददास ।

अध्यापक वैष्णव विद्यालय वृन्दावन ।

श्रीनिम्बार्कसंप्रदायानुयायिनाम् ॥

गोस्वामी छवीलेलाल ।
पं० किशोरदास ।
गो० पं० केशवलाल शर्म्मा जम्बू वाले ।
गो० नीलाम्बर शरण देवाचार्यः ।
पं० अमोलकराम शास्त्री तर्कतीर्थ ।
पं० दुलारे प्रसाद शास्त्री ।
महन्त कल्याण दास जी ।
पं० गणपति शास्त्री (तर्कतीर्थ न्यायाचार्य)

श्रीरामानुजसंप्रदायानुयायिनाम् ॥

श्री रङ्गाचार्य (गोवर्धनपीठाधिपति श्रीरङ्गमंदिराध्यक्ष)

स्वामी रामप्रपन्नाचार्य शास्त्री ।
पं० श्रीधराचार्य वेदान्ततीर्थ ।
„ सीताराम शास्त्री व्याकरणाचार्य ।
„ गरुडध्वजाचार्य तर्कतीर्थ ।
महन्त भागवतदास जी ।
पं० गोबिन्दाचारी सां० वे० तीर्थ, व्या० आ०
महन्त गजेन्द्ररामानुजदास खपाटिया ।
पण्डित सीताराम शास्त्री बड़ी कुञ्ज ।
पण्डित दाऊदयाल शास्त्री ।
पण्डित रामगोपालशुक्ल ।
पण्डित माधवाचार्य श्री रङ्ग विद्यालय बृन्दावन ।

श्रीविष्णुस्वामिसंप्रदायानुयायिनाम् ॥

गोस्वामी लक्ष्मणाचार्य ।
कृष्णवल्लभ शर्मा ।
पं० गिरधर भट्टजी भक्तितीर्थ ।
भट्ट मदन मोहन शर्मा ।
भट्ट सोहनलाल शर्म्मा ।
पं० पुरुषोत्तमभट्ट ।
शास्त्री सोहनलाल भट्ट ।
पं० रामकुमार शर्मा ।
पं० दाऊदयाल शर्मा ।
मुखियाजी गोपाल । इति

अथ वेदान्तसिद्धान्तमतमार्तण्डे चतुर्थपादे

विषयानुक्रमणिका ।

विषयाः	पृष्ठांकाः

इति चतुर्थपादविषयानुक्रमणिका।

अथ वेदान्तसिद्धान्तमतमार्त्तण्डे

सर्वतंत्रस्वतंत्रविद्यावाचस्पति देवराज पं० देवदत्तशर्मविरचिते

* उपासनाख्यश्चतुर्थपादः *

प्रारभ्यते

श्रीगणेशायनमः अथ प्रपंचसारोक्ताः केचन मंत्राः ॥ तत्रादौ गणपतिमंत्रः ॥

अथ संग्रहेण कथयामि मनुमपि महा गणेशितुः । यमवहित-धियः समुपास्य सिद्धिमधिकांप्रपेदिरे ॥ १ ॥

तारश्रीशक्तिमारावनिगणपतिबीजानि दण्डीनि चोक्त्वा । पश्चाद्विघ्नं चतुर्थ्या वरवरदमथो सर्वयुक्तं जनं च ॥ आभाष्य क्ष्वेलमेन्तं वशमिति च तथैवानयेति द्विठान्तः । प्रोक्तोऽयं गाणपत्यो मनुरखिलविभूतिप्रदः कल्पशाखी ॥ २ ॥

ऋषिरपि गणकोऽस्य स्याच्छन्दो निचृदन्विता च गायत्री सकलसुरासुरवन्दितचरणयुगो देवता महागणपः ॥ ३ ॥

प्रणवादिबीजपीठस्थितेन दीर्घस्वरान्वितेन सता । अङ्गानि षड्विदध्यान्मंत्री विघ्नेश्वरस्य बीजेन ॥ ४ ॥

मन्दाराद्यैः कल्पकवृक्षविशेषैर्विशिष्टतरफलदैः शिशिरित चतुराशेऽन्तर्बालातपचान्द्रिकाकुले च तले ॥ ५ ॥

ऐक्षवजलनिधिलहरीकणजालकवाहिना च गन्धवहेन संसेविते च सुरतरुसुमनःश्रितमधुपपक्षचलनपरेण ॥ ६ ॥

रत्नमयेमणिवज्रप्रवालफलपुष्पपल्लवस्य सतः महतोऽधस्ताहतुभिर्युगपत्संसेवितस्य कल्पतरोः ॥ ७ ॥

सिंहमुखपादपीठगलिपिमयपद्मे त्रिषट्कोणोल्लसिते आसीनस्त्वेकरदो बृहदुदरो दशभुजोरुणतनुश्च गजवदनः ॥ ८ ॥

बीजापूरगदेक्षुकार्मुकरुजाचक्राब्जपाशोत्पलव्रीह्यग्रस्वविषाणरत्नकलशप्रोद्यत्कराम्भोरुहः ॥ ध्येयो वल्लभया सपद्मकरयाश्लिष्टोज्वलद्भूषया विश्वोत्पत्तिविपत्तिसंस्थितिकरो विघ्नो विशिष्टार्थदः॥९॥

करपुष्करधृतकलशस्रुतमणिमुक्ताप्रवालवर्षेण अविरतधारां विकिरन्परितः साधकसमग्रसंपत्यै ॥ १० ॥

मदजललोलुपमधुकरमालां निजकर्णतालताडनया निर्वासयन्मुहुर्मुहुरमरैरसुरैश्च सेवितोयुगपत ॥ ११ ॥

अग्रेऽथ विल्वमभितश्च रमारमेशौ तद्दक्षिणे वटजुषौ गिरिजावृषाङ्कौ पृष्ठेऽथ पिप्पलजुषौ रतिपुष्पवाणौ सव्ये प्रियङ्गुमभितश्च महीवराहौ ॥ १२ ॥

ध्येयौ च पद्मयुगचक्रदरैः पुरोक्तौ पाशाङ्कुशाख्यपरशुत्रि-शिखैरथान्यौ युग्मोत्पलेक्षुमयचापधरौ तृतीयावन्यौ शुकाह्व-कलमाग्रगदारथाङ्गैः ॥ १३ ॥

ध्येयाः षट्कोणाश्रिषु परितः पाशाङ्कुशाभयेष्टकराः सप्रमदा गणपतयो रक्ताकाराः प्रभिन्नमदविवशाः ॥ १४ ॥

अग्राश्रावामोदः प्रमोदसुमुखौ च तदभितोऽश्रियुगे पृष्ठे च दुर्मुखाख्यस्त्वमुमभितो विघ्नविघ्नकर्तारौ ॥ १५ ॥

सव्यापसव्यभागे तस्य ध्येयौ च शङ्खपद्मनिधी मौक्तिकमा-णिक्याभौ वर्षन्तौ धारया धनानि सदा ॥ १६ ॥

सिद्धिसमृद्धी चान्या कान्तिर्मदनावती मदद्रवया द्रा-विणिवसुधाराख्ये वसुमत्यपि विघ्ननिधियुगप्रमदाः ॥ १७ ॥

ध्यात्वैवं विघ्नपतिं चत्वारिंशत्सहस्रसंयुक्तम् । प्रजपेल्लक्ष-चतुष्कं चतुःसहस्रं च दीक्षितो मंत्री ॥ १८ ॥

दिनशः स चतुश्चत्वारिंशत्संख्यं प्रतर्पयेद्विघ्नं उक्तजपान्ते मंत्री जुहुयाच्च दशांशतोऽष्टभिर्द्रव्यैः ॥ १९ ॥

मोदकपृथुका लाजाः ससक्तवः सेक्षुनालिकेरतिलाः कदली-

फलसहितानीत्यष्टद्रव्याणि संप्रदिष्टानि ॥ २० ॥

अनुदिनमर्चयितव्यो जपता मनुमपि च मंत्रिणा गणपः प्राक्प्रोक्तपद्मपीठे सशक्तिके साधिकामनौ विधिना ॥ २१ ॥

तीव्रा ज्वालिनिनंदे सभोगदा कामरूपिणी चोग्रा तेजोवती च नित्या संप्रोक्ता विघ्ननाशिनी नवमी ॥ २२ ॥

सर्वयुतं शक्तिपदं प्रोक्त्वा कमलासनाय नम इति च आसनमंत्रः प्रोक्तो नवशक्त्यंते समर्चयेदमुना ॥ २३ ॥

आद्या मिथुनैरावृतिरपरा स निधिभिरपिचषड्विघ्नैः अङ्गैरन्या मातृभि रपरेन्द्राद्यैश्च पंचमी पूज्या ॥ २४ ॥

दीक्षाभिषेकयुक्तः प्रजपेत्संपूजयेदिति गणेशम् अभिधी-यतेऽस्य च पुनर्गुर्वादेशेन मंत्रिणो दीक्षा ॥ २५ ॥

मध्ये च दिग्दलानां चतुष्टयाग्रे प्रविन्यसेत्कलशान् क्षीरद्रुविल्वरोहिणपिप्पलफलिनीत्वगुद्भवैः क्वथितैः ॥ २६ ॥

संपूजयेद्यथावत्क्रमात्समावाह्य गणपमिथुनानि अभ्यर्च्य चोपचारै र्हुत्वा विधिवत्पुनः समभिषिञ्चेत ॥ २७ ॥

इति जपहुतार्चनाद्यैः सिद्धो मंत्रेण कर्मकुर्वीत अष्टद्रव्यैर्वान्यैर्हुनेच्च तत्तत्प्रयोजनावाप्त्यै ॥ २८ ॥

स्वर्णाप्त्यै मधुना च गव्यपयसा गोसिद्धये सर्पिषा लक्ष्म्यै शर्करया जुहोतु यशसे दध्नाच सर्वर्द्धये। अन्नैरन्नसमृद्धये च सतिलैर्द्रव्याप्तये तण्डुलैर्लाजाभिर्यशसे कुसुम्भकुसुमैः साश्वारिजैर्वासंसे ॥ २९ ॥

पद्मै र्भूपतिमुत्पलैर्नृपवधूं तन्मंत्रिणः कैरवै रश्वत्थादिसमिद्भिरग्रजमुखान्वर्णान्वधूः पिष्टजैः। पुत्तल्यादिभि रन्वहं च वशयेज्जुहू न्ननावृष्टये लोणैर्वृष्टिसमृद्धये च जुहुयान्मंत्री पुनर्वेतसैः ॥३०॥

मंत्रेणाथ पुरामुनैव चतुरावृत्या समातर्प्य च श्रीशक्तिस्मरभूविनायकरतीर्नाम्नैव वीजादिकम्। आमोदादिनिधिद्वयं च सचतुःपूर्वं चतुर्वारकं मंत्री तर्पणतत्परोऽभिलषितं संप्राप्नुयान्मंडलात् ॥ ३१ ॥

अथ गजलिप्सुर्नृपतिर्गजवनमध्ये प्रसाधयेद्वारि तन्निकटे तु विशालं चतुरश्रं कारयेच्च गृहवर्यम् ॥ ३२ ॥

परिपीतदृढावरणं तच्च चतुर्द्वारतोरणोल्लासितम्। तस्मिन्मण्डपवर्ये चतुरश्रामुन्नतां स्थलीं कृत्वा ॥ ३३ ॥

उत्तरभागे तस्याः कुण्डं रचयेद्यथापुरा तत्र चापजहरिभव-
मानुषचक्रप्रोक्तानथाक्षरान्मंत्री ॥ ३४ ॥

ऊर्ध्वादिमेखलानुक्रमेण विलिखेन्निजेष्टसमवाप्त्यै · संप्रोक्त-
लक्षणयुतं प्रविरचयेन्मण्डलं स्थलीमध्ये ॥ ३५ ॥

आवाह्य विघ्नेश्वरमर्चयित्वा प्रागुक्तया तत्र विधानक्लृप्त्या।
निवेदयित्वा सह भक्ष्यलेह्यैः प्राज्यैश्च साज्यैरपि भोज्यजातैः॥३६॥

आधाय वैश्वानरमत्रकुंडे समर्च्य मंत्रैः क्रमशः कृशानोः
तैरेवपूर्वं जुहुयाद्घृतेन मंत्री समृद्ध्या च ततस्त्रिवारं ॥ ३७ ॥

तारेण लक्ष्म्यद्रिसुतास्मरक्ष्माविघ्नेशबीजैः क्रमशोऽनुबद्धैः ।
पदत्रयेणापि च मंत्रराजं विभज्य मंत्री नवधाजुहोतु ॥ ३८ ॥

पुनः समस्तेन च मंत्रवर्णसंख्यं प्रजुह्वन्नपि सर्पिषैव पूर्व-
प्रदिष्टैर्जुहुयादथाष्टद्रव्यैः प्रसिक्तैर्मधुरत्रयेण ॥ ३९ ॥

सचतुश्चत्वारिंशत्सहस्रसंख्यैश्चतुःशतैः श्रुतिभिः दशकचतु-
ष्कैर्हुत्वा चत्वारिंशद्भिरन्तरेण दिनैः ॥ ४० ॥

करिकलभाः करिणीभिः संपात्यन्ते वटेऽत्रगणपतिना
प्रतिदिनमभ्यवहार्यं च विप्रान्संवर्धितस्तदाशीर्भिः ॥ ४१ ॥

तेषां मातङ्गानां दद्यात्पंचाशद्दक्षिणां गुरवे तद्विक्रीतं वसु वा प्रसादितायाथ तद्दशांशं वा ॥ ४२ ॥

मिथुनानां गणपानां निध्योश्च तथाङ्गमातृलोकेशानाम् । मंत्री घृतेन हुत्वाभ्यर्च्य च होमं समापयेत्सम्यक् ॥ ४३ ॥

पुनरुद्धृत्य निवेद्यादिकं समभ्यर्च्य गणपतिं सावरणम् । उद्वास्य स्वे हृदये विहरेदित्यर्चना क्रमोद्दिष्टा ॥ ४४ ॥

प्रोक्तस्त्वेवं दशभुजमनुः संग्रहेणात्रभक्तो दीक्षां प्राप्तो विधिवदभिजप्त्वाथहुत्वार्चयित्वा । नुत्वा नत्वा दिनमनु तथा तर्पयित्वा स्वकामांल्लब्धा चान्ते व्रजति मुनिभिः प्रार्थनीयं पदं तत ॥ ४५ ॥

अथ स्वरूपादिकम् ।

ॐ श्रीं ह्रीं क्लीं ग्लौं गं गणपतये वरवरद सर्वजनं मे वशमानय स्वाहा । अस्य श्रीमहागणपतिमंत्रस्य गणकऋषिः निचृद्गायत्रीछन्दः श्रीमहागणपतिर्देवता अखिलाप्तये जपे विनियोगः । शिरसि गणकऋषये नमः । मुखेनिचृद्गायत्रीछंदसे नमः । हृदि श्रीमहागणपतिदेवतायै नमः ॥ ॐ गां अंगुष्ठाभ्यांनमः । श्रीं गींतर्जनीभ्यांनमः । ह्रीं गूं मध्यमाभ्यांनमः । क्लीं गैं अनामिका-

भ्यांनमः । ग्लौं गौं कनिष्ठकाभ्यांनमः । गं गः करतलकरपृष्ठा-भ्यांनमः ॥ ॐ गां हृदयायनमः । श्रीं गीं शिरसे स्वाहा । ह्रीं गूं शिखायै वषट् । क्लीं गैं कवचायहुं । ग्लौं गौं नेत्रत्रयायवौषट् गंगः अस्त्रायफट् । एवंन्यासान्कृत्वा 'मन्दाराद्यैःकल्पकवृक्ष विशेषैर्विशिष्टतरफलदैरित्यारभ्य वसुमत्यपिविघ्ननिधियुगप्रमदाः" इत्यन्तंध्यात्वाचतुश्चत्वारिंशत्सहस्त्रयुक्तंचतुर्लक्षम् जपेत् मोदका-द्यष्टद्रव्यैःदशांशं हवनंकुर्यात् ततो स्वपरेष्टार्थे प्रयोगाना चरेत्॥

अथ महालक्ष्मीमंत्रविधानम् ।

तारश्मामायाश्रीः कमले कमलालये प्रसीदयुगम । वीजानि तानि पुनरपि समहालक्ष्मीहृदिन्दिरामंत्रः ॥ १ ॥

त्रिभिस्तुवर्णैर्हृदयं शिरोभिः स्यात्पंचभिश्चाथ शिखात्रिवर्णा त्रिभिस्तथा वर्म चतुर्भिरस्त्रं पृथक् त्रिविजापुटितैस्तदङ्गम् ॥२॥

हस्तोद्यद्वसुपात्रपंकजयुगादर्शा स्फुरन्नूपुरग्रैवेयाङ्गदहारकङ्कणमहामौलिज्वलत्कुंडला पद्मस्था परिचारिकापरिवृता शुक्लाङ्गरागांशुका देवी दिव्यगणानता भवदघप्रध्वंसिनी स्याद्रमा ॥३॥

लक्षं जपेन्मनुमिमं मधुरत्रयाक्तैर्बैल्वैः फलैः प्रतिहुनेद्युतं

तदन्ते । आराधयेदनुदिनं प्रतिवक्ष्यमाणमार्गेण दुर्गतिभयाद्रहितो भवेत्सः ॥ ४ ॥

श्रीधरश्च हृषीकेशो वैकुण्ठो विश्वरूपकः ॥ वासुदेवादयश्चाङ्गावरणात्समनन्तरम् । ५ ।

भारतीपार्वतीचान्द्रीशचीभिरपि संयुता । दमकादिस्तृतीयानुरागाद्यैश्च चतुर्थ्यपि । ६ ।

अनुरागो विसम्वादो विजयो वल्लभो मदः । हर्षो वलश्च तेजश्चेत्यष्टौ वाणा महाश्रियः । ७ ।

अनन्तब्रह्मपर्यन्तैः पंचमीन्द्रादिभिर्मता । चक्रपद्मान्तिकैः षष्ठीवज्राद्यैरावृतिः श्रियः । ८ ।

संपूज्यैवं श्रियमनुदिनं योजपेन्मंत्रमेनं प्रोक्तां संख्यां सहुतविधिमप्युच्छ्रितां प्राप्यलक्ष्मीम् । द्वित्रादर्वाग्भवति पशुपुत्रादिभोगैः समृद्धो वर्षाद्देहापदि च पदमभ्येति नित्यं स विष्णोः ॥ ९ ॥

ॐ श्रीं ह्रीं श्रीं कमले कमलालये प्रसीद प्रसीद श्रीं ह्रीं श्रीं महालक्ष्म्यैनमः

ओं अस्य श्रीमहालक्ष्मीमंत्रस्य दक्षऋषिर्विराट्छंदः श्रीमहालक्ष्मीदेवता इष्टार्थेजपेविनियोगः ।। ऋष्यादिन्यासं पूर्ववत्कृत्वा।। श्रीं ह्रीं श्रीं कमले श्रीं ह्रीं श्रीं अंगुष्टाभ्यां नमः ।। श्रीं ह्रीं श्रीं कमलालये श्रीं ह्रीं श्रीं तर्जनीभ्यां नमः ।। श्रीं ह्रीं श्रीं प्रसीद श्रीं ह्रीं श्रीं मध्यमाभ्यां नमः ।। श्रीं ह्रीं श्रीं प्रसीद श्रीं ह्रीं श्रीं अनामिकाभ्यां नमः ।। श्रीं ह्रीं श्रीं महालक्ष्म्यै श्रीं ह्रीं श्रीं करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः । एवं हृदयादिन्यासं कृत्वा "हस्तोद्यद्रसुपात्रेत्यारभ्य स्याद्रमा" इत्यंतं श्लोकोक्तरूपं ध्यात्वा पीठे विभूतिरुन्नतिः कांतिर्हृष्टिः कीर्तिश्च संनतिः । पुष्टिराकृष्टिर्ऋद्धिश्च रमाया नवशक्तयः।।पूर्वमङ्गानि ततोऽष्टदलमूलेषु श्रीधरं-हृषीकेशं-वैकुण्ठंविश्वरूपकं--वासुदेवं--संकर्षणं--प्रद्युम्नं--अनिरुद्धम्-- दलमध्येषु--भारतीं--पार्वतीं--चान्द्रीं--शचीं--दमकं--शललं-गुग्गुलुं-कुरण्टकं.। दलाग्रेषु अनुरागं--विसंवादं--विजयं--वल्लभं--मदं--हर्षं-बलं--तेज--इति तद्बहिरिन्द्रादीन् ततो वज्रादीन् एवं षष्ठावरणमत्रशंकरमते लक्षजपः बिल्वफलैर्मधुरत्रयाक्तैः होमः एवं पूजनादिनात्रधनादिसमृद्धिः स्यादंते च विष्णुपदम् प्राप्नुयात् ।।

(अथ सौराष्टाक्षरमंत्रविधानम्)

त्यघन्तआर्यसूर्यर्णा मेधारेचिकया गुणः । व्यत्ययोऽष्टाक्षरः प्रोक्तः सौरः सर्वार्थसाधकः ।। १ ।।

देवभागऋषिः प्रोक्तो गायत्रीच्छन्द उच्यते । आदित्यो देवता चास्य कथ्यन्तेऽङ्गान्यतो मनोः ॥ २ ॥

सत्यब्रह्माविष्णुरुद्रैः साग्निभिः सर्वसंयुतैः तेजोज्वालामणिं हुंफट्स्वाहान्तैरङ्गमाचरेत् ॥ ३ ॥

आदित्यं रविभानू भास्करसूर्यौ न्यसेत्स्वरैर्लघुभिः सशिरोमुखहृद्गुह्यकचरणेषु क्रमश एव मंत्रितमः ॥ ४ ॥

सशिरोमुखगलहृदयोदरनाभिशिवांघ्रिषु प्रविन्यस्येत् प्रणवाद्यैरष्टार्णैः क्रमेण सोऽयं तदक्षरन्यासः ॥ ५ ॥

अरुणोरुणपंकजे निषण्णः कमलेभीतिवरौ करैर्दधानः । स्वरुचाहितमण्डलस्त्रिनेत्रो रविराकल्पशताकुलोवताद्वः ॥६॥

संदीक्षितस्तु मंत्री मंत्रं प्रजपेत्तु वर्णलक्षं तम् । जुहुयात्त्रिमधुरसिक्तैर्दुग्धतरुसामिद्भिर्वसुसहस्रम् ॥ ७ ॥

अथवा सघृतैरन्नैः समर्चयेन्नित्यशोऽर्घ्यमपि दद्यात् पूर्वोक्त एव पीठे कुम्भंप्रणिधाय साधुसंपूर्य ॥ ८ ॥

शुद्धाद्भिररुणवासोयुगेन संवेष्ट्य पूजयेत्क्रमशः अङ्गावृतैः परस्तादादित्याद्यैरुपादिशक्तियुतैः ॥ ९ ॥

मातृभिररुणान्ताभिः ग्रहैः सुरैश्चान्तसूर्यपारिषाद्भिःसोपा सप्रज्ञा च प्रभा च संध्या च शक्तयः प्रोक्ताः ॥ १० ॥

संपूज्यैवं दिनशं पटुमतिरथ जप्त्वा च हुत्वाभिषेकं कृत्वा दत्तेन संख्यां वसुमपिगुरवे सांशुकंभोजयेच्च । विप्रानादित्यसंख्यानिति-विदितमनुं नित्यशोऽर्घ्यं च दद्यात द्वारे वा भास्करीये शुभतर-चरितो वल्लभाय ग्रहाणाम् ॥ ११ ॥

इतीह दिनकृन्मनुं भजति नित्यशो भक्तिमान्यएष निचि-तेन्द्रिरो भवति नीरुजो वत्सरात समस्तदुरितापमृत्युरिपुभूत-पीड़ादिकानपास्य सुसुखी च जीवति परं च भूयात्पदम्॥ १२ ॥

मंत्रः ॐ घृणिः सूर्य आदित्यः ॥

अस्यश्रीसूर्याष्टाक्षरमंत्रस्यदेवभागऋषिः गायत्रीछंदः आ-दित्योदेवता इष्टार्थेजपेविनियोगः ॥ ऋष्यादिन्यासं विधाय । सत्यायतेजोज्वालामणेहुं फट् स्वाहा अंगुष्टाभ्यांनमः॥ब्रह्मणे तेजो ज्वालामणे हुं फट् स्वाहा तर्जनीभ्यांनमः॥विष्णवे तेजो ज्वाला-मणे हुं फट् स्वाहा मध्यमाभ्यांनमः॥रुद्राय तेजो ज्वालामणे हुं फट् स्वाहा अनामिकाभ्यां हुं॥अग्नये तेजो ज्वालामणे हुं फट् स्वाहा कनिष्टिकाभ्यां वौषट्॥सर्वाय तेजो ज्वालामणे हुं फट् स्वाहा

करतलकरपृष्ठाभ्यांनमः। एवं हृदयादिन्यासं कृत्वा। मूर्तिन्यासं कुर्यात् मंत्रन्यासः शिरसि ऊँ नमः मुखे घृं नमः कंठेणिंनमः हृदि सूं नमः उदरेर्य्यनमः नाभौ आं नमः लिङ्गे दिं नमः पाद-योस्त्यं नमः। मूर्तिन्यासः। शिरसि ऊँ आदित्यायनमः मुखे ए रवये नमः हृदये ऊँ भानवे नमः गुह्ये ई भास्करायनमः चरणयोः अं सूर्याय नमः एवं न्यासंकृत्वापुनरक्षरन्यासंकर्तव्यम् ध्यानं अरुणोरुणपंकजेनिषण्णो कमलेभीतिवरौकरैर्दधानः। स्व रुचाहितमंडलस्त्रिनेत्रो रविराकल्पशताकुलोवताद्वः॥ अष्टलक्ष जपः अष्टसहस्रं त्रिमधुयुक्तक्षीरवृक्षसमिधहोमः पूजादिकंमूले द्रष्टव्यम् रोगदारिद्रादिनाशकरोऽयंमंत्रः॥

(अथ शिवप्रासादादिमंत्रविधानम्)

अथाभिधास्यामि मनुं समासात्प्रासादसंज्ञं जगतोहिताय।
येन प्रजप्तेन तथार्चितेन हुतेन सिद्धिं लभते यथेष्टम्॥ १॥

प्रसादनत्वान्मनसो यथावत्प्रासादसंज्ञास्य मनोः प्रदिष्टा।
अन्त्यात्तृतीयः प्रतिलोमतः स्यादनुग्रहार्धेन्दुयुतश्च मंत्रः॥२॥

ऋषिरस्य वामदेवः पङ्क्तिश्छन्दोऽस्य देवतेशः स्यात्। तेने-
त्राक्लीवकलादीर्घयुजाङ्गानि तस्य बीजेन॥ ३॥

शूलाही टङ्कघण्टासिसृणिकुलिशपाशाग्न्यभीतीर्दधानं दोर्भिः शीतांशुखण्डप्रतिघटितजटाभारमौलिं त्रिनेत्रम् ॥ नानाकल्पाभिरामापघनमभिमतार्थप्रदं सुप्रसन्नं पद्मस्थं पञ्चवक्त्रं स्फटिकमणिनिभं पार्वतीशं नमामि ॥ ४ ॥

ईशानादीन्मंत्रवित्पंचमंत्रानङ्गुष्ठादिष्वङ्गुलीषु क्रमेण । न्यस्येदङ्गिभर्व्युत्क्रमाद्व्योमगाभिर्ह्रस्वाख्याभिस्ताभिरेवाङ्गुलीभिः ॥५॥

ईशानस्तत्पुरुषोऽघोराख्यो वामदेवसंज्ञश्च । सद्योजाताह्वय इति मंत्राणां देवताः क्रमात्पञ्च ॥ ६ ॥

मूर्द्धाननहृद्गुह्यकपादेषु च नामभिः स्वबीजाद्यैः । ऊर्ध्वप्राग्दक्षोदक्पश्चिमगेष्वाननेषु विन्यस्येत ॥ ७ ॥

भतिपाद्य निजंशरीरमेव प्रजपेदिन्द्रियलक्षकं शिवात्मा । जुहुयाच्च दशांशतस्तदन्ते मधुराक्तैःकरवीरजप्रसूनैः ॥ ८ ॥

अथ वा कुसुमैर्जपासमुत्थैः कमलैर्वा विमलेन पायसेन नृपवृक्षभवैः समिद्वरैर्वा जुहुयात्साधकसत्तमः समृद्ध्यै ॥ ९ ॥

अष्टपत्रगुणवृत्तराशिभिर्वीथिकल्पतरुभिः समावृतम् । मण्डलं प्रतिविधाय शूलिनः पीठमत्र नवशक्तिभिर्यजेत ॥ १० ॥

वामाज्येष्ठारौद्री काल्या कलबलाद्यविकलिन्यौ । सबलप्रम-
थिनिसर्वभूतदमन्यौ मनोन्मनीं च यजेत ॥ ११ ॥

तारादिकं नतिमपि प्रोक्त्वा भगवत्पदं चतुर्थ्यन्तम् । सकल
गुणात्मपदान्ते शक्तियुक्ताय चेति संभाष्य ॥ १२ ॥

भूयोनन्तायेति च योगान्ते पीठमात्मने चेति नमसा युक्तं
ब्रूयात्पीठाख्योयं मनुः समुद्दिष्टः ॥ १३ ॥

न्यासक्रमेणदेहे मन्त्री गंधादिकमपि पूज्य पूर्वोक्तदिक्षु मूर्ती-
र्विदिक्षु सनिवृत्तिपूर्विकाश्च यजेत ॥ १४ ॥

सद्योवेदाक्षमालाभयवरदकरः कुन्दमन्दारगौरो वामः का-
श्मीरवर्णोऽभयवरदपरश्चाक्षमालाविलासी अक्षस्रग्वेदपाशाङ्कुशड-
मरुकखट्वाङ्गशूलान्कपालं बिभ्राणो भीमदंष्ट्रोञ्जनरुचिरतनुर्भी-
तिदश्चाप्यघोरः ॥ १५ ॥

विद्युद्वर्णोऽथवेदाभयवरदकुठारान्दधत्पूरुषाख्यः । प्रोक्ताः
सर्वे त्रिणेत्रा विधृतमुखचतुष्काश्चतुर्बाहवश्च । मुक्तागौरोभये-
ष्टाधिककरकमलोऽघोरतः पंचवक्त्रस्त्वीशो ध्येयोऽम्बुजन्मोद्भव-
मुररिपुरुद्रेश्वराः स्युः शिवान्ताः ॥ १६ ॥

भूतानां शक्तित्वाद्व्यापित्वाज्जगति वा निवृत्याद्याः तेजोरूपाः करपदवर्णविहीनाः मनीषिभिः प्रोक्ताः ॥ १७ ॥

अनन्तसूक्ष्मौ च शिवोत्तमश्च तथैकपूर्वावपि नेत्ररुद्रौ त्रिमूर्तिश्रीकंठशिखण्डिनश्च प्रागादिपत्रेषु समर्चनीयाः ॥१८॥

शूलाशनिशरचापोल्लासितदोर्दण्डभीषणाः सर्वे पद्मासनाश्च नानाविधिभूषणभूषितास्त्रिणेत्राः स्युः ॥ १९ ॥

पाटलपीतासितारुणशितिरक्तशशिप्रभाश्च धूम्रान्ताः कोटीर-घटितविलसच्छशिशकलयुताश्चमूर्त्तयः क्रमशः ॥ २० ॥

उमा चण्डेश्वरो नन्दी महाकालो गणेश्वरः वृषोभृङ्गरिटः स्कन्दः संपूज्याश्चोत्तरादितः ॥ २१ ॥

कनकविडूरजविद्रुममरकतमुक्तासिताच्छरक्ताभाः । पद्मा-सनसंस्थाश्च क्रमादुमाद्या गुणान्तिकाः प्रोक्ताः ॥ २२ ॥

पुनराशेशास्तदनु च कुलिशाद्यादिक्रमेण संपूज्याः प्रासाद-विधानमिदं निगदितमितिसकलवर्गसिद्धिकरम् ॥ २३ ॥

अमुना विधिना महेशपूजां दिनशोयः कुरुते समाहितात्मा सतु सम्यगवाप्यदृष्टभोगान्परमन्ते परिपूर्णमेति धाम ॥ २४ ॥

वक्ष्यामि शैवागमसारमष्टत्रिंशत्कलान्यासविधिं यथावत् । सपञ्चभिर्ब्रह्महरीशपूर्वैः सष्यादिकैः साङ्गविशेषकैश्च ॥ २५ ॥

ईशोनुष्टुब्भूरीश्वराः सतत्पुरुषसंज्ञगायत्र्यापः । पुनरग्न्यनुष्टुबापो वामदेवः कतिभर्गहरस्त्वनुष्टुब्भगयुक् ॥ २६ ॥

इन्द्रियतारसमेतं सर्वज्ञायेति हृच्छिरस्त्वमृते । तेजोमालिनि पूर्वं तृप्तायब्रह्मशिरस इति कथितम् ॥ २७ ॥

ज्वलितशिखिशिखेत्यनादिबोधाय चान्वितेति शिखा । वज्रिणे वज्रधराय स्वाहा स्वतन्त्राय वर्मनेत्रं च । सौं सौं हौं बिन्दुयुतं संप्रोक्त्वा लुप्तशक्तये च तथा ॥ २८ ॥

सश्रीपशुहुंफडनन्तशक्तये तथास्त्रं स्यात् समुनिच्छन्दोदैवतयुक्तं तदङ्गषट्कमिति कथितम् ॥ २९ ॥

करदेहमुखन्यासं मन्त्रैः पूर्ववदाचरेत् कलाः प्रविन्यसेद्देहे वक्ष्यमाणक्रमेणतु ॥ ३० ॥

ताः स्युः पञ्चचतस्रोष्टौ त्रयोदश चतुर्द्वयम् अष्टत्रिंशत्कलाः सम्यङ्न्यस्तव्या मन्त्रवित्तमैः ॥ ३१ ॥

दिक्षुप्राग्याम्यवारीवसुपानिजभुवामैन्द्रवारार्किराज्ञां हृद्ग्रीवांस-

ध्वर्यीनाभ्युदरचरमवक्षःसु गुह्याङ्घ्योश्च । सोर्वोर्जान्वोः सजङ्घास्फिगुभयकटीपार्श्वपद्बोस्तलेषु घ्राणेकं बाहुयुग्मेष्वतिविशदमतिर्विन्यसेदङ्गुलीभिः ॥ ३२ ॥

विन्यासः प्रतिमाकृतौ च नितरां सांनिध्यकृत्स्यादयं देहेचापिशरीरिणां निगदितः सामर्थ्यकारीति च । आस्ते यत्र तथा मुनैव दिनशो विन्यस्तदेहः पुमान्क्षेत्रं देशममुं च योजनमितं शैवागमज्ञाविदुः ॥ ३३ ॥

न्यस्यैवंपञ्चभिर्ब्रह्मभिरथ शिवमाराधयेदङ्गभिराभिर्मध्यप्राग्याम्यसौम्यापरदिशि पुनरङ्गैरनन्तादिभिश्च । अन्योमाद्यैर्दिशापैः पुनरपि कुलिशाद्यैर्यजेदेवमुक्तं पाञ्चब्रह्मं विधानं सकलसुखयशो भुक्तिमुक्तिप्रदं च ॥ ३४ ॥

पंचाक्षरविहितविधिं वक्ष्ये जपतामभीष्टसिद्धिकरम् । सिद्धेन येन देही प्रेत्येह च वांछितफलं लभते ॥ ३५ ॥

मेषो विषो विसर्गी मृत्युः साक्षी सवाक्षरः पवनः ताराद्भवति यदस्मात्तदादिरभिधीयते मनुप्रवरः ॥ ३६ ॥

अस्याक्षराण्यमूनि पंचस्युः पंचभूतगानि तथा जगदपि भूतारब्धं तेन हि जगदात्मतोदितास्य मनोः ॥ ३७ ॥

प्रोक्तमृष्यादिकं पूर्वमङ्गवर्णैस्तु मंत्रकैः । अङ्गुलीदेहवक्त्रेषु मूलमंत्राक्षरादिकान् ॥ ३८ ॥

न्यसेत्तत्पुरुषाघोरसद्योवामेशसंज्ञकान् सतर्जनीमध्यमान्त्या-नामिकाङ्गुष्ठकेषु च ॥ ३९ ॥

वक्त्रहृद्गादयुह्याख्यमूर्धस्वपि च नामभिः प्राग्याम्यवारुणो-दीच्यवक्त्रेष्वपि च मूर्धसु ॥ ४० ॥

बिभ्रद्दोर्भिः कुठारं मृगमभयवरौ सुप्रसन्नो महेशः सर्वा-लंकारदीप्तः सरसिजनिलयो व्याघ्रचर्मात्तवासाः । ध्येयो मुक्तापरागामृतरसकलिताद्रिप्रभः पंचवक्त्रस्त्र्यक्षः कोटीरकोटी-घटिततुहिनरोचिष्कलोत्तुङ्गमौलिः ॥ ४१ ॥

अक्षरलक्षचतुष्कं जप्यात्तावत्सहस्रमपिजुहुयात् शुद्धैस्तिलै-र्घृतैर्वा दुग्धान्नैर्दुग्धभूरुहेध्मैर्वा ॥ ४२ ॥

तत्पुरुषाद्याः सर्वे प्रधानसंप्रोक्तबाहुहेतियुताः उल्लासिमुख-चतुष्कास्तेजोरूपो विलक्षणस्त्वीशः ॥ ४३ ॥

आवृतिराद्या मूर्तिभिरङ्गैरन्या पराप्यनन्ताद्यैः अपरोमा-दिभिरपरेन्द्राद्यैरपरातदायुधैः प्रोक्ता ॥ ४४ ॥

कथयामि मनोविधानमन्यन्मुनिपूज्यं प्रवरं पिनाकपाणेः। स्वतनौ परिकल्प्यपीठमङ्गान्यपि विन्यस्य तथैव मंत्रवर्णान् ॥४५॥

हृन्मुखांसोरुयुग्मेषु षड्वर्णान्न्क्रमतो न्यसेत । कर्णमूले तथा नाभौ पार्श्वयुक् पृष्ठहृत्सु च ॥ ४६ ॥

मूर्धास्यनेत्रघ्राणेषु दोःपत्संध्यग्रकेषु च सशिरोवक्त्रहृदय-जठरोरुपदेष्वपि ॥ ४७ ॥

हृदाननपरश्वेणाभीत्याख्यवरदेषु च मुखांसहृदयेषु त्रीन्पदा-न्पादोरुकुक्षिषु ॥ ४८ ॥

उर्ध्वाधः क्रमतो न्यस्येद्गोलकान्यासमुत्तमं पुनस्तत्पुरुषाघोर-सद्योवामेशसंज्ञकान् ॥ ४९ ॥

लालाटद्वंसजठरहृदयेषु क्रमान्न्यसेत् पुनस्तत्प्रतिपत्त्यर्थं जपेन्मंत्रमिमं सुधीः ॥ ५० ॥

नमोस्तु स्थाणुभूताय ज्योतिर्लिङ्गावृतात्मने चतुर्मूर्तिवपु-श्छायाभासिताङ्गाय शंभवे ॥ ५१ ॥

पूर्वोक्त एव पीठे प्रागङ्गैर्मूर्तिशक्तिभिस्तदनु वृषपालचण्ड-दुर्गागुहनन्दिगणपसैन्यपाः पूज्याः ॥ ५२ ॥

अन्या च वासवाद्यैः पुनरुपहारैः क्रमेण भक्तिमता अभ्यर्चिते हुते च स्तोतव्यः संस्तवेन पुनरीशः ॥ ५३ ॥

नमो विरिञ्चविष्ण्वीशभेदेन परमात्मने सर्गसंस्थितिसंहार-व्यावृत्तिव्यक्तवृत्तये ॥ ५४ ॥

नमश्चतुर्धाप्रोद्भूतभूतभूतात्मने भुवः भूरिभारार्तिसंहर्त्रे भूतनाथाय शूलिने ॥ ५५ ॥

विश्वग्रासाय विलसत्कालकूटविषाशिने तत्कलङ्कांङ्कितग्रीव-नीलकण्ठाय ते नमः ॥ ५६ ॥

नमो ललाटनयनप्रोल्लसत्कृष्णवर्त्मने ध्वस्तस्मरनिरस्ताधि-योगिध्याताय शंभवे ॥ ५७ ॥

नमो देहार्धकान्ताय दग्धदक्षाध्वराय च चतुर्वर्गेष्वभीष्टार्थ-दायिने मायिनेऽणवे ॥ ५८ ॥

स्थूलाय मूलभूताय शूलदारितविद्विषे कालहंत्रे नमश्चन्द्र-खण्डमण्डितमौलये ॥ ५९ ॥

विवाससे कपर्दान्तर्भ्रान्ताहिसरिदिन्दवे देवदैत्यासुरेन्द्राणां मौलिघृष्टांघ्रये नमः ॥ ६० ॥

भस्माभ्यक्ताय भक्तानां भुक्तिमुक्तिप्रदायिने ऽव्यक्ताऽव्यक्तस्वरूपाय शंकराय नमो नमः ॥

नमोन्धकान्तकरिपवे पुरद्विषे नमोस्तु ते द्विरदवराहभेदिने विषोल्लसत्फणिकुलबद्धमूर्तये नमः सदा वृषवरवाहनाय ते ॥

वियन्मरुद्धुतवहवार्वसुधरामखेशरऽयमृतमयूखमूर्तये नमः सदानरकभयावभेदिने भवेह नो भवभयभङ्गकृद्विभो ॥

स्तुत्वेन्दुखण्डपरिमण्डितमौलिमेव मुद्वासयेत्पुनरमुंहृदयाम्बुजे स्वे अभ्यर्च्य देवमभिसंयतचित्तवृत्तिर्भूत्वा शिवो जपतु मंत्र महेशमेनम् ॥

संतर्प्य विप्राम्पुनरवमेव संपूजयेदिन्दुकलावतंसम्। जपेद्यथाशक्तिशिवस्वरूपी भूत्वा ततोन्ते च शिवः सभूयात् ॥

हौं–ओं नमश्शिवायेतिमंत्रः प्रणवराहितोपंचाक्षरःनमश्शिवाय५अस्यशिवषडक्षर मंत्रस्य वामदेवऋषिःपंक्तिच्छन्दः सदाशिवो देवता प्रीत्यर्थेजपेविनियोगः॥ ऋष्यादिन्यासंकृत्वा। ओं अंगुष्ठाभ्यांनमः॥ नं तर्जनीभ्यांनमः॥ मं मध्यमाभ्यांनमः॥ शिं अनामिका भ्यांनमः ॥ वां कनिष्टका भ्यांनमः॥ यं करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः एवं हृदयादि न्यासंविधाय ॥ गोलकन्यासदिकान्कृत्वाविप्रद्दोर्भिः

कुठारमित्यादिध्यात्वा संपूज्य स्तुत्वाजपेत् चतुर्विंशतिलक्षजपः सघृततिलादिभिस्तत्सहस्त्रहोमः धनधान्यमोक्षादिप्रदोऽयंमनुः ॥

(अथ दक्षिणामूर्तिमंत्रविधानम्)

अथ प्रवक्ष्यते मंत्रो दाक्षिणामूर्तिसंज्ञकः ॥ जपतामिष्टसंसिद्धिविधानसुरपादपः ॥ १ ॥

अत्रिः क्षिणाकालकर्णकामिकायुग्मयेक्षराः । तुध्यामध्य गताः स्युर्भ्यं वटमूलनिवासिने ॥ २ ॥

नैधातृनिरताङ्गाय नमो रुद्राय शंभवे तारशक्तिनिरुद्धोऽयं मंत्रः षट् त्रिंशदक्षरः ॥ ३ ॥

शुकः प्रोक्तो मुनिश्छंन्दोऽनुष्टुप्च समुदाहृतम् दक्षिणामूर्तिरुद्रोऽस्य देवता समुदीरिता ॥ ४ ॥

तारशक्त्यादिकैर्ह्राङाद्यन्तैर्मंत्राक्षरैःक्रमात् ऋत्वक्षिवसुवस्वमिगुणवर्णैर्विभागशः ॥ ५ ॥

मंत्री कुर्यात् षडङ्गानि जातियुञ्जि समाहितः कालिकश्रुतिदृग्गंडद्वयनासास्यके दश ॥ ६ ॥

दोःसंधिकंठस्तनहृन्नाभिकट्यन्धुषु क्रमात् पत्संधिपु पुनर्दोर्भ्यां मंत्रविद्व्यापकं न्यसेत एवंन्यस्तशरीरोऽथ चिन्तयेन्मंत्र देवताम् ॥ ७ ॥

मुद्रां भद्रार्थदात्रीं सपरशुहरिणां बाहुभिर्बाहुमेकं जान्वासक्तं दधानो भुजगवरसमाबद्धकक्ष्यो वटाधः ॥ आसीनश्चन्द्रखण्डप्रतिघटितजटः क्षीरगौरस्त्रिणेत्रो दद्यादाद्यैः शुकाद्यैर्मुनिभिरभिनुतो भावशुद्धिं भवो वः ॥ ८ ॥

प्राक्प्रोक्तविधानेन च सम्यक्संपूज्य साधुकलशाद्यैः कृतसंदीक्षो मंत्री जप्यादेनं मनुं समाहितधीः ॥ ९ ॥

द्वात्रिंशदयुतमानं जप्याच्च जुहोतु तद्दशांशमितैः दुग्धाप्लुतैस्तिलैर्वा साज्येन पयोन्धसा द्वयेनापि ॥ १० ॥

जप्त्वैवं मंत्रमेनं दिनमनुगिरिशं पूजयित्वा च हुत्वा नत्वा स्तुत्वा मनो वाक्तनुभिरवहितः प्राप्य कामानशेषान् व्याख्याता चागमानां भुवि कविषु वरः साधुवेदान्तवेदी वादीद्रसो ऽद्वैतविद्याविमलतरमतिर्याति शैवं पदं तत् ॥ ११ ॥

मंत्रः " ओंह्रींदक्षिणामूर्तये तुभ्यं वटमूलनिवासिने ध्यानेकनिरताङ्गाय नमो रुद्राय शंभवे ह्रीं ओं ३६ अस्य दक्षिणामूर्ति-

मंत्रस्य शुकऋषिरनुष्टुप्छंदः दक्षिणामूर्तिशंभुर्देवता प्रीत्यर्थे जपे विनियोगः ॥ ऋष्यादिकं विन्यस्य ॥ ॐह्रींदक्षिणामूर्तयेह्रींॐ-अंगुष्ठाभ्यां नमः ॥ ॐह्रींतुभ्यं ह्रींॐतर्जनीभ्यां नमः ॥ ॐह्रींवटमूल निवासिने ह्रींॐमध्यमाभ्यांनमः ॥ ॐह्रींध्यानैकनिरताङ्गाय ह्रींॐ अनामिकाभ्यां नमः ॥ ॐह्रींनमो रुद्राय ह्रींॐकनिष्ठकाभ्यां नमः ॥ ॐह्रींशंभवे ह्रींॐकरतल करपृष्ठाभ्यां नमः। एवं हृदयादिन्यासः॥ ध्यानंतु मुद्रां भद्रार्थदात्रीमित्याद्यष्टमश्लोकोक्तं द्वात्रिंशद्युतमानं जपः दुग्धाक्ततिलैर्हवनम् दशांशतः फलंतु बुद्धिविद्यादिप्राप्तिः ॥

(अथाघोरमंत्रविधानम्)

जीवशिखिकर्णरेफान्प्रतिवीप्स्य प्रादिकांश्च पुनरपितान्।
मेधाप्यायिनियान्तांस्तानेव तरान्तिकान्सतनुरूपान् ॥ १ ॥

आभाष्य चटप्रचटौ सकहवमौ बन्धघातयौ वीप्स्य। प्रोक्त्वा
वर्मास्त्रावधि समुद्धरेच्छक्तिपूर्वकं मंत्रम् ॥ २ ॥

ऋषिरस्याघोराख्यः संप्रोक्तस्त्रिष्टुबुच्यते च्छन्दः। रुद्रोप्य-
घोरपूर्वः समीरितो देवता तथास्य मनोः ॥ ३ ॥

हृत्पञ्चभिस्तदर्णैः शिरो हि पड्भिः शिखा तथा दशभिः।
तावद्भिरेव कवचं दृगष्टभिर्द्वादशभिरपि चास्त्रम् ॥ ४ ॥

कहृगास्यकंठहृन्नाभ्यन्धूरुषु जानुजंघयोः पद्योः। एका-
दशधा भिन्नैर्मंत्रार्णैर्न्यसतु विग्रहे मन्त्री ॥ ५ ॥

पञ्चभिरथो सषड्भिर्द्वाभ्यामप्यष्टभिश्चतुर्भिश्च। षड्भिश्च-
तुस्त्रयेण च षड्भिर्द्वाभ्यां च भेदितैः क्रमशः ॥ ६ ॥

कालाभ्राभः कराग्रैः परशुडमरुकौ खड्गखेटौ च बाणे ष्वासौ
शूलं कपालं दधदतिभयदो भीषणास्यास्त्रिणेत्रः ॥ रक्ताकाराम्बरो
हि प्रवरघटितगात्रोरिनागग्रहादीन् खादन्निष्टार्थदायी भवद-
भिमतच्छित्तये स्यादघोरः ॥ ७ ॥

स्वच्छो मुमुक्षोस्तु भवेदघोरः काम्यक्रियायामपि रक्तवर्णः।
कृष्णोभिचारे ग्रहवैकृते च प्रोक्तोजपः स्यादपि लक्षमानम् ॥८॥

घृतावसिक्तैस्तिलतण्डुलैश्च जपावसाने जुहुयाद्दशांशम्।
घृतप्लुतैर्वाथ हविर्भिरेवं तावत्प्रजुह्वन्समुपैति कामान् ॥ ९ ॥

हृल्लेखास्थितसाध्याक्षरविलसत्कर्णिकं कलावीतम्। वर्गाष्ट-
कात्तकेसरमन्त्येसहलक्षयाक्षरोल्लसितम् ॥ १० ॥

मन्त्राक्षरत्रयोद्यद्दलमध्यदलाग्रकं च तद्बाह्ये। वह्निपुटाश्रिसा-
माश्रितकवचास्त्रं प्रतिविलिख्य यन्त्रमिदम् ॥ ११ ॥

कृत्वा समाप्य मण्डलमत्र विनिक्षिप्य पूरयेत्कलशम् । पीठे पिनाकपाणेर्गव्यैर्वा क्काथक्लृप्ततोयैर्वा ॥ १२ ॥

अङ्गावृतेरनु च हेतिभिरीरिताभिः पश्चाच्च मातृभिरथापि दिशाधिनाथैः । संपूजयीत विधिनेति षडक्षरोक्तमार्गेण वा मनुपरिस्फुरणाय मंत्री ॥ १३ ॥

आज्यापामार्गसामित्तिलसर्षपपायससाज्यकैश्च पृथक् । रात्रौ सहस्रहोमाद्भूतद्रोहादिशान्तिरुद्दिष्टा ॥ १४ ॥

सितकिंशुकनिर्गुण्डी कनकापामार्गजन्मनां समिधाम् । पृथगपि सहस्रहोमान्निग्रहमोक्षोऽचिराद्ग्रहाणां स्यात ॥ १५ ॥

गव्याक्तैर्जुहुयातपृथग् दशशतं मंत्री मयूरैध्मकै र्भूयस्तैश्च-तुरङ्गुलैश्च शिवपञ्चम्यां निशायां हुनेत । सर्पिर्भार्गसपञ्चगव्यचरु-सर्पिः स संपातकं हुत्वा तत्प्रतिभोजयेत्प्रतिशमं यान्त्येव सर्वे ग्रहाः ॥ १६ ॥

षट्कोणे कर्णिकायां स्फुरयुगलवृतां साध्यगर्भां च शक्तिं कोणाग्रे प्रस्फुरद्वन्द्वकमथ विलिखेन्मंत्रवर्णान्दलेषु । षड्वेदद्वन्द्व

षड्वेदक चतुर्युगषट्सख्यकान्वाह्यषट्के वर्मास्त्राणां तदेतद्ग्रह-गदभयहृद्यंत्रमाघोरमाहुः ॥ १७ ॥

नच रिपवो नच रोगा न ग्रहपीडा न शस्त्रवाधा च। न क्ष्वेलरुजामर्त्यान्स्पृशत्यघोरास्त्रमंत्रजापपरान् ॥ १८ ॥

तस्मादघोरास्त्रमनुं प्रजप्यात्समर्चयेत्तद्विहितं यथावत्। हुनेच्च तेनैव समस्तवांछासंसिद्धये चाथ विमुक्तये च ॥ १९ ॥

(अथ त्र्यक्षरमृत्युंजयमंत्रविधानम्)

खसप्तमः कर्णयुतोर्धचन्द्रवांल्लपञ्चमो द्वीन्दुयुतो ध्रुवादिकः

ॐ जूंसः

मनुः स्वयं मृत्युजयात्मकः स्फुटं समीरितः साधकरक्षण-क्षमः ॥ १ ॥

अथ ऋष्यादिकम्

ऋषिरस्य कहोलाख्यश्छन्दो देव्यादिका च गायत्री। स्याद्देवता च मृत्युंजयरुद्रोङ्गान्यथाचरेद्भृगुणा ॥ २ ॥

ध्यानम्

स्फुटितनलिनसंस्थं मौलिवद्धेन्दुरेखा गलदमृतजलार्द्रं

चन्द्रवह्न्यर्कनेत्रं । स्वकरकलितमुद्रापाशवेदाक्षमालं स्फटिक रजतमुक्तागौरमशिं नमामि ॥ ३ ॥

जपहोमादि कथनम्

जप्तव्योऽयं मन्त्रवर्यस्त्रिलक्षं दीक्षापूर्वं होमकृत्स्याद्दशांशैः दुग्धाज्याक्तैः शुद्धखण्डैर्गुलूच्या गुर्वादेशात्साधको हव्यवाहे ॥४॥

यन्त्र पूजा

अर्चा कार्यानित्यशः शैवपीठे स्यादथ्यङ्गैर्लोकपालैस्तदस्त्रैः । सम्यक्पूजावस्तुभिर्मंत्रजापैः प्रोक्तं ह्येतन्मृत्युभेत्तुर्विधानम् ॥५॥

इतिजपहुतार्चनाद्यैः सिद्धो मन्त्रोक्तमूर्तिविहितमनुः । संभावयेन्निजान्तर्योगं कृत्यापमृत्युनाशकरं ॥ ६ ॥

तारनालमथ मध्यपत्रकं ह्याद्यकर्णिकयुतं क्रमोत्क्रमात । चिन्तयोन्नियतमन्तरा शिवं नीरुजे च नियुतायुपेऽब्जयोः ॥७॥

उर्ध्वाधः प्रोतपद्मद्वयदलनिचितैं रक्षराद्यैर्ध्रुवाद्यैः । राद्यन्तैर्मन्दमन्दप्रतिगलितसुधापूरसंसिच्यमानम् ॥ ईशानं सूक्ष्मरूपं विमलतरसुषुम्नान्तरा सन्निषण्णं। ध्यायन्नाप्नोति रोगैर्नियतपरिहृतः संजपाद्दीर्घमायुः ॥ ८ ॥

आदौ तारं विलिखतु ससाध्याह्वयं कर्णिकायां । दिक्पत्रेष्वप्यपरमपरं चापि तत्कोणकेषु।।भूयो भूमेःपुरमनुमृगाङ्कं तदश्रेपुटान्तं । जप्त्वाबन्धं ग्रहगदविषध्वंसि मृत्युंजयाख्यम् ॥९॥

इतिकृतयन्त्राविभूषितमण्डलमध्ये निधाय कलशमपि। आपूर्यचाभिषिञ्चेच्छ्रीवश्यकरं ग्रहाभिचारहरम् ॥ १० ॥

ततश्छिन्नोद्भवानांतु समिद्भिश्चतुरङ्गुलैः । दुग्धासिक्तैः समिद्धेऽग्नौ षट्सहस्रद्वयं हुनेत् ॥ ११ ॥

यस्तु वह्नौजुहोत्येवं यावत्संख्येन साधकः । तावत्संख्यैः सुधाकुम्भैरग्निः प्रीणाति शंकरम् ॥ १२ ॥

आप्यायितोऽग्निना शर्वः साधकस्येप्सितान्वरान् । प्रदद्यादायुराद्यांश्च दुरन्तान्प्रलयान्तिकान् ॥ १३ ॥

मंत्रान्ते साध्याख्यां पालययुगलं प्रतीपमपि मंत्री । प्रोक्त्वा समापयेन्मनुमयमपि मृत्युंजयाह्वयो मंत्री ॥ १४ ॥

अथवामलकमलपुटान्तरितं शिशुवेषभूषणं रुद्रम् । ध्यात्वा जपेद्यथावद्भुतक्लृप्त्या मृत्युनाशनं दृष्टम् ॥ १५ ॥

चतुरङ्गुलपरिमाणैरमृताखण्डैरथार्कसाहस्रम् । जुहुयाच्च दुग्धसिक्तैरारोग्यायायुषे चलक्ष्म्यै ॥ १६ ॥

अमृतावटतिलदूर्वाः पयोघृतं पायसं क्रमेणेति । सप्तद्रव्याण्युक्तान्येतैर्जुहुयात् पृथक्सहस्रतयम् ॥ १७ ॥

तीव्रेज्वरे घोरतरेऽभिचारे सोन्मादके दाहगदे च मोहे । तनोति शान्तिं नचिरेण होमः संजीवनं चाद्धशतप्रमाणम् ॥१८॥

संभोजयेद्धोमदिनेघ विप्रान्सप्ताधिकान्स्वादुभिरन्नजातैः । सतर्णका गाश्च हुतावसाने दद्याद्विजेभ्यो हुतकर्मकृद्भ्यः ॥१९॥

निजजन्मदिने शतं शतं यो जुहुयाद्द्रव्यवरैः ससप्तसंख्यैः । मधुरैरपि भोजयेच्च विप्रानभिवाञ्छन्नियमेन दीर्घमायुः ॥२०॥

अथवा सप्तभिरेतैर्द्रव्यैरेकेन वा सहस्रतयम् । जन्मर्क्षे होममात्रान्निरुपद्रवमुत्तमं व्रजेदायुः ॥ २१ ॥

दूर्वात्रितये जुहुयान्मंत्रविदेकादशाहुतीर्दिनशः । जित्वापमृत्युरोगान्प्रयात्यसावायुषश्च दैर्घ्यमपि ॥ २२ ॥

जन्मर्क्षाणां त्रितये च्छिन्नाकाश्मर्यवकुलकैरिध्मैः । क्रमशो हुनेत्सहस्रं नश्यन्त्यपमृत्युरोगदुरितानि ॥ २३ ॥

सितसिद्धार्थसहस्राहुत्या नश्यन्त्युपद्रवा ज्वरजाः । तद्वदपामार्गहुतान्मृत्युंजयमप्यरोगतां लभते ॥ २४ ॥

प्रोक्तैर्ध्यानजपार्चनाहुतविधानाद्यैश्च मृत्युंजयं योमंत्री प्रभजन्मनुं प्रतिदिनं प्रातः प्रसन्नाशयः ॥ तस्येष्टानि भवन्ति संसृतिरपि स्फीता च पुत्रादयः संपन्नः सुसुखी च जीवति चिरं देहापदि स्याच्छिवः ॥ २५ ॥

अथाष्टाक्षरमंत्रविधानम् ।

अथ पुनरभिवक्ष्ये मंत्रमष्टाक्षराख्यं सकलदुरितदुःखध्वान्तसंभेदभानुम् प्रणवहृदयनारावर्णतोऽन्ते यणार्णौ मपर इति समुद्दिष्टोऽयमिष्टार्थदायी ॥ १ ॥

तारः शक्त्युत्थतया निर्दिष्टः सोहमर्थकः पूर्वम् । नार्णः प्रतिषेधार्थो मोकारश्चायमर्थको भवति ॥ २ ॥

सलिलानलपवनधराः क्रमेण नारायणाक्षराः प्रोक्ताः चरमे परस्तुविभक्तिव्यक्त्यर्थं दर्शितस्तदर्थार्थे ॥ ३ ॥

ऋषिरस्य मनोः साध्यनारायण इतीरित श्छन्दश्च देवी गायत्री परमात्मा च देवता ॥ ४ ॥

अथ क्रुद्धमहावीरद्युसहस्रपदादिकैः उल्कैर्ज्योतियुतैः कुर्यात्पंचाङ्गानि मनोःक्रमात् ॥ ५ ॥

अष्टाक्षरेण व्यस्तेन कुर्याद्वाष्टाङ्गकं सुधीः सहृच्छिरःशिखावर्मनेत्रास्त्रोदरपृष्ठके ॥ ६ ॥

अर्कौघाभं किरीटान्वितमकरलसत्कुण्डलं दीप्तिराजत्केयूरं कौस्तुभाभाशवलरुचिरहारं सपीताम्वरं च । नानारत्नांशुभिन्नाभरणशतयुजं श्रीधराश्लिष्टपार्श्वं वन्दे दोः सक्तचक्राम्वुरुहदरगदं विश्ववन्द्यं मुकुन्दम् ॥ ७ ॥

संदीक्षितो मनुममुं प्रतिजप्तुमिच्छन्कुर्यान्निजेन वपुषैव तु योगपीठम् । अंसोरुयुग्मपदमाननाभिमूलपार्श्वद्वयैर्विहितगात्रसमुज्ज्वलं च ॥ ८ ॥

मध्येनन्ताद्यैरपि संज्ञानात्मान्तिकैर्यजेन्मंत्री । पीठाख्यमंत्र पश्चिममथगन्धाद्यैश्च सम्यगुपचारैः ॥ ९ ॥

प्रणवं हृदयं चैव प्रोक्त्वा भगवते पदम् । विष्णवे च समाभाष्य सर्वभूतात्मने पदम् ॥ १० ॥

वासुदेवाय सर्वात्मसंयोगपदमुद्धरेत् । योगपद्मपदं प्रोक्त्वा ततः पीठात्मने नमः ॥ ११ ॥

अस्त्रमंत्रप्रवद्धाशो मंत्रवर्णांस्तनौ न्यसेत् । विन्यस्तैर्यैर्भवेन्मंत्री मंत्रवर्णात्मको हरिः ॥ १२ ॥

आधारहृद्वदनदोः पदमूलनाभौ कण्ठे सनाभिहृदयस्तनपार्श्वपृष्ठे । कास्येक्षणश्रवणगन्धवहे च दोःपत्संध्यङ्गुलीषु हृदि धातुषु सानिलेषु ॥ १३ ॥

मूर्धेक्षणास्यहृदयोदरसोरुजंघापादद्वयेषु लिपिशो न्यसतु क्रमेण गंडासकोरुचरणेषु रथाङ्गशंखश्रीमद्गदाम्बुजपदेषु समाहितात्मा ॥ १४ ॥

ततोऽष्टाक्षरपूत्यर्थं स्मर्तव्यो द्वादशाक्षरः मंत्रो द्वादशमूर्तीस्तु तत्प्रभिन्नास्तनौ न्यसेत् ॥ १५ ॥

अष्टप्रकृत्यात्मकश्च संप्रोक्तोऽष्टाक्षरो मनुः अष्टानां प्रकृतीनां च चतुर्णामात्मनामपि ॥ १६ ॥

द्वादशानां तु संयोगो मंत्र स्याद्द्वादशाक्षरः आदित्या द्वादश प्रोक्ता युक्ता द्वादशमूर्तिभिः ॥ १७ ॥

केशवादिप्रदिष्टानां मूर्तीनां द्वादशादितः आदिस्वरयुतान्यस्येत्ताः स्युर्द्वादशमूर्तयः ॥ १८ ॥

ललाटोदरहृत्कण्ठदक्षपार्श्वांसतद्गले तथा वामत्रये पृष्ठे ककुदोश्च यथाक्रमम् ॥ १९ ॥

द्वादशाक्षरमंत्रं च मंत्रविन्मूर्ध्नि विन्यस्येत मूर्धस्थो वासुदेवस्तु व्याप्नोति सकलां तनुम् ॥ २० ॥

पुनस्तत्प्रतिपत्त्यर्थं किरीटादिमनुं जपेत किरीटकेयूरहारपदान्याभाष्य मंत्रवित ॥ २१ ॥

मकरान्ते कुंडले च चक्रशंखगदादिकम् अब्जहस्तपदं प्रोक्त्वा पीताम्बरधरेति च ॥ २२ ॥

श्रीवत्सांकितमाभाष्य वक्षःस्थलमथोवदेत श्रीभूमिसहितं स्वात्मज्योतिर्द्वयमथो वदेत् ॥ २३ ॥

दीप्तिमुक्ताकरायेति सहस्रादित्यतेजसेहृदन्तः प्रणवादिः स्यात्किरीटादिमनुः स्वयम् ॥ २४ ॥

कृत्वा स्थडिलमस्मिन्निक्षिप्य निजासिकां समुपविश्य । पीठादिकं निजाङ्गे प्रपूज्य गंधादिभिः सुशुद्धमनाः ॥ २५ ॥

सद्वादशाक्षरान्तं प्रपूज्य विधिवत्किरीटमंत्रेण कुर्यात्पुष्पांजलिमपि निजदेहे पंचशोऽथ वा त्रयशः ॥ २६ ॥

इति दीक्षितविहितविधिः संप्रोक्तोऽष्टाक्षरस्य मंत्रस्य शुद्धानां विमलधियां दीक्षा प्रतिवक्ष्यतेऽथ संक्षेपात् ॥ २७ ॥

कृत्वा त्रिगुणितादीनामेकं मण्डलमुज्ज्वलम् आत्मार्चनोक्तविधिना शक्तिभिः पीठमर्चयेत् ॥ २८ ॥

विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया योगेतिशक्तयः प्रह्वी सत्या तथेशानानुग्रहा नवमी तथा ॥ २९ ॥

निधाय कलशं तत्र पंचगव्येन पूरयेत् पयोभिर्वा गवां प्रोक्तैः कथितैर्वाष्टगंधकैः ॥ ३१ ॥

अष्टाक्षराङ्गैरष्टाष्टवर्णैरष्टाक्षरान्वितैः दलमूले यजेद्भूयो वासुदेवादिकान्क्रमात् सशक्तिकांस्ततोबाह्ये संपूज्या हरिहेतयः ॥३१॥

चक्रसशङ्खगदाम्बुजकौस्तुभशार्ङ्गाः सखड्गवनमालाः रक्ताच्छपीतकनकश्यामलकृष्णद्युशुक्लभासः स्युः ॥ ३२ ॥

ध्वजश्च वैनतेयश्च शंखपद्मौ दिगाश्रिताः विघ्नार्यकौ तथा दुर्गाविष्वक्सेनौ विदिग्गताः ॥ ३३ ॥

ध्वजः श्यामो विपो रक्तो निधी शुक्लारुणप्रभौ अरुणश्यामलश्यामपीताविघ्नादयो मताः ॥ ३४ ॥

इन्द्रादयस्तद्बहिश्च पूज्या गन्धादिभिः क्रमात् इति विष्णो र्विधानंतु पंचावरणमुच्यते ॥ ३५ ॥

एवमभ्यर्चिते विष्णावुपचारैस्तु पूर्ववत् अग्निमाधाय कुंडे तु ब्रह्मयागसमीरितैः ॥ ३६ ॥

जुहुयादष्टभिर्द्रव्यै र्मनुनाष्टाक्षरेण तु पृथगष्टशतावृत्त्या हुत्वा दत्वा वलिं ततः ॥ ३७ ॥

आभिषिच्य गुरुः शिष्यं प्रवदेत्पूर्ववन्मनुम् । द्वात्रिंशल्लक्षमा-नेन स तु मंत्रं जपेत्ततः । तदर्धसंख्यकं वापि शुद्धाचारो जितेन्द्रियः ॥ ३८ ॥

पद्मासनो प्राग्वदनोऽप्रलापी तन्मानसस्तर्जनिवर्जिताभिः अक्षस्रजो वाङ्गुलिभिर्जपेत नातिद्रुतं नातिविलम्बितं च॥३९॥

प्रागीरितैरपि जुहोतु दशांशकं वा द्रव्यैः शुभैः सरसिजै-र्मधुराप्लुतै र्वा । रत्नांशुकप्रवरकाञ्चनगोमहीभिर्धान्यैर्यथा विभवतः प्रयजेद्गुरूंश्च ॥ ४० ॥

विप्रान्प्रतर्प्य विभवैरथमंत्रजापी संह्लादयेज्जपविधिं च ततः क्रमेण नित्यार्चना च विहितांविधिनामुनैव प्रोक्तक्रमेण विदधा-त्वथवात्मपूजाम् ॥ ४१ ॥

इति जपहुतार्चनाद्यैर्मंत्री योऽष्टाक्षरं समभ्यस्येत् सत्वैहिकीं च सिद्धिं संप्राप्यान्ते प्रयाति परमपदम् ॥ ४२ ॥

अङ्गानि पूर्वं त्वथमूर्तिशक्तीः सकेशवादींश्च पुरंदरादीन् । समर्चयेद्यस्तु विधानमेतन्नरोऽचिरात्काङ्क्षितमेति कामम् ॥ ४३ ॥

यष्टव्यः स्याद्वासुदेवादिरादौ चक्राद्याः केत्वादिकाः केशवाद्याः इन्द्राद्याश्चेत्येवमेवप्रदिष्टं तुष्ट्यायुःश्रीकीर्तिसिद्ध्यै विधानम् ॥४४॥

स वासुदेवादिकमर्चयित्वा भूयो ध्वजादींश्च पुरंदरादीन् क्रमेणविद्वान् विधिनार्चयीतेत्ययं क्रमश्च त्रिदशाभिपूज्यः । इत्युक्तविधिचतुष्के पूजयितुरथैकमपि यथाशक्ति । अचिरेण भवति लक्ष्मीर्हस्तगता सकलवर्गसिद्धिकरी ॥ ४६ ॥

अष्टाक्षराक्षराष्टकमूर्तिविधानानिभेदभिन्नानि । वक्ष्याम्यर्चयितृणां वांछितसकलार्थसाधनानि सदा । सिन्दूरकुन्दकरविन्दकवन्धुजीव काश्मीरपद्ममकरन्दरुचः क्रमेण । नीलोत्पलाम्बुरुहरागसमानवर्णाःस्युर्मूर्तयोष्टकथिता मनुवर्णजाताः ॥४८॥

अरिदरगदाब्जहस्ताः सर्वास्तुनकारमोर्णयोर्मंत्री शङ्खारिगदाब्जकरे लक्षणमन्यत्समानरूपं स्यात ॥ ४९ ॥

या मूर्तिरर्च्यतेऽस्य व्रजन्ति परिवारितां तदव-शिष्टाः । अवशिष्टेन्त्येथांशे स्वयं च परिवारितां प्रयाति तदा ॥ ५० ॥

इयमेवावृतिरधिका ध्रुवजे ध्रुवजात्पुरा समुद्दिष्टात् । भवति विधानादिति पुनरेषां प्रथमं विधानमुद्दिष्टम् ॥ ५१ ॥

अथद्वितीयाक्षरतोङ्गनोन्ते वर्णाष्टमूर्तीरपि मूर्तिशक्तीः । यजेद्विधाने च सकेतुलोकपालादिकानुक्तविधानक्लृप्त्या ॥५२॥

मोकारजे रतिधृती च सकान्तितुष्टिपुष्टिस्मृतीरपि च दीप्त्यभिधां च कीर्तिम् । केत्वादिकं च सशतक्रतुपूर्वकं च संपूजयेद्विमलधीः पुनरन्वितोन्ते ॥ ५३ ॥

नाकारजेङ्गतोन्ते प्रपूजयेन्मूर्तिशक्तिलोकेशान् । रावर्णजेङ्ग-मूर्तिश्रीभूमायामनोन्मनीस्तदनु ॥ ५४ ॥

ह्रीः श्रीरतिः सपुष्टिर्मोहनिमाये महादियोगाद्ये । मायेत्र तृतीयावृतिरन्यदशेषं पुरैवनिर्दिष्टम् ॥ ५५ ॥

यकारजेरिशङ्खौच सगदाहलशार्ङ्गकाः । मुशलः खड्गशूलौ च तृतीया साक्षरोद्भवे ॥ ५६ ॥

शेषो वासुकितक्षककार्कोटकपङ्कजमहापद्माः । वरपाल-
गुलिकसंज्ञास्तृतीयमन्यत्समं विधानेऽन्त्ये ॥ ५७ ॥

अङ्गैः प्रथमावरणं मूर्तिभिरपि शक्तिभिर्द्वितीयमपि । अन्यैः
केशवकेत्वादिभ्यां स्यात्पञ्चमं च मत्स्याद्यैः ॥ ५८ ॥

मत्स्यः कूर्मवराहौ नृसिंहकुब्जत्रिरामकृष्णाश्च । कल्किः
सानन्तात्मा पुनरमृतात्मा च षष्ठमहिपाद्यैः ॥ ५९ ॥

सप्तममपि लोकेशैरष्टममपि तदायुधैश्च संप्रोक्तम् । प्रागुक्तेषु
विधानेष्वालक्ष्यं नोक्तमत्र यत्तदपि ॥ ६०॥

अष्टाक्षराक्षरविधानचतुष्कयुग्मं प्रोक्तक्रमेणविधिनाभियजेद्य-
एनम् । भक्त्या मुकुन्दमनुजापरतो नराग्र्यः प्राप्नोति वाञ्छित-
मयत्नत एव कामम् ॥ ६१ ॥

अष्टाक्षरविष्णुमंत्रः ओं नमो नारायणाय

अस्य श्रीमदष्टाक्षरमंत्रस्य साध्यनारायणऋषिः देवी गाय-
त्रीछंदः विष्णुर्देवता इष्टार्थे जपे विनियोगः । ऋष्यादिन्यासं
विधाय । ओं कुद्धोल्काय अंगुष्ठाभ्यां नमः ॥ ओं महोल्काय तर्जनी-
भ्यां नमः ॥ ओं वीरोल्काय मध्यमाभ्यां नमः ॥ ओं द्युल्काय

अनामिकाभ्यांनमः ओं सहस्रोल्काय करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः । एवं हृदयादिन्यासः । ॐ ॐ नमः हृदयाय नमः । ओं नं नमः शिरसे स्वाहा ओं मों नमः शिखायै वषट् ओं नां नमः कवचाय हुं ओं रां नमः नेत्रत्रयाय वौषट् ओं यं नमः अस्त्राय फट् ओं णां नमः कुक्ष्योः ओं यं नमः पृष्ठे इति मंत्रवर्णैरष्टांगन्यासः । ओं ओं नमः आधारे एवं हृदि । मुखे । दक्षभुजे । वामभुजे । दक्षपादे । वामपादे । नाभौ । इति प्रथमन्यासः । कंठे नाभौ हृदि दक्षस्तने वामस्तने दक्षपार्श्वे। वामपार्श्वे पृष्ठे। इतिद्वितीयन्यासः। मूर्ध्नि मुखे दक्षनेत्रे वामनेत्रे दक्षकर्णे वामकर्णे दक्षनासापुटे वामनासापुटे। इतितृतीयन्यासः। दक्षवाहुमूले दक्षकूर्परे दक्षमणिवंधे दक्षहस्ताङ्गुलिमूले दक्षहस्ताङ्गुल्यग्रे वामवाहुमूले वामकूर्परे वाममणिवंधे । इतिचतुर्थन्यासः । वामहस्तांगुलिमूले वामहस्तांगुल्यग्रे दक्षपादमूले दक्षजानुनि दक्षिणांगुलौ दक्षपादांगुलिमूले दक्षपादांगुल्यग्रे वामपादमूले इति पंचमन्यासः । वामजानुनि वामगुल्फे वामपादांगुलिमूले वामपादांगुल्यग्रे हृदये करंदत्वा त्वचि रक्ते मांसे मेदसि । इति षष्ठन्यासः । अस्थि मज्जायाम् शुक्रे प्राणे हृदि दक्षगले वामगले हृदि । इति सप्तमन्यासः । मूर्ध्नि नेत्रयोः मुखे हृदि कुक्षौ ऊर्वोः जंघयो पादयोः । इत्यष्टमन्यासः । गंडांसकोरुचरणेषु रथाङ्गशंखगदाम्बुजान् न्यसेत ॥ मूर्तिपंजरन्यासं कुर्यात ओं ओं अं

केशवाय धात्रे नमः ललाटे ॐ नं आं नारायणायार्यम्णे नमः कुक्षौ ॐ मों ईं माधवाय मित्राय नमः हृदि ॐ भं ईं गोविन्दाय वरुणाय नमः कंठे ॐ गं ऊं विष्णवेंऽशवे नमः दक्षपार्श्वे ॐ वं ऊँ मधुसूदनाय भगाय नमः दक्षिणांशे ॐतेंऐंत्रिविक्रमाय विवस्वते नमः गलदक्षभागे ॐवांऐंवामनेन्द्राय नमः वामपार्श्वे ॐ सुं ओं श्रीधराय पूष्णे नमः वामांसे ॐदेऔंहृषीकेशाय पर्जन्याय नमः गलवामभागे ॐवांअंपद्मनाभाय त्वष्ट्रे नमः पृष्ठे ओंयंअःदामोदराय विष्णवे नमः ककुदि ॐनमोभगवते वासुदेवाय मूर्ध्नि ॐकिरीटकेयूरहारमकरकुंडलचक्रशंखगदांभोजपीताम्वरधरश्रीवत्सांकितवक्षःस्थलश्रीभूमिसहितात्मज्योतिर्द्वयदीप्तकराय सहस्रादित्यतेजसे नमः शिरआदिपादान्तं व्यापकं विन्यस्य ध्यानं तु "अर्कौघाभं इत्यादि सप्तमश्लोकस्थं द्वात्रिंशल्लक्षजपः दशांशं हवनं कमलैर्मधुराक्तैर्जुहुयात् ॥

(अथ द्वादशाक्षरमंत्रविधानम्)

अथोच्यते द्वादशवर्णसंज्ञो मंत्रस्तु साङ्गः सजपः सहोमः विधानतो यं प्रतिजप्यभक्ताः भुक्तेश्च मुक्तेश्च पदं भवेयुः ॥१॥

तारं सहृदयं मध्ये गवतेस्युर्भवार्णयोः सुययोश्च तथा देवा मंत्रोऽयं द्वादशाक्षरः ॥ २ ॥

ऋषिः प्रजापतिश्छन्दो गायत्रं विष्णुरुच्यते देवताहृद्ध्रुवेण स्यान्नमसा शिरउच्यते ॥ ३ ॥

चतुर्भिश्च शिखावर्णैः पंचभिः कवचं भवेत् प्रोक्तमस्त्रं समस्तेन पंचाङ्गविधिरुच्यते ॥ ४ ॥

सपादजानुयुगललिङ्गनाभ्युदरेषु च हृद्दोर्गलास्यदृङ्मस्तशिखास्वक्षरतो न्यसेत ॥ ५ ॥

शिखाललाटनेत्रास्यगलदोर्हृदयेषु च सकुक्षिनाभिलिङ्गास्यजानुपादेषु विन्यसेत् ॥ ६ ॥

हृत्कुक्षिनाभिषु तथा गुह्यजानुपदेष्वधः करकंठास्यदृङ्मस्तशिखासूर्ध्वं च विन्यसेत् ॥ ७ ॥

संहृतेर्दोषसंहारः सृष्टेश्च शुभपुष्टयः स्थितेश्च शान्तिविन्यासस्तस्मात्कार्यस्त्रिधा मतः ॥ ८ ॥

हरिमुज्वलचक्रदराब्जगदा कुलदोः परिघं सितपद्मगतम् वलयाङ्गदहारकिरीटधरं नवकुन्दरुचं प्रणमामि सदा ॥ ९ ॥

विधिवदथ विहितदीक्षो जपेन्मनुं वर्णलक्षमानममुं शुद्धैश्च तिलैर्जुहुयाद्द्वादशसाहस्रकं तथा मंत्री पीठे हरेरथाङ्गैः सशक्ति-

भिर्मूर्तिभिस्तदनु यजेत् केशवसुरनाथाद्यैरपि देवं भक्तिपूर्वतो विद्वान् ॥ १० ॥

समिधामथदुग्धवृक्षजानां जुहुयादर्कसहस्रकं सदुग्धम् । मनसः परिशुद्धये मनस्वी सघृतेनापि पयोन्धसा सितेन ॥ ११ ॥

द्वादशाक्षरजपं तु सार्चनं योभजेत्सुनियतो दिने दिने ऐहिकं समुपलभ्य वांछितं प्रेत्य याति पदमक्षयं हरेः ॥ १२ ॥

अथ द्वादशाक्षरमंत्रः ओं नमो भगवते वासुदेवाय

अस्य द्वादशाक्षर मंत्रस्य प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीछंदः वासुदेवो देवता प्रीत्यर्थे जपे विनियोगः ऋष्यादिकं कृत्वा ओं अंगुष्ठाभ्यां नमः नमः तर्जनीभ्यां नमः भगवते मध्यमाभ्यां नमः वासुदेवाय अनामिकाभ्यां नमः ओं नमो करतलकरपृष्ठाभ्यां फट् एवं हृदयादिन्यासः ततोसृष्टिस्थितिसंहारन्यासान् कृत्वा "हरिमुज्वलचक्रदराब्जगदेत्यादिनवमश्लोकोक्तं ध्यात्वा द्वादशलक्षजपः तदंते द्वादशसहस्रक्षीरवृक्षसमिद्धोमः ॥

(अथ नृसिंहमंत्रविधानम्)

अथ प्रवक्ष्यामि नृसिंहमंत्रस्यानुष्टुभः संग्रहतो विधानम्

साङ्गं सजापं सहुतक्रमं च सार्चाविधानं निजवांछिताप्त्यै ॥१॥

उग्रं वीरयुतं महान्तिकमथो विष्णुं ज्वलन्तान्वितं संप्रोक्त्वाथ च सर्वतोमुखनृसिंहार्ण तथा भीषणं भद्रं मृत्युयुतं च मृत्युमपि च प्रोक्त्वा नमाम्यायुतं भूयोहं पदमुद्धरेन्मनुमिमं मंत्री समस्तार्थकम् ॥ २ ॥

ब्रह्मा प्रजापतिर्वा प्रोक्तऋषिर्नारदश्च विद्वद्भिः छन्दोऽनुष्टुवुदाहृतमथ विष्णुर्देवता नृसिंहाख्यः ॥ ३ ॥

वर्णश्चतुर्भिरुदितं हृदयं शिरश्च तावद्भिरष्टभिरथास्य शिखा प्रदिष्टा षड्भिश्च वर्मनयनं च चतुर्भिरस्त्रं प्रोक्तं क्रमेण मनुनाक्षरशः षडङ्गम् ॥ ४ ॥

सशिरो ललाटदृग्युगमुखकरपदसंधिकेषु साग्रेषु उदरहृदोगैलपार्श्वेष्वपरे ककुदि क्रमान्न्येसद्वर्णान् ॥ ५ ॥

प्रतिपत्तिरस्य चोक्ता प्रसन्नता क्रूरता विशेषेण द्विविधा प्रसन्नया स्यात्साधनपूजान्यया प्रयोगविधिः ॥ ६ ॥

जान्वोरासक्ततीक्ष्णस्वनखरुचिलसद्बाहुसंस्पृष्टकेशश्चक्रं शंखं च दोर्भ्यां दधदनलसमज्योतिषा भग्नदैत्यः ज्वालामालापरीतं

रविशशिदहनत्रीक्षणं दीप्तजिह्वं दंष्ट्रोग्रं धूतकेशं वदनमपि-
वहन्पातु वो नारसिंहः ॥ ७ ॥

उद्यद्भास्वत्सहस्रप्रभमशनिनिभत्रीक्षणैर्विक्षरन्तं वन्हीनह्वाय विद्युत्ततिविततसटाभीषणं भूषणैश्च । दिव्यैरादीप्तदेहं निशितनख लसद्बाहुदंडैरनेकैः संभिन्नं भिन्नदैत्येश्वरतनुमतनुं नारसिंहं नमामि ॥ ८ ॥

नरसिंहममुं धियैव पूर्वप्रणिपत्यार्ध्यकपाद्यसाचमाद्यैः प्रयजे-त्सहगन्धपुष्पधूपादिभिरेवं प्रवरैश्च नृत्यगीतैः ॥ ९ ॥

सुविशदमतिरथवहिरपि सम्यक् संपूज्य वैष्णवं पीठम् तत्रावाह्य च नरहरिमुपचारैः सम्यगर्चयेत्प्रवरैः ॥ १० ॥

अङ्गैः प्रथमावृत्तिरपि पक्षीन्द्रानन्तशर्वकमलभवैः सश्रीह्री-धृतिपुष्टिभिरपरोक्ता लोकपालकैरन्या ॥ ११ ॥

प्राक्प्रत्यग्यमशशिनां दिगाश्रया मूर्तयोऽनलादिषु च स्युः शक्तय इत्येवं भक्त्या परया युतोर्चयेद्देवम् ॥ १२ ॥

द्वात्रिंशकैसहस्रैराधिक्तातिरयुतैर्भवेत्पुरश्चरणम् तावद्भिस्ता-वद्भिर्लक्षैः सिद्धिः समीरितास्य मनोः ॥ १३ ॥

विकृतिद्विगुणसहस्रैर्जुहुयादाज्यान्वितैश्च दुग्धान्नैः जपसंपूर्तौ मंत्री दिनशः संपूजयेच्च नरसिंहम् ॥ १४ ॥

विधाय तद्बीजविशिष्टकर्णिकं चतुश्चतुर्वर्णलसद्दलाष्टकम् सुलक्षितं मण्डलमन्यलक्षणैर्निधाय तस्मिन्कलशं प्रपूर्य च ॥१५॥

यथोक्तमार्गेण समर्च्य साष्टकं सहस्रसंख्यं प्रजपेन्मनुं ततः त्रिरुच्चरन्मंत्रमथाभिषेचयेद्यमेषमृत्यो विनिवर्तते मुखात् ॥ १६ ॥

वर्णान्तानलभुवनार्द्धेन्दुभिरुक्तं नृसिंहबीजमिदम् । तन्नास्तिसम्यगमुना मंत्रविदा साधितेन यदसाध्यम् ॥ १७ ॥

विभवानुरूपतोऽस्मै दातव्या दक्षिणा च निजगुरवे । प्राणप्रदानकर्त्रे न तु कार्यं वित्तशाठ्यममलधिया ॥ १८ ॥

संप्रीणयत्वागुरुमात्मशक्त्या संभोजयेद्विप्रवरान्यथावत् सत्वैहिकीं सिद्धिमवाप्य शुद्धं पदं परत्रापि पदं समेति ॥१९॥

दूर्वात्रिकैरष्टसहस्रसंख्यैराराध्य मंत्री जुहुयादथाप्सु शान्तिं प्रयान्त्येव तदोपसर्गा आपो हि शान्ता इति च श्रुतिः स्यात् ॥ २० ॥

उत्पाते महति सति ह्युपद्रवाणां होमोऽयं भवति च

शान्तिदो नराणाम् । यद्वान्यन्निजमनसेप्सितं च कामं तच्चाप्नोत्यखिलनृणां प्रियश्च भूयात् ॥ २१ ॥

दुःस्वप्नेष्वपि दृष्टेष्ववशिष्टा जाग्रता निशा नेया जपमानमंत्रशक्त्या सुस्वप्नो भवति तत्क्षणादेव ॥ २२ ॥

चरन्वने दुष्टमृगाहिचौरव्यालाकुले मंत्रममुं जपेद्यः असाधितं साधितमेव तस्य न विद्यते भीर्बहुरूपजाता ॥ २३ ॥

जप्तेनाष्टसहस्रं कलशेनाप्यहिविषार्तमभिषिंचेत् अतिविषमेणापि विषेणाप्यसौ विमुक्तः सुखी भवति ॥ २४ ॥

मूषिकलूतावृश्चिकबहुपादाद्युत्थितं विषं शमयेत् । अष्टोत्तरशतजापान्मनुरयमभिमंत्रितं च भस्माद्यम् ॥ २५ ॥

सशिरोऽक्षिकण्ठहृद्गलकुक्षिरुजाज्वरविसर्पवामीहिक्काः ॥ मंत्रौषधाभिचारकृतान्विकारानयं मनुः शमयेत् ॥ २६ ॥

नरहरिवपुषात्मना गृहीतं हरिणाशिशुं निजवैरिणं विचिन्त्य क्षिपतु गगनतः क्षितौ सुदूरं यमनुदिनं प्रति चाद्यते समासात् ॥ २७ ॥

यां च दिशं प्रतिमनुना क्षिप्तोऽसौ तां दिशं प्रयात्यचिरात्।
पुत्रकलत्रधनादींस्त्यक्त्वात्वपुनर्निवृत्तये सहसा ॥ २८ ॥

नरहरिवपुषात्मना निजारिं नखरखराग्रसमग्रभिन्न देहम् क्षणमिवनिहतं विचिन्त्य खादन्निवजपतां मनुमेष नाशमेति ॥ २९ ॥

पूर्वतरे मृत्युपदे विधाय निजसाध्यनाम मंत्रितमः क्रूरेण चक्षुषा तं दहन्निवालोक्य जपतु सप्तदिनम् ॥ ३० ॥

दिनशोष्टोर्ध्वसहस्रं म्रियते रिपुरस्य नात्रसंदेहः मारणकर्म न शस्तं क्रियते यद्ययुतमथ जपेच्छान्त्यै ॥ ३१ ॥

वश्याकृष्टिद्वेषणमोहोच्चाटादिकानि यदि वाञ्छेत्त तदर्हया प्रतिपत्या तत्तत्कर्मप्रसाधयेन्मंत्री ॥ ३२ ॥

दिनमनुदिननाथं पूजयित्वा दिनादौ नरहरिमपिसम्यक्-प्रोक्तमार्गेणमंत्री तदनु तदनुमत्या भस्मना मंत्रितेन प्रतिरचयतु राज्ञे वाप्यभीष्टायरक्षां ॥ ३३ ॥

न्यासोक्तेषु स्थानेष्वपि न्यसेद्भस्मना समंत्रार्णम् अखिलो-पद्रवशान्त्यै संपत्यै वांछितार्थसंसिद्ध्यै ॥ ३४ ॥

अथ परराष्ट्रजयेच्छो राज्ञः कुर्यात्प्रयोगविधिमेवम् । नरहरिमपि विधिना तं हिरण्यकशिपुद्विषं समभ्यर्च्य ॥ ३५ ॥

तस्य पुरस्ताद्विधिवन्निधाय वह्निं विभीततरुकाष्ठैः उज्वलिते च ज्वलने समूलतूलैः शरेध्मदशशतकैः खादन्निवोच्चरन्मनुमरींश्च भिन्दन्निवक्षिपेत्समिधः ॥ ३६ ॥

हुत्वा परराष्ट्रेभ्यः पृतनां संनाह्य च पुरस्तस्याः निघ्नन्तं रिपुसेनां स्मरन्नृसिंहं पुरेव दितितनयात् ॥ ३७ ॥

यावज्जितारिरेष्यति नृपतिस्तावज्जपेत्स्मरन्नेवम् । सेन्द्रसुरासुररक्षो यक्षानपि जयति का कथा मनुजे ॥ ३८ ॥

श्रीकामः श्रीप्रसूनैर्दशकमथ शतानां हुनेद्बिल्वकाष्ठैस्तत्पत्रैर्वा प्रसूनैः सुमतिरथसमिद्भिः फलैर्वा तदीयैः । पुत्रेप्सुः पुत्रजीवेन्धनाचितदहने तत्फलैर्वा सहस्रं दूर्वाभिस्त्वायुषेऽब्दादभिमतमखिलं प्राप्नुयान्मंत्रजापी ॥ ३९ ॥

ब्राह्मीं वचां वाष्टशताभिजप्तां प्रातःसमद्यान्नृहरिं विचिन्त्य संप्राप्य मेधां स तु वेदशास्त्रनिष्णातधीः स्यादपि वत्सरेण ॥४०॥

उक्तैः किमत्र वहुभिर्मनुनामुनैव संप्रार्थितं सकलमेव

लभेद्विधिज्ञः । तस्मादमुं भजत तत्प्रतिपन्नचित्ताः संसारसागर समुत्तरणार्थिनो ये ॥ ४१ ॥

पाशांकुशान्तरितशक्तिनृसिंहबीजैर्वर्माश्रयुङ्मनुरयं कथितः षडर्णः ऋष्यादिकाः स्वभवपङ्क्तिकनारसिंहावर्णैश्च मंत्रनिहितैः कथितं षडङ्गम् ॥ ४२ ॥

अव्यान्निर्व्याजरौद्राकृतिरभिविवृतास्योल्लसत्तीक्ष्णदंष्ट्रश्चक्रं शङ्खं च पाशांकुशकुलिशगदादारणाख्यान्दधानः रक्ताकारश्च नाभेरध उपरि सितो दिव्यभूषाविशेषो देवोऽर्काग्निन्दुनेत्रो निखिलसुखकरो नारसिंहश्चिरं वः ॥ ४३ ॥

हृल्लेखान्तःस्थसाध्यं दहनपुरयुगाश्रिस्थमंत्रार्णमन्तः सिंहानुष्टुप्चतुर्वर्णकलसितदलाढ्यं कलाकेसरं च वृत्तोद्यद्व्यंजनावेष्टितमवनिपुराश्रस्थचिन्तोपलं तद्यंत्रं रक्षः पिशाचामय विषयरिपुध्वंसनं नारसिंहम् ॥ ४४ ॥

इतिविरचितयंत्र प्रोज्वले मंडले प्राक्समभिहित-कषायाम्भोभिरापूर्य कुंभम् । प्रति यजतु तदङ्गैरस्त्रभेदैस्तदीयैस्त-द्नुमखशताद्यैः साधुवज्रादिकैश्च ॥ ४५ ॥

रथचरणशंखपाशाङ्कुशकुलिशगदाह्वयानि चास्त्राणि दारुण-

मुद्राकरयोर्ययोस्तदीयौ कृपाणखेटाख्यौ ॥ ४६ ॥

इति कृतदीक्षप्रजपेदक्षरलक्षप्रमाणकं मंत्रम् जुहुयाच षट्सहस्र जपावसाने घृतेन शुद्धेन ॥ ४७ ॥

खरमंजरीसमुत्थं जुहुयादथ मंजरीसहस्रतयम् प्रस्नातपंचगव्यं सप्तदिनं भूतशांतये मंत्री ॥ ४८ ॥

छिन्नरुहां समिधां त्रिसहस्रं यश्च जुहोति चतुर्दिनमात्रम् दुग्धयुजं नचिरान्मनुजानां होमविधिर्ज्वरशान्तिकरः स्यात॥४९॥

अस्य यंत्रमभिलिख्य भूर्जके साधुचाथ तृणराजपत्रके मंत्रजप्तमपिशीर्षवन्धनाज्जूर्तिविभ्रमशिरोरुजापहम् ॥ ५० ॥

रक्तोत्पलैः प्रतिदिनं मधुरत्रयाक्तैर्यो वा जुहोति नियमेन सहस्रसंख्यैः मासेन वांछितमवाप्स्यति मंत्रजापी स्याद्वत्सरेण धनधान्यसमृद्धगेहः ॥ ५१ ॥

आरक्तस्तरणिसहस्रकं प्रफुल्लैरम्भोजैस्त्रिमधुरसंयुतैर्जुहोति लक्ष्मीः स्यादथमहती महत्तथायुः संप्राप्तः सकलजगत्प्रियश्च भूयात ॥ ५२ ॥

लाजाभिस्त्रिमधुरसंयुताभिरह्नो मासार्धं प्रतिजुहुयान्मुखे

सहस्रं कन्यार्थी प्रतिलभते वरोऽथकन्यां कन्या वा भवति वरार्थिनी वराढ्या ॥ ५३ ॥

तिलैः सराजीखरमंजरीसमिद्धविघृतैश्च द्विसहस्रसंख्यकैः प्रजुह्वतो नैव रुजा ग्रहोद्भवा नचाभिचारक्षतिरस्य जायते ॥५४।

दशाधिकशतः पयोघृतयुतैश्च दूर्वात्रयैर्हुनेद्दिनमुखेऽपि यो नरहरिं विचिन्त्यानले अवाप्य स तु दीर्घमायुरखिलैर्वियुक्तरोगदैः सुखी भवति मानवो निजकलत्रपुत्रादिभिः ॥ ५५ ॥

विस्तारैः किं प्रतिजपति यो मंत्रमेनं यथोक्तं लब्ध्वा कामान्समभिलपितानाशु मंत्री स भूयः द्रव्यैराढ्यो द्विजनृपवरैः पूजितः शान्तचेताः स्यादप्यन्ते परमपरिशुद्धं परं धाम विष्णोः ॥ ५६ ॥

अथनृसिंहमंत्रः। उग्रंवीरं महाविष्णुं ज्वलन्तं सर्वतोमुखं नृसिंहं भीषणं भद्रं मृत्युमृत्युं नमाम्यहम्। अस्य श्रीनृसिंहमंत्रस्य ब्रह्माऋषिरनुष्टुप्छंदः नृसिंहो देवता प्रीत्यर्थे जपे विनियोगः ॥ ऋष्यादिकं विधाय। उग्रंवीरं हृदयायनमः। महाविष्णुं तर्जनीभ्यां नमः। ज्वलन्तं सर्वतोमुखं मध्यमाभ्यां नमः। नृसिंहं भीषणं अनामिकाभ्यां नमः। भद्रं मृत्युमृत्युं कनिष्ठकाभ्यां नमः। नमाम्यहं

करतलकरपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादिन्यासं कृत्वाक्षरशः शिर ललादिषु क्रमान्न्यसेत् ततो जान्वोरासक्ततीक्ष्णेत्यादिध्यात्वा पूजादिकं कृत्वा जपेत् द्वात्रिंशल्लक्षजपः द्वात्रिंशत्सहस्रहोमः घृत युक्तपायसेन (क्ष्रौं) अयमेकाक्षरोमनुः पूजादिकं मंत्रराजवत् । आंह्रींक्ष्रौंक्रौंहुंफट्अयंषडक्षरः अस्य षडक्षरमंत्रस्य ब्रह्माऋषिः पंक्तिच्छन्दः नृसिंहो देवता जपे विनियोगः ॥ षडक्षरैः षडंगः अव्यान्निर्व्याजेत्यादिध्यानं षडलक्षजपः षट्सहस्रहोमः घृतेनकेव- लेन फलं तु वैरिग्रहादिनाशः सकलकामाप्तिश्च ॥

(अथ कृष्ण मंत्र विधानम्)

कृष्ण मध्यगताः ष्णाय गोव्यर्णा यल्लमध्यगाः गोपीजनव- कारा: स्युर्भाय स्वाहा स्मरादिकाः ॥ १ ॥

ऋषिस्तु नारदोस्यस्याद्गायत्रं छन्द इष्यते मंत्रस्य देवता कृष्णस्तदङ्गविधिरुच्यते ॥ २ ॥

मूलमंत्रचतुर्वर्णचतुष्केन द्विकेन च प्रोक्तान्यङ्गानि भूयोऽमुं चिन्तयेद्देवकीसुतम् ॥ ३ ॥

अव्यान्मीलत्कलापद्युतिराह्विरिपुपिञ्छोल्लसत्केशजालो गो- पीनेत्रोत्पलाराधितललितवपुर्गोपगोवृन्दवीतः । श्रीमद्वक्त्रारविंद-

प्रतिहसितशशाङ्काकृतिः पीतावासा देवोऽसौ वेणुवाद्यक्षपितजन-धृतिर्देवकीनन्दनो वः ॥ ४ ॥

अयुतद्वितयावधिर्जपः स्यादरुणैरम्बुरुहैर्हुतो दशांशैः मुरजिद्विहिते तु पीठवर्ये दिनशो नन्दसुतः समर्चनीयः ॥५॥

अङ्गाशेङ्ववज्राद्यैः परिवृत्य च पायसेन सुसितेन । हैयङ्गवी-नकदलीफलदाधिभिः प्रीणयेच्च गोविन्दम् ॥ ६ ॥

जुहुयाद्दुग्धहाविर्भिः विमलैः सर्पिः सितोपलोपेतैः । इष्टां तुष्टो लक्ष्मीं समावहेत्सद्य एव गोविन्दः ॥ ७ ॥

बालं नीलाम्बुदाभं नवमणिविलसत्किङ्किणीजालनद्धश्रोणी-जंघान्तयुग्मं विपुलरुरुनखप्रोल्लसत्कंठभूषम् । फुल्लाम्भोजाभवक्त्रं हतशकटपतत्पूतनाद्यं प्रसन्नं गोविन्दं वन्दितेन्द्राद्यमरवरमजं पूजयेद्वासरादौ ॥ ८ ॥

वंद्यं देवैर्मुकुन्दं विकसितकरवन्दाभमिन्दीवराक्षं गोपीगो-वृन्दवीतं जितारिपुनिवहं कुन्दमंदारहासम् । नीलग्रीवाग्रपिञ्छाक-लनसुविलसत्कुंतलं भानुमन्तं देवं पीताम्बराढ्यं यजतु च दिनशो मध्यमेऽह्नो रमायै ॥ ९ ॥

विक्रान्त्या ध्वस्तवैरिव्रजमजितमपास्तावनीभारमाद्यैरावीतं

नारदाद्यैर्मुनिभिरनुदिनं तत्त्वनिर्णीतिहेतोः सायाह्ने निर्मलं तं निरुपममजरं पूजयेन्नीलभासं मंत्री विश्वोदयस्थित्यपहरणपरं मुक्तिदं वासुदेवं ॥ १० ॥

त्रिकालमेवं प्रविचिन्त्य शार्ङ्गिणं प्रपूजयेद्यो मनुजो महामनाः । सधर्ममर्थं सुसुखं श्रियं परामवाप्य देहापदि मुक्तिमाप्नुयात ॥ ११ ॥

ग्रामं गच्छन्नगरमपि वा मंत्रजापी मनुष्यो देवेशं तं मुखमनुमुहुस्तर्पयेद्दुग्धबुद्ध्या शुद्धैस्तोयैः स तु वहुरसोपेतमाहारजातं दद्यान्नित्यं प्रचुरधनधान्यांशुकाद्यैर्मुकुन्दः ॥ १२ ॥

भिक्षावृत्तिर्दिनमनुतमेवं विचिन्त्यात्मरूपं गोपस्त्रीभ्यो मुहुरुपहरन्तं मनोभिः सहैव लीलावृत्या ललितललितैश्चेष्टितैर्दुग्धसर्पिर्दध्याद्यं वा सपुनरमितामेति भिक्षां गृहेभ्यः ॥ १३ ॥

ध्यानी मंत्री मंत्रजापी च नित्यं यद्यद्वाञ्छन्यत्र यत्र प्रयाति तत्तत्प्राप्त्वा तत्र तत्र प्रकामं प्रीतः क्रीडेद्देववन्मानुषेषु ॥ १४ ॥

एवं देवं पूजयन्मंत्रमेनं जप्यामंत्री सर्वलोकप्रियःस्यात इष्टान्कामान्प्राप्य संपन्नवृत्तिर्नित्यं शुद्धं तत्परं धाम भूयात ॥१५॥

क्लीं कृष्णाय गोविन्दाय गोपीजनवल्लभायस्वाहा ।

अस्य श्रीगोपालमंत्रस्य नारदऋषिर्गायत्रीछन्दः कृष्णो देवता सर्वेष्टसिद्धये जपे विनियोगः ॥

क्लीं कृष्णाय अंगुष्ठाभ्यां नमः। गोविन्दाय तर्जनीभ्यां नमः। गोपीजन मध्यमाभ्यां नमः। वल्लभाय अनामिकाभ्यां नमः। स्वाहा करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः। एवं हृदयादिन्यासः "अव्यान्मीलत्कलापेत्यादिध्यात्वायुतद्वितयं जपः रक्तकमलैर्दशांसतो होमः सर्वसंपद्मोक्षादिप्रदोऽयं मनुः ॥

अथ प्रणवसंज्ञकं प्रतिवदामि मंत्रं परं सजापमपि सार्चनं सहुतक्लृप्तिसोपासनम् ॥

अशेषदुरितापहं विविधकामकल्पद्रुमं विमुक्तिफलसिद्धिदं विमलयोगिसंसेवितम् ॥ १ ॥

आद्यः स्वरः समेतोऽमरेण सधसप्तमश्च विन्दुयुतः प्रोक्तः स्यात्प्रणवमनुस्त्रिमात्रिकः सर्वमंत्रसमवायी ॥ २ ॥

मंत्रस्यास्य मुनिः प्रजापतिरथच्छन्दश्च देव्यादिका गायत्री गदिता जगत्सु परमात्माख्यस्तथा देवता । अक्षीवैर्युगमध्यग-

ध्रुवयुतैरङ्गानि कुर्यात्स्वरैर्मंत्री जातियुतैश्च सत्यरहितैर्वा व्याहृतीभिः क्रमात् ॥ ३ ॥

विष्णुं भास्वत्किरीटाङ्गदवलययुगाकल्पहारोदरांघ्रिश्रोणी-रूपं सवक्षोमणिमकरमहाकुण्डलामण्डिताङ्गम् । हस्तोद्यच्चक्रशंखाम्बुजगदममलं पीतकौशेयमाशाविद्योतद्भासमुद्यद्दिनकरसदृशं पद्मसंस्थं नमामि ॥ ४ ॥

दीक्षितो मनुमिमं शतलक्षं संजपेत्प्रतिहुनेच्च दशांशम् पायसैर्घृतयुतैश्च तदन्ते विप्रभूरुहभवाः समिधो वा ॥ ५ ॥

सर्पिः पायसशालीतिलसमिदाद्यैरनेन यो जुहुयात् ऐहिक-पारात्रिकमपि स तु लभते वांच्छितं फलं न चिरात् ॥ ६ ॥

अभ्यर्च्य वैष्णवमथो विधिनैवपीठमावाह्य तत्र सकलार्थकरं मुकुन्दम् । अङ्गैःसमूर्तियुगशक्तियुगैःसुरेन्द्रवज्रादिकैर्यजतु मंत्रिवरः क्रमेण ॥ ७ ॥

वासुदेवः संकर्षणःप्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः स्फटिकस्वर्णदूर्वेन्द्र-नीलाभा वर्णतो मताः ॥ ८ ॥

चतुर्भुजाश्चक्रशंखगदापंकजधारिणः किरीटकेयूरिणश्च पीताम्बरधरा अपि ॥ ९ ॥

सशान्तिश्रीसरस्वत्यौ रतिश्चाश्रिदङ्गाश्रिता अच्छपद्म-रजोदुग्धदूर्वावर्णाः स्वलंकृताः ॥ १० ॥

आत्मान्तरात्मपरमाज्ञानात्मानस्तुमूर्तयः निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च विद्याशान्तिश्च शक्तयः ॥ ११ ॥

ज्वलज्ज्वालासमाभाः स्युरात्माद्या मूर्तिशक्तयः इति पंचावरणकं विधानं प्रणवोद्भवम् ॥ १२ ॥

इत्थं मंत्री तारममुं जापहुतार्चाभेदैरङ्गीकृत्य च योगानपि युञ्ज्यात । यैः संलब्ध्वा चेह समग्रां श्रियमन्ते शुद्धं विष्णोर्धाम परं प्राप्स्यति योगी ॥ १३ ॥

करपादमुखादिविहीनं मनोरतद्दश्यमनन्यगमात्मपदम् यमिहात्मनि पश्यति तत्वविदस्तमिमं किल योगमिति ब्रुवते ॥ १४ ॥

योगासिद्दूषणपरं त्वथकामकोपलोभप्रमोहमदमत्सरतोति षट्कम् वैरिं जयेत्सपदि योगविदेनमङ्गैः योगस्य धीरमति-रष्टभिरिष्टदैश्च ॥ १५ ॥

यमनियमासनपवनायामाः प्रत्याहृतिश्च धारणया ध्यानं चापि समाधिः प्रोक्तान्यङ्गानि योगयोग्यानि ॥ १६ ॥

सत्यमहिंसा समताधृतिरस्तेयं क्षमार्जवं च तथा वैराग्य मिति यमः स्यात्स्वाध्यायतपोर्चनाव्रतानि तथा ॥ १७ ॥

संतोषश्च सशौचो नियमः स्यादासनं च पंचविधम् पद्मस्वतिकभद्रकवज्रकवीराह्वयं क्रमात्तदपि ॥ १८ ॥

रेचकपूरककुंभकभेदात्त्रिविधः प्रभंजनायामः मुंचेद्दक्षिणया निलमथानयेद्वामया च मध्यमया ॥ १९ ॥

संस्थापयेच्चनाड्येत्येवं प्रोक्तानि रेचकादीनि षोडशत-द्द्विगुणचतुः षष्टिकमात्राणि तानि च क्रमशः ॥ २० ॥

चित्तात्मैक्यधृतस्य प्राणस्य स्थानसंहृतिः स्थानात् प्रत्या-हारो ज्ञेयश्चैतन्ययुतस्य सम्यगनिलस्य ॥ २१ ॥

स्थानस्थापनकर्मप्रोक्तास्याद्धारणेति तत्वज्ञैः यो मनसि देवताया भावः स्यात्तस्य मंत्रिणः सम्यक् ॥ २२ ॥

संस्थापयेच्च तत्रेत्येवं ध्यानं वदन्ति तत्वविदः सत्तामात्रं नित्यं शुद्धमपि निरंजनं च यत्प्रोक्तम् ॥ २३ ॥

तत्सविचिन्त्य सतांसिंमश्चित्तलयः स्यात्समाधिरुद्दिष्टः अष्टाङ्गै-रितिकथितैः पुनराशु निगृह्यतेरिरात्मविदा । अथ वा शोषण-

दहनप्लावनभेदेन शोधिते देहे पंचाशद्भिर्मात्राभेदैर्विधिवत्समायमेत्प्राणान् ॥ २५ ॥

पंचाशदात्मकोपि च कलाप्रभेदेन तार उद्दिष्टः तावन्मात्रायमनात्कलाश्च विधृता भवन्ति तत्वविदा ॥ २६ ॥

पूर्वमिडाया वदने विचिन्तयेद्धूम्रमानिलं बीजम् । तेनागतेन देहं प्रशोषयेत्सान्तराधिकरचरणम् ॥ २७ ॥

पिङ्गलया प्रतिमुंचेत्तथैव कार्शानवेन रक्तरुचा प्रतिदह्य पूर्वविधिना मुंचेन्नैशाकरेण सुसितेन ॥ २८ ॥

संपूरयेत्सुधामयजलशीकरवर्षिणा तनुं सकलां निर्माय मानसेन च परिपूर्णमनाश्चिरं भूयात् ॥ २९ ॥

सुजीर्णमितभाजनः सुखसमात्तनिद्रादिकः सुशुद्धतलसद्गृहे विरहिते च शीतादिभिः पटाजिनकुशोत्तरे सुविशदे च मृद्वासने निमीलितविलोचनः प्रतिविशेत्सुखं प्राङ्मुखः ॥ ३० ॥

प्रसारितं वामकरं निजाङ्के निधाय तस्योपरि दक्षिणं च ऋजुः प्रसन्नो विजितेन्द्रियः सन्नाधारमत्यन्तसमं स्मरेत्स्वम् ॥ ३१ ॥

तन्मध्यगतं प्रणवं प्रणवस्थं बिन्दुमपि च बिन्दुगतम् नादं विचिन्त्य तारं यथावदुच्चारयेत्सुषुम्नान्तम् ॥ ३२ ॥

तन्मध्यगतं शुद्धं शब्दब्रह्मातिसूक्ष्मतन्तुनिभम् । तेजःस्मरेत्त तारात्मकमपि मूलं चराचरस्य सदा ॥ ३३ ॥

ओंकारो गुणबीजं प्रणवस्तारो ध्रुवश्च वेदादिः । आदि-रुमध्योमपरो नामान्यस्य त्रिमात्रिकश्च तथा ॥ ३४ ॥

अस्य तु वेदादित्वात्सर्वमनूनां प्रयुज्यतेऽथादौ योनिश्च सर्वदेहे भवति च स ब्रह्म सर्वसंवादे ॥ ३५ ॥

ऋक् च तदाद्यादिः स्यात्तन्मध्यान्तं यजुश्च मान्तादिः सामापि तस्य भेदा बहवः प्रोक्ता हि लोकवेदेषु ॥ ३६ ॥

उच्चार्योच्चार्य च तं क्रमान्नयेदुपरिषड्द्वयान्तान्तम् मनसा स्मृते यदास्मिन्मनोलयं याति तावदभ्यस्येत् ॥ ३७ ॥

अथवा बिन्दुं वर्तुलमावर्तैस्त्रिभिरुपेतमेवमिव प्रोतं रविबि-म्बेन च समभ्यसेत्स्रुतसुधामयं तेजः ॥ ३८ ॥

अपमृत्युरोगपापजिदचिरेण सुसिद्धिदो नृणां योगः अथ वा मूलाधारोत्थिता प्रभा बिसविभेदतन्तुनिभा ॥ ३९ ॥

वदनामृतकरविम्वस्यूता ध्यातामृताम्बुलवलुलितास्थावर-जङ्गमविषहृद्योगोयं नात्रसंदेहः ॥ ४० ॥

अथवा त्रिवलयविन्दुगधाम प्रणवेन संनयेदूर्ध्वम् पीतोर्णातन्तुनिभं सौषुम्नेनैव वर्त्मना योगी ॥ ४१ ॥

तस्मिन्निधाय चित्तं विलयं गमयेद्दिनेशसंख्यान्ते पुनरावृत्ति विहीनं निर्वाणपदं व्रजेत्तदभ्यासात् ॥ ४२ ॥

अथ वादिवीजमौपुनरुमपि विषे तमपि संहरेद्विन्दौ विन्दुं नादे तमपि च शक्तौ शक्तिं तथैव शान्ताख्ये ॥ ४३ ॥

तेजस्यनन्यगे चिति निर्द्वन्द्वे निष्कले सदानन्दे सूक्ष्मे च सर्वतोमुखकरपदनयनादिलक्षणालक्ष्ये ॥ ४४ ॥

स्वात्मनि संहृत्यैवं करणेन्द्रियवर्गनिर्गमापेतः निर्लीनपुण्य-पापो निरुच्छ्वसन्ब्रह्मभूत एव स्यात् ॥ ४५ ॥

अथवा योगोपेताः पंचावस्थाः क्रमेण विज्ञाय ताभिर्युञ्जीतसदा योगी सद्यः प्रसिद्धये मुक्तेः ॥ ४६ ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीतुरीयतदतीतकौ पुनस्तासु स्वैरिन्द्रियैर्यदात्मा भुङ्क्ते भोगान्सजागरो भवति ॥ ४७ ॥

संज्ञारहितैरपि तै स्तस्यानुभवो भवेत्पुनः स्वप्नः आत्मनि रुद्युक्ततया नैराकुल्यं भवेत्सुषुप्तिरपि ॥ ४८ ॥

पश्यति परं यदात्मा निस्तमसा तेजसा तुरीयं तत् आत्म-परमात्मपदयोरभेदतो व्याप्नुयाद्यदा योगी ॥ ४९ ॥

तच्च तुरीयातीतं तस्यापि भवेन्नदूरतो मुक्तिः अथ वा सूक्ष्मा ख्यायां पश्यन्त्यां मध्यमाख्यवैखर्योः ॥ ५० ॥

ससुषुम्नाग्रकयोरपि युंजीयाज्जाग्रदादिभिः पवनम् बीजोच्चारो जाग्रद्बिन्दुः स्वप्नः सुषुप्तिरपि नादः ॥ ५१ ॥

शक्त्यात्मना तुरीयः शान्तेलयआत्मनस्तुरीयान्तम् अंगुष्ठ-गुल्फजंघाजानुद्वितयं च सीवनी मेढ्रम् ॥ ५२ ॥

नाभिर्हृदयं ग्रीवा सलम्बिकाग्रं तथैव नासाग्रम् भ्रूमध्यलला-टाग्रसुषुम्नाग्रे द्वादशान्तमित्येवम् ॥ ५३ ॥

उत्क्रान्तौ परकायप्रवेशने चागतौ पुनः स्वतनौ स्थानानि-धारणायाः प्रोक्तानि मरुत्प्रयोगविधीनिपुणैः ॥ ५४ ॥

स्थानेष्वेष्वात्ममनः समीरसंयोगकर्मणोऽभ्यासात् अचिरेणो त्क्रान्ताद्याः भवन्ति संसिद्धयः प्रसिद्धतराः ॥ ५५ ॥

कण्ठे भ्रूमध्ये हृदि नाभौ सर्वाङ्गके स्मरेत्क्रमशः लवरसमीरखवर्णैरनिलमहाकालवंचनेयं स्यात् ॥ ५६ ॥

अवनिजलानलमारुतविहायसां शक्तिभिश्च तद्बिम्बैः सारूप्यमात्मनश्च प्रतिनीत्वा तत्तदाशु जयति सुधीः ॥ ५७ ॥

एवं प्रोक्तै योगैरायोजयतोन्वहं तथात्मानम् अचिरेण भवति सिद्धिः समस्तसंसारमोचनी नित्या ॥ ५८ ॥

इति योगमार्गभेदैः प्रतिदिनमारूढयोगयुक्तिधियः सिद्धय उपलक्ष्यन्ते मोक्षपुरीसंप्रवेशनद्वाराः ॥ ५९ ॥

कम्पः पुलकानन्दौ वैमल्यस्थैर्यलाघवानि तथा सकलप्रकाशवित्तेत्यष्टावस्थाः प्रसूचकाः सिद्धेः ॥ ६० ॥

त्रैकाल्यज्ञानोहौ मनोज्ञता च्छन्दतो मरुद्रोधः नाडीसंक्रमणविधिर्वाक्सिद्धिर्देहतश्च देहाप्तिः ॥ ६१ ॥

ज्योतिः प्रकाशनं चेत्यष्टौ स्युः प्रत्ययायुजः सिद्धेः अणिमा महिमा च तथा लघिमा गरिमेशिता वाशित्वं च ॥ ६२ ॥

प्राप्तिः प्राकाम्यं चेत्यष्टैश्वर्याणि योगयुक्तस्य । अष्टैश्वर्यस-

मेतो जीमन्मुक्तः प्रवक्ष्यते योगी योगानुभवमहामृतरसपाना-नन्दानिर्भरः सततम् ॥ ६३ ॥

इत्येवं प्रणवविधिः समीरितोयं भक्त्या तं प्रभजति यो जपादिभेदैः संप्राप्नोत्यनुततनित्यशुद्धबुद्धं तद्विष्णोः परमतरं पदं नराग्र्यः ॥ ६४ ॥

(अथ सुदर्शनमंत्रविधानम्)

अथ प्रवक्ष्यामि सुदर्शनस्य विधिं मनोज्ञं ग्रहतेजपादैः । यत्सिद्धितः सिद्धिमवाप्यरम्यां सिद्धा मुनीन्द्राअपि सद्यएव ॥१॥

अन्त्यतुरीयतदादिकभृगुदहनानन्तवह्निवर्मास्त्रैः । तारादिर्मनुरुक्तः स्यादभिमतसिद्धिदो रथाङ्गाख्यः ॥ २ ॥

ऋषिरस्याहिर्बुध्न्यश्छन्दोऽनुष्टुप्चेदवता विष्णुः । चक्रपदैरा-विसुधीसंज्वालाद्यैः शिरोन्वितैरङ्गम् ॥ ३ ॥

ऐन्द्रीं समारभ्य दिशंत्वधस्तादन्तं समुक्त्वा क्रमशो दशानाम् । चक्रेण वध्नामि नमस्तथोक्त्वा चक्राय शीर्षञ्चादिशां प्रवन्धः ॥ ४ ॥

त्रैलोक्यं रक्षरक्षेति हुंफट्स्वाहेति चोदितः तारादिकोऽयं मन्त्रः स्यादग्निप्राकारसंज्ञकः ॥ ५ ॥

तारं तु मूर्ध्न्यथ सितारुणकृष्णवर्णं मध्ये भ्रुवोश्च समथो वदने हकारम्। हृद्गुह्यजानुपदसंधिषु चावशिष्टान्वर्णान्न्यसेदिति तनौ पुनरग्निवर्णान् ॥ ६ ॥

अव्याद्भास्करसप्रभाभिरखिलाभाभिर्दिशो भासयन् भीमाक्षःक्षरदट्टहासविकसद्दंष्ट्राप्रदीप्ताननः। दोर्भिश्चक्रदरौ गदाब्जमुसलास्त्रासींश्च पाशांकुशौ बिभ्रत्पिङ्गशिरोरुहोऽथभवतश्चक्राभिधानो हरिः ॥ ७ ॥

प्रोक्त्वा सुदर्शनायेति विद्महेन्ते महापदम् । ज्वालाय धीमहे चोक्त्वा तन्नश्चक्रः प्रचोदयात ॥ ८ ॥

सौदर्शनीयं गायत्री जप्तव्या जप्तुमिच्छता । सांनिध्यकारिणीं मुद्रां दर्शयेदनया सुधीः ॥ ९ ॥

नमो भगवते प्रोक्त्वा महासुदर्शनाय च महाचक्राय च तथा महाज्वालाय चेत्यथ ॥ १० ॥

दीप्तिरूपाय चेत्युक्त्वा सर्वतो रक्षरक्ष माम् । महाबलाय स्वाहेति प्रोक्तस्तारादिको मनुः । रक्षाकरः प्रसिद्धोऽयं क्रियमाणेषु कर्मसु ॥ ११ ॥

षट्कोणान्तःस्थतारं विवरलिखितमन्त्राक्षरं सिद्धिराजत्स्वाङ्गं बाह्ये कलाकेसरमुदरगताष्टाक्षरं चाष्टपत्रम् । पद्मं वर्णैर्विराजद्विकृतिदललसत्षोडशार्णं त्रिवीतं व्योमान्त्यार्णं स्वनाम्ना विरचितगुणपाशाङ्कुशं चक्रयन्त्रम् ॥ १२ ॥

प्रणवहृद्भगवद्युतङ महादिकरथाङ्गचतुर्थिहुमस्त्रकैः । निगदितस्त्विह षोडशवर्णको मनुवरो मुनिभिर्विहितादरः ॥ १३ ॥

काथैः पयोभूरुहचर्मसिद्धैर्दुग्धेन गव्यैरपि पञ्चभिर्वा मूत्रैः पशोर्वा प्रतिपूर्य कुम्भं समर्चयेच्चक्रहरिं यथावत् ॥ १४ ॥

अङ्गैः प्रथमावृतिरपि पूज्या चक्रादिभिर्द्वितीया च लक्ष्म्यादिभिस्तृतीया क्रमात्तथेन्द्रादिभिश्चतुर्थी स्यात् ॥ १५ ॥

चक्रशंखगदापद्ममुसलाधनुरेवच । पाशाङ्कुशौ पीतरक्तसितश्यामा द्विजास्त्विमाः ॥ १६ ॥

लक्ष्मीः सरस्वती चाथ रतिः प्रीत्याह्वया तथा । कीर्तिः कान्तिस्तुष्टिपुष्टी क्रमेणैव तु शक्तयः । १७ ॥

संपूज्य चैवं विधिना हरिं तु शिष्यं गुरुः प्रीततमोऽभिषिञ्चेत् । भक्त्या स्वशक्त्या विभवैर्द्विजातीन्संतर्प्य भूयो गुरुणानुशिष्टः॥१८॥

एकाग्रचित्तो रविलक्षसंख्यं जपेन्मनुं नित्यकृताभिपूजः
तावत्सहस्रंतिल तर्पणाश्च विल्वाज्यदोग्ध्यानि जुहोतु सम्यक् ॥१९॥

समुद्रतीरेप्यथ वाद्रिशृङ्गे समुद्रगानां सरितां च तीरे ।
जपेद्विविक्ते निज एव गेहे विष्णोर्गृहे वा पुरुषो मनस्वी ॥२०॥

यथोक्तसंख्यं विधिवत्प्रजप्ते मंत्रे यथोक्तैश्च हुते हुताशे ।
द्रव्यैरथस्वार्थपरार्थहेतोः कुर्यात्प्रयोगान्विधिना यथावत् ॥२१॥

पीताभा कर्णिकारयादरुणतरभरं श्यामलं चान्तरालं
नेमिश्वेतं च वाह्ये विरचितिशितरेखाकुलं पार्थिवान्तम् । चक्र-
द्वन्द्वे लिखित्वा विशदमतिरथो सौम्ययाम्यं च मंत्री कुंभे संपूर्य
सौम्ये प्ररचयतु तथा दाक्षिणे होमकर्म ॥ २२ ॥

षड्विंशच्छतसंमितैरथ घृतापामार्गजेध्माक्षतैः सद्राजीतिल-
पायसैश्च सकलैर्द्रव्यैर्घृतान्तैः क्रमात् हुत्वा तद्धुतशिष्टमत्र
विधिना क्षिप्त्वा प्रतिद्रव्यकं प्रस्थार्धान्नकृतं च पिण्डममलं
कुम्भोदके मंत्रवित् ॥ २३ ॥

संस्थाप्य दाक्षिणस्या साध्यं कुम्भेन तेन नीराज्य तमथघटं
सद्रव्यं वहिराराद्दष्टमे क्षिपेद्राशौ ॥ २४ ॥

अग्न्यादिकमपि सर्वं क्षिपेदथ घटस्य दक्षिणे भागे। हुतशिष्टान्नेन बलिं मंत्रेणानेन मंत्रवित्कुर्यात् ॥ २५ ॥

हृदयान्ते विष्णुपदं प्रोक्त्वाथ गणेभ्य उच्चरेत्सर्वम्। शान्तिकरेभ्यश्चबलिं गृह्णन्त्विति शान्तये नमोन्तं स्यात ॥ २६ ॥

ज्वरादिकां रोगपरम्परां वा विस्मृत्यपस्मारभवां रुजंवा। रक्षः पिशाचग्रहवैकृतं वा विधिस्त्वयं मङ्क्षु हरेद्विकारम् ॥२७॥

पालाशै र्वा स्तनजद्रुमजैर्वा पञ्जरे कृते फलकैः। संपूर्य पंचगव्यैस्तत्र तु संस्थाप्य शुद्धमपि गादिनम् ॥ २८ ॥

पूर्वोद्दिष्टैर्दिक्ष्वपि सजपं जुहुयुः पृथग्द्विजा वशिनः। द्रव्यैः सदक्षिणान्तानभ्यर्च्य विमुच्यते रुजो जन्तुः ॥ २९ ॥

विप्रक्षीरद्रुमत्वङ्मलयजपुरकाश्मीरकुष्ठत्रियामा विल्वापामार्गराजीतिलतुलसियुगक्रान्तिदूर्वायवार्कैः। लक्ष्मीदेवीकुशागोमयकमलवचारोचना पञ्चगव्यैः सिद्धेग्नौ कुम्भसिद्धं मनुजपसहितं भस्म सर्वार्थदायि ॥ ३० ॥

लक्ष्म्यायुष्करमतुलं पिशाचभूतापस्मारादिकमचिरेण नाशयेच्च। क्षुद्रादीनपि विविधांस्तथोपसर्गा न्नेतस्मान्न परतरा समास्ति रक्षा ॥ ३१ ॥

जुहुयाद्दुग्गुलुगुलिका सहस्रकं साष्टकं च मन्त्रितमः। त्रिदिनं चतुर्दिनं वा सर्वोपद्रवनिवारणं भवति ॥ ३२ ॥

खरमञ्जर्याः समिधामयुतं वा मन्त्रवित्तमो जुहुयात् ज्वर-भूतामयविस्मृत्यपस्मृतीः शमयितुं नियतचित्तः ॥ ३३ ॥

आज्याक्तैर्जुहुयाच्छ्रियै सरसिजैर्दूर्वाभिरप्यायुषे मेधायै द्विजभूरुहैश्च कुमुदैः श्वेतैस्तथा वाससे। शुद्धाज्यैः पशवेऽप्यु-दुम्बरभवैः पुत्राय चाश्वत्थजै रेकाब्दं विधिवत्सहस्रसमितैरष्टोत्तरं मुक्तये ॥ ३४ ॥

चक्रस्य नाभिसंस्थं कृत्वात्मानं मनुं जपेन्मंत्री। स्वयमे-कोपि न युद्धे मर्त्यैर्वहुभिः पराजितो भवति ॥ ३५ ॥

मंत्री सुनियतचित्तश्चक्रस्थं भ्रामयेद्धिया ग्रस्तम् आविश्य-सकलमुक्त्वा मुञ्चति दग्धोमिना शुनाभिमुवा ॥ ३६ ॥

दीप्तं करालदहनप्रतिमं च चक्रं यस्य स्मरेच्छिरसि कस्य-चिदप्रियस्य। सप्ताहतोऽस्यदहनप्रतिमोज्वरः स्यात्त्रिंशद्दिनैश्च सपरेतपुरं प्रयाति ॥ ३७ ॥

कलावृतं चाहिपदाभिवेष्टितं समक्षरं यच्छिरसि स्मरेत्सदा।

दशाहतोसौ प्रतिचाल्यते रिपुर्मृतिं तथा मण्डलतः प्रयाति ।। ३८ ।।

सान्तं वायसवर्णं शत्रोः शिरासि स्मरेच्च सप्ताहम् । उच्चाटयति क्षिप्रं मारयतो वाधिवोस्यनैशित्यात् ।। ३९ ।।

स्रवत्सुधावर्षिणमिन्दुसप्रभं समुज्ज्वलं यच्छिरसि प्रचिन्तयेत क्षण.त्समाप्यायितसर्वविग्रहो भवेत्समर्त्यः सुचिरंच जीवति ।। ४० ।।

मध्ये तारं तदनु च मनुं वर्णशः कोणषट्के वाह्ये चाङ्गं लिखतु करके रूप्यके वापि ताम्रे पाषाणे वा विधिवदथ जप्याय संस्थापितं तच्चक्रं चोरग्रहारिपुभयध्वांसि रक्षाकरं च ।। ४१ ।।

स्थाने हृषीकेशविदर्भितं च स्पष्टाक्षरं चा यभिजप्तमेतत । रक्षांग्रहादेः सततं बिधत्ते यन्त्रं सुक्लप्तं च मनुत्रयेण । अष्टाक्षरान्तरितपादचतुष्ककोष्ठं कोष्ठत्रयालिखितसाध्यसुदर्शनं च रेखाभिरभ्युभयतः श्रुतिशः प्रबद्धं तत्सप्तकोष्ठमिति यन्त्रमिदं प्रशस्तम् ।। ४२ ।।

भूर्जे वा क्षौमपट्टे तनुमसृणतरे कर्पटेवास्य यन्त्रं मन्त्री सम्यग्लिखित्वा पुनरपि गुलिकीकृत्य लाक्षाभिवीतम । कृत्वा

भस्मादिहोमप्रविहितघृतसंपातपातात्तशक्तिं जप्तं सम्यङ्गनिदध्यात्प्रतिशममुपयान्त्येव सर्वे विकाराः ॥ ४३ ॥

अथप्रयोगः (ओं सहस्रार हुंफट्) ओं अस्य श्रीसुदर्शनमंत्रस्य अहिर्बुध्न्यऋषिरनुष्टुप्छंदः चक्ररूपी विष्णुर्देवता इष्टार्थे जपेविनियोगः । ऋष्यादिकं कृत्वा । आचक्रायस्वाहा अंगुष्ठाभ्यां नमः । ओं विचक्रायस्वाहा तर्जनीभ्यांनमः । ओं सुचक्रायस्वाहा मध्यमाभ्यांनमः । ओं धीचक्राय स्वाहा अनामिकाभ्यांनमः । ओं संचक्रायस्वाहा कनिष्ठकाभ्यांनमः । ओंज्वाला चक्राय स्वाहा करतलकरपृष्ठाभ्यांनमः । एवं हृदयादिन्यासं कृत्वा । "अव्याद्भास्करेत्यादिश्लोकोक्तं ध्यात्वा द्वादशलक्षं जपेत द्वादशसहस्रं तिलसर्षपविल्वाज्यदोग्धानां होमः ओं ऐन्द्रीं दिशं चक्रेण वध्नामि नमश्चक्राय स्वाहा एवं दशदिग्वंधनं कुर्यात । ओं त्रैलोक्यं रक्ष रक्ष हुंफट् स्वाहा इति अग्निप्राकारसंज्ञकमंत्रः । सुदर्शनाय विद्महे महाज्वालायधीमहि तन्नश्चक्रः प्रचोदयात इतिगायत्रीमंत्रः । ओं नमोभगवते महासुदर्शनाय महाचक्राय महाज्वालायदीप्तरूपाय सर्वतो रक्ष रक्ष मां महाबलाय स्वाहेति रक्षामंत्रः । ओं नमो भगवते महारथाङ्गाय हुंफट् इति षोडशाक्षर मंत्रः पूजनादिकं मूले स्पष्टम् ।

इति श्री मत्सर्वतंत्रस्वतंत्र विद्यावाचस्पति देवराज पं० देवदत्तशर्मविरचिते वेदान्तसिद्धान्तमतमार्त्तण्डे उपासनाख्यश्चतुर्थः पादः